

UNIVERSITATEA "STEFAN CEL MARE" - SUCEAVA

CODRUL COSMINULUI

seria nouă nr. 10 (20) 2004

FUNDATIA CULTURALA A BUCOVINEI

COLEGIUL DE REDACȚIE

Acad. Ștefan Ștefănescu – București

Acad. Gheorghe Platon – Iași

Acad. Alexandru Moșanu – Chișinău

Prof. univ. dr. Nicolae Bocșan – Cluj-Napoca

COMITETUL DE REDACȚIE

Dinu Balan – Suceava

Mirela Beguni – Suceava

Dumitru Boghian – Suceava

Radu-Florian Bruja – Suceava

Doina-Maria Creangă – Suceava

Vasile M. Demciuc – Suceava

Violeta-Anca Epure – Suceava

Vlad Gafița – Suceava

Mihai Iacobescu, redactor șef – Suceava

Mircea Ignat – Suceava

Sorin Ignătescu – Suceava

Mihai Lazăr – Suceava

Harieta Mareci, secretar de redacție – Suceava

Olimpia Mitric – Suceava

Florin Pintescu – Suceava

Ștefan Purici, responsabil de volum – Suceava

Dumitru Șandru – Suceava

Dumitru Vițcu – Suceava

COPERTA

Ioana Nistor – artist plastic

TEHNOREDACTARE COMPUTERIZATĂ

Manuela Miron

UNIVERSITATEA „ȘTEFAN CEL MARE” DIN SUCEAVA

**ANALELE ȘTIINȚIFICE,
SERIA ISTORIE**

CODRUL COSMINULUI

<p>SERIA NOUĂ Nr. 10 (20) 2004</p>

EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN SUCEAVA

2005

CUPRINS

ANUL ȘTEFAN CEL MARE ȘI SFÂNT

<i>Domnia lui Ștefan cel Mare – repere cronologice</i>	3
Olimpia Mitric, <i>Manuscrisele slavone din timpul lui Ștefan cel Mare. O nouă evaluare</i>	13
Doina Maria Creangă, <i>Conservarea copertilor din piele ale unor manuscrise din sec. al XV-lea, aflate în Muzeul Mănăstirii Putna</i>	17
Violeta-Anca Epure, <i>Contribuții privind relațiile dintre Moldova lui Ștefan cel Mare și tătari</i>	23
Vasile Demciuc, <i>Ștefan cel Mare – „Un vero atleta della fede Cristiana”</i>	37
Mihai Lazăr, <i>Aspecte ale fiscalității din Țara Moldovei în epoca ștefaniană</i>	63
Dumitru Vitcu, <i>Personalitatea și epoca lui Ștefan cel Mare în creația istoriografică a unui romantic</i>	69
Antonie Moisei, <i>Ștefan cel Mare în paginile colecțiilor etnofolclorice culese de Simion Florea Marian și succesorii săi (a doua jumătate a sec. XIX – începutul sec. XX)</i>	75
Cornelia Mănicuță, <i>Ștefan cel Mare – evocare istorică și mit romantic</i>	79
Radu-Florian Bruja, <i>Ștefan cel Mare în imagologia legionară</i>	93

STUDII ȘI ARTICOLE

Sorin Ignătescu, <i>Decorul liniar pe fond alb în faza Cucuteni A</i>	99
Dumitru Boghian, <i>La phase Cucuteni A-B: une inconnue?</i>	111
Bogdan Niculică, Ion Mareș, Dumitru Boghian, Sorin Ignătescu, <i>Considerații preliminare asupra practicilor funerare din necropola de tip Komariv – Bilyj-Potik – Costișu de la Adâncata (jud. Suceava)</i>	131
Mircea Ignat, <i>Découvertes, collections et recherches numismatiques à Suceava</i>	145
Doina-Maria Creangă, <i>Cauzele degradării bunurilor de patrimoniu pe suport de piele</i>	153
Ion Cernat, <i>Simion Florea Marian și satul Vama</i>	159
Mirela Beguni, <i>Starea materială a clerului din Moldova în timpul domniilor fanariote</i>	167
Dinu Balan, <i>Națiunea și societatea. Național și social în epoca Unirii</i>	173
Gheorghe Gabriel Cărăbuș, <i>Gheorghe Asachi – un separatist „avant la lettre”</i>	185
Nicole Rieskamp, <i>Der Adventskalender. Ein typisch deutscher Brauch und seine Verbreitung in der Bukowina</i>	207
Antonie Moisei, <i>Privire generală asupra istoriografiei dedicate etnografului Simion Florea Marian</i>	217
Vlad Gafița, <i>Considerații privind atitudinea lui Iancu Flondor față de clasele sociale din Bucovina (sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea)</i>	225
Radu Florian Bruja, <i>Originea și înființarea Frontului Renașterii Naționale</i>	231
Vasile I. Schipor, <i>Centrul pentru Studiarea Problemelor Bucovinei. Destinul unui proiect științific</i>	241

PERSONALITĂȚI DIN BUCOVINA

Alis Niculică, <i>Ion G. Sbiera – coordonate ale vieții și operei</i>	253
Ștefan Puri, <i>Iancu Flondor (1865-1924). O viață în slujba dreptății</i>	259
Pavel Țugui, <i>Ilie Torouțiu și arhiva sa de istorie literară</i>	271

DOCUMENTE

Harieta Mareci, <i>Restituiri epistolare. Din corespondența lui Teodor Bălan cu Nichita Adăniloae</i>	275
---	-----

MEDALION

Mihai Iacobescu, <i>Istoricul Dumitru Șandru la 70 de ani</i>	283
---	-----

CRONICĂ

Vasile Robciuc, <i>Sfântul Voievod Ștefan cel Mare, omagiat la Moinești</i>	295
---	-----

RECENZII

<i>Studii de istorie antică - Omagiu profesorului Ioan Glodariu</i> , Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei - Bibliotheca Musei Napocensis - XX, Cluj-Napoca, 2001, 484 pagini (Mircea Ignat)	297
Viorica Crișan, <i>Dacii din estul Transilvaniei</i> , Ed. "Carpații Răsăriteni", Sfântu Gheorghe, 2000 (224 pagini text + 9 pagini de tabele + 126 de planșe) (Mircea Ignat)	297
Vasile Palade, <i>Așezarea și necropola de la Bârlad - Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea)</i> , volum îngrijit de Eugenia Popușoi, Ed. Arc 2000, București, 2004 (245 pagini text + 433 pagini de ilustrații) (Mircea Ignat)	298
"Revista română de istorie a cărții", București, Anul I, Numărul 1, 2004, 144 p. (Olimpia Mitric)	299
Gheorghe Giurcă, <i>Istoria învățământului din Suceava</i> , Tipografia S.C. ROF S.A., Suceava, 2004, 412 p. (Mihai Iacobescu)	301
Arhiepiscop Teodosie Petrescu, Adrian Rădulescu, <i>Mitropolia Tomisului, tradiție și actualitate</i> , Constanța, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, 2004, 189 p. + 9 planșe (Ștefan Purici)	303
Rebecca Haynes, <i>Politica României față de Germania între 1936 și 1940</i> , Iași, Editura Polirom, 2003 (Ionel Sirbu)	305
Jan T. Gross, <i>Vecini. Suprimarea comunității Evreiești din Jedwabne, Polonia</i> , Iași, Editura Polirom, 2002 (Ionel Sirbu)	307

INDICE	311
---------------------	-----

ABREVIERI	329
------------------------	-----

INHALT

DAS JAHR STEFAN DER GROSSE UND HEILIGE

<i>Regierungszeit Stefans des Großen – chronische Repere</i>	3
Olimpia Mitric, <i>Slavonische Schriften aus der Zeit Stefans des Großen.</i> <i>Eine neue Bewerbung</i>	13
Doina Creangă, <i>Erhaltung der Umschläge aus Leder einiger Handschriften</i> <i>aus dem XV-ten Jahrhundert, die sich im Museum des Klosters Putna befinden</i>	17
Violeta-Anca Epure, <i>Beiträge beyüglich der Beyeugungen zwischen der Moldau</i> <i>Stephans der Große und den Tataren</i>	23
Vasile Demciuc, <i>Stefan der Große – „Un vero atleta della fede Cristiana“</i>	37
Mihai Lazăr, <i>Darbietungen der Fiskalität im Land Moldowa zur Zeit Stefans</i>	63
Dumitru Vitcu, <i>Personalität und Epoche Stefans des Großen im historischen Schaffen</i> <i>eines Romantikers</i>	69
Antonie Moisei, <i>Stefan der Große in den Seiten der etnofolklorischen Sammlungen,</i> <i>gesammelt von Simion Florea Marian und seinen Nachfolgern (die zweite Hälfte</i> <i>des XIX.-ten und Anfang des XX.-ten Jahrhunderts)</i>	75
Cornelia Mănicuță, <i>Stefan der Große – geschichtliche Veranschaulichung</i> <i>und romantisches Mýthos</i>	79
Radu-Florian Bruja, <i>Stefan der Große im legionären Abbild</i>	93

STUDIEN UND ARTIKEL

Sorin Ignătescu, <i>Liniendekor auf weißem Grund in der Phase Cucuteni A</i>	99
Dumitru Boghian, <i>La phase Cucuteni A-B une inconnue?</i>	111
Bogdan Niculică, Ion Mareș, Dumitru Boghian, Sorin Ignătescu, <i>Präliminäre</i> <i>Erwägungen über Begräbnispraktiken aus der Nekropole des Typs Komariv-</i> <i>Bilyj-Potik-Costișa aus Adâncata (Kreis Suceava)</i>	131
Mircea Ignat, <i>Découvertes, collections et recherches numismatiques à Suceava</i>	145
Doina Creangă, <i>Die Gründe der Raugherabsetzung der Güter des Patrimoniums</i> <i>auf Lederunterlage</i>	153
Ion Cernat, <i>Simion Florea Marian und das Dorf Vama</i>	159
Mirela Beguni, <i>Der materielle Stand der Geistlichkeit in der Moldau zur Zeit der</i> <i>Fanariotenherrschaft</i>	167
Dinu Balan, <i>Die Nation und die Gesellschaft. National und Sozial im Zeitalter</i> <i>der Vereinigung</i>	173
Gheorghe Gabriel Cărăbuș, <i>Gheorghe Asachi – ein Separatist „avant la lettre“</i>	185
Nikole Rieskamp, <i>Der Adventskalender. Ein typisch deutscher Brauch und seine</i> <i>Verbreitung in der Bukowina</i>	207
Antonie Moisei, <i>Generalübersicht über die dem Ethnographen Simion Florea Marian</i> <i>gewidmete Historiographie</i>	217
Vlad Gafița, <i>Wertschätzungen bezüglich des Verhaltens des Iancu Flondor gegenüber</i> <i>den sozialen Klassen in der Bukowina (Ende des XIX.-ten und Anfang des</i> <i>XX.-sten Jahrhunderts)</i>	225
Radu Florian Bruja, <i>Entstehung und Gründung des Frontes der Nationalen</i> <i>Wiedergeburt</i>	231
Vasile I. Schipor, <i>Das Zentrum zum Studieren der Bukowiner Probleme. Das Schicksal</i> <i>eines wissenschaftlichen Projekts</i>	241

PERSÖNLICHKEITEN AUS DER BUKOWINA

Alis Niculică, <i>Ion G. Sbiera – Koordinate des Lebens und des Werkes</i>	253
Stefan Purici, <i>Iancu Flondor (1865-1924). Ein Leben im Dienste der Gerechtigkeit</i>	259
Pavel Țugui, <i>Ilie Toroușiu und sein Archiv der literarischen Geschichte</i>	271

DOKUMENTE

Harieta Mareci, <i>Epistolare Buckerstattungen. Aus der Korrespondenz des Teodor Bălan mit Nichita Adăniloae</i>	275
--	-----

MEDALION

Mihai Iacobescu, <i>Der Historiker Dumitru Șandru bei 70 Jahren</i>	283
---	-----

CHRONIK

Vasile Robciuc, <i>Der Heilige Stefan der Große, in Moinești geehrt</i>	296
---	-----

REZENSIONEN

<i>Studii de istorie antică - Omagiu profesorului Ioan Glodariu</i> , Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei - Bibliotheca Musei Napocensis - XX, Cluj-Napoca, 2001, 484 pagini (Mircea Ignat)	297
Viorica Crișan, <i>Dacii din estul Transilvaniei</i> , Ed. "Carpații Răsăriteni", Sfântu Gheorghe, 2000 (224 pagini text + 9 pagini de tabele + 126 de planșe) (Mircea Ignat)	297
Vasile Palade, <i>Așezarea și necropola de la Bârlad - Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea)</i> , volum îngrijit de Eugenia Popușoi, Ed. Arc 2000, București, 2004 (245 pagini text + 433 pagini de ilustrații) (Mircea Ignat)	298
"Revista română de istorie a cărții", București, Anul I, Numărul 1, 2004, 144 p. (Olimpia Mitric)	299
Gheorghe Giurcă, <i>Istoria învățământului din Suceava</i> , Tipografia S.C. ROF S.A., Suceava, 2004, 412 p. (Mihai Iacobescu)	301
Arhiepiscop Teodosie Petrescu, Adrian Rădulescu, <i>Mitropolia Tomisului, tradiție și actualitate</i> , Constanța, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, 2004, 189 p. + 9 planșe (Ștefan Purici)	303
Rebecca Haynes, <i>Politica României față de Germania între 1936 și 1940</i> , Iași, Editura Polirom, 2003 (Ionel Sîrbu)	305
Jan T. Gross, <i>Vecini. Suprimarea comunității Evreiești din Jedwabne, Polonia</i> , Iași, Editura Polirom, 2002 (Ionel Sîrbu)	307

INDEX	311
--------------------	-----

ABKÜRZUNGEN	329
--------------------------	-----

CONTENTS

STEPHEN THE GREAT YEAR

<i>The Reign of Stephen the Great - Chronological references</i>	3
Olimpia Mitric, <i>Slavonic manuscripts from the Reign of Stephen the Great. A new Evaluation</i>	13
Doina Maria Creangă, <i>The Preservation of the Leather Covers from the 15th Century, located at the Museum of Putna Monastery</i>	17
Violeta-Anca Epure, <i>Contributions regarding the relation between Stephen the Great's Moldavia and the Tatars</i>	23
Vasile Demciuc, <i>Stephen the Great – "Un vero atleta della fede Cristiana"</i>	37
Mihai Lazăr, <i>Aspects of the taxation policy in the Country of Moldavia in the epoch of Stephen the Great</i>	63
Dumitru Vitcu, <i>The epoch and personality of Stephen the Great in a romantic's historiographic work</i>	69
Antonie Moisei, <i>Stephen the Great in the pages of the etnofolkloric collections, gathered by Simion Florea Marian and his successors (in the second half of the 19 century and the beginning of the 20th century)</i>	75
Cornelia Mănicuță, <i>Stephen the Great - historical evocation and romantic myth</i>	79
Radu-Florian Bruja, <i>Stephen the Great in the legionary imagology</i>	93

STUDIES AND ARTICLES

Sorin Ignătescu, <i>The linear decor on the white background in the Cucuteni A phase</i>	99
Dumitru Boghian, <i>The Cucuteni A-B phase - an unknown?</i>	111
Bogdan Niculică, Ion Mareș, Dumitru Boghian, Sorin Ignătescu, <i>Preliminary Considerations regarding the funeral practices in the Komariv-Bilyj-Potik-Costisa from Adâncată (Suceava)</i>	131
Mircea Ignat, <i>Discoveries, collections and numismatic researches in Suceava</i>	145
Doina Creangă, <i>The causes of the degradation of leather cover patrimonial assets</i>	153
Ion Cernat, <i>Simion Florea Marian and the Vama Village</i>	159
Mirela Beguni, <i>The Wealth Status of the Moldavian Clergy During the Reign of the Phanariots</i>	167
Dinu Balan, <i>Nation and Society. The National and the social in the years of the Union</i>	173
Gheorghe Gabriel Cărăbuș, <i>Gheorghe Asachi - an "avant la letter" separatist</i>	185
Nicolae Rieskamp, <i>The "Adventskalendar". A typical German custom and its' extent in Bucovina</i>	207
Antonie Moisei, <i>A general view upon the historiography dedicated to the ethnographer Simion Florea Marian</i>	217
Vlad Gafița, <i>Considerations regarding Iancu Flondor's attitude toward the social classes from Bucovina (the end the 19th century and the beginning of the 20th century)</i>	225
Radu-Florian Bruja, <i>The origins and foundation of the National Renaissance Front</i>	231
Vasile I. Schipor, <i>The Center for Studying Bucovina's Problems. A scientific Project's destiny</i>	241

PERSONALITIES FROM BUCOVINA

Alis Niculică, <i>Ion G. Sbiera- coordinates of his life and work</i>	253
Ștefan Purici, <i>Iancu Flondor (1865-1924). A life in the service of justice</i>	259

Pavel Țugui, <i>Ilie Torouțiu and his archive of literary history</i>	271
---	-----

DOCUMENTS

Harieta Marcei, <i>The returns of letters. From Teodor Bălan 's correspondence with Nichita Adăniloae</i>	275
---	-----

MEDALLION

Mihai Iacobescu, <i>Historian Dumitru Șandru at the age of 70</i>	283
---	-----

CHRONICLE

Vasile Robciuc, <i>The Saint Voivode Stephen the Great, praised at Moinesti</i>	295
---	-----

REVIEWS

<i>Ancient History Studies - Homage to Professor Ioan Glodariu, Transylvania's National History Museum - Musei Napocensis Library - XX, Cluj-Napoca, 2001, 484 pages (Mircea Ignat)</i>	297
Viorica Crișan, <i>The Dacians from East of Transylvania, "Carpații Răsăriteni" Publishing House, Sfântu Gheorghe, 2000, (224 text pages+9 pages with tables+ 126 pages with charts) (Mircea Ignat)</i>	297
Vasile Palade, <i>The Settlement and Necropolis from Bârlad-Valea Seacă (the end of the 3rd century and the second half of the 5th century), edition coordinated by Eugenia Păpușoi, Arc 2000 Publishing House, București, 2004 (245 text pages+ 433 pages with pictures) (Mircea Ignat)</i>	298
"The Romanian Review of Book History", București, 1 st Year, No.1, 2004, 144 pages (Olimpia Mitric)	299
Gheorghe Giurcă, <i>History of Suceava 's educational system, S.C. ROF S.A. Printing House, Suceava, 412 p. (Mihai Iacobescu)</i>	301
Arhiepiscop Teodosie Petrescu, <i>The Mitropolitan Church of Tomis, past and present. Constanța, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, 2004, 189 p. + 9 planșe (Ștefan Purici)</i>	303
Rebecca Haynes, <i>Romania 's politics toward Germany between 1936-1940, Iași, Editura Polirom, 2003 (Ionel Sîrbu)</i>	305
Jan T. Gross, <i>Neighbours. The supression of the Jewish community from Jedwabne, Poland, Polonia, Iași, Editura Polirom, 2002 (Ionel Sîrbu)</i>	307

INDEX	311
-------------	-----

ABBREVIATION	329
--------------------	-----

SOMMAIRE

L'ANNÉE ETIENNE LE GRAND ET SAINT

<i>Le règne d' Etienne le Grand – repères chronologiques</i>	3
Olimpia Mitric, <i>Les manuscrits slavons de l'époque d' Etienne le Grand. Une nouvelle évaluation</i>	13
Doina Maria Creangă, <i>La conservation des couvertures en cuir de quelques manuscrits du XV-ème siècle, qui se trouvent au Musée du Monastère Putna</i>	17
Violeta-Anca Epure, <i>Contributions concernant les relations de la Moldavie d'Etienne le Grand et les Tatars</i>	23
Vasile Demciuc, <i>Etienne le Grand – „Un vero atleta della fede Cristiana”</i>	37
Mihai Lazăr, <i>Aspects de la fiscalité du Pays de la Moldavie à l'époque d'Etienne le Grand</i>	63
Dumitru Vitcu, <i>La personnalité et l'époque d'Etienne le Grand dans la création historiographique d'un romantique</i>	69
Antonie Moisei, <i>Etienne le Grand dans les pages des collections ethnofolklorique cueillies par Simion Florea Marian et ses successeurs (la deuxième moitié du XIX-ème siècle – le début du XX-ème siècle)</i>	75
Cornelia Mănicuță, <i>Etienne le Grand – évocation historique et mythe romantique</i>	79
Radu-Florian Bruja, <i>Etienne le Grand dans l'imagologie légionnaire</i>	93

ETUDES ET ARTICLES

Sorin Ignătescu, <i>Le décor linéaire sur fond blanc dans la phase Cucuteni A</i>	99
Dumitru Boghian, <i>La phase Cucuteni A-B: une inconnue?</i>	111
Bogdan Niculică, Ion Mareș, Dumitru Boghian, Sorin Ignătescu, <i>Considérations préliminaires sur les pratiques funéraires de la nécropole de type Komariv – Bilyj-Potik – Costișa de Adâncata (dép. de Suceava)</i>	131
Mircea Ignat, <i>Découvertes, collections et recherches numismatiques à Suceava</i>	145
Doina-Maria Creangă, <i>Les causes de la dégradation des biens de patrimoine sur support en cuir</i>	153
Ion Cernat, <i>Simion Florea Marian et le village Vama</i>	159
Mirela Beguni, <i>L'état matériel du clergé de la Moldavie pendant les règnes phanariotes</i>	167
Dinu Balan, <i>La nation et la société. National et social à l'époque de l' Union</i>	173
Gheorghe Gabriel Cărbuș, <i>Gheorghe Asachi – un séparatiste „avant la lettre”</i>	185
Nicole Rieskamp, <i>Der Adventskalender. Ein typisch deutscher Brauch und seine Verbreitung in der Bukowina</i>	207
Antonie Moisei, <i>Regard général sur l'historiographie dédiée à l' ethnographe Simion Florea Marian</i>	217
Vlad Gafița, <i>Considérations concernant l'attitude de Iancu Flondor vis-à-vis les classes sociales de Bucovine (la fin du XIX-ème siècle et le début du XX-ème siècle)</i>	225
Radu Florian Bruja, <i>L'origine et la fondation du Front de la Renaissance Nationale</i>	231
Vasile I. Schipor, <i>Le centre pour l'Etude des Problèmes de la Bucovine. Le sort d' un projet scientifique</i>	241

PERSONNALITÉS DE LA BUCOVINE

Alis Niculică, <i>Ion G. Sbiera – coordonnées de sa vie et de son oeuvre</i>	253
Ștefan Purici, <i>Iancu Flondor (1865-1924). Une vie au service de la justice</i>	259
Pavel Țugui, <i>Ilie Torouțiu et ses archives d'histoire littéraire</i>	271

DOCUMENTS

Harieta Mareci, <i>Restitutions épistolaires. De la correspondance de Teodor Bălan avec Nichita Adăniloiaie</i>	275
---	-----

MÉDALLION

Mihai Iacobescu, <i>L'historien Dumitru Șandru à 70 ans</i>	283
---	-----

CRONIQUE

Vasile Robciuc, <i>Le Saint Voïvode Etienne le Grand, hommagié à Moinești</i>	295
---	-----

COMPTERENDUS

<i>Studii de istorie antică - Omagiu profesorului Ioan Glodariu, Le Musée National d'Histoire de la Transylvanie - Bibliotheca Musei Napocensis - XX, Cluj-Napoca, 2001, 484 pages (Mircea Ignat)</i>	297
Viorica Crișan, <i>Dacii din estul Transilvaniei, Editions "Carpații Răsăriteni", Sfântu Gheorghe, 2000 (224 pages - texte + 9 pages - tableaux + 126 - planches) (Mircea Ignat)</i>	297
Vasile Palade, <i>Așezarea și necropola de la Bârlad - Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea – a doua jumătate a sec. al V-lea), volume soigné par Eugenia Popușoi, Editions Arc 2000, Bucarest, 2004 (245 pages - texte + 433 pages - illustrations) (Mircea Ignat)</i>	298
"Revista română de istorie a cărții", Bucarest, I-ère Année, No. 1, 2004, 144 pages (Olimpia Mitric)	299
Gheorghe Giurcă, <i>Istoria învățământului din Suceava, Tipografia S.C. ROF S.A., Suceava, 2004, 412 pages (Mihai Iacobescu)</i>	301
Arhiepiscop Teodosie Petrescu, Adrian Rădulescu, <i>Mitropolia Tomisului, tradiție și actualitate, Constanța, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, 2004, 189 p. + 9 planșe (Ștefan Purici)</i>	303
Rebecca Haynes, <i>Politica României față de Germania între 1936 și 1940, Iași, Editura Polirom, 2003 (Ionel Sîrbu)</i>	305
Jan T. Gross, Vecini. <i>Suprimarea comunității Evreiești din Jedwabne, Polonia, Iași, Editura Polirom, 2002 (Ionel Sîrbu)</i>	307

INDEX	311
--------------------	-----

ABRÉVIATIONS	329
---------------------------	-----

ЗМІСТ

РІК ШТЕФАНА ВЕЛИКОГО І СВЯТОГО

<i>Княжіння Штефана Великого – хронологічні віхи</i>	3
Олімпія Мітрік, <i>Слов'янські рукописи часів Штефана Великого. Нова оцінка</i>	13
Дойна Марія Крянге, <i>Консервація шкіряних обкладинок деяких рукописів XV ст., які зберігаються в Музеї Путнянського монастиря</i>	17
Віолета-Анка Епуре, <i>Внесок щодо відносин між Молдовою Штефана Великого і татарами</i>	23
Васіле Демчук, <i>Штефан Великий – „Un vero atleta della fede Cristiana”</i>	37
Міхай Лазер, <i>Аспекти фіскальства Молдовського князівства у штефанову добу</i>	63
Думітру Вітку, <i>Особистість та час Штефана Великого в історіографічній творчості одного романтика</i>	69
Антоній Мойсей, <i>Штефан Великий на сторінках етнофольклорних збірників Сімеона Флорі Маріана та його наступників (друга половина XIX – початок XX ст.)</i>	75
Корнелія Менікуце, <i>Штефан Великий – історичні спогади та романтичний міф</i>	79
Радун-Флоріан Бружа, <i>Штефан Великий в легіонерській імагології</i>	93

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РОЗВІДКИ

Сорін Ігнетеску, <i>Лінійне прикрашення на білому фоні у фазі Кукутень А</i>	99
Думітру Богян, <i>Фаза Кукутень А-Б: незнайомка?</i>	111
Богдан Нікуліке, Іон Мареш, Думітру Богян, Сорін Ігнетеску, <i>Прелімінарні зауваження щодо похоронних звичаїв в некрополі типу Комарів – Білий Потік – Костіша в Адинкаті (Сучавський повіт)</i>	131
Мірча Ігнат, <i>Нумізматичні знахідки, колекції та дослідження в Сучаві</i>	145
Дойна Марія Крянге, <i>Причини деградування рідкісних речей на шкіряному супорті</i> ..	153
Іон Чернат, <i>Сімеон Флорія Маріан та село Вама</i>	159
Мірела Бегуні, <i>Матеріальний стан священства Молдови у добу фанаріотських князів</i>	167
Діну Балан, <i>Нація та суспільство. Національне та соціальне в епоху Об'єднання</i>	173
Георге Габріел Керебуш, <i>Георге Асакі – сепаратист „avant la lettre”</i>	185
Ніколь Ріскамп, <i>Передріздвяний календар. Типовий німецький звичай та його розтовсюдження на Буковині</i>	207
Антоній Мойсей, <i>Загальний огляд історіографії присвяченої етнографу Сімеону Флорі Маріану</i>	217
Влад Гафіца, <i>Зауваження щодо відношення Янку Флондора до соціальних класів Буковини (кінець XIX – початок XX ст.)</i>	225
Радун-Флоріан Бружа, <i>Генезис та заснування Фронту Національного Відродження</i> ..	231
Васіле І. Скіпор, <i>Центр дослідження проблем Буковини. Судьба наукового задуму</i> ..	241

ОСОБИСТОСТІ БУКОВИНИ

Аліс Нікуліке, Іон Г. Сбієра – <i>координати життя та творчості</i>	253
Штефан Пуріч, <i>Янку Флондор (1865-1924). Життя на службі справедливості</i>	259
Павел Цугуй, <i>Іліє Тороуціу та його історико-літературний архів</i>	271

ДОКУМЕНТИ

Харієта Мареч, <i>Епістолярні повернення. З кореспонденції між Теодором Беланом та Нікітою Аденілоае</i>	275
--	-----

МЕДАЛЬЙОН

Міхай Якобеску, <i>Історику Думітру Шандру – 70 років</i>	283
---	-----

ХРОНІКА

Васіле Робчук, <i>Святий воєвода Штефан Великий, вшанований в Мойнештах</i>	295
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Studii de istorie antică - Omagiu profesorului Ioan Glodariu, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei - Bibliotheca Musei Napocensis - XX, Cluj-Napoca, 2001, 484 pagini (Mircea Ignat)</i>	297
Viorica Crișan, <i>Dacii din estul Transilvaniei</i> , Ed. "Carpații Răsăriteni", Sfântu Gheorghe, 2000 (224 pagini text + 9 pagini de tabele + 126 de planșe) (Mircea Ignat)	297
Vasile Palade, <i>Așezarea și necropola de la Bârlad - Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea)</i> , volum îngrijit de Eugenia Popușoi, Ed. Arc 2000, București, 2004 (245 pagini text + 433 pagini de ilustrații) (Mircea Ignat)	298
"Revista română de istorie a cărții", București, Anul I, Numărul 1, 2004, 144 p. (Olimpia Mitric)	299
Gheorghe Giurcă, <i>Istoria învățământului din Suceava</i> , Tipografia S.C. ROF S.A., Suceava, 2004, 412 p. (Mihai Iacobescu)	301
Arhiepiscop Teodosie Petrescu, Adrian Rădulescu, <i>Mitropolia Tomisului, tradiție și actualitate</i> , Constanța, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, 2004, 189 p. + 9 planșe (Ștefan Purici)	303
Rebecca Haynes, <i>Politica României față de Germania între 1936 și 1940</i> , Iași, Editura Polirom, 2003 (Ionel Sîrbu)	305
Jan T. Gross, <i>Vecini. Suprimarea comunității evreiești din Jedwabne. Polonia</i> , Iași, Editura Polirom, 2002 (Ionel Sîrbu)	307

ИНДЕКС	311
---------------------	-----

СКРОЧЕННЯ	329
------------------------	-----

DOMNIA LUI ȘTEFAN CEL MARE - REPERE CRONOLOGICE

Vasile M. Demciuc

- **1457, aprilie, 12** – Ștefan, fiul lui Bogdan al II-lea, îl înfrânge la Dolhești, lângă Suceava, pe unchiul său Petru Aron, fratricidul. *“iar după aceea – se relatează în Analele putnene- s-au adunat toată țara cu preasfințitul mitropolitul chir Theoctist și cu ajutorul lui Dumnezeu l-au uns la domnie, pe Siret, în jos la tină, unde se numește locul acelu Direptate și până acum. Și a luat schiptrul Țării Moldovei”*.

- **1457-1458** – Expediții de represalii ale moldovenilor în sudul Poloniei, unde se adăpostise Petru Aron.

- **1458, ianuarie 24** – Cu sprijinul nobilimii mici și mijlocii și al trupelor de mercenari conduse de Mihail Szilagzyi, Matei Corvin, al doilea fiu al lui Iancu de Hunedoara, este ales rege al Ungariei.

- **1458, martie 13** – Ștefan cel Mare reînnoiește *“tuturor brașovenilor și tuturor negustorilor și întregii Țări a Bârsei”* privilegiul pe care aceștia îl aveau de la Alexandru cel Bun. În timpul domniei lui Ștefan cel Mare se dezvoltă comerțul Moldovei cu Transilvania, de unde se aduceau în special țesături, arme de tot felul, obiecte din fier ș.a. Acest comerț, în cadrul căruia moldovenii exportau animale (oi, vaci, etc.) piei, ceară de albine, pește, ș.a. se efectua prin trei drumuri principale - *drumul Bistriței; drumul Băii; drumul de Jos* sau al *Brașovului*, care era și cel mai frecventat.

- **1459** – Vlad Țepeș refuză plata tributului către Poartă.

- **1459, aprilie 4** – Tratatul moldo-polon de la Overhelăuți, pe Nistru, încheiat în urma atacurilor oștilor lui Ștefan cel Mare în sudul Poloniei. Se consenă încetarea stării de război dintre Moldova și Polonia, voievozii Rusiei Mici și ai Podoliei se obligau să nu permită lui Petru Aron să se apropie de granița Moldovei decât până la Smotric, iar Ștefan cel Mare recunoaște pe regele polon Cazimir al IV-lea Jagello (1447-1492) ca suzeran; domnul Moldovei se obliga să restituie moșiile confiscate boierilor care vor veni în țară. Tratatul stipula și unele clauze cu caracter economic.

- **1460** – Prima mențiune a *armașului* în Țara Românească; în Moldova el apare atestat pentru prima oară la 13 martie 1489. Acest dregător aplica pedepsele hotărâte de domnitor.

- **1460, iulie, 3** – Ștefan cel Mare confirmă negustorilor lioveni privilegiul comercial pe care aceștia îl aveau de la predecesorii domnului Moldovei; reconfirmat la 25 ianuarie 1462. Cuprinde stipulații protecționiste pentru negustorii autohtoni..

- **1461, iunie, 5** – Prima incursiune a lui Ștefan cel Mare în Transilvania; domnul Moldovei pradă în secuime ca represalii pentru că voievodul Sebastian de Rozgony luase la curtea sa pe Petru Aron care părăsise Polonia în 1460.

- **1462, aprilie, 26** – Începutul mării campanii întreprinsă de sultanul Mahomed al II-lea împotriva Țării Românești, urmărind supunerea țării prin înlocuirea lui Vlad Țepeș cu fratele său, Radu, zis cel Frumos. Se spune că uriașa armată avea un efectiv de circa 200.000 de oșteni, iar o flotă compusă din 25 de trirame și 150 de vase mici, venind prin deltă arde Brăila.

- **1462, iunie, 22** – Ștefan cel Mare încearcă să recucerească cetatea Chilia, care fusese cedată ungarilor în 1448 de către Petru al II-lea, dar nu izbutește. Este rănit la glezna stângă, rană de pe urma cărei va suferi toată viața.

- **1463** – În urma unei înțelegeri diplomatice, Polonia retrocedează Moldovei cetatea Hotinului, pe care o primise în dar de la Petru Aron, în aprilie 1457. Ștefan cel Mare *“a dat de a scris ...Mănăstirii sale Zograf, în sfântul munte Athos”*, un *Praxiu* adică un *Apostol*, aflător în prezent la Muzeul de istorie din Moscova.

- **1463, iulie, 5** – Ștefan cel Mare se căsătorește cu Evdokia de Kiev, descendentă din familia marilor duci lituanieni.

- Hotinul, cedat Poloniei de Petru Aron, reintră în stăpânirea Moldovei, în urma înțelegerii moldo-polone din 1462.

- **1464 - aprilie, 13** – Regele Ungariei ordonă tuturor secuilor, precum și bătrânilor și căpitanilor acestora din scaunele Sepsi, Orbai, Kezdy și Ciuc, să pună capăt opreliștilor (taxe și diferite piedici), care stânjeneau comerțul brașovenilor și al negustorilor din Țara Bârsei cu Moldova.

- **1464, aprilie** – se naște, probabil, Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare și al Evdochiei de Kiev.

- **1465 - ianuarie 23/25** – Ștefan cel Mare cucerește Cetatea Chilia, stăpânită de unguri, după un asediu de o zi (24 ianuarie); instalarea la conducerea cetății a părcălabului Isaia, cumnatul domnitorului.

- **1465 noiembrie 4** - potrivit inscripției săpate în piatra funerară de la Mănăstirea Pobrata, moare Maria Oltea "*mama domnului Io Ștefan voievod*".

- **1466 - iulie, 10** – Conform *Letopisețelor putnene* și al *Cronicii moldo-polone*, începe zidirea bisericii Mănăstirii Putna, cea mai importantă ctitorie monastică a lui Ștefan cel Mare, concepută în plan triconc dezvoltat, cu menirea de a servi ca necropolă domnească marelui voievod și familiei sale.

- **1466, septembrie, 15** – Ștefan cel Mare cumpără satul Vicov de Sus, cu 200 de zloți tătarăști pe care îl dăruiește Mănăstirii Putna, a cărei construcție abia începuse, inaugurând astfel seria marilor donații pentru gloriosul său așezământ religios.

- **1467** – Din porunca lui Ștefan cel Mare, ieromonahul Ioanichie scrie "*în Mănăstirea Neamțu*" un *Minei pe ianuarie* „*pentru Mănăstirea de la Putna*”, astăzi se află la Biblioteca V.I.Lenin din Moscova.

- din porunca "*binecinstitorului domnului nostru Io Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod, s-a scris Minei pe aprilie, pentru Mănăstirea sa de la Putna în vremea arhimandritului chir Ioasaf, cu mâna multpăcătosului Nicodim, diaconul*" Manuscrisul se află în prezent la Biblioteca V.I.Lenin din Moscova. Tot din porunca lui Ștefan cel Mare se scriu, în același an, mineele pe august și noiembrie "*cu mâna păcătosului Casian*", existente în colecția Mănăstirii Putna, pentru care au fost scrise.

- **1467, septembrie, 4** – moare Evdochia de Kiev, fiind înmormântată în biserica Mirăuți, așa după cum o dovedește fragmentul din piatra tombală descoperit în timpul cercetărilor arheologice efectuate de prof. Mircea D. Matei.

- **1467, decembrie 14-15** – încercarea lui Matei Corvin de a supune Moldova suveranității sale, prin forța armelor, eșuează lamentabil în bătălia nocturnă de la Baia. Ștefan cel Mare în fruntea unei oștiri de 12.000 de moldoveni, înfrânge armata ungară, formată din circa 40.000 de oșteni, după ce, în prealabil incendiasc orașul. Regele însuși este grav rănit și silit la o retragere grabnică, dezordonată, rușinoasă, consemnată succint în *Analele putnene* «*și i-a dat Dumnezeu pe unguri în mâinile lui Ștefan voievod și ale oastei lui. Și au fost uciși mare mulțime dintre ei. Și craiul atunci a fost săgetat în luptă. Și apoi s-au întors rușinați pe alt drum mai scurt. Și nu a fost cum au crezut ei, ci au fost cum era voia lui Dumnezeu*».

- **1468** – Eșecul încercării lui Ștefan cel Mare de a aplană, prin intermediul regelui polon Cazimir al IV-lea Jagello, conflictul cu Matei Corvin, căruia îi pretindea îndepărtarea lui Petru Aron și despăgubiri pentru pagubele pricinuite de campania din nov.- dec. 1467.

- **1468, iulie 28** – Tratat moldo-polon care confirmă vechile raporturi politice dintre Moldova și Polonia; regele polon Cazimir al IV-lea se obligă să nu ocrotească în țara sa pe nici un pretendent la scaunul Moldovei.

- **octombrie, 2** – Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna satul Maneuți.

- **1469** - O armată moldovenească, comandată de spătarul al doilea Filip Pop, pătrunde în Transilvania și pradă în secuime ca represalii pentru atitudinea ostilă față de domnul

Moldovei; - Ștefan cel Mare reușește să atragă în cursă pe Petru Aron, care urmărea să reocupe tronul Moldovei, și pune să i se taie capul.

- **1469, iunie, 15** - Se încheie brodatul unui epitrahil dăruit de Ștefan cel Mare Mănăstirii Putna.

- **1470, ianuarie, 30** - «*mult păcătosul Chiriac*» termină de copiat, din porunca lui Ștefan cel Mare, «*în mănăstirea zidită de dânsul, anume Putna Cuvântărilor Sfântului Ioan Gură de Aur Zlataust*».

- **februarie** - Campania lui Ștefan cel Mare, împotriva lui Radu cel Frumos, domnul Țării Românești, supus turcilor. Oastea moldovenească pradă și arde Brăila, Târgul de Floci, și județul Ialomița.

- **aprilie, 12** - Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna cădelnița executată din argint aurit, bogat decorată cu motive gotice, care, se presupune, a fost folosită de mitropolitul Teoctist la sfințirea bisericii acestei mănăstiri în ziua de 3 septembrie a aceluiași an.

- **mai, 28** - Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna o vie de nouă fălci la Cotnari, lângă Hârlău.

- **august, 20** - Sub comanda lui Ștefan cel Mare oastea moldovenească stăvilește și nimicește o mare invazie tătară în bătălia de la Lipnic pe Nistru.

- **septembrie, 3** - În prezența domnitorului, a familiei sale, a marilor boieri și a multor credincioși moldoveni, are loc fastuoasa ceremonie a sfințirii Mănăstirii Putna. Serviciul divin este oficiat de mitropolitul Teoctist al Moldovei și de episcopul Tarasie al Romanului, «*fiind de față* - după cum spun *Analele putnene - egumenii tuturor mănăstirilor și întreg clerul preoțesc în număr de 64*». Între ei se afla și Ioasaf, fostul egumen al Mănăstirii Neamțu, care trecuse între timp la Putna, el fiind așadar primul stareț al faimosului așezământ monastic ctitorit de Ștefan cel Mare. La Neamțu a fost înlocuit cu Silvan, atestat ca egumen la 1 aprilie 1470, dar numit în această demnitate încă din toamna lui 1466.

- **1471, ianuarie, 16** - convins de *hiclenia* lor, «*taie Ștefan vodă pre Isaia vornicul și pre Negrilă paharnicul și pre Alexa stolnicul în târgul Vasluiului*»; - primăvara - campania lui Radu cel Frumos în Moldova pentru a răzbuna atacul lui Ștefan cel Mare din anul precedent. Armata moldovenească condusă de Ștefan cel Mare surprinde însă la 7 martie armata lui Radu cel Frumos lângă hotarul țării, în târgul Soci, provocându-i o grea înfrângere.

- **septembrie, 10** - Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna satul Bălcăuți.

- **1472** - ieromonahul Ghervasie copiază la Neamț traducerea slavonă a *Sintagmei* - culegere de legi penale și civile - a juristului bizantin Matei Vlastares.

- Ștefan cel Mare stabilește legături cu hanul turcoman Uzun Hasan în scopul luptei comune împotriva turcilor.

- **ianuarie, 3** - privilegiul comercial acordat negustorilor brașoveni de către domnul Moldovei. Aceștia primeau libertate comercială deplină în întreaga țară și garantarea securității activității lor.

- **aprilie, 25** - Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna satul Ostrița, pe Prut.

- **septembrie, 14** - Ștefan cel Mare se căsătorește cu Maria de Mangop, coborâtoare din împărății grecești, fiica lui Isaac Comnenul din familia imperială bizantină a Comnenilor, despotul cetății Theodoro - Mangop, situată la Nordul Mării Negre.

- din porunca lui Ștefan cel Mare, se scrie *Leasvița lui Ioan Scărarul* pentru «*mănăstirea sa din Putna, în aceeași mănăstire, pe vremea arhimandritului chir Ioasaf, cu mâna multpăcătosului monah Vasile*».

- **1473, ianuarie, 20** - Matei Corvin acordă negustorilor moldoveni garanții pentru activitatea lor comercială în Transilvania. Negustorii moldoveni frecventau mai ales orașele Bistrița, Brașov, Sibiu și Cluj.

- **iunie, 17** - Miniaturistul Nicodim termină de scris și de decorat vestitul *Tetraevangheliar de la Humor* în care se află și chipul lui Ștefan cel Mare.

- **septembrie, 3** - Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna *morile de la târgul Siretului, ce sunt pe apa Siretului și îi face obroc 12 poloboace cu vin pe tot anul*.

- **septembrie, 20** - Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna satul Jicovul de Jos.

- **noiembrie, 24** - În urma unei campanii fulgerătoare, Ștefan cel Mare cucerește cetatea Dâmbovița, îl detronează pe Radu cel Frumos – unealta turcilor – și așează ca domn al Țării Românești pe Laiotă Basarab. Cu acest prilej sunt luate în captivitate *doamna Radului vodă*, și fiica sa Maria – Voichița, viitoarea soție a marelui voievod.

- **decembrie** - În fruntea unei armate formată din 17.000 de turci și 12.000 de munteni, Radu cel Frumos îl alungă pe Laiotă Basarab, redobânduindu-și tronul. Pradă apoi din răzbunare, o parte a Moldovei.

- Ștefan cel Mare suspendă plata haraciului la turci.

- **1474, martie** – Sprijinit de Ștefan cel Mare, Laiotă Basarab recucerește tronul Țării Românești, dar împrejurările îl silesc să treacă în curând de partea turcilor.

- **octombrie-noiembrie**, având știri asupra invaziei pe care o pregăteau turcii împotriva Moldovei, Ștefan cel Mare face noi eforturi pentru a-și asigura un aliat de nădejde pe tronul Țării Românești, și mai ales, pentru coalizarea întregii creștinătăți împotriva agresorilor otomani. În acest sens scrie la 29 noiembrie 1474, papei Sixt al IV-lea.

- din porunca lui Ștefan cel Mare se scrie pentru Mănăstirea Putna un sbornic *cu mâna mult păcătosului ieromonah Iacov*.

- **1475, ianuarie, 10** - Lupta de la Vaslui. Armata Moldovei condusă de Ștefan cel Mare, atacă la sud de Vaslui, cam la jumătatea distanței dintre Rahova și Lipovăț, pe o zi cețoasă, într-un loc mlăștinos mărginit de păduri, armata turcă condusă de Hadim Suleiman pașa, beglerbegul Rumeliei, însoțită de un corp de oaste al lui Laiotă Basarab, și obține o strălucită victorie asupra invadatorilor cu un larg răsunet european. Timp de trei zile după aceea, cavaleria ușoară moldovenească a urmărit și a distrus mare parte din armata năvălitoare în retragere. După cum mărturisea sultana valide Mara, văduva sultanului Murad I *niciodată o oaste turcească nu a suferit o astfel de înfrângere*.

- **ianuarie 25** – după zdrirea cotropitorilor, Ștefan cel Mare vestește principilor creștini din Europa victoria sa, încercând din nou să-l coalezeze împotriva primejdiei otomane prin puterea propriului exemplu.

- **iunie 6** – puternica cetate genoveză din Crimeea, Caffa, este cucerită de turcii conduși de marele vizir Ahmed pașa. Cei 160 de negustori moldoveni care au luptat pentru apărarea cetății au fost tăiați de turci. Odată cu transformarea Hanatului Crimeii în stat vasal Imperiului otoman, tătarii de aici vor constitui un permanent pericol pentru țările române.

- **iulie 12** – prevăzând o nouă invazie a turcilor în Moldova, Ștefan cel Mare acceptă suzeranitatea regelui Matei Corvin pentru a-și asigura ajutorul acestuia în viitorul război.

- **decembrie** – turcii cuceresc principatul Mangop din Crimeea, aflat sub stăpânirea lui Alexandru, fratele Mariei de Mangop, care este capturat și dus la Constantinopol. Demersurile lui Ștefan pentru a-și salva cumnatul au eșuat, Alexandru fiind decapitat în capitala otomană.

- copistul Petru scrie pentru Mănăstire Zografu *Cuvintele pustnicești ale Avvei Dorothei*, din porunca lui Ștefan cel Mare. Manuscrisul se află în prezent la Muzeul de istorie din Moscova.

- **1476, ianuarie 25** – Iuga vistiernicul dăruiește Mănăstirii Putna o cădelniță, un chivot de argint aurit și o sută de zloți ungurești întru pomenirea sa, a soției sale Nastea, a fiului său Mihail și a fiicei sale Sofia.

- **mai** – o imensă armată otomană, cuprinzând circa 150.000 de oșteni, pornește din Adrianopol sub comanda lui Mahomed al II-lea cuceritorul Constantinopolului, pentru a supune Moldova, pentru a-l înlocui pe cutezătorul ei voievod cu un oarecare Alexandru, care pretindea că este fratele lui Ștefan cel Mare. Lor li se adaugă Laiotă Basarab cu circa 12.000 de oșteni.

- **iunie 1** – vistiernicul Iuga face o nouă danie Mănăstirii Putna, constând iarăși dintr-o cădelniță de argint, dintr-un chivot de argint aurit, din încă o sută de zloți ungurești, la care mai adaugă acum 100 de oi, satul Șirăuți și o vie la Hârlău.

- **iunie** – potrivit unei înțelegeri tuco-tătare, în vreme ce oștirile turcești trec Dunărea, tătarii lui Eminek Mârza atacă Moldova dinspre răsărit, dar sunt înfrânți de moldoveni și alungați peste Nistru, înlăturându-se astfel pericolul joncțiunii lor cu turcii.

- **ieulie, 25** - atacul lui Ștefan cel Mare asupra avangărzii turcești condusă de Suleiman – pașa, pe care o înfrânge și o silește să se retragă.

- **ieulie 26** – are loc sângeroasa bătălie de la Valea Albă. Luptând cu eroism legendar, oastea lui Ștefan cel Mare este copleșită, fiind nevoită să se retragă în munți și să ducă mai departe o luptă de hărțuială, de slăbire treptată a inamicului. Înfiometată, bătuită de ciumă, hărțuită și demoralizată de rezistența cetăților Neamț, Suceava, Hotin, care s-au dovedit inexpugnabile, armata otomană este silită să se retragă din Moldova, fără să-și fi atins nici unul din obiectivele campaniei, învinsă practic, de strategia și condițiile de luptă pe care i le-a impus geniul militar al marelui nostru voievod.

- **noiembrie** - Ștefan cel Mare întreprinde o campanie în Muntenia, concomitent cu Ștefan Bathory, comitele Transilvaniei, înlocuindu-l pe Laiotă Basarab cu Vlad Țepeș, pentru a-și asigura alianța acestei țări în viitoarele războaie antiotomane.

- **decembrie** – revenind cu forțe turcești, Laiotă Basarab își redobândește tronul Vlad Țepeș este ucis; - loasaf, primul stareț al Mănăstirii Putna se retrage, din egumenie, luând schima cea mare și numele de Iosif, îi succede Paisie Scurtul.

- **1477, mai, 8** – Trimis în solie la Veneția, Ioan Țamblac, unchiul lui Ștefan cel Mare, trimite Dogelui un strălucit mesaj din partea lui Ștefan cel Mare.

- **noiembrie** - Ștefan cel Mare întreprinde o nouă campanie în Țara Românească, înlocuindu-l pe Laiotă Basarab cu Basarab cel Tânăr zis Țepeluș.

- **decembrie 19** - Moare Maria de Mangop, fiind înmormântată la Mănăstirea Putna.

- **1478** – se termină de brodat acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, una dintre cele mai mari capodopere ale artei somptuoare medievale.

- **vara**, se căsătorește cu Maria Voichița, fiica lui Radu cel Frumos.

- **noiembrie, 18**– moare mitropolitul Teoctist, fiind înmormântat în pridvorul bisericii Mănăstirii Putna.

- **1479, mai, 7** – Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna satul Târnauca.

- **iunie 16** – se naște Bogdan Vlad, viitorul domn al Moldovei, sub numele de Bogdan al III-lea, fiul lui Ștefan cel Mare și al Mariei Voichița.

- **iunie-iulie** – din porunca lui Ștefan cel Mare, 800 de meșteri zidari și 17.000 de salahori construiesc cetatea Chilia Nouă pe malul stâng al Dunării.

- **iulie 27** – potrivit inscripției funerare, moare Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare și al Mariei de Mangop, în vârstă de șase ani. Este înmormântat în biserica Mănăstirii Putna.

- **august 30** - Ștefan cel Mare împuternicește pe episcopul de Rădăuți să judece locuitorii din satele aparținătoare Mănăstirii Putna.

- **decembrie 15-1480 mai 20** – Ștefan cel Mare împodobește cu frumoase lespezi funerare, mormintele înaintașilor săi din biserica episcopală de la Rădăuți.

- **1480, mai 12** – Ștefan cel Mare cumpără de la mitropolitul Gheorghe morile din Feredieni, făcându-le apoi danie Mănăstirii Putna.

- **mai iunie** – Ștefan cel Mare în alianță cu un corp de oaste transilvăneană, încearcă să-l înlocuiască pe Basarab cel Tânăr, care pactizase cu turcii, dar nu izbutește.

- **noiembrie 21** – moare Petru, fiul lui Ștefan cel Mare și al Mariei de Mangop, fiind înmormântat alături de fratele său Bogdan în Mănăstirea Putna.

- **1481, mai, 1** – potrivit pisaniei de pe turnul tezaurului de la Mănăstirea Putna *a zidit și a făcut turnul și zidul în jurul mănăstirii*.

- **mai, 3** – moare sultanul Mahomed al II-lea.

- **iulie, 8** - are loc bătălia de la Râmnice. Oastea moldoveană comandată de Ștefan cel Mare biruie oștile muntenesti și turcești conduse de Basarab cel Tânăr, Ali-beg, Skender-beg. În această bătălie moare Șendrea, viteazul portar al Sucevei, cumnatul domnului Moldovei, fiind

îngropat la Dolheștii Mari. Basarab cel Tânăr este detronat și înlocuit cu Vlad Călugărul, fiul lui Vlad Dracul și fratele lui Vlad Țepeș.

- **august 22** – Ștefan cel Mare îi scutește pe supușii Mănăstirii Putna de prestarea tuturor *robotelor* așezându-i sub jurisdicția episcopului de Rădăuți.

- **1482, martie 10** – pentru a-și asigura hotarul dinspre Țara Românească ai cărei domni nu ofereau alianțe trainice, a luat Ștefan Voievod cetatea de la Crăciuna și a pus în ea pe *pârcălabii săi Vâlcea și Ivanco*. În același scop îl asociază la domnie pe Alexandru, fiul său, pe care-l instalează la Bacău.

- **1483, ianuarie 12** – Elena fiica lui Ștefan cel Mare și a Evdochiei de Kiev se căsătorește cu Ivan, fiul țarului Ivan al III-lea și moștenitorul tronului acestuia. Această căsătorie, se pare, a fost urmată de un tratat de alianță moldo-rus, care însă nu s-a păstrat.

- **1484** – din porunca lui Ștefan cel Mare, se toarnă pentru Mănăstirea Putna clopotul cel mare, cunoscut sub numele Buga; - Ștefan cel Mare construiește din piatră o cetate la Roman (Cetatea Nouă sau Smedorova) pe malul stâng al Siretului.

- **martie 15** – *Analele putnene scriu în mircurea mare, pe la miezul nopții pre joi, au ars toată Mănăstirea Putnei cu desăvârșire.*

- **aprilie 1** – Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna *Dvera* reprezentând Înălțarea Domnului, capodoperă a broderiei medievale românești.

- **mai, 15** - se încheie brodatul epitafului de la mănăstirea Moldovița *în timpul egumenului popa Anastasie*.

- **iulie 6** – sub comanda lui Baiazid al II-lea noul sultan al turcilor (1481-1512), o mare armată otomană, formată din aprox. 100.000 de oșteni la care se adaugă Vlad Călugărul cu oastea Țării Românești și o numeroasă oștire tătarască, atacă Chilia, care, după opt zile de asediu, capitulează.

- **iulie, 28** - după două zile de asediu capitulează și Cetatea Albă.

- **august, 5** – turcii cuceresc Cetatea Albă, apărată de moldovenii conduși de pârcălabii Gherman și Oană.

- **octombrie, 29** – Moare ieroschimonahul Iosif, primul egumen al Mănăstirii Putna, sub numele de Ioasaf.

- **1485, mai, 5** – se termină de brodat, la Mănăstirea Putna, *Dvera* înfățișând *Adormirea Maicii Domnului*.

- **septembrie, 15** – Nădăjduind să redobândească Cetatea Albă și Chilia, cu ajutorul militar al Poloniei, Ștefan cel Mare prestează personal la Colomeea, jurământul de credință față de regele Cazimir al IV-lea Jagello. În timp ce se afla în Polonia, turcii conduși de eunucul Ali, begul Rumeliei, împreună cu oștenii lui Vlad Călugărul pradă și pârjolesc Moldova din sud și până la Suceava. Ei îl aduceau totodată, pe pretendentul Hronoda, sau Hroniot pentru a-l instala domn al Moldovei.

- **noiembrie, 16** - are loc bătălia de la Cătlăbuga. Cotropitorii, trecuți sub comanda lui Bali-beg Malcoci Oglu, pașă al Silistrei sunt nimiciți de Ștefan cel Mare la Cătlăbuga, lângă Chilia.

- **1486, martie, 6** - turcii invadează din nou Moldova, sub comanda aceluiași Bali-beg Malcoci, urmărind în continuare substituirea lui Ștefan cel Mare cu Hronoda. Dar sunt înfrânți la Șcheia, lângă Roman. Pretendentul Hronoda este capturat și decapitat de boierul moldovean Pântece.

- **martie, 27** - moare Maria, sora lui Ștefan cel Mare și văduva lui Șendrea – portarul Sucevei, înmormântată în biserica Dolhești.

- **septembrie, 15** - la Hârlău Ștefan cel Mare construiește un nou palat de reședință, căruia îi adaugă un valoros paraclis, în 1492.

- **1487** - Silit de împrejurări Ștefan cel Mare încheie pace cu turcii, acceptând plata haraciului, în schimbul garantării de către aceștia a independenței Moldovei

- **iunie, 13** – Ștefan cel Mare ctitorește bisericile Sf. Cruce din Pătrăuți și Sf. Procopie din Milișăuți. Se inaugurează astfel vastul program de construcții religioase din epoca ștefaniană. veacul de aur al arhitecturii ecleziastice moldovenești.
- **noiembrie, 20** – se termină de ferecat la mănăstirea Humor *Tetraevangheliarul* scris și decorat, din porunca lui Ștefan cel Mare, de ieromonahul Nicodim, pentru acest lăcaș.
- **1488** – monahul Ghervasie caligrafiază și decorează în Mănăstirea Putna, un liturghier, care va fi ferecat în 1498 și dăruit apoi de vistiernicul Isac Mănăstirii Feleac.
- **martie, 15** – Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna satul Vicșani pe Suceava.
- **aprilie, 3** – Ștefan cel Mare dăruiește și întărește prin uric Mănăstirii Putna *toate pietrele de ceară de la târgul nostru Siret și șase voșinari tot de la târgul Siret și propriile mori.*
- **aprilie, 6** – Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna satul Grecii de lângă Siret.
- **mai, 1** – începe zidirea bisericii Sf. Ilie din satul omonim, comuna Șcheia, sfârșită în același an la 15 octombrie.
- Ștefan cel Mare îmbracă în ferecătură de argint aurit craniul Sf. Ghenadie, pe care *l-a pus în mănăstirea de la Putna, în anul 6996, mai 1.*
- **mai, 26** – începe să construiască biserica Mănăstirii Voroneț, terminată în același la 14 septembrie.
- **iulie, 30** – Ștefan cel mare dăruiește Mănăstirii Zografu două ripide, executate din argint, în tehnica *au repousse (prin ciocănire)* și filigran. Ambele se află acum în insula Patmos.
- **1489, martie 21** – polonii încheie pace cu turcii, consacrand posesiunea acestora asupra Chilie și Cetății Albe, ceea ce anulează tratatul moldo-polon de la Colomeea și jurământul de credință prestat de Ștefan cel Mare față de regele Cazimir al IV-lea.
- **martie, 29** - *Binecinstitorul domn Io Ștefan voievod a făcut și a scris și a ferecat tetraevangheliarul pentru Mănăstirea sa de la Putna...cu mâna multipăcătoșului așa zis Paladie.*
- **iunie** – Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare se căsătorește cu fiica lui Bartolomeu Dragfi zis Birtoc, voievodul Transilvaniei, iar după unele opinii cu Maria Asanina Paleologhina, o grecoaică din Constantinopol
- **iulie** - înșelat de poloni, Ștefan cel Mare își reface alianța cu Matei Corvin, care îi cedează cetatea Ciceului și Cetatea de Baltă.
- **octombrie, 14** – Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna satele Frătăuți, Botășani. Climăuți.
- tratatul de pace (*ahdname* sau *sulhname*) dintre Ștefan cel Mare și Mahomed al II-lea. Moldova plătea Imperiului otoman un haraci de *3000 de florini venețieni*.
- **1490** – Din porunca lui Ștefan cel Mare, se execută la Putna, marele epitaf reprezentând așezarea Mântuitorului în mormânt, operă de căpătâi a broderiei medievale românești.
- din porunca lui Ștefan cel Mare se toarnă pentru Mănăstirea Putna clopotul *Blagovistnic* de 318 kg.
- Pahomie monahul scrie pentru Mănăstirea Voroneț un *Tetraevangheliar* aflat astăzi la Muzeul de istorie din Moscova.
- **martie, 15** – Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna braniștea care cuprindea 18 munți.
- **martie, 17** – Ștefan cel Mare emite un uric potrivit căruia călugării Mănăstirii Putna sunt *volnici a trimite primăverile și toamnele câte tre care mari la pește și pe acel pește să nu dea vamă.*
- **aprilie, 6** - moare Matei Corvin, fiind urmat la tronul Ungariei de Vladislav al II-lea, (1490-1516), fiul lui Cazimir al IV-lea Jagello, regele Poloniei, care obținuse tronul prin căsătoria cu Beatrice, văduva lui Matei Corvin. Deși Ștefan cel Mare a susținut la succesiunea tronului ungar pe Ioan Corvin și apoi pe Maximilian de Habsburg, fiul împăratului romano-german, el s-a aflat în înne relații cu Vladislav al II-lea.
- **aprilie, 27** - începe construcția bisericii Sf. Ioan a Curții Domnești din Vaslui.

- **august**, acceptând să plătească tribut turcilor, Ștefan cel Mare cucerește de la poloni Pocuția, care aparținuse bunicului său, Alexandru, pentru a plăti, în acest chip, tributul sultanului.
- **1491, ianuarie, 1** – se termină zidirea bisericii Adormirea Maicii Domnului din Bacău, ctitorită de *Io Alexandru voievod, fiul lui Ștefan voievod*.
- **ianie** - începe zidirea bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Iași.
- din porunca lui Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare Teodor Mărieșescu scrie, la Mănăstirea Neamț un *Tetraevangheliar*, pentru biserica Adormirea Maicii Domnului din Bacău, existent acum la Muzeul de istorie din Moscova.
- **1492** - caligraful și miniaturistul Teodor Mărieșescul de la Mănăstirea Neamțu, scrie, din porunca lui Ștefan cel mare, un *Tetraevangheliar* pentru Mănăstirea Zografu, existent acum la Muzeul de istorie din Moscova.
- ieromonahul Gervasie scrie un *Liturghier* aflat la Biblioteca Academiei Române din Cluj Napoca.
- **ianuarie, 25** – logofătul Ioan Tăutul dăruiește Mănăstirii Humor un *Minei pe februarie*, astăzi se găsește la Biblioteca Ossolonski din Lvov.
- **mai, 30** – începe construirea bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău, în apropierea curții domnești renovate de Ștefan cel Mare la 1486. Este primul monument moldovenesc cu pictură murală exterioară, datând din vremea lui Petru Rareș.
- Moldova plătea sultanului un tribut de 4000 de ducați, iar Țara Românească de 8000 de ducați.
- **octombrie, 27** - scrisoarea adresată de hanul tătarilor din Crimeea Mengli Ghirei, lui Ivan al III-lea al Moscovei arată căprin trataul ruso-tătar Moldova era pusă la adăpost de incursiunile tătarilor.
- **1493** – pornind de la date astronomice, monahul Paladie de la putna calculează și stabilește toate zilele în care vor cădea *Paștile – Pascalia* pentru un răstimp de 84 de ani, operație reluată și continuată ceva mai târziu, de către egumenul Siluan de la aceeași mănăstire.
- **ie, 9** – începe a zidi la Borzești, pe Trotuș, biserica Adormirea Maicii Domnului, terminată în 1494, luna octombrie 12.
- **septembrie, 30** – diacul Teodor, fiul preotului Gavril, termină de scris în *cetatea Sucevei* un *Tetraevangheliar* din porunca Mariei Voichița, care l-a dăruit întru rugă sieși *Mănăstirii de la Pătrăuți*.
- **octombrie, 26** – diaconul Teodor Mărieșescul termină de caligrafiat și de miniat din porunca lui Ștefan cel Mare un *Tetraevangheliar* pentru biserica din Cetatea Hotinului, aflător în prezent la Biblioteca de stat din München.
- **1494, martie, 1** – se încheie brodatul epitafului de la Mănăstirea Sucevița, executat din porunca lui Ștefan cel Mare, la Mănăstirea Moldovița.
- **1495** - din porunca lui Ștefan cel Mare grămăticul Damian, scrie *Sintagma lui Matei Vlastares* pentru biserica Sf. Nicolae din Iași. Se află acum la Biblioteca Salticov Scedrin din Leningrad.
- **septembrie** – Radu cel Mare ocupă tronul Țării Românești.
- **octombrie, 18** – se termină de zidit biserica Sf. Nicolae din Dorohoi.
- **noiembrie, 3** – Ștefan cel Mare cumpără un *Tetravangheliar* pe care-l dăruiește întru rugă sieși bisericii Adormirea Maicii Domnului din Borzești. Se află acum la Mănăstirea Zografu de la Muntele Athos.
- **noiembrie, 30** – se termină de construit biserica episcopală Sf. Apostoli din Huși.
- **1496, iulie, 26** – moare Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare și al Evdochiei de Kiev. Este înmormântat la Mănăstirea Bistrița.
- **septembrie, 30** – Ștefan cel Mare sfârșește zidirea bisericii Sf. Nicolae Popăuți din Botoșani, reprezentativă pentru arhitectura de oraș a epocii sale; turnul alăturat este cel mai frumos păstrat din acea vreme.
- **noiembrie, 18** – se sfârșește construcția bisericii Sf. Mihail din Războieni, ridicată pe locul unde au fost înmormântați eroii căzuți în apriga bătălie de la 1476.

- **1497, ianuarie, 14** – Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Putna două ripide, executate din argint aurit.

- **iulie, 15** - începe zidirea bisericii Sf. Ioan Botezătorul din Piatra Neamț, sfârșită în 1498.

- **august** – începe campania polonă împotriva Moldovei. Ioan Albert, în fruntea unei armate de circa 100.000 de oșteni, trece Nistrul pe Mihălceni (9 august) și înaintează până la Coțmani. Arestarea solilor moldoveni și închiderea lor în cetatea Liovului dezvăluie adevăratele intenții ale acțiunii militare polone în Moldova. În fața acestei situații, domnul Moldovei *a poruncit apoi să se adune toată oastea sa în târgul Romanului.*

- **august, 27** - Ștefan cel Mare părăsește Suceava, îndreptându-se spre Roman, unde era adunată armata, compusă din circa 40.000 de oșteni moldoveni, un contingent turec de circa 2000 de oșteni și un corp de oaste muntean, trimis de Radu cel Mare. Se aștepta un ajutor armat și din partea regelui Ungariei, Vladislav al II-lea.

- **septembrie, 24** – oastea polonă invadatoare ajunge până sub zidurile cetății Suceava.

- **septembrie, 26** – începe asediul cetății Suceava de către poloni; a durat *trei săptămâni zi și noapte*, fără însă nici un rezultat.

- **octombrie 26** - lupta din Codrii Cosminului. Oastea moldovenească condusă de Ștefan cel Mare atacă armata polonă; *Și a fost atunci măcel mare între leși și armatele moldovenești; Și au fost luate toate schiptrele crăiești și au căzut acolo multă oaste și toate tunurile cele mari, cu care bătuseră în cetatea Sucevei, au fost luate atunci și altele mici și mai mici multe, pe care nu este cu puțință a le înșira.* Resturile armatei polone cu greu au reușit să se strecoare până la Cernăuți.

- **octombrie, 29** – Lupta de la Lentești. O oaste moldovenească, condusă de vornicul Boldur, înfrânge un detașament de cavaleri mazuri care venea în ajutorul oștilor polone.

- **octombrie, 30** – lupta de la Cernăuți Ștefan cel Mare înfrânge resturile armatei polone, alungându-le din țară. Victoria deplină a lui Ștefan cel Mare asupra invadatorilor poloni

- **noiembrie, 8** – se încheie zidirea bisericii Nașterea Maicii Domnului de la Tazlău.

- **noiembrie, 14** – se încheie zidirea bisericii Înălțarea Domnului din incinta Mănăstirii Neamțu, strălucit monument de arhitectură.

- **1498, ianuarie 24** - Teodor Mărieșescul termină de scris și de decorat la Mănăstirea Neamțu, un *Tetraevangheliar* pentru Mănăstirea Moldovița, Manuscrisul se află acum la Muzeul de istorie din Moscova.

- **ianie, 22** – începe campania moldovenească în Polonia ca represalii pentru atacul din anul precedent al regelui Ioan Albert asupra Moldovei. Ștefan cel Mare cucerește, pradă și arde cetățile Trebowla, Buczacz și Podhajce, apoi pradă până la Liov și peste Nistru, în Pocuția.

- **1499, ianuarie, 5** – Ștefan cel Mare refuză să mai plătească tribut sultanului.

- **aprilie 16** – regele Ioan Albert este nevoit să încheie pace cu Ștefan cel Mare, în condiții de egalitate deplină, încheiat în urma mediației regelui Ungariei Vladislav al II-lea. Tratatul s-a încheiat în forma sa finală la Hârlău la 12 iulie 1499. Rămânea deschisă problema Pocuției.

- **octombrie, 28** – se încheie de construit turnul clopotniță al bisericii Sf. Ioan Botezătorul din Piatra Neamț.

- **decembrie, 6** – se termină lucrările la biserica Sf. Nicolae din Bălinești, zidită de logofătul Ioan Tăutul, ctitorie de o excepțională valoare artistică și documentară.

- **1500** – se brodează steagul lui Ștefan cel Mare, dăruit apoi de voievod Mănăstirii Zografu de la Muntele Athos.

- **mai, 11** – moare doamna Maria Despina, soția lui Radu cel Frumos, mama doamnei Maria Voichița.

- **ianie, 11** – se termină de copiat un *Praxiu (Apostol)* pe care Ștefan cel Mare îl dăruiește Mănăstirii Neamțu.

- **august, 10** – Ștefan cel Mare și doamna lui Maria dăruiesc Mănăstirii Putna monumentala *Dveră* reprezentând *Răstignirea*. În colțuri sunt portretele votive ale lui Ștefan cel Mare și Mariei Voichița.

- **1501, februarie** – Ștefan cel Mare trimite la Veneția doi oameni de ai săi ca să *cumpere niște stofă scumpă de aur și să tocmească un medic*.

- Ștefan cel Mare lipsit de sprijin extern, se vede nevoit să se împace cu turcii.

- **1502, februarie 15** – moare Paisie Scurtul, egumenul Mănăstirii Putna. Îl urmează la stăreție arhimandritul Spiridon.

- **aprilie, 23** – Ștefan cel Mare dăruiește Mănăstirii Zografu un *Tetraevangheliar* scris și ornamentat de Filip monahul. Se află acum la Biblioteca de stat din Viena.

- **iunie, 24** – ieromonahul Spiridon teremină de scris și decorat în Mănăstirea Putna un *Tetraevangheliar* pe care Ștefan cel Mare îl dăruiește bisericii Sf. Ioan Botezătorul de la Piatra Neamț.

- **august** – sosește la Suceava medicul Matteo Muriano trimis de venețieni, la cererea lui Ștefan cel Mare, pentru a-l trata. Vestitul medic se îmbolnăvește însă și moare înainte de a acorda voievodului îngrijirile sale.

- **septembrie, 14** – se încheie zidirea bisericii Înălțarea Sfintei Cruci din Volovăț, ctitorită de Ștefan cel Mare în locul vechii biserici de lemn atribuită lui Dragoș, pe care ar fi mutat-o la Putna în anul 1468.

- **septembrie, 29** – al doilea termen fixat pentru convocarea comisiei moldo-polono-ungare care avea menirea să rezolve problema Pocuției, nu este respectat de poloni, care nu se prezintă. Ștefan cel Mare ocupă Pocuția în primele zile ale lunii octombrie și instalează pârclabi în cetăți și vameși în orașe și târguri. La insistențele regelui Vladislav al II-lea se fixează un al treilea termen de întrunire a comisiei pentru 2 nov. 1503, dar nici acesta nu este respectat.

- **1503, februarie, 2** – Ștefan cel Mare emite un hrisov de *întăritură și de stăpânire* pentru toate proprietățile și privilegiile acordate până acum Mănăstirii Putna.

- **aprilie, 2** – portarul Sucevei, Luca Arbure, începe zidirea bisericii Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul, unul dintre cele mai reprezentative monumente din epoca lui Ștefan cel Mare.

- **aprilie, 27** – Ștefan cel Mare începe zidirea Mănăstirii Dobrovăț care va fi sfârșită în 1504.

- **septembrie, 8** – Ștefan cel Mare începe să zidească biserica Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul la Reuseni

- **1504, februarie 25** – Paisie monahul termină de scris la Mănăstirea Putna un *Minei pe Martie*, dăruit de Ștefan cel Mare mănăstirii Dobrovăț.

- **mai 18** - Dumitru diacul termină de scris, din porunca lui Ștefan cel Mare un *Minei pe Ianuarie*, pentru Mănăstirea Dobrovăț.

- **iunie** – Ștefan cel Mare decapitează boierii care se opun succesiunii la tronul Moldovei a fiului său, Bogdan Vlad.

- **iulie, 2** - potrivit inscripției de pe acoperământul de mormânt al slăvitului erou *în ceasul al patrulea din zi*, moare Ștefan cel Mare, care *a domnit în Țara Moldovei 47 de ani și trei luni*, fiind înmormântat la Mănăstirea Putna. Corul care a cântat la înmormântarea sa a fost condus de Eustatie, vestit protopsalt și autor de cântări bisericești pe note, conducătorul școlii muzicale de la această Mănăstire. Îi succede la tron Bogdan Vlad, fiul său și al Mariei Voichița, cunoscut în istorie sub numele de Bogdan al III-lea.

- cu însemnarea morții lui Ștefan cel Mare se împlinește prima creație literară laică a culturii române: *Letoposeful de când cu voia lui Dumnezeu s-a început Țara Moldovei*. Redactată din porunca, sub supravegherea, la curtea și, în unele pasaje, sub dictarea lui Ștefan cel Mare, această scriere deschide marea galerie a operelor istorice cu valoare literară care va face din *cronică* genul major al literaturii române din epoca medievală. A fost copiată și prelucrată în mănăstiri (cele două variante putnene), în germană (cronica moldo-germană, încă din 1502), și polonă (cronica moldo-polonă). A fost utilizată pentru însemnările de istorie moldovenească din *Voskresenskaia Letopis* (cronica moldo-rusă).

MANUSCRISELE SLAVONE DIN TIMPUL LUI ȘTEFAN CEL MARE. O NOUĂ EVALUARE *

Olimpia Mitric

Se apreciază că renașterea culturală a Moldovei, urmând etapei de consolidare a țării, a avut loc în anul 1466, anul fundării mănăstirii Putna. Drept mărturie sunt citate și Mineele copiate la mănăstirea Neamț (terminate în anul 1467) pentru mănăstirea Putna, din porunca lui Ștefan cel Mare. Din cele 12 Minee, astăzi mai sunt cunoscute șase.

În anul 1470, anul sfințirii mănăstirii Putna, se terminase munca de copiere a textelor necesare serviciului religios. În acest an, o parte din călugării caligrafi și miniaturişti de la Neamț s-au mutat la Putna punând bazele unei noi școli de cărturărie slavonă, în spiritul celei nemțene, a cărei activitate a fost întreruptă de incendiul puternic din anul 1484, care a distrus mănăstirea.

O nouă perioadă de înflorire culturală începe pe la 1487-1488, când, pe plan militar, luptele cu turcii au avut un sfârșit tragic. Acum, producțiile artistice cunosc o dezvoltare neîntreruptă; se construiesc lăcașuri de cult pe tot cuprinsul Moldovei, care sunt înzestrate apoi, conform obiceiului, cu moșii, manuscrise, broderii, obiecte de cult din metal.

Astfel, cu știrea, porunca, cheltuiala domnitorului, a fiilor săi, a unor dregători, s-au realizat din cele mai variate cărți manuscrise: cărți religioase necesare cultului (unele, precum Psaltirea sau Apostolul, au fost folosite și ca manuale de școală)¹, culegeri de texte morale specifice vieții monahale (numită literatură patristică, ca de pildă, *Cuvântările Sf. Ioan Gură de Aur*, *Scara lui Ioan Sinaitul*), *Sbornicele* cu texte diverse, mai prezente fiind legende religioase și apocrife, dar și, de pildă, rânduiești la investirea demnitarilor bisericești și a conducătorilor statului, celebrul roman popular al Sf. Varlaam și Ioasaf; cărți juridice, precum *Sintagma (Pravila)* lui Matei Vlastaris, cea dintâi carte de legi, atât pentru viața monahală cât și pentru cea laică, prelucrată după dreptul bizantin-Nomocanonul; tot acum s-au scris prima cronică a țării, de la primul descălecat (unii istorici au stabilit și etapele elaborării cronicii: 1468-1469, 1475-1476, 1481-1486)², *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, o copie din a doua jumătate a secolului al XV-lea de pe cel mai vechi pomelnic românesc, început în anul 1407 și continuat în epoca de glorie a lui Ștefan cel Mare și mai târziu; Emil Kałuźniacki, profesor de slavistică la Cernăuți, a descoperit în Bucovina o copie slavo-română, avându-și originea aici, datată la sfârșitul secolului al XV-lea sau la începutul celui următor, după tratatul gramatical al lui C-tin Kostenetki Filosoful, Expunere pe înțeles despre litere, care a stat la baza textului versiunii prescurtate a tratatului, publicată de V. Iagić³; călugărul protopsalt Eustatie de la Putna, unul din marii cărturari ai epocii, a compus imnuri religioase originale, iar în a doua jumătate a secolului al XV-lea aici lua ființă o importantă școală muzicală sub conducerea sa; în fine, scriptoriului putnean îi datorăm primele manuscrise cu miniaturi laice din Țările Române. Este vorba de cunoscutul *Tetraevanghel*, din anul 1473, cea dintâi mare capodoperă, cu cel mai bun portret al lui Ștefan cel Mare, realizat de către călugărul Nicodim pentru mănăstirea Humor, din porunca domnitorului. Este considerat manuscrisul cu cea mai impresionantă circulație; trecând prin multe și riscante peripeții, a scăpat ca prin minune, vechiul dicton latin „Habent sua fata libelli” atestându-și, și de data aceasta, valabilitatea. Larga lui circulație a putut fi reconstituită cu ajutorul însemnărilor marginale⁴. În anul 1538, din cauza invaziei turcilor, manuscrisul, împreună cu alte bunuri valoroase, a fost trimis în Transilvania, la Ciceu. De aici, îl însoțește pe Petru Rareș, traversând Țara Românească și Peninsula Balcanică, până la Constantinopol. Este readus în țară și înapoiat mănăstirii Humor, în anul 1541. Alt moment din „viața” manuscrisului s-a consumat în anul 1653, când, se știe, Timuș Hmielnițki venind în ajutorul socrului său, Vasile Lupu, arde și pradă bisericile și mănăstirile din zonă. Mănăstirea Humor nu scapă, printre

bunurile capturate aflându-se și acest manuscris. De la cazacii lui Hmielnițki este recuperat de ostașii lui Gh. Rakoczy; apoi de la generalul Kemény este răscumpărat de Gh. Ștefan, noul voievod, și înapoiat mănăstirii, în anul 1656. După mai bine de un secol, în anul 1783, când, în urma anexării nordului Moldovei la Imperiul habsburgic, sunt expropriate și desființate toate schiturile și mănăstirile (cu excepția Putnei, Suceviței și Dragomirnei), manuscrisul a dispărut de la Humor, fiind redescoperit abia în anul 1881, la Mitropolia din Cernăuți, de către episcopul Melchisedec Ștefănescu, care înștiințează Academia Română. În anii următori, este împrumutat Academiei pentru cercetare. Este restituit Mitropoliei, pentru că în anul 1937 îl întâlnim înregistrat în Muzeul arhiepiscopal din Cernăuți. Din fericire, în anii 1940-1948, a fost pus la adăpost, ajungând, între alte obiecte de preț din acest muzeu, la mănăstirea Dragomirna. Cu prilejul aniversării a 500 de ani de la urcarea lui Ștefan cel Mare pe tronul Moldovei, în anul 1957, este expus în muzeul mănăstirii Putna. În anul 1971, este luat în custodie la Muzeul Național de Istorie a României, unde se păstrează și în prezent, iar Muzeul mănăstirii Putna și Muzeul Județean de istorie din Suceava expun facsimile manuale cu miniatura ce-l reprezintă pe Ștefan cel Mare.

Mai puțin cunoscut, cel de-al doilea manuscris este *Psaltirea*, din anul 1498, dăruită Episcopiei ortodoxe de la Munkács, sub a cărei ascultare se aflau și români. Astăzi se păstrează la Muzeul de Etnografie din Ujgorod. În acest caz, avem de-a face cu cel mai vechi portret de dregător român, portretul logofătului Ioan Tăutu, realizat sub influența miniaturii din manuscrisul anterior. Asemănarea acestui portret cu cel mural al logofătului de la biserica din Bălinești, ctitoria sa, nu poate fi pusă la îndoială. Miniatura îl reprezintă pe Iisus șezând pe tron: în mâna stângă ține o carte și cu dreapta binecuvintează două persoane care-i stau la picioare. Una, în genunchi, în mantie lungă, de blană cafenie, oferă mântuitorului cartea închisă. Alături, regele David cu lira pe umăr. Dedesubtul personajului în genunchi se află textul în slavonă: Primește, Doamne, ofranda robului tău Ion logofătul⁵.

La modul general, manuscrisele noastre sunt superioare celorlalte manuscrise slavone ale vremii, potrivit constatărilor unor slaviști care le-au cercetat; se disting prin ornamentica (frontispiciile) bogată și miniaturile de influență bizantină, ce excelează prin culori vii și grația desenului. De pildă, A.I. Jacimirskij aprecia, prin 1904-1905: „În a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, stilul moldovenesc predomină și în manuscrisele rusești, dar aici totul este oarecum tipător și măzgălit și ornamentațiile rusești stau foarte departe de modelele lor, de acele manuscrise luxoase moldovenești, care la timpul lor au fost dăruite vechilor mănăstiri de domnitori și ierarhi și care acum împodobesc cele mai bune biblioteci de manuscrise”⁶.

În lucrarea sa de referință, prima de acest tip, **Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare** (publicată în anul 1943)⁷, teza sa de doctorat susținută în anul 1943, la Facultatea de Filosofie și Litere din București, din al cărei titlu ne-am inspirat și noi, Emil Turdeanu descrie 47 de manuscrise cunoscute până atunci; 42 sunt contribuții proprii, iar celelalte 5 sunt preluate din volumele semnate de D. Dan⁸, E. A. Kozak⁹, A.I. Jacimirskij¹⁰. Cercetările slavistului privind această perioadă au continuat, astfel că Repertoriile prezentate în continuare vor cuprinde și contribuțiile sale ulterioare.

Repertoriul monumentelor și obiectelor din timpul lui Ștefan cel Mare (din anul 1959), în capitolul Miniaturi și manuscrise, semnat de Mihai Berza, ne face cunoscute 59 de manuscrise, 34 păstrându-se în biblioteci din țară, altele 25 ajungând în diferite biblioteci și arhive străine, cele mai multe fiind descoperite la Moscova și Sanct Petersburg.

În următorul volum consacrat moștenirii culturale din această perioadă, **Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare** (din anul 1964), în studiul Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărișescu la Muzeul istoric din Moscova, M. Berza prezintă pe larg trei manuscrise realizate de acest artist la Neamț; cu această ocazie, publică pentru prima oară însemnarea (din primul manuscris, din anul 1491) ce confirmă și clarifică problema coregenței voievodului Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, la porunca căruia s-a realizat manuscrisul.

În anul 1962, văd lumina tiparului studiul și catalogul (din păcate incomplet, fără redarea titlurilor și însemnărilor în limba slavonă) lui Paulin Popescu, **Manuscrise slave din mănăstirea Putna**¹¹, în care sunt descrise toate manuscrisele slavone păstrate la mănăstirea Putna. Folosindu-se de studiul filigranelor în datarea manuscriselor, autorul precizează: „...patrimoniul cultural al perioadei lui Ștefan cel Mare va fi sporit cu circa 20 de titluri noi, care se adaugă celor înregistrate anterior”¹².

După deplasările de studii întreprinse în Transilvania și Banat, Ioan Iufu publică, în anul 1963, lucrarea **Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania și Banat**, unde face cunoscute pentru prima oară 98 de manuscrise¹³. Cu această ocazie, la p. 460, descrie 4 manuscrise, astăzi proprietatea Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj Napoca: Slujba, viața și paraclisul Sf. Ilie - lucrare originală, creație a unui cărturar român, neîntâlnită în literatura slavă, și 3 Minee, toate aparținând cândva mănăstirii Sf. Ilie de lângă Suceava (ctitoria lui Ștefan cel Mare, contemporană cu Voroneț), păstrate o vreme și în Muzeul mitropolitan din Cernăuți. Le considerăm ca aparținând perioadei de domnie a lui Ștefan cel Mare. După tradiție, bisericile reședință a episcopilor din Feleac și Vad au fost construite de Ștefan cel Mare. Pe lângă Tetraevangelul (din anul 1488) ferecat de vistiernicul Isac, în anul 1489. "pentru mitropolia din Feleac" (din care în prezent se păstrează numai ferecătura), acest locaș a mai fost în posesia unui Liturghier slavon, din anul 1481 (acum în proprietatea aceleiași Bibliotecii din Cluj), ce provine dintr-un atelier de miniaturiști din Moldova.

Cercetarea manuscriselor din Transilvania a fost reluată de Chiril Pistru, pe parcursul mai multor ani. În studiul de sinteză (catalog) descrie **101 manuscrise slave din Transilvania**¹⁴.

În anul 1979 (în volumul **Cultură și literatură română veche în context european**. București), prof. G. Mihăilă a editat Panegiricul împăraților Constantin și Elena, opera episcopului Eftimie al Târnovei, într-o versiune necunoscută bibliografiei de specialitate, din cel mai vechi manuscris păstrat, un Sbornic, scris în medio-bulgară, de către ieromonahul Iacov de la Putna, în anul 1474, la porunca lui Ștefan cel Mare.

Un instrument de lucru prețios pentru toți cei interesați de vechea literatură română în limba slavonă este repertoriul **Manuscrise de origine românească din colecții străine** (din anul 1986) alcătuit de Radu Constantinescu. Trecând în revistă fiecare manuscris repertoriat cu bibliografia respectivă, am constatat că autorul face cunoscute un număr de 23 manuscrise noi din perioada lui Ștefan cel Mare, manuscrise datate și localizate, neincluse în vechiul Repertoriu. Ele se păstrează în: Biblioteca Națională din Sofia (1 manuscris, nr. 62 în repertoriu), Mănăstirea Hilandar din Muntele Athos (4 manuscrise, nr. 154, 163, 174, 183), Biblioteca Națională din Varșovia (1 manuscris, nr. 331), Biblioteca Pierpont Morgan din New York (1 manuscris, nr. 338), Biblioteca Muzeului Palatului Top-Kapu din Istanbul (1 manuscris, nr. 339), Biblioteca Publică de Stat din Sanct Petersburg (2 manuscrise, nr. 409, 447), Biblioteca Unională din Moscova (10 manuscrise, nr. 471, 496, 505, 511, 512, 513, 551, 563, 569, 574), Muzeul istoric din Moscova (2 manuscrise, nr. 649, 655), Biblioteca Academiei din Lvov (1 manuscris, nr. 809).

În sfârșit, în anul 1988, Claudiu Paradais publică, în condiții grafice deosebite, un impresionant volum (**Comori ale spiritualității românești la Putna**), în paginile căruia (pp. 343-486), se reia descrierea tuturor manuscriselor din biblioteca mănăstirii, inclusiv a celor ștefanienne. De data aceasta, descrierile sunt însoțite de multe reproduceri color, iar bibliografia aferentă fiecărui manuscris pare a fi exhaustivă.

Așadar, ne-am folosit de acest prilej pentru a înfățișa, succint, importanța și diversitatea tematică a manuscriselor aparținând perioadei de domnie a lui Ștefan cel Mare, precum și contribuțiile cele mai importante ale cercetătorilor români privind aceste manuscrise slavone de redacție românească, păstrate astăzi în biblioteci și arhive românești și străine. Ei au introdus în circuitul științific, de-a lungul timpului, un număr de circa 106 manuscrise, adevărate monumente de literatură și limbă. După cum se știe, mai există în țară fonduri și colecții care n-au fost încă studiate, de aceea nu este exclus ca și în viitor să fie aduse la lumină și alte mărturii scrise ale acestei mari epoci de cultură.

Résumé

L'ouvrage ci-joint - dont le texte de la communication présenté au Symposion national commémoratif "Étienne le Grand et Saint dans la conscience des Roumains", organisée par la Faculté d'Histoire de l'Université "Étienne le Grand" de Suceava, en juillet 2004 - présente deux parties. Dans la première partie, l'auteur souligne l'importance et la diversité thématique des manuscrits élaborés pendant le règne d'Étienne le Grand, avec plusieurs exemples.

Dans la deuxième partie, on a la possibilité de connaître les moments les plus importants de l'évolution de la recherche de ces manuscrits, gardés aujourd'hui en bibliothèques et archives roumaines ou étrangères. Il y en a approximativement 106 manuscrits slavons, monuments de littérature et de langue et en même temps témoignages d'une grande époque de culture.

NOTE:

* *Lucrarea de față reprezintă textul comunicării susținute la Simpozionul Național „Ștefan cel Mare și Sfânt în conștiința românilor”, din 1 iulie 2004, organizat de Catedra de Istorie a Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava.*

1. Constantin Turcu, *Literatura bisericească în timpul lui Ștefan cel Mare*, în MMS, 1996, nr. 7-8, pp. 550-556.

2. Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, în Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare, Iași, 1983, pp. 39-46; Ștefan Andreescu, *Cronica lui Ștefan cel Mare și înțelesurile unei întreruperi*, în RITL, 1983, 31, nr.4, pp. 68-72.

3. *Rassuždenie južnoslavjanskoj i ruskoj stariny o cerkovnoslavjanskom jazyke*, în Issledovanija po russkomu jazyku, t.I, pp. 517-555. După Jiva Milin, *Din istoricul cercetării manuscriselor slavo-române*, în "Romanoslavica", XXVIII, 1990, pp. 194-195.

4. Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, București, 1981, pp. 89-97.

5. După prof. Carmen Ghica, *Vel logofătul Ioan Tăutu, cea mai veche miniatură a unui dregător*, în SCIA, seria Artă plastică, t. 15, nr.1, 1968, pp. 114-117. Se pot remarca reproducerile de bună calitate.

6. În *Grigorie Țamblac*, St. Petersburg, 1904, p. 386. După N.Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, ediția a II-a, București, 1980, p. 34.

7. În „Cercetări literare” V. București, 1943, pp. 99-240; reeditată în Emil Turdeanu, *Oameni și cărți de altădată*, I, București, 1997, pp. 25-167, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely. Note complementare, traduceri și postfață de Ștefan S. Gorovei.

8. D. Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, pp. 69-81.

9. Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, Wien, 1903, pp. 70-72.

10. Dintre lucrări, amintim: *Iz istorii slavjanskoj pis'mennosti v" Moldavii i Valahii XV-XVII vv.*, în colecția Pamjatniki drevnej pis'menosti i iskusstva, CLXII, St. Petersburg, 1906; Idem, *Slavjanskija rukopisi Njameckago monastyrja v" Rumynii*, în Drevnosti. Trudy slavjanskoj komissii Imperatorskago Moskovskago arheologičeskago obščestva, Moskova, II (1898); Idem, *Slavjanskije i russkie rukopisi rumynskih bibliotek*, St. Petersburg, 1905.

11. În BOR, 1962, nr. 1-2, pp. 105-145; nr. 7-8, pp. 688-711.

12. În BOR, 1962, nr. 7-8, p. 710.

13. În „Romanoslavica”, București, VIII, 1963, pp. 451-468.

14. În BOR, 1978, nr. 1-2, pp. 127-148; nr. 3-4, pp. 303-310; nr. 5-6, pp.608-624; 1979, nr. 3-4, pp. 531-562; 1981, nr. 1-2, pp. 123-130; nr. 5-6, pp. 643-653.

CONSERVAREA COPERȚILOR DIN PIELE ALE UNOR MANUSCRISE DIN SECOLUL AL XV-LEA, AFLATE ÎN MUZEUL MĂNĂSTIRII PUTNA

Doina Maria Creangă

Odată cu întemeierea marelui complex monastic de la Putna, cea mai importantă ctitorie religioasă a marelui voievod, centrul de gravitație al vieții cultural-artistice din Moldova se deplasează către acest așezământ. Putna reprezintă un centru cultural de excepție găzduind însemnate colecții de artă medievală care au fost cercetate și prezentate în numeroase cărți, cataloage și articole fiind interpretate și apreciate mai cu seamă sub raport iconografic și estetic¹.

Muzeul Mănăstirii Putna deține un valoros fond de carte veche incluzând atât manuscrise cât și tipărituri pe suport de pergament, majoritatea cărților având coperta din piele. Valoarea acestora este relevată atât de materialele de bună calitate folosite dar și prin tehnicile artistice de realizare.

Pielea folosită pentru realizarea coperțelor este în majoritatea cazurilor, piele de bovină, aspect confirmat de către investigațiile stereomicroscopice efectuate și care evidențiază aspectul caracteristic al grenului de bovine ușor modificat din cauza degradărilor.

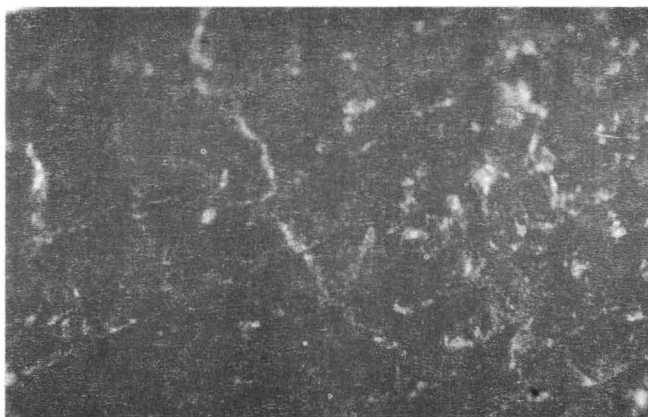

Foto 1. Detaliu de gren copertă (x25)

Manuscrisele aflate în colecția Mănăstirii Putna sunt legate în scoarțe de lemn, îmbrăcate cu piele de culoare brun închis, ornamentate prin presare cu diferite motive geometrice sau florale (foarte prezent fiind motivul ghiocelului), caracteristica comună constând în deosebirea de motiv existentă între cele două fețe ale copertei².

Starea de conservare a pieselor ce au ca suport pielea, prezintă diverse tipuri de degradări: degradări **biologice**, constând în atacuri de mucegai, motiv pentru care se recomandă inițierea unor investigații biologice efectuate de specialist chiar în condițiile în care conservarea activă îndreptată asupra acestor obiecte se va face prin mijloace de prevenție și nu prin tratament biologic propriu-zis, acesta putând fi făcut ulterior selectiv, prin mijloace specifice în funcție de necesități. Atacurile biologice (îndeosebi fungi) suferite de-a lungul timpului precum și tratamentele necorespunzătoare care probabil au fost sau nu efectuate, au lăsat urme adânci pe suprafața pielii ducând chiar la distrugerea grenului.

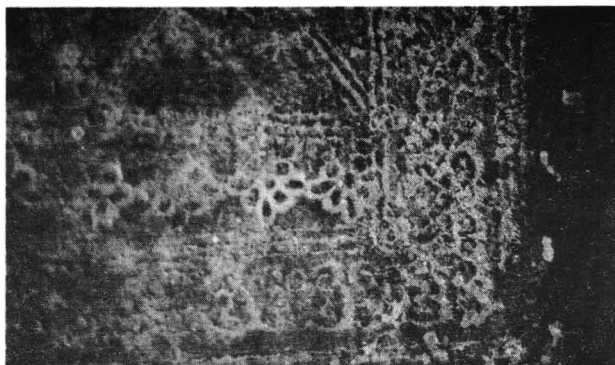

Foto 2. Detaliu de degradare biologică (atac fungic)

Degradările **fizico-chimice**, constau în deshidratări, rosături, decolorări, pierderea elasticității, cracluri, fragilizarea suportului, pete de ceară, depuneri de praf și murdărie, uzură funcțională ș.a.

Deteriorarea fizică se poate datora calității inițiale a pielii și a tehnicii folosite în legătorie dar mai ales greșelilor de manipulare și depozitare cele mai afectate fiind colțurile și cotorul cărții.

Foto 3 Detaliu de degradare fizică (pete de ceară și rosături)

Degradarea chimică poate avea drept cauză faptul că pielea, în a cărei compoziție există și compuși cu fier, poate absorbi din atmosfera poluată bioxid de sulf care în prezența fierului drept catalizator se transformă în trioxid de sulf, care la rândul lui se combină cu apa formând acid sulfuric. Acidul sulfuric deși în concentrație mică atacă țesutul pielii în prezența oxigenului, făcând-o foarte fragilă îndeosebi la cotor și părțile de sus ale copertei ducând în final la ruperea ei.

Foto 4 Detaliu de degradare chimică, la cotor.

Degradările fizico-mecanice se pot remedia local fără a depăși limita unor operații de conservare activă și constau în efectuarea unor tratamente de curățare a suprafețelor prin aspirare și periere, îndepărtarea petelor de ceară și a murdăriei aderente ș.a.

Degradări avansate ale pielii au avut loc datorită pierderii apei de constituție din structura pielii prin procese de evaporare treptată datorită acțiunii temperaturii și umidității, care au condus la deshidratarea accentuată și degresarea pielii. Din acest motiv pielea necesită o intervenție de rehidratare și gresare treptată care să-i confere elasticitatea și suplețea caracteristică.

Uzura funcțională avansată este explicabilă dacă ținem cont de vechimea lor (sec. XV-XVI), de faptul că au fost nu doar frecvent folosite în biserici, dar au fost și păstrate în condiții nefavorabile.

Pe lângă cele semnalate o problemă deosebită apare în cazul tuturor copertelor din piele care din cauza deshidratării avansate și-au micșorat suprafața îndeosebi pe porțiunea cotorului și nu mai permit închiderea cărților. Tratamentul aplicat consta în rehidratări și emolieri treptate care au ca efect readucerea copertei la dimensiunile inițiale.

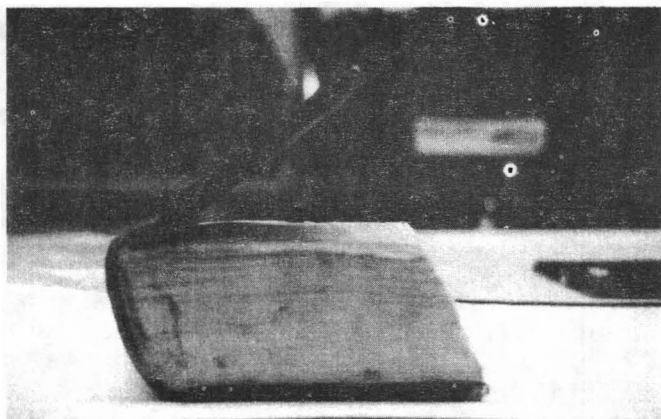

Foto 5. Ansamblu de copertă înainte de conservare

Dintre motivele zoomorfe stilizate unele apar frecvent imprimate și în pielea copertelor, este vorba de acele siluete de bouri, vulturi bicefali sau monocefali și ghiocelul cu trei petale, dispuse în succesiuni romboidale sau circulare, separat sau împreună pe aceeași copertă. Astfel siluetele de bouri apar izolate pe scoarțele *Mineiului scris de Monahul Casian în 1467*, iar cele de vulturi pot fi întâlnite pe copertile mai multor manuscrise de la sfârșitul secolului al XV-lea:

Triodul lui Simeon Budinceanul din 1492, Ceaslovul monahului Paladie din 1493, Psaltirea anonimă (cea mare).

Particularitatea comună tuturor coperților din piele ce îmbracă manuscrisele ștefaniene constă în deosebirea de motiv existentă între cele două fețe ale copertei:

Foto 6. Detaliu față, copertă *Minei anonim pe octombrie*

Foto 7. Detaliu verso, copertă *Minei anonim pe octombrie*

Alte manuscrise ce par a aparține aceleiași epoci sunt: *Mineiul anonim pe ianuarie*, nr. inv. 3/1849, *Minei pe luna noiembrie scris de Popa Ignat și datat 1 iunie 1504*, *Triodul penticostar al lui Simion Budinceanul, 1492 ș.a.*, pe a căror coperte se găsesc vulturii bicefali.

Se remarcă, cu deosebire, calitatea de excepție a materialelor utilizate pentru realizarea acestor opere, astfel manuscrisele lucrate pe pergament folosesc un sortiment foarte fin și rezistent, acel *vellum* realizat îndeosebi din piele de vițel (foarte tânăr) sau oaie, superior calitativ și foarte rezistent, ceea ce explică starea relativ bună de conservare a acestora comparativ cu a altora de dată mai recentă.

De asemenea, manuscrisele care au avut drept suport de scriere hârtia filigranată, se remarcă printr-o foarte bună calitate și rezistență a acesteia, sortimentul folosit, se pare, că a fost hârtia din cârpe sau mătase, de calitate superioară celei pe suport celulozic și care era adusă din apusul Europei.

Mărturie de o deosebită valoare artistică ale artei și civilizației medievale, păstrate cu atâta sfințenie timp de cinci secole *tezaurul de la Putna* pentru a putea să bucure mintea și

sufletul generațiilor viitoare are nevoie de atenția și grija tuturor celor care îl pot salva de boala necruțătoare a indifferenței cu care este tratat.

Dacă omul bolnav poate cere ajutor, cele mai multe capodopere ale neamului suportă tăcute povara degradării și este de datoria noastră, să păstrăm și să transmitem urmașilor aceste nestemate comori ale trecutului, dovezi de necontestat ale istoriei deoarece „cine pierde trecutul, pierde viitorul”.

Résumé

L'ouvrage ci-joint présente quelques aspects inédits de l'activité de conservation de quelques manuscrits de l'époque d'Etienne Le Grand, qui se trouvent dans la collection de la Monastère Putna.

Le Musée de la Monastère Putna détient un fonds précieux de livre ancien qui comprend des manuscrits, ainsi que des imprimés; la couverture de la majorité des livres est en cuir. Leur valeur réside dans la bonne qualité des matériaux, mais aussi dans les techniques artistiques de réalisation. L'utilisation du parchemin comme support de l'écriture et du cuir pour la reliure supposait la maîtrise de certains arts, ainsi que l'existence des corporations d'uncertain niveau de culture.

Les manuscrits qui se trouvent dans la collection de la Monastère Putna sont liés en écorce de bois, recouverts de cuir couleur brun – foncé, décorés par compression avec des divers motifs géométriques ou floraux; le trait commun consiste dans la différence de motif existante entre les deux faces de la couverture.

Des témoignages d'une valeur artistique particulière de l'art et de la civilisation médiévale, gardés religieusement pendant cinq siècles, les manuscrits du trésor de Putna ont besoin, pour qu'ils puissent réjouir la raison et l'âme des générations futures, de l'attention et du soin de tous ceux qui peuvent les sauver de la maladie implacable de l'indifférence avec laquelle ils sont traités.

NOTE:

¹ Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p.4.

² *Ibidem*, p. 9.

CONTRIBUȚII PRIVIND RELAȚIILE DINTRE MOLDOVA LUI ȘTEFAN CEL MARE ȘI TĂTARI

Violeta-Anca Epure

Motto: „Doamne, numai tu singur știi ce-a fost în inima mea. Nici eresurile cele înșelătoare, nici focul vârstei tinerești n-au putut-o sminti, ci am rămas întărit pe piatra care este însăși Hristos pe a căruia cruce de-a pururi îmbrățișată la piept ținând, viața mea am închinat-o, nădejde nesmintită printr-însa la părintele veacurilor având, prin care toți vrăjmașii am gonit și am înfrânt”. (Vartolomeu Măzăreanu, *Cuvânt de pomenire vechiului Ștefan cel Mare, domnul Moldovei*, 1904).

„Fost-au acestu Ștefan vodă om nu mare la statu, mănios și degrabu vârsătoriu de sânge nevinovat; de multe ori la ospețe omorârea fără județu. Amintirea era om întreg la fire, neleneșu. și lucrul său îl știa a-l acoperi și unde nu gândiai, acolo îl aflai. La lucruri de războaie meșter, unde era nevoie însuși se vâraea, ca văzându-l ai săi să nu îndărăptieaze și pentru aceia rar războiu de nu biruia. Și unde biruia alții, nu pierdea nădejdea, că știindu-se căzut jos, să rădica deasupra biruitorilor”. „scrie letopisețul cel moldovenesc” al lui Grigore Ureche. Un portret celebru ce merită a fi cunoscut de oricine... „Un suveran iubit de supușii săi, un om politic eminent un mare căpitan, un om foarte curajos, înțelept, modest și profund religios”¹. La 500 de ani de la moartea marelui Ștefan vodă dorim să-i aducem umilul nostru omagiu prin intermediul acestor rânduri. Consultând bibliografia aferentă epocii ștefaniene și dorind să ne documentăm mai ales asupra relațiilor acestuia cu tătarii, vom descoperi, pe lângă referirile din lucrările generale sau din monografiile care-i sunt dedicate voievodului, câteva contribuții mai vechi ce merită a fi menționate: P. Georgian, *Tătarii în Țările Românești. III. Invaziile tătare în veacul XV și prima jumătate a veacului XVI*, în „Convorbiri Literare”. LVIII/1926, nr. 8-9, p.590-610. Virginia Vasiliu, *Les Tatars et la Moldavie au temps d'Etienne Le Grand*, în „Revue historique du sud-est européen”, VIII/1931, nr. 7-9, p.188-191. Constantin Andreescu, *Din legăturile moldo-tătare în mijlocul secolului XV*, în „Arhiva”. XLI/1934, nr.3-4, p.139-151. Dimitrie Urzică, *Bătălia din dumbrava de la Lipiți*, Iași, 1937, Petre Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, Tahsin Gemil, *Două documente tătărăști referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova*, în A.I.I.A. „A.D. Xenopol”. V/1968,p.185-194, Alexandru Gonța, *Românii și Hoarda de Aur. 1241-1502*, capitolul *Ștefan cel Mare și relațiile cu Hoarda de Aur*, München, 1983, p.176-192². Prezentul studiu se vrea o încercare de a sublinia principalele aspecte referitoare la relațiile dintre Moldova lui Ștefan și tătari.

1. Situația din Hoarda de Aur în secolele XIV-XV. Câteva puncte de reper. Pentru o mai bună înțelegere a acestor raporturi, considerăm necesară o succintă prezentare a situației politice din Hoarda de Aur a veacului al XIV-lea și al XV-lea.

După moartea lui Usbek han (1340) și după stingerea dinastiei urmașilor direcți ai lui Gingis han (moartea lui Berdi han la 1359), urmează în Deșt-i Kipceak³ o perioadă tulbură. Cu timpul, se creează două centre de dominație, unul cu capitala la Saray, dincolo de Volga, altul între Volga și Nipru. După ce Mamai, hanul Saray-ului este înfrânt la 8 septembrie 1380 la Kulikovo, pe Don de Dimitrie, cneazul Moscovei, numit după această victorie Donskoi, Hoarda de Aur⁴ decade.

În Crimeea, genovezii din Caffa pun stăpânire pe principalele centre comerciale de pe linia țarmului. Tătarii au încercat să le recupereze, dar acțiunile lor s-au dovedit un eșec. În 1387, se încheie un tratat prin care tătarii le lăsau genovezilor aceste zone⁵.

Sprrijinit de Timur Lenk, hanul Tohtamâș, care pretindea că este urmașul lui Gingis han, ia locul lui Mamai și reconstituie puterea Hoardei, deși pentru o perioadă scurtă⁶. În 1387, Tohtamâș, cu ajutorul lui Timur ocupă Saray- Berke; în 1380 îl distruge pe Mamai la Kalka, iar în 1382 atacă Moscova și o readuce la starea de stat tributar, ca și pe celelalte cnezate rusești. În încercarea de a readuce sub stăpânirea sa Transcaucazia și Horezmul, Tohtamîș eșuează. În 1391 și 1395 Timur face două expediții împotriva Hoardei de Aur și distruge centrele comerciale Tana, Urgengi, Astrahan și Saray-Berke⁷. Ruptura cu Timur (1387) și înfrângerea și moartea lui Tohtamîș (1395) conduc la o nouă dezmembrare a statului tătar. Generalul Aidegu (Jedigei), învingătorul lui Tohtamîș, guverna atât în Crimeea, cât și în ținuturile de dincolo de Volga în numele hanilor de la Saray. Generalul este înfrânt în 1411 și Crimeea tătarilor „Perecopensi” (de la Perecop) revine lui Kadir Berdi și Djelal Berdi. Acești doi frați erau urmașii lui Tohtamîș. Fiul lui Djelal, Hagi Ghirai este întemeietorul dinastiei Ghiraizilor, care va stăpâni Crimeea până la 1783⁸.

Revenind la Tohtamîș, după ce a fost înfrânt pe valea râului Terek (15 aprilie 1395), acesta fuge în Lituania la cneazul Vitold. Cei doi vor încerca să-și impună controlul asupra Hoardei de Aur, dar au fost învinși de Timur Kutlug, noul han instalat cu ajutorul lui Timur Lenk și al emirului Edighei, în 1339 la Worskla. Hoarda de Aur este din nou restaurată, de această dată sub conducerea lui Edighei. Luptele dinastice și factorii externi au contribuit la subminarea autorității hanului și la separarea, în cele din urmă în mai multe stătuțe⁹. „Centrele de putere locală se consolidează și se instituționalizează în cursul secolului al XV-lea”. Așadar, Hoarda de Aur se fragmentează în trei stătuțe:

- **Hanatul Crimeei**, despre care am pomenit mai sus și care a gravitat în sfera de interese polono-lituaniană până la 1475, când va intra sub suzeranitatea otomană;

- **Hanatul de Kazan**, întemeiat de Ulug Mohamed¹⁰, pe care Matei de Miechov îl considera al șaptelea han al tătarilor „Zavolhensi” (de dincolo de Volga). Acești tătari erau numiți de istoricul rus Karamzin, autorul lucrării *Histoire de l'empire de Russie*. „Nogaii Hoardei Albaste”¹¹; acesta se va afla în raza de acțiune a Moscovei și va fi anexat de aceasta în 1552;

- **Hanatul de Astrahan**, situat pe cursul inferior al fluviului Volga, va fi supus unei duble presiuni, atât din partea tătarilor din Crimeea, cât și a celor nogai din zona Ural; la 1556 va fi absorbit de cnezatul Moscovei¹².

2. Evoluția relațiilor dintre Ștefan cel Mare și tătari. Fiul lui Bogdan al II-lea și al Mariei, supranumită Oltea, Ștefan cel Mare¹³ a fost proclamat domn al Moldovei la 12 aprilie 1457.

În anul 1459, luna aprilie, când pe tronul Hoardei de Aur se urca ultimul mare han, Ahmed (1459-1481), Ștefan semna „sub zidurile Hotinului, un tratat cu Andrei Androvaz, voievodul Haliciului și cu Hrițco de Pomorzany, voievodul Podoliei”¹⁴; se angaja să dea polonezilor ajutor militar „contra paganos”¹⁵ (tătarii din Hoarda de Aur). să lase în stăpânirea polonă cetatea Hotin și să respecte averile boierilor moldoveni, care, cu asentimentul regelui Cazimir (1447-1492) se aflau în slujba lui Petru Aron. „Cu prețul acestor concesii, Ștefan era recunoscut domn al Moldovei, iar rivalul său era îndepărtat de la hotarul țării”¹⁶.

La 3 iulie 1460, Ștefan cel Mare reînnoia privilegiile negustorilor lioveni de a face comerț și de a merge cu mărfuri de-ale Hansei și autohtone în Țara Tătărescă¹⁷. „Iar vama tătărescă ce fusese la Cetatea Albă și nici măcar de la o mie de mărci, acea vamă le-am iertat-o liovenilor, fie că i-ar aștepta ori nu acolo chiar fiul țarului tătăresc”¹⁸.

Trimișii poloni la Suceava primeau la 2 martie 1462 un document omagial prin care Ștefan promitea că îi va fi credincios regelui¹⁹. Pe lângă „Tratatul de închinare și credință” pe care l-am menționat mai sus, Ștefan și-a luat obligația printr-un document separat că nu va extrăda decât regelui Cazimir pe fiii lui Sad- Ahmed²⁰, împreună cu căpetenii și ostași tătari, refugiați în Moldova din cauza luptelor care aveau loc între facțiunile hanatului tătarilor „Zavolhensi”²¹. „Și-apoi pe fiii lui Sed-Ahmed, cari prin mila lui Dumnezeu sunt acum în mâinile noastre, împreună cu alți căpitani și ulani – spune domnul Moldovei – avem să-i ținem

cu tărie și statornicie în mâni tari și credincioase și n-avem să le dăm drumul niciodată, nici să-i dăm în vreo parte oarecare sau în mâna cuiva, fie a litvanilor sau basarabilor, fie țarului Ag-Ghirai²², fie turcilor sau ungurilor. Dacă însă ni-i va cere cumva mai întâi domnia sa Craiul, sau ne va aduce aminte de ei, atunci noi avem să-i dăm în mâinile domnului prea înălțatului craiu²³. Ioan Ursu a emis părerea că aceștia erau prizonieri de război capturați de Ștefan al Moldovei²⁴; istoricii de mai târziu au infirmat această ipoteză: se pare că este vorba, mai degrabă, de „persoane strămutate de bunăvoie pe care voievodul Moldovei le putea folosi de la caz la caz, fie împotriva Poloniei, fie contra lui Hagi Ghirai sau chiar în aceea a lui Ahmed han, fiul lui Kuciuk Mahomed, în acele clipe când el era interesat de redobândirea Chilie și se afla cu oștile la Dunăre. Așa se explică de ce Moldova nu a fost atacată de tătarii Perecopului cât a trăit Hagi Ghirai (1459-1466)”.²⁵

La 28 iulie 1468, Ștefan îi făgăduia regelui polon printr-un nou act prestarea omagiului personal când regele se va deplasa la Camenița, Colomeea sau Sniatin, deci în unul din orașele de graniță²⁶. Cazimir îi promitea sprijin împotriva ungurilor, turcilor și tătarilor, fie pe cale diplomatică, fie pe cale armată²⁷. Ștefan se angaja să nu întreprindă nimic fără sfatul și încuviințarea regelui; în schimb, Cazimir „are să ne miluiască și să ne povățuiască și să ne fie cu credință... și are să ne păzească și să ne apere din toate părțile și de toate neamurile de pe lume: de turci și de tătari și de unguri care ar fi împotriva noastră și împotriva țării noastre și împotriva supușilor noștri”.²⁸

Istoricul polon Jan Dlugosz, contemporan evenimentelor, scrie că în vara 1469, pe când regele se afla în Lituania, oastea tătarilor de dincolo de Volga sub conducerea lui Manyak a invadat țările regatului din trei părți. O coloană a prădat districtele Vladimir, Cremenet, Cuzmin, Zudovia și Jitomir, luând în captivitate vreo 10000 de oameni pentru că lituanienii, având puțină oaste nu au îndrăznit să se opună. Altă coloană s-a îndreptat spre Trembovla, dar oastea regală adunată la ordinul regelui i-a respins. Cazimir – menționează Dlugosz – fusese înștiințat la timp de Mengli Ghirai²⁹.

Bătălia de la Lipnic - „ultima invazie a Hoardei de Aur”³⁰. Oastea tătarilor de pe Volga³¹, după ce pustiise răsăritul Poloniei, s-a abătut asupra Moldovei; se pare că oastea condusă de Eminek, fiul hanului³² a dat două lupte cu domnul Moldovei; cea mai zdrobitoare a avut loc la Lipnic, aproape de Nistru; tătarii au lăsat mulți morți pe câmpul de luptă; au fost prinși mulți captivi, printre care și fiul marelui han³³. „Buluceau sub puterea harapnicului și împingeau cu colții sulitei oameni și vite, avere mișcătoare pe care luau preț în porturile Caspicii și Mării Negre”³⁴. În Moldova, însă, „jefuitoarii nu se putură desfășura în voie, căci lipsea câmpia netedă, goală, precum lipseau și satele bogate. [...] Călărima pustiului măreț se încurcă lesne în hățișurile codrilor ce nu știau de secure. Ștafetele de la graniță sosiră la timp la Suceava cu vestea că se prăpădește ținutul dintre Nistru și Prut. Călăreții domnului se luară în pripă după călăreții hanului, care căutau acum vadul totdeauna depărtat pe unde să fugă. [...] Fugarii priripă atunci spre apa de hotar, dar până a nu o vedea înainte, în ținutul Sorocei de mai târziu, ei fură ajunși din urmă. O cumplită încăierare se încinse în dumbrava de lângă satul Lipnic, unde-și avuse curțile boierul Vâlcea al lui Alexandru cel Bun. [...] Nu numai că hanul fu bătut cu desăvârșire și că pe pragul de ieșire îi fu măcelărită o bună parte din gloată de mâni răsplătitoare, dar fiul hanului căzu în robie, în ziua de 20 august, când Moldova fu răzbutată”³⁵.

Cele mai afectate au fost așezările din partea de NE a Moldovei, tătarii evitând, de regulă, să se apropie de centrele fortificate. La retragere, tătarii se știau vulnerabili din cauza prăzii și a numeroșilor prinși, care încetineau considerabil deplasarea. Poate că ar fi reușit să treacă Nistrul liniștiți dacă nu ar fi săvârșit o greșeală gravă: neținând cont că se apropie de cetatea Sucevei, au căutat să treacă apa pe la un vad slab apărat. Ștefan a constituit un detașament de cavalerie, cu care a început urmărirea tătarilor. „Rădicatu-s-au multă mulțime de oaste tătarască și au intrat în țară să prade, căroră prinzându-le de veste Ștefan vodă, le-au eșit înainte. Și la o dumbravă ce se chiamă la Lipniț, aproape de Nistru, i-au lovit Ștefan vodă cu oastea sa, august 20 și dând războiu vitejaște i-au răsipit și multă moarte și perire au făcut întrînsii și mulți au prinsu în robie și le luă pleanul. De care lucru cunoscând, Ștefan vodă că

agiutorul de la Dumnezeu și nu de aiurea i-au fost, ce numai de la Dumnezeu și de la preacurata maica sfinții sale și cu mare laudă și izbândă s-au întorsu înapoi la scaunul său, la Suceavă”³⁶, scrie Ureche în cronica sa.

Dlugosz relatează că hanul tătarilor „trimețând 100 de soli la Ștefan, voievodul Moldovei, îl vesti cu îngâmfare că dacă nu-i redă fiului său libertatea sau dacă are vreun gând rău asupra lui, are să-l pedepsească aspru. Însă Ștefan, bărbat cu suflet mare, mâniat de acea solie, care pe altul l-ar fi îngrozit, nesocotind amenințările lui Mamak, tăie pe fiul aceluia în patru bucăți în fața solilor – pe soli îi trase în țepi, afară de unul, pe care, cu nasul tăiat îl trimise la Mamak să-i dea de veste. Așa răzbuna Ștefan umbrele morților săi”³⁷.

Ștefan a dat ordin să se construiască la Orhei o cetate astfel încât pe viitor tătarii să nu mai poată specula faptul că vadul de la confluența Răutului cu Nistrul era foarte slab apărat³⁸. La 20 octombrie 1469, boierul Gangur este pomenit în sfatul domnesc, iar la 1 aprilie 1470, el apare în acte sub titlul de pârcălab de Orhei³⁹, „strajă în calea tătarilor”⁴⁰.

Călăreții tătari nu au mai năvălit de atunci înainte nici în părțile Orheiului, nici la alte vaduri ale Nistrului datorită luptelor interne. Cetatea de la Orhei și-a dovedit marea utilitate împotriva tătarilor din Crimeea, care organizau expediții de pradă. Un cronicar turc afirma, de altfel, despre luptătorii din Codrii Orheiului și ai Lăpușnei că aceștia învățaseră în desele ciocniri cu tătarii meșteșugul războiului și datorită vredniciei lor, trâmbele tătarești se abăteau din ce în ce mai rar asupra pământului Moldovei. După înfrângerea tătarilor, prestigiul lui Ștefan a crescut și mai mult⁴¹.

Bătălia de la Lipnic din dumbravă, „de la obârșia pâraului Ciuhur, în ținutul Soroca”, a suscitat numeroase discuții în legătură cu data când a avut loc; *Letopisețul Anonim (de la Bistrița)* nu menționează aceste evenimente; *Cronica moldo-germană* situează momentul Lipnic după lupta de la Baia și înainte de arderea Brăilei (27 aprilie 1470). Grigore Ureche, Miron Costin, letopisețele din grupa Putna I, Putna II, *Cronica moldo-polonă* susțin că la 20 august 6978 (1470)⁴², Ștefan „dând război vitejesc i-au risipit și multă moarte și pieire au făcut într-inșii, și pe mulți i-au prins de vii și le-au luat toată prada”⁴³.

În martie 1471, Radu cel Frumos pornește o incursiune în Moldova pentru a răzbuna atacurile asupra Chilie și Brăilei. În timp ce Ștefan lupta cu oștile lui Radu la Soci, Eminek Mârza, fratele lui Mamak, ajunge până la Siret⁴⁴. La întoarcere a trecut în Podolia. La 16 mai, când operațiunea era deja terminată, consulul genovez din Caffa scria că în timp ce Ștefan era în război cu domnul „celeilalte Valahii”, tătarii au prădat orașele și numeroase sate, ducând cu ei o pradă bogată, „animale și mii de captivi, bărbați și femei”⁴⁵. S-a emis ipoteza că atacul tătarilor ar fi fost comandat prin intermediul turcilor de Radu cel Frumos; în iulie, de la Vaslui, Ștefan îi scria lui Cazimir al IV-lea că nu poate veni să presteze omagiul deoarece tătarii, transalpinii (muntenii) și turcii îl amenințau⁴⁶. Cavaleria moldovenească i-a urmărit pe tătari până la marginile Crimeei, unde l-au prins chiar pe Eminek Mârza, comandantul năvălitorilor. La 7 noiembrie 1472, genovezii din Caffa îi scriau lui Mengli Ghirai că fratele său este întemnițat la Cetatea Albă; el va evada în 1473⁴⁷. Distinsul istoric ieșean Ion Toderășcu consideră că în paralel cu luptele dintre Ștefan și Radu „și poate nu fără legătură cu acestea”, a avut loc și invazia tătarilor crimeeni în Țara Moldovei, la solicitarea genovezilor din Caffa, „care aveau vechi răfuiele cu domnul Moldovei”⁴⁸.

La 6 iunie 1475, marele vizir Kediuk-Ahmed pașa (1474-1477) cucerește Caffa cu trupe turcești, cu tătarii lui Eminek și cu românii munteni. Mercenarii tătari au trădat, deschizând turcilor porțile Caffei⁴⁹. Negustorii străini aflați atunci în Caffa au plătit cu viața; printre ei se aflau și 160 de moldoveni⁵⁰. 17 corăbii cu 1500 de tineri au luat calea robiei, dar tinerii de pe o corabie reușesc să ucidă garnizoana turcească și să ajungă în Moldova⁵¹. Jan Dlugosz a scris că nu are „destulă putere” ca să descrie „deplin cumplitele păcate ale locuitorilor Caffei”, care ar putea justifica astfel crimele „săvârșite de păgâni”⁵². Tot prin trădare, turcii au cucerit și orașul Tana, situat la vărsarea Donului, precum și Mangopol, principat condus de urmașii Comnenilor din Trapezunt. Este începutul cuceririlor turcești la nordul Mării Negre; tătarii din Crimeea sunt aduși sub ascultarea sultanului. Mengli Ghirai (1468-1515), sprijinit de

sultanul Mahomed al II-lea redevine han. Se pare că Mengli Ghirai fusese capturat prin februarie 1471 de principalul său dușman, Ahmed han și aruncat în temniță. El a fost eliberat cu ocazia campaniei comandate de Kediuk- Ahmed pașa⁵³. Hanatul Crimeei a devenit astfel forța de șoc a Imperiului Otoman împotriva Moldovei⁵⁴. S-a creat o situație strategică nouă care a agravat la modul cel mai serios „poziția lui Ștefan împotriva colosului otoman”. Ambasadorul ducelui de Milano la Veneția susținea că „Signoria consideră pierderea Caffei un fapt deosebit de însemnat și grav din pricina înțelegerii survenite între turci și tătari”⁵⁵. Litoralul Mării Negre, cu excepția zonei dintre gurile Dunării și ale Nistrului era sub control otoman. La 20 de zile după cucerirea Caffei, turcii pornesc împotriva Cetății Albe. Jan Dlugosz a confirmat că alături de turci, la asediu au participat și tătari⁵⁶. Atacatorii au fost aruncați în mare; flota asediatorilor s-a îndreptat spre Chilia, părăsită și cu zidurile dărâmate din ordinul lui Ștefan, care considerase că acestea nu ar fi putut rezista atacurilor turco-tătare.

Ștefan recucerește Mangopul, unde stăpânise cumnatul său, Alexandru și îl înlătură pe fratele mai mare al soției sale, Maria de Mangop, Isak, care era supus turcilor. Caffa, însă, nu a putut fi recucerită, fiind foarte bine apărată de turci și de tătari. În decembrie 1475, turcii recupă Mangopul și îlucid pe Alexandru⁵⁷.

După lupta de la Vaslui, Ștefan trimite solii la Veneția, la Roma, în Hanatul Crimeei, la Caffa, dar mai ales în Polonia și în Ungaria. Soliile lui Ștefan s-au lovit de refuzul constant al regelui de a se angaja într-un război cu turcii. În cooperare cu Veneția, voievodul va încerca să atragă de partea sa Hanatul de pe Volga, ostil celui din Crimeea. De importanță capitală a fost alianța cu ungurii, încheiată în iulie / august 1475: regele Matia Corvin se angaja să apere Moldova împotriva păgânilor turci și tătari⁵⁸.

La începutul anului 1476, Mengli Ghirai îi scria lui Cazimir al IV-lea: „Dacă tu te vei uni cu moldoveanul noi nu vom avea mai mare dușman decât pe tine. Dacă însă neunindu-te cu moldoveanul, te vei împăca cu padișahul nostru și noi, de asemenea, vom fi buni prieteni”⁵⁹. Ștefan era izolat complet de Cazimir, deși consilierii acestuia insistaseră ca el să-i ofere sprijin voievodului moldovean; prin solul său, Martin Wrocimowski, Cazimir i-a scris sultanului, rugându-l să nu atace Moldova, care era „sub stăpânirea și puterea sa”. Dacă nu, regele polon amenința că va lua armele împotriva Porții. Cazimir se arăta gata să-l judece pe Ștefan pentru că e „mai bună o judecată decât un război sângeros, nedrept și nesigur”⁶⁰. Solul polon îi aducea sultanului în dar o haină de zibelină împodobită cu mărgăritare și pietre scumpe⁶¹. El l-a găsit pe Mahomed la Varna, dar acesta i-a răspuns că va continua expediția pentru a-i mulțumi pe tătarii din Perecop, „care m-au rugat foarte mult să-i ajut împotriva voievodului moldovean”⁶². De asemenea, Mahomed adăuga că dacă Ștefan ar fi plătit tributul restant, ar fi cedat Chilia, Cetatea Albă, ar fi predat prizonierii de la Vaslui și dacă ar fi fost înștiințat înainte de plecarea din Adrianopole poate că ar fi contramandat acțiunea⁶³.

Cu forțele tătare din Crimeea, pe teritoriul cărora sultanul a reușit să deschidă al doilea front în flancul Moldovei, sultanul îl atacă pe Ștefan. Oastea moldovenească a fost nevoită să se împartă în două. Acest lucru a slăbit considerabil puterea de atac și rezistența lui Ștefan. Mahomed poruncise și muntenilor lui Laiotă Basarab să atace; împotriva Moldovei a fost dezlănțuit un atac concentric.

Inviazia tătarilor a devansat trecerea Dunării de către grosul oștirii otomane; subliniem rolul de diversivitate al acțiunii tătarilor; ei aveau misiunea de a abate atenția voievodului și o parte a armatei sale, până ce trupele otomane vor fi trecut în liniște fluviul⁶⁴. „Văzând împăratul Mehmed beg căta pagubă a avut în oastea sa de la Ștefan vodă, gândi singur cu capul său să meargă să stropască Țara Moldovei și să-și ia cetățile înapoi Chilia și Cetatea Albă, carile fusese mai înainte pre mâna lor.

Acolo Ștefan vodă mult au nevoit să nu-l lase să treacă Dunărea, ci n-au putut, că tătarii de o parte, turcii de altă parte, cu oastea fără număr ce venise, ei au dat cale turcilor și s-au apucat de tătari. Și pre lesne bătându-i, i-au gonit până la Nistru”, scrie Ureche⁶⁵. Sosite probabil pe marele drum tătarăsc la Nistru, trupele comandate de Eminek Mârza au trecut prin vadul Rașcu și apoi pe valea Răutului, unde au provocat mari distrugerii⁶⁶. „Când am primit această

știre⁶⁷ – îi scrie Eminek Mârza sultanului – deși la rândul nostru aveam dușmanii noștri⁶⁸, acceptând să vă slujim, am mers la scara șei voastre cu destoinicia noastră războinică și cu uneltele noastre de bătlăie. Am ars numeroase cetăți ale necredinciosului, am luat prăzi multe și nenumărate⁶⁹. Balthasar de Piscia îi scria papei Sixt al IV-lea, bazându-se pe o serie de informații pe care le deținea de la martori oculari: „Iară la începutul lui iulie, pe la miezul nopții, la Suceava s-a dat veste că tătarii au călcat târgul Ștefănești din Valahia⁷⁰, așezat în prejma Sucevei [...] și au luat prinși mulți frunțași, iar în ziua ce urmă, când temerea că tătarii vor reveni asupra Sucevei, trecură râul ce-i zice Siret, la jumătate de zi de mers de Suceava, cu pradă de cinsprezece mii de frunțași. Iară soața domnului Ștefan se adăposti cu toate averile, în cetatea de-i zice Hotin, ce se află la jumătate de zi de mers de orașul Camenița⁷¹. Este momentul când năvălitorii sunt înștiințați că Hoarda cea Mare a invadat Crimeea și încep retragerea⁷². Inițiativele diplomatice inițiate de Ștefan și de Veneția au fost așadar încununate de succes: tătarii crimeeni au fost scoși din luptă pe durata campaniei sultanului în Moldova⁷³. Ștefan știa din experiența anului 1470 că soluția cea mai bună era să le taie calea de retragere. Ajunse de cavaleria moldovenească, hoardele tătare suferă o înfrângere grea, consemnată de majoritatea cronicilor.

Długosz ne povestește că Ștefan „se aruncă asupra oastei tătarilor, de ale căror puteri se temea mai mult decât de ale turcilor. Și cu ajutorul lui Dumnezeu îi strivi pe aceștia într-un măcel crâncen. Și-i urmări pe fugari cu atâta râvnă, încât ucise mai mulți din fugă decât din luptă. Cuprinși de groază, fugarii își aruncau nu numai armele ca să fie mai ușori la fugă, ci și arcurile și tolbele, șele și hainele ca să scape fie și nearmați și goi și se aruncau în Nistru, furioși, nu altcum⁷⁴. Însuși Eminek Mârza recunoștea în scrisoarea din care am citat mai sus: „Deși abandonându-ne prăzile luate am hotărât să ne întoarcem imediat, necredinciosul venind în urma noastră, a făcut război crâncen cu noi; ne-au pierit mulți oameni, doi frați de-ai mei au devenit martiri; ne-au pierit luptători destoinici, cai și arme; noi înșine am venit cu un cal⁷⁵. O serie de tătari care atacaseră în sudul Moldovei, în ținutul Cetății Albe, au fost înfrânți și împrăștiați de garnizoana cetății, condusă de pârcălabii Luca sau Herman (Gherman), care a eliberat și 5000 de robi⁷⁶. Cu toate acestea, oastea de țară a trebuit să fie demobilizată temporar pentru a pune la adăpost familiile și bunurile amenințate de năvălirea mongolă. Ștefan dispunea numai de oastea de curte (12000-15000 de luptători) până la revenirea în luptă a celorlalți (aproximativ 15 zile)⁷⁷, contra a 200000 de turci. Ștefan a fost înfrânt. „Căci de nu erau tătarii, oastea lui Mahomed al II-lea ar fi putut avea soarta aceleia a lui Soliman Hadâmbul⁷⁸. Inscriptia pe care a pus-o Ștefan pe zidul bisericii construite la Războieni în amintirea eroilor căzuți acolo este poate cea mai dramatică expunere a evenimentelor din 1476. „În zilele binecredinciosului și de Hristos iubitorului Domn Io Ștefan voievod, cu mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, în anul 6984 (1476), iar al domniei sale al douăzecelea curgător, rădicatu-s-a puternicul Mahmet, împăratul turcesc cu toată puterea sa răsăriteană, încă și Basarab voievod, căruia i se zicea Laiotă, a venit cu dânsul cu toată Țara Băsărească și au venit să prade și să ieie Țara Moldovei. Și au ajuns până aici, la locul ce se zice Râul Alb. Și eu, Ștefan voievod, cu fiul meu Alexandru ieșit-am înaintea lor. Unde am și făcut mare război cu dâșii, în luna lui iulie 26, și cu voia lui Dumnezeu, au fost biruiți creștinii de către păgâni și au căzut acolo mulțime mare dintre ostașii Moldovei. Tot atunci și tătarii au lovit Țara Moldovei din ceia parte. Pentru acesta, eu Ștefan voievod am hotărât să înalț această biserică cu hramul arhistrategului Mihail, întru ruga sa și a Doamnei sale, Maria și a fiilor săi Alexandru și Bogdan și pentru amintirea și pomenirea dreptcredincioșilor care au căzut aici⁷⁹.

Un slujitor de-al lui Vlad Țepeș scria în august 1476 că tătarii și turcii au asediat fără succes Cetatea Albă și au atacat Chilia; „după câte se zvonea turcul spera că dacă l-ar învinge pe Ștefan ar dobândi aceste locuri fără trudă⁸⁰.

Sugestivă este și relatarea făcută de solul lui Ștefan, Ioan Țamblac la 8 mai 1478 în fața senatului venețian: „[...] Și dacă ar fi fost dușmanul singur, încă n-ar fi fost atâta rău, dar el a făcut să vie cealaltă Țară Românească, de o parte și tătarii de alta, și el însuși cu toată puterea lui și m-au înconjurat din trei părți și m-au găsit pe mine singur și toată oastea mea risipită. [...] Și

bage de seamă Excelența voastră ce mulțime asupra mea, fiindu-mi împotriva atâtea puteri! Eu, cu curtea mea am făcut ce am putut și s-a întâmplat ca mai sus. Care lucru judec că a fost voia lui Dumnezeu, ca să mă pedepsească pe mine ca pe un păcătos, să fie lăudat numele său”⁸¹.

În *Letopisețul de la mănăstirea Voskresenia* scrie că în același an 1476, Ahmed han a atacat Crimeea și a supus-o. Mengli Ghirai fuge în Turcia. Ahmed han l-a numit în calitate de guvernator al Crimeei pe protejatul său Djanibek între 1476-1478⁸². În 1478, Mahomed al II-lea a debarcat trupe în Crimeea și a repus pe Mengli Ghirai și pe Eminek Mârza în funcțiile lor, ca vasali ai săi⁸³. Restabilirea în funcția de han a lui Mengli Ghirai sub suzeranitate turcească⁸⁴, situația gravă a Hoardei Mari, încetarea ostilităților dintre turci și venețieni în ianuarie 1479 l-au determinat pe Ștefan să se orienteze spre o apropiere de Înalta Poartă, să îi recunoască superioritatea. Atitudinea ostilă a hanului din Crimeea față de polonezi reprezenta, de asemenea, un indiciu că Moldova va avea liniște dacă se va apropia de acest vasal puternic al lui Mahomed al II-lea. În 1479, Ștefan încheie pace cu turcii. În octombrie 1480 are loc bătălia de la Ugra și Oca dintre moscoviți și tătarii Hoardei Mari; în ianuarie 1481 este asasinat marele han Ahmed pe Doneț. „Hoarda se desfăcu din ce în ce mai mult și printre hanii care se luptau între ei nu s-a găsit nici unul capabil să creeze o stăpânire puternică”⁸⁵. Mengli Ghirai pătrunde în Polonia și face astfel imposibilă orice intervenție a regelui Cazimir contra Moscovei. Se observă o apropiere între Ivan al III-lea și Ștefan cel Mare, bineînțeles datorită și intervențiilor lui Mengli Ghirai, care urmărea încercuirea Poloniei⁸⁶. La 6 ianuarie 1483 are loc căsătoria fiicei lui Ștefan cel Mare, Elena cu Ivan Ivanovici, fiul cneazului Moscovei.

La 3 martie 1481 moare Mahomed al II-lea. Ștefan face o incursiune în Țara Românească, probabil ca răspuns la atacurile lui Țepeluș împotriva Moldovei până la Lunca Mare, la Răcăciuni, pe Siret. Noul sultan, Baiazid al II-lea (1481-1512) îl acuza pe Ștefan de nesupunere după moartea lui Mahomed într-o scrisoare din 1484 adresată Senatului Veneției: „Ștefan, domnul Moldovei până de curând a fost supusul tatălui meu de fericită memorie, dar mai apoi împins de duhul rău, a început să nu mai asculte de poruncile noastre și ce e mai mult, a prădat Muntenia, care era tributară imperiului nostru și am pornit contra Moldovei cu toate puterile și forțele noastre”⁸⁷.

Cucerirea cetăților Chilia și Cetatea Albă a avut loc în iulie - august 1484, în urma unui dublu atac al turcilor dinspre sud-est și al tătarilor dinspre apus și nord. Numărul tătarilor lui Mengli Ghirai care au participat la această campanie diferă de la un izvor istoric la altul. Unele surse indică un număr de 15000, altele 30000 sau o a treia categorie, 50000. În scrisoarea lui Baiazid al II-lea către Ragusa din august 1484 sunt menționați 70000 de tătari, la care s-ar fi adăugat oastea Țării Românești (20000)⁸⁸. „Cu ajutorul lui Allah, am trecut Dunărea, unde a venit hanul cu șaptezeci de mii de războinici și ni s-a închinat, punându-se cu ai săi sub poruncile noastre, împreună cu toți oștenii munteni. Și am purces de acolo. Și am venit întâi la o cetate a lui Ștefan, zisă Chilia, care e cheie și poartă a toată Țara Moldovei și a toată Țara Ungurească și a țărilor de la Dunăre, unde hanul tătarilor cu oastea lui și muntenii ne-au făcut slujbă credincioasă. Și astfel, în curgere de 8 zile, cu ajutorul lui Allah am pus mâna pe amintita cetate și am întărit-o de pe uscat și de pe mare în numele împărăției noastre”⁸⁹. Așadar, la 15 iunie 1484 a căzut Chilia, „lacătul și poarta pământurilor moldovenești”⁹⁰, iar la 9 august sultanul intra în Cetatea Albă: „Și am pornit de acolo și am ajuns la o altă cetate a zisului domn, numită Cetatea Albă, care e cheie și poartă pentru toată Polonia, Rusia, Tartaria și toată Marea Neagră, pe care am luat-o... și am întărit-o și pe aceea, și de acolo ne-am întors la scaunul nostru”⁹¹. Hanul a fost răsplătit cu semne rare de distincție: „Dându-se daruri împărătești lui Mengli Ghirai han, acesta a fost distins cu o burcă albă și o bonetă aurită și a fost trimis în țara sa cu daruri multe”⁹².

Pentru mai multă siguranță, Baiazid a așezat între Chilia și Cetatea Albă „o oaste tătarască împreună cu hanul lor numit Murtaza, pentru că aceștia [...] să le păzească și să împiedice apropierea ghiaurului”⁹³. Campania sultanului Baiazid pentru cucerirea celor două cetăți însemna desăvârșirea controlului otoman asupra Mării Negre și a reușit prin aplicarea unui gigantic clește strategic otomano-tătar, închis peste Moldova pontică în vara anului 1484⁹⁴.

Prima inițiativă a lui Ștefan, care nu se putea împăca cu pierderea celor două cetăți s-a îndreptat spre Ungaria și Polonia, state, care la rândul lor erau grav amenințate de noile cuceriri ale Înaltei Porți. Polonia se dovedise mai energică în acțiunile sale și Ștefan s-a apropiat de ea. Însă ajutorul polon avea un preț: pe la jumătatea lui septembrie 1485, Ștefan depunea la Colomeea omagiul de vasalitate regelui Cazimir⁹⁵.

În timp ce Ștefan se afla la Colomeea, trupele rumeliote și o parte din unitățile centrale (30000-40000 de luptători), sub conducerea beilerbeului Rumeliei, au intrat în Moldova la 6 septembrie 1485, cu misiunea de a-l impune pe pretendentul Hruet pe tronul Moldovei. Ștefan a pornit în grabă spre Moldova; Cazimir îi dăduse 3000 de cavaleri „îmbrăcați în fier”. Armatele beilerbeului rumeliot nu au mai fost ajunse din urmă, dar la Cătlăbuga, lângă lacul Catalpug, moldovenii și polonezii au întâlnit cete otomano-tătare pornite după pradă; acestea au suferit o înfrângere grea la 16 noiembrie 1485. Istoricii cred că episodul următor din *Cronica lituaniană* s-ar referi la această bătălie: „Atunci, deodată oastea turcească și hoarda întreagă cu mare strigăt i-a lovit pe ai noștri și trei ceasuri a fost mare bătălie, când polonii au început să intre în dezordine, să plece cu toții și i-au dus pe turci spre rezerva (moldovenilor). Și atunci Ștefan a strigat la ai săi și deodată întreaga rezervă a pornit în pădure, iar Ștefan înșiși, înșfăcând steagul crăiesc de la un stegar polon rănit, l-a dat unui moldovean și apoi străbătând printre tunurile turcești i-a supus, lovind din spate pe turci și pe tătari. Acolo toți turcii au fost înfrânți pe capete”⁹⁶. Din 1487, Ștefan începe tratative cu turcii în vederea încheierii păcii și se orientează spre o apropiere de Hanatul Crimeei. Ștefan s-a apropiat și de Ungaria lui Matia Corvin; acesta era un fapt împlinit în vara lui 1489. Cum Ștefan nu a obținut nici un fel de ajutor contra turcilor și tătarilor din partea suzeranului său polon, el a cerut și a obținut de la papă „desfăcerea legăturii stabilite la Colomeea în 1485”⁹⁷.

Ștefan reușește să atragă de partea sa, în eventualitatea unui conflict cu Polonia și pe Ivan al III-lea al Moscovei, precum și Lituania. În 1488, Ștefan ocupă Pocuția până la Halici: teritoriul va rămâne la Moldova până la 1494⁹⁸. În iarna lui 1489, înainte de decesul lui Cazimir, Ștefan a atacat regiunile de margine ale Poloniei. Îndemnați de același Ștefan, în vara lui 1490, tătarii au invadat răsăritul Poloniei, ajungând până la Rohatin. Atacurile împotriva regatului Poloniei au continuat și în 1492, când voievodul moldovean ajunge la o înțelegere cu Mengli Ghirai⁹⁹. Hanul îi scria lui Ivan al III-lea că „Ștefan voievod a trimis la noi un sol care ne-a spus să fim prieteni prietenilor și dușmani dușmanilor săi [...] inimile noastre sunt pline de dragoste între noi, așa să știi”¹⁰⁰. La 27 octombrie 1492, hanul îi scria din nou lui Ivan al III-lea: „De la cuscul tău, de la Ștefan voievod, au venit soli pentru pricina care te privește. Și ne-am înțeles bine și temeinic. El va fi una cu noi să poarte dușmănie și împreună vom sta. Iar cu regele vom lupta. Iar el s-a legat și a jurat că va fi una cu noi și va purta dușmănie regelui și fiilor lui Ahmed”.

Ideea alianței dintre cei doi era ca Ștefan „să fie prieten prietenului hanului și dușman dușmanului său și să fie una cu el împotriva copiilor lui Ahmed”; „dacă împăratul (hanul) va încăleca și va porni împotriva vreunui dușman al său și Ștefan era dator să pornească împotriva dușmanului comun; dacă însuși Ștefan nu va putea pleca în campanie, de nu va avea timpul liber, trebuia să trimită pe oamenii săi cu hanul”. În virtutea acestei alianțe întărită de ambele părți cu jurăminte, în 1492 Moldova a luptat alături de Hanatul Crimeei împotriva Poloniei, Lituaniei și Hoardei Mari¹⁰¹. Tratatul din 1492 pune la adăpost de incursiunile tătarăști, fiind în același timp și o garanție indirectă față de turci¹⁰².

În 1493 hanul primește vestea că Ștefan l-a pregătit pe Alexandru, fiul său să intre cu armatele în Podolia; hanul ar fi trebuit să atace numai dacă considera necesar acest lucru; el a făcut incursiuni de trei ori în cursul aceluși an în Polonia¹⁰³.

Ioan Albert (1492-1501), noul rege al Poloniei a convocat un congres al membrilor dinastiei iagellone la Levocea (în Slovacia de azi); au fost prezenți Vladislav, regele Ungariei, Alexandru, marele duce al Lituaniei, Sigismund și Frederic de Brandenburg, cumnatul lor. Miechowski, medicul lui Ioan Albert povestește în cronică sa că regele polon vroia să discute cu frații săi despre pericolul turcesc, tot mai amenințător¹⁰⁴. Interesantă și extrem de importantă,

însă, este relatarea cronicarului Wapowski; „s-a discutat apoi despre Ștefan, palatinul Moldovei, care stăpânea asupra Misiei de Jos (Moldova), să-l silească la depunerea jurământului de credință și ascultarea regatului și regelui polon, după cum făcuse mai înainte lui Cazimir tatălui său, în Colomeea din Pocuția. Iar dacă s-ar împotrivi, să-l alunge cu puterea armelor din domnie și să așeze, în locu-i pe fratele său, pe Sigismund, care să apere malul Dunării cu mai mare grijă împotriva turcilor sălbatici. Și astfel de sfaturi se țineau în foarte mare taină numai între regi, înlăturând nobilii, ca nu cumva să ajungă la urechile dușmanilor barbari ceea ce puneau regii la cale”. În același an 1494, Ioan Albert încheie pace cu turcii pe trei ani. Alianța dintre Ștefan și tătari își pierde astfel valoarea¹⁰⁵. Vasal al sultanului, Mengli Ghirai era inclus automat în orice tratat al suzeranului său.

În 1496 îl găsim pe Ștefan încercând să capete ajutoare; soliile sale ajung la turci, la munteni și la tătari¹⁰⁶. Astfel că în 1497, când Ioan Albert declanșează campania din Moldova (sub pretextul unei acțiuni de eliberare a Chilie și Cetății Albe), Ștefan i-ar fi opus pe lângă ostașii moldoveni, și forțele aliate – cete de turci, tătari, unguri și munteni¹⁰⁷.

În timp ce polonii înaintau spre Moldova, tătarii și moscoviții atacau Lituania¹⁰⁸. Ioan Albert s-a îndreptat cu toate forțele spre Suceava, unde a ocupat orașul (24 septembrie 1497) și a început asediul cetății de scaun (26 septembrie 1497). Suceava a rezistat până la 18 octombrie: „Iar craiul Albert, ajungând la Suceava a stat sub ea câteva zile și înțelegând că nu poate să facă nimic cetății, căci toți moldovenii care erau în cetate un astfel de răspuns i-au dat: - află singur că noi domnului nostru și cetății sale nu-i putem fi trădători căci al nostru domn, Ștefan voievod este în câmp cu oastea sa; dacă vrei, du-te, învinge-l, iar cetățile și toată țara lui îndată vor fi ale tale”¹⁰⁹: asediul cetății este ridicat în ziua de 19 octombrie: tactica tradițională aplicată de Ștefan, atacurile susținute ale detașamentelor moldovene, intervenția militară și diplomatică ungară l-au făcut pe Ioan Albert să înceapă retragerea: „Într-aceea sosiră și trupe mari cu multă cavalerie de la turci, tătari și munteni [...] asemenea și de la unguri și secui [...]. Ajutat de aceste trupe, Ștefan năpăstuiă cu mult mai greu pe cei ce aveau grijă de aprovizionarea armatei polone” (Wapowski). Pe drumul de întoarcere, polonii sunt atacați și nimiciți de oastea lui Ștefan și de aliații ei la Codrul Cosminului (26 octombrie 1497)¹¹⁰. „Palatinul Ștefan cu o ceată gata de atac – relatează același cronicar polon – dă poruncă să se prade și să se răstoarne carele și să se închidă calea șirurilor de la capăt. El însuși cu cete mari de turci, tătari, unguri și munteni și cu moldoveni de-ai săi [...] cu arme grozave și într-o învălmășeală mare, năvăli mai întâi asupra soldaților mercenari de la spate și din lături [...] și începu să taie din ei. Polonii, luați pe neașteptate, alergară la arme și la cai și începură să se îndese unul într-altul și să se împotrivescă dușmanilor care tăiau fără milă. [...] Adunați și ghemuiți acolo se făcură nevolnici de apărare și se împiedicau unii de alții”¹¹¹. Referindu-se la evenimentele din Moldova din 1497, locotenentul marelui maestru al ordinului teutonic, dezorientat de cele întâmplate, a declarat că n-a știut pentru ce regele Poloniei, care concentrase o forță de o sută de mii de oameni n-a mers împotriva turcilor și a atacat Moldova, că în timpul campaniei oastea polonă a suferit din cauza lipsei de hrană, a atacurilor turcilor și tătarilor¹¹².

În ciuda repetatelor intervenții ale marelui cneaz Alexandru pe lângă Mengli Ghirai, care aveau menirea să-l determine pe han să atace Moldova, acesta din urmă a respectat înțelegerea făcută cu Ștefan. La 27 februarie 1498, Mengli Ghirai îi răspundea marelui cneaz că va fi alături de Ștefan cel Mare („nu-l va lăsa singur”)¹¹³.

La începutul lui mai 1498, cu permisiunea lui Ștefan, beii Silistrei, Malcocioglu trece prin Moldova în drum spre Polonia, ajungând până dincolo de Liov. În urma lor, drumurile rămâneau „pline de cadavre și [...] ude de atâta vărsare de sânge” (Wapowski). În iunie 1498, o oștire moldovenească a atacat mai multe cetăți polone (Trembowla, Buczacz, Podhajce), jefuind zone întinse din Podolia și Pocuția¹¹⁴. În iulie este rândul tătarilor să atace Polonia de sud și de răsărit. Astfel reușea Ștefan „ca să răzbune pentru războiul ce i l-a făcut pe nedrept” (Cromer)¹¹⁵.

Prin intermediul Ungariei și după repetate schimburi de solii, s-a încheiat pacea între Moldova pe de o parte și Polonia și Lituania de cealaltă parte la 12 iulie 1499 la Hârlău.

Remarcăm dintre prevederile acestui tratat pe aceea prin care Ștefan se obliga să le comunice celorlalți semnatori, în cazul în care ar fi aflat ceva, informații despre atacurile tătarilor¹¹⁶.

Încă din 1498 se înregistrează o răcire a relațiilor dintre Ștefan și Ivan al III-lea. Nepotul său Dimitrie, fiul Elenei era destinat de Ivan al Moscovei să-i fie urmaș. Manevrat de soția sa, Sofia Paleologa, fiica celui din urmă despot al Peloponesului, acesta i-a întemnițat pe Elena și pe fiul ei; ei vor muri în închisoare – Elena în 1505 și Dimitrie în 1509, fără ca Ștefan să fi putut face ceva pentru ei. Ștefan îi scria lui Mengli Ghirai: „Răspunde-mi, fi-vor în viață fiica mea și nepotul meu? Să fi despuiat oare, marele cneaz pe nepotul meu de marea cnezie a Moscovei și s-o fi dat fiului său, marele cneaz Vasile?” Până la sfârșitul vieții, din păcate, Ștefan nu va primi vești sigure¹¹⁷.

În 1501 Ștefan ocupă Pocuția; s-a ajuns din nou la tratative care, însă nu au dat nici un rezultat¹¹⁸. Neînțelegerile cu Polonia au continuat și în 1502. Ștefan considera că „țara aceasta (Pocuția) nu e înscrisă în tratate și e țara mea din vremuri vechi, face parte din Moldova și asupra ei am drepturi sigure din vechime”. Profitând de conflictul lui Ștefan cu polonii, sultanul Baiazid al II-lea l-a invitat pe hanul tătarăsc de pe Volga în 1502 să se stabilească în sudul Moldovei. Sultanul i-a promis 40000 de oșteni și 200 de cavaleriști sub conducerea a 14 pașale¹¹⁹. Sultanul considera că dacă tătarii ar fi reușit să se impună în Moldova. „noi înșine vom putea înainta nestingheriți în toate părțile lumii”¹²⁰. Așadar, tătarii din Hoarda Mare, conduși de fiii lui Ahmed, Bagatîr- saltan, Hoziak- saltan, Enai- saltan au pornit spre sudul Rusiei și Crimeea. Detașamentele moscovite i-au silit pe tătarii nogai comandați de Musa să se retragă. Ștefan cel Mare era înțeles cu Mengli Ghirai să acționeze împreună în eventualitatea în care Hoarda Mare va trece Niprul¹²¹. Colaborarea dintre cei doi a dus la lichidarea Hoardei de Aur. Ivan al III-lea nu a participat la operațiunile militare împotriva fiilor lui Ahmed han. În lunile aprilie – mai 1502, pe când Sih- Ahmed se afla pe Nipru, la gura râului Desna, Ștefan își așezase oastea pe malul drept al acestui fluviu. De aici, el i-a expediat o solie lui Mengli Ghirai, prin care-i făcea cunoscut să vină cu hoarda sa numaidecât. În iunie, pe la începutul lunii, are loc joncțiunea între Mengli Ghirai și oștile lui Ștefan pe malurile râului Samara. Spre sfârșitul aceleiași luni (28 iunie 1502), mare parte din oastea Hoardei Mari era încercuită. Ahmed han a reușit să fugă cu doi frați ai săi și cu vreo 4000 de călăreți, refugiindu-se pe valea râului Kama. În 1504, hanul Ahmed a revenit pe Nipru și cu gândul de a se duce la sultan, pe lângă Chiev, a luat drumul Cetății Albe. Baiazid al II-lea, însă, i-a transmis să facă cale întoarsă. Urmărit de Mengli Ghirai, el s-a predat împreună cu Hoziak și Halek, frații săi, voievodului din Chiev, Dimitrie Putiatici. „Sfârșitul lui a însemnat apusul Hoardei de Aur, rămășița a marelui imperiu mongol de odinioară. Gloria de a fi lichidat ultima oaste a Hoardei, denumită după 1423 și Hoarda Mare, a aparținut deci tătarilor lui Mengli Ghirai și românilor moldoveni ai lui Ștefan cel Mare”¹²².

„În Ardeal, pârcălabii moldoveni stăteau în Ciceu și în Cetatea de Baltă, pe care domnul o căpătase în 1478. Nimic nu tulbura de la moartea lui Matiaș legăturile bune cu Ungaria. Turcii din cetățile de la Dunărea de Jos se stămpărase. Mengli Ghirai, hanul Crâmului, socrul lui Selim, fiul cel mai mare al sultanului, care stătea la Caffa, uitase drumul Moldovei. Numele „moldoveanului” era cunoscut cu cinste în lumea întreagă și polonii înșiși, dușmanii bătrânețelor sale recunoșteau fâțiș ce putere cuminte pleacă din sufletul acestui om, cum nu se găsește ușor un altul”¹²³.

Prin 1503, starea sănătății lui Ștefan vodă se înrăutățește. Leonardo de Massari, Ieronim de Cesena și un medic din partea hanului tătar îi deschid rana de la picior la începutul anului 1504 și o ard. Ruben- aga, medicul hanului, părea foarte interesat de salvarea lui Ștefan. Se spune că la plecare, hanul tătar îi pusese în vedere: „Ori îl scapi pe domnul moldovean din ghearele morții, ori ai să mori și tu sfâșiat de ghearele tigrilor”¹²⁴.

La 2 iulie 1504, nebiruitul Ștefan vodă închidea ochii în cetatea de scaun a Sucevei. „Iară pre Ștefan vodă – scrie Ureche – l-au îngropat țara cu multă jale și plângere în mănăstire, în Putna, care era zidită de dânsul. Atâta jale era de plângea toți ca după un părinte al său că cunoștia toți că s-au scăpatu de mult bine și de multă apărătură”¹²⁵. Ce după moartea lui până

astăzi îi zic sveti Ștefan vodă¹²⁶ nu pentru suflet ce ieste în mâna lui Dumnezeu, că încă el au fost om cu păcate, ci pentru lucrurile lui cele vitejești, carile niminea din domni, nici mai înainte, nici după aceea l-au ajuns”¹²⁷.

„Bărbat în toate veacurile vrednic de aducere aminte pentru mărimea sufletului său. pentru agerimea sa, pentru priceperea sa în ale războiului” (Martin Cromer) „zdrobi de mai multe ori și respinse pe tătarii de dincolo de Volga și pe cei din Crâm”¹²⁸. „Hoardele jefuitoarelor tătari au suferit cele mai grele înfrângeri ori de câte ori au îndrăznit să treacă Nistrul, amintindu-și cu groază de cele pătimate în Moldova, în timp ce din Polonia se întorceau liniștite și încărcate de prăzi bogate”¹²⁹.

Résumé

Le sujet de l'étude ci-jointe concerne les relations entre Etienne le Grand et les Tatars dès 1457, l'année de début de son règne et 1504 et constitue un hommage à 500 ans de la mort du grand voïvode. Il est structuré en plusieurs parties qui traitent la bibliographie concernant ce sujet, la situation de la Horde D'Or pendant le XIVe et le XVe siècle, l'évolution de ces relations entre Etienne le Grand et les Tatars. On a essayé de présenter les événements qu'on vient de mentionner du point de vue des sources historiques. Sans émettre la prétention d'avoir épuisé le sujet, on espère que cet ouvrage sera une contribution bienvenue pour l'histoire du règne d'Etienne le Grand.

NOTE:

1. Caracterizarea îi aparține generalului Radu Rossetti; *Bibliografie Ștefan cel Mare și Sfânt – 1504-2004*. Sfânta Mănăstire Putna, 2004; Ștefan Sorin Gorovei, *Argument*, p.8
2. *Ibidem*
3. Este o denumire pentru teritoriile de la Nipru până departe în răsărit, dincolo de Volga: zona a purtat începând din secolul al XI-lea și până în secolul al XV-lea, în literatura orientală (în special în cea arabă și persană) denumirea de *Deşt-i Kipceak* (Stepa Cumană). Termenul apare pentru prima dată la Nasir-i Husran, un autor din secolul al XI-lea.
4. În perioada pe care o studiem, vechiul nume al mării și temutei Hoarde de Aur era atribuit, fără însă a mai corespunde realităților, hoardelor tătare care trăiau la est de cursul inferior al Volgăi: a fost cunoscută sub denumirea de Hoarda cea Mare.
5. Șerban Papacostea, *Relațiile internaționale în răsăritul și sud – estul Europei*, în „Revista de Istorie”, VIII/1981, nr. 5, p. 901
6. Constantin Andreescu, *Din legăturile moldo-tătare în mijlocul secolului XV*, în „Arhiva”, XLI/1934, nr. 3-4, p. 140
7. Șerban Papacostea, *op. cit.*, p.901-902
8. Constantin Andreescu, *op. cit.*, p. 140-142
9. Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 901
10. *Ibidem*, p. 901
11. Constantin Andreescu, *op. cit.*, p. 142
12. Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 902
13. Se spune că Ștefan cel Mare s-ar fi născut pe la 1434 la Borzești, unde mai târziu va înălța o biserică „întru amintirea sfântrăposaților noștri înaintași și a părinților lor”. În 1439 și 1440 au loc două incursiuni tătarăști în Moldova. Pornindu-se de la faptul că tătarii Hoardei Mari au ajuns până în zona Troțușului și că Ștefan ar fi copilărit la Borzești, a apărut legenda stejarului din Borzești.
14. Alexandru Gonța, *Românii și Hoarda de Aur. 1241-1502*, München, 1983, p.176
15. *Apud* I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 266-269
16. Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1457-1504)*, Editura Enciclopedică, București, 1990, p. 34
17. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 176
18. *Apud* Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 279-280
19. Nicolae Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Editura Junimea, Iași, 1982, p. 55

20. Ion Ionașcu, Petre Bărbulescu, Gheorghe Gheorghe, *Tratatetele internaționale ale României 1354-1920*, vol. 1, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975, p. 51
21. Nicolae Grigoraș, *op. cit.*, p.55-56
22. Hagi Ghirai
23. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 177; *Apud* Hurmuzaki- Kaluzniaki, *Documente*, II2. p. 695-697 și *Supliment II*, vol. III, București, 1890, p.288
24. *Apud* Ioan Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 22
25. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 177-178
26. Manole Neagoe, *Ștefan cel Mare*, Editura Albatros, București, 1970, p. 68
27. Ion Ionașcu, Petre Bărbulescu, Gheorghe Gheorghe, *op. cit.*, p. 52
28. Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 68
29. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 179-180; *Apud* Jan Dlugosz, *Historiae Polonicae*, Leipzig, 1712, vol. II, col. 449-450
30. Am preluat titlul acestui subcapitol din lucrarea lui Alexandru George Savu, *Ștefan cel Mare. Campanii*, Editura Militară, 1982, pentru că ni s-a părut extrem de sugestiv.
31. Unii istorici susțin că invazia din vara lui 1469 nu era prima incursiune tătară la vest de Nistru, după urcarea pe tron a marelui voievod.
32. *Istoria românilor*, vol. IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, Editura Enciclopedică, București, 2001, p. 371
33. Al. G. Savu, *Ștefan cel Mare. Campanii*, București, Editura Militară, 1982, p. 78
34. Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 82
35. N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, Editura Albatros, 1978, București, p.95
36. Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, Editura Științifică, București, 1967, p. 89
37. Al. G. Savu, *op. cit.*, p. 80-81
38. *Ibidem*, p. 81
39. *Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. II, p. 237-238, 241-243
40. N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, Editura Enciclopedică, București, 1996, p.111
41. Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 109
42. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 180
43. I. Lespezeanu, L. Marcu, *Nebiruitul vodă Ștefan. 47 de ani glorioși*, Editura Științifică. București, 1962, p. 116-117
44. Ion Cupșa, *Ștefan cel Mare*, Editura Militară, București, 1974, p. 59
45. Virginia Vasiliu, *Les Tatars et la Moldavie au temps d'Etienne Le Grand*, în „Revue historique du sud – est européen”, VIII/1931, nr. 7-9, p. 188-189
46. *Apud* Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 311-314
47. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 180-181
48. *Istoria românilor*, vol. IV, p. 373; *Apud* A. Vigna, *Codice diplomatico delle Colonie Taurologuri*, III, Genova, 1879. P. 469
49. Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 189-190
50. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 140
51. *Apud* N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 144-145
52. *Apud* Jan Dlugosz, *op. cit.*, col 534
53. B. D. Grecov, A.I. Iacubovschii, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, Editura de Stat pentru Literatură Științifică, București, 1953, p. 394-395
54. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 141
55. Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare....*, p. 49-50
56. *Apud* Jan Dlugosz, *op. cit.*, col. 534
57. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 142
58. *Istoria românilor*, IV, p. 381-382
59. Tahsin Gemil, *Două documente tătarăști referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova*, în A.I.I.A. „A.D. Xenopol”, Iași, V/1968, p. 187
60. *Apud* Jan Dlugosz, *op. cit.*, col. 544
61. Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 138
62. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 183; *Apud* J. Bielski, *Kronika Polska*, trad. Gh. Năstase, în „Cercetări Istorice”, I/1925, Iași, p. 124
63. Chiar solul polon găsea pretențiile sultanului inacceptabile pentru domnul Moldovei („puțin drepte și cinstite”).

64. Al. G. Savu, *op. cit.*, p. 130
65. Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 99
66. Al. G. Savu, *op. cit.*, p. 130-131
67. De a participa la expediția împotriva Moldovei lui Ștefan.
68. În perioada în care tătarii crimeeni au primit această poruncă erau amenințați de invazia tătarilor din Hoarda cea Mare de dincolo de Volga.
69. Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 193
70. Moldova
71. Ion Cupșa, *op. cit.*, p. 130
72. P. Georgian, *Tătarii în Țările românești. III Invaziile tătare în veacul al XV și prima jumătate a veacului XVI*, în „Convorbiri Literare”, LVIII/1926, nr. 8-9, p. 596
73. *Istoria românilor*, IV, p. 383
74. *Apud* Jan Dlugosz, *op. cit.*, col. 545-546
75. Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 193
76. I. Focșeneanu, Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, Editura Academiei, 1956, p. 149
77. Această explicație dată de voievod și de cronistica internă se regăsește și la Balthasar de Piscia: „Iară domnul Ștefan cu toată oastea sa apăsât de mahnire o apucă spre Dunăre, ca să le curme turcilor calea. Printre ai săi nu lipsiră cârtelele, căci îl urmau de două luni, în vreme ce tătarii le robeau femeile și copiii; iar când prinse de veste că unii plecau pe ascuns, având temere că de-or pleca așa din luptă, n-ar putea în urmă a-i avea cu sine, ținând sfat cu boierii săi, le dădu slobozenie ca la vreo cinsprezece zile, dară așa că era ținută a se întoarce la Dunăre după acel răgaz cu merinde”. (cf. Al. G. Savu, *op. cit.*, p. 132)
78. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 188
79. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 188-189
80. Gheorghe Pungă, *Considerații cu privire la cetatea Chilia Nouă*, în A.I.I.A. „A.D. Xenopol”, Iași, XXXIV/1997, p. 373
81. Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 149
82. B. D. Grecov, A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 395
83. Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 149
84. B. D. Grecov, A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 396
85. *Ibidem*, p. 198-399
86. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 184-185
87. *Ibidem*, p. 186; *Apud* A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldaviae et Valachia*, Budapesta, 1914, p. 38
88. *Ibidem*, p. 168-187
89. I. Lespezeanu, L. Marcu, *op. cit.*, p. 262
90. Mariana Șlapac, *Enigma Cetății Chilia*, în A.I.I.A. „A. D. Xenopol”, Iași, XXXIV/1994, p. 385-382
91. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 210; *Apud* N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 157-158
92. *Cronici turcești...*, p. 462
93. *Ibidem*, p. 137
94. Sergiu Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, în A.I.I.A. „A.D. Xenopol”, Iași, XXIX/1992, p. 64
95. *Istoria românilor*, IV, p. 388-389
96. Al. G. Savu, *op. cit.*, p. 174-175
97. *Istoria românilor*, IV, p. 302-303
98. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 288
99. *Ibidem*, p. 229-230
100. Ion Cupșa, *op. cit.*, p. 118
101. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 187-188
102. V. Costăchel, *Relațiile dintre Moldova și Rusia în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, p. 189
103. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 230-231
104. Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 227
105. *Ibidem*, p. 228-229
106. *Ibidem*, p. 230

107. Gheorghe Duzinchevici, *Ștefan cel Mare și opera sa*, Editura Politică, București, 1973, p. 74; *Istoria românilor*, vol. IV, p. 394
108. *Apud* N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 306-308
109. Al. G. Savu, *op. cit.*, p. 191-192
110. *Istoria românilor*, vol. IV, p. 396
111. Al. G. Savu, *op. cit.*, p. 196
112. I. Focșeneanu, Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, p. 247
113. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 256
114. Regăsim informații cu privire la aceste evenimente în *Letopisețul de la Bistrița*.
115. Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 252-253
116. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 257
117. Ion Cupșa, *op. cit.*, p. 226
118. *Istoria românilor*, vol. IV, p. 397
119. N. Grigoraș, *op. cit.*, p. 226
120. Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 259
121. I. Lespezeanu, L. Marcu, *op. cit.*, p. 340-341
122. Alexandru Gonța, *op. cit.*, p. 188-189
123. N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, p. 201
124. I. Lespezeanu, L. Marcu, *op. cit.*, p. 358
125. Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 262-263
126. Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române l-a canonizat pe Ștefan cel Mare în 1992: el apare în calendarul creștin ortodox drept Bincredinciosul voievod Ștefan cel Mare și Sfânt.
127. *Istoria românilor*, vol. IV, p. 397
128. Al. G. Savu, *op. cit.*, p. 205
129. I. Focșeneanu, Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 43; *Apud* Spiru Haret în volumul *Pomenirea lui Ștefan cel Mare*, publicat de N. Iorga în 1905.

ȘTEFAN CEL MARE – „UN VERO ATLETA DELLA FEDE CRISTIANA”

Vasile M. Demciuc

Epoca lui Ștefan cel Mare este epoca în care se scriu primele monumente literare în limba română, începând mai cu seamă cu textele religioase folosite la slujbele bisericești, dintre care amintim *Codicele Voronețean*, *Psaltirea Voronețeană* ș.a, după cum nu mai puțin importante, apar școli de pictură și centre ale unei înfloriri fără seamăn a tuturor artelor din vremea lui Ștefan cel Mare – arta miniaturilor și frontispiciilor, a sculpturii în lemn, a gravurii, arta broderiilor și arta scrisului. Fiecare veac încărcat de istorie a înădit verigă cu verigă la trănicia veșniciei noastre, ca o permanentă legătură dintre trecut și prezent spre viitor, prin simțirea românească a tuturor generațiilor de urmași.

Domnia lui Ștefan cel Mare (1457-1504) nu înseamnă numai cea mai extinsă domnie a evului mediu românesc, nu numai o sporită prosperitate și putere economică, prin impetuoasă dezvoltare a agriculturii, meșteșugurilor și comerțului, nu numai o statornică realitate geografică și cartografică, ce se va numi mereu *Moldova lui Ștefan cel Mare*, pentru că niciodată pământul moldav nu a fost mai bogat și nu a avut granițe mai stabile și mai întinse ca atunci; nu numai puternicul stat care și-a pus la respect pe toți vecinii și dușmanii, în frunte cu Mahomed al II-lea, căruia nu a voit să îi mai plătească tributul convenit de antecesorul său, Petru Aron în anul 1456, nu numai vremea în care faima și prestigiul unui domnitor român ating culmea atât în apusul creștin european, cât și în îndepărtările răsăritului mahomedan; nu numai timpul când s-au înălțat atâtea lăcașuri bisericești și laice, într-o formă atât de expresivă, specifică și nu în ultimul rând desăvârșită, ci și o epocă luminoasă, de intensă trăire spirituală, o epopee eroică cu mari și nemuritoare înfăptuiri culturale și artistice creștine.

Domnia lui Ștefan cel Mare corespunde cu cea mai importantă mișcare culturală și artistică a Italiei – *Renașterea* – acea mișcare care reînviind valorile spirituale ale clasicismului greco-roman a pus bazele lumii moderne. Luxul veșmintelor, ceremonialul și strălucirea vieții de curte moștenite de la bizantini vor suferi în vremea lui Ștefan cel Mare înrăurirea directă a orașelor italiene. Prin soliile reciproce cu misiuni diplomatice, curtea de la Suceava a venit în contact direct cu fastul Veneției, precum nu putem omite prezența în Moldova a unor reprezentanți ai negustoriei genoveze, care puteau aduce la comandă produse de mare preț.

Vlăstar al Mușatinilor, Ștefan cel Mare „*Fosta-a om trimis de Dumnezeu*” (Ioan. 1.6) cu alte cuvinte un dar pe care Pronia Divină, l-a făcut Moldovei și neamului nostru românesc, în timpul potrivit, pentru ca acest neam prin dârzenia și mintea sa să își asigure locul de cinste cuvenit între neamurile lumii. Domnia lui Ștefan cel Mare nu a avut numai succese răsunătoare, înălțări ci și coborâșuri, au fost și necazuri, suferințe, privațiuni, renunțări, înfrângeri. Dar toate acestea pălesc în fața rezultatelor excepționale dobândite prin trudă, istețime, jertfă și luptă fără încetare, credință și nădejde în Dumnezeu și nestinsă dragoste de țară și de popor.

Duhovnicește ne aflăm aici în Moldova împreună cu ctitorul acelor frumoase pagini de istorie în Moldova secolului al XV-lea, ctitor care se bucură cu duhul văzându-ne spre a-i cinsti vredniciile și chipul său și spre a-l împlini dorința sufletului său, de a-l ține aprinsă candelă vegherii sale de dincolo. Să fim fericiți că pășim pe acest pământ pe care a călcat Ștefan cel Mare, care de bună seamă a știut să mulțumească Atotputernicului pentru ajutorul dat în războaiele pe care le-a purtat biruitor.

Când în acea zi de aprilie 1457, Moldova ieși înainte “*cu mitropolit, episcopi, egumeni, boieri, razeși și jărani, în Câmpul de la Direptate*”¹, în strigătele de bucurie ale mulțimii, în sunetele clopotelor și murmur de rugăciune, mitropolitul Moldovei Teoctist I (1452–1477) care îl

pomăzuise îi ura: „*Domn te vrem de-a pururi*”- și nu greșea cu nimic, pentru că strălucitele izbânzi ale lui Ștefan cel Mare au păstrat neatinse hotarele Moldovei din Pocuția de miază-noapte până la Cetatea Albă la miază-zi, din Carpații Orientali în apus la apa Nistrului la răsărit, pentru că Ștefan cel Mare a fost, este și va fi unul dintre stâlpii de sprijin ai ființei neamului românesc.

Ștefan cel Mare a devenit de-a lungul veacurilor luminos simbol al nețărnuturii dragoste de țară și de biserica străbună. Întruchipare a curajului oștenilor, a credinței poporului de pe meleagurile moldave, voință neclintită în fața primejdiilor ce îi amenințau poporul, gândire înaltă de strateg și de adevărat creștin pusă în slujba apărării integrității independentei vetrei și bisericii, încrezător fără de margini în capacitatea de luptă a poporului și în puterea credinței ortodoxe – iată câteva dintre atribuțiile pline de elogi care ilustrează chipul și personalitatea lui Ștefan cel mare, intrat în conștiința poporului nostru ca simbol al neînficării și al spiritului de jertfă în apărarea libertății și credinței străbune.

Epopoea apărării Moldovei, și am putea spune fără frică de a exagera, epopeea apărării întregului sud-est european de către bravii oșteni conduși de Ștefan cel Mare, nu a putut fi ștearsă de vâlul veacurilor și nici imaginea măreață a voievodului care a făcut ca faima Țării Moldovei să străbată atât de departe, deopotrivă, în apusul creștin ca și în răsăritul mahomedan, provocând admirația prietenilor și respectul dușmanilor. Fiecare generație, pe măsura evoluției, a adus la lumină noi și noi aspecte legate de cei 47 de ani de domnie ai lui Ștefan cel Mare, ani în care s-au ridicat tot atâtea lăcașuri civile și bisericești, într-o formă atât de desăvârșită, punând într-o mai clară viziune tumultoasa domnie a unuia dintre cei mai mari domnitori ai românilor. Nu este nicidecum o elegantă afirmație faptul că despre Ștefan cel Mare există încă o nepuizabilă paletă de aspecte ce așteaptă să fie valorificată prin scris, chiar dacă până acum numărul studiilor de istorie, literatură și folclor închinat lui au depășit de mult cifra 1.000.

Eroismul și credința moldovenilor, exemplara comportare a acestora și a conducătorului acestora Ștefan cel Mare în lupta de apărare a țării și a Bisericii Ortodoxe au fost și rămân pentru poporul român momente scumpe din istoria noastră, trăsăturile de caracter, demne de admirație ale moldovenilor, reliefate și de dușmani, vitejia și curajul în bătălii, și mai ales fierbînta iubire a Bisericii Ortodoxe sunt pentru noi cea mai de preț moștenire de la strămoși. Urmărind epoca lui Ștefan cel Mare s-a pus deseori întrebarea: *Care a fost rolul Ortodoxiei pentru destinele nației noastre?* La această întrebare s-a dat un răspuns care cuprinde întreaga esență: „*Ortodoxia pentru această nație, iar nu această nație pentru Ortodoxie*”².

Cu alte cuvinte Ortodoxia a fost principala cale care a îngăduit continuitatea tradiției bizantine, a întărit unitatea tuturor românilor, salvându-i de la anexiunea culturală ce i-ar fi amenințat din partea vecinilor catolici ori musulmani. Atașamentul lui Ștefan cel Mare față de Ortodoxie este vădit și de strânsele legături pe care marele voivod le-a avut cu tânărul stat rus și legăturile între cele două biserici ortodoxe. Pentru atingerea țelurilor politice, care l-au călăuzit pe Ștefan cel Mare în apropierea sa de Moscova și Kiev, legăturile bisericești dintre Moldova și Rusia par să fi avut un rost destul de însemnat.

Unii au văzut chiar în căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Evdochia în iulie 1463 – la 10 ani după căderea Constantinopolului – un sfat pornit de la mitropolitul Teoctist sau altcineva, preocupat stăruitor de ideea străngerii legăturilor între principii creștini ortodocși și realizarea unui front comun și împotriva expansionismului catolic.

În aceeași ordine de idei se înscrie și preocuparea lui Ștefan cel Mare față de populația ortodoxă ruteană din Polonia care fiind condusă de marii feudali catolici poloni, îl așteptau ca pe un mântuitor. Amintim că pentru nevoile religioase ale populației ortodoxe din Pocuția se hirotoneau preoți în Țara Moldovei, fapt recunoscut mai târziu de Sigismund al Poloniei, într-o scrisoare către arhiepiscopul catolic de Leapolle, văzând pe Ștefan cel Mare ca „*patron al Ortodoxiei în regiunile ucrainene de sub stăpânirea polonilor catolici*”. Din aceleași gânduri a izvorât și întemeierea celei dintâi episcopii ortodoxe a românilor din Transilvania care tot lui Ștefan cel Mare i se datorează³.

Data când Ștefan, fiul lui Bogdan al II-lea⁴ și al Oltei⁵ nu este cunoscută sigur. Tradiția, probabil bisericească a celor 71 de ani însumați de Ștefan cel Mare la sfârșitul vieții a fost înregistrată de Dionisie Fotino în secolul al XIX-lea⁶ în vreme ce tradiția folclorică ne spune că Ștefan ar fi avut 12 ani în momentul uciderii lui Bogdan al II-lea – tatăl - la Reuseni în 15 octombrie 1451⁷. Știm sigur că în 1450 – 1451 era asociat la domnie al lui Bogdan al II-lea putem considera că Ștefan împlinise vârsta de 11 ani care îi dădea dreptul să poarte titlul de voievod, iar în 1455 când exprimarea pretenției sale la tronul țării a devenit, după cât se pare, oficială, avea cel puțin 15 ani⁸. Așadar, un răstimp de trei ani – 1437-1439 ar fi cel mai nimerit pentru datarea nașterii marelui domnitor⁹. Ca vlăstar domnesc a primit o temeinică educație în spiritul cuvenit, cel a credinței străbune, al respectării datinilor și rânduielilor neamului și a fost instruit în mânăuirea armelor epocii.

Nu în deșert, în antichitate se spune că „*minunate mame au creștinii*”. Prin faptele sale de mai târziu, nu a dezmințit cu nimic această creștinească desprinsă din copilărie. Roadele se pot vedea peste timp, pentru că toți istoricii au trebuit să o sublinieze. A învățat *Legea* din spița mușatină transmisă; nu doar a primit-o ci s-a întemeiat în ea „*cu încredere și încredințat fiind de al ei folos au ținut-o*”¹⁰.

Providența divină, hărăzise să intre în moștenirea părintelui său tocmai când Biserica Ortodoxă comemora mântuitoarele și înfricoșătoarele patimi ale lui Iisus Hristos, din Săptămâna Mare dinaintea Paștilor anului mântuirii 1457¹¹. După înfrângerea oastei lui Petru Aron la sud est de Suceava¹² a urmat obișnuita ceremonie de întâmpinare a noului domnitor, care nu era oricare, decât din neamul Bogdăneștilor, cu drept prin naștere la domnie „*os domnesc*”: închinarea boierilor și a altor categorii sociale; „*ungerea*” sau „*pomăzuirea*” prin care I se transmitea harul divin, urmată de încoronarea și investirea ci „*schiptul*” adică cu „*steagul Țării Moldovei*”¹³. Chiar de la început Ștefan cel Mare a dat dovadă că era știutor bun al puterii și binefacerilor smereniei: „*Biruitoar l-ați văzut dar mândru niciodată, atunci când călca cerbicia vrăjmașului era plin de smerenie - plecându-se spre cel neajutorat și nedreptățit ca o apă limpede și rece pe cei topiți de arșițele lipsei răcorea*”¹⁴.

Prezența lui Ștefan cel Mare în destinele Moldovei a fost de natură să sporească interesul Europei pentru poporul care a făcut din spațiul vechii Dacii o stavilă în calea oștilor Semilunii. De altfel principala idee politică a cronicii slave a Moldovei din veacul al XV –lea este că Ștefan cel Mare era legat de toți principii creștini ai Europei prin lupta sa împotriva turcilor; statele europene interesate în lupta cu turcii sunt denumite de cronicar *hristianstvo - lumea creștină*, ceea ce corespunde termenului latin *republica christianna*, ca unitate de acțiune politică. Convins că toate se fac cu bună rânduială, prin efort omenesc și harul lui Dumnezeu, și-a sprijinit domnia pe cinste și omenie, împărțind dreptatea potrivit cu simțămintele celor mulți.

Strădania de asigurare a independenței Moldovei în condiții internaționale cu totul neprielnice, dar în mijlocul cărora a știut să păstreze orientarea cea mai potrivită, îl desemnează pe Ștefan cel Mare ca unul dintre conducătorii de frunte ai poporului român. Nu a căutat să cucerească lauri prin cotropirea altor popoare, iar războaiele lui au fost impuse de apărarea și păstrarea neştirbită a gleei străbune.

Ștefan cel Mare a ajuns la cârma țării Moldovei într-o vreme în care confuzia politică a Europei secolului al XV-lea era cu atât mai mare cu cât papalitatea, căreia îi revenea inițiativa de a dirija lupta creștinătății contra turcilor, trecea printr-o criză gravă. Ștefan cel Mare și Moldova s-au aflat, cum scria O. Gorka „*în triumghiul aspirațiilor contrare, însă deopotrivă de hrăpărețe ale ungarilor, turcilor și polonilor...reușind să se mențină la suprafață cu un simț genial, timp de cincizeci de ani, pe când alți domni cădeau în asemenea împrejurări după câțiva ani sau chiar după un an de domnie*”¹⁵.

Ștefan cel Mare s-a ridicat mai sus decât interesele imediate ale țării și poporului său. În fața unora, mânați de poftă prădalnice și de mirajul stăpânirii lumii, a luptat cu hotărâre și a apărât cu dărzenie Țara Moldovei și Apusul întreg, creștinătatea Moldovei și Apusul întreg, creștinătatea amenințată de robie și de trecere la islamism cu forța, mai ales după ce în 23 mai

1453 *Roma cea Nouă, Cetatea Ortodoxiei, Mama Lumii (Ume Dumia)* cum îi ziceau turcii, se prăbușise sub asaltul ienicerilor lui Mehmed al II-lea, pe care beția cuceririi și stăpânirii îl împingeau către Europa toată, care încremenise la gândul subjugării și al transformării bisericilor în moschei, după, exemplul nefericit al *Sf. Sofia*.

Sultanul Mehmed al II-lea se credea deja succesor politic al bazileilor bizantini, iar după preluarea prerogativelor, titulaturii și aspirațiilor împăraților bizantini, ale kaganilor turci de altădată, genera ideea unui imperiu universal, care să cuprindă lumea musulmană și cea creștină. Spada lui Ștefan cel Mare a fost totodată și cruce, apărându-se împotriva semilunii cotropitoare, așa cum îl sfătuia conștiința sa de om, de ostaș, și desigur nu în ultimul rând, conștiința de creștin, el apăra toată creștinătatea. În lupta sa neînfricată pentru independența și suveranitate Țării Moldovei, pentru apărarea dreptei credințe ca "*Athleta Christi*", cum a fost numit el de papa Sixt al IV-lea¹⁶, Sf. Fecioară Maria I-a fost pururea grabnică ajutoare. Astfel înțelegem că prin hărăzirea hramului Adormirea Maicii Domnului primei sale ctitorii - Mănăstirea Putna - marele său ctitor a pecetluit pentru vecie credința sa și a poporului. A întrezărit viitorul său strălucit, dezvoltarea tot mai deplină a vieții lui, așa cum se tâlmăcește teologic înțelesul sărbătorii acesteia, când Maica Domnului s-a mutat din moarte la viață și de pe pământ la cer. A fost ultimul moment din viața ei pământească, asemenea ultimului moment din viața fiecăruia dintre noi. Momentul acesta de despărțire de lume nu însemna rupere de viața cea adevărată, de pământul strămoșesc și de neam, ci însemna un moment de trecere la o altă viață, la viața cea fără de sfârșit. Înseamnă un moment de împărțire către urmași a aspirațiilor și a bogățiilor sufletești, așa cum Ștefan cel Mare nu a murit, ci *s-a strămutat la locurile veșnice*, lăsând generațiilor de după el, sfințele îndatoriri pentru înălțarea țării și apărarea moșiei.

Ștefan cel Mare, care avea legături de rudenie cu Radu cel Frumos din Țara Românească și care se interesa direct de Transilvania, pământ străbun, este primul voievod român care gândea la unirea tuturor românilor. El era *o conștiință românească*. Soarele Moldovei știa că muntenii sunt de același neam cu moldovenii și de aceea, în cronica lui și în pisanii a făurit un cuvânt ce nu figura în protocolul epocii *Muntianskaia zemlia*, adică a slavizat un cuvânt latin *munte* ca să nu îl numească *ungrovlahi*, adică *Ungrovlahia*. Este tulburat și furios că *procleții munteni* l-au încolțit pe Mohamed al II-lea în 1476, cu subînțelesul că și-au atacat mișelește frații, deși pe vremea aceea republicile italiene se sfășiau între ele. Dar aici se petrecuse ceva - ca și în franța războiului de 100 de ani - și în mijlocul poporului român, confruntat cu atâția dușmani externi, s-a născut sentimentul nou al patriotismului ce implica *conștiința unității de neam*¹⁷.

Unitatea de neam, de limbă și de credință dreptmăritoare erau binecunoscute voievodului muntean. Însuflețit de astfel de convingeri, el zidește la Râmnicu Sărat, biserica *Cuvioasa Parascheva*, pentru pomenirea luptelor purtate peste Milcov în vederea stabilirii unor relații frățești și a așezării unui voievod prieten al Moldovei și nu al turcilor, iar la Vad, în Transilvania, ctitorește mănăstirea românească, unde își vor avea reședința vlădicii Vadului, aleși de domni și hirotonisiți de către Mitropolitul Moldovei¹⁸.

Prețuit ca toți marii bărbați ai țării, viu în conștiința neamului, Ștefan cel Mare este una din efigiile noastre. Domnia sa cu adevărat este una dintre cele mai însemnate ale Mușatinilor¹⁹, și cu siguranță și cea mai dramatică dintre ele. Ștefan cel Mare nu a fost numai viteazul conducător de oști care din 36 de războaie a ieșit biruitor în 34, nu a fost numai un organizator de țară iscusit și ctitorul unei stări de dezvoltare a culturii medievale din Moldova, ci în primul rând un creștin convins. Nu spre laudă deșartă a ridicat atâtea locașuri de închinare, înzestrându-le cu moșii și oameni, cu obiecte și cărți de cult, acordându-le acolo unde socotea că este nevoie, numeroase privilegii, ci spre mântuirea sufletului său, spre slava lui Dumnezeu, spre care își ridica gândurile și nădejdea ori de câte ori se găsea în vreo strâmtorare ori necaz.

Ștefan cel Mare era conștient că, *pe creștinătate nu numai cu cuvinte, ci din inimă cu căldură mărturisindu-o* este spre folos²⁰. Apărarea creștinătății europene constituie una dintre preocupările marelui voievod moldovean, preocupare care îl arată ca pe unul dintre cei mai mari conducători de oști din epoca respectivă. Luptând pentru *apărarea propriei sale țări, a*

*integrității teritoriale și a independenței ei*²¹ el apăra și creștinătatea strângând la oaste *nu numai pe oșteni ori pe nobili, ci și pe țărani, învățând pe fiecare să vegheze la apărarea patriei*²² și nu în ultimul rând a credinței strămoșești. Nu există nici o îndoială asupra credinței lui, cu care s-a adăpat la curatele și nesecatele izvoare ale pravoslavniciei Bisericii încă din copilăria lui. Știm cu toții ultimele cuvinte ale lui Ștefan cel Mare: „*Doamne numai Tu singur știi ce a fost în inima mea. Nici eresurile cele înșelătoare, nici focul vârstei tinerești, nu au putut-o sminti, ci am rămas pe piatra care este însăși Hristos, pe a căruia cruce de-a pururi îmbrățișată la piept ținând, viața mea am închinat-o, nădejde nesmintită printr-ânsa la părintele veacurilor având, prin care pe toți vrăjmașii am gonit și am înfrânt*”²³.

Credința neclintită în Dumnezeu și dragostea nețarmurită de glia străbună, nu l-au părăsit nici după moarte, căci atunci când este vorba de țară, sunt vii și morții din morminte. Evlavia lui Ștefan cel Mare a însemnat o continuă trăire a adevărilor religioase, a dragostei de oameni, de țară și de săvârșire a urcușului duhovnicesc. Oriunde se afla, strălucea prin viața sa, prin faptele sale, prin cinstea și omenia sa, prin credința și dragostea pe care o arăta față de Biserică, față de muncă, și față de neamul din care se trăgea. Despre evlavia lui Ștefan cel Mare și sprijinul neconținut dat Bisericii grăiesc și numeroasele danii, privilegiile și scutiri acordate mănăstirilor moldovenești, danii făcute „*ca amintirea sa să lucreze totdeauna în marea biserică a conștiinței neamului*” (N. Iorga).

În înscrisurile legate de înzestrarea unor mănăstiri și biserici, începutul îl face astfel: „*În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Treime (Troită) Sfântă de o ființă una și nedespărțită, iată eu, robul Stăpânului meu Iisus Hristos, Io Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn Țării Moldovei*”. Ne dăm seama că nu este vorba de o simplă titulatură de cancelarie, de o vană modă, sau de o mecanică formulă protocolară, ci de însăși concepția sa personală, profesată cât se poate de convingător, despre cauzalitatea tuturor lucrurilor. Viața lui s-a arătat uneori frumoasă, oferind belșug de bucurii, de mulțumiri statornice, alteori dureroasă, cu încercări, căderi. Aceasta este viața – se compune și din căderi dar și din virtute, din slăbiciune sufletească, din eroism, din strădanii care o înnobilează, până la desăvârșire. Purtătorul acestui dar, omul, are un rol hotărâtor în păstrarea chipului lui Dumnezeu în el, în ființa lui. Dăruindu-se binelui, iubirii de semeni, Ștefan cel Mare știa că fiecare credincios este hristofor, purtător de Hristos, purtător de Dumnezeu. Nu întâmplător în tablourile votive ale ctitoriilor sale, Ștefan cel Mare este înfățișat purtând în brațe sfintele lăcașuri pe care le înălța. Aceasta era, după înțelesul lui, trăirea în Hristos, trăirea vieții neamului cu toate aspirațiile lui spre noi împliniri. Ștefan cel Mare știa că omul nu este sortit căderii, nimicniciei, robiei păcatului, ci vieții și luminii.

Ștefan cel Mare în rugăciunile sale dădea slavă lui Dumnezeu și Maicii Domnului că i-a hărăzit darul sfânt al păstrării credinței celei adevărate, un dar dumnezeiesc, pentru că a rămas în legătură cu izvorul de apă vie al Mântuitorului Iisus Hristos și cu biserica Sa. Pentru menținerea acestui dar a luptat Ștefan cel Mare alături de alți voievozi și mari ierarhi din neamul nostru.

Ne impresionează și astăzi robusta lui certitudine în eficacitatea rugăciunilor ce se fac în biserici, atât pentru cei vii, cât și pentru cei adormiți, rugăciuni pe care el însuși le statornicește sorocul, cu grijă, cu deplină cunoaștere a rânduielilor tipiconale bisericești ortodoxe și cu nestrămutată sa credință, nădejde și dragoste de Dumnezeu, de ai săi și de ceilalți, decedați sau în viață, și nu mai puțin pentru el însuși, în actele cuvenite. Cât va dăinui pe pământ poporul nostru se va vorbi în fiecare loc – așa cum se vorbește și astăzi, despre Ștefan cel Mare, ca de omul care a întruchipat, timp de jumătatea de secol, tot ceea ce este puternic și frumos în sufletul poporului român. „*Orice cetate, orice zid, orice val, orice șanț întrebă cine l-a făcut și ți se va răspunde: Ștefan cel Mare. Orice biserică, orice fântână, orice curte sau palat vechi, se va datora eroului Moldovei. Orice bunătate, orice așezământ al cărui rămășiță se mai târăgănează până astăzi, orice legiuire omenească, orice puneri la care înțelepte Ștefan vodă le-a urzit*”²⁴.

La împlinirea a jumătate de mileniu de la strămutarea la cele veșnice, Biserica Ortodoxă Română se socotește și îndreptățită dar și îndatorată să ia parte, aducând prinosul său de evlavioasă închinare, înaintea icoanei nepieritoare a lui Ștefan voievod.

Temeiurile care îndreptătesc Biserica noastră să cinstească și să preaslăvească pe cel pe care recunoștința și pietatea populară l-a numit de multă vreme **Ștefan cel Mare și Sfânt**, sunt îndeobște cunoscute: iubitor al casei lui Dumnezeu, ctitor de biserici; apărător al întregii creștinătăți; iubitor al sihaștrilor; iertător al dușmanilor; pildă de smerenie; purtător al crucii vieții personale.

Mâna nevăzută a lui Dumnezeu, ocrotitoare permanent, a lucrat pururea în viața și faptele lui Ștefan cel Mare. Iată spre exemplu, tradiția istorică despre vedenia lui Ștefan cel Mare înainte de bătălia de la Codrii Cosminului – 26 octombrie 1497 – când deasupra oștenilor în vedenie l-a văzut într-ajutor pe Sf. M. Mc. Dumitru, călare, înarmat ca un viteaz, spre izbândă oastei moldovene²⁵, iar la Râmnic Ștefan cel Mare a primit de asemenea ceresul ajutor prin Sfântul Mucenic Procopie, după cum însuși ne spune în inscripția bisericii de la Milișăuți – Suceava *“În anul 6989 (1481) luna lui iulie, în ziua Sf. M. Mc. Procopie, Io Ștefan Voievod ... a avut război la Râmnic cu Basarab Voievod cel Tânăr... și a ajutat Dumnezeu pe Ștefan Voievod și a biruit... De aceea Ștefan Voievod a binevoit a zidi biserica aceasta întru numele Sf. M. Mc. Procopie”*²⁶. Grigore Ureche consemnează tradiția că *“în timpul acestei lupte Ștefan cel Mare a văzut în chip minunat pe Sf. M. Mc. Procopie umblând deasupra războiului călare și înarmat ca un viteaz fiind într-ajutor lui Ștefan Vodă”*²⁷.

În tradiția orală a poporului nostru, se spune că în bătălie totdeauna de-a dreapta lui era un arhanghel, cu sabie de foc care îl apăra și de aceea zidea biserici și mănăstiri, iar Dumnezeu era mereu în ajutorul lui și nu îl părăsea. Sfânta cruce a fost totdeauna arma nebiruită a Voievodului Ștefan²⁸, credința și convingerea lui a fost că nici o sabie nu poate apăra fără ajutorul crucii. Acest lucru l-a determinat să dea bisericii de Pătrăuți – Suceava hramul *Înălțarea Sf. Cruci*, unde în binecunoscuta frescă *Cavalcadă a Sfinților militari* de pe peretele vestic al pronaosului - o scenă admirabilă prin eleganță și foarte grăitoare prin conținut - prezintă 16 sfinți militari pe cai, însoțesc pe împăratul Constantin cel Mare. Prezența în această compoziție picturală a Sf. Constantin cel Mare are un tâlc istoric deosebit. Andre Grabar a văzut în această cavalcadă un îndemn la cruciadă împotriva turcilor, îndemn pe care purtătorul de biruință Ștefan Voievod l-a adresat în repetate rânduri întregii creștinătăți a vremii. Scena avea menirea să țină trează conștiința moldovenilor să îi îmbărbăteze în lupta pentru apărarea credinței și a independenței țării²⁹.

Bătălia de la Pons Milvius, istorisită de Eusebiu din Cezareea era principal cunoscută de către iconografii lui Ștefan cel Mare. Amintim astfel fresca din capela San Francesco din Arezzo, atribuită pictorului inovator al Renașterii care a fost Pierro de la Francesca, datată cândva între 1452 – 1466, ori în frescele mai vechi din secolul al XIII –lea de la Biserica Sf. Împărați din Ohrida. O ceată de călăreți înarmați - de fapt personaje sacre cu arhanghelul Mihail în frunte, urmat de împăratul curând creștinat purtând dalmatică și coroană, de sfinții taxiarhi Gheorghe și Dimitrie, cei doi Teodori, Procopie și Mercorie, așadar protectori ai oștilor biruitoare, regăsiți în hramuri ale vremii lui Ștefan cel Mare, o vreme aspră, de războaie și jertfe – pășeste victoriosă parcă, sub semnul acum descoperit al Crucii, într-o biserică ce are ca hram, nu întâmplător, simbolul creștinătății.

Ceea ce trebuie să remarcăm este faptul că din punct de vedere stilistic reprezentarea *Cavalcadei* de la Pătrăuți ține de viziunea medievală a Răsăritului Bizantin, în vreme ce reprezentarea de la Arezzo ține stilistic de orizontul umanist al Renașterii. Iconografiile moldoveni au îmbogățit compoziția din punct de vedere teologic, transformând viziunea împăratului într-o emblemă perpetuă a victoriei prin Cruce. Pe bună dreptate bizantinologul A. Grabar vedea în *Cavalcada sfinților militari* de la Pătrăuți o materializare a spiritului militant caracteristic Moldovei lui Ștefan cel Mare, cel ce devenise un adevărat apostol al luptei împotriva turcilor, fiind primul dinast din Europa de Răsărit care și-a propus să transforme războiul de apărare contra necredincioșilor într-o adevărată cruciadă cu participarea tuturor capetelor încoronate de pe continent.

Să nu uităm că ne aflăm în timpurile în care efemera pace cu turcii nu trebuia să facă să se uite efortul cruciat al învingătorului lui Mahomed al II-lea, cuceritorul Bizanțului, într-o

Europă creștină care exalta și ea cruciada prin acțiuni cavalești, prin proclamații solemne și chiar prin opere pioase de artă ce stăteau sub semnul Crucii. Evocarea în 1487 la Pătrăuți într-o biserică cu hramul Sf. Cruce a împăratului Constantin cel Mare, consona perfect cu atmosfera cruciată a epocii lui ștefanienă, epocă în care era copiat, în *Sbornice* la Putna *Panegiricul Sf. Constantin cel Mare*, scris spre sfârșitul secolului al XIV-lea de către Eftimie de Târnovo.

Ștefan cel Mare a beneficiat de sprijinul unor iconografi de notabilă subtilitate care au știut să găsească o rezolvare pe cât de corectă sub aspect teologic, pe atât de expresivă și convingătoare în planul realității imediate. Să ne amintim că primejdia invaziei otomane fusese trăită succesiv de țările balcanice, dar nicăieri nu a fost elaborată o imagine atât de bogată în semnificații, prin intermediul căreia lupta Moldovei pentru libertate era așezată sub semnul sacralității.

Finețea liniei desenate, noblețea clasică a fizionomiilor și, mai ales, unele predispoziții iconografice vom înțelege de ce nu este gratuită ipoteza prezenței aici a unui artist venit din abia dispărutul Bizanț al Paleologilor, sau a unui maestru al locului care a asimilat, ca altădată la Lujeni, canonul estetic al acestuia, preferând însă pitorescului etnic, calmul monumental. „*Așa cum odinioară, împăratul Constantin a pornit împotriva păgânilor și i-a zdrobit*” spunea A. Grabar, tot așa și Ștefan cel Mare al Moldovei, un nou Constantin, va învinge pe dușmanul necredincios în numele Crucii. Nu întâmplător, la 14 septembrie 1472 a avut loc cununia lui Ștefan cel Mare cu Maria din neamul Asanilor-Paleologi, de la Mangop, cununie pusă sub semnul Înălțării Sf. Cruci, ceea ce îi dădea lui Ștefan speranța că Suceava va fi „*noul Constantinopol*” și ceea ce explică de ce în însemnarea datată 17 iunie 1473 de pe *Tetraevangheliarul de la Humor* Ștefan cel Mare este numit „*țar*” al Țării Moldovalahă – o formulă moștenită din scrisorile grecești în care domnul și mitropolii sunt „*tis Moldovlahias*”.

Ștefan cel Mare își socotea domnia hărăzită prin *voia lui Dumnezeu*, cu toate că actele de cancelarie care ni s-au păstrat, vorbesc că puterea sa de *Domn al Moldovei* purcedea de drept prin alegerea făcută după datină și rânduială de către țară. „*Noi suntem domn al Țării Moldovei din voia lui Dumnezeu*”³⁰ sublinia în mod hotărât la 16 septembrie 1485, în actul de omagiu către Cazimir al Poloniei. Ștefan cel Mare știa că puterea domnească emană de la Dumnezeu. Domnia ca instituție, și domnitorul ca cel ce reprezintă această instituție, trebuiau respectate ca fiind ceea ce reprezintă ordinea, supunerea față de domn și deplina recunoaștere a Domniei fiind *voia lui Dumnezeu*. Toți cei ce slujeau în sfintele altare ale bisericilor nu uitau să folosească în predicile lor cuvintele Sf. Apostol Pavel: „*Supuneți-vă pentru Domnul oricărei orânduiri omenești, fie împăratului, ca înalt stăpânitor, fie dregătorilor, ca unora ce sunt trimiși de El, spre pedepsirea făcătorilor de rele și spre lauda făcătorilor de bine*”. În acest sens, tâlcuim și cuvintele P.S. Atanasie în 1904 când spunea „*rugăciunile înălțate către Dumnezeu de către slujitorii altarului în aceste sfinte biserici, precum și sfânta jertfă ce s-au adus în acel lung timp pentru sufletul fericitului lor ctitor, negreșit i-au câștigat iertarea păcatelor. În această credință a împodobit el pământul țării cu biserici și credința lui l-a mântuit*”³¹.

Puterea domnitorului era de la Dumnezeu lăsată, iar esența charismatică a domniei se exprimă prin numele teofor **Ioan**³² abreviat **Io**, un element de imitație bizantin la origine, care alături de altele, face din acel *corredo* al pompei princiare balcanice. Formula **Io**³³ însoțește curent numele lui Ștefan cel Mare în documentele și în inscripțiile pisaniiilor, precum și formula *Din mila lui Dumnezeu*, formulă ce trebuie să o înțelegem ca ținând de mentalitatea ortodoxă în care poporul în frunte cu domnitorul își caută mângâierea și mântuirea. În bisericile cu veșmânt pictural invocarea grației divine este cuprinsă în tabloul votiv, în care domnitorul, ține în mână macheta bisericii pe care o închină lui Iisus prin intercesiunea unui sfânt patron.

Același sens, al invocării grației divine, mărturisit în imagine, îl întâlnim și în *Tetraevangheliarul de la Humor* dăruit mănăstirii de voievod la 1473, realizat atât de măiestru de monahul Nicodim. Domnitorul donator, îmbrăcat într-un costum italo – bizantin de senior încoronat, pe un Ștefan „*țar*” moștenitor la rându-l al unei majestăți bizantine, îngenucheat în fața tronului pe care se află Fecioara cu Pruncul Iisus în brațe, închină cu smerenie și rugă

Tetraevangheliarul "întru pomană, pentru sufletul său și pentru părinții săi și copii lui și celui ce era egumen atunci, popa Ghenadie" cum se arată în epilog³⁴.

Imaginea și textul sunt pe deplin grăitoare pentru invocarea grației divine: pe fila 91 a *Tetraevangheliarului* imaginea este deosebit de grăitoare pentru a-i înțelege sensul invocator. Invocarea grației divine, care stă la baza atâtor acte ctitoricești este după cum bine știm de sorginte bizantină³⁵. Așa cum ne apare aici, Ștefan cel Mare este un bărbat în vârstă de 35-40 de ani, cu figură plină, rotundă, cu părul blond căzând pe spate, cu fruntea largă, sprâncene dese, înalt arcuite, cu ochii albaștri, nasul drept și subțire, mustața stufoasă, acoperind buza de sus, cu bărbia rotundă³⁶.

În gândirea lui Ștefan cel Mare nu numai victoriile ci și înfrângerile suferite au fost socotite ca fiind voia lui Dumnezeu, ca fiind rânduite de Dumnezeu, și de aceea, așa cum spun și cronicarii el postea și se ruga ori de câte ori se lupta cu vrăjmașii. Iată spre exemplu, după izbânda de la Vaslui, pe care *"de la singur Dumnezeu am numit că este ...patru zile nici o mâncare nu au mâncat, fără numai pâine și apă"*³⁷. Niciodată Ștefan cel mare nu și-a atribuit sieși sau genialei sale tactici și strategii, de mare comandant de oști, numeroasele și strălucitele sale biruințe, ci lui Dumnezeu și Harului Său a toate cuprinzător. Atunci când a venit și câte o înfrângere Ștefan cel Mare o considera drept pedeapsă a aceleiași Ființe Supreme: *"Eu și curtea mea am făcut ce mi-a stat prin putință și s-a întâmplat ceea ce știți. Pe care lucru îl socot că a fost voința lui Dumnezeu ca să mă pedepsească pentru păcatele mele, și laudat să fie numele Lui"*³⁸.

Aceasta denotă din partea sa, nu numai absența păcatului luciferic, dar totodată conștiința păcatului inerentă oricărui om virtuos, cu alte cuvinte, un adânc văzduh spiritual creștin, plin de nederobată responsabilitate. Personalitatea religioasă a lui Ștefan cel Mare este găsită de toți cronicarii vremii, îndeosebi de Grigore Ureche, pentru care gloriosul domnitor este *"prototipul gloriei vechi a Moldovei"*³⁹. Credința adevărată a fost temeiul pentru care Ștefan cel Mare a înțeles să facă din Biserica o pârgie spre întărirea țării sale și cel mai puternic ajutor, atât în vremuri bune cât și în vremuri grele.

Ștefan cel Mare era conștient de faptul că a apărut pe scena istoriei într-un moment de mare primejdie pentru S-E Europei. Certurile și luptele pentru domnie care s-au purtat între urmașii lui Alexandru cel Bun, prin a cărui silințe se dobândise de la Patriarhia Ecumenică de Constantinopol recunoașterea lui Josif în scaunul de mitropolit legiuit al Moldovei⁴⁰, timp de un sfert de veac, ca și vremurile grele pe care le străbătea la mijlocul veacului al XV-lea Ortodoxia de Răsărit în urma încercărilor de unire cu Roma⁴¹ făcute de trimișii papei, chiar în fața primejdiei tot mai amenințătoare a cuceririlor otomane și a nimicirii Imperiului bizantin, toate acestea erau știute de Ștefan cel Mare.

Biserica Moldovei a păstrat sub Ștefan cel Mare aproape aceeași structură ca și în epoca lui Alexandru cel Bun: Mitropolia era la Suceava⁴² și avea sub jurisdicția ei la început o singură Episcopie – numită adesea *Mitropolia de jos de la Târgul Romanului*⁴³, iar în 1472 se adaugă încă o episcopie, cea a Rădăușilor⁴⁴. Biserica Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare a fost condusă până la 1477 de Teoctist⁴⁵ sfințit de Nicodim, patriarhul de Ipec⁴⁶ și apoi de mitropolitul Gheorghe David⁴⁷.

Sfetnic apropiat, mitropolitul Teoctist semna la 8 februarie 1470 actul de eliberare din robie a tătarului Oană și se crede că ideea eliberării din robie *"i-a fost inspirată domnitorului de însuși mitropolitul, sfetnicul lui permanent"*⁴⁸. Energicul mitropolit Teoctist lua parte la *"ședințele sfatului domnesc, atât în chestiuni care priveau Biserica, cât și în cele care se referă la donații și confirmări de sate și moșii boierilor, dar nu în mod regulă"*⁴⁹.

Urmașul mitropolitului Teoctist, Gheorghe cel Bătrân (1477-1509) s-a ocupat de înzestrarea Episcopiei de Rădăuși⁵⁰ înființată în anul 1472, și de buna gospodărire a mănăstirii Putna, care devenea stavropighie, potrivit dorinței ctitorului. Ierarhii Moldovei sunt des amintiți, în termeni foarte reverențioși în documentele eminate din bine orânduita cancelarie domnească a lui Ștefan cel Mare, mai cu osebire, în actele ce priveau direct scaunul lor sau mănăstirile și bisericile din ascultarea lor jurisdicțională. Dacă Ștefan cel Mare găsește o organizare

bisericească statornică, la venirea sa în fruntea treburilor Moldovei, apoi el se va strădui să *întărească*, cum mereu o spune, toate așezămintele bisericești ale țării sale, începând de la Mitropolie, continuând cu episcopiile și ajungând la mănăstiri.

Viața monahală cunoaște o înflorire în veacul al XV-lea. Mănăstirile domnești și mănăstirile mici păstrau rânduielile canonice. Monahii se îndeletniceau cu munca și rugăciunea în aceste lăcașuri de liniște sfântă, de înduhovnicire, de înfrumusețare a sufletului. Peste toate aceste frumuseți strălucește chipul bărbatului duhovnicesc în care se oglindește însuși chipul lui Hristos *“Frumusețea cea prea luminată”*. Toate aceste ctitorii, podoabe ale ortodoxiei au fost și sunt pline de făuritori ai virtuții, ai vieții duhovnicești. Monahii și monahiile care au viețuit și viețuiesc în aceste ctitorii voievodale au mărturisit și mărturisesc învățătura de credință a Bisericii în toată puritatea sa, întărind pe credincioși în apărarea dreptei credințe, fapt ce a contribuit la unitatea sufletească a credincioșilor în jurul Bisericii *„ca toți să fie una”*.

Mănăstirea este ca o cetatea pe vârf de munte spre care privesc din toate părțile ochii credincioșilor, iar biserica este un far care luminează în mijlocul mării învolburate, drumul călătorilor, drumul sufletelor însetate de mântuire. Mulți dintre monahii acestor mănăstiri s-au dovedit neîntrecuți artiști în miniaturi. Activitatea lui Gavril Uric de la Neamț s-a continuat la Mănăstirea Putna, unde Paladie monahul împodobește, la 1489, un Evangheliar. În anul 1502, Spiridon ieromonahul împodobește un Tetraevangheliar pentru Mănăstirea Putna, iar Filip ieromonahul unul pentru Mănăstirea Zografu din Muntele Athos.

Prestigiul de care se bucurau ierarhii Bisericii din Moldova lui Ștefan cel Mare în cadrul ortodoxismului Sud Est european poate fi dovedit prin multe fapte, dar mai ales prin faptul că Bisericii moldovene I se cereau chiar sfaturi și sprijin în rezolvarea problemelor mai dificile. Este cunoscută scrisoarea Episcopului de Roman, Vasile, care în 1484, răspunzând cererii mitropolitului Gherontie al Moscovei, intervenea într-o dispută teologică ce înveninase raporturile dintre Marele cneaz moscovit și înaltul ierarh rus. Iată pe scurt împrejurările care au dus la alcătuirea acestei scrisori: în 1478, cu prilejul sfințirii bisericii Uspenia din Moscova, mitropolitul Gherontie cu întregul sobor de slujitori, a înconjurat biserica în sensul invers al mersului Soarelui, după cum este rânduiala ortodoxă. Întrucât marele cneaz al Moscovei Ivan al III-lea (1462-1505) s-a arătat nemulțumit cu această rânduială tipiconală s-a hotărât să se ceară și părerea unor ierarhi mai apropiați. Printre cei întrebați era și episcopul Vasile al Romanului, care în scrisoarea de răspuns din 2 februarie 1484 arăta că *“în legea grecească (ortodoxă n.n.) nimic nu se face în sfânta biserică după mersul Soarelui, ci tot îndărăt, fie la sfințire, fie la toacă, sau oricare lucrare ce se săvârșește în sfânta biserică, toate se fac împotriva mersului soarelui”*⁵¹.

Cum se face că ierarhul moscovit s-a adresat tocmai unui episcop din Moldova? Se prea poate ca știri despre acesta să fi avut de la fiica lui Ștefan cel Mare, Elena, (Olena) fiică rezultată din căsătoria cu Evdochia, fiica cneazului Simion Olekoviici al Kievului și a Anastasiei, care era fiica marelui cneaz Vasile I al Moscovei (1389–1425). Această fiică a lui Ștefan cel Mare avea să se căsătorească în 1483 cu Ivan cel Tânăr, fiul marelui cneaz Ivan al III-lea.

Cum s-a ajuns la această înrudire a lui Ștefan cel Mare cu Ivan al III-lea este ușor de înțeles: Ivan al III-lea se căsătorise în 1472 cu Zoe-Sofia Paleolog, moștenitoarea tronului bizantin. În ultimul sfert al veacului al XV –lea Moscova devenise pentru toți ortodocșii a treia Romă, după prăbușirea celei dintâi în care trona erezia lui Filioque și a papismului, și a celei de a doua – Constantinopol – *“pedepsit de Dumnezeu pentru unirea cu latinii, pe care o primise la Florența”*⁵².

Așadar, acum drepturile de moștenire asupra imperiului de răsărit trec în mod firesc principelui moscovit pe baza căsătoriei cu Zoe, Moscova înfățișându-se ca păstora scaunului împărăției creștine a răsăritului și apărătoarea dreptei credințe. Profunda religiozitate a lui Ștefan cel Mare se constată și prin numărul mare de biserici pe care le-a ridicat și întărit. *“A domnit Ștefan Vodă 47 de ani și două luni și trei săptămâni – spune cronicarul Grigore Ureche – și au făcut 44 de mănăstiri”*⁵³. Cercetătorii au stabilit, în unanimitate, că *“marea epocă constructivă în domeniul arhitecturii religioase, epocă în care s-a concretizat pe deplin stilul*

*moldovenesc în arhitectură, a început în anul 1487, o dată cu construirea bisericilor Sfânta Cruce din Pătrăuți și Sfântul Procopie din Milișăuți*⁵⁴.

În toate domeniile se observă un spirit creator original. Tendința de orizontalitate a arhitecturii bizantine și cea de verticalitate, specifică arhitecturii gotice, au fost îmbinate armonios, oferindu-ne *"un remarcabil exemplu de organizare spațială"*⁵⁵. În felul acesta se valorifica o tradiție autohtonă, moldovenească, despre care noile mărturii arheologice ne aduc argumente incontestabile, tradiție care suferise, într-adevăr, influențe, cum s-a precizat, bizantine și gotice. *"Stilul acesta a ieșit din nevoile cultului ortodox, care a ținut seama de stilul bizantin, dar care a împrumutat elemente ale stilului gotic, prin mijlocirea meșterilor veniți din Polonia și din Transilvania"*⁵⁶. Întreaga creație artistică a epocii lui Ștefan cel Mare se detașează prin originalitate. Unitatea de concepție și unitatea de stil caracterizează această epocă înfloritoare. *"Fenomenul artistic care a rodit în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea este uimitor prin diversitate și prin deplină notorietate a fiecăruia dintre ramurile sale"*⁵⁷. Marile realizări în domeniul artei bisericești legate de epoca înfloritoare a domniei voievodului Ștefan cel Mare și Sfânt adevăresc o bună organizare a vieții bisericești din Moldova.

Înțelegând importanța Bisericii ca instituție, rolul religiei în societate, domnitorul, el însuși adept și păstrător al preceptelor creștine, al normelor și tradițiilor care decurg de aici, a acționat în consens cu acestea și cu epoca, ctitorind un număr impresionant de lăcașuri de cult, a căror motivație etico religioasă cu destinație funerară, de invocare a grației divine, de gratitudine și de comemorare se întrepătrunde cu motivația ideologică de afirmare a unui prestigiu public particular unic pentru coalizarea tuturor în lupta de neatarnare a țării, pentru sublinierea genealogiei sale voievodale, pentru păstrarea ortodoxismului. Potrivit pisanilor, astăzi se mai păstrează 18 biserici din cele ctitorite de Ștefan cel Mare:

- Adormirea Maicii Domnului – Putna iulie 1466-1470;
- Sf. Procopie – Milișăuți 8 iunie 1487-13 noiembrie 1487;
- Sf. Cruce - Pătrăuți, terminată la 13 iunie 1487;
- Sf. Ilie – Suceava 1 mai 1488-15 octombrie 1488;
- Sf. Gheorghe – Voroneț 26 mai 1488-14 septembrie 1488;
- Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul – Vaslui 27 aprilie 1490-20 sept. 1490;
- Sf. Nicolae Domnesc – Iași iunie 1491-10 august 1492;
- Sf. Gheorghe Hârlău – 30 mai 1492-28 octombrie 1492;
- Adormirea Maicii Domnului - Borzești 9 iulie 1493-12 oct. 1494;
- Sf. Apostoli Petru și Pavel - Huși, terminată la 30 noiembrie 1495;
- Sf. Nicolae – Popăuți, terminată la 30 septembrie 1496;
- Arhanghelul Mihail – Războieni, terminată la 18 noiembrie 1496;
- Nașterea Maicii Domnului – Tazlău 4 iulie 1496-8 noiembrie 1497;
- Înălțarea Domnului – Neamț, terminată la 14 noiembrie 1497;
- Nașterea Sf. Ioan Botezătorul – Piatra Neamț, 15 iulie 1497-11 noiembrie 1498;
- Înălțarea Sfintei Cruci – Volovăț, terminată la 14 septembrie 1502;
- Pogorârea Sf. Duh – Dobrovăț – 27 aprilie 1503-1504;
- Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul – Reusen, terminată la 8 sept. 1504⁵⁸.

Alte trei biserici au fost semnalate în săpăturile arheologice efectuate în ultimii ani și atribuite cert lui Ștefan cel Mare: este vorba de Probota I și II și Sf. Dumitru de pe platoul din fața Cetății de Scaun⁵⁹. Tradiția orală mai atribuie încă șapte biserici lui Ștefan cel Mare: Sf. Gheorghe – Baia; Sf. Parascheva – Cotnari; Sf. Parascheva – Ștefănești; Sf. Mihail și Gavril – Scânteia Iași; Sf. Parascheva – Feleac; Vad – Cluj⁶⁰; Sf. Parascheva – Râmnicu Sărat.

La toate aceste biserici se mai adaugă paraclisul din turnul mănăstirii Bistrița, cu hramul Sf. Ioan cel Nou de la Suceava⁶¹ și paraclisul din cetatea Hotin⁶². Ștefan cel Mare a fost cel dintâi domnitor care a închinat Sf. Ioan cel Nou de la Suceava un lăcaș în Moldova. Este important de subliniat acest fapt, pentru că el demonstrează că deja în a doua jumătate a secolului al XV-lea se împământenisese deja cultul Sf. Ioan cel Nou martirizat cu un secol și jumătate în

urmă în Cetatea Albă și ale cărui moaște aveau să fie aduse la începutul secolului al XV-lea de către Alexandru cel Bun la Suceava, deci în capitala țării, ca pavăză a bisericii și a țării⁶³.

Ridicarea atâtor edificii religioase, înzestrarea lor cu tot ceea ce aveau nevoie⁶⁴ a prilejuit societății moldovene a epocii o afirmare artistică în Moldova lui Ștefan cel Mare știința de a clădi edificii de cult temeinic stăpânită de meșterii locali. Urmare a unor îndelungi prefaceri și reelaborări, atât ale meșterilor locali cât și ale influențelor occidentale, ceea ce istoricii de artă numesc *stilul moldovenesc*. Ce reprezintă toate aceste construcții? În Răsărit ca și în Apus, consacrarea unor edificii religioase sau donațiile făcute acestora, au constituit întotdeauna un mod de a-și exprima recunoștința pentru ajutorul înfruntării unei mari primejdii, ca și în scopul de a-și împăca propria conștiință. Căința, recunoștința sau și mai simplu, uneori, curățenia inimii poporului, acestea toate stau de obicei la originea celor mai frumoase ctitorii bisericești ștefanieni. Bisericile ctitorite de Ștefan cel Mare, dezvăluie mesajul spiritualității ortodoxe românești, promovarea spiritului irenic între credincioșii aparținând altor confesiuni, chemarea neamului la unitatea și apărarea gliei străbune, amenințată nu de puține ori nu numai de păgâni ci și de neamuri creștine. Unul dintre motivele actului ctitoricesc ștefanian am putea să-l socotim pe acela al recunoștinței față de strămoși, dând astfel primelor ctitorii o densitate aparte și anume cea de necropolă.

Prima biserică datorată cert lui Ștefan cel Mare este Probota I, terminată înainte de 1465, an în care erau depuse în gropniță osemintele mamei sale – Oltea. În această biserică aveau să fie depuse și osemintele lui Bogdan al II-lea, tatăl lui Ștefan cel Mare, ucis la Reuseni de fratele său Petru Aron. Astfel, putem înțelege documentul din 9 iulie 1466 prin care voievodul dăruia mănăstirii Probota numeroase danii, pentru mântuirea *“sfântrăposatului nostru bunic, Alexandru voievod cel bătrân, și pentru sufletul și pentru mântuirea sfântrăposatului părintelui nostru Bogdan voievod și pentru sufletul și mântuirea mamei noastre”*⁶⁵.

Cea de a doua ctitorie, biserica mănăstirii Putna a fost ridicată vreme de patru ani, fapt cu totul excepțional în programul constructiv al domniei, când ridicarea unei biserici se efectua, de regulă de la 3-4 luni, până la maxim un an. Excepție face biserica de la Volovăț. Din momentul punerii pietrei de fundație, biserica mănăstirii Putna avea să fie destinată ca necropolă domnească. Panteon național. Dorm somnul de veci la Putna: Bogdan voievod (+1517); Maria (+1518), una din fiicele lui Ștefan cel Mare; Maria (+1529) soția lui Petru Rareș; Ștefăniță Vodă (+1527); Doamna Maria de Mangop (+1476), a doua soție a lui Ștefan cel Mare; Bogdan (+1479) și Petru (+1480) și desigur nu în ultimul rând Ștefan cel Mare.

Pregătit sufletește, după ce a pus rânduială în ținutul Soroca și Orhei, după ce și-a curățit cugetul înfierbântat de luptă prin închinare la Sfinți în Paraclisul din Cetatea de Scaun a Sucevei, unde slujea arhimandritul Amfilohie Șendrea, Ștefan cel Mare a participat la 3 septembrie 1470 la târnosirea acesteia.

Măna mitropolitului Teoctist I, care l-a *pomăzuit* ca domn pe Câmpia Direptății la 12 aprilie 1457 a fost ridicată și acum cu Sfântul și Marele Mir, să sfințească pentru eternitate Putna, în fruntea unui sobor de 64 de clerici. Ștefan cel Mare a ridicat atâtea biserici și pentru a aduce grațitudine față de divinitate pentru biruințele în luptele cu păgânii ori creștinii care încercau să se atingă de pământul sfânt al Moldovei. Prin aceasta Ștefan cel Mare ridica rugă de mulțumire lui Dumnezeu pentru biruință.

Biserica Sf. Ioan Botezătorul din Vaslui a fost zidită *“dând laudă lui Dumnezeu de biruința ce au făcut”*⁶⁶. După bătălia de la Râmnic (1481) cu Țepeluș Vodă *“au zidit biserica pe numele sfântului mucenic Procopie în satul Bădeuți”*⁶⁷; în urma bătăliei de la Cătlăbuga din noiembrie 1485 s-a zidit biserică *“pe numele sfântului Nicolae în târgul Iașilor”*⁶⁸, iar în urma victoriei din Codrîi Cosminului din 26 octombrie 1497, s-a ridicat biserica *“pre numele Sfântului Mucenic Dimitrie, în târg la Suceava”*⁶⁹. După cum observăm, bisericile de la Vaslui, Bădeuți, Iași și Suceava sunt închinare sfinților patroni în ale căror zile s-au în a căror imediată vecinătate s-au purtat luptele și s-au obținut biruințele. Conturul lăuntric al personalității religioase al marelui voievod moldovean, se lămurește și se întregeste mai mult tâlcuind textele pisanilor unor biserici, cu deosebite simțăminte de evlavie și recunoștință.

În ceea ce privește zidirea bisericii Voroneț, tradiția consemnată de Ion Neculce, amintește de făgăduința lui Daniil Sihastru după înfrângerea de la Pârâul Alb. Așadar biserica bisericii de piatră de la Voroneț s-au făcut ca mulțumire a biruinței finale împotriva turcilor în 1476.

De altfel și ridicarea bisericii Sf. Gheorghe de la Baia și biserica Sf. Parascheva de la Râmnicu Sărat, sunt puse în legătură cu războaiele și biruințele respective. O altă motivație a actului ctitoricesc este aceea a comemorării unor fapte. Astfel, biserica Sf. Mihail din Războieni a fost destinată comemorării *“dreptcredincioșilor creștini”* căzuți în lupta de la Pârâul Alb, unde oastea Moldovei a fost *“stropșită de mulțimea turcească și atâtia de ai noștri au pierit de au înălbit poiana cu trupurile de ale lor...pentru aceea a binevoit lo Ștefan Voievod... și a zidit acest hram în numele arhistrategului Mihaail, pentru rugăciunea sa și a doamnei sale Maria și a fiilor săi Alexandru și Bogdan și pentru pomenirea și pentru sufletul tuturor binecredincioșilor creștini care au pierit aici”*⁷⁰. Din lectura acestei pisanii înțelegem că atunci când gusta din potirul jertfelniciei, Ștefan cel Mare desprindea lucrarea proniatoare a lui Dumnezeu în istorie.

Biserica Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din Reuseni, începută la 8 septembrie 1503 și terminată la mai puțin de trei luni după moartea sa, la 18 septembrie 1504, de fiul său Bogdan, comemora moartea năprasnică a tatălui său, voievodul Bogdan al II-lea. Formularea din pisanie *“Io Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn Țării Moldovei, a binevoit și a început să zidească casa aceasta întru numele Tăierii cinstului Cap al Cinstului și slăvitului prooroc înainte mergător, Ioan Botezătorul, pe acest loc unde a fost tăiat capul tatălui său Bogdan voievod”*⁷¹. Zidirea bisericii din Reuseni o putem considera ca fiind rezultat al unui angajament moral față de memoria tatălui său. Impresionează în citirea acestei pisanii de la Reuseni subtilitatea alegerii hramului, care stabilește un organic și teologic paralelism, atât de concludent, între tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul și cea a tatălui său Bogdan voievod, ceea ce ni-l înfățișează pe voievodul ctitor, nu numai ca bun cunoscător al Sfintei Scripturi, dar și ca ales împlinitor al ei, în viața de toate zilele.

Ctitorirea unor biserici de către Ștefan cel Mare a avut, neîndoielnic și o motivație etico-religioasă, dar aceasta nu a fost singura. Alături de această motivație găsim și pe cea de subliniere a prestigiului public singular al domnitorului, de afirmare a genealogiei dinastice a cărei vechime se întindea spre întemeietorii de țară. Grija pentru descendența sa dinastică, capătă o nuanțare în sensul reafirmării genealogiei și respectarea ei. Această preocupare a domnitorului reiese chiar din patronajul cultural, din actul ctitoricesc.

Dragostea și râvna lui Ștefan cel Mare pentru casa lui Dumnezeu, pentru întărirea Ortodoxiei pot fi ilustrate și prin darurile pe care le-a făcut unor așezăminte religioase de dincolo de hotarele Moldovei. O latură de seamă a grijii pe care voievodul Ștefan cel Mare o arăta vieții bisericești se concretizează în ajutorul susținut și substanțial acordat mănăstirilor din Muntele Athos. Cronicarul venețian contemporan lui Ștefan cel Mare, Marino Sanuto, vorbind de Sf. Munte Athos, numește acest loc ca *“un loc în care înfloresc tot binele și creștinătatea, loc favorizat de Carabogdan (adică de Domnul Moldovei)”*.

Așa a înzestrat Mănăstirea Zografu, căreia el ca și urmașii săi i-au spus *“a noastră mănăstire”*⁷². Acestei mănăstiri, care avea hramul Sf. Gheorghe, voievodul Moldovei încă din 1463 îi trimitea un splendid exemplar din *Actele Apostolilor* iar trei ani mai târziu i-a acordat un mertic anual de 100 de galbeni ungurești pentru ca *“egumenul, și preoții și toți frații întru Hristos ce viețuiesc acolo să ție și să împlinească acest așezământ, după rânduiala Sf. Biserici și după dorința noastră cum o vom arăta mai departe: înainte de toate să scrie pe domnia mea la Sfânta Proscomidie, după datina Sfinților Părinți și după așezământul Sf. Biserici, să scrie și pe doamna mea lângă domnia mea și pe copii noștri, dăruți de Dumnezeu, Alexandru și Elena și să stea în Sf. Pomelnic, cum este și scris. Și iarăși până când va fi mila lui Dumnezeu Atotțiitorul asupra noastră și vom fi în viață pe lume aceasta, Sf. Biserică să se cânte sâmbătă seara paraclis și duminica la prânz să se dea băutură. Marția să ni se cânte liturghie și la prânz să se dea băutură; și să se pomenească în fiecare zi la vecernie și la pavecerniță și la miezul nopții și la utrenie și la liturghie și la Sf. Proscomidie și unde este obiceiul Sfintei și Dumnezeieștii*

Bisericii. Aceasta să ni se facă cât vom fi în viață. Iar după trecerea anilor noștri, după trecerea vieții noastre, în primul an să ni se facă și să ni se cânte Sf. Parasas în sobor și apoi slujbele de a treia zi, și asemenea la a noua zi, la a 20 a zi la a 40 zi și la jumătate de an și iarăși la un an, iar după trecerea unui an, de atunci să ni se cânte, în fiecare an, într-o zi în sobor de pomenire, seara parasas și colivă și iarăși la prânz băutură, spre mângâierea fraților. Aceasta să rămâie așa, cât va dăinui sfânta mănăstire”⁷³.

Din acest fragment de document deducem ușor adâncă lui concepție teologică, identică cu cea a Bisericii căreia l-a aparținut cu fidelitate până la sfârșit, ca și însăși pulsațiile intime li viguroase ale sufletului său, până la ultima fibră a ființei sale lăuntrice. Pentru Ștefan cel Mare, veșnicia care urmează acestei vieți, pe care de altfel nimeni nu o poate contesta, nu a fost o simplă vorbă, ci o imensă realitate responsabilă, pentru care s-a pregătit cu seriozitate, cu sânguință și, fără întrerupere, toată viața sa, viață pe care în fond a închinat-o astfel celei dintâi.

Cu banii ce aveau să fie trimiși regulat, a fost reparată mănăstirea și s-a înălțat bolnița, căreia la 13 septembrie 1471 îi dădea o sumă anuală de 500 de aspri. În anul 1475 s-a clădit cu banii dăruiti de Ștefan cel Mare, tot la Zografu, turnul pentru corăbii de lângă mare, cum o mărturisește de altfel și inscripția de la intrare⁷⁴; la aceeași mănăstire a trimis icoana făcătoare de minuni a Sfântului Gheorghe, oferită lui Alexandru cel Bun de către Ioan Paleologul, icoană ce se păstrează și astăzi. În 1483, a zidit aici o trapeză pentru 180 de călugări, partea surpată a zidului și înzestră Mănăstirea Zografu „cu veșminte, vase și altă avere”⁷⁵.

Hrisovul lui Ștefan cel Mare pentru bolnița de la Zografu a fost adus și arătat la Moscova țarului la 1625 de arhimandritul Zografului ca dovadă că mănăstirea trebuie ajutată. Către sfârșitul domniei sale, Ștefan cel Mare repară din nou, cu a sa cheltuială, Mănăstirea Zografu, în întregime, și pictează catoliconul. Pentru tot ceea ce a făcut la acest așezământ, călugărul Isaia din Hilandar afirma în anul 1489 că Mănăstirea Zografu a fost întemeiată de Ștefan vodă al Moldovei⁷⁶.

Un fapt cu totul remarcabil este acela că nu numai Zografu s-a bucurat de ajutorul dat de Ștefan cel Mare. Astfel a reparat Mănăstirea Sf. Pavel, l-a construit un apeduct și un baptisteriu⁷⁷, a reînnoit din temelie Mănăstirea Grigoriu, în trei rânduri, 1497, 1500, 1502, zidind un turn care-l poartă amintirea până în vremea noastră⁷⁸; la rugămintea egumenului Chiril de la Vatoped, ridică arsanaua pentru corăbii⁷⁹; în partea de nord a mănăstirii, cumpără vechea chilie a Sf. Trifon de la Eurice⁸⁰ cu 24.000 de aspri și face, în 1493, o danie de 500 de aspri Mănăstirii Constamonitu⁸¹ și a 500 de aspri celui ce va veni în fiecare an să ridice suma.

Chipul marelui ctitor și al binefăcătorului așezămintelor monahale din Muntele Athos apare pe un adăpost de corăbii la Mănăstirea Vatoped, într-un basorelief fiind reprezentat cu diadema pe cap și oferind Sf. Fecioare o biserică, sub care se vede stema Moldovei⁸². Pe această piatră cu funcție de pisanie, ștearsă de vreme și cu detaliile netezite, Ștefan apare ca un om bătrân. Dacă nu ar fi fost reprezentat ținând în mâini clădirea pe care o oferă lui Iisus copil, am putea crede că figura lui Ștefan cel Mare este o efigie funerară, pentru că domnitorul apare fără viață, dar nu fără expresie. Este considerat unul dintre cele mai reale și totodată mai patetice din galeria de portrete ce ne-au rămas de la cel mai mare domnitor al Moldovei. Bătrân, păstrând în partea de jos a figurii trăsăturile dârze pe care o lungă și grea domnie trebuie să le fi înscris pe chipul său, partea de sus a acesteia este cea a unui om adânc ostenit. Trăsăturile sunt încă nete, nasul drept, sprâncenele lungi, frumos arcuite. Privind cu atenție acest portret, aflat dincolo de hotarele țării, modestul cioplitor în piatră a imprimat vajnicului domnitor trăsăturile unei personalități⁸³.

De ce făcea aceste danii Ștefan cel Mare la Muntele Athos? Atunci, în ultimul sfert de veac XV, Muntele Athos constituia o insulă a creștinismului în cadrul Imperiului Otoman, insulă spre care își îndreptau privirile popoarele asuprite din Sud Estul Europei. Susținând moralmente și materialicește creștinismul athonit, se asigura existența acestuia și prin el, se întărea rezistența popoarelor împotriva cotropitorilor.

Faptele de vitejie, pe care Ștefan cel Mare le interpreta întotdeauna ca ajutor primit din partea lui Dumnezeu, sunt cunoscute monahilor athoniți prin cele două steaguri de luptă cu

enipul) — Gheorghe ucigând balaurul, păstrată la mănăstirea Zografa⁸⁴. Toți în credincioși ai Sfintei noastre biserici nu au uitat niciodată că Ștefan cel Mare a fost un dar și neînfricat apărător al ortodoxismului, al întregii creștinătăți, crunt lovită în vremea aceea și de căderea Constantinopolului sub stăpânirea otomană.

Lupta pentru păzirea și întărirea Ortodoxiei reprezenta o împotrivire dreaptă și legitimă față de tendințele nu de puține ori exprimate, de cotropire ale Romei papale, mai ales după Sinodul de la Florența Ferrara⁸⁵ mai primejdioasă pentru existența națională a popoarelor din răsăritul Europei decât însăși robia otomană. Motivarea spirituală a luptei era întărită prin unitatea de credință, și pentru a lupta mai bine împotriva dușmanilor țării și Bisericii, picturile murale ale bisericilor ctitorite de Ștefan cel Mare și urmașii lui s-au constituit în mari cărți de învățătură, la îndemâna tuturor, lecția lor fiind o lecție de dreaptă credință, și, prin aceasta, de patriotism.

Iconografia sfințelor lăcașuri ștefanieni este de tradiție bizantină și izvorul din care au venit elementele iconografice izolate și întregi compoziții i-a fost *Liturghia*. Ștefan cel Mare înțelegea că Liturghia ortodoxă nu este un simplu cadru emoțional și estetic, și nici numai aspectul ceremonial culminant al *Euharistiei*, ci este marea restituire și reprezentare simbolică a economiei mântuirii. Liturghia însăși pregătește și afirmă ceea ce se produce în Euharistie, ca o expresie cultică a conținutului dogmei. Liturghia este însăși Biserica în actul ei de mulțumire comună.

Ortodoxia cunoaște *liturghia cosmică* — învățătură dezvoltată de Sf. Maxim Mărturisitorul — despre starea de celebrare în care se află universul transfigurat și recapitulat în Hristos cel înviat. Creația desfigurată de păcat devine, prin restituirea lui Hristos cel înviat în Euharistie, un cosmos liturgic, care celebrează continuu. Alături de Liturghie, izvorul de inspirație pentru decorul pictural l-au avut și imnele cultice, ritualul bisericesc, obiceiurile acesteia. Creștinismul ne-a descoperit esența adevărului și a binelui, iar arta creștină caută să descopere esența frumosului. Ctitoriile lui Ștefan cel Mare arată viziunea că întreg cosmosul este îndemnat să devină o Liturghie. Iată cum cultul influențează cultura, arta. Întrucât cultura sau lucrarea spiritului nu se referă doar la natura înconjurătoare, ci și în raport cu *Spiritul Creator, Persoana Creatoare Supremă*, care este Dumnezeu, forma cea mai intensă a culturii este cultul. Astfel înțelegem de ce Ștefan cel Mare a sprijin tot felul de manifestări ale culturii din vremea sa. *Sufletul culturii este cultura sufletului*. În sensul acesta, în cult, cultura și credința nu apar într-o dihotomie, ci se armonizează.

Relația spiritului uman cu Dumnezeu, cu spiritul divin se exprimă în cult, dar omul folosește natura — propria sa natură și natura înconjurătoare pentru a exprima această relație, care este cea mai intensă, de la spirit la Spirit. Așa s-au născut gesturile liturgice, semnul crucii, care apoi au fost marcate vizual apărând primele manifestări *culturale* și *culturale*. Astfel în jurul cultului s-a dezvoltat cultura. Acest lucru este foarte valabil în cazul poporului nostru. Pentru poporul nostru, popor creștin cultura este o extensie, o prelungire multiformă a cultului. Un popor cu cât este mai liturgic, cum este poporul nostru, cu atât este mai cald sufletește. Când cultul slăbește — adică relația *spirit uman — spirit divin* se pierde capacitatea noastră de contemplare a naturii, de sesizare a prezenței lui Dumnezeu în împrejurările vieții noastre și în istorie.

În tot ceea ce a făcut Ștefan cel Mare constatăm o viziune liturgică despre istorie și o viziune liturgică despre natura înconjurătoare. Viziunea liturgică despre istorie este inspirată din taina *Crucii* și *Învierii*. Moldova lui Ștefan cel Mare a purtat crucea în istorie prin toate necazurile și încercările, de aceea, orice eliberare de sub suferință a simțit-o și exprimat-o ca pe o putere a *Învierii* lui Hristos.

* * *

Faptul că Ștefan cel Mare s-a căsătorit cu Maria de Mangop⁸⁶, coborâtoare din marea familie a Paleologilor, nu era o simplă vanitate omenească, era dimpotrivă un omagiu celor ce reprezentaseră cu demnitate, ideea unui stat ortodox și însăși ideea unității Ortodoxiei; este

„adevărată” că și un pertinent act politic prin care Ștefan cel Mare urmărea să atîngă legitimitatea sa la domnie.

După ce își făcuseră cunoscut numele, vrednicia și țara în lumea creștină și musulmană, în ianuarie 1475, când numele domnitorului Moldovei era pe toate buzele liderilor Europei și constituia o adevărată nădejde pentru întreaga creștinătate, dându-și repede seama că lucrurile nu vor putea rămâne așa, Ștefan cel Mare trimitea la 25 ianuarie 1475 o scrisoare circulară către toată creștinătatea din Europa, prin care aducea la cunoștință biruința sa, cerând în același timp să se ridice cu toții împotriva dușmanului comun care sigur nu putea să nu răzbune rușinoasa înfrângere de la Vaslui.

Având în vedere frumusețea și însemnătatea acestei scrisori circulare pe care se pare că însuși voievodul a dictat-o, duhul creștin ce izvorăște din aceste rânduri o redăm în întregime: *“Prea luminaților, prea puternicilor și aleșilor domni a toată creștinătatea cărora această scrisoare a noastră va fi arătată sau de care va fi auzită. Noi, Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, mă închin cu prietenie vouă tuturor cărora vă scriu și vă doresc tot binele și vă spun domniilor voastre că necredinciosul împărat al turcilor (l'infidèle imperatore turco) a fost multă vreme și este încă pierzătorul întregii creștinătăți (distruggitore de la christianita), și în fiecare zi se gândește cum ar putea să supuiască și să nimicească toată creștinătatea. De aceea facem cunoscut domniilor voastre că pe la Boboteaza trecută, mai sus numitul turc a trimis în țara noastră și împotriva noastră o mare oștire în număr de 120.000 de oameni, al cărei căpitan de frunte era Soliman pașa beglerbegul: împreună cu acesta se aflau toți curtenii susnumitului turc și toate popoarele din Romania și domnul Țării Românești cu toată puterea lui și Assan beg, și Ali beg, și Schender beg și Grana beg și Valtival beg și Serafaga beg, domnul din Sofia, și Cusenra beg și Piri beg, fiul lui Isac pașa, cu toată puterea lui de ieniceri. Acești mai sus numiți erau toți căpitani mari, cu oștile lor. Auzind și văzând noi acestea am luat sabia în mână și cu ajutorul Domnului Dumnezeu nostru atotputernic, am mers împotriva dușmanilor creștinătății, i-am biruit și i-am călcat în picioare, și pe toți i-am trecut sub ascuțișul săbiei noastre, pentru care lucru lăudat să fie Domnul Dumnezeu nostru. Auzind despre aceasta, păgânul împărat al turcilor își pusese în gând să își răzbune și să vie, în luna mai, cu capul său și cu toată puterea sa împotriva noastră și să supuiască țara noastră care e poarta creștinătății pe care Dumnezeu a ferit-o până acum. Dar dacă această poartă, care e țara noastră, va fi pierdută – Dumnezeu să ne ferească de așa ceva – atunci toată creștinătatea va fi în mare primejdie. De aceea, ne rugăm de domniile voastre să ne trimiteți pe căpitani voștri împotriva dușmanilor creștinătății, până mai este vreme, fiindcă turcul are acum mulți potrivnici și din toate părțile are de lucru cu oameni ce stau împotriva cu sabia în mână. Iar noi din partea noastră, făgăduim pe credința noastră creștinească și cu jurământul domniei noastre, că vom sta în picioare și ne vom lupta până la moarte pentru legea creștinească, (per fino alla morte stare et pugnare per la christianita), noi cu capul nostru. Așa trebuie să faceți și voi, pe mare și pe uscat, după ce, cu ajutorul lui Dumnezeu cel Atotputernic, noi -am tăiat mâna dreaptă. Deci fiți gata fără întârziere. Dată în Suceava, în ziua de Sfântul Pavel, luna ianuarie în 25, anul Domnului 1475, Ștefan voievod, domnul Țării Moldovei⁸⁷”.*

Remarcăm în această scrisoare menită unei circulații europene că de șapte ori este pomenit numele lui Dumnezeu și alte echivalente și de nouă ori numele de creștinătate și de credință creștină, într-un spațiu doar de o pagină, ceea ce spune mult privitor la evlavie și mobilele sufletești și creștin ortodoxe ale marelui voievod. Adresanții ei sunt conducătorii lumii creștine din Europa, fără nici o diferențiere confesională, conținutul ei, interesele generale ale creștinătății, iar tăria ei demonstrativă, o constituie credința creștină și legea creștină. Nu cunoaștem, în stadiul actual al cercetărilor, un document similar în toată istoria universală.

Din lectura acestei scrisori circulare adresată căpeteniilor creștine ale Europei, fără discriminare de apartenență confesională, sau crez dogmatic, îndemnând stăruitor la alcătuirea unui front comun de rezistență și de apărare a valorilor creștinătății, împreună cu Ștefan cel Mare, împotriva fanatismului musulman, deslușim în voievodul moldav în incontestabil precursor al principiilor Mișcării Ecumenice din zilele noastre.

La 8 mai 1477, Ioan Tamblac, solul lui Ștefan cel Mare citea la Veneția, în fața dogelui mesajul domnitorului Moldovei, prin care arăta că a fost singur în fața inamicului musulman. *"Ți eu cu curtea mea am făcut ce am putut și s-a întâmplat ce s-a întâmplat (io con la mia corte ho fatto quel che puoti et e seguede ut sopra)".* Tot în scopul apărării credinței ortodoxe, Ștefan cel Mare a trimis o *Epistolă* marelui cneaz Ivan III de la Moscova, în 1481, în care arăta frământările și năzuințele marelui nostru voievod, punând încă o dată în lumină nevoia de a se consolida în Europa o uniune politică a țărilor creștine, o uniune puternică, spre a fi ca un zid de rezistență în fața primejdiei musulmane, alcătuită din Turcia și Hanul tătarilor; deplânge căderea Constantinopolului *"pentru păcatele noastre"* și încheie cu trista constatare *"în aceste părți eu am rămas singur în fața atât de mari primejdii"*⁸⁸.

Să mai amintim că în 1502, hanul tătarilor Mengli Ghirai, scria lui Ștefan cel Mare *"Si tu Walachiam tenebis, nobis liberum erit progredi ad omnes partes mundi"* (*Dacă tu vei avea în mână ta Moldova, atunci drumul ne va fi deschis în toate părțile lumii*)⁸⁹. Scrisoarea din 25 ianuarie 1475 precum și scrisoarea adresată țarului de la Moscova ilustrează în cel mai înalt grad posibil, conștiința pe care a avut-o Ștefan cel Mare despre soarta creștinătății în fața Semilunii, despre rolul țării sale de *"poartă a creștinătății"*.

Rolul pe care Ștefan cel Mare îl atribuie țării sale în fața expansiunii otomane nu era o exagerare menită să impresioneze. Cerând sprijin în Apus, Ștefan urmărea formarea unei alianțe antiotomane în interesul creștinătății, cu ajutorul căreia să poată lupta și el⁹⁰. Nici un alt domnitor nu a exprimat gânduri așa de calde și sincere cu privire la soarta lumii creștine grav amenințată de turci și nici un altul nu a luptat cu atâtă bărbăție și elan, devenind cea mai cunoscută figură a epocii sale. Puterile creștine ale Europei s-au bucurat aflând de victoria de la Vaslui, dar numai atât. Ștefan cel mare nu a primit nici un fel de ajutor din nici o parte. Toți aveau să trimită numai cuvinte frumoase de felicitare și numai atât.

Notabilul cronicar polonez **Miechowski** afirma "bărbat glorios și victorios, care a biruit pe toți regii vecini... om fericit căruia soarta i-a hărăzit, cu dărmicie, toate darurile. Căci pe când altora le-a dat numai unele e însușiri și anume, unora prudență împreună cu șiretenie, altora virtuți eroice și spirit de dreptate, altora biruință asupra dușmanului, numai ție ți le-a hărăzit . la un loc, pe toate. Tu ești drept, prevăzător, isteț, biruitor contra tuturor dușmanilor. Nu în zadar ești socotit printre eroii secolului nostru"⁹¹.

Un alt contemporan, **J. Dlugosz**, după ce descrie amănunțit lupta cu armatele lui Mahomed al II-lea, din fața Vasluiului, exclama elogios "O, bărbat demn de admirat, întru nimic inferior ducilor eroici, (O, virum admirabilem, heroicis ducibus, queos tantopere admiramur, nihil inferiorem), pe care atât îi admirăm, care cel dintâi dintre principii lumii a reputat în zilele noastre o victorie atât de strălucită în contra turcilor. După părerea mea, el este cel mai vrednic să i se încredințeze primul rang și conducerea lumii întregi și mai ales demnitatea de comandant și conducător al comunității creștine împotriva Turcului, de vreme ce ceilalți regi și principii catolici sunt dedați desfrâului și petrecerilor, sau sunt divizați prin războaie civile. (Meo indicio dignissi cui totius mundi Principatus et imperium et praecipue sumus Imperatoris et Ducis contra Turcum, communi Christianorum consilio consensu et decreto aliis Regibus et Principibus Catholicis in desidiā et vopluptates, aut in bella civilia resolutis committeretur"⁹².

Un alt polonez **Bernard Wapowski**, îl califică drept "strălucitul luptător, foarte vestit prin victoriile asupra turcilor", adăugând "princeps et bellator ea tempestate famigeratissimus" și că "a fost viteaz, viclean și războinic norocos...înzestrat cu virtuți de erou și socotit printre bărbații vestiți în arta războaielor"⁹³.

Însuși **Sigismund I**, regele Poloniei, neîndoindu-și martor ocular la dezastrul din Codrivi Cosminului (26 octombrie 1497), într-o scrisoare adresată lui Petru Rareș la 3 februarie 1531, scriind despre eroul nostru, îl numește "Stephanus ille magnus"⁹⁴. **Antonius Bonfinius**, cronicarul și istoriograful oficial al lui Matei Corvinul, recunoaște calitățile deosebite ale domnitorului Moldovei *"era însușit pentru lucruri frumoase și mândre, pe lângă acestea activ și strășnic la război"*⁹⁵ iar cronica maghiară, cunoscută sub denumirea **Chronicon Dubnicense** îl prezintă pe Ștefan cel Mare, după bătălia de la Vaslui astfel *"bun apărător al țării sale, și al*

poporului său, care s-a împotrivit cu hărâbăie turcilor, în mijlocul țării sale, gata să moară pentru ai săi”⁹⁶. Dominicanul **Petru Ranzanus** scria “stăpânea atunci întreaga țară, un bărbat de energie fără pereche, numele căruia era Ștefan...acesta deodată a atacat oastea regelui și a câștigat bătălia”⁹⁷ (de la Baia s.n.).

Însuși papa **Sixt al IV-lea**, numindu-l Athleta Christi îi adresa elogii lui Ștefan cel Mare atunci când îi scrie “Faptele tale săvârșite... cu înțelepciune și vitejie, contra turcilor infideli, inamici comuni, au adus atâta celebritate numelui tău, încât ești în gura tuturor și ești în unanimitate foarte mult lăudat (in ore omnium sis et consensu omnium plurimum lauderis)”⁹⁸, iar un alt italian contemporan mărturisea despre Ștefan cel Mare “om foarte rafinat și foarte fin în meșteșugul războiului”⁹⁹. Medicul venețian **Matei Muriano** care fusese la Suceava și a stat pe lângă voievod îngrijindu-i boala de care suferea scria că domnitorul “*este un om foarte înțelept și demn de mare laudă, foarte iubit de supuși, căci e blând și drept, foarte vigilent și darnic (Signor Duca Stefano, homo sapientissimo, clemente et justo, molto vigilante et liberale)*”¹⁰⁰.

În anii 1574-1575 a trecut prin Moldova **Matei Strykowski** care a scris: “Fiecare istoric trebuie să laude virtutea mare a unui principe cu o țară atât de mică...moldovenii l-au numit cara-Bogdan-Ștefan, cara în românește vine de la latinul carus=scump. Din cauza nemaipomenitei lui bravuri, românii îl socotesc sfânt”¹⁰¹. Din aceste câteva referințe externe, constatăm că voievodul era supranumit chiar de aceștia și investit cu demnitatea morală de *cel Mare*, că este o deplină concordanță între aceste referințe asupra meritelor sale personale și sociale, cu totul particulare și chiar unice, care ne duc ușor cu gândul către personalitatea plenară, către genialitatea ilustrei sale individualități.

* * *

Rana de la piciorul stâng căpătată la asediul Chilieii insulare, la 22 iunie 1462, când “a fost împușcat la glezna stângă cu o pușcă grea de cetate”¹⁰² a lăsat în loc un ulcer cronic, alimentat de un proces inflamator osos, de o osteită și de diabet¹⁰³. Mai grav s-a dovedit guta (podagra) care a dus la depuneri articulare agravându-se odată cu înaintarea în vârstă, provocând crize foarte dureroase și în final ducând la imposibilitatea folosirii picioarelor¹⁰⁴.

Din 1501 solii de la Suceava străbat Europa, ajungând la Veneția, în căutare de medici care să îi aline suferința, iar în 1502 o solie a domnitorului, recomandată de regele Ungariei Vladislav al II-lea, a ajuns la Nuremberg, numai că medicul Johann Klingensporn nu a ajuns în Moldova niciodată. De la Veneția în 1502 a sosit la Suceava Matteo Muriano, medic, agent al Signoriei, care la 7 decembrie relatează că Ștefan “... arată bine la trup pentru vârsta sa dacă această meteahnă nu l-ar fi chinuit, dar sper cu ajutorul lui Dumnezeu să-l aduc o ușurare”¹⁰⁵.

Din nefericire, solul trimis la Veneția după 9 decembrie 1502 pentru a-i cumpăra medicamentele precise de Matteo Muriano nu s-a întors, iar Matteo Muriano în iulie 1503 avea să moară și el răpus de o boală. Boala lui Ștefan cel Mare se agrava pe zi ce trecea, astfel că în 1503 însuși regele Ungariei Wladislaw Jagello informa pe dogele Veneției că Ștefan “e chinuit de o boală lungă și e ajuns la grele bătrânețe, astfel că, chiar viața în viitor îi este nesuferită”¹⁰⁶.

Postelnicul Tudor la 21 decembrie 1503 la Veneția a dus o scrisoare de la Ștefan cel Mare dogelui Leonardo Lorendano, cerând un alt medic, spunând că domnul său “numai mâinile și picioarele nu le poate mișca, dar altfel nu are nimic” iar la 28 decembrie se vorbea despre Hieronimo da Cesena, Giorgio di Piemonte și Alesandro Veronese care trebuiau să vină în Moldova¹⁰⁷. Spre sfârșitul anului 1503, Ștefan cel Mare a început cea mai grea luptă a vieții sale, luptă din care nu putea să iasă învingător, fiindcă dușmanul acesta era moartea, care nu a fost învins de nimeni niciodată. La începutul anului 1504 trei medici aflați la căpătâiul lui Ștefan cel Mare, Hieronimo da Cesena, chirurgul evreu al hanului Crimeii și un bărbier din Buda, au căzut de acord că trebuie arse rănilor cu fierul înroșit, un tratament chinuitor. Cu toate acestea, Ștefan cel Mare “s-a strămutat la viața veșnică” marți 2 iulie 1504, “ca la trei ceasuri din zi”, după relatarea precisă a cronicii domnești¹⁰⁸ adică la orele 8,30 dimineața, ținând seama că în ziua respectivă răsăritul soarelui, de la care se începea atunci numerotarea orelor zilei, a avut loc la câteva minute după 5,30.

Pe acoperământul de mormânt al lui Ștefan cel Mare, lucrat în mănăstirea Putna, din porunca lui Bogdan al III-lea, menit să acopere întregul mormânt, inclusiv soclul¹⁰⁹ este indicată o altă oră a morții marelui domnitor "*ceasul al patrulea din zi*" adică ora 9,30¹¹⁰. Într-o aureolă de miracol N. Iorga prezintă trecerea la cele veșnice a lui Ștefan cel Mare: "*pe mormântul lui a ars atunci timp de trei zile și trei nopți, o lumină pe care n-o aprinsese nimeni...moartea nu i-a luat simțirea și când neamul lui suferă, strămoșul plânge în mormânt*"¹¹¹, în vreme ce cronicarul Grigore Ureche spune "*fost-au mai înainte de moartea lui Ștefan vodă, într-o același anu, iarnă grea și geroasă, că n-au fost așa niciodinioară, și decii preste vară au fost ploii grele și povoaie de ape, și multă înneccare de ape s-au făcui*"¹¹².

Vrednică de atenție este corelația pe care o stabilește marele cronicar, desigur pe baza ziselor populare, dintre semnele grele ale iernii și verii anului 1504 și trecerea fruntariilor acestei vieți de către marele, viteazul și sfântul voievod al Moldovei. Mihail Sadoveanu în "*Semănătorul*" din iulie 1904 a scris următoarele rânduri despre sfârșitul vieții pământești a marelui voievod: "*Cum au început a vui clopotele în strălucitoarele turnuri ale Sucevei s-a știut în norod că Ștefan Vodă s-a dus. Și din sat în sat, din clopotniță în clopotniță, vaietele de aramă s-au împânzit ca o durere uriașă peste întregul pământ al Moldovei. Din piscurile munților prinse a curge spre văi tânguirile buciurilor de cireș; plăieșii spuneau culmilor și codrilor și drumurilor de ape, tuturor colțurilor unde se găseau așezăminte de vechi ostași, spuneau durerea cea mare, cea fără de îndreptare. Și pe căile prăfuite, pe malurile râurilor aurite de soarele lui iulie, alergau pe cai repezi crainicii plecați pe oblăncurile șailor, spintecau văzduhul ca niște paseri îngrozite, suflate din urmă de viforul unei vești grozave. A murit Ștefan Vodă. A murit Vodă. Vestea a fost un fulger. În frământarea jalnică a orașelor și a satelor, cuvântul deși era de mult așteptat, cutremură inimile...și se întrebau: Ce va fi după ce-l vor pune în mormânt?... Durerea mușca din toate inimile... norodul era bătut de valuri de durere...și era o jale cum nu a mai fost de atunci în Țara Moldovei...Mulțimea fierbea în talazuri fără astâmpăr și murmura și gemea neîntrerupt ca un codru în furtună, iar Domnul Ștefan fu zidit în lăcașul de marmură și piatră". "A murit Ștefan Vodă, voievodul Moldovei, oștean viteaz ca un al doilea Alexandru" nota Cronica rusă de la Mănăstirea Hustinscaia. "Muri Ștefan Moldoveanul, războinicul cel de vecinică aducere aminte vrednic" scrie un alt cronicar.*

Faptul că moldovenii lui l-au regretat, atât de general și cu atâta jale, ca pe un părinte al tuturor, ne duce cu gândul la unii iluștri împărați romani, care pentru merite cu totul remarcabile erau numiți *Pater Patriae*. Ei bine, Ștefan cel Mare merită cu prisosință să fie considerat de toată suflarea românească adevărat Părinte al Patriei.

Ștefan cel Mare a fost "*îngropat în mănăstirea zidită de dânsul, la Putna*" consemnează *Letopiseșul de la Putna*, iar Grigore Ureche adaugă câteva detalii care îi aparțin "*iară pe Ștefan Vodă l-au îngropat țara cu multă jale și plângere în mănăstire în Putna, care era zidită de dânsul. Atâta jale era, de plângeau toți ca după un părinte al său, că cunoșteau că s-au scăpatu de mult bine și de multă apărătură*"¹¹³. Lespedea din marmură de Carrara¹¹⁴ – confecționată încă din timpul vieții voievodului, între 1492-1504 – așezată pe un soclu înalt, tot din marmură este împodobit cu elegante motive vegetale, dominate de pomul vieții și al frunzelor de stejar cu ghindă, plasat sub un baldachin înălțat în 1934 din resturile altuia.

Inscripția lespezii funerare, săpată din porunca sa, are următorul cuprins "*Drept-credinciosul Domn, Io Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, ctitor și ziditor al acestui sfânt lăcaș, care zace aici și s-a mutat la veșnicele lăcașuri în anul 7...., luna, și a domnit ani*" Pentru prima dată mormântul lui Ștefan cel Mare a fost deschis la 19 februarie 1758 de către Dumitru Lascarache, ispravnicul Sucevei, din ordinul lui Scarlat Ghica căruia i s-a vorbit despre mormântul marelui domn într-un context tensionat, existent în cadrul mănăstirii, în legătură cu proiectul mitropolitului Iacov Putneanul de a reface mănăstirea în acel moment ruinată, în vremea stareșului Benedict arhimandritul.

În mormânt au fost găsite atunci pietre prețioase, inele, fire și bolduri de aur și altele, care au fost folosite, după porunca mitropolitului la împodobirea coroanelor Maicii Domnului și

a Pruncului Iisus, realizate de argintarul Rafail în același an, care se păstrează și astăzi în Muzeul Mănăstirii Putna¹¹⁵.

Un secol mai târziu, mormântul lui Ștefan cel Mare a fost din nou deschis, de data aceasta de către o comisie austriacă condusă de Anton Schonbach, la cererea starețului Artimon Bortnic¹¹⁶. Deschiderea a avut loc între 11-17 noiembrie 1856, ci asistența călugărilor și a altor vizitatori, între care și parohul de Putna, Iraelie Porumbescu. Pornind de la constatările comisiei austriece care a deschis mormântul, care a aflat rămășițele lui Ștefan cel Mare înmormântate fără sicriu, pe 13 bare de fier fixate de-a latul și craniul așezat pe un postament de cărămizi, trupul învâluit într-o mantie cu o cruce de aur brodată în dreptul pieptului¹¹⁷ s-a considerat că aceasta este o înmormântare de călugăr, formulându-se ipoteza, susținută și de unele materiale folclorice, că la sfârșitul vieții marele domnitor s-ar fi călugărit, fiind îngropat pe ascuns de unde și lipsa conservării ceremoniei funerare de către cronicarii moldoveni¹¹⁸. Știm însă că domnitorii noștri nu obișnuiau să se călugărească înaintea morții, precum regii sârbi, decât în cazuri impuse (cazul lui Alexandru Lăpușneanu).

La 26 iulie 1504, aflat la Buda, medicul Leonardo de Massari mărturisește că doar cu două zile înaintea morții pe care, probabil, a presimțit-o, așadar la 30 iunie 1504, Ștefan cel Mare a impus alegerea ca domn a fiului său Bogdan care a și primit jurământul de credință al participanților la adunare¹¹⁹. În acest context este posibil ca Ștefan cel Mare să fi acceptat de formă călugărirea, pentru a nu exista oficial doi domni în același timp, astfel explicându-se înmormântarea sa călugărească, lipsită de sicriu¹²⁰.

* * *

Pentru măreția faptelor sale de apărător al patriei și al credinței, poporul nostru l-a durat în conștiința noastră un altar, încheșat din virtuțile străbunului Ștefan, ridicat întru cinstire deasupra multor chipuri de cuvioși părinți și așezat în rândul sfinților apărători și ocrotitori ai dreptei credințe.

După cinci veacuri de la *strămutarea la cele veșnice*, a intrat în panteonul Bisericii noastre prin evlavie populară care l-a numit încă de la moartea sa *sfânt* așa cum ne spune stăpânit de fiorul aceleiași evlavii cronicarul *„ce după moartea lui îi ziceau Sfântul Ștefan Vodă, nu pentru suflet, că este în mâna lui Dumnezeu... ci pentru lucrurile sale cele vitejești carele nimeni din domni, nici mai înainte, nici după aceea, nu l-au agiunsu”*. Potrivit credinței populare, Ștefan cel Mare a *„rămas giu(viu) ca toți giii (viii) ...că doar nu-i sfânt degeaba”* și chiar *„are să mai vie odată, ...ca să-i vadă pe toți moldovenii lui... și acuma el încă vede și aude necazurile și tânguiriile moldovenilor”*¹²¹.

Prin mutarea sa în *lăcașul veșnic*, cum scrie fiul și urmașul său la tron, Bogdan al III-lea, pe acoperământul de mormânt, Ștefan cel Mare a trecut desigur, în primul rând în nemurirea credinței sale, de care a fost atât de atașat și însuflețit în întreaga sa viață pământească, dar totodată în eterna pomenire a istoriei țării și a fiecărui suflet al poporului său, ca și în aceea a Europei secolului său, pentru veșnicie.

Ștefan cel Mare prin tot ceea ce a făcut, a luptat pentru a unifica forțele creștine ale poporului său, și a le declanșa, împreună cu cele ale continentului european, împotriva marelui pericol din acel timp, amenințarea otomană. Și astăzi ne învață să ne unim și să ne întărim, mai întâi puterile noastre creștine personale, și apoi împreună cu cele ale întregii creștinătăți, să luptăm cu toată vigoarea, apărând valorile creștine. Bucurați-vă și vă veseliți, iubiți credincioși, de ziua de astăzi. Mulțumiți Bunului Dumnezeu și Maicii Domnului că Biserica noastră împlinește misiunea ei dumnezeiască prin și prin dumneavoastră, fiii și slujitorii ei, împlinindu-se cuvântul Sf. Ap. Petru: *„Voi sunteți seminție aleasă, preoție împărătească, neam sfânt, popor agonisit de Dumnezeu ca să vestiți în lume bunătățile Celui ce v-a chemat la lumina Sa cea minunată”*. (I Petru 3,9).

Résumé

Dans cette études nous n'entrerons pas dans tous les compartiments de manifestation du règne de Ștefan cel Mare; nous nous occuperons seulement de deux aspects plus proches de nos préoccupations: *Ștefan cel Mare et sa croyance religieuse et la lutte contre les turcs et Ștefan cel Mare comme créateur d'œuvres culturelles et artistiques.*

Des le début, nous devons préciser l'évidence historique que notre voïévode Ștefan a été un homme pieux, ayant la crainte de Dieu et qu'il est un fidèle pratiquant de sa foi orthodoxe, ainsi qu'a bon escient avait tenté de l'élever, son père Bogdan II (1449-1451) et surtout sa mère Maria-Oltea. On nous assure de cela les inscriptions des nombreuses églises qu'il a élevé en Moldavie, en Valachie et en Transylvanie, les pas mal de documents intérieurs et extérieurs, si artistiquement écrits et ornements, les pierres tombales, qu'il a fait mettre à ces ancêtres, par l'inscription de sa propre pierre sépulcrale, du monastère de Poutna, arrangées par lui même, quand méditant plus profondément sur la vie en Dieu, il a accepté la pensée que le temps viendrait, oh il ne sera plus de ce mode. Partout il s'intitule constamment: *Ștefan, prince par la grâce de Dieu; Seigneur du pays moldave* ou avec une autre formule non seulement plus longue, mais encore plus théologique: *Au nom du Père et du Fils et de l'Esprit Saint, Trinité Sainte et unitairement inséparable, me voici moi, serf de Monseigneur Jésus Christ, moi Ștefan le voïévode par la grâce de Dieu maître du pays de Moldavie* ce qui dénote, ainsi clairement que possible sa conception irrévocable, sur la causalité de toutes choses.

Nous sommes au superlatif impressionnés, par sa robuste certitude quant à l'efficacité des prières qui se font dans les églises, tant pour les vivants que pour les trépassés, prières qu'il établit lui même avec soin, en pleine connaissance des règlements rituels de l'Eglise Orthodoxe et avec son intarissable foi, son immuable espérance et son ardent amour de Dieu, tant pour les siens, que pour les autres, décide ou non.

Sont remarquables les documents relatifs aux donations faites à Poutna, à Proboata, ou a été inhumée sa mère Maria Oltea (+ Novembre 1465), monastère dont il se souciait particulièrement pour cette raison, et notamment celles destinées au monastère Zographos du Mont Athos, le 1 mai 1466 et le 13 septembre 1471. Les deux derniers contiennent non seulement les dons, les droits et les privilèges accordés par le magnanime Seigneur, mais aussi leurs obligations à tout jamais. Dans tous les documents de l'époque de Ștefan cel Mare on peut observer sa profonde pensée théologique identique à celle de son église à laquelle il a appartenu fidèlement jusqu'à la fin. Son âme est chrétienne jusqu'à la dernière fibre de son être.

Pour lui l'éternité qui suit cette vie, et que nul ne peut contester, n'était pas un vain mot, mais une immense réalité responsable, à laquelle il s'est préparé avec sérieux ferveur et sans trêve ni repos, toute sa vie, vie qu'il a consacré ainsi à la première. Dans un document interne il se sert de formules de profonde dévotion à l'égard de ses ascendants mentionnant qu'il fait la donation "pour l'âme et la rédemption du feu -saint notre grand - père Alexandre l'Ancien, et pour l'âme et la rédemption du feu saint notre père Bogdan Voïévode, et pour l'âme et la rédemption de notre mère Marie". Comme on voit bien, une vraie piété en accord avec les actes et les paroles.

Nous devons mentionner deux églises édifiées par Ștefan cel Mare, une à Razboieni qu'il dédie" pour la commémoration de l'âme de tous les fidèles chrétiens, qui ici est péri, et l'autre église a été élevée à Reusenii, ayant comme patron *La Décollation du glorieux prophète précurseur et baptiste Jean* on ce lieu même ou fut tranchée la tête de son père Bogdan voïévode.

De l'inscription de l'église de Razboieni nous retenons que notre prince n'accomplit pas seulement ses devoirs religieux de commémoration envers les membres de sa famille, défuntes ou vivantes, mais aussi à l'égard des multitudes de braves qui ont sacrifié leurs vies à ses côtés, pour le pays, attitude tout à fait chrétienne.

Il est bien le cas de le dire, maintenant, que Ștefan cel Mare n'attribue jamais rien à sa géniale tactique et stratégie, de grand chef d'armée de ses brillantes victoires, mais à Dieu seul et

a sa grâce toute puissante. Et quand quelque défaite survient, il est vrais très rarement, comme a Razboieni, il l’a considéré comme on châtiment venu du même Etre Suprême, pour ses pêches, ce qui dénote de sa part une profonde orientation spirituelle chrétienne pleine de modestie et d’humilité. Sans doute a cette époque la, l’Eglise Orthodoxe d’ici était l’unique et la fondamentale institution, mais aussi celle qui, parallèlement a sa fonction primordialement religieuse, exerçait effectivement de même la fonction culturelle et éducative du peuple entier.

Nous affirmons, avec une légitime et sainte fierté, jusqu’a ce jour, que notre Eglise a élevé ce peuple depuis le berceau comme une tendre mère, car c’est elle qui lui a forme et cultive, an unité d’esprit, sa croyance, sa langue et sa tradition; c’est elle qui lui a inculque, nourri et fortifie la conscience de son unité ethnique; c’est elle qui l’a stimule dans la lutte et l’y a assiste, afin de pouvoir vivre en liberté, indépendance et paix. Non moins méritoire est le fait, que c’est elle qui lui a forge une âme belle, modeste, genreuse et pas encline a fonder son bonheur sur les malheurs d’autrui. Les rapports entre l’Eglise et l’Etat moldave du grand Stefan sont étroits, harmonieux et par conséquent exemplaire. En échange de tous les aides genereaux, l’Eglise, loin de faire défaut à la politique intérieure et extérieure du grand voïévode, elle lui amplifie l’autorité et le prestige de toute la plénitude de son pouvoir spirituel. Mais a cote des donations, aides et facilites accordées a l’Eglise le très chrétien Stefan cel Mare s’affirme comme un inégalable fondateur de monastères et d’églises. Le chroniqueur Grégoire Ureche lui attribue l’édification de 44 églises, une après chaque combat.

Dans une lettre qu’il a adressée aux dirigeants de l’Europe (25 Janvier 1475) il fait des considérations sur la vengeance des Turcs, sur le rôle de son pays dans la défense de la chrétienté, en leur demandant des aides militaires, et en promettant sur sa *foi chrétienne* qu’il va lutter jusqu’a la mort contre le Turc, qu’il leur a *tranche la main droit*. Ses destinataires de la lettre sont les dirigeants du monde chrétien de l’Europe sans nulle différence de confession, son contenu les intérêts généraux de la *chrétienté*, et sa *puissance démonstrative sont constitués par la loi chrétienne et la foi chrétienne*. Nous ne connaissons point un document semblable dans toute notre histoire, ni dans celle d’autres peuples, oh la conscience d’un chef d’Etat soit tellement éclairée par un zèle, une générosité et un esprit de sacrifice si inconditionnés pour la cause de la chrétienté.

Pour Stefan cel Mare son pays joue le rôle de *Porte de la Chrétienté*, qui a la mission sacrée d’être la cite inexpugnable de l’Europe entiere; et si toute fois cette porte – la tombait – come il pense avec lucidite, *alors toute la chretiente sera en grand danger*. Quel ont ete les résultats de ses démarches auprès des cours d’Europe? Quelques flatteuses appréciations. Ainsi, le pape Sixte IV (1471-1484) lui écrit et il dit que Stefan cel Mare est *Athleta Christi*. Certes, Stefan a été de son temps, le seul chef a conscience européenne et qui aurait pu chasser les Ottomans de l’Europe et reconquérir même la ville de Constantin le Grand s’il avait été compris et suivi. Il est étonnant encore aujourd’hui, que cette periode tellement agitee, ayant des guerres presque chaque annee, que ce soit une epoque de pointe de prodigieuses et florissantes creations culturelles et artistiques. La cause en est, la prodigieuse personnalité de l’illustre voïévode, les talents bien connus et le travail diligent de notre peuple, la prospérité du pays et de ses finances, sagement administrées. Une préalable et succincte précision. Avec les Pays Roumains de ce temps-la, comme d’ailleurs plus tard également, nous nous trouvons en plein domaine de l’art byzantin, cet art chrétien par définition, de grands raffinements et de profonde sens symboliques, qui en forme le fondement et la source primordiale, ou suivant l’heureuse formule de fameux historien roumain, N. Iorga *Byzance après Byzance*, dans l’acception que notre peuple avec son christianisme d’origine et de facture orientale continue a cultiver fidèlement et respectueusement les valeurs théologiques, culturelles et artistiques byzantines, mais on contribuant, lui aussi personnellement, organiquement, avec bon sens et goût, et sans nulle stridence, au fond primitif.

A la fin de ce sommaire expose, nous exprimons nos profonde sentiment d’hommage respectueux et d’éternelle reconnaissance a âme chrétienne et a l’être intègre, du plus grand voïévode des roumains, qui a édifie tant de lieux consacres a la piète et a forge tant

d'impérissable valeurs, de culture et d'art pour le plus grand bien de son peuple et de tant d'autres.

NOTE:

¹ Barbu Ștefănescu Delavrancea, *Apus de Soare*, București, 1973, p.77.

² N. Iorga, *Concepția românească a Ortodoxiei*, București, 1940, p.45.

³ I. Nistor, *Ctitoriile românești în Polonia și în Ungaria*, în "Codrul Cosminului" an. VIII, p.87; A. vedea și Ștefan Meteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol.I, Sibiu, 1935.

⁴ Constantin Rezachevici, *Bogdan al II-lea în Cronologia domnilor din Țara Românească și Moldova*, vol. I, București, 2001, p.513-521 prezintă bio-bibliografia cea mai completă a acestui domnitor.

⁵ Oltea-Maria nume luat la călugărie, înaintea morții – nu a fost doamnă în secolul al XV-lea și nici măcar cneaghină. Dintr-o căsătorie anterioară mai avea trei fii: Ioachim, Ion și Cîrstea, și două fiice Maria – căsătorită cu Șendrea–portar de Suceava, și Sora – căsătorită cu marele vornic Isaiia. Ștefan a fost ultimul născut. Oltea a murit la 4 decembrie 1465 și a fost înmormântată într-unul din lăcașurile succesive ale mănăstirii Probota. O însemnare de pe un *Tetraevangheliar* din 1495 spune „.... Acest *Tetraevangheliar* l-a cumpărat Io Ștefan Voievod, fiul lui Bogdan și al Oltei și l-a așezat pentru ruga sa în biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului de la Borzești...”

⁶ Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, vol. III, București, 1859, p.38.

⁷ *De la Dragoș la Cuza Vodă. Legende populare românești*, antologie de V. Adăscăliței, Iași, 1966, p.101-103.

⁸ Pentru vârsta necesară înscăunării a vedea Emil Vărtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p.223-225.

⁹ Leon Șimanschi, *Personalitatea lui Ștefan cel Mare*, în R.A. an, LII, vol. XXXVII nr. 1, p.33 și urm.; idem. *O cumpănă a copilăriei lui Ștefan cel Mare: Reusenii 15 oct.1451*, în A.I.I.A.I. 1982, p.183-197.

¹⁰ *Cuvânt de îngropare ce se zice grecește Epitaftion, vechiului Ștefan Voievod al V-lea, Domnul Țării Moldovei, cel ce s-a numit Mare, pentru marile vrednicii și vitejii ale sale*, publicat de N.A. Ursu în M.M.S. 4/1990, p. 136-149.

¹¹ *Cronicile slavo române din secolul XV-XVI*, publicate de Ion Bogdan, București, 1959, p. 7, 15, 28.

¹² Constantin Rezachevici, *A fost Ștefan cel Mare "ales" domn în aprilie 1457? Un vechi "scenariu politic": de la "tradiția" imaginară la realitate*, în A.I.I.A.I. 1992, p. 21 și urm. Maria Magdalena Szekely, *Pe Siret, pe tină, la Doljești*, în A.I.I.A.I., 1994, p. 503-516.

¹³ A vedea pe larg N. Grigoraș, *Începuturile domniei lui Ștefan cel Mare (1457-1504)*, în S.C.S.I. Istorie 1-1957; Constantin Rezachevici, *Familia lui Ștefan cel Mare. Împrejurările ocupării tronului*, în R.A. 2/1982; Leon Șimanschi, Dumitru Agachi, *Înscăunarea lui Ștefan cel Mare: preliminarii și consecințe*, în *România în civilizația occidentală*, Iași, 1997.

¹⁴ *Cuvânt de îngropare....*, p.140

¹⁵ O. Gorka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare(1457-1499)*, București, 1937, p. 106

¹⁶ Al. Husar, *Atletha Christi*, în M.M.S. 7-8-1979, p.503-529. "Ma sebbene che Stefano, come un vero atleta della fede cristiana, e disposto a resistere alla perfidia ed agli attacchi dei Turchi". Titlul de "atlet al lui Christ" fusese dat mai înainte de către papa Calist III (1455-1458) eroului albanez Scanderbeg. Papa Sixt al IV-lea (Francesco della Rovere) călugăr franciscan, profesor la Padova, Bologna, Pavia, Florența și Perusa, superior general al Ordinului franciscan(1464) al cărui nume se află înveșnicit în Capela Sixtină a ocupat tronul pontifical între 1471-1484, corespunzând cu durata războaielor antiotomane ale lui Ștefan cel Mare. Papa Sixt al IV-lea în vederea salvării creștinătății în fața pericolului otoman, nu excludea concursul acelor musulmani aflați în opoziție cu Poarta cum ar fi Uzun Hassan, cel ce avea să sufere în vara anului 1473 o înfrângere de pe urma căreia nu-și va reveni niciodată în întregime.

¹⁷ Dan Zamfirescu, *Ștefan cel Mare*, în "Luceafărul" nr. 26, 30 iunie 1979, p.1.

- ¹⁸ Ștefan cel Mare și Sfânt, binecredincios domn și apărător al dreptei credințe, în B.O.R. 7-1954, p.733 –735.
- ¹⁹ Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, Iași, 1976.
- ²⁰ Vartolomeu Măzăreanu, *Cuvânt de pomenire vechiului Ștefan cel mare, domnul Moldovei*, București, 1904, p.29
- ²¹ Alexandru V. Boldur, *Ștefan cel Mare – voievodul Moldovei (1457-1504)*, Madrid, 1970, p. 333.
- ²² J. Dlugosz, *Historica Polonica*, II, col. 417, apud. *Istoria Românilor*, vol. II, București, 1962, p.508.
- ²³ Vartolomeu Măzăreanu, *Cuvânt de pomenire....* p. 29
- ²⁴ S. Teodorescu Kirileanu, *Ștefan cel Mare și Sfânt*, Focșani, 1904.
- ²⁵ Ghe. Ghibănescu, *Ștefan cel Mare. Personalitatea sa religioasă*, Iași, 1909, p.18.
- ²⁶ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958.
- ²⁷ *Ibidem*, p.105.
- ²⁸ Ghe. Ghibănescu, *op. cit.*, p.19.
- ²⁹ Petru Comarnescu, *Îndreptar artistic al monumentelor din Nordul Moldovei*, Suceava, 1961, p.216-218.
- ³⁰ Ion Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.371.
- ³¹ P.S. Atanasie, Episcop al Râmnicului, *Sărbătorirea lui Ștefan cel Mare și Sfânt*, în B.O.R. 4-1904, p. 457.
- ³² Forma românească Ioan reproduce un vechi nume personal ebraic Johanan. Încadrat în bogata familie a teoforicelor frazeologice, acesta este forma format din IO abrevierea curentă pentru Jahve și verbul *hanan* – “a face favoare”, “a avea milă”, semnificând “Jahve a avut milă”.
- ³³ D. Ciurea, *Io, din intitulăția documentelor românești*, în A.I.I.A.I., 1967, p.187-189; E. Vîrtosu, *Titlatura domnilor români și asocierea lor la domnie*, București, 1960.
- ³⁴ Acest Tetraevangeliar a fost luat cu sine de către Petru Rareș în peregrinările sale la Ciceu în 1538 apoi la Constantinopol. În 1653 din mâinile cazacilor lui Timuș Hmelnițki în acelea ale lui Kemeny și răscumpărat de domnitorul Gheorghe Ștefan și restituit mănăstirii în 1656. A vedea V. Vătășianu, *Istoria artei plastice din România*, vol. I București, 1964, p. 907; Cristian Moisescu, Ana Maria Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p.47-48.
- ³⁵ Gh. Cronț, *Dreptul de cîtorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor în evul mediu*, în S.M.I.M. 1960, p.79-82.
- ³⁶ T. Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p. 463-479.
- ³⁷ M. Kogălniceanu, *Cronicile României sau letopisețele Moldovei și Valahiei*, tom I, București, 1872, p.161, n.l.
- ³⁸ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*, București, 1904, p.179.
- ³⁹ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1955, p.16.
- ⁴⁰ Arhim. Ciprian Zaharia, *Josif I Mușat*, Roman, 1987; Vasile M. Demciuc *Petru I Mușat*, București, 1988.
- ⁴¹ A vedea pe larg. P.S. Năsturel, *Câteva însemnări despre Sinodul de la Florența*, în M.O. 9-12/ 1959, p. 643-648; Mircea Păcurariu *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București 1980, p. 332-333, bibliografia temei.
- ⁴² Alexandru Gonța, *Mitropolia și episcopiile ortodoxe moldovenești în sec. XV*, în M.M.S. 1-2 /1958, p. 21-36; Mircea Păcurariu, *op. cit.* p.318-333.
- ⁴³ Melchisedec Ștefănescu, *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, vol. I București 1874; Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, Roman, 1984.
- ⁴⁴ D. Dan *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912; Petru Rezuș, *Contribuții la istoria orașului Rădăuți*, București, 1975.
- ⁴⁵ Mircea Păcurariu, *op. cit.* p. 327-332 bibliografia..
- ⁴⁶ M.Lascaris, *Joachim, metropolite de Moldavie*, în “Bul. de la Section historique de l’Academie Roumaine”, 1927, p.11-15.
- ⁴⁷ N.M. Popescu, *Gheorghe David, mitropolitul Moldovei*, în B.O.R. 1-2/ 1936, p.1-13.
- ⁴⁸ Alexandru V. Boldur, *op cit.*, p. 144.
- ⁴⁹ *Ibidem*, p. 143.

- ⁵⁰ Ștefan cel Mare... în B.O.R. nr. 7/1954, p. 704.
- ⁵¹ Scarlat Porcscu, Episcopia Romanului... p. 150-151. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 340-343.
- ⁵² Gruia Șt. Pop, *Moldova în Sinodul de Unire de la Florența – 1439*, în S.T. 1-3/1921, p. 57-71; P.S.Năsturel, *Câteva însemnări...*, p. 643.
- ⁵³ Potemkin, V.P. *Istoria diplomației*, vol. I. București, 1946, p.222; Al. Cerna Rădulescu, *Legăturile politice și religioase româno ruse*, în "Ortodoxia" 2-3/1949, p.11-14.
- ⁵⁴ Grigore Ureche, *op. cit.* p.112.
- ⁵⁵ Vasile Drăguț, *Introducere. Arhitectura religioasă. Pictura murală*, în *Monumente istorice din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, p.10- 11.
- ⁵⁶ Ibidem.
- ⁵⁷ Ștefan cel Mare..., în B.O.R. 7/1954, p. 713.
- ⁵⁸ Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 12.
- ⁵⁹ *Repertoriul monumentelor...*, p.49 – 214.
- ⁶⁰ Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna, *O primă ctitorie și necropolă voievodală datorată lui Ștefan cel mare: mănăstirea Probota*, în S.C.I.A. 1977, p. 205- 230; iar despre Biserica Sf. Dumitru vezi pe larg S.C.I.V. 3-4/1955, p. 777-779; *Repertoriul...* p. 233-234.
- ⁶¹ Marius Porumb, *Bisericile din Feleac și Vad. Două ctitorii moldovenești din Transilvania*, București, 1968, p.5-18.
- ⁶² *Repertoriul...*, p. 155-159
- ⁶³ Ibidem, p. 207-208.
- ⁶⁴ Pentru legăturile între prezența moaștelor și centrele ecleziastice ce le dețineau și domnie în SE Europei a vedea J. Dujcev, *La littérature des slaves meridionaux au XII-e siècle et ses rapport avec la littérature byzantine*, în *L'Art byzantine du XIII-e siècle*, Belgrad, 1967.
- ⁶⁵ Ibidem.
- ⁶⁶ D. Constantinescu, *Unde a fost înmormântat Bogdan al II-lea Voievod*, în "Carpatica" 1971, p. 315-322;
- ⁶⁷ Grigore Ureche, *op. cit.* , p. 93.
- ⁶⁸ Ibidem.
- ⁶⁹ Ibidem.
- ⁷⁰ Ibidem.
- ⁷¹ Gh.I. Cantacuzino, *Biserica lui Ștefan cel Mare din Războieni – moment comemorativ*, în "Mem.Antiq" IV –V /1972-1973, p. 231-235.
- ⁷² *Repertoriul...* p. 196.
- ⁷³ Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1941, p. 71.
- ⁷⁴ Ibidem, p. 215; A vedea și Teoctist, Mitropolitul Moldovei și Sucevei, *La 475 de ani de la trecerea din viață a voievodului Ștefan cel Mare*, în M.M.S. 7-8/1979.
- ⁷⁵ Teodor Bodogae, *op. cit.* p-216.
- ⁷⁶ Ibidem.
- ⁷⁷ Ibidem, p. 218.
- ⁷⁸ Ibidem, p. 250.
- ⁷⁹ Ibidem, p. 279-280.
- ⁸⁰ Ibidem, p. 116.
- ⁸¹ Ibidem, p. 79.
- ⁸² Ibidem, p. 304.
- ⁸³ Ibidem, p. 116 și 118. A vedea și T. Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare...* p. 477.
- ⁸⁴ Ibidem.
- ⁸⁵ I. Bogdan, *Două steaguri ale lui Ștefan cel Mare la Mănăstirea Zografu din Muntele Athos*, în A.A.R.M.S.I. Seria II, tom. XXIX, București, 1902, p. 92. Vezi descrierea în *Repertoriul...* p. 332.
- ⁸⁶ Mircea Păcurariu, *op. cit.* vol. I.
- ⁸⁷ Ștefan cel Mare a fost căsătorit de trei ori: A) prima dată cu Evdochia de Kiev, la 5 iulie 1463, sora cneazului Simion Olelcovici. A murit în 1467. B) la 14 septembrie 1472 se căsătorește cu Maria din Mangop, rudă cu bazileii bizantini care cârmuiau în acel timp ținutul Mangopului din Crimeia. A murit la 19 decembrie 1477. C) 1479 cu Maria Voichița fiica lui Radu cel Frumos (1462-1474). A murit în 1511. A vedea pe larg, Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Romînilor*, vol. II, București, 1976, p. 186-188.
- ⁸⁸ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.* p.163.

- ⁸⁹ P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 109.
- ⁹⁰ Hurmuzaki-Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II, partea I, p.493.
- ⁹¹ A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. IV, București, 1927, p. 301; N. Iorga, *Istoria Bisericii Românești*, vol. I, București, 1929, p 156.
- ⁹² Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op cit.*, p. 154.
- ⁹³ *Ibidem*, p. 162.
- ⁹⁴ N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ștefan cel Mare*, Craiova, 1913, p.59.
- ⁹⁵ Hurmuzaki-Iorga, *Documente...* vol. II, partea I, p. 22.
- ⁹⁶ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 191.
- ⁹⁷ *Ibidem*.
- ⁹⁸ *Ibidem*.
- ⁹⁹ *Ibidem.* În ierarhia valorilor epocii sale, acest apelativ *Athleta Christi* coincide cu termenul religios care înseamnă la propriu, „*purtător de biruință pentru credința creștină*”.
- ¹⁰⁰ *Ibidem*.
- ¹⁰¹ Călători străini despre Țările Române, vol. I, București, 1968, p.149.
- ¹⁰² N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ștefan cel Mare*, Craiova, 1913, p. 67. La 23 decembrie 1593, viteazul general ungur Prepostvari, care era în serviciul habsburgilor i-a scris domnitorului Aron Vodă, îndemnându-l să participe la lupta împotriva turcilor în felul acesta putea „*trece la nemurire, rămânându-i pe vecie același nume bun ca al înaintașului său, Ștefan Vodă, de odinioară, a cărei slavă de viteaz, mai trăiește și numele lui nu se va șterge cât va ființa lumea*”. A vedea Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, București, 1932, p. 54
- ¹⁰³ *Cronicile slavo române...*, p. 7, 16, 29, 44, 49.
- ¹⁰⁴ T. Ghițan, C. Miricioiu, *Câteva precizări în jurul diagnosticului boalei lui Ștefan cel Mare*. în „*Rev. medico-chirurgicală*” Iași, 1950.
- ¹⁰⁵ N. Vatamanu, *Voievozi și medici de curte*, București, 1972.
- ¹⁰⁶ I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p.275.
- ¹⁰⁷ C. Esarcu, *Ștefan cel Mare, documente descoperite la Veneția*, București . 1874, p.99.
- ¹⁰⁸ *Cronicile slavo române...*, p. 13, 22.
- ¹⁰⁹ Acoperământul este din brocart italian și catifea cu fir de aur broșat, căptușit inițial cu mătase roșie, dublată acum cu pânză de in în culoarea naturală, fiind considerat cea mai somptuoasă țesătură din câte există la Mănăstirea Putna. O. Tafrali, *Le tresor byzantin et roumain du monastere de Poutna*, Paris, 1925, p. 55-56; *Repertoriul...* p. 310, Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 277-280. Capacul principal al Acoperământului este încadrat de un chenar dreptunghiular de satin roșu cu marginile aurite, pe care se află brodată, cu fir de aur următoarea inscripție: „*Io Bogdan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, a împodobit și acoperit cu acest acoperământ mormântul tatălui său, Io Ștefan voievod, care a domnit în Țara Moldovei 47 de ani și trei luni și care a trecut la veșnicul lăcaș în anul 7012, luna iulie, în ziua a doua, marți, la ceasul al patrulea din zi*”.
- ¹¹⁰ *Repertoriul...*, p.310. În *Cronica* lui M. Miechowski găsim informația că agonia marelui domn a „*Început la miezul nopții*”, A vedea I. Minea, *În legătură cu data morții lui Ștefan cel Mare*, în C.I. 1932-1933, nr. 1, p. 219-220.
- ¹¹¹ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare...*, p.310.
- ¹¹² Grigore Ureche, *Letopisețul...*, p. 81.
- ¹¹³ *Ibidem*, p. 120.
- ¹¹⁴ Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității...* p. 589-594.
- ¹¹⁵ *Ibidem*, p. 46-48, 549-551.
- ¹¹⁶ Constantin Rezachevici, *Cronologia...*, p. 543.
- ¹¹⁷ Claudiu Paradais, *Mormintele voievodale de la Putna*, în M.M.S. 3-4/1982, p. 252-257.
- ¹¹⁸ Silviu N. Dragomir, *Mistere*, București, 1998, p. 183-186.
- ¹¹⁹ C. Esarcu, *Ștefan cel Mare...*p. 103.
- ¹²⁰ Un precedent feminin, datorat obiceiului sârbesc al capetelor încoronate există. Maria Despina – soacra lui Ștefan cel Mare, văduva lui Radu cel Frumos, decedată la 1 mai 1500 și înmormântată în același fel călugăresc tot la Putna. A vedea Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității...*, p. 52.
- ¹²¹ Tudor Pamfile, *Mănunchi de povestiri populare cu privire la Ștefan cel Mare*, Chișinău, 1919, p. 68.

ASPECTE ALE FISCALITĂȚII DIN ȚARA MOLDOVEI ÎN EPOCA ȘTEFANIANĂ

Mihai Lazăr

Cărmuitor destoinic, geniu militar și diplomatic, adevărat ctitor de țară, Ștefan cel Mare este, de bună seamă, domnitorul cel mai reprezentativ al românilor. Domnia sa îndelungată, prosperă și glorioasă a generat în conștiința contemporanilor și, deopotrivă, a posterității, efigia unui ev istoric cu aură mitică. Timp de jumătate de veac, Țara Moldovei a cunoscut o evoluție înfloritoare în toate domeniile, prestigiul internațional dobândit nemaiputând fi nicicând egalat. Se poate vorbi cu vădit temei, de o **Epoacă Ștefanieană** emblematică prin conținut și semnificații pentru întreaga noastră istorie.

De-a lungul timpului, ilustrul domnitor și epoca sa au făcut obiectul unor ample investigații. În cei 500 de ani ai posterității ștefaniene s-a acumulat o bibliografie cu adevărat impresionantă. S-a scris mult, din perspective diferite și cu mijloace specifice. Dacă o parte a cercetărilor au fost întreprinse în context aniversar, cu firești accente emoționale, altele, nu puține la număr, reprezintă studii temeinice, riguroase, cu un aport științific notabil. Bibliografia problemei cuprinde peste 2500 de titluri reprezentative – articole, studii și lucrări monografice¹.

Cercetările de factură istorică au vizat atât punerea în circuitul științific a fondului de izvoare, cât și studierea în spiritul analitic și sintetic al perioadei. Constatând interesul generos al medievistilor pentru restituirea moștenirii ștefaniene, se cuvine să precizăm în context că nu toate aspectele au fost analizate cu aceeași eficiență. În timp ce realitățile politico-diplomatice, militare și religioase sunt, în linii mari, bine ilustrate în plan istoriografic, cele privitoare la economie, populație, viața socială, fiscalitate continuă să fie insuficient cunoscute.

*
* *

Fiscalitatea a constituit în timpul lui Ștefan cel Mare un segment important al politicii interne. Pe această cale domnul și-a asigurat, în bună parte, resursele financiare și materiale, precum și serviciile necesare funcționării aparatului de stat, a oștirii și a Curții princiare. Totodată, veniturile fiscale, în complementaritate cu patrimoniul domnesc public și privat au făcut posibilă ampla politică constructivă în domeniile religioase, militar și aulic și realizarea unor opere cultural-artistice de mare valoare.

Pentru cunoașterea realităților fiscale s-a manifestat un anume interes încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea². Cercetările întreprinse până în prezent au atins un evantai larg de probleme³. Cu toate acestea, nu s-au putut lămuri în mod convingător nici cadrul de ansamblu al politicii fiscale (sistemul de impunere și percepere, instituțiile specializate, organizarea aparatului administrativ-fiscal) și nici nomenclatorul de impuneri (dări, taxe, amenzi, prestații și servicii). Stadiul relativ modest al cercetărilor are la bază două determinări obiective: 1) inexistența unor izvoare statistice; 2) imprecizia și ambiguitatea terminologiei fiscale de epocă. Dificultățile menționate, realmente insurmontabile, au împietat în mod decisiv asupra calității oricărui demers științific. Studiarea temeinică a politicii fiscale presupune utilizarea unor izvoare statistice oficiale privind efectivele populației, averea, sursele de venituri și veniturile realizate de gospodăriile impozabile, dările, taxele și prestațiile existente în nomenclatorul fiscal. Numai înregistrările cantitative de acest fel pot oferi o imagine exactă și cuprinzătoare asupra politicii fiscale (sistemul de impunere și percepere, cuantumul și natura obligațiilor, dinamica veniturilor domnești. Pentru perioada domniei lui Ștefan cel Mare nu dispunem, din păcate, de nici un izvor

„Codrul Cosminului”, nr. 10, 2004, p. 63-68

statistic din categoriile menționate. În spațiul moldav au existat, desigur, anumite înregistrări statistice, dar până la sfârșitul secolului al XVI-lea s-a apelat, în principal, la practicile tradiționale existente la nivelul obștilor sătești: impunerea în sistemul cislei, înregistrările pe răboj, sistemul răspunderii solidare a membrilor obștei la plata dărilor ș. a. Tradițiile obștești, destul de puternice, au impus modalități de înregistrare specifice, nu mai puțin riguroase în concepția contemporanilor, dar care au lăsat urme vagi, greu de sesizat⁴. Aceste practici de factură populară ne sugerează rolul obștei în gestionarea operațiunilor fiscale: stabilirea potențialului economic al gospodăriilor impozabile și a cotității impunerii pentru fiecare categorie de obligații. În condițiile penuriei totale de izvoare statistice, pentru completarea parțială a informației documentare, dobândesc o însemnătate sporită așezămintelor fiscale domnești și actele de privilegii acordate mănăstirilor, boierilor, negustorilor, satelor de colonizare și satelor din zona de graniță cu obligații speciale⁵.

Apelul la surse istorice narative – cronici și relații de călătorie – nu este semnificativ, întrucât această categorie de izvoare este mai puțin relevantă pentru realitățile secolului al XV-lea⁶. Avem la dispoziție, prin urmare, doar surse informative de mână a doua, mai puțin consistente, în temeiul cărora nu se poate ajunge la constatări de ordin cantitativ, atât de necesare în sfera fiscalității.

*
* *

Domnia lui Ștefan cel Mare a marcat trecerea de la o perioadă de prelungită criză la una de stabilitate și prosperitate. Prin măsuri înțelepte, aplicate cu fermitate, s-a urmărit consolidarea instituțiilor țării, încurajarea economiei și realizarea bunăstării pentru toate categoriile sociale. Programul politic al lui Ștefan cel Mare, unic prin amploare și consecințe în istoria Moldovei, a generat un suflu înnoitor în toate domeniile și a permis întărirea fără precedent a autorității domnești.

Înfăptuirea ambițioaselor obiective de politică internă și externă a fost posibilă, în bună măsură, datorită prosperității economice înregistrată de principat în acea vreme și a veniturilor însemnate de care a dispus domnul. Cu îndreptățit temei s-a afirmat că: "Nici victoriile militare, nici organizarea de stat și nici susținuta campanie constructivă nu s-ar fi concretizat astfel, dacă disponibilitățile celui de care depindeau ar fi fost mai reduse"⁷.

Activitatea politică a domnului s-a întărit continuu prin promovarea unor persoane noi în Sfatul Domnesc care, în marea lui majoritate, și-au dovedit credința față de tron. Pe parcursul celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea, boierii fără dregătorii s-au regăsit într-o mai mică măsură în componența Sfatului Domnesc. Din cei 119 boieri ce s-au perindat în acest organism politic în răstimpul aprilie 1457 – iulie 1504 cca. 77% sunt atestați în calitate de dregători⁸. Acest fapt consfințește în mod clar, credem noi, procesul de consolidare a puterii centrale⁹. Instituind un regim autoritar, Ștefan cel Mare și-a asigurat controlul asupra boierimii și a fost în măsură să aplice, cu eficiență, măsurile destinate consolidării poziției sale și în celelalte domenii.

Printr-o politică înțeleaptă a fost încurajată colonizarea teritoriilor așa-zise "pustii" cu oameni proveniți din țările vecine. Regimul de privilegii fiscale, administrative, judecătorești și comerciale acordate coloniștilor a favorizat sporirea numărului de așezări și a populației. În acest fel, a fost întărit potențialul demografic și economic al țării. Documentele de cancelarie înregistrează până la sfârșitul domniei (1504) un număr de 1399 de așezări sătești și 54 de seliști, risipite pe cuprinsul a 27 de ținuturi¹⁰. Orașele și satele cunosc un avânt economic semnificativ care a permis dezvoltarea activităților productive generatoare de venituri pentru populație și, deopotrivă, pentru domnie. Faptul este pus în evidență de sursele informative documentare și narative, precum și de cercetările arheologice efectuate în ultimele decenii. Pierderea ținuturilor Chilia și Cetatea Albă la 1484, importante centre comerciale moldovenești unde pulsa o vie activitate economică, a limitat, în mod vădit, sursele de venituri ale țării. Vistieria a suportat cu greu această pierdere, cu cât se știe că veniturile din activitățile comerciale și din taxele aplicate

negustorilor erau considerabile. Economia moldovenească primea astfel pe lângă o puternică lovitură de strategie militară și una de natură economică¹¹.

Domnia dispunea de un important patrimoniu funciar-economic. Ștefan cel Mare se considera stăpânul Țării Moldovei, al locuitorilor și averii acestora. Obligațiile impozabililor au decurs din acest drept superior de stăpânire – *dominium eminens*¹².

Potrivit cutumelor medievale, domnul putea pretinde de la supuși o cotitate din veniturile realizate pentru acoperirea trebuințelor Curții, aparatului slujitoresc și militar. Domeniul domnesc cuprindea: locurile “pustii”, așezările urbane, o serie de sate considerate domnești, mori, ocne, braniști, iazuri, complexe economice pastoral-agricole, terenuri de vânătoare etc. Domnul dispunea de acest bogat patrimoniu funciar-economic și de veniturile obținute din exploatarea lui, după cum credea de cuviință. Târgurile și satele domnești, organizate administrativ sub forma ocoalelor au oferit un important suport economic puterii centrale.

În perioada urmașilor lui Alexandru cel Bun (1432-1457), în contextul unor profunde frământări interne, o serie de sate din cuprinsul ocoalelor au fost donate mănăstirilor și boierilor. Satele donate sau confirmate noilor stăpâni aparțineau acestora “cu tot venitul”. Prin acordarea regimului de imunitate, domnii au renunțat, de fapt, la dările, prestațiile și serviciile la care erau obligați până atunci locuitorii satelor respective¹³.

Moștenind un patrimoniu mult reu, Ștefan cel Mare a urmărit refacerea și consolidarea acestuia prin achiziționarea unor sate pentru care a achitat suma de 15304 zloți¹⁴. Noile achiziții au fost incluse în ocoale. Cercetarea documentelor de epocă ne sugerează că din totalul de 1399 de sate, un număr de circa 200 făceau parte din patrimoniul domnesc (14,28%)¹⁵.

Târgurile și satele domnești s-au situat în permanență sub protecția marelui voievod. Consolidarea lor economică și demografică a susținut din plin veniturile Vistieriei, atât prin dările plătite de contribuabili, cât și prin prestații, slujbe și vămile încasate.

Politica chibzuită, de încurajare economică, a așezărilor din ocoale a generat, în mod firesc, o stare de prosperitate pentru Curtea princiară. Progresul general al țării și veniturile substanțiale, obținute de domnie au stat la baza amplei politici constructive din a doua jumătate a secolului al XV-lea¹⁶. Rețeaua relativ densă de curți, cetăți, așezăminte mănăstirești, a determinat sporirea consumului intern și, implicit, a avântului principalelor ramuri economice. Problema veniturilor și cheltuielilor Curții domnești ilustrează în chip sintetic starea de ansamblu a țării, potențialul economic al populației și necesitățile de consum publice și private ale domniei.

Deținând toate pârgurile puterii în stat, domnul reprezenta autoritatea supremă și în domeniul fiscal. Hotărârile adoptate pe linia impunerii și percepției dărilor aveau asentimentul sfatului domnesc, în vreme ce aplicarea lor cădea în sarcina marelui vistier și a aparatului administrativ-fiscal aflat în subordinea sa (în cazul veniturilor țării) și a marelui cămăraș (în cazul veniturilor domnești private). Marele vistier ținea evidența veniturilor și cheltuielilor publice, fiind păstrătorul “tuturor catastifelor țării”¹⁷. Însemnătatea demnității de mare vistier a fost consemnată, în mod sugestiv, de cronicista vremii. Grigore Ureche era de părere că acest dregător era “ispravnic pre socotele ce să fac să ia din țară, și grijind și dând lefe slujitorilor, și purtătoriu de grijă a toată cheltuiala Curții și a oaspeți ce vin în țară și toate catastifele țării pre mâna lui”¹⁸. Membru al Sfatului Domnesc cu atribuții largi, marele vistier era un executor fidel al voinței lui Ștefan cel Mare care reprezenta autoritatea supremă în sfera fiscalității. El avea obligația să țină o evidență cât mai riguroasă a populației impozabile, a averilor deținute de aceasta și a veniturilor realizate. În vremea lui Ștefan cel Mare sunt amintiți cinci vistieri: Stanimir (1457-1458), Iuga (1459-1479), Chiracole (1479-1484), numit și Chiracol sau Chiracolea, Boldur (1485-1491) și Isac (1491-1503)¹⁹. Marele vistier era asistat de un anumit număr de subalterni și slugi sau agenți. Este vorba pentru perioada de la sfârșitul secolului al XV-lea de vistierul de rangul al II-lea și de agenți fiscali existenți la nivelul unităților administrativ-fiscale (sate, târguri, ocoale și ținuturi), însărcinați cu perceperea dărilor de la impozabili. În câteva cazuri sunt pomeniți concomitent câte doi vistieri: Iuga și Chiracole, Boldur și Isac, Isac și Ieremia²⁰. Pot fi două explicații: 1) alături de noul vistier, cel vechi își

păstrează titlul; 2) noul demnitar deține rangul de al II-lea vistier²¹. Deși al II-lea vistier apare documentar abia în anul 1516, putem presupune, pornind de la situațiile menționate, că acest dregător a existat încă din vremea lui Ștefan cel Mare²². Aceasta cu atât mai mult cu cât, încă din anul 1490, este atestat documentar și diacul de vistierie Aavram²³.

Categoriile de impuneri și cuantumul acestora pe categorii de impozabili erau fixate de către domnitor, uneori și prin consultarea membrilor Sfatului Domnesc, în funcție de necesitățile Curții²⁴. Pe măsura sporirii cheltuielilor publice au fost operate, în mod firesc, o serie de creșteri în ce privește cuantumul dărilor existente sau au fost introduse dări noi. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, întrucât nivelul producției și schimburilor comerciale era restrâns, dările, taxele și amenzile s-au perceput cu deosebire în produse naturale, pe care impozabilii le realizau în gospodăriile proprii²⁵. Deoarece informațiile documentare ale vremii surprind în mod lacunar și ambiguu nomenclatorul de obligații fiscale este, firește, destul de greu, dacă nu chiar imposibil, de a înfățișa, cu rigoare, caracterul, numărul și cuantumul obligațiilor pe care impozabilii le datorau Vistieriei și Cămarii.

Potrivit criteriilor de impunere și percepere, dările erau structurate în două categorii principale: *directe* și *indirecte*. Dările directe se stabileau în funcție de potențialul economic al contribuabililor; dările indirecte erau impuse ocazional și cuprindeau, de regulă, diverse taxe vamale.

Principala obligație fiscală – dare de repartitie – a fost *birul*, numit și *dare* sau *dajde*²⁶. Această impunere era legată de persoana contribuabilului, potrivit potențialului economic global al gospodăriei acestuia, adică pe pământ (în cazul proprietarilor), pe inventarul fix, pe sursele de venituri și pe veniturile propriu-zise realizate.

Alte dări *directe* – cele *de cotitate* – afectau distinct bunurile materiale ale populației impozabile: ovinele, porcinele, albinele, grânele, vinul, mierea, ceara, fânul etc. Nivelul prelevărilor era fixat, de obicei, la 1/10 din venituri. Din acest motiv, dările de cotitate percepute în natură, sunt cunoscute prin termenii generici: *desetină* (var. *deseatină*), *decimă* sau *dijmă*. Taxele au reprezentat o sursă însemnată de venituri pentru Ștefan cel Mare și Curtea sa. Pentru mărfurile intrate în circuitul comercial, negustorii trebuiau să achite anumite vămi: *vama cea mare*, *vama cea mică*, *cântarul*, *brudina*, *numărătoarea*, *grămăția* ș. a.²⁷. Scutirile sau reducerile de vamă au reprezentat înlesniri importante pentru toate categoriile de negustori. Semnificative sunt, în același timp, privilegiile acordate locuitorilor din satele de colonizare (slobozii). În acest sens, se cuvine menționat hrisovul ștefanian din 13 martie 1466, privitor la slobozia Negoiești, aparținând Episcopiei de Roman, care prevede scutiri de vamă pentru un nomenclator larg de mărfuri: vite mari și mici, piei de animale domestice și sălbatice, brânzeturi, pește, sare, postav, fier, ceară, miere etc.²⁸. În afară de *dările directe* și *indirecte*, Ștefan cel Mare a obținut însemnate venituri și din *amenzi* (*osluh*, *pripas*, *dușegubină*, *zavescă*). Cele mai multe din aceste amenzi erau cunoscute sub denumirea generică de *gloabe*²⁹.

În sfârșit, o categorie aparte de obligații față de domn erau cuprinse în așa-numitele *prestații*, *slujbe*, *servicii*, *munci* sau *robote*. Majoritatea acestor obligații sunt atestate documentar încă din prima jumătate a secolului XV, în condițiile acordării unor scutiri diverselor structuri sociale³⁰.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, politica fiscală a evoluat în limite normale. Ștefan cel Mare reușind să-și asigure sursele materiale și financiare necesare întreținerii Curții, ostirii și aparatului slujitoresc, din producțiile obținute pe propriul domeniu, din dijelele percepute de la locuitorii trăitori pe domeniul domnesc public, precum și din dările achitate de contribuabilii de rând din așezările sătești incluse în ținuturile țării. În vremea lui Ștefan cel Mare au fost acordate puține scutiri de dări, cele constatate referindu-se mai cu seamă la mănăstiri și mai puțin la boieri. Măsurile preconizate de domn în domeniul fiscal au echivalat cu o adevărată reformă care a permis restructurarea sistemului de imunități și privilegii.

Impunerea populației neprivilegiată era efectuată în sistemul *cislei*. Fruntașii așezărilor sătești și urbane repartizau dările pe capii de familie, în funcție de potențialul economic de ansamblu al gospodăriilor acestora. Sistemul *cislei* s-a dovedit eficient pentru aparatul de stat

deoarece era simplu de aplicat, nu presupunea eforturi speciale din partea agenților fiscali, iar prin solidaritatea comunității la plata dărilor, veniturile domnești, de regulă, erau garantate. Operațiunea de cisluire o făceau chiar locuitorii impozabili sub supravegherea *oamenilor buni și bătrâni*, fără amestecul direct al aparatului administrativ-fiscal. În principiu, *cisla* asigura o anume echitate în repartitia dărilor.

În articolul de față ne-am limitat la prezentarea unor caracteristici generale ale fiscalității ștefanien. Cercetarea detaliată a nomenclatorului de obligații fiscale și a politicii promovate de marele Ștefan în domeniul fiscalității vor fi înfățișate într-un studiu separat.

ABSTRACT

Fiscality represented an important segment of the internal policy during Stephen the Great's reign. In this way he ensured, in a great extent, the financial and material resources, and also the necessary services for a good management of the state body and of the Royal Court. In the same time, the fiscal income, in complementarity with the public and private royal domain, made possible the ample constructive policy in the religious, military and aulic domains and the accomplishment of some cultural-artistic works of great value.

Since the second half of the nineteenth century a special interest in the fiscal realities has become manifest. The research that has been done until now have reached an ample range of problems. Nevertheless, there are still unclear matters regarding the general framework of the fiscal policy or the debts nomenclator (fees, taxes, dues, tolls). The problem of the incomes and expenses in Stephen the Great's time illustrate in a synthetic way the general state of Moldavia, the economic potential of the population and the public and private consume necessities of the royal court.

The present work refers to the main aspects the fiscal policy. In this first part we present some general problems. The obligations nomenclator and the evolution of the fiscal policy will be dealt with in the second part of our study.

NOTE:

¹ Vezi, în acest sens: *Bibliografia istorică a României*, Editura Academiei, vol. I-VIII, București, 1970-1985; vol. IX, Cluj-Napoca, 2000; Șerban Papacostea, *Bibliografia istorică a epocii lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1964, p. 641-676; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1958; Dan Prodan, *relațiile moldo-otomane în vremea lui Ștefan cel Mare în istoriografia românească. Izvoare și sinteze istorice*, în vol. *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Editura Alfa, Iași, 2003, p. 413-428; Idem, *Relațiile moldo-otomane în timpul lui Ștefan cel Mare în istoriografia românească*, în AIIA1, XLI, 2004, p. 79-96; *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în istorie*. Carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, Editura "Mușatinii", 2003, 617 p.; *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în legendă*, Sfânta Mănăstire Putna, Editura "Mușatinii", 2003; *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, Editura "Mușatinii", 2004; *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Bibliografie*, Carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, Editura "Mușatinii", Suceava, 2004.

² *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Bibliografie*, p. 81-91 și 146-152; Mihai Lazăr, *Realități fiscale din Țara Moldovei*, Iași, Editura Junimea, 2000, p. 9-41 și 227-256.

³ Mihai Lazăr, *op. cit.*, p. 26-41.

⁴ Al. I. Goța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, ediție Dinu C. Giurescu, București, 1986, p. 339-344.

⁵ *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova* vol. II (1449-1486), Volum întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, Editura Academiei, București, 1976; vol. III (1487-1504). Volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, Editura Academiei, București, 1980.

⁶ *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI*, publicate de Ioan Bogdan. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959; Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ediția a II-a îngrijită de P.P. Panaitescu, București, 1958; *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, ed. Maria Holban, Editura Științifică, București, 1968.

⁷ Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în Rdl, nr. 5-6, 1982, p. 601-602.

⁸ A. Sacerdoțeanu, *Divanele lui Ștefan cel Mare*, în "Analele Universității «C. I. Parhon» București", istorie, 1956, p. 164, 165; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, Editura Academiei, București, 1968, p. 54; Un număr de 9 dregători au fost recrutați din rândul rudelor domnului (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 53-60).

⁹ În această vreme are loc procesul de încheiere a fenomenului de sinteză heraldică prin includerea stemei dinastice, capul de bour, în stema țării (Viorel Butnaru, *Monedele lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Editura Alfa, Iași, 2003, p. 66).

¹⁰ Constantin Burac, *Așezările Țării Moldovei din epoca lui Ștefan cel Mare*, Editura Ministerului Administrației și Internelor, București, 2004, p. 5-10.

¹¹ Leon Șimanschi, *op. cit.*, p. 597-598; Constantin Burac, *op. cit.*, p. 10-22.

¹² Constantin Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Editura Junimea, Iași, 1984, p. 95-110.

¹³ *Ibidem*, p. 82.

¹⁴ Al. I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, 1986, p. 29.

¹⁵ Alexandru Gonța avansează procentul de 10% (Al. I. Gonța, *Unele aspecte ale politicii interne a lui Ștefan cel Mare*, în Rdl, 4, 1957, p. 91-103), în vreme ce Leon Șimanschi, procentul de 1/15 din totalul satelor (Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în *loc. cit.*, p. 601).

¹⁶ Vezi și Ștefan Ștefănescu, *Conștiința europeană în gândirea lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p. 287. Ștefan Sorin Gorovei, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. 1504-2004. Portret în istorie*, p. 556.

¹⁷ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București, 1956, p. 77.

¹⁸ *Ibidem*; Miron Costin, *Opere*, București, 1958, p. 388.

¹⁹ Vezi DRH. A., volumele I și II.

²⁰ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 226; Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în Rdl, tom 35, nr. 56, 1982, p. 600.

²¹ Leon Șimanschi, *loc. cit.*, p. 600.

²² Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 226.

²³ DRH. A., vol. III, doc. nr. 65, p. 120-122.

²⁴ N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Editura Academiei, București, 1971, p. 7.

²⁵ Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în SMIM, vol. IV, 1960, p. 223-306.

²⁶ DRH. A., vol. I, p. 348.

²⁷ *Ibidem*, p. 410.

²⁸ *Ibidem*, p. 190.

²⁹ Nicolae Grigoraș, *Principalele amenzi din Moldova în timpul orânduiri feudale (secolele al XIV-lea – al XVIII-lea)*, în AIIAI, VI, 1969, p. 159-176.

³⁰ DRH. A., vol. I, p. 190, 352 și 410; Nicolae Grigoraș, *Obligații în muncă față de stat și turci ale populației din Moldova (sec. XIV-XVIII)*, în SRdl, tom XVIII (1965), nr. 4, p. 895-912.

PERSONALITATEA ȘI EPOCA LUI ȘTEFAN CEL MARE ÎN CREAȚIA ISTORIOGRAFICĂ A UNUI ROMANTIC

Dumitru Vitcu

Apreciat îndeobște și nu fără temei, „cea mai mare figură a istoriei noastre din a doua jumătate a secolului al XIX-lea”¹ sau „întemeietorul istoriografiei române moderne”², spre a ne limita la doar cele două ipostaze sau unghiuri de vedere din care a fost receptat în posteritate, Mihail Kogălniceanu, căci despre el este vorba, continuă să atragă, să preocupe ori să fascineze pe cei care caută în trecut reperele necesare evaluării prezentului și/sau scrutării viitorului din varii perspective. „Noutatea oamenilor mari – glosa un ilustru înaintaș comentând pe și mai ilustrul său model – nu se mântuie niciodată: ceilalți sunt o picătură, ei un izvor”.

Multă vreme umbrît de „omul faptei sau de Mihail al săbiei”, cum i-a immortalizat imaginea peste ani Nicolae Iorga³, celălalt Mihail „al luminii”, sau cărturarul și istoricul, a fost recuperat relativ târziu, dar aproape fără de cusur, împlinindu-se astfel și dorința deseori mărturisită a subiectului: „Cronologic, istoricul – în viziunea ultimului și celui mai de seamă exeget – este ipostaza dintâi a personalității sale, poate și cea mai de seamă, fiindcă tot ceea ce a realizat după aceea, ca prozator, ca publicist, ca om politic, ca diplomat, sunt inițiative ce decurg oarecum din această primă și esențială ipostază”⁴.

Deși plasat cu predilecție – și iarăși justificat – la începutul carierei, mai precis în vremea studiilor și în anii imediat următori (aproximativ între 1837 și 1852), demersul istoriografic al lui Mihail Kogălniceanu trebuie situat, ca finalitate, mijloace și limite, în cadrul întregii sale activități, de o semnificație particulară pentru palingeneza pașoptistă și pentru construcția de stat a României moderne. Este dimensiunea lui cea mai caracteristică, „poarta prin care cercetătorul pătrunde mai lesne în biografia atât de complexă a cărturarului și militantului politic”⁵.

Fără îndoială, opera propriu-zisă a celui care a conceput, în spiritul școlii romantice, întâia sinteză a istoriei naționale, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens* (Berlin, 1837), a scos prima revistă specială de istorie, „Arhiva Românească” (Iași, 1841, 1845), a tipărit, chiar dacă parțial, un valoros corpus narativ, compus din *Letopiseșele Țării Moldovei* (1845-1852), *Fragments tirés des chroniques moldaves et valaques* (1845) și *Cronicile României* (1872-1874), dintr-un prea îndrăzneț proiect editorial mărturisit lui C. Hurmuzaki în 1840, numit *Scriptores, rerum rumanicarum sive valachicarum* și a lăsat celebrul *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională* (1843), în măsură să-i sintetizeze ideile și să-i eternizeze mesajul, nu este foarte amplă. Întregită, însă, prin numeroasele însemnări, comentarii și note risipite de-a lungul anilor prin diverse publicații, precum „Alăuta românească” (1838), „Propășirea” (1844), „Revue de l'Orient” (1849), „Steaua Dunării” (1855-1856) ori „Analele Academiei Române”, aceeași operă comportă o adâncă semnificație pentru evoluția ulterioară a domeniului, pentru că – observa Pompiliu Teodor – „a contribuit hotărâtor la definirea romantismului istoriografiei românești”⁶.

Principala învățătură dobândită în Apus de tânărul care și asigurase prin lucrările publicate, la vârsta de 20 de ani, o certă prioritate în dezvoltarea domeniului consta în convingerea că prefacerea societății românești, anchilozată de metehnele aceluia „orientalism toropitor”, nu putea fi închipuită decât pe temeiul deplinei cunoașteri a realităților trecute. Sub semnul istorismului, așadar, al întoarcerii spre trecut, cu scopul de a-i stabili și încorpora valorile perene, a și avut loc întregul proces de renaștere națională în spațiul românesc. „Să luăm exemple din actele trecutului – îndemna Kogălniceanu – dar să nu reașezăm trecutul!” Numai spiritul combativ și eroic al acestuia trebuia asimilat, nicidecum și soluțiile sale. De unde și

apelul său neostoit la cronici, la eroii populari și la istorie, fiindcă „întâmplările, faptele strămoșilor noștri, prin moștenire sunt și ale noastre”⁷.

Într-adevăr, interesul pentru cunoașterea și punerea în valoare a trecutului nu fusese niciodată atât de pronunțat și de sincer exprimat ca în prima jumătate a secolului al XIX-lea, numit și „al naționalităților”, interes sporit apoi progresiv an de an și decenii după decenii. Obsesia istoristă a epocii⁸, motivată prin nevoia afirmării identității naționale și întreținută prin efortul constant al cărturarilor reprezentând faimoasa generație pașoptistă, cvasiidentică cu cea unionistă, este ilustrată printr-o vădită predilecție pentru Evul Mediu, pentru cultul strămoșilor și al simbolurilor oferite de marile personalități ale trecutului, readuse în actualitate în manieră și prin mijloace specifice vârstei romantice a istoriografiei. Proslăvind, chiar idealizând acel trecut și pe eroii săi, istoria era tot mai mult percepută ca o școală a naționalității (alăturată semnificației impusă din antichitate de „magistra vitae”) și, totodată, o eficiență armă politică la îndemâna celor dispuși a-i recunoaște simbolurile ori a-i proba capacitatea mobilizatoare asupra conștiințelor⁹.

Din cronici și istorie, dintre vrednicii strămoși invocați și transformați astfel în material didactic pentru congenari, M. Kogălniceanu a desprins, nu o dată, figura legendară a voievodului moldav, Ștefan cel Mare, erou al patriei sale, contrapus de tot atâtea ori „eroilor lumii”, începând cu împărații Alexandru Macedon sau Iulius Cezar. Iar alături de toponime rămase celebre în istoria războaielor și a umanității, el așeza cu justificată mândrie locuri autohtone generatoare de același tip de emoții: „Pentru mine, bătălia de la Războieni are mai mare interes decât lupta de la Termopile, iar izbânzile de la Rahova și Călugăreni îmi par mai strălucite decât acele de la Maraton și Salamina, pentru că sunt câștigate de români”. Ba, chiar plusând, afirma în celebru-i *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională la Academia Mihăileană* că „Suceava și Târgoviște sunt pentru mine mai mult decât Sparta și Atena; Baia, un sat ca toate satele pentru străin, pentru român are mai mult preț decât Corintul, pentru că în Baia avarul rigă al Ungariei, Matei Corvinul, viteazul vitejilor, craiul crailor, cum îi zicea Sixt al IV-lea, rănit de sabia moldovană, fu pus în fugă și uită drumul patriei noastre”¹⁰.

Temerar în inițiativa sa de a oferi străinătății o primă sinteză de istorie (națională) românească în condițiile absenței cvasitotale a studiilor analitice indispensabile, temeritate caracteristică, de altfel, epocii și spațiului de exprimare¹¹, Kogălniceanu, urmând întrucâtva exemplele oferite de Cantemir și, mai târziu, de corifeii Școlii Ardelene, își motiva astfel gestul: „Moldova și Valahia sunt singurele țări din Europa care nu au o istorie continuă și completă”. Încercările anterioare, observa el, puține, fragmentare și lipsite de necesara documentație externă, scrisă în limba română, rămăseseră necunoscute în afara granițelor. „Astăzi, când amândouă Principatele vin să-și reia un loc printre statele civilizate, când se ridică glasuri în Franța și în Germania în favoarea lor, mi-am impus sarcina de a face cunoscută țara mea Europei și de a da o istorie a Moldovei și a Valahiei scrisă franțuzește”¹². Extinzându-și demersul și asupra valahilor transilvăneni¹³, ulterior cuprinzând și „statutul independent al transilvănenilor”, escamotat inițial¹⁴, se simțea îndrituit să proclame drept patrie a sa „toată acea întindere de loc unde se vorbește românește” și să definească istoria națională ca „istoria Moldovei întregi înainte de sfârșirea ei, a Valahiei și a fraților din Transilvania”¹⁵.

Ceea ce a înfăptuit și rămas din generoasele sale proiecte, revizuite din mers în funcție de oportunități conjugate ori de circumstanțele neprielnice, stă astăzi la dispoziția cititorului. Însoțit de cele mai avizate comentarii, grație stăruințelor restitutive din ultima jumătate de secol datorate succesiv lui A. Oțetea, Dan Simonescu și, îndeosebi, Al. Zub. Pe segmentul tematic în discuție, titluri precum: *Bătălia de la Războieni și pricinile ei* (apărut în „Arhiva românească”, I, 1840/1841, p. 93-120), *Ștefan cel Mare arhitect* (în „Propășirea”, nr. 33, 27 august 1844), *Din istoria patriei. Ioan Albert și Ștefan cel Mare* (în „Calendar pentru poporul românesc pe anul 1844”, Iași, 1844, p. 53-56), *Ștefan cel Mare în târgul Băii* (în „Calendar pentru poporul românesc pe anul 1845”, Iași, p. 42-56) și chiar *Necrologul lui Ștefan cel Mare* (în „Arhiva românească”, I, 1844, p. 50-51), indiferent de proiecție sau finalitate, adică fie definind episoade din obsedanta-i *Istorie a Moldovei*, fie studii de sine stătătoare ori simple exerciții literare,

constituie, laolaltă, tot atâtea argumente în sprijinul propriei constatări – într-o raportare comparativă – că „și istoria noastră are întâmplări, are portreturi, care nădăjduiesc că n-ar rămânea mai jos decât eroii celor vechi dacă acestora li s-ar scoate aureola poetică cu care până la geniu i-a înfrumusețat”¹⁶. Între acele întâmplări va fi fost cu siguranță și sângeroasa bătălie de la Războieni, pentru evocarea căreia utilizase sursele consultate în elaborarea istoriei Moldovei, adică pe Miron Costin, Dimitrie Cantemir, J. Hammer, J. A. Fessler, Engel, Cara, adăugând însă cronicile lui Ureche și Neculce, precum și o carte grecească păstrată de la mitropolitul Dosoftei (cu referiri la campania lui Baiazid al II-lea din 1484), carte pe care i-o pusese la îndemână banul Pascu din Iași¹⁷. Erau puse la lucru, așadar, informații adunate cu acuritate din letopisește și cărți rare, ca și inscripția comemorativă de la Războieni, pe care o reproducea în tălmăcirea ieromonahului Isaia. Kogălniceanu acorda credit și legendei pe care o pune pe seama mamei lui Ștefan, hotărârea acestuia de a se întoarce pe câmpul de luptă, dar nu în varianta lui Ion Neculce din *O samă de cuvinte*, ci în cea a lui Cantemir.

Precum s-a observat¹⁸, punctul de plecare în elaborarea studiului, abstracție făcând de interesul constant pentru epocă și protagoniști, a avut și combustie polemică. „Doi scriitori au tractat această bătălie: Cantemir și aga Asachi. Însă și unul și altul s-au înșelat în mai multe locuri”¹⁹ – avertiza Kogălniceanu, semnalând erori de cronologie, confuzii de nume și întâmplări imaginare, între care era invocată și o a doua luptă la Războieni, chipurile favorabilă moldovenilor, etc.

Disponând de mai multe izvoare, dacă nu și mai credibile, și cu speranța mărturisită că aga Asachi avea să-i tolereze amendamentele în virtutea zicalei că „după secerători fieștecăre are voie de a spicu”, istoricul își propunea „a arăta faptele de la Războieni atât de adevărat cât cu putință [...], neputând nimica de la noi și neprimind decât fapte autentice, însemnate de cei mai vrednici de credință istoriografi”²⁰. Involuntar, și-a încălcat totuși angajamentul, pentru că informațiilor utilizate le-a adăugat rigoarea selecției, logica expunerii pornind de la cauzele evenimentelor și, nu în ultimul rând, stilul narativ fermecător, deopotrivă ilustrative pentru maniera în care înțelegea să valorifice, ca istoric, trecutul național. Alte două articole tipărite în „Propășirea” sunt iarăși revelatoare pentru interesul arătat de cărturar tradiției ca izvor istoric. Dacă cel dintâi, intitulat *Un vis al lui Petru Rareș* și consacrat împrejurărilor urcării pe tron a fiului Răzeșoaiiei, semnifica tributul de recunoștință plătit memoriei lui Ștefan de contemporanii „domnului pescar”, prin încetarea neînțelegerilor și a rivalităților dintre grupările boierești în fața hrisovului lămuritor²¹, celălalt, purtând titlul *Ștefan cel Mare arhitect*, înfățișează pe „eroul Moldovei” în ipostaza de constructor al mănăstirii Putna, ridicată în amintirea campaniilor sale din Transilvania și Bugeac. Pornind de la cunoscuta legendă transmisă de Neculce în *O samă de cuvinte*, în legătură cu alegerea locului și cu destinația lăcașului, Kogălniceanu a prelucrat-o cu știri din anale demne de interes mai larg. Dincolo de informațiile vehiculate în text, privitoare la comorile adăpostite cu timpul de mănăstirea hărăzită a fi necropolă familiei și de odiseea acestora de-a lungul secolelor, demnă de reținut este observația istoricului cu privire la pribegia lui Cantemir în Rusia, faptă ce „au pricinuit întemeierea fanarioților pe tronul Moldovei”²².

Interesantă este, însă, și ideea în sine de a-l privi pe Ștefan cel Mare în ipostaza de arhitect, într-un episod memorabil relatat în „limba cea dulce” a cronicarului. Nu mai puțin interesantă, poate chiar inedită, e și sugestia de a-l trata pe marele voievod ca „inginer”, înțelegând prin aceasta modul în care „hotăra” (măsura) moșiile pentru slujitorii săi credincioși: „el nu-și bătea capul să le măsoare cu odgonul numărul fălcilor și al stânenilor, ci – nou inginer – se suia pe un deal și de-acolo le hărăzea cât vedea cu ochii, însemnându-le de hotare zările și râurile”. Scrise, desigur, pentru publicul larg, cele două articole și-ar fi putut revendica locul într-o istorie a Moldovei, ca paragrafe menite a ilustra maniera în care unele evenimente cu generoasă combustie speculativă s-au răsfrânt în imaginația poporului și cum s-au conservat apoi în amintirea acestuia²³.

Animat de aceeași dorință de a familiariza publicul mai larg (desigur, știutor de carte) cu probleme „din istoria patriei”, cum și-a intitulat cărturarul o rubrică susținută în cunoscutu-i „Almanah de învățătură și petrecere” (apărut la Iași, între anii 1842 și 1846), Kogălniceanu a

revenit asupra epocii ștefaniene în cuprinsul articolului *Ioan Albert și Ștefan cel Mare* (1844), utilizând atât informațiile furnizate de cronica lui Ureche, cât și cele aflate în unele surse poloneze (Strykowski, Kromer) ce i-au fost accesibile. Se pare că articolul reprezenta, în acest caz, un extras din vechiul manuscris al *Istoriei Moldovei* (tradus din franceză), autorul acordând credit sporit izvoarelor poloneze, după care și aprecia locul înfrângerii oștenilor lui Ioan Albert drept „tumulus Polonorum”. Iar expediția de război întreținută de moldoveni în anul imediat următor (1498) s-ar fi soldat cu un mare număr de captivi, pe care Ștefan i-ar fi luat cu sine pentru a-i aduce în țară și a-i statornici cu regim de *vecini*²⁴.

În paginile aceleiași publicații, un an mai târziu, Kogălniceanu revenea cu un nou text dedicat ilustrului voievod moldav, *Ștefan cel Mare în târgul Băiei*²⁵ în cuprinsul căruia istoricul începea prin a explica și motiva larga reputație a domnitorului ca și superlativele atribuite și conservate de credința populară, ca personificare a patriotismului, a vitejiei, curajului, dreptății și binelui. Spirit comparatist, privind mereu spre zone și societăți cu repere „clasice”, el contrapunea legenda datelor istorice, spre a conchide că „Ștefan cel Mare în nimic nu s-au arătat mai jos de colosala sa reputație”. Dar nu numai românii, observa cu uimire și mândrie cărturarul, ci și străinii i-au atribuit lui Ștefan însușiri desprinse din legendă. „Lăcuiitorul ce nu știe rugăciunea duminicii îți va spune toate isprăvile sale. Și, ce este mai mult, va atribui lui tot ce-i pare curios, mare, vetezesc și chiar neînțeles în pământul nostru. Orice cetate, orice zid, orice val, orice șanț, întreabă-l cine le-au făcut, el îți va răspunde: Ștefan cel Mare. Orice pod, orice biserică, orice fântână, orice curte sau palat vechi el le va raporta eroului său. Orice bunătate, orice așezământ a cărui rămășițe se mai târăgănează până astăzi, orice legiuire ominească, orice puneri la cale înțelepte, Ștefan Vodă le-a urzit și iar Ștefan Vodă. În sfârșit, *acest domn, pentru moldoveni, rezumă toate faptele istorice, toate momentele, toate isprăvile și instituțiile făcute în cinci veacuri de atâția stăpânitori* (subl. Ns.), precum elinii atribuiău lui Ercul toate lucrările de vitejie făcute de sute de eroi”²⁶.

Însușirile ce i le recunoștea marelui domnitor erau, evident, acelea pe care, în spiritul tradiției populare, le-ar fi dorit pentru cel aflat încă pe tron: „vitejie, duh înalt, iubire de dreptate, unită cu o cuvenită energie, spre a insufla totodată respect și dragoste, adevărata înțelegere a duhului poporului și a trebuințelor sale, iubirea patriei mai mult decât a tronului său și, în sfârșit și acele virtuți private, acea umilință ce raportează toate isprăvile nu sieși ci Dumnezeuului atotputernic, acea blândă ce trage inima supușilor, acea dărnicie ce vine în ajutorul fieștecărui lipsit și pătinaș”²⁷.

Din lunga și glorioasă domnie a lui Ștefan, imposibil de evocat, fie și telegrafic, în paginile unui „Almanah”, Kogălniceanu s-a oprit nu întâmplător asupra acestui episod războinic, convins fiind, ca și N. Bălcescu (în al său studiu *Puterea armată și arta militară*..., tipărit în același an în „Propășirea”), că „țara românilor, de își va lua vreodată rangul ce i se cuvine între popoarele Europei, aceasta o va fi ea datorare mai mult regenerației vechilor ei instituții ostășești”²⁸. În plus, opțiunea tematică mai avea o motivație: trebuia să constituie replica necesară la absurda pretenție hegemonică pe care Ungaria continua să o emită și în împrejurările istorice total schimbate, neprielnice sieși: „Încă astăzi – observă analistul – vedem un jurnal din Pesta, „*Jelenkor*” (*Contemporanul* – n.ns.), puind sub rubrica Ungariei, Moldova și Valahia, ca și când <acestea> ar face parte din acel stat. Or, bătălia de la Baia oferea necesarul suport istoric argumentațiilor sale teoretice. Kogălniceanu mai observa că înfrângerea „craului crailor” a fost urmată, după câțiva ani, de o salutară înțelegere între cei doi domni „prea înțelepți, prea mari, prea iubitori țărilor lor și creștinătății, ca să nu înțeleagă că prin luptele lor ei nu făceau decât a se slăbi unul pe altul și a întări pre dușmanul obștesc”²⁹, fapt ce impunea respectarea acelei înțelegeri.

Iar „dacă și urmașii lor ar fi vrut să păzească același mântuitor drum pe care au mers acești principii mari – continua el – negreșit că nenorocirile care au lovit pre amândouă popoarele, făcute așa de bine de a se înțelege, încă astăzi ar fi fost departe de orizontul lor”³⁰. O atare reflecție, făcută doar cu câțiva ani înaintea revoluției pașoptiste, merită a fi reținută, mai ales că și în viitor, ca om politic (ministru ori parlamentar), Kogălniceanu avea să păstreze

aceeași atitudine principială și clarvăzătoare³¹. Evocarea bătăliei din 1467 nu trebuia să genereze însă vreun sentiment de ură, ci doar „mirarea pentru o faptă strălucită a strămoșilor noștri și dorința de a ne purta ca și ei în asemenea împrejurări”. Morala desprinsă în subtext nu putea fi decât o aluzie politică: „națiile cele mai puternice când uită regulile cumpănirii și legile veșnicei dreptăți adesea se pedepsesc strașnic de către providență pentru nesocotința lor”³².

Fiindcă, evocarea acelei bătălii era făcută anume pentru cititorii „Almanahului”, cărora li se oferea în finalul articolului și o descriere a așezării, a perspectivelor ei economice, amintindu-li-se de eforturile primului „montanist” al țării, Carol Mihalik de Hodocin³³, în direcția valorificării resurselor minerale din zonă, a redeschiderii vechilor mine, fiindcă numai industria putea „reîntoarce Băieii vechea ei înflorire”³⁴. Dacă descrierea luptei de la Baia, făcută nu fără unele erori (scuzabile, altminteri) după letopisețul lui Ureche, după Fessler, Janus Panonus ș.a. nu poate fi considerat fragment din *Istoria Moldovei* pe care o scrisese la Berlin în 1837, ea oferă în schimb (potrivit aprecierii lui Al. Zub) o idee de ceea ce putea să conțină paragraful respectiv din manuscrisul pierdut³⁵.

Asociind și această evocare celorlalte texte circumscrise tematic epocii și personajului, o concluzie se desprinde cu ușurință. Ceea ce istoricul a dat publicității, în forme adecvate de-a lungul anilor, răspundea în primul rând unei cerințe de orientare a spiritului politic, de educație a sentimentului patriotic. Așa se face că cele mai multe evocări, în întreaga-i operă istoriografică, au vizat pe Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, domnitori care, alături de Mihai Viteazul, alcătuiau părți ale unei „trilogii minunate de bunătate, mărire și vitejie”³⁶.

Când împrejurările politice tot mai convulsive i-au impus revizuirea priorităților programatice, cărturarul și istoricul, îmbrăcând haina revoluționarului, a unionistului, a reformatorului sau diplomatului, imaginea-simbol a lui Ștefan nu l-a părăsit, ci dimpotrivă, l-a însoțit mereu cu aura-i binefăcătoare dăltuită de legendă. Militând energic pentru înfăptuirea Unirii considerată „cheia boltei, fără de care s-ar prăbuși edificiul național”, autorul *Dorințelor Partidei Naționale în Moldova* reamintea compatrioților că acea unire fusese „dorită de veacuri de toți românii cei mai însemnați ai amânduror Principatelor, o unire pe care, după spiritul timpurilor, cu armele în mână au vroit să o săvârșească Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul”. Iar dacă „prejudețele și intrigile străinilor până acum au stăvilat această unire, astăzi însă, împrejurările ne sunt mai favorabile ca să putem realiza aceea ce strămoșilor noștri le-a fost numai cu puțință a dori”³⁷.

Istoricul se gândea, desigur, la interesele diferitelor familii boierești, care au întreținut politica divergentă a celor două țări și la opoziția imperiilor reacționare față de perspectiva de a se constitui un stat autonom la gurile Dunării. Atunci când visul s-a și înfăptuit, împărtășind bucuria generală la provocarea căreia fusese complice, Kogălniceanu întâmpina pe cel dintâi domn ales al Principatelor Unite prin cuvinte emoționante și de mare capacitate sugestivă; Cuza, „omul nou”, era înălțat nu pe tronul Moldovei, ci pe cel al lui Ștefan cel Mare³⁸.

Pe temeiul celor câteva observații desprinse la o nouă lectură a scrierilor istorice și de inspirație istorică kogălniceniene, focalizate pe uriașa personalitate a voievodului moldav, putem subscrie, în încheiere, aprecierii de înalt rafinament și constantă prospețime, vizând aceeași țintă, făcută de un filozof al culturii, la distanță de un secol: „Alături de *realitatea istorică* a personalității lui Ștefan cel Mare – nota el – așa cum rezultă din documente și pe care cercetarea încearcă s-o restabilească în toate amănuntele firii, a dezvoltării și acțiunii sale, există *realitatea legendară și mitică* a marelui domnitor. Una nu este mai puțin însemnată decât cealaltă. Căci dacă, prin cunoașterea realității istorice a lui Ștefan, ajungem a ne lămuri partea lui de contribuție la desfășurarea evenimentelor Moldovei în a doua jumătate a secolului al XV-lea, prin cunoașterea realității lui legendare ne putem explica înrăurirea exercitată de viteazul și înțeleptul domnitor asupra întregului suflet al țării, asupra conștiinței de sine și asupra năzuințelor acestui suflet. A studia istoric pe Ștefan cel Mare înseamnă a modela o imagine actuală a cercetării după o realitate trecută; a-l studia ca pe o figură a legendei înseamnă a-l privi ca pe o forță activă în toată istoria poporului român și ca pe o realitate în perpetuă devenire”³⁹.

Résumé

L'article ci-joint comprend quelques observations d'une lecture des œuvres historiques et d'inspiration historique de Mihail Kogălniceanu, focalisée sur le grande personnalité du voïvode moldave.

NOTE:

- ¹ A. Oțetea, *M. Kogălniceanu istoric și om de stat*, în „Studii”, XIX, 1966, nr. 5, p. 862.
- ² I. Lupaș, *Leopold Ranke și Mihail Kogălniceanu*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, s. III, tom XVIII, 1936/1937, p. 311.
- ³ „Neamul românesc”, VI, 1911, nr. 111-112 (4 oct.), p. 1761-1762.
- ⁴ M. Kogălniceanu, *Opere*, II, *Scrieri istorice*, ed. de Al. Zub, Ed. Academiei, București, 1976, p. 5.
- ⁵ Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu – Istoric*, Ed. Junimea, Iași, 1974, p. 15.
- ⁶ Pompiliu Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970, p. 133.
- ⁷ M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 389.
- ⁸ Al. Zub, *Isticism și naționalism în România modernă*, în vol. *Doctrine politice. Concepte universale și realități românești*, coordonator Alina Mungiu-Pippidi, Ed. Polirom, Iași, 1998, p. 130-141.
- ⁹ V. Cristian și M. Cojocariu, *Ștefan cel Mare în istoriografia română și străină din secolul al XIX-lea. Considerații preliminare*, în vol. *Istorie și civilizație*, ed. I. Toderașcu și I. Agrigoroaie, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1988, p. 599-601.
- ¹⁰ M. Kogălniceanu, *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională*, în *op. cit.*, p. 389.
- ¹¹ Vezi, pe larg, Al. Zub, *op. cit.*, p. 264 și urm.
- ¹² M. Kogălniceanu, *Scrieri*, ediția P. Haneș, București, 1913, p. 235 (apud. Al. Zub, *op. cit.*, p. 264).
- ¹³ A. Oțetea, *Kogălniceanu istoric*, în M. Kogălniceanu, *Opere*, I, București, 1974, p. 13-14.
- ¹⁴ Al. Zub, *op. cit.*, p. 265.
- ¹⁵ M. Kogălniceanu, *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională*, în *op. cit.*, p. 394.
- ¹⁶ *Ibidem*, p. 389.
- ¹⁷ Al. Zub, *op. cit.*, p. 342.
- ¹⁸ *Ibidem*.
- ¹⁹ M. Kogălniceanu, *Opere*, I, p. 157.
- ²⁰ *Ibidem*, p. 158, 165.
- ²¹ *Ibidem*, p. 168.
- ²² Apud. Al. Zub, *op. cit.*, p. 343.
- ²³ *Ibidem*, p. 344.
- ²⁴ *Ibidem*.
- ²⁵ M. Kogălniceanu, *Opere*, I, p. 195-204.
- ²⁶ *Ibidem*, p. 195-196.
- ²⁷ *Ibidem*.
- ²⁸ *Ibidem*.
- ²⁹ *Ibidem*, p. 200.
- ³⁰ *Ibidem*, p. 201.
- ³¹ Al. Zub, *op. cit.*, p. 346.
- ³² *Ibidem*; M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 201.
- ³³ Dumitru Vitcu, *Carol Mihalik de Hodocin în Moldova. Idei și fapte*, în „Anuarul Institutului de Istorie „A.D.Xenopol” Iași”, XXXIII/1996, p. 241-261 și XXXIV/1997, p. 233-249.
- ³⁴ M. Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 201.
- ³⁵ Al. Zub, *op. cit.*, p. 346.
- ³⁶ *Ibidem*, p. 362-363.
- ³⁷ *Anul 1848 în Principatele Române*, IV, 1903, p. 109-110.
- ³⁸ *Acte și documente*, VIII, București, 1900, p. 345.
- ³⁹ Tudor Vianu, *Studii de literatură română*, București, 1965, p. 610 (apud. V. Cristian, M. Cojocariu, p. 606-607).

ȘTEFAN CEL MARE ÎN PAGINILE COLECȚIILOR ETNOFOLCLORICE CULESE DE S. F. MARIAN ȘI SUCCESORII SĂI (a doua jumătate a sec. XIX – începutul sec. XX)

Antonie Moisei (Cernăuți)

Restaurarea mentalității unei epoci istorice nu se poate baza doar pe cercetarea mentalității elitelor sociale, oferită din belșug de sursele documentare. În acest caz la completarea cunoștințelor despre anumite evenimente sau personalități ne vine în ajutor metoda etnologică. Chipul și faptele lui Ștefan cel Mare au dominat spiritualitatea moldovenilor timp de secole, fiind oglindită în numeroase opere scrise. Dar mai rămâne un bogat tezaur de cântece, legende și balade plătuite de popor, în care din mici detalii se poate alcătui un desen mai amplu al obiectului investigat. În acest sens avea dreptate T. Pamfile în lucrarea sa *Mănunchiu nou de povestiri populare cu privire la Ștefan cel Mare*¹, care, vorbind despre activitatea rezultativă a lui Ștefan cel Mare, spune – „nu se putea ca în sufletul poporului să nu se sape adânc și temeinic numele lui Ștefan cel Mare, pentru ca după patru veacuri să nu-i aflăm amintirea încă puternică. Ea se găsește în mulțimea de povestiri cu privire la bătăliile, citoriiile și domniile sale, în marele număr de legende, pe care numai închipuirea le poate îndreptăți, ca și în simplele pomeniri ale numelui de „Ștefan cel Mare” până la care depărtarea în vreme nu are nevoie să fie cea adevărată”.

În acest context colecțiile lui S. F. Marian², T. Pamfile³, E. Niculiță-Voronca⁴ și a. prezintă un cert interes cognitiv. Baladele culese de S. Fl. Marian *Românii și Tătarii, Românca și Tătarii, Ștefan Vodă, Ștefan Vodă și Turcii, Ștefan Vodă și Tolpa, Dodul și Tătarii, Borșenii și Tătarii, Păgâniștea și Păgânișoara, Plaiul Tătarilor, Tătarca și Tătărcuța, Pietrele Muierilor, Cetatea Tătarilor, Dealul Leahului, Fântâna Doamnei ș. a.*, de T. Pamfile *Ștefan-luptătorul, Dumbrava Roșie, Bătălia de la Podul Înalt, Mintea moldovanului cea de urmă, Poiana Tătarilor, Ștefan Vodă și ungurii, Mai mare decât Vodă ș. a.*, balada culeasă de E. Niculiță-Voronca despre *Dealul acoperit cu berbenoc*, precum și cântecele culese de B. Hasdeu: *Cântec despre Ștefan cel Mare, Țara-i mică, țara-i tare* și alți folcloriști români sunt prețioase nu numai ca opere folclorice, dar și ca surse de informație istorică.

Din paginile acestor colecții Ștefan Vodă apare ca un iubitor de patrie, un mare oștean, bun diplomat, domnitor înțelept, grijuliu față de nevoile omului simplu. Lupta continuă cu turcii, tătarii, ungurii, leșii și-au lăsat amprente în mentalitatea populară, fiind, la rândul său, întipărită în creația orală. O analiză mai atentă a acestei creații ne permite să concepem tabloul epocii din punctul de vedere a omului de rând. E destul de semnificativ faptul apariției chipului lui Ștefan cel Mare chiar în folclorul altor popoare. E vorba de *Cântec despre Ștefan cel Mare* („Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш”), înalt apreciată și de marele scriitor ucrainean I. Franco⁵ care menționa că prezența acestui cântec în repertoriul ucrainean e o mărturie vie a sentimentelor de prietenie a ucrainenilor față de moldoveni și simpatie pentru faptele de viteză ale lui Ștefan cel Mare. V. Gațac în lucrarea sa *Folclorul și relațiile istorice moldo-ruso-ucrainene*⁶ demonstrează prin argumente destul de convingătoare că motivul nu este local și mai ales ucrainean, ci are o răspândire mult mai largă, având un caracter universal. Similar e cazul când B. Hasdeu, publicând cântecul *Țara-i mică, țara-i tare*, stăruie asupra faptului, că cântecul a fost cules de călătorul polon M. Străikovschi la 1574 în Moldova. Textul a fost reconstruit de B. Hasdeu după versiunea poloneză⁷.

Felul de concepere a evenimentelor istorice de către popor poate fi exemplificat prin studierea luptei lui Ștefan Vodă cu tătarii. În primul rând, legendele populare înregistrate de S. F.

Marian, T. Pamfile, E. Niculiță-Voronca ne permit să localizăm o mulțime considerabilă de evenimente de acest fel. Imposibil de înregistrat în cronici incursiunile permanente ale tătarilor în Moldova, dar ele își lasă amprente în toponimie: denumiri de sate bucovinene – Areni, Brodina, Cârlibaba, Ciocănești, Drăgoiești, Fundul Moldovei, Fundul Sadovei, Liteni, Lucina, Marginea, Mitocul Dragomirnei, Pojorâta, Sadova, Seletin, Solca, Șipot, Tereblecea, Valcău (Falcău), Vama, Vatra Moldoviței, Voitineli, Zăhărești ș. a.: orașe – Cernăuți, Câmpulung, Putna, Rădăuți, Suceava; râuri – Izvorul Alb, Izvorul Malului, Moldova, Păgânișoara, Sălăstruca, Vale, Valea Seacă, Vițelu ș.a.: munți – Bodea, Botoșul Mare, Bratila, Colacul, Dodul, Fluturica, Opcina Arsinesei, Păgâniștea, Senatorul, Sterpariu, Tătarca, Vârful Arsinesei ș.a.; microtoponime – chilia de piatră de lângă Putna, Piatra Străzii, Pietrele Muierilor, Podul Arenilor, Strămtura dintre Măgura Pojorâtei și Muncelul Sadovei ș. a. De asemenea, în ele este descris și un drum al tătarilor prin Bucovina: drumul ce trecea peste munții Bratila, Fluturica și Tătarca din apropierea s. Cârlibaba, apoi peste munții Dodul, Senatoriul, Botușul Mare, Orata, Colacul, Arsineasa spre muntele Sălăstrucul din apropierea s. Vama⁸.

Memoria populară fixează deasemeni scopul prădalnic al incursiunilor tătarilor: „tătarii – un popor păgân, neastâmpărat, prădător, și foarte crud, căci nu era an în care tătarii să nu năvălească cel puțin o dată în ținuturile lor, să prade, și să nimicească tot ce le sta în cale. Pe cei ce cad în mâinile lor parte-i ucid, parte-i iau și-i duc cu sine în robie”⁹; măsurile de prevenire a acestor incursiuni: locuitorii din s. Valea-Seacă cioplră o toacă mare și o aninară de un stâlp înalt, și când cineva prindea de veste că vin tătarii, trtebuia să alerge degrabă la toacă, să prindă a toca, a da de știre despre primejdia ce-i amenință¹⁰ sau legenda, conform căreia o femeie cu un copil în fașă văzând pe tătari că se apropie de satul lor, lasă copilul învelit într-un ștergar de cap, pe care îl agață de creanga unui molid, și aleargă, ca mai repede să dea de știre consătenilor săi. Tătarii văzând copilul plângând, se opresc – pentru ei asta înseamnă semn rău, până ce ei se gândesc ce e de făcut, sunt încercuți de români și răzbiți¹¹; tactica de luptă folosită împotriva tătarilor: ințierea copacilor¹², scoaterea de minte a oastei tătare prin buciumași¹³, legenda conform căreia aflând că se apropie tătarii, bărbații din Solca au ascuns femeile sale în munți, i-au răzbit pe tătari, i-ar când aceștia se retrăgeau, femeile de pe stânci au început a arunca pietre peste ei. Aceste pietre de atunci se numesc Pietrele Muierilor¹⁴; armele folosite de români în luptele lor cu tătarii: coasele, securile, furcile, sulile, arcurile etc.¹⁵.

Tradiția populară română fixează confundarea tătarilor cu unele ființe fantastice asemănătoare personajelor mitologice. La T. Pamfile găsim narațiunea culeasă în ținutul Sorociei: „Ștefan bătea pe împărații și pe craii liftelor de le mergeau petecele. Pe Capcâni, oameni cu capul și inima de chaine, i-a șters de-a binelea de pe fața pământului. Pe Tătari, liftă amarnică la maiurile ei, și care n-are decât un ochi la ceafă, i-a spânzurat pe rudă, pe sămânță în codrii de la Tigheci, Orhei și Soroca”¹⁶.

Căpcâni în imaginația moldovenilor apăreau cu cap de chaine și mănători de oameni. În *Povestea lumii de demult* a lui A. Gorovei un capitol e intitulat „căpcâni sau tătari”. Autorul conchide că căpcâni (căpcâni sau cătcaunii), fiind confundați cu tătarii, în imaginația românilor erau oameni cu două obrazuri: unul de om și altul de chaine, care obișnuiau să mănânce carne de om, pe care îl adulmecau prin ascunzișuri¹⁷. Din tradițiile populare culese de S. F. Marian în Bucovina aflăm, că bucovinenii credeau că căpcâni aveau numai un ochi în frunte¹⁸. Unii credeau că ei erau diavoli, care „prinseau pe mai mulți, îi închideau în câte o casă, îi hrăneau cu sămburi de nucă, cu pâine și cu mălai dospit, făcut în țest, iar, după ce-i îngrășau, îi coceau cu totul în cuptoare”¹⁹. Înlocuirea reciprocă a acestor două nume în tradiția populară română, cum observa T. Pamfile, e cauza pricinuită de suferințele mari, avute din cauza tătarilor pe parcursul unui timp îndelungat. Acest fapt a făcut ca tătarii să fie asimilați cu căpcâni, ori considerați urmași ai căpcânilor. Variantele în care tătarii înlocuiesc pe căpcâni erau nenumărate, fiind prezente, cum a fost fixat de E. Niculiță-Voronca în lucrarea sa *Datinele și credințele poporului român*²⁰, și în Bucovina. O lămurire istorică a fenomenului găsim la M. Sadoveanu în *Viața lui Ștefan cel Mare*. Descrierea năvalei lui Mamac-han, când tătarii „mergeau unul câte unul pe zarea dealului ducând în sulii pruncii”, autorul o sfârșește cu afirmarea că „le-a ieșit zvon că-i

frig și-i mănâncă”²¹. Posibil că e una din cauzele mitologizării tătarilor în căpcâni. Aici observăm mecanismul procesului de mitologizare – simbioză dintre tradițiile vechi păgâne și evenimentele reale, o recepție a faptului real prin sita percepției fantastice tradiționale.

În acest fel minuscula incursiune în cauză face posibilă afirmația că colecțiile etnofolclorice culese de S. F. Marian și unii din succesorii săi în a doua jumătate a sec. XIX – începutul secolui XX ne permit să reconstruim parțial felul de concepere populară a personalității lui Ștefan cel Mare și a evenimentelor istorice din perioada respectivă. Cele spuse se referă atât la aspectul național al problemei (localizarea evenimentelor, lupta cu cotorpitorii, în special tătarii, mitologizarea fenomenului), cât și la cel internațional (perceperea lui Ștefan cel Mare de către popoarele vecine). Sperăm că modesta încercare de pătrundere în segmentul istoric respectiv al mentalității populare va avea continuare în viitoarele investigații.

Résumé

Tout en partant des collections etnofolkloriques cueillies par S. F. Marian, l’auteur entreprend un essai d’étudier la manière dans laquelle le peuple aperçoit la personnalité d’Etienne le Grand, ainsi que les événements historiques de l’époque respective. L’un des plus importants exemples est la lutte d’Etienne le Grand avec les Tatars, analysée en vertu des légendes populaires enregistrées par S. F. Marian, T. Pamfile, E. Niculiță-Voronca etc.

NOTE:

¹ T. Pamfile, *Mănunchiu nou de povestiri populare cu privire la Ștefan cel Mare*, Chișinău, 1919.

² S. F. Marian, *Tradiții poporane române din Bucovina*, București, 1895; Idem, *Ștefan cel Mare*, în „Familia”, 1871, a. VI, p. 211; Idem, *Vartolomei Măzăreanu, Domnia lui Ștefan cel Mare și a lui Ștefan Tomșa*, în „Suceava”, 1904; Idem, *Legende istorice din Bucovina*, ediție îngrijită cu note și studiu introductiv de P. Leu, Editura Junimea, 1981; Idem, *Tradițiuni poporane române*, Sibiu, Editura Closius, 1878.

³ T. Pamfile, *Povestea lumii de demult după credințele poporului român. Pământul după credințele poporului român. Sfârșitul lumii după credințele poporului român*, ediție îngrijită și cuvânt înainte de A. Olteanu, București, Editura Paideia, 2002; T. Pamfile, *Mănunchiu nou de povestiri populare cu privire la Ștefan cel Mare*, Chișinău, 1919.

⁴ E. Niculiță-Voronca, *Studii în folclor*, București, Editura Tipografia G. A. Lazareanu, 1908, vol. I, 303 p.; Cernăuți: Gutenberg, 1912-1913, vol. II, 450 p.; E. Niculiță-Voronca, *Datinele și credințele poporului român*, Cernăuți, Editura Tipografia Isidor Wiegler, 1903.

⁵ Франко І. Студії над українськими народними піснями, Львів, 1913.

⁶ Гацак В. М. Фольклор и молдавско-русско-украинские исторические связи, Москва, 1975.

⁷ Хаждеу Б. П. Ион Водэ чел Кумплит, Опере алесе, Кишинэу, 1956, p. 271-272.

⁸ S. F. Marian, *Legende istorice din Bucovina . . .*, *Ibidem*, p. 11-18.

⁹ *Ibidem*, p. 11-12.

¹⁰ *Ibidem*, p. 82.

¹¹ *Ibidem*, p. 21-22.

¹² *Ibidem*, p. 17, 92, 130-135.

¹³ T. Pamfile, *Mănunchiu nou . . .*, *ibidem*, p. 34-35.

¹⁴ S. F. Marian, *Legende istorice din Bucovina . . .*, *Ibidem*, p. 139-142.

¹⁵ *Ibidem*, p. 23.

¹⁶ T. Pamfile, *Mănunchiu nou . . .*, *ibidem*, p. 67.

¹⁷ Idem, *Povestea lumii de demult . . .*, *ibidem*, p. 203.

¹⁸ S. F. Marian, *Tradiții poporane române din Bucovina . . .*, *ibidem*, p. 13.

¹⁹ T. Pamfile, *Povestea lumii de demult . . .*, *ibidem*, p. 203.

²⁰ E. Niculiță-Voronca, *Datinele și credințele poporului român*, Cernăuți, Editura Tipografia Isidor Wiegler, 1903.

²¹ M. Sadoveanu, *Viața lui Ștefan cel Mare*, Chișinău, Editura Cartea moldovenească, 1989, p. 100.

ȘTEFAN CEL MARE EVOCARE ISTORICĂ ȘI MIT ROMANTIC

Cornelia Mănicuță

Literatura poate da măsura unei personalități prin modul în care o atrage și o include în ficțiunea artistică, prin felul în care o trece din realitatea evenimentelor petrecute în istorie în lumea faptelor imaginate, prin semnificațiile pe care le dezvăluie sau le dezvoltă, în timpuri succesive, în jurul unor figuri reprezentative pentru un popor sau pentru o epocă istorică.

Literatura română are ea însăși o „istorie” confuză din punct de vedere funcțional și estetic. Primele texte invocate aparțin, de fapt, istoriografiei: letopisețele. Dar cum istoricii Renașterii, ca și cei ai Antichității, *narau* și *portretizau*, cronicile scrise în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea sunt revendicate de istoricii literaturii române ca texte cu virtuți literare. Ceea ce, uneori, este justificat și acceptabil.

Întâmplător sau nu, primul *portret* din istoria literaturii române este celebrul și aparent binecunoscutul portret al voievodului Ștefan din Letopisețul lui Grigore Ureche în care marele boier cârturar, deși îi reproșează violența unor acte politice („de multe ori la ospețe omorâia fără giudețu”), sfârșește prin a accepta imaginea deja existentă în mentalul colectiv la circa 150 de ani de la moartea acestuia, numindu-l „sveti Ștefan Vodă”.

Scrierile lui Ion Neculce și Dimitrie Cantemir atestă și ele faptul că voievodul se imprimase în conștiința colectivă nu numai ca un unicat în istoria moldovenilor, ci chiar ca un model, ca reper istoric și axiologic. Aceasta este imaginea transmisă și prin memoria colectivă, prin tradiții și prin legende care, oricând de subiective ar fi, nu erau contrazise în mod esențial de faptele istorice. La începutul secolului al XVIII-lea, voievodul era deja numit *cel Bun* (cf. Ion Neculce, *O samă de cuvinte*; din cele patruzeci și două de legende, nouă se referă la epoca lui Ștefan) și *cel Mare* (cf. Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*: „Ștefan al V-lea, numit cel Mare – cognomine Magnus –, fiul lui Bogdan al II-lea, Domn mai presus de orice laudă și apărătorul cel mai vajnic al țării sale împotriva tuturor încălcărilor vrăjmașilor din orice parte ar fi venit”, *idem*, p.137)¹.

Și în memoria colectivă, și în memoria istoricilor figura lui Ștefan începe să se modifice. Se formase deja o imagine a voievodului, pe cât de obiectivă, tot pe atât de subiectivă, istorică și ficțională în egală măsură, care a dominat cultura noastră premodernă.

*

Romantismul adaugă acestei imagini semnificații simbolice și mitologice, integrând-o în legendarul poetic. Simultan și corelativ, se dezvoltă istoriografia romantică și o literatură de ficțiune aproape obsedată de subiecte istorice. Se redactează reviste de specialitate, se recuperează documente istorice, se editează, în sfârșit, cronicile (letopisețele) perioadei umanist-renascentiste în contextul unor mari mișcări sociale și politice de căutare a identității naționale.

Începutul secolului al XIX-lea este, atât din punct de vedere social-politic, cât și din punct de vedere cultural, o epocă „de tranziție” (conform Dimitrie Popovici, Paul Cornea etc.)² și de aceea modelele culturale, criteriile de valoare, reperele sunt amestecate, confuze și instabile. Pe de o parte, este vorba de o dinamică benefică, de o mare mobilizare de forțe care încearcă modernizarea structurilor sociale și accelerarea proceselor politice, pe de altă parte, este vorba despre inerție sau (și mai grav) despre forțe care se opun programatic și sistematic tendințelor spre modernizare.

Printre personalitățile care marchează acest timp confuz se află și Gheorghe Asachi. Ca intelectual, este un fel de renașcentist, având în vedere competențele și întreprinderile sale în plan științific, tehnic și artistic (inginer, astronom, istoric, arheolog, muzician, pictor, scriitor). Ca ideolog, este un amestec ciudat de vederi progresiste, iluministe și de inerții conservatoare. Cătorile sale cele mai importante sunt instituțiile de învățământ, instituțiile artistice, presa (politică și culturală). În literatură însă, a eșuat, deși avea talent, din trei motive: lipsa de timp, insuficienta cunoaștere a limbii române (o bună parte din viață, mai ales anii copilăriei, a petrecut-o în Austria, Polonia, Italia, Franța) și, de la un moment dat, alunecarea în penibilul curent lingvistic care încerca italianizarea limbii române.

Ca istoric, Asachi se ocupă de domnia lui Ștefan cel Mare în câteva studii unde amestecă, însă, sursa istoriografică, documentul, interpretarea pe cât posibil obiectivă a faptelor cu interpretările tendențioase și cu imaginația poetică. Venirea pe tron a lui Ștefan este relaționată, pentru prima dată în istoriografia și în literatura română, cu marea victorie a turcilor asupra creștinătății. Înaintarea otomanilor este văzută ca intenție a lui „Moamed al II-lea” de a statornici în lume o monarhie universală (obștească). (Gheorghe Asachi, 1973, vol.II, pag.450) De aceea – spune Asachi – voievodul moldovean îi înfrânge întâi „pe dușmanii săi din lăuntru”, apoi îi înfruntă pe turci și tătari și își câștigă astfel numele de „scut al creștinătății”. Evenimentele își urmează cursul, moldovenii fac și desfac alianțe zbatându-se între Polonia și Ungaria. Mai multe momente și episoade sunt narate și comentate în câteva texte care, deși au calități de studii istorice, includ și multă ficțiune literară: *Descrierea cadrului al doilea din istoria Moldovii, înfăptușitor pe Ștefan cel Mare cuvântând al său testament politicesc, Valea Albă* (în două variante), *Cetatea Chilie* (1855). Se știe mai puțin că Asachi este și autorul unor litografii cu aceste subiecte, care preced scrierile istoriografice și literare. Una surprinde confruntarea lui Ștefan cu mama sa la poarta Cetății Neamțului (1812), cealaltă îl reprezintă pe voievod rostindu-și „testamentul”, de fapt o analiză foarte lucidă a politicii sale interne și externe (1834). Imaginile grafice sunt însoțite de texte care le „narează” și le comentează și care nu sunt lipsite de virtuți literare. Cel puțin „testamentul” anticipă seria discursurilor rostite de personajele lui Alecsandri și Delavrancea.

Ideea-forță a acestor texte este exprimată concentrat în *Descrierea cadrului...: „Ștefan întrebuiță mijloacele puterilor pentru obșteasca mântuire (...) să luptă pentru păstrarea religiei și a slobozeniei.”* (*ibidem*) Și pentru ca faptele și figura voievodului să fie cât mai penetrante, istoricul își folosește talentul și mijloacele literare, amestecând documentul cu ficțiunea și discursul științific cu cel literar, într-un melanj derutant. Așa, de exemplu, descinderea lui Ștefan la Cetatea Chilia este amestecată cu povestea unei femei, Fatma, creștină răpită de turci și apoi recreștinată, salvată împreună cu copiii ei și găzduită la curtea domnească, unde se bucură de ocrotirea Doamnei Maria. Prilej pentru Asachi de a-și imagina un Ștefan blând și generos. Într-un alt episod, același Ștefan este înduioșat până la lacrimi când dă față cu un grup de copii genovezi salvați din mâinile turcilor. Prilej și pentru un portret, de reținut pentru că anticipă viziunea poetică a lui Alecsandri și pentru că pomenește de celebra – astăzi – spadă voievodală: „... vestmintele sale simple se asemănau cu acele ale oștenilor săi, numai spata era obiectul cel mai prețios, câștigată fiind în memorabila bătălie de la Racova (...) dar aerul cel magesos, focul ochilor săi restrălucea mai mult decât aurul și oțelele bravilor capitanii cel încungiurau.” (Gheorghe Asachi, 1973, vol.II, pag.118) Este evident că acționează aici imaginarul romantic susținut de idealurile politice ale timpului, ceea ce explică transfigurarea și strălucirea nefirească a chipului.

Asachi inaugurează un motiv sau un procedeu, ficțional și retoric în egală măsură: discursul voievodului care, în momente foarte importante, își argumentează politica, își motivează hotărârile și acțiunile și își persuadează tovarășii de acțiune. La Valea Albă, în ajunul bătăliei, este „implantată o cruce colosală” pe un muncel, clerul o sfințește, luptătorii se împărtășesc și sunt binecuvântați de preoți, apoi voievodul le vorbește căpeteniilor. Imaginarul discurs pomenește victoriile anterioare în luptele cu cei care „ne invidiază țara mănoasă și bărbăția oastei noastre”. (*ibidem*, pag.125) „Acea amintire glorioasă”, „sânta cruce” și viața femeilor și copiilor aflată în primejdie sunt motivații puternice pentru luptători. Dar Ștefan le

promite că „pre lângă laudă și mângâiere, se vor împărtăși de prăzile avuțiilor Răsăritului, de care este plină tabăra dușmanilor”. Discursul își face efectul – mai ales ultima parte – și „mii de guri s-au repetat: Viu este Dumnezeu, vie fie pe totdeauna Moldova!” (*ibidem*). Se pare că episodul de la Valea Albă l-a preocupat în mod special pe Asachi, pentru că revine la el de mai multe ori, referindu-se și la o *Panahidă a eroilor moldoveni*.

Poetul Asachi își permite o mistificare: citează o pretinsă poezie populară care, chiar dacă utilizează schema prozodică și câteva toposuri poetice folclorice, este, cu certitudine, operă de autor. Un Păstoriu (figură neoclasică prin excelență) dialoghează cu un Râu care-i povestește despre „Sfântul Ștefan, când aice / Pentru țară s-a luptat,” „Că au curs un nobil sânge / Ce rumânul revârșă, / Și cu oase-ndelungat / Aist câmp au presurat.” Râul, martor al luptei și sacrificiilor, îl însărcinează pe „Păstorel” să le amintească românilor episodul dramatic: „tu deci cântă / S-aibă cuget deșteptat, / Să le zică al tău cânt / Cum au fost, și cum azi sunt!” (*idem*, pag.136-137).

Ca scriitor, Gheorghe Asachi încearcă prelucrarea legendelor și surselor istorice. Se știe că scrisese o „epopee” *Ștefoniada* care s-a distrus într-un incendiu din 1827 (deși sunt istorici, ca D. Popovici³, care pun la îndoială existența operei!). În orice caz, Asachi afirmă că *Ștefan cel Mare înaintea Cetăței Neamțu* (baladă cu suport muzical din 1841) este un fragment din pomenita epopee și valorifică celebra legendă din culegerea lui Neculce înaintea lui Bolintineanu. Faptele sunt modificate: Domnul vine la Cetate ca să-și ia rămas bun de la soție și copil și ca să primească binecuvântare. Așa că refuzul mamei de a-i permite intrarea nu se justifică. Important este că fiul primește mesajul mamei dezvoltat într-un discurs:

„Mergi, adună a ta oaste, zboară spre peire,
În a ta vârtute patria află mântuire;” etc.

și, în consecință,

„Ștefan, răzbătut la suflet, pre ai săi adună,
Se repede ca fortuna, ca un fulger tună; (...)
Și țara-și mântuia, ca un erou oștean.”

În ceea ce privește „drama” originală istorică *Voichița de România*, publicată de autor în 1863 ca libret de operetă, este un eșec total. Neconvingătoare ca ficțiune, cu personaje inconsistente, are și marele păcat de a fi scrisă într-un jargon româno-italian inacceptabil.

Literatura pașoptistă nu este străină de orientările tematice, ideologice și estetice ale romantismului apusean și – trebuie subliniat acest lucru – nici nu este desincronizat, chiar dacă se manifestă ceva mai târziu decât cel german, de exemplu, (care, într-adevăr, se exprimă prin Schiller la sfârșitul secolului al XVIII-lea). La urma urmei, Hugo este contemporan cu romanticii români din ambele generații (datorită longevității sale), iar decalajul între „bătălia pentru Hernani” sau prefața la drama *Cromwell* și primele încercări de poeme și drame romantice românești nu este chiar atât de ... dramatic!

Dar, chiar trecând peste aceste considerații și speculații istoriografice, tot trebuie remarcat că, într-un interval de timp foarte scurt, se impun nuvela, drama și poemul epic cu subiect istoric și că autorii epocii folosesc din plin textele cronicarilor moldoveni din care, uneori, chiar citează. Apar două capodopere: nuvela lui Negruzzi *Alexandru Lăpușneanu* și poemul epic *Dumbrava Roșie* (1872), în care Alecsandri dovedește că este un romantic și un mare poet, deoarece reușește marele salt de la ficțiunea istorico-literară la mitologia poetică.

Subiectul se găsește la Neculce, dar Alecsandri face referiri și la alte surse interne (Cantemir) și externe (Matei Michevski). Și ficțiunea, și retorica sunt specifice marilor dezvoltări epice în care încă se mai resimte modelul epopeii antice: combatanții puși față în față, căpeteniile, inventarierea armelor, enumerarea luptătorilor identificați prin nume și atribute și diferențiați prin motivația implicării în luptă.

În *Cântul V*, intitulat *Ștefan cel Mare*, se realizează prima dată o imagine a voievodului în spirit romantic. Mișcările, gesturile, discursul rostit în față oștenilor – totul este grandios, supradimensionat, transfigurat până la fabulos pentru a crea imaginea simbolică a conducătorului devotat poporului său și valorilor etice ale creștinătății până la sacrificiu. Personajul lui

Alecsandri este voievodul aflat la apogeu: după patruzeci de ani de domnie, s-a impus în fața turcilor, tătarilor, ungurilor, leșilor, valahilor. În mod neașteptat, trebuie să înfrunte din nou „Un domn vecin, prieten, un domn creștin, un rege! / Albert, craiul Lehie”, ceea ce îl surprinde, îl revoltă și îl îngrijorează pe Ștefan care știe că „Mahomed pe ceruri și-au zvârlit hamgerul / Ce, ca o semilună, cutreieră tot cerul”. Are nevoie din nou de solidaritate și de sângele celor pe care poetul îi numește metaforic *pardoși*, *vulturi*, *zimbri*, *zmei* și cărora le cere să facă, iarăși, „din peptul lor un zid, hotar de țară”. Discursul începe cu o formulare retorică pe care o va relua Delavrancea în drama sa din 1909:

„Români din toată țara! Boieri, vechi căpitani,
Și voi, feciori de oaste!... Sunt patruzeci de ani,
Moldova, la Dreptate, pe soarta ei stăpână,
Mi-au pus pe cap coroana și buzduganu-n mână...”

Dar Ștefan știe (este convins) că are de îndeplinit o misiune mult mai importantă chiar decât aceea de a-și apăra țara: încă mai speră că toți creștinii, ca „frați de cruce” (joc de cuvinte subtil) să i se alăture când „(noi) oprim cu peptul furtuna păgânească, / Ferind de-a sale valuri amvona creștinească”.

Leit-motivul întregului episod este, însă, *alesul*. În viziunea mito-poetică a lui Alecsandri, Ștefan este *ales* de divinitate, predestinat unei misiuni sacre și predestinat gloriei. De aceea, prezența sa în tabăra militară, în fața oștirii este descrisă ca o *apariție*: grandoare, strălucire suprafirească, siluetă supradimensionată:

„ (...) Ștefan cel Mare!
(...) Ca muntele Ceahlău prin munții din Carpați!
El întrunește-n sine o triplă maiestate:
Acea care-o dau anii la conștiinți curate,
Acea care răsfrânge a tronului splendoare,
Ș'aceia întipărită de faima-nvingătoare.
Timpul i-au pus coroana de argint, țara, de aur,
Și gloria măreață i-au pus cununi de laur.”

Acest Ștefan creat de Alecsandri este întruparea în istorie a celor mai înalte valori morale, a regalității sacre și a gloriei militare. Preluând comparația cu soarele din sursă folclorică, Alecsandri îl vede ca „erou plin de lumină” care răspândește „raze pe seculi viitori / Precum un soare splendid ce sparge deșii nori”.

„Ființă de-o natură gigantică, divină,
El e de-acei la carii istoria se-nchină (...)
A cărora legendă departe mult se-ntinde
Și-nchipuirea lumii fantastic o aprinde.
Măreț în a sa umbră un timp întreg dispare,
Căci Dumnezeu pe frunte-i au scris: *Tu vei fi mare!*” (s.a.)

Tema „Ștefan cel Mare” apare și în opera celui mai important romantic român, Mihai Eminescu, dar intermitent, în câteva proiecte dramatice și în câteva texte lirice. Legăturile poetului cu teatrul sunt foarte complicate. Eminescu a fost fascinat de genul dramatic și de arta teatrală încă din adolescență, când a experimentat viața de actor. Ca scriitor s-a format la școala romantismului german. În dramaturgia națională, se resimțea, deja, și influența dramaturgiei romantice franceze. În 1867, B. P. Hasdeu reușește performanța de a scrie o dramă istorică bine construită și cu personaje viabile, *Răzvan și Vidra* (pe care adolescentul rebel o cunoaște direct ca membru al trupei teatrale care o pune în scenă). De aici, probabil, și proiectele dramatice juvenile ale lui Eminescu, reluate de câteva ori, dar niciodată finalizate. Constanta lor tematică este *dinastia Mușatinilor*: Ștefăniță (în *Mira*, prima versiune, 1867-1870; 1871-1872), Petru Rareș (*Mira*, a doua versiune, 1868-1870; 1872) și din nou Petru Rareș (*Cel din urmă Mușatin*, o schiță foarte sumară, datată circa 1881-1882).

În prima versiune a temei „Mira”, Luca Arbore este bătrânul curtean al lui Ștefan care, în timpul domniei încrâncenate a lui Ștefăniță, le amintește curtenilor și norodului gloria și

strălucirea marelui înaintaș. Se merge până acolo, încât Arbore însuși este venerat ca un sfânt care a avut privilegiul să fie aproape de ființa sacră, divină chiar a voievodului. Arbore este „sufletul rămas încă pe pământ a lui Ștefan cel Mare, e suvenirea lui vie încă, e omul ce l-a văzut pe leul murind, i-a strâns mâna eroului în război – e ca un sfânt care-n visul tinerețelor lui a văzut pe asprul și bătrânul Dumnezeu.” (Eminescu, 1988, *Opere*, vol.VIII, p.45) După cum se vede, tânărul Eminescu supralicitează figura simbolică a voievodului: nu este doar *alesul* sau *mesagerul* divinității. Supusul său, el însuși un sfânt, îl adoră pe Ștefan ca pe însuși Dumnezeu.

Toate proiectele dramatice sunt abandonate și, odată cu ele, și tema Mușatinilor.

Tema „Ștefan cel Mare” re apare în câteva texte mai puțin cunoscute. Primul dintre ele datează din 1871, este nesemnă și a circulat pe foi volante în timpul serbărilor de la Putna. Ulterior, a fost tipărit în „Telegraful Român” din 29 august 1871 semnat D. Gusti, dar T. V. Ștefanelli i-l atribuie lui Eminescu (*Amintiri despre Eminescu*, 1914). Totuși, Perpessicius optează pentru paternitatea lui Dimitrie Gusti și publică textul într-o anexă la *Opere*, vol.IV.

Poemul cu paternitate incertă este un amestec de elegie și odă, căci evocă figura grandioasă a personalității istorice și reactualizează șocul emoțional pe care l-a trăit Țara (poetul nu vorbește despre Moldova!) la moartea voievodului. Ceremonialul din 1871 a adus la Putna „poporul întreg” care vine „ca pelerin la noua Golgota” (metaforă care sugerează supliciu) pentru că „Virtutea românească, virtutea strălucită / De patrie și lege aici în sanctuar / Se știe-nmormântată.”

Dar pelerinajul la Putna este prilej de evocare a marilor victorii duse de luptătorul pentru libertate națională și, în consecință, mamele sunt îndemnate să-și aducă pruncii ca să-i închine la mormântul sfânt, iar „junimea” este chemată pentru a primi o lecție de patriotism. Elegiacul și imnicul se amestecă în strofele finale, unde se reiau câteva motive din primele strofe: strunele plesnite ale harfei atârinate în salcia pletoasă (topos poetic preluat din *Psalmii* lui David):

„Și strunele plesnite și harpa desfăcută
În salcia pletoasă, de care atârna
L-a Isterului râpe, acuma este mută
Și cântul ei de aur nu pot a-l deștepta”.

Or, tocmai aceste motive se găsesc frecvent în versurile eminesciene din aceeași perioadă. Pe de altă parte, retorismul convențional al unora dintre strofe, stângăciile de limbaj și de prozodie sunt inexplicabile pentru un Eminescu al anului 1871. De aceea, este posibil ca textul folosit la Putna să fi fost opera a doi autori, un colaj sau un text inițial modificat ulterior de un al doilea poet, adică de Eminescu.

La urma urmei, ceea ce contează în contextul de față este masajul pe care îl transmiteau atunci participanții la „serbările Putnei”: suferința unui popor a cărui „harfă... este mută” (aluzie la situația politică a Bucovinei), care plânge la mormântul lui Ștefan și care, în același timp, îl glorifică cu o speranță abia disimulată:

„O, munți și văi profunde, oh! dați-mi pentru un nume
Sublima voastră voce, că-i trist sufletul meu.
Dar bardul meu nu cântă... el plânge și-apoi spune:
O, Ștefan! tu ești mare și la mormântul tău!”

(*Opere*, vol.IV)

Mult mai târziu, Eminescu reia tema. În 1883, pregătește două variante de imn pentru dezvelirea statuii lui Ștefan cel Mare. Prima variantă, foarte simplă, creează o imagine triumfală a conducătorului de oști identificate prin „steaguri cu semne de bouri”. A doua variantă dezvoltă tema războinicului învingător, cu trimitere la victoria din 1475. De data aceasta, discursul poetic este epico-liric. Într-un decor simbolic grandios („munți suri”, „negre păduri”, „focuri pe culmile înalte”) se desfășoară bătălia dintre „mulgătorii de iepe” ai lui Mohamet și oștirea lui Ștefan „cu steaguri cu semne de bouri”, de a cărei tropot „răsună pământul”.

Ambele variante sunt nefinalizate, iar proiectul a fost abandonat.

Există, însă, o a treia ipostază a temei lirice, dezvoltată în elegia politică *Doina* (1883). Din nou, se face aluzie la condiția politică a românilor care, chiar într-un stat independent, se simt oprimați de străini în propria lor țară:

„Vai de biet român săracul!
Îndărăt tot dă ca racul,
Nici îi merge, nici se-ndeamnă,
Nici îi este toamna toamnă,
Nici e vară vara lui
Și-i străin în țara lui.”

Ștefan este *evocat* și *invocat* ca eliberator, ca mântuitor, ca salvator al poporului său (nu al creștinătății sau al Europei) pentru că dușmanul nu se află înafară, ci înăuntru, între hotarele țării. În bună și (mai) veche tradiție romantică (poezia pașoptistă), eroul trebuie să se înalțe din mormânt și să adune în jurul său forțele capabile să salveze țara:

„Ștefane Măria Ta,
Tu la Putna nu mai sta (...)
Tu te-nalță din mormânt
Să te-aud din corn sunând
Și Moldova adunând.
De-i suna din corn o dată,
Ai s-aduni Moldova toată,
De-i suna de două ori
Îți vin codri-n ajutor,
De-i suna a treia oară,
Toți dușmanii or să piară
Din hotară în hotară –
Îndrăgi-i-ar ciorile
Și spânzurătorile!”

*

Scriitorii romantici munteni au ales o altă cale estetică: ei au creat o imagine simplificată, ușor accesibilă, patetizată și retorică a epocii și, mai ales, a figurii domnitorului. Sursa este cea cunoscută: cronicile și legende moldovenești. Dimitrie Bolintineanu compune o altă variantă poetică a legendei transmise de Neculce despre mama care, din patriotism, îi refuză fiului adăpostul salvator în doar trei propoziții succinte și categorice: „Du-te la oștire! pentru țară mori! Și-ți va fi mormântul coronat cu flori!”, iar fiul o ascultă și poetul relatează în alte cinci propoziții o excepțională victorie:

„Ștefan se întoarce și din cornu-i sună,
Oastea lui zdrobită de prin văi adună.
Lupta iar începe... dușmanii zdrobiți
Cad ca niște spice, de securi loviți.”

(*Muma lui Ștefan cel Mare*, 1847)

Aceeași schemă compozițională și același discurs rezumativ, ușor dramatizat (cu accent pe dialogul protagoniștilor) se regăsesc în alte două prelucrări din legende moldovenești. *Cupa lui Ștefan* (1862) și, mai ales, *Daniel Sihuștru* (1862), în care bătrânul călugăr îl muștră aspru pe voievod: „Dacă mâna-ți slabă scepтрul ți-o apasă, / Altuia mai harnic locul tău îl lasă”, căci „Capul ce se pleacă paloșul nu-l taie, / Dar cu umilință lanțu-l încovoie!”. Și dacă dialogul dintre cele două personaje este acceptabil, finalul distruge și deznodământul epic, și efectul dramatic: „După-aceste vorbe, Ștefan strânge-oștire / Și-nvingând păgânii, nalță-o monastire”.

Și Bolintineanu a fost preocupat de conflictul moldo-polon și, mai ales, de capacitatea militarului Ștefan de a câștiga bătălii pierdute. Așa că, încearcă o evocare a luptei de la *Codrui Cosminului* cu un abuz de imagistică vizual-auditivă. Și aici voievodul este pus în situația de orator: „Cel brav nu s-abate când cel rău se frânge, / Ci cu arma-n mână se îmbată-n sânge”, le

cuvântează el oștenilor. Comparația cu poemul lui Alecsandri este superfluă. Dar poeziile lui Bolintineanu au fost ușor receptate și asimilate de conștiința colectivă, tocmai datorită facilității lor⁴.

Un destin similar îl are drama lui Barbu Ștefănescu Delavrancea, *Apus de soare* (1909). Un scriitor muntean reușește să entuziasmeze și să emoționeze publicul cu un text care, de fapt, nu îndeplinește nici una dintre exigențele genului. Și, în primul rând, nu respectă regula conflictului dramatic. Ca om politic, Ștefan nu mai are nici un adversar (unii au fost uciși, alții au pribegit). Cei trei complotiști intenționau să acționeze abia după moartea voievodului, pe care îl urăsc pentru că le-a limitat puterea („... de mărimea lui nu mai sufla nici un boier”); forțat de împrejurări să ucidă (pe Ulea, în acest caz) nu are nici o tresărire de conștiință; tată a unor copii nelegitimi, nu are spaimă și remușcări când își dă seama de iminența unui incest. Nici Doamna, nici cei doi copii (Petru Rareș și Oana) nu au nici o tulburare, nici o neliniște, nici o zguduire. Sunt numai niște tresăriri în scene ușor melodramatice cu un bătrân iubit de soție și de copii, care luptă cu boala și cu timpul. Este adevărat că autorul a încercat să-și imagineze un Ștefan în ipostază de „soț și tată” și a riscat să intre în odăile în care se află soția, copiii, cei apropiați, adică în viața intimă a voievodului – ceea ce este o noutate absolută în istoria acestei teme. Și, uneori, reușește să fie convingător.

Dar scena este dominată de Voievodul care se pregătește să predea puterea fiului său, știind că succesiunea este în pericol și că realizările sale în politica internă și în politica externă sunt greu de păstrat. Neliniștile politice sunt accentuate, la acest bătrân bolnav, de neliniști existențiale: „Ardeți stricăciunea după acest stârv care a fost odinioară nebiruitul Ștefan! (...) pân-ăți preface în scrum trecuta mărire de-o clipă ce-a strălucit în fața atâtor orbi, domnii creștinătății!”

Punctul culminant al acțiunii – și al spectacolului propriu-zis, al punerii în scenă – îl reprezintă înscăunarea lui Bogdan cu discursul lui Ștefan, o expunere de principii și țeluri făcută post factum: dreptate socială, independență, credință și faimă. Teza centrală: conducătorul își slujește țara, acționează și se sacrifică pentru ea: „Că vru ea un domn drept, și n-am dăspuiat pe unii ca să îmbogățesc pe alții... că vru ea un domn treaz, și-am vegheat ca să-și odihnească sufletul ei ostenit... că vru ea ca numele ei să-l știe și să-l cinstească cu toții, și numele ei trecu granița, de la Caffa până la Roma, ca o minune a Domnului nostru Isus Cristos...” Un conducător bun apare din întâmplare, este un noroc, pe când forța este a țării. Sau, cu o formulare memorabilă demnă de un mare orator ca Delavrancea: „Am fost norocul, a fost țaria!” și „Moldova n-a fost a strămoșilor mei, n-a fost a mea și nu e a voastră, ci a urmașilor voștri și-a urmașilor urmașilor voștri în veacul vecilor...” Dar, în mare parte, celebrul discurs din drama *Apus de soare* reia discursul lui Ștefan din poemul lui Alecsandri, începând chiar cu formula introductivă: „Oșteni, boieri, curteni (...) sunt patruzeci și șapte de ani... mulți și puțini... de când Moldova îmi ieși înainte cu mitropolit, episcopi, egumeni, boieri, răzăși și țărani, în câmpul de la Direptate (...)” Comună este și enumerarea de toponimice (locurile unde s-au dat lupte) și enumerarea războinicilor care au pierit în lupte, comună este și expunerea principiilor de politică internă și externă. Doar circumstanța rostirii discursului (acum, transmiterea puterii) și scopul urmărit de orator (justificarea în fața posterității) sunt altele.

În ciuda tuturor slăbiciunilor, textul lui Delavrancea rezistă și este, desigur, cea mai cunoscută dintre operele literare pe această temă. Ne aflăm la intersecția unui neoromantism minor cu o intenție de realism psihologic. De remarcat, însă, că Delavrancea dezvoltă o temă foarte importantă: *responsabilitatea conducătorului față de poporul său, față de urmași și față de Dumnezeu*.

*

Prin Sadoveanu, literatura de inspirație istorică face un mare salt ideatic și estetic. Este recuperat modelul baroc combinat acum cu ideea națională. Romantismul își recapătă grandoarea, într-o versiune modernizată prin aprofundarea problematicii filosofice: meditația asupra condiției umane și asupra rosturilor faptelor noastre în istorie și în eternitate. Aceasta este,

în ultimă instanță, tema fundamentală a romanelor sadoveniene de inspirație istorică. Ele evocă și pun în discuție, de cele mai multe ori, crize politice și morale. Excepție face *Frații Jderi*, după cum și domnia lui Ștefan este o excepție (prin durată și stabilitate) și de excepție (prin înfăptuiri).

Romancierul se pregătește riguros: cercetează izvoare istorice, cronici, documente și lucrări de istoriografie pentru a cunoaște circumstanțele și cauzele, mai mult sau mai puțin obiective, istorice (de natură fenomenală) sau supraistorice (de natură transcendentă) care au determinat apariția lui Ștefan în istoria Moldovei și a Europei tocmai în acel moment de mare primejdie. Sadoveanu amintește chiar și de speculații mistico-simbolice referitoare la numerele 1444 (victoria otomanilor la Varna) și 1453 care, ambele, cuprind numărul nefast 13 (în *Frații Jderi*, 1453 este asociat cu 666, numărul Fiarrei).

Rezultatul acestei serioase documentări este *Viața lui Ștefan cel Mare* (1934), o monografie istorică scrisă de un romancier care se pregătește să dea literaturii naționale o capodoperă. Sadoveanu începe prin a face o analiză minuțioasă a situației internaționale, a forțelor militare și a mișcărilor politico-diplomatice: tătarii „oșteni ai întunericii”, otomanii conduși de Mahomed II care, la numai 23 de ani cucerește Constantinopolul, Grecia, Serbia și ajunge în insulele Mediteranei. În acest timp, lumea apuseană era bântuită de foamete, ciumă, războaie locale și, mai ales, este degradată spiritual („coborârea sufletului”).

În același spirit se descrie și se analizează viața economică, socială, politică și spiritualitatea Moldovei care prospera economic, dar era destabilizată și pusă în situații foarte riscante din cauza luptei pentru putere. Moldovenii erau „doritori de un domn adevărat”, dar firea lor și circumstanțele „le stăteau împotrivă”. (Mihail Sadoveanu, *Viața lui Ștefan cel Mare*, pag.194).

Firea moldovenilor – spune Sadoveanu – a fost „cel mai mare dușman al lor”. Este remarcabilă obiectivitatea cu care face portretul etnologic al moldovenilor, folosind atât observațiile precursorilor săi, cât și considerațiile proprii: „Acești strămoși ai noștri, în corespondență directă și misterioasă cu tărâmul celălalt, nu erau lipsiți de cusururi destul de mari pentru ca în cumpăna ființei lor să fie o armonie”. (*idem*, pag.228) Printre cusururi: „fudulie și semeție”, „îndrăzneți și gâlcevitori”, „aprigă mânie”, dar și „șagă și veselie”. Necruțător, Sadoveanu le reproșează, cu durere, lipsa de voință, lenea și lipsa de performanțe culturale: „Dârzi când le mergea bine, slăbeau la necaz; lesne se apucau de trebi și mai lesne le părăseau. Disprețuind învățătura și filosofia, socoteau că numai preoților li se cuvine să știe carte.” (*ibidem*)

Pe lângă destule slăbiciuni, aveau moldovenii și „unele bunuri”: femeii frumoase și iubite și ospitalitatea. „Mulțămirea lor materială e mediocră”, dar, în compensație, își creează „bunuri sufletești” necesare și suficiente pentru existența unui neam de plugari și de păstori ordonată de ciclurile solare și de cultul strămoșilor. Cam puține calități! Printre acestea, una care le-a fost utilă în cursul istoriei: „fire nestatornică”, în război erau viteji la început, apoi „slabi de inimă”. „Aveau însă un meșteșug să se întoarcă înapoi asupra vrăjmașului, lovindu-l cu mare strășnicie.” (*ibidem*)

Având în vedere firea moldovenilor, adică felul lor de a fi, de a se situa în lume, sistemul lor de valori, faptele cu adevărat excepționale petrecute în timpul lui Ștefan și însăși personalitatea voievodului apar ca un miracol sau cel puțin ca o excepție fericită. Pe care tot Sadoveanu o explică. Ca filosof al istoriei, Sadoveanu are o viziune teleologică. El aderă la concepția conform căreia un „destin misterios” poartă omenirea pe „o spirală ascendentă” dintru început hotărâtă de Dumnezeu. Neamul moldovenilor se înscrie și el în acest plan divin, dar evoluția lui în istorie nu se derulează ca proces *continuu* ascendent. Acest popor are un traseu *ritmic*, chiar sacadat, cu lungi perioade de stagnare, întrerupte de *maxime* de energie și de acțiune.

„Eliberarea în vârstă nouă trebuie să fie urmată de o impulsie de energie (...) când seminția întreagă s-a încheat din instinct, pregătind elaborarea unei conștiințe depline și a unei meniri”, spunea Sadoveanu într-un capitol din *Viața lui Ștefan cel Mare*, adevărat eseu de filosofie a istoriei. Și concluzionează: „Aceasta e una din explicațiile ascunse ale ivirii lui Ștefan-sin-Bogdan-Voievod la tronul Moldovei. Mai sunt și altele.” (*idem*, pag.196)

Ștefan a fost, crede Sadoveanu, omul providențial al românilor și al Europei în secolul al XV-lea, o personalitate menită să impulsioneze poporul său pentru săvârșirea unor fapte excepționale care să-i confirme valoarea și care, în același timp, să salveze lumea creștină: „Înțelepciunea cea mai presus de toate a Celui etern trebuia să dea un impuls de viață pentru restrîngerea îndelungată a vremilor ce aveau să vină” (*idem*, pag.195), adică pentru secolele de lupte politice sterile, de conflicte între statele Europei și de expansiune a Răsăritului păgân. Moldovenii sunt dintre acele neamuri care „prind rădăcini în pământ ca pădurile și ca ierburile. Acestea se ridică din furtuni și din puhoai, stărîind, așteptând și pentru ele de la Dumnezeu plinirea timpului”. (*ibidem*)

Odată ce documentarea s-a încheiat, iar personalitatea și valoarea istorică a voievodului și a timpului în care a trăit și a acționat s-au limpezit în conștiința istoricului Sadoveanu, scriitorul a purces la mult mai dificilul drum al creației romanești. A rezultat un roman, *Frații Ideri*, în trei părți: *Ucenicia lui Ionuț* (1935), *Izvorul Alb* (1936), *Oamenii Măriei Sale* (1942). Acțiunea romanului este organizată pe două planuri: unul realist-istoric, în care sunt situate faptele politice și militare ale voievodului, cunoscute din surse istorice, și un altul în care sunt folosite fapte și simboluri preluate atât din surse livrești, cât și din surse folclorice. Se ajunge astfel la o foarte interesantă sinteză de evocare istorică și interpretare hermeneutică a unor fapte istorice emblematice.

Evenimentul istoric exponențial în jurul căruia se centrează ficțiunea este lupta de la Vaslui. Acțiunea începe în ziua de Înălțare a anului 1469 și se încheie cu victoria în războiul din 1475 și cu pomenirea celor care s-au jertfit pentru această victorie. Romancierul organizează ficțiunea în așa fel, încât să permită și chiar să favorizeze referiri și comentarii la principiile și actele politicii interne și externe ale lui Ștefan.

La herghelia domnească de la Timiș se fac pregătiri pentru iminenta sosire a voievodului așteptat la hramul Mănăstirii Neamț. Sărbătoarea la care participă toți locuitorii zonei este un prilej ca Ștefan să-i întâlnească pe „oamenii săi”, dar și să fie văzut de mulțimea care deja are încredere în el și îl respectă după numai șase ani de domnie.

După slujbă (un *ritual sacru*), voievodul aprinde o făclie la mormântul lui Ștefan Vodă Mușat – deci se închină unui *strămoș* – și evocă întristat lungul șir de omoruri care au maculat tronul Moldovei, recunoscându-și propria crimă și asumându-și astfel vina – sau păcatul. Textul lui Sadoveanu are aspectul unui letopiseț (de altfel, prima lucrare istoriografică, *Letopisețul moldo-slavon*, a fost scris la porunca lui Ștefan).

„Iar Ștefan-Vodă-Mușat a omorât pe Ilieș-Vodă-Mușat;
și Roman-Vodă, fiul lui Ilie a omorât pe unchiul său Ștefan-Vodă;
iar Roman-Vodă a pierit înveninat;
și pe Bogdan-Vodă-Mușat l-a omorât fratele său Petru-Aron-Vodă;
iar pe Petru-Aron-Vodă l-a tăiat Ștefan-Vodă, feciorul lui Bogdan-Vodă ...” (M. Sadoveanu, 1958, vol.XIII, pag.35)

Și astfel, Sadoveanu aduce în roman un om politic puternic, dar cu probleme de conștiință, ale cărui complexități și complicații interioare sunt doar sugerate, cu mare abilitate, și nu expuse, pentru că astfel de fapte trebuie cunoscute numai de cei pregătiți să le înțeleagă.

Deși trecuse puțin timp de la obținerea puterii, Ștefan reușise deja să înfăptuiască un fel de „reformă” socială și economică: fuseseră stârpiți tâlharii care jefuiau atât satele, cât și negustorii, iar slujbașii corupți erau închiși în ocne. Boierii și „mișei” (oamenii de rând) erau egali în fața Domnului. Starostele vânătorilor domnești, Nechifor Căliman, relatează, chiar la începutul romanului, o întâlnire cu voievodul când acesta îi vorbise despre intențiile sale: „Războiul meu (...) să știi că îl am cu această țară fără rânduială. În țara asta a Moldovei, staroste Căliman, umblă neorânduielele ca vânturile. Am găsit în țara asta, staroste Căliman, și mulți stăpâni. Nu trebuie să fie decât unul. Așa că eu bat război cu acei stăpâni care ți-au răpit ocina ta. În țara asta trebuie să fie rânduială în toate târgurile și satele și liniște pe toate căile neguțătorilor.” Este evident și că Ștefan a știut de la început că singura soluție este o domnie autoritară („Nu trebuie să fie decât unul” – un stăpân), așa încât legea avea autoritatea unei hotărâri divine: „Ori boier, ori mișel, simțea aceeași apărare ca subț o întocmire neclintită așezată

de Dumnezeu”. Efectul: ordine și prosperitate. Și pentru că tihna și belșugul urmau unei perioade de tulburări și neorânduială, impresia este că s-a făcut *rânduială* și la nivel cosmic: „De când acea putere se așezase asupra Moldovei, părea că s-au schimbat și stihiiile. Ploile cădeau la timp, iernile aveau omături îmbielșugate. Iazurile stăteau liniștite în zăgazuri; morile și pâraiele cântau în văi; prisăcile se înmulțeau; drumurile erau pașnice”.

Sfetnicul de taină al lui Ștefan este un om al bisericii, arhimandritul Amfilohie Șendrea, confesor și consilier în același timp. Acestuia îi mărturisește frământările, neliniștile, regretele, remușcările, dar și intențiile, scopurile și motivația acțiunilor sale.

Mai presus de orice, vrea să apere și să întărească valorile creștinismului. El asocia criza politică din Bizanț cu perversitatea morală și cu scăderea autorității Bisericii. Pentru că nu a putut – cum ar fi vrut – să intervină în istoria Bizanțului, încearcă să facă din Moldova o „cetate a credinței”: „Țărigădenii demult nu mai ascultau nici de Dumnezeu, nici de împărat. Fără aceste două ascultări, nici o împărăție nu poate sta... Unde a fost dulceață a inimii întru slava lui Isus, acum-a-i capiște idolească. N-am putut fi mai harnic, căci am găsit țara bântuită de răi și sărăcită; însă am sporit pe cât am putut, în acest pământ, cetățuile credinții.” (*idem*, pag.405) Voievodul Moldovei încă mai crede că visul lui – care ar trebui să fie al lumii creștine – este realizabil, iar omul Bisericii îi întreține dorința și voința: „Dumnezeu cere și alte fapte”, spune Amfilohie Șendrea. Aceste *alte fapte* sunt acțiunile politice și militare care ar duce la eliberarea Constantinopolului: „Acesta e gândul meu cel mai adânc, pe care sfinția ta l-a înțeles (...) Cine nu se pune pe sine jertfă pentru credință, nu-i vrednic să țină în stăpânirea sa noroadele, e mai puțin decât cel din urmă mișel.” (*idem*, pag.405-406)

Tocmai de aceea Ștefan se consacră pe sine Sfântului Gheorghe, sfânt-oștean, sărbătorit primăvara când soarele este în creștere. Icoana îl reprezintă călare pe un cal alb, ucigând un balaur cu sulita. Hermeneutica dă mai multe interpretări celor trei simboluri: calul alb, sulita și balaurul. La masa ritualică (praznicul) de la Înălțare, călugărul Nicodim citează din „vedenia lui Ion Teologul”: „Am văzut cerul deschis și iată s-a arătat cal alb. Cel călare are nume Credinciosul și Adevăratul. El judecă și se luptă cu dreptate.

Ochii lui ca para focului. Fruntea: împodobită cu cununii împărățești. Avea scris nume, pe care nimeni nu-l poate ceti și-l știa numai el singur.

Era îmbrăcat cu haină stropită de sânge.

Oștile din cer îl urmau.

Din gura lui ieșea o sabie ascuțită, ca să lovească neamurile cu ea.”

Interpretarea dată de hermeneutul moldovean actualizează mesajul din textul citat: Fiara cu șapte capete (păcatele) și cu zece coarne (înfruntarea celor zece porunci) este Mehmet. „e scris ca luptătorul pe cal alb s-o întâmpine și s-o lovească, vârsându-i spurcăciunea sângelui.” În felul acesta, Ștefan primește o justificare a faptelor sale, o îndreptățire și o susținere de Sus a intențiilor sale cutezătoare și foarte riscante: „Măria sa oftă. Păru mai luminat la obras și ceru paharnicului să-i umple cupa.” (*idem*, pag.40)

Sadoveanu conferă niște sensuri speciale, coroborând simbolistica din iconul creștin cu simbolistica din eposul folcloric, mai ales din basm. Astfel, tătarii, asimilați prin atribute și funcții vrăjmașului distructiv din basm, sunt descriși ca un monstru-reptilă ignifer: „Nomazii năzuiau spre Prut. Până acolo calea lor șerpuită era ca a unui pojar care merge dără cu limbi de balaur înainte și cu coadă de zgură în urmă”.

La ceremonii și la războaie, Ștefan încalcă numai cai albi, descendenți din Catalan. un armăsar arab păzit cu strășnicie la Timiș, nu numai de oșteni și de vraci, ci și de magi (căci se fac referiri discrete la forțe oculte activate în jurul animalului fabulos). Deja se crease o legendă. Ștefan va birui atâta timp cât va încăleca numai cai descinzând din armăsarul alb Catalan. Iar legenda este atât de puternică, încât adversarii vor să-l anihileze pe voievod furând calul fabulos din grajdurile de la Timiș. Încercarea eșuează. Catalan este salvat și, astfel, se întărește convingerea că Moldova și voievodul ei se află sub protecție divină.

Sulita din icoană este interpretată ca *simbol solar*: raza care coboară de la soare și se înfige în pământ anihilează forțele iernii, adică ale morții, și activează forțele vieții. Și să nu

uităm că în mentalul colectiv, în poezia populară, Ștefan însuși este numit metaforic *soare*. Sadoveanu interpretează această metaforă într-un mod surprinzător. După „isprava” lui Alexandrel-Vodă la Ionășeni, tatăl-voievod îi ține o lecție despre *responsabilitatea* conducătorului căruia providența i-a dat puterea politică pentru a se dăruia pe sine celorlalți: „Noi, domnii și stăpânitorii de noroade, trebuie să urmăm pilda soarelui, dând în fiecare zi lumină și căldură fără a primi. Rânduiala noastră nu-i fără noimă în fața lui Dumnezeu. Dacă ai fi fost un mișel, se întorse măriă sa spre cocon, ai fi asudat în robie; dacă ai fi fost un vierme, ai fi urmat soarta ta mâncând trupul unui înțelept; însă ești cocon domnesc”.

Episodul cel mai dens și mai enigmatic al romanului se află în volumul *Izvorul Alb*, în care nucleul îl constituie căsătoria voievodului moldovean cu Maria de Mangop, descendentă din împărății Bizanțului. Pentru această nuntă, Ștefan se pregătește în mod cu totul special.

În 1471, Amfilohie îi povestește că a fost martor la întâlnirea lui Alexandru-Vodă cu un schivnic bătrân venit pentru a-i revela un mesaj divin: voievozii Moldovei au o investitură divină („V-a rânduit aici Dumnezeu stăpânitori.”), sunt *însemnați* cu foc „pe umărul drept” și, începând chiar cu Dragoș-Voievod, „au fost trimiși dincoace de munți, la marginea lumii, ca să tocmească apărarea creștinătății.” (*idem*, pag.408) Din nou, o interpretare neașteptată a unei binecunoscute legende despre întemeiere. Același schivnic a prezis că, după moartea lui Alexandru-Vodă, va urma o perioadă de criză politică și spirituală („mișelia răzvrătirii și uitării de Dumnezeu”). Dar „se va alina furtuna răutății și va ieși din nouri un bour tânăr care va sufla pe nări foc îngemănat, și coarnele lui și le va îndrepta spre răsărit”. (*idem*, pag.409)

Și pentru că „furtuna răutății” este mai puternică decât oricând, trebuie căutat „boul alb”. Amfilohie știe că bătrânul schivnic a murit, dar că în peșteră trăiește un ucenic al său. Ciobanii colportează o legendă despre schivnicii prooroci care ar fi de „seminție domnească” și că unii dintre ei sunt trimiși în lume fie ca războinici, fie ca voievozi.

Apare o întrebare pe deplin justificată și anume dacă acești schivnici „sunt creștini ca și noi”. Răspunsul arhimandritului nu rezolvă problema: „Sunt, Măriă ta: altfel nu se poate: *dar au și o știință veche*. (s.n.) Acuma mă gândesc că n-a sărutat atunci mâna prea sfințitului și i-a spus altfel decât se cuvine.”⁵

Ceea ce vrea să spună Sadoveanu este că, din când în când, în momente istorice foarte importante, apar *aleșii*, *trimișii*, *providențialii* și că Ștefan a crezut că ar putea fi unul dintre ei. Oricum, și-a asumat niște responsabilități, că și cum ar fi unul dintre ei.

Căsătoria cu Maria de Mangop este un act politic prin care Ștefan se pregătește pentru misiunea pe care și-a asumat-o. În preajma acestui eveniment, acțiunea romanului se precipită. În numai șase zile, se desfășoară câteva ceremonialuri și ritualuri care converg spre o finalitate unică: confruntarea cu monstrul care amenință Lumea.

Pe 8 septembrie 1472 (chiar de Sfânta Maria), Maria de Mangop iese din Cetatea Albă și se îndreaptă spre Moldova. În acest timp, Ștefan pleacă la vânătoare în munți. Pe 11 septembrie se află la Izvorul Alb, o cascadă care se prăvălește într-o râpă. În acele locuri, vânătorii domnești văzuseră de mai mult timp un bour bătrân, despre care localnicii povesteau că ar sluji un schivnic retras în peșteră. Voievodul caută animalul fabulos, sperând că astfel va ajunge la schivnicul înțelept. Se știa că „numai Măriă sa poate avea îngăduință să intre acolo, să audă prorocire pentru gândul cel nebiruit al Măriei sale”. (*idem*, pag.497) Bătrânul schivnic, la rândul său, spune că „rânduiala lui era să ajungă la Măriă sa, dar că e slab și are să vie Măriă sa la dânsul”. Voievodul nu a ajuns la timp. Schivnicul a murit, dar nimeni nu i-a găsit trupul. Doar bourul bătrân se arată în preajma peșterii. Călăuzit de animalul totemic, *alesul* intră în peșteră (în munte) rămâne acolo singur și revine *în lume* iluminat. Acum știe *ce* să facă și *cum* să acționeze, este sigur pe sine și este încredințat că va izbândi.

Astfel, vânătorul și-a atins scopul: a pătruns în munte coborând în râpi și urcând pe creste, a văzut animalul sacru și emblematic (preluat ca semn heraldic pe stema Moldovei), a intrat în peșteră, a ascultat o poveste sacră, deci a trecut prin mai multe probe, printr-un ritual de purificare și de inițiere, pregătindu-se astfel pentru a-și apăra țara și valorile ei spirituale.

Relația cu riturile fundamentale nu se oprește aici. Sadoveanu introduce în ficțiunea romanului și un rit *de trecere*⁶, căsătoria, care este, în același timp, și *rit de întemeiere*: constituirea unui cuplu matrimonial este *temelia* pe care se așează o componentă nouă a edificiului social. Astfel se asigură continuitatea și trăinicia structurilor sociale. În cazul acesta, trăinicia, forța unui edificiu politic, *statul*.

Asocierea *nunții* cu *vânătoarea* este interesantă și din punct de vedere etnografic. În ceremonialul nupțial din Moldova se păstrează până astăzi o orăție de nuntă care dezvoltă motivul vânătorii rituale. Vornicelul, reprezentat al mirelui, o cere pe mireasă folosind o alegorie: mirele vânător a lut urma unei căprioare, pe care nu vrea să o ucidă, ci să o aducă în casa și în neamul său. În concluzie, Sadoveanu a intersectat în acest episod mai multe surse mitico-rituale și, implicit, mai multe semnificații.

Pe 14 septembrie 1472 Ștefan al Moldovei se căsătorește cu Maria de Mangop, arătând astfel lumii că se înrudește cu împărații Bizanțului și că își asumă misiunea istorică și sacră de a apăra Moldova și lumea creștină.

Prin romanul *Frații Jderi*, Sadoveanu a reușit o performanță literară de excepție: relaționează perfect ficțiunea romanescă și ficțiunea mitică, semnificația istorică a faptelor și cea mitico-poetică.

*

Despre un destin de excepție vorbește și Lucian Blaga prin filosoful Leonte Pătrașcu, un personaj din romanul *Luntrea lui Caron* – de fapt, un alter ego al autorului, căruia i se atribuie un eseu de filosofie a istoriei, *Stratul mumelor*, în care se recunosc teze din *Trilogia cosmologică*. Și pentru Blaga, ca și pentru Sadoveanu, epoca lui Ștefan reprezintă un maximum al istoriei. Domnitorul a cumulat dinamică, geniu, energie, demnitate voievodală, vitalitate excepțională. Poetul filosof, hrănit de ideile lui Goethe despre geniu și de filosofia romantică, sesizează, ca și răsăriteanul Sadoveanu, dualitatea ființei domnitorului: „Viața cu apele mișcate de-un întunecat-luminos destin, faptele clădite pe sânge, bisericile zidite din lumină și toată opera de zmeu și de arhanghel ale lui Ștefan cel Mare, alcătuiesc împreună mica noastră veșnicie revelată în timp.” (Lucian Blaga, 1990, pag. 457)

Și astfel, un poet-filosof transilvănean din secolul al XX-lea se întoarce la tema cronicarului moldovean din secolul al XVII-lea: dualitatea unei mari personalități care, deși a fost „om cu păcate” sau „zmeu”, rămâne în conștiința noastră ca „sveti Ștefan”, „un arhanghel”, prin înfăptuirile sale politice și culturale, prin reformele sociale și prin ctiitoriile spirituale.

Résumé:

De toutes les personnalités politiques des Roumains, Étienne le Grand est le plus souvent évoqué dans la littérature de fiction. Caractérisé et évalué par certains historiens (dès le chroniqueur Grigore Ureche au savant Dimitrie Cantemir), il est entré, simultanément, dans l'histoire orale aussi (consignée par Ion Neculce), comme stratège, dirigeant militaire, comme initiateur de réformes sociales et politiques.

Dans la littérature romantique, de Asachi jusqu'à Delavrancea, le personnage littéraire s'enrichit continûment avec les attributs exceptionnels d'un héros légendaire, mais aussi avec des traits de caractère qui lui offrent de la vraisemblance et de la complexité psychologique.

Le thème *Étienne le Grand* parvient à un maximum de significations dans l'œuvre de Mihail Sadoveanu. Dans la monographie historico-littéraire *La Vie d'Étienne le Grand (Viața lui Ștefan cel Mare)*, l'écrivain soutient que le voïvode moldave a fait son apparition dans l'histoire comme une personnalité providentielle, dans un moment de crise et de danger pour l'Europe (la chute de Constantinople, 1453), afin de défendre le monde chrétien de l'invasion ottomane.

Le roman *Les Frères Martres (Frații Jderi)* développe la même idée. L'action se concentre autour de la victoire exceptionnelle de 1475, événement précédé et suivi d'autres actions politiques, diplomatiques et culturelles.

Bien que le prince régnant soit un personnage épisodique, il domine la fiction et la signification du roman. Dirigeant politique puissant, justicier, dévoué aux „gens de sa Seigneurie” („oamenii Măriei Sale”), Etienne le Grand apparaît dans des circonstances rituelles et des cérémonies à valeur mythique-rituelle, comme la naissance du nouveau-né, l'Ascension et la „chasse” du vieil auroch à *Izvorul Alb* (La Source Blanche), par laquelle le voïvode répète, d'une manière rituelle, dans un moment où le pays se trouve en danger de mort, l'acte de la fondation de la Moldavie.

Le prince régnant est un élu et il a une mission sacrée: il défend le monde chrétien. C'est pour cela qu'il est appelé „Sveti”, „le Saint”, „le Bon”, „le Juste”, „le Grand”. C'est ainsi qu'il est resté dans la mémoire collective.

Texte de referință

1. Alecsandri, Vasile, *Opere*, vol. II, Editura Minerva, București, 1966
2. Asachi, Gheorghe, *Opere*, vol. I-II, Editura Minerva, București, 1973
3. Blaga, Lucian, *Luntrea Lui Caron*, Editura Humanitas, București, 1990
4. Bolintineanu, Dimitrie, *Opere*, vol. I, Editura Minerva, București, 1981
5. Cantemir, Dimitrie, *Descrierea Moldovei*, Editura Academiei, București, 1973
6. Eminescu, Mihai, *Opere*, vol. IV, (1952), vol. V, (1958), vol. VIII (1988), Editura Academiei, București.
7. Neculce, Ion, *Opere*, Editura Minerva, București, 1982
8. Sadoveanu, Mihail, *Creanga de aur. Viața lui Ștefan cel Mare*, Editura Minerva, București, 1973
9. Sadoveanu, Mihail, *Frații Jderi*, în *Opere*, vol. XIII, ESPL, București, 1958
10. Delavrancea, Barbu Ștefănescu, *Opere*, vol. III, EPL, București, 1967
11. Ureche, Grigore, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ESPLA, București, 1955

NOTE:

¹ Cognomenul atribuit unor personalități puternice indică atitudinea colectivității și felul în care sunt evaluate în raport cu reperele axiologice ale timpului. Uneori, biografia acestora (de exemplu, dramele din propria lor istorie și moartea violentă) confirmă și justifică imaginea și cognomenul cu care au rămas în memoria colectivă și în documentul istoric. Tocmai pentru că sunt puternice, sunt și contradictorii și în acțiunile lor se amestecă beneficul și maleficul. Cariera lor politică și viața li se încheie prin violență. Este cazul lui Vlad Țepeș, Ion Vodă cel Cumplit sau Ivan cel Groaznic.

² Cf. Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, Editura Minerva, București, 1972 și D. Popovici, *Romantismul românesc*, Editura Albatros, București, 1972.

³ Cf. D. Popovici, *Romantismul românesc*, Editura Albatros, București, 1972.

⁴ Mai târziu poetul Dimitrie Bolintineanu a cutedat să scrie și o biografie a voievodului, *Viața lui Ștefan-Vodă cel Mare* (1863), reeditată în 1870 cu titlul *Viața și faptele lui Ștefan-Vodă cel Mare*.

⁵ Romanul *Creanga de aur* (1933) lămurește această enigmă. S-ar putea ca schivnicii misterioși să fie urmași ai preoților lui Zamolxe. Prin Kesarion Breb, ultimul decheneu care a coborât din munți și a călătorit la Bizanț ca să cunoască noua religie, Sadoveanu susține, ca mulți istorici ai religiilor, că există o legătură substanțială între cultul lui Zamolxe, cultul lui Osiris și cultul lui Isus.

⁶ Cf. Arnold van Gennep, *Les rites des passages*, 1909, lucrare fundamentală pentru etnologie, deoarece sintetizează, sistematizează și conceptualizează rezultatele școlii mitologice din secolul al XIX-lea.

ȘTEFAN CEL MARE ÎN IMAGOLOGIA LEGIONARĂ

Radu-Florian Bruja

Numărul impresionant al studiilor, articolelor, monografiilor, al altor lucrări de referință publicate până în prezent pe tema Ștefan cel Mare în conștiința românilor, pe deplin justificat având în vedere mărimea și importanța marelui domnitor, ar putea determina o reacție firească față de oportunitatea unei astfel de alegeri. Având, însă, în vedere că Mișcarea Legionară nu s-a bucurat încă de o analiză de referință în istoriografia românească, cel puțin la nivelul studiilor elaborate de istorici străini precum Armin Heinen ori Francesco Veiga, și că liderul extremei drepte românești, Corneliu Zelea Codreanu, nutrea un adevărat cult pentru Ștefan cel Mare, considerăm că o astfel de abordare este pe deplin justificată. Fără a ne propune să tratăm evoluția portretului lui Ștefan de-a lungul anilor intrebabil și fără a folosi în prezenta analiză întreaga publicistică și literatură legionară, care, deși vastă, se dovedește a fi destul de inconsistentă, am considerat oportun să urmărim, în principal, imaginea pe care Corneliu Z. Codreanu și apropiații săi, și-au creat-o despre marele domnitor român.

Mișcare ce promova regenerarea moral-religioasă și crearea unui model de om¹ – „homo novus” – capabil să schimbe destinul României, după ce, pregătit fiind, ar ajunge la cârmă țării, legionarismul a deplasat accentul luptei sale din zona politicului în cea a afirmării spiritualității românești. Pentru a-și atinge scopurile C.Z. Codreanu rememorează faptele înaintașilor. Politica generației sale trebuia să fie o urmare logică a politicii domnitorilor români în fruntea cărora se afla Ștefan cel Mare. Într-o astfel de atmosferă trebuia creat „omul nou”. Religia și naționalismul se întrepătrundeau în logica sa. Credința ortodoxă contribuise decisiv la formarea națiunii române, separând-o într-o oarecare măsură de catolicism². Dacă Ștefan cel Mare fusese un tenace apărător al ortodoxismului, mai ales în lupta sa împotriva Imperiului Otoman, care întruchipa pericolul extern și păgânitatea, Corneliu Z. Codreanu unea naționalismul extremist cu ortodoxismul, de frica pericolului evreesc. Ortodoxia era unită cu naționalismul legionar și de Vasile Marin. „Așa se explică cum bătăliile noastre mari noi le-am dus contra păgânilor – turci și tătari – cât și contra creștinilor – unguri și poloni – și niciodată împotriva rușilor și bulgarilor”³. Și Vasile Marin credea că venise momentul luptei împotriva dușmanului evreu, „păgânul” lumii contemporane. Prin identificarea evreului cu agentul bolșevic, naționaliștii români și-au impus o conduită antisemită⁴. Poporul român se afla la o răscruce spirituală de a cărei vină erau considerați vinovați evreii⁵. Prin evreu se înțelegea comunist, trădător, deicid⁶. „Reacția naționalismului este reacția arhetipului culturii europene contra unor forme ce nu mai conveneau dezvoltării sale”, credea și Horia Sima. „Acesta era un fenomen firesc cu rădăcini în Evul Mediu”⁷.

Mișcarea Legionară și-a creat un panteon propriu, în care sunt reprezentați, deopotrivă, marii învinși ai neamului – Decebal, Horea, Tudor Vladimirescu, Avram Iancu – alături de învingători. Între aceștia din urmă, domnitorii medievali apar „valorizați mai cu seamă în măsura în care exprimă sensul ancestral, oarecum atemporal, al purității românești și solidarității între români”: este ceea ce explică poziția excepțională a lui Ștefan cel Mare în invocațiile istorice legionare⁸. Având o structură psihică și o voință asemănătoare cu cea a lui Hitler și cu o gândire orientată într-o singură direcție, Corneliu Zelea Codreanu, plin de misticism, purta zilnic dialoguri cu morții și cu sfinții (dintre care cel mai important era Arhanghelul Mihail). Îl invoca și pe Ștefan cel Mare de la care aștepta ajutor⁹. Convins că domnitorul îi va aduce biruința, el a dat numele de „Ștefan Vodă” primei organizații naționaliste studențești din care făcea parte, Asociația studențească creștină din Fălciu¹⁰. În septembrie 1929, Asociația a organizat un

„Codrul Cosminului”, nr. 10, 2004, p. 93-97.

congres la Mănăstirea Putna cu prilejul sărbătoririi a 425 de ani de la moartea domnitorului Moldovei, ocazie pentru Căpitan de a ține o cuvântare despre domnitorul moldovean¹¹.

Istoria națională și spiritualitatea românească este exprimată de doctrina legionară și prin triada Zalmoxis-Ștefan cel Mare-Mihai Eminescu. Zalmoxis a fost „cel mai mare precursor al lui Cristos”; Ștefan cel Mare „cel mai mare apărător al creștinismului” și Mihai Eminescu „binevestitorul biruinței românești pe care ne-o hărăzește în zilele noastre Căpitanul”¹². Într-o cuvântare ținută la mormântul lui Ștefan, profesorul Ion Zelea Codreanu propunea ca „atunci când se vor împlini șapte ani [de la războiul de întregire], când tradiția creștină permite exhumarea morților”, într-o atmosferă de mare sărbătoare să se zidească două capele ca „două mausolee naționale” în care să fie depuși eroii neamului. „Unul să se zidească la mormântul lui Ștefan cel Mare”, de la Putna, altul „să se zidească la mormântul lui Mihai Viteazul de la Mănăstirea Dealului (...) Aceste două locuri sfinte ar fi locuri de neîntrerupt pelerinaj național în cursul veacurilor”¹³ credea tatăl Căpitanului. Într-un discurs exaltat, din tinerețe, și Mircea Eliade era de părere că domnitori ca Mihai Viteazul sau Ștefan cel Mare ar fi fost, la timpul lor, legionari¹⁴. Spre sfârșitul vieții, Petre Țuțea, rememorând spiritul dreptei românești a anilor 30 conchidea că poporul român a avut doar două mari personalități: Ștefan cel Mare și Mihai Eminescu¹⁵.

Corneliu Zelea Codreanu nu a avut un discurs politic concret, ci unul metaforizant. El credea că poporul român s-a abătut de la calea cea dreaptă și că el este trimis de Dumnezeu să conducă pe români pe căi mai sănătoase. Naționalismul său nu era rasist și nu era îndreptat împotriva moștenirii creștine, ci era unul profund religios, mistic și ortodoxist. „Pământul României trebuie apărat”, spunea el, „năvălitorii din Evul Mediu treceau; cei de azi – se referă în principal la evrei – rămân pe loc”. Mișcarea trebuia să se sacrifice pentru îndepărtarea acestor năvălitori contemporani așa cum s-au sacrificat strămoșii. „Aici [în pământul patriei] odihnesc Mușatinii, aici, la Podul Înalt, la Războieni, la Suceava, la Baia, la Hotin, la Soroca, la Tighina, la Cetatea Albă, la Chilia, dorm românii căzuți în lupte. Pe ce drept voiesc jidanii să ne ia acest pământ?” Și despre Suceava spunea: „vechea capitală a fost transformată pur și simplu într-un murdar cuib jidănesc, care înconjoară bieteile ruine glorioase ale cetății lui Ștefan cel Mare”¹⁶. Pentru noi, epoca lui Ștefan cel Mare rămâne marea pată luminoasă în negura de până acum a culturii românești¹⁷. Domnitorul moldovean apărea astfel ca un simbol al apărătorilor ortodoxismului și al etnicității și nu reprezenta un prototip expansionist, după modelul țărilor ruși¹⁸. Iar C.Z. Codreanu era chemat să elibereze poporul de lanțurile în care l-au închis dușmanii, să-l spiritualizeze și să-l transforme în „homo novus”. „De la Isus Christos și până la Căpitanul Mișcării, nimeni nu a năzuit o astfel de prefacere”¹⁹. Fără Căpitanul Legiunii și fără exemplul său, credea un apropiat al lui Codreanu, Ion Moța „vom fi pierit ca națiune. Robii români de mâine nu vor mai avea nimic comun cu plăieșii, răzeșii și boierii lui Ștefan cel Mare”²⁰.

În scrierile sale, Codreanu a trasat liniile directoare pe tărâm programatic-doctrinar după care urma să se ghideze viața legionară. Nu lipseau elementele fundamentale ale ideologiilor de dreapta – cultul României Mari, al eroilor militari, al armatei, al bisericii, al culturii și valorilor naționale, al tradițiilor. Alături de cultul muncii, de exemplul personal și de spiritul jefiei, trăsături care l-au însoțit și pe Ștefan cel Mare, Legiunea Arhanghelul Mihail aduce în prim planul scenei politice românești ideea unei societăți mai morale, mai apropiată de spiritualitatea veche, mai puternică și mai rezistentă, prin refacerea culturii sale naționale²¹. „Pentru aceasta era nevoie de spiritul lui Ștefan cel Mare, nu de sufletul de pigmeu al politicianului român”²².

Patru au fost liniile principale ale ideologiei trasate de Codreanu: credința în Dumnezeu, încrederea în misiune, dragostea aproapelui și cântecul²³. Cu un astfel de program, lipsit de conținut, nu e de mirare că Ștefan era invocat în toate discursurile legionare, multe cuiburi i-au purtat numele iar presa legionară îi dedica pagini întregi. Una din echipele morții purta numele lui Ștefan cel Mare²⁴. „Preocupările noastre se îndreaptă spre Dumnezeu și spre contactul cu morții neamului”²⁵. Pentru Codreanu națiunea coincidea cu neamul, având tendința diversificării celor două concepte. Atribuia primului termen „viața” și celui de la doilea „reînvierea”, în

numele mântuitorului”²⁶. Binențeles și spre Ștefan cel Mare care era pomenit ori de câte ori se vorbea de eroii nemului. Opera ctitoricească a domnitorului, care „socotea Moldova drept poarta creștinătății”²⁷ trebuia continuată de către legionari. Apariția taberelor de muncă destinate executării unor obiective de binefacere, cum ar fi repararea sau ridicarea de biserici „mai multe chiar decât Ștefan cel Mare Voievodul”²⁸ justifică fascinația liderului legionar pentru marele domn. Grijă și preocuparea legionarilor pentru ridicarea de așezăminte religioase se explică și prin rolul de avangardă pe care l-a avut naționalismul în lupta împotriva bolșevismului. Legionarii erau chemați să „ia armele ca să apere pe Christos de furia hoardelor din răsărit”²⁹.

Ștefan cel Mare este folosit de legionari și pentru a justifica dinasticismul poporului român. „Domnilor, spunea Ion Zelea Codreanu într-un discurs din Parlament, poporul românesc, care prin obârșia lui și sângele lui, a avut pe pământul acesta un Burebista, pe un Decebal, pe un Ștefan cel Mare, pe un Mihai Viteazul, poporul acesta zic, nu poate fi decât un popor monarhist și ca gândire și ca sentiment”³⁰. Apologia lui Ștefan cel Mare a fost făcută în repetate rânduri, în mai toate cuvântările liderilor legionari: în timpul marșului din Basarabia, în Ardeal, în Munții Apuseni. În drum spre Spania „nebiruitul Ștefan Vodă” era pomenit de Vasile Marin, de la care aștepta să le aducă biruința împotriva ateilor comuniști³¹. Despre vizita în Basarabia, același Corneliu Z. Codreanu nota: „ni se părea că respirăm din aerul vremii lui Ștefan cel Mare, că suntem niște umbre de ostași răsărite din bietul pământ al Moldovei”³². Ion Moța regreta că ardelenii nu au avut un Ștefan cel Mare când spunea că „onoarea ostășească aștepta clipa zămislirii, în care să se ridice la înălțimea Rovinelor, Călugărenilor, Podului Înalt, Văii Albe, Plevnei, Mărășeștilor, locuri sfinte de la care noi ardelenii am lipsit, opriți de soartă”³³. Și presa legionară îl invoca pe Ștefan. „*Porunca Vremii*”, ziar cu orientare antisemită, nota că: „grâul românesc crescut pe ogorul îngrășat de trupurile ostașilor lui Ștefan (...) munca românească toată, e speculată de evrei”³⁴. La 2 iulie 1940, același cotidian dedica o pagină domnitorului moldav. Profesorul Traian Brăileanu făcea în „*Însemnări sociologice*”, într-un studiu intitulat „Ștefan cel Mare și arta guvernării” o comparație între principiile de cărmuire a statului de către domnitorul român și cele din „*Principele*” lui Machiavelli. Binențeles că erau văzute ca demne de urmat cele ale lui Ștefan. „Arta guvernării nu se poate întemeia, cum credea Machiavelli, numai pe calcul, ci ea cere o adâncă înțelegere a sufletului omenesc, în acord perfect de simțire între conducător și mulțime”³⁵.

O ultimă formă de promovare a imaginii lui Ștefan cel Mare a fost prin cântec „singura posibilitate de manifestare a formei lăuntrice”³⁶. A existat un vast repertoriu de imnuri legionare, multe dintre acestea invocându-l pe domnitor. Ele însoțeau toate manifestările legionare. Un astfel de imn, intitulat „Ștefan Vodă al Moldovei”, a fost compus în 1933, cu ocazia unei vizite a unei delegații legionare la Mănăstirea Putna, din care dăm câteva rânduri:

„Ștefan Vodă al Moldovei

Fost-a pe la noi, prin munți

Și-a găsit în codrii noștri

Șoimi viteji, războinici mulți.

Tot așa, tu, Căpitane

Urcă pe-ale Putnei văi,

Și-ți vom da batalioane

De legionari flăcăi

Cheamă la luptă vultanii

Și-i trimite unde vrei

Căci tâlharii și jidanii

Ne tot sug mereu, mereu”³⁷.

Aceste cântece erau de efect și creau coeziune în rândurile legionarilor. Codreanu a înțeles aceasta și când nota în lucrarea cu caracter autobiografic „*Pentru legionari*” despre un alt cântec „Pe o stâncă neagră, cântecul lui Ștefan cel Mare”, „a cărui melodie se pare că s-a păstrat din timpul lui, din generație în generație. Se spune că pe sunetul acestei melodii intra Ștefan cel Mare triumfător în Cetatea de la Suceava, acum 500 de ani. Când îl cântam simțeam

trăind acele vremuri de mărire și de glorie românească, ne afundam în 500 de ani de istorie și trăiam câteva clipe acolo, în contact cu vechii soldați și arcași ai lui Ștefan și însuși cu el”³⁸. Cântecul „Ștefan Vodă” e pomenit și de Horia Sima ca fiind folosit de legionari, când au încercat să ocupe sediul postului de radio Bod, în timpul putsch-ului nereușit din 3-4 septembrie 1940³⁹.

Corneliu Zelea Codreanu a emis, în general, puține idei. Pondere semnificativă o are întoarcerea la ortodoxism, ca parte componentă a culturii naționale. În cadrul acestei direcții, Ștefan cel Mare a ocupat locul central. De la 1920 și până la sfârșitul vieții sale, voievodul moldovean a fost revendicat de liderul Mișcării Legionare. În dificilele clipe de la Jilava, la puțin timp înaintea asasinării sale, Corneliu Codreanu, căzut într-un misticism exacerbat, îi vedea chipul voievodului „ca într-un tablou bătrân, bătrân de o jumătate de mie de ani, cu pletele lungi și cu coroana pe cap: e Ștefan, domnul Moldovei”⁴⁰.

În concluzie, Codreanu s-a înconjurat de aureola unui al doilea Ștefan cel Mare. El se prezenta ca fiind mare prin ideile și speranțele sale înainte de a fi mare și prin faptele sale. Misticismul și carisma sa, mai mult decât discursul au atras de partea organizației politice legionare o mare parte a tineretului dezamăgit și dezorientat de tumultul și evenimentele istoriei interbelice. Multe din speranțele acestora se legau de iluziile unui destin eroic pe măsura faptelor și tradițiilor străbunilor, iar C.Z. Codreanu era chemat să împlinescă iluziile acestora. Mai mult, la unele manifestări, legionarii îl sărbătoreau ca pe un al doilea Mesia, ca pe o unealtă în mâinile lui Christos⁴¹. Iar Ștefan devenea mijlocitorul destinului pe care liderul legionar și-l dorea. Căci Ștefan cel Mare, spunea același Codreanu „de o jumătate de mie de ani strălucește în istorie, și românii nu îl iută pentru că s-a confundat perfect cu linia de viață a neamului”⁴². De multe lucruri s-a înșelat C.Z. Codreanu în aspirațiile sale și multe din greșelile făcute în viață nu le-a a înțeles. Cu siguranță că de această afirmație nu.

Résumé

Le chef de l'extrême droite Corneliu Zelea Codreanu avait pour le voïvode Etienne Le Grand un veritable culte. Mystique incurable, le chef de la Garde de Fer s'est entouré l'auréole d'un second Etienne Le Grand. Il attendait l'aide de l'esprit du grand voïvode et liait ses illusions de la destinée éroïque de ses aïeux.

NOTE:

1. „Omul nou”, creație fantastă a ideologiilor fasciste, a fost ușor cosmetizat de Corneliu Zelea Codreanu prin adăugarea componentei ortodoxiste. Singurul regim fascist este cel din Italia dar prin generalizare, caracteristicile fascismului italian se regăsesc în sistemele politice ale multor state europene, inclusiv în regimul autoritar al regelui Carol al II-lea;

2. Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelul Mihail”*. Mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional, București, Edit. Humanitas, 1999, p. 127;

3. Vasile Marin, *Crez de generație*, București, Edit. Mahadajonda, 1997, p. 57-58;

4. Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și „problema evreiască”*. Eseu despre formele antisemitismului intelectual în România anilor 30, București, Edit. Humanitas, 1997, p. 84;

5. Armin Heinen, *op. cit.* p. 126;

6. Nu este exact că evreii ar fi fost de orientare comunistă. Extrema stângă din România era puțin numeroasă, în timp ce procentul evreilor în populația statului era destul de semnificativ. Nu toți evreii erau comuniști, din filiala cominternistă românească făcând parte și alți minoritari.

7. Horia Sima, *Menirea naționalismului*, București, Edit. Vremea Imex, 1993, p. 27;

8. Lucian Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Edit. Humanitas, 1997, p.

258;

9. *Ibidem*, p. 125;

10. Corneliu Zelea Codreanu, *Pentru legionari*, Edit. „Totul pentru Țară”, Sibiu, 1936, p. 43; vezi și *Din luptele tineretului român (1919-1939). Culegere de texte*, ediție de Duiliu Sfîntescu, București, Edit. Fundației „Buna Vestire”, 1993, p. 28; crează un text, Dragoș Zamfirescu, *Legiunea Arhanghelul Mihail de la mit la realitate*, București, Edit. Enciclopedică, 1993, p. 48;
11. *Cronologie privind istoria Mișcării Legionare*, în „*Istoria Mișcării Legionare scrisă de un legionar*”, București, Edit. Roza Vânturilor, 1993, p. 19; vezi și Dragoș Zamfirescu, *op. cit.* p. 159;
12. Lucian Boia, *op. cit.* p. 258;
13. Ion Zelea Codreanu, *Pentru ordine, muncă și dreptate*, Huși, 1920, p. 32;
14. Zigu Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, Edit. Fundațiilor Culturale Române, 1995, p. 201;
15. Lucian Boia, *op. cit.* p. 259;
16. C.Z. Codreanu, *op. cit.* p. 93-94;
17. Vasile Marin, *op. cit.* p. 139;
18. Cristian Sandache, *Național și naționalism în viața politică românească interbelică (1919-1940)*, Iași, Tipografia Moldova, 2001, p. 194;
19. Lucian Boia, *op. cit.* p. 259;
20. Ion Moța, *Cranii de lemn. Articole 1922-1936*, Edit. „Totul pentru Țară”, București, 1936, p. 47;
21. Alex Mihai Stoenescu, *Istoria loviturilor de stat din România, 1821-1999*, vol. II, *Eșecul democrației române*, București, Edit. RAO, 2001, p. 366-367;
22. C.Z. Codreanu, *op. cit.* p. 357; O comparație între politicieni români ai perioadei interbelice și domnitorul moldovean făcea și Mihail Sturdza. Punându-l în antiteză pe Carol al II-lea cu Ștefan cel Mare, el ierta păcatele domnitorului român, „nici Ștefan cel Mare, nici Vlad Țepeș, nici Ion Vodă, nici Lăpușneanu nu erau ușe de biserică, erau însă tot atât de crunți cu dușmanii țării lor ca și cu boierii răzvrățiți. Iertăm cruzimea lui Vlad și mâniile lui Ștefan la ospete, căci fără ei ar fi fost de pe atunci, țările noastre șterse de pe fața pământului”, Mihail Sturdza, *România și sfârșitul Europei. Amintiri din țara pierdută*, Edit. Dacia, Rio de Janeiro, Madrid, 1966, p. 163
23. *Din luptele...*, p. 53-54;
24. Dragoș Zamfirescu, *op. cit.* p. 193;
25. C.Z. Codreanu, *op. cit.* p. 342;
26. Michele Rallo, *România în perioada revoluțiilor naționale din Europa (1919-1945). Mișcarea Legionară*, București, Edit. Sempre, 1999, p. 54;
27. Ștefan Palagița, *Garda de Fier spre reînvierea României*, Buenos Aires, 1951, p. 58;
28. Constantin Petculescu, *Mișcarea Legionară. Mit și realitate*, București, Edit. Noua Alternativă, 1997, p. 61;
29. Horia Sima, *op. cit.* p. 56;
30. Ion Zelea Codreanu, *op. cit.* p. 12;
31. Vasile Marin, *op. cit.* p. 20;
32. *Din luptele...*, p. 211;
33. Ion Moța, *op. cit.* p. 76;
34. „Porunca Vremii”, din 15 martie 1940, p. 1;
35. „Însemnări Sociologice”, nr. 2, mai 1935, p. 23;
36. *Din luptele...*, p. 54;
37. Ion Dumitrescu Borșa, *Cal troian intra muros. Memorii legionare*, București, Edit. Lucman, p. 69; și liderul L.A.N.C. și al Partidului Național Creștin, A.C. Cuza compusese un imn ultranaționalist dedicat lui Ștefan cel Mare și publicat în volumul „*Suceava în poezii*”, vezi „*Gazeta Bucovinenilor*”, din 1 decembrie 1935, p. 4. Despre un cântec legionar al lui Ștefan, pe care l-a aflat în închisoare vorbește și Petre Pandrea în *Garda de Fier. Jurnal de filosofie politică. Memorii. Penitenciare*, București, Edit. Vremea, 2001, p. 565;
38. C.Z. Codreanu, *op. cit.* p. 302-303;
39. Horia Sima, *Sfârșitul unei domnii sângeroase. Pagini din istoria Gărzii de Fier*, Timișoara, Edit. Gordian, 1995, p. 226;
40. *Din luptele...*, p. 147;
41. Armin Heinen, *op. cit.* p. 183;
42. *Din luptele...*, p. 126.

DECORUL LINIAR PE FOND ALB ÎN FAZA CUCUTENI A

Sorin Ignătescu

Caracterizată ca o cultură cu ceramică tricromă, Cucuteni-ul A nu este domeniul exclusiv al acesteia. Chiar în așezări ale etapei Cucuteni A3, considerate de Vl. Dumitrescu ca fiind lipsite de ceramică bicromă, s-au descoperit fragmente ceramice decorate total sau parțial bicrom. O parte din fragmentele sau vasele pictate bicrom (roșu pe alb sau negru pe alb) redau decorurile clasice ale ceramicii tricrome contemporane. Absența celei de-a treia culori poate fi considerată o eroare a meșterului, epuizarea unui pigment din trusa olarului sau o abatere de la canon, pentru că, dacă negrul sau roșul, după caz, s-ar adăuga, s-ar obține un decor obișnuit pentru ceramica tricromă. La fel se poate califica situația ornamenticii unui pahar de la Hăbășești, pe care negrul înlocuiește roșul în rolul său decorativ (DUMITRESCU et alii 1954, 326). Considerăm, de aceea, această categorie infimă ca fiind strâns legată de ceramica tricromă și fără semnificație cronologică sau locală.

În rândurile ce urmează ne vom referi la ceramica cu decor liniar bicrom și într-o măsură mai mică tricrom pe fond alb, care nu constituie variante decorative sau calchieri ale decorurilor tricrome clasice. Un studiu în ceea ce privește aceste decoruri se impune pentru a clarifica, în limita posibilităților actuale, valoarea lor pentru stabilirea cronologiei relative sau a aspectului local al așezărilor în care sunt descoperite. Dacă ceramica decorată liniar are relevanță cronologică, atunci, pe baza unor astfel de descoperiri s-ar putea stabili cu precizie mai mare raportul între diferite așezări, mai ales din aspecte locale diferite, iar dacă nu, s-ar impune o atitudine mai rezervată în ceea ce privește concluziile cu caracter cronologic sau spațial, bazate pe descoperirea de fragmente ceramice decorate astfel.

Adesea neluate în seamă, umbrite de frumusețea ceramicii tricrome, decorurile liniare au fost apoi acceptate ca fiind, prin importanța culorii negre, precursori ale unor stiluri picturale ale fazei Cucuteni A-B. Tocmai de aceea au fost considerate o marcă a sfârșitului fazei Cucuteni A, deși au fost descoperite și în așezări mai timpurii. Probabil primele descoperiri de acest fel au fost făcute de C. Matasă la Bodești *Cetățuia Frumușica*. Din păcate, cercetările efectuate de acesta în perioada interbelică în cunoscuta stațiune nemțeană nu au individualizat prea clar complexele de locuire și nivelurile arheologice din acest sit, atribuirea materialelor unor etape stabilite pe baza cercetărilor din alte stațiuni fiind dificilă (MATASĂ 1946, pl. VII/19, XXII/158, XLIV/353). Încă în 1941, tot C. Matasă a publicat și un vas de la Costești (jud. Iași), care avea pe marginea superioară, la exterior, un registru decorat cu grupuri de câte patru linii subțiri roșii, orientate oblic alternativ spre stânga și dreapta (MATASĂ 1941, 78, fig. 4/18). Autorul nu precizează dacă decorul este pictat pe fondul vasului sau pe fond alb, așa cum bănuim, dar susține că liniile au fost pictate cu un „roșu spălat”, care ar putea fi, în egală măsură, „un negru spălat”.

Câteva fragmente de vase care au registre pictate cu negru pe fond alb au fost descoperite de R. Vulpe la Izvoare (jud. Neamț). Pentru cele două fragmente ceramice care se încadrează în tematica lucrării de față, autorul nu precizează decât descoperirea lor în nivelul Izvoare II. (VULPE 1957, 171, 179, 193, 203, fig. 158/4, 169/2). Un alt vas de la Izvoare, de asemenea cu o atribuire stratigrafică inexactă (A3, probabil Izvoare II 2), a fost publicat în catalogul expoziției „Cucuteni. The last great chalcolithic civilisation of Europe”, fără a se preciza dacă provine din săpăturile lui R. Vulpe sau din cele coordonate de Silvia Marinescu-Bîlcu (CUCUTENI 1997, 187, nr. 38).

Cercetările de la Hăbășești (jud. Iași) au condus și la descoperirea unui număr mic de fragmente de vase pe a căror buză poate fi observat un decor pictat cu culoare neagră pe fond alb. (DUMITRESCU et alii 1954, 326, pl. XCIV/7, XCVI/17).

Săpăturile conduse de M. Petrescu Dîmbovița la Trușești (jud. Botoșani), în una din cele mai timpurii așezări ale aspectului local Drăgușeni-Jura au scos la lumină și ceramică decorată cu negru pe fond alb, unele publicate chiar în primele rapoarte de săpături, altele abia la apariția monografiei arheologice a acestei stațiuni (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1952, 67, fig. 41; NIȚU 1979, fig. 6/7; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, FLORESCU, FLORESCU 1999, fig. 204/9-10; 215/7; 218/7).

Un lot important de vase decorate cu registre alcătuite din linii negre pe fond alb sau negre și roșii pe fond alb provine din săpăturile lui A. Crășmaru de la Drăgușeni (jud. Botoșani) *În Deal la Lutărie și Ostrov* (CRÎȘMARU 1977, fig. 21/7, 10; 26/2, 4; 28/3, 9; 29/8; 30/1-4, 31/1-2, 4; 35/1-2; 46/3, 5; 48-51). Credem că numărul mare de vase cu decoruri liniare comparativ cu celelalte categorii ceramice nu reflectă realitatea statistică, pentru că săpăturile coordonate de Vl. Dumitrescu și apoi de S. Marinescu-Bîlcu din punctul *Ostrov* nu au confirmat acest raport. Totuși numărul este mai mare decât în toate celelalte așezări ale fazei Cucuteni A. Oricum, publicarea cercetărilor acestora din urmă a adăugat câteva exemplare interesante celor cunoscute deja, ajutând la clarificarea problemelor legate de aceste decoruri (MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY 2000, fig. 90/1; 94/2; 110/3, 8, 12; 112/1, 4; 129/1; 130/1, 2; 136/3; 145/4-6; 146). Odată cu descoperirea celebrului ansamblu de cult de la Dumești (jud. Vaslui) a fost recuperat și un grup de vase cu registre hașurate cu benzi negre pe fond alb, publicat probabil parțial. Din păcate, condițiile în care a fost făcută cercetarea și nepublicarea în întregime a materialului, pune probleme în ceea ce privește încadrarea cronologică a așezării. Surprinde, oricum, prezența aceluiași decor pe un număr semnificativ de vase (MAXIM-ALAIȚA 1983-1984, fig. 20-21; CUCUTENI 1997, 202-203, nr. 96-98; MAREȘ, URSU 2000, 366-367, nr. 41-47).

Publicarea lucrării lui V. Sorochin referitoare la aspectul local Drăgușeni-Jura a permis accesibilizarea pentru comunitatea științifică românească a unor informații cu privire la așezările cercetate de autor sau alți arheologi în Moldova dintre Prut și Nistru. Vasele decorate liniar, care ne interesează în studiul de față alcătuiesc un lot important. Ele provin de la Putinești III (SOROCHIN 2002, fig. 91/6; 98/5, 7), Jura (SOROCHIN 2002, fig. 99/4; 107/3), Druța I (SOROCHIN 2002, fig. 112/1-4), Duruitoarea Veche I (SOROCHIN 2002, fig. 114/1).

Recent au fost publicate materialele descoperite încă în 1981 la Bălțați (jud. Iași). Printre acestea se remarcă două fragmente ceramice decorate cu linii negre pe angoba albă a vasului, cărora autorul le-a găsit cele mai apropiate analogii la Drăgușeni (DINU, MARIN 2003, fig. 9/4-5).

Elementele constitutive ale acestor decoruri sunt liniile drepte și arcurile de cerc, în diverse combinații, care nu acoperă decât excepțional întreaga suprafață a vasului, fiind de obicei dispuse în registre separate, în zonele cele mai vizibile ale vaselor (partea superioară). Cazurile de contaminare a decorurilor tricrome clasice cu fragmente de decor liniar există, dar ele sunt rare. Prezența acestora în registre separate ne îndreptățește să credem că olarii le considerau decoruri deosebite.

Cel mai simplu tip de decor, și poate printre primele apărute este hașurarea cu linii negre dispuse oblic spre stânga și spre dreapta. Registrele sunt de cele mai multe ori înguste ca la Frumușica (fig. 1/4, 2/12), Izvoare (fig. 2/8), Hăbășești (fig. 1/1), Dumești (fig. 1/7, 9; 2/1-6), Drăgușeni (fig. 2/9), dar și mai late la Druța I (fig. 1/5) sau chiar pe toată suprafața vasului la Drăgușeni (fig. 2/11). În cadrul așezărilor aspectului local Drăgușeni-Jura, pentru care cronologia relativă a fost stabilită de V. Sorochin (SOROCHIN 2002, 171), putem constata o evoluție a decorului de la registre late la Druța I la ocuparea întregii suprafețe a vasului la Drăgușeni. Absența decorului de la Trușești este destul de surprinzătoare, în condițiile în care a fost descoperit în așezări apropiate cronologic din aspectul local Hăbășești. Hașurării clasice i se adaugă un caz de hașurare cu linii oblice pe o singură parte la Putinești III (fig. 1/8).

Alteori, suprafața registrului dreptunghiular este împărțită în sectoare triunghiulare, orientate alternativ cu vârful în sus și în jos la Costești (fig. 2/ 13), Drăgușeni (fig. 2/ 7, 10). Sectoarele respective sunt hașurate unilateral, cele cu vârful în sus cu linii aplecate spre dreapta, iar cele cu vârful în jos cu linii aplecate spre stânga. Aparent acest tip derivă dintr-unul mai simplu, descoperit la Hăbășești, în care triunghiurile nu sunt hașurate decât parțial, sau doar delimitate prin linii negre paralele (fig. 1/ 6). Cele două fragmente ceramice de la Izvoare, publicate de R. Vulpe, redau, probabil, prin fasciculele de linii dispuse alternativ, țesături (fig. 1/ 2-3). Îngustimea registrului pe care este etalat decorul, probabil mai lat, face ca porțiunea care se repetă să nu poată fi observată.

O variantă mult mai răspândită a decorului cu sectoare triunghiulare, este acela în care, între liniile paralele ale unui sector, sunt intercalate liniuțe perpendiculare pe direcția generală a liniilor: Trușești (fig. 3/ 4, 9) și Druța I (fig. 3/ 7). În unele cazuri, sectoarele în care este împărțit registrul sunt în formă de paralelogram, ca pe vasele de la Trușești (fig. 3/ 10) și Bodești (fig. 3/ 8). În cazurile menționate, liniuțele nu sunt lipite de liniile lungi ale sectorului (decorul tip scăriță), ci sunt mai scurte decât spațiul disponibil. De asemenea, mai trebuie făcută o precizare: între liniuțele scurte sunt păstrate de fiecare dată fascicule de câte trei linii paralele lungi.

De la acest prototip inițial par a deriva mai multe tipuri de „abateri”. Astfel, pe trei vase de la Trușești (fig. 3/ 1-3) și unul de la Drăgușeni (fig. 3/ 5) la limita dintre sectoarele triunghiulare se produce o îmbinare, în sensul că fasciculele de linii lungi dintr-un sector se termină alternativ în marginea celor din sectorul opus și nu în marginea unui singur fascicul. În cazul vasului de la Drăgușeni, liniuțele se transformă în virgule și sunt pictate cu roșu. Fragmente dintr-un pahar cu un decor identic celor de la Trușești a fost descoperit în anii 2003 și 2004 în locuința nr. 3 din așezarea de la Fetești „La Schit”. Cum cercetarea locuinței respective este abia la început, nu putem face alte precizări și sperăm să mai descoperim și alte fragmente care să ne permită întregirea vasului*.

Alte decoruri prezintă o linie subțire care intersectează liniuțele scurte ca în situațiile înregistrate la Drăgușeni (fig. 3/ 6, 11). „Abaterea” cu cele mai importante urmări în ceea ce privește numărul de exemplare constă în lipirea liniuțelor scurte de cele lungi adiacente, obținându-se adevărata scăriță. Între scărițe se păstrează numărul de trei linii pentru fasciculele de linii lungi. Acest tip de decor este clar ilustrat pe un vas de la Drăgușeni (fig. 4/ 3=8). Un altul, tot de la Drăgușeni, prezintă și îmbinarea sectoarelor triunghiulare ca în exemplarele de la Trușești și Fetești (fig. 4/ 6), iar liniuțele scurte sunt pictate cu roșu.

Mult mai multe sunt vasele de la Drăgușeni în registrele cărora liniile lungi negre și scărițele devin arcuri de cerc concentrice, transformare ce nu se întâlnește decât în ultima etapă (a treia) a aspectului local Drăgușeni-Jura (SOROCHIN 2002, 171). Pentru cele două fragmente ceramice de la Bălțați este greu de precizat dacă liniile negre și scărițele sunt drepte sau arcuite (fig. 4/ 1-2). Dacă unele arcuri de cerc concentrice cu scărițe între ele continuă să fie realizate cu negru (fig. 4/ 5; 5/ 2), apar și exemplare care dovedesc creșterea rolului culorii roșii, folosită fie la trasarea liniei care taie liniuțele scurte (fig. 4/ 7), fie pentru pictarea liniilor lungi ale scăriței (fig. 4/ 4, 9). Astfel de precizări de detaliu nu pot fi făcute pentru vasele publicate în fotografii de A. Crămaru, acestea fiind prea neclare (fig. 5/ 2-8), deși putem presupune că unora dintre ele le aparțin decorurile desfășurate publicate sub formă de desene în aceeași lucrare.

O ultimă categorie de decoruri ar putea fi considerate mixte, pentru că reunesc elemente diverse din cele prezentate până aici și altele, care însă au la bază tot liniile și arcurile de cerc realizate cu negru și excepțional cu roșu. Este semnificativă observația că aceste decoruri mixte apar cel mai devreme la Putinești III, adică în etapa a doua a aspectului local Drăgușeni-Jura, și se generalizează în cea de-a treia, fapt reflectat în descoperirile de la Drăgușeni, Jura și Duruitoarea Veche I.

* Mulțumim și pe această cale coordonatorului colectivului de cercetare a stațiunii de la Fetești „La Schit”, Dumitru Boghian, și celorlalți membri ai colectivului în afară de autorul prezentului articol, Ion Mareș și Bogdan Petru Niculiță, pentru că ne-au permis să folosim această informație.

Unele decoruri de la Drăgușeni reprezintă o succesiune de sectoare triunghiulare separate de scărițe (fig. 6/ 1, 9), fascicule de linii (fig. 6/ 3, 11-12), spații albe (fig. 6/ 4) sau benzi negre (fig. 6/ 5). Într-unul dintre cazuri, în sectoarele triunghiulare sunt inserate și arcuri de cerc (fig. 6/ 2). Vasul cu picior și capacul său, care provin de la Putinești III, sunt decorate cu registre de unghiuri alcătuite din scărițe și linii negre. Exemplarele de la Jura și Duruitoarea Veche I au modele mult mai complicate, care combină fie hașurile cu linii și arcuri de cerc (fig. 6/ 6-7), fie toate acestea cu cercuri concentrice (fig. 6/ 8).

Problema cea mai importantă legată de aceste decoruri este dacă sunt creații ale aspectului local Drăgușeni-Jura în mod exclusiv sau nu, altfel spus, cum se explică prezența lor în mediul cultural al aspectelor locale subcarpatice și Hăbășești (este greu de precizat căruia aspect local îi aparține așezarea de la Dumești). Situația este îngreunată de faptul că, inclusiv în aspectul local Drăgușeni-Jura, unde s-au descoperit cele mai multe exemplare ceramice, numărul rămâne totuși prea mic pentru a fi relevant statistic. Totuși, judecând comparativ situația din așezările de la Hăbășești, Trușești și Drăgușeni, mai bine cercetate și cu materialele publicate într-o măsură substanțială, putem trage câteva concluzii. Trebuie să acceptăm că nu poate fi explicată diferența numerică de exemplare între Trușești și Hăbășești (ca de altfel și față de Bodești, Izvoare, Costești, Fetești), dacă am considera că ceramica cu decoruri liniare a fost creată în toate aspectele locale ale fazei Cucuteni A. Considerăm, ca urmare, că decorurile respective au fost create numai în aspectul local Drăgușeni-Jura și exportate în spațiile înconjurătoare. Inexplicabile par a fi descoperirile din așezarea de la Dumești, despre care știm atât de puține amănunte, din care au fost publicate opt vase decorate cu registre hașurate. În condițiile în care nu putem preciza în ce condiții au fost descoperite aceste vase, poate într-un complex de cult, orice comentariu ni se pare nefondat. Ar fi normal ca numărul de exporturi Drăgușeni-Jura să fie mai mare în cazul ceramicii cu decoruri larg adâncite și pictate sau nu cu roșu și alb. Este posibil ca aceste descoperiri să fie mai mult de două: Hăbășești (DUMITRESCU et alii 1954, 289) și Preutești *Haltă* (URSULESCU, IGNĂTESCU 2003, 52) și să fi trecut neobservate.

Pe de altă parte, putem observa diferențe majore între numărul de exemplare din așezările etapelor timpurie (Trușești) și mijlocie (Putinești III, Druța I) ale aspectului local Drăgușeni Jura și cea finală (mai ales Drăgușeni, dar și Jura). Creșterea numărului de vase către sfârșitul fazei Cucuteni A este explicabilă prin creșterea rolului negrului către începutul fazei Cucuteni A-B.

Descoperirea în toate aspectele locale a acestor decoruri, în număr relativ mic, face ca atribuirea unei așezări pe baza lor aspectului local Drăgușeni-Jura să nu fie recomandabilă. Neputând fi judecate global din cauza complexității, decorurile liniare ar putea, luate în considerare separat, să stabilească relații de contemporaneitate între așezări din aspecte locale diferite, indiferent dacă sunt doar creația aspectului local Drăgușeni-Jura sau nu. Totuși numărul mic de descoperiri ne îndeamnă la prudență. Trebuie avute rezerve și pentru că, odată apărut un decor, el se regăsește și în etapele următoare, dacă nu evoluează, ca decorul de tip scăriță. Asta înseamnă că nu pot fi admise decât relații prin care să se stabilească contemporaneitatea sau posterioritatea așezării unde s-a făcut descoperirea, față de momentul de apariție al decorului respectiv, ceea ce nu este prea relevant. Pe de altă parte, considerăm greu de stabilit momentul de apariție al unui decor în condițiile în care numărul descoperirilor este atât de mic.

În consecință, dacă acceptăm că ceramica cu decoruri liniare este creația aspectului local Drăgușeni-Jura, putem stabili cu certitudine mai mare următoarele raporturi de contemporaneitate. Pe baza analizării răspândirii decorurilor hașurate și a celor cu sectoare în formă de paralelogram, care nu pot apărea în aspectul Drăgușeni-Jura mai devreme de nivelul așezării Trușești, putem postula o relație de contemporaneitate între așezările de la Bodești *Frumușica* și cea de la Trușești. Situația pare a fi susținută de rezultatele analizelor C 14, care indică o parțială contemporaneitate între așezările de tip Cucuteni A2 și cele de tip A3 (MANTU 1998, 119).

O altă relație poate fi stabilită pe baza decorului scăriță, în care liniuțele sunt pictate până la liniile lungi. Dacă admitem că acest decor apare abia din etapa a treia a aspectului local

Drăgușeni-Jura (rezervele provin din cunoașterea insuficientă a etapei a doua), atunci putem admite apartenența la acest nivel a așezării de la Bălțați, situație puțin confirmată de celelalte elemente din complexul ceramic de aici, și așa restrâns numeric.

Deși descoperirile de acest tip sunt încă puține, lucrarea de față încearcă să convingă că, totuși, odată cu mai buna cunoaștere a acestor decoruri, ele ar putea contribui substanțial la stabilirea relațiilor cronologice între așezări aparținând unor aspecte locale diferite.

Abstract

In this article the author analyzes the linear ornamentation on white background discovered in the settlements of the Cucuteni A faze. The settlements in which such discoveries has been made are situated both in Romania: Bodești, Costești, Izvoare, Hăbășești, Trușești, Drăgușeni, Dumești, Bălțați, Fetești, and in the Republic of Moldova: Putinești III, Druța I, Jura, Duruitoarea Veche I. The most common ornaments are the hachure, the triangle areas decorated with parallel lines, some of them associated with „the ladder”, semi circular rings of lines and „ladders” and others combined ornaments.

The small number of such discoveries outside the regional aspect Drăgușeni-Jura suggests that it have been created here and not somewhere else. Such a conclusion offers the possibility of establishing chronological relations between settlements from that regional aspect and the others, but only taking into consideration the moment of the beginning of each ornament because they are used after that until the end of the A faze. In these circumstances, due to the small number of discoveries, there are not many sure chronological conclusions that can be established. With some reserve, we can consider on the basis of the linear ornamentation that is possible for the settlements from Trușești and Bodești to be contemporaneous.

Figures list:

Fig. 1. Pottery with areas decorated with black lines on white background: 1, 6 - Hăbășești, 2-3 - Izvoare, 4 - Bodești, 5 - Druța I, 7, 9 - Dumești, 8 - Putinești III. After: 1, 6 - Dumitrescu et alii 1954, 2-3 - Vulpe 1957, 4 - Matasă 1946, 5, 8 - Sorochin 2002, 7, 9 - Maxim-Alaiba 1983-1984.

Fig. 2. Pottery with areas decorated with black lines on white background: 1-6 - Dumești, 7, 9-11 - Drăgușeni, 8 - Izvoare, 12 - Bodești, 13 - Costești. After: 1-6 - Mareș, Ursu 2000, 7, 9-11 - Crășmaru 1977, 8 - Vulpe 1957, 12 - Matasă 1946, 13 - Matasă 1941.

Fig. 3. Pottery with areas decorated with black lines or black and red lines on white background: 1-4, 9-10 - Trușești, 5-6, 11 - Drăgușeni, 7 - Druța I, 8 - Bodești. After: 1-3, 10 - Petrescu-Dîmbovița, Florescu, Florescu 1999, 4 - Nițu 1979, 5-6 - Marinescu Bîlcu, Bolomey 2000, 7 - Sorochin 2002, 8 - Matasă 1946, 9 - Petrescu-Dîmbovița et alii 1952, 11 - Crășmaru 1977.

Fig. 4. Pottery with areas decorated with black lines or black and red lines on white background: 1-2 - Bălțați, 3-9 - Drăgușeni. After: 1-2 - Dinu, Marin 2003, 3, 5-9 - Crășmaru 1977, 4 - Marinescu Bîlcu, Bolomey 2000.

Fig. 5. Pottery with areas decorated with black lines or black and red lines on white background: 1-8 - Drăgușeni. After: 1, 3-8 - Crășmaru 1977, 2 - Marinescu Bîlcu, Bolomey 2000.

Fig. 6. Pottery with areas decorated with black lines or black and red lines on white background: 1-5, 9, 11-12 - Drăgușeni, 6 - Duruitoarea Veche I, 7-8 - Jura, 10, 13 - Putinești III. After: 1-4 - Crășmaru 1977, 5, 9, 11-12 - Marinescu Bîlcu, Bolomey 2000, 6-8, 10, 13 - Sorochin 2002.

Bibliografie

CRÎȘMARU Aristotel

1977 *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică*. Botoșani.

CUCUTENI

1997 *Cucuteni. The last great chalcolithic civilisation of Europe*, Thessaloniki.

DINU Marin. MARIN Tamalia

2003 *Une découverte appartenant à la culture de Cucuteni à Bălțați (dép. de Iași)*, SAA, IX. p. 75-96.

DUMITRESCU Vladimir et alii (H. Dumitrescu, M. Petrescu Dâmbovița, N. Gostar)

1954 *Hăbășești, monografie arheologică*, București.

MANTU Cornelia-Magda

1998 *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*. Piatra Neamț.

MAREȘ Ion, URSU Constantin-Emil

2000 *Catalogul expoziției „Artă și spiritualitate în cultura Cucuteni”*, Suceava, XXIV-XXV (1997-1998), p. 347-403.

MARINESCU-BÎLCU Silvia, BOLOMEY Alexandra

2000 *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București-Tübingen.

MATASĂ Constantin

1941 *Deux stations a céramique peinte de Moldavie, Dacia*, VII-VIII, p. 69, 84.

1946 *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord, Roumanie*, București.

MAXIM-ALAIBA Ruxandra

1983-1984 *Locuința nr. 1 din faza Cucuteni A3 de la Dumești (Vaslui)*, AMM, V-VI, p. 99-148.

NIȚU Anton

1979 *Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramicii și periodizarea etapelor culturii cucuteniene, I*, CercIst, SN, IX-X, 1978-1979, p. 93-162.

PETRESCU-DÎMBOVIȚA Mircea et alii

1952 *Șantierul Valea Jijiei*, SCIV, 3, p. 19-119.

PETRESCU-DÎMBOVIȚA Mircea, FLORESCU Marilena, FLORESCU Adrian C.

1999 *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași.

URSULESCU Nicolae, IGNĂTESCU Sorin

2003 *Preutești – Haltă. O așezare cucuteniană pe valea Șomuzului Mare, Iași*.

VULPE Radu

1957 *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, Ed. Academiei, București.

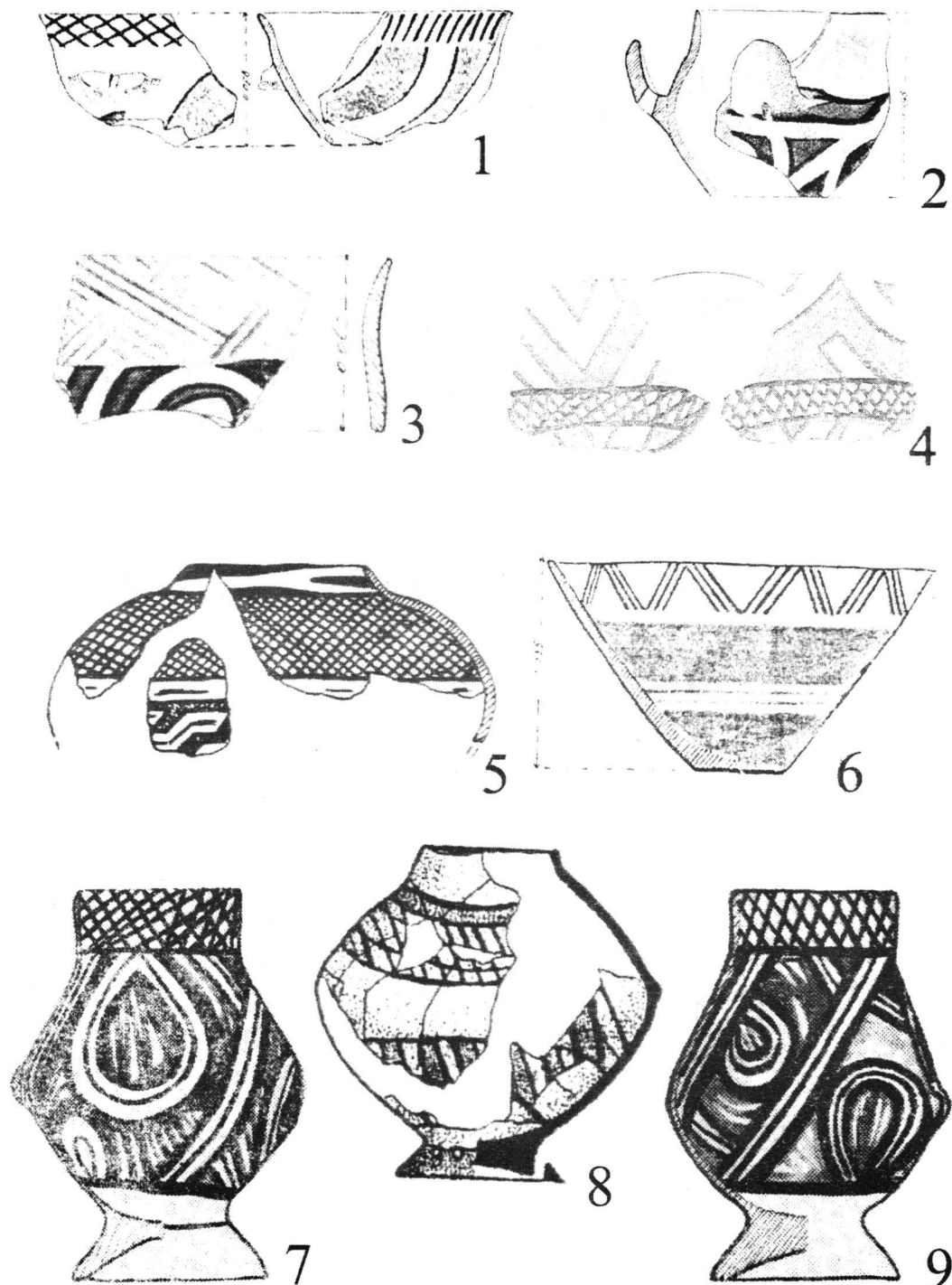

Fig. 1. Ceramică cu registre decorate liniar cu negru pe fond alb: 1, 6 - Hăbășești, 2-3 - Izvoare, 4 - Bodești, 5 - Druța I, 7, 9 - Dumești, 8 - Putinești III. După: 1, 6 - Dumitrescu et alii 1954, 2-3 - Vulpe 1957, 4 - Matasă 1946, 5, 8 - Sorochin 2002, 7, 9 - Maxim-Alaiba 1983-1984.

Fig. 2. Ceramică cu registre decorate liniar cu negru pe fond alb: 1-6 - Dumești, 7, 9-11 - Drăgușeni, 8 - Izvoare, 12 - Bodești, 13 - Costești. După: 1-6 - Mareș, Ursu 2000, 7, 9-11 - Crășmaru 1977, 8 - Vulpe 1957, 12 - Matasă 1946, 13 - Matasă 1941.

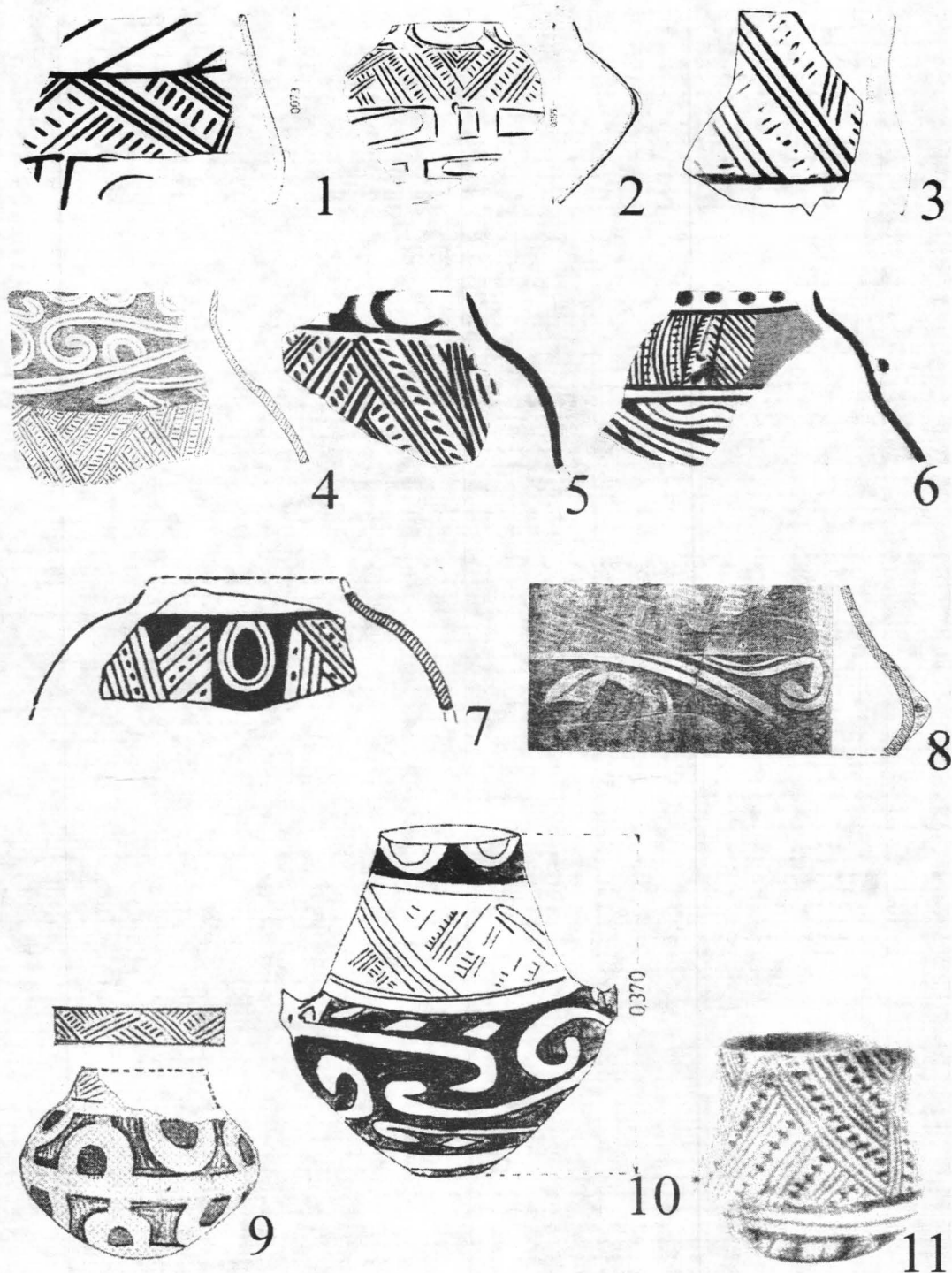

Fig. 3. Ceramică cu registre decorate liniar cu negru sau negru și roșu pe fond alb: 1-4, 9-10 - Trușești, 5-6, 11 - Drăgușeni, 7 - Druța I, 8 - Bodești. După: 1-3, 10 - Petrescu-Dîmbovița, Florescu, Florescu 1999, 4 - Nițu 1979, 5-6 - Marinescu Bîlcu, Bolomey 2000, 7 - Sorochin 2002, 8 - Matasă 1946, 9 - Petrescu-Dîmbovița et alii 1952, 11 - Crișmaru 1977.

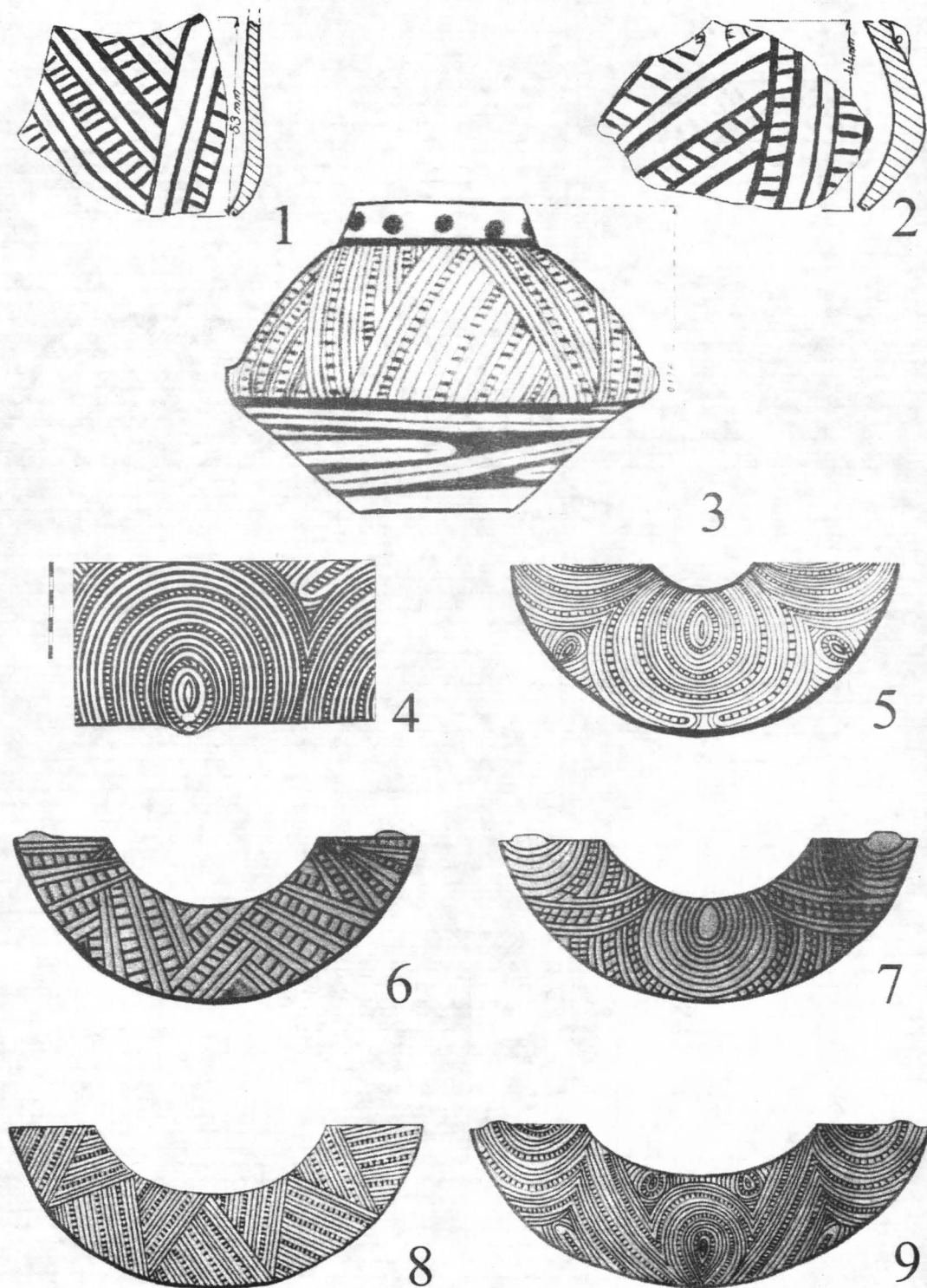

Fig. 4. Ceramică cu registre decorate liniar cu negru, sau negru și roșu pe fond alb: 1-2 - Bălțați, 3-9 - Drăgușeni. După: 1-2 - Dinu, Marin 2003, 3, 5-9 - Crișmaru 1977, 4 - Marinescu Bîlcu, Bolomey 2000.

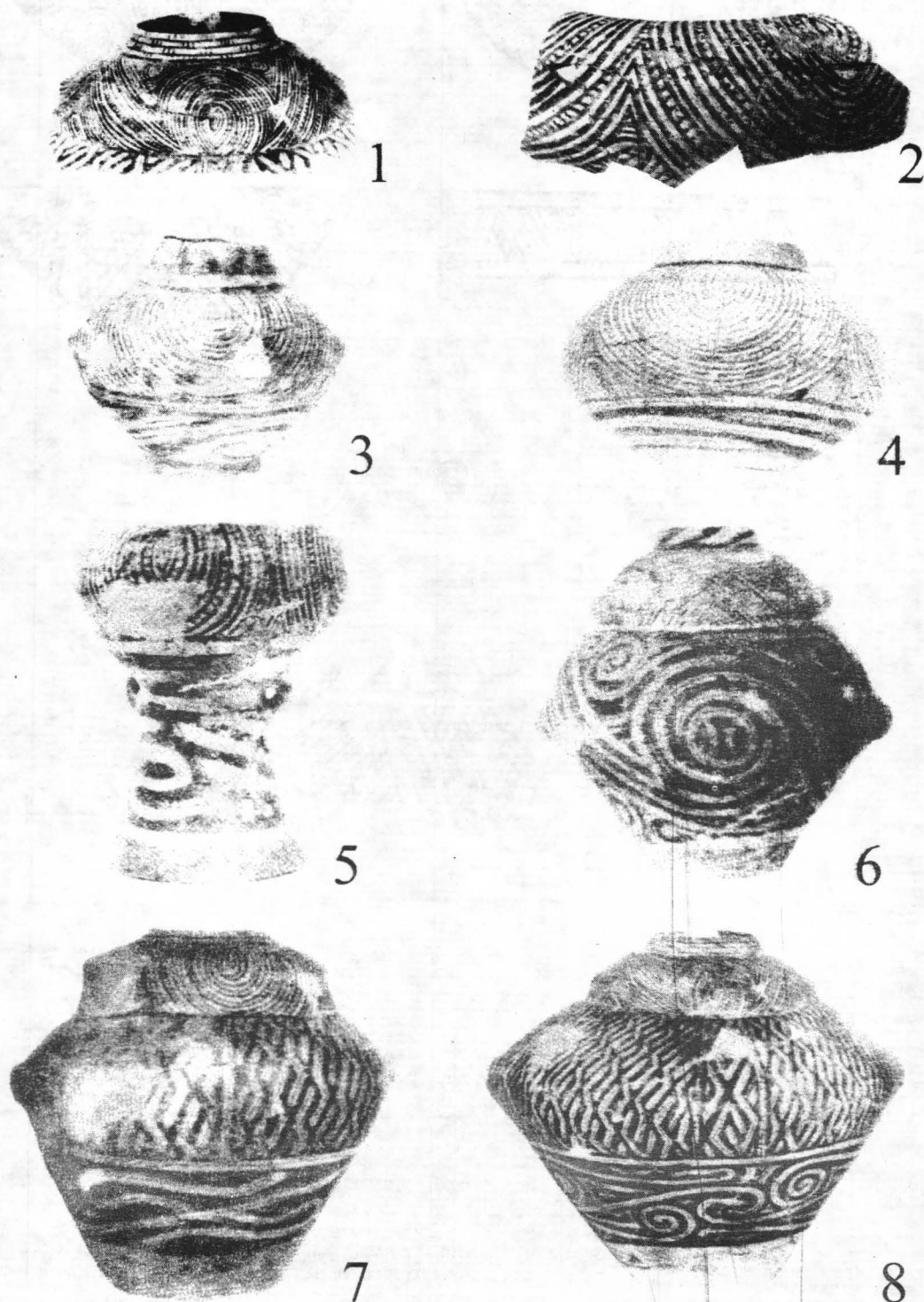

Fig. 5. Ceramică cu registre decorate liniar cu negru sau negru și roșu pe fond alb: 1-8 – Drăgușeni. După: 1, 3-8 – Crișmaru 1977, 2 - Marinescu Bîlcu, Bolomey 2000.

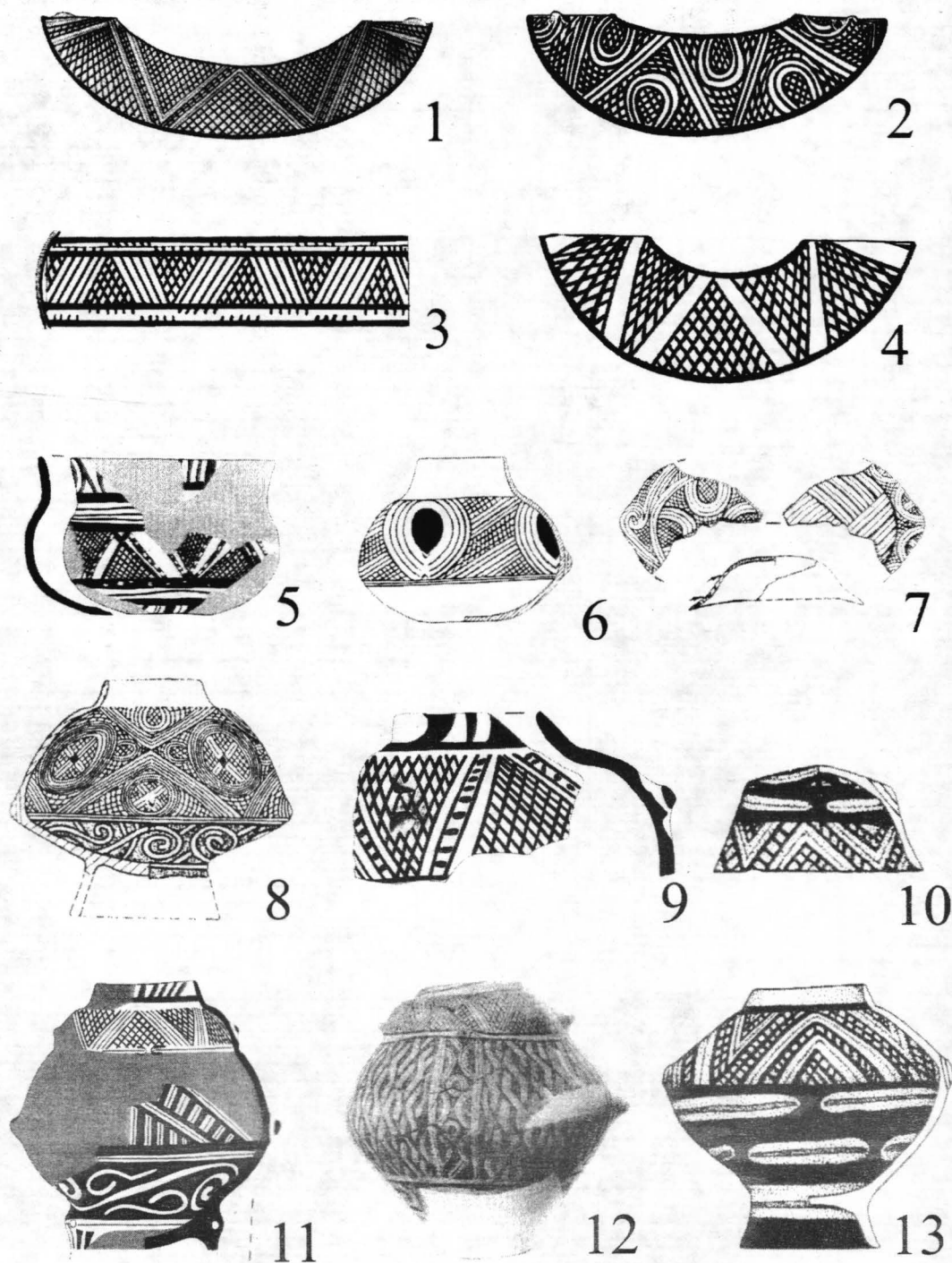

Fig. 6. Ceramică cu registre decorate liniar cu negru sau negru și roșu pe fond alb: 1-5, 9, 11-12 – Drăgușeni, 6 – Duruitoarea Veche I, 7-8 – Jura, 10, 13 – Putinești III. După: 1-4 – Crișmaru 1977, 5, 9, 11-12 – Marinescu Bîlcu, Bolomey 2000, 6-8, 10, 13 – Sorochin 2002.

LA PHASE CUCUTENI A-B: UNE INCONNUE?

Dumitru D. Boghian

Tout au long des 120 années des recherches de la civilisation de Cucuteni a été définie et la phase Cucuteni A-B, ayant un lieu bien délimité dans l'évolution dynamique de ces communautés énéolithiques de l'espace est – carpatique, jusqu'au Dniepr moyen.

En ce qui concerne l'historique des recherches, il faut mentionné les contributions de Constantin Dascălu, qui a parlé de l'existence d'un niveau intermédiaire dans l'établissement de Cucuteni-*Cetățuia* entre les phases Cucuteni A et Cucuteni B (DASCĂLU, 1910, 195; NESTOR, 1932, 40, les notes 131 et 133; ICONOMU, 1996, 166 sqq.), incompris par les spécialistes allemands (PETRESCU-DÎMBOVIȚA, 1987, 20). Cette idée a été, ultérieurement, temporaire assume par Hubert Schmidt, et à la suite des fouilles et de l'analyse de la céramique peinte de Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (SCHMIDT, 1911, 582-602; SCHMIDT, 1924, 1379), mais lui a renoncé a celle-ci, en parlant, dans sa célèbre monographie, seulement d'un *style transitoire* vers la phase Cucuteni B, auquel il a place les groupes stylistiques α - γ (SCHMIDT, 1932, 75 sqq. et la note no. 1).

Également, dans la période d'entre deux guerre, VI. Dumitrescu parlait d'une phase Cucuteni A-B (DUMITRESCU, 1926-1927, 257-308; MARINESCU-BÎLCU, 1996, 28-29), tandis que dans les années 1936, 1938 et 1940 il a effectué les premières fouilles systématiques dans le site de Traian-*Dealul Fântânilor*. En analysant la céramique peinte de cette station. VI. Dumitrescu a détaille les sous-groupes stylistiques établies par H. Schmidt et a délimite plusieurs autres nouvelles (DUMITRESCU, 1941-1944, 11-114; MARINESCU-BÎLCU, 1996, 29-32). En même temps, I. Nestor a étudié quelques tessons céramiques peintes, découvertes à Șipeniț (actuellement en Ukraine) et il a défini, dans la groupe α les sous-groupes $\alpha\alpha$ 1 et $\alpha\alpha$ 2 (NESTOR, 1935-1936, 121-133).

Dans la période d'après guerre, ont été effectuées plusieurs fouilles archéologiques dans les établissements Cucuteni A-B, mais très peu sont publiées. Ainsi, parmi les recherches réalisées dans le cadre de *Chantier de la Vallée de Jijia*, I. Nestor a investigué partiellement, en 1949-1950, la station de Corlăteni (dép. de Botoșani) (NESTOR et alii, 1951, 68-72), malheureusement, incomplet misés en valeur. De même, Vladimir et Hortensia Dumitrescu ont recommencé, en VI-ème décennie du XX-ème siècle, les nouvelles recherches de Traian (dép. de Neamț), en complétant les observations antérieures, y compris dans le domaine spirituel, par quelques inhumations rituels. (DUMITRESCU H., 1954, 399-425; DUMITRESCU H., 1957, 97-116; DUMITRESCU H., 1958, 407-423)

Un important chapitre des recherches de la phase Cucuteni A-B est représenté par la reprise des fouilles archéologiques de Cucuteni-Băiceni-*Cetățuia* et *Dâmbul Morii* (1961-1966), dirigées par M. Petrescu-Dîmbovița et Marin Dinu, les dernières inédites (PETRESCU-DÎMBOVIȚA, 1966, 5 sqq; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, 1987, 19-27; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, VĂLEANU, 2004, 32-38). En ce contexte ont été réalisées des précisions concernant les caractéristiques de tous les deux sites, en particulier la périodisation de la civilisation Cucuteni, en général, notamment la phase Cucuteni A-B. Dans la station Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* ont été effectuées autres fouilles en 1977-1978 et 1989 (Informations M. Dinu; matériaux inédits au Séminaire d'Histoire Ancienne et Archéologie de l' Université "Al. I. Cuza" de Iași)¹, en attendant une détaillée et nécessaire monographie. Aussi, en 1980, l'auteur de

¹ Nous remercions encore une fois au Monsieur Professeur Marin Dinu pour la possibilité d'utiliser quelques matériaux inédits de Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii*, dans nos travaux.

ces lignes a réalisé un sondage archéologique dans l'établissement de Săcărești–*Suhat* (com. Cucuteni, dép de Iași), en complétant la carte Cucuteni A-B de la zone de station éponyme (matériaux inédits au Séminaire d'Histoire Ancienne et Archéologie de l' Université "Al. I. Cuza" de Iași).

À Huși–*Le centre de la ville*, A. László a entrepris, en 1963, un sondage archéologique, en posant intéressants problèmes relatifs à la périodisation de cette phase de la civilisation de Cucuteni. À cette occasion, ont été signalés et autres établissements Cucuteni A-B de département de Vaslui. (LÁSZLÓ, 1966, 7-22). Ultérieur, V. V. Bazargiuc a continué les recherches de site de Huși, mettant en évidence et d'autres établissements de l'entourage de cette ville (BAZARGIUC, 1981-1982, 235-238). Dans la zone du Plateau Central de la Moldavie, il faut aussi mentionné les contributions de Ruxandra Alaiba (Maxim), qui, dans son travail de doctorat, a présenté et nombreuses stations Cucuteni A-B (ALAIBA, 1999, *passim*), en particulier les découvertes de Chetrești (ALAIBA, 2002, 33-87).

Nouvelles dates ont été obtenues, dans l'étude de la phase Cucuteni A-B, par les recherches de surface sur le territoire du département de Botoșani, effectuées dans les dernières décennies, notamment dans les établissements de Crasnaleuca et Cotu Miculinți (BRUDIU, 1979, 87 sqq.; BRUDIU, 1986, 7-13). Autres découvertes ont été effectuées dans la commune Prăjeni (ȘADURSCHI, URSULESCU, 1989, 282), dans la zone Drăgușeni-Săveni et sur la vallée de Podriga, (CRĂȘMARU, 1977, *passim*; CRĂȘMARU, 1979, 97-120; CRĂȘMARU, 1989, 57-66; APROTOSOAIEI, 1974, 164 sqq., APROTOSOAIEI, 1979, 121-129). Très importantes ont été les fouilles systématiques de Drăgușeni (DUMITRESCU, 1973; DUMITRESCU, 1974; DUMITRESCU, 1976; MARINESCU-BÎLCU, 1989; MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY, 2000), *Lozna-Turbărie* (ȘADURSCHI, 1983, 86-92), *Suhărâu* (ȘADURSCHI, 1996, 110) et *Vorniceni* (ȘADURSCHI, DIACONESCU, 2003, 336-337; ȘADURSCHI, DIACONESCU, 2002, 342-343; ȘADURSCHI, DIACONESCU, 2004).

Plusieurs stations Cucuteni A-B ont été signalées dans les répertoires archéologiques, comme celui de la Moldavie (AȘEZĂRI, *passim*), celui pour l'entière civilisation (MONAH, CUCOȘ, 1985, *passim*) ou ceux des départements: de Botoșani (PĂUNESCU, ȘADURSCHI, CHIRICA, 1976, *passim*), de Vaslui (COMAN, 1980, *passim*), de Iași (*RAJI*, I, *passim*; *RAJI*, II, *passim*) et de Neamț (DUMITROAIA, 1992, 63-144; CUCOȘ, 1992, 5-62; URSACHI et alii, 1992, 145-172). Mentionnons, aussi, les recherches de surface effectuées dans le département de Bacău (FLORESCU, CĂPITANU, 1969, 256 sqq.; FLORESCU, CĂPITANU, 1996, 343-358) et systématiques à Brad (URSACHI, 1968, 171-174; URSACHI, 1991, 335-386; URSACHI, 1995, 20-21, 283), Mărgineni (MONAH, 1979, 79-80) et Poduri (MONAH et alii, 1982, 9-22; MONAH et alii, 1983, 3-22; MONAH et alii, 1987, 9-20; MONAH et alii, 2003, *passim*).

Comme synthèse sur l'origine, l'évolution et la classification des styles de la céramique peinte, il faut mentionner les contributions de A. Nițu, qui a été le dernier spécialiste qui a entame les discussions sur ce compliqué problème technique (NIȚU, 1978-1979, 97 sqq.; NIȚU, 1980, 167 sqq.; NIȚU, 1984, *passim*). En même temps, Z. Szekely, Gh. Lazarovici et Bartok Botond ont repris les discussions concernant les sites de la variante Ariușd dans lesquels sont présentes éventuels niveaux ou matériaux Cucuteni A-B (SZÉKELY, 1987, 259-262; LAZAROVICI, 1996, 27-50; BOTOND, 1997, *passim*; BOTOND, 1997a, *passim*).

Aujourd'hui nous disposons d'un important set de sites archéologiques Cucuteni A-B, recherchés partiellement, mais beaucoup des matériaux ne sont pas publiés, en créant l'image d'une phase peu connue ou l'impression de la diminution du nombre des établissements et, implicite, d'une décadence de ces communautés énéolithiques.

Dans cet ouvrage, nous essayons d'amasser les matériaux archéologiques Cucuteni A-B et de mettre en évidence une autre image sur les caractéristiques de cette phase, en soulignant quelques problèmes, lesquels seront solutionnés, sans doute, par les recherches prochaines.

Nous avons élaboré un *corpus* des établissements Cucuteni A-B, employé comme instrument de travail pour notre étude, dans lequel ont été répertoires, entre Carpates et Prut, 198 sites et mentions, réparties inégal en espace, par rapport à 124 stations connues en 1984

(MONAH, CUCOȘ, 1985, *passim*). Le petit nombre des découvertes est seulement irréal, parce que les recherches ont été effectuées inégal et lacuneux, existant des départements (Suceava, Vrancea, Galați, Brașov) sans ou avec très peu mentions de tels sites, en reflétant, sans doute, l'étape actuelle de la recherche zonale. Cette situation se doue et a une difficulté d'identification des matériaux céramiques Cucuteni A-B, peu connus par les archéologues et attribue a la phase suivante, ou a l'encadrement des plusieurs stations de cette phase dans le grand nombre des découvertes cucuténiennes imprécises ou Cucuteni B 1a.

En ce contexte, dans le département de Botoșani, le plus bien recherché, ont été identifiées 71 stations Cucuteni A-B (35, 85 % de sites connues jusqu'au présent). Ainsi, dans ce département très bien recherchées sont les communes: Coțușca, avec 11 sites Cucuteni A-B, et Drăgușeni, 9 stations, tous distribuées sur des surfaces étendues entre 25-30 km², étant une exemple pour la réelle densité d'habitation dans cette phase, très rapproche a celle des phases Cucuteni A et B.

Les autres stations et mentions sont repartisses dans la manière suivante: le département de Neamț 36, Vaslui avec 29, Iași 28 établissements et découvertes fortuites, Bacău 19, Covasna 8, Vrancea 4, Suceava 2, Brașov 1. Voilà pourquoi nous croyons qu'il est nécessaire de effectuer de recherches archéologiques systématiques dans les micro zones où la densité des stations Cucuteni A-B est grande, celles-ci peuvent apporte de nouveaux éclaircissements sur les détails de l'évolution des habitations, y compris pour la détermination de la durée pour chaque établissement en partie.

De même, nombreux matériaux archéologiques, obtenues a la suite des recherches systématiques sont encore inédits ou ont été partiellement publié, représentant un autre obstacle majeur pour l'étude de la phase Cucuteni A-B (voir Corlăteni, Cucuteni-Băiceni-Dâmbul Morii etc.). En ce qui concerne l'origine de cette phase, il est de plus en plus évident que Vl. Dumitrescu a eu raison quand a soutenu l'évolution organique de la phase Cucuteni A, sans des interventions majeures du cote des autres communautés et civilisation (DUMITRESCU, 1963, 51-78 ; 283-308). Les recherches de Drăgușeni, Scânteia, Dumești, Chetrești, Scutari-Mileanca, Vorniceni etc., ont démontre que plusieurs éléments de la phase Cucuteni A-B (l'habitat, les habitations, les fortifications, les complexes domestiques, l'industrie lithique taillée et polie, ostéologique, la métallurgie du cuivre, la céramique peinte et grossière, y compris l'espèce Cucuteni „C” etc.) ont leur origine dans la phase Cucuteni A.

Cependant, au point de vue de l'anthropologie culturelle (ethnologie), les pénétrations des bergers nord-ouest pontiques de type Novo Danilovsk-Hvalynsk-Petro Svitunovo-Suvorovo-Cainari, qui ont réorganise et transforme le milieu énéolithique Gumelnitsa-Karanovo VI. s'en formant la civilisation Cernavoda I – Pevec I, ont eu, sans doute, conséquences et sur les communautés cucuténiennes de la phase A et A-B. Ainsi, ces mouvements des populations steppiques ont détermine un stress adaptatif, positif pour les communautés cucuténiennes, plus compactes et plus tenaces que celles de la civilisation Gumelnitsa-Karanovo VI. C'était une autre monde, plus dynamique, avec autres rythmes et défis historiques, qui ont influences, bon gré mal gré, l'évolution dans les phases Cucuteni A-B et B. Tandis que les communautés gumelnitsennes se transformaient, les tribus de la phase Cucuteni A-B continuaient leur mode de vie et de pensée, en répondant aux épreuves de leur temps.

* * *

Passant à la discussion des caractéristiques de la phase Cucuteni A-B, nous montrons que l'habitat présente plusieurs similitudes avec la phase antérieure. Ainsi, pour la fondation des agglomérations, ont été utilises les mêmes emplacements comme dans la phase antérieure: les terrasses bases, de vallée (inférieures), moyennes et hautes (supérieures), les interfluves bases, les cônes de déjections, les promontoires aux versants escarpés, en fonction des ressources, les types d'économie, le numéro des habitants, les nécessites de défense et d'administrations, les dimensions de ceux-ci étant entre 1 et 10 hectares (BOGHIAN, 2004, 55-62). Parmi les agglomérations aux grandes dimensions (plus de 5 ha), on peut mentionner Cucuteni-Băiceni-Dâmbul Morii (y compris le secteur de nord), Huși (englobant tous les points recherches), Gura

Idrici (Roşieşti, jud. Vaslui) et Traian (FLORESCU, 1966, 30 ; COMAN ; ALAIBA, 1980, 450-454). La plupart des établissements ont été fondés sur les terrasses, interfluviales et cônes de déjections bases, à proximité des eaux, en relation au type de l'agriculture énéolithique «en dégel». En plusieurs cas, ont existé et superpositions des habitats Cucuteni A et A-B, Cucuteni A-B et B ou Cucuteni A, A-B et B: Bârleşti – *La Moară* et *Pe loturile Totoieştilor* ou Criveşti – *În Hârtop* (AŞEZĂRI, 171, 185; RAJI, I, 142-143; RAJI, II, 379), Cucuteni-Băiceni-Dâmbul Morii et *Cetăţuia* (PETRESCU-DÎMBOVIŢA, 1966, 5-6; PETRESCU-DÎMBOVIŢA, VĂLEANU, 2004, *passim*).

Une situation particulière est représentée par la station de Lozna-Turbărie, laquelle a été fondée dans une tourbière holocène, en conditions favorables du milieu naturel local. Après sa existence, l'habitat cucutennien a été couvert par un marais eutrophique, à la suite d'une barrage naturelle du ruisseau Bahna, en résultant la seconde phase de cette tourbière (ŞADURSCHI, 1983, 86-92).

Les plus importantes agglomérations de la phase Cucuteni A-B ont été fortifiées naturellement, au versants escarpés, et anthropiques, avec fosses de défense, tels aménagements de fortification étant connus à Cucuteni-Băiceni-Dâmbul Morii (FLORESCU, 1966, 29; PETRESCU-DÎMBOVIŢA, 1966, 21), Traian-Dealul Fântânilor (DUMITRESCU H., 1955, 459 sqq.; DUMITRESCU H., 1957, 115 sqq.; DUMITRESCU, DUMITRESCU H., 1960, 174 sqq.; DUMITRESCU H., 1961, 91 sqq.; DUMITRESCU, DUMITRESCU H., 1962, 249 sqq.; FLORESCU, 1966, 30, fig. 7-8) et Suhărau-Dealul Comorii (ŞADURSCHI, 1996, 110), semblables à ceux de Buteşti I, Badragii Vechi IX, Badragii Noi II-Ostrov, dans la Rép. de Moldavie (MARKEVIČI, 1981, 72).

À Cucuteni-Băiceni-Dâmbul Morii et Traian-Dealul Fântânilor les fosses de défense ont été fouillées de la première étape de fonctionnement de ces agglomérations, constituant importants éléments de stratigraphie horizontale (spatiale). La fortification de Traian-Dealul Fântânilor était plus compliquée dans la deuxième étape de cet établissement, quand la communauté de là a fouillé une autre fosse de défense (FLORESCU, 1966, 30, fig. 7-8).

Naturellement, ces éléments de fortification ont été complétés par des palissades et *vallums*, en constituant des véritables systèmes de défense anthropiques, citadelles (petites forteresses), lesquels ont fonctionné comme centres tribales, économiques, militaires, administratives, religieux etc., parce que le principe de l'hierarchisation des agglomérations a été présent et dans cette phase, dans le système de la *chefferie/ chiefdom*.

Dans le domaine des habitations, la phase Cucuteni A-B se caractérise par une continuité, étant connues constructions de surface à plate-forme en terre cuite, prouvant une vision architectonique quasi unitaire, comme à Cucuteni-Băiceni-Dâmbul Morii et *Cetăţuia*. Corlăteni, Vorniceni, Traian-Dealul Fântânilor, Lozna (PETRESCU-DÎMBOVIŢA, 1966, 20-21, 33; PETRESCU-DÎMBOVIŢA, VĂLEANU, 2004, 103; NESTOR et alii, 1952, 84-89; ŞADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2002, 336-337; ŞADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2003, 342-343; ŞADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2004; ŞADURSCHI, 1983, 86-92; DUMITRESCU, 1955, 469 sqq.; DUMITRESCU H., 1957, 115 sqq.; DUMITRESCU, DUMITRESCU H., 1960, 174 sqq.; DUMITRESCU H., 1961, 91 sqq.; DUMITRESCU, DUMITRESCU H., 1962, 249 sqq.), Bârlăleşti – *La Moară* (RAJI, I, 142-143), Vascani – *Lutărie* (AŞEZĂRI, 296; RAJI, II, 353). Si la plupart des habitations de surface, à plate-forme en terre cuite, ont eu des dimensions petites et moyennes, dans cette phase, sont connues et les maisons grandes et très grandes, comme à Cucuteni-Băiceni-Dâmbul Morii, ou ont été découvertes deux telles constructions au 100 et 134 m² (PETRESCU-DÎMBOVIŢA, 1966, 33) et Corlăteni-Ţarină, au 200 et 300 m² (NESTOR et alii, 1952, 84-89), ayant, peut-être, une destination communautaire.

Dans les stations Cucuteni A-B sont connues et autres types d'habitations: maisons de surface sans plate-forme ou en argile foulée, comme à Săcăreşti-Suhat (comm. Cucuteni, dep. de Iaşi) (Matériaux inédits) et habitation enfoncée découvertes à Reci – *Telek* (SZÉKELY, 1959, 196-198; SZÉKELY, 1962, 325), similaires à ceux-ci de Jablona I (POPOV, 1973, *passim*;

BORZAC, DERGACEV, 1978, 16-21), et Kliščev (ZAEC, RYŽOV, 1992, 11-64 passim; GUSEV, 1995, 64-71). En ce contexte, s'observent, encore une fois, l'existence, y compris dans la phase Cucuteni A-B, des plusieurs traditions et solutions constructives aux communautés cucuténiennes et tripoliennes, dénotant ainsi, des plusieurs situations économiques, sociales et ethnologiques.

Dans les stations Cucuteni A-B, dans maisons ou en plein air et annexes, on a découvert plusieurs complexes ménagers et structures domestiques, composées par âtres et fours (intérieures et extérieures), fosses pour denrées alimentaires et pour ordures (débris) ménagères. aux différentes formes et dimensions, fours de potier simples et évolués, ateliers etc.

Quant aux occupations des communautés Cucuteni A-B, nous montrons que ont été pratiquée, également, l'agriculture et l'élevage du bétail, les métiers (la confection de l'outillage, le métier de potier, la métallurgie du cuivre, le tissage, le tricotage, le nattage etc.), la chasse et la cueillette, en proportions différentes de station à station (COMȘA, 1983, 59-66, fig. 2-3; COMȘA, 1996, 263-276; COMȘA, 1996a, 163-176; KOROBOVA, 1987, passim).

Preuves de l'agriculture des communautés de la phase Cucuteni A-B sont connues à Lozna (différentes quantités d'orge et du blé presque dans toutes les habitations) (ȘADURSCHI, 1983, 88-90) et Carasa-Miclăușeni (caryopses de seigle) (TUDOR, 1953, 422) sans autres déterminations archéobotaniques. L'élevage de cette phase est prouvé par les échantillons de Cucuteni-Băiceni-*Cetățuia* (bovins, suidés, ovins et caprins, canidés etc.) (HAIMOVICI, 1969, 317-319; NECRASOV, ȘTIRBU, 1971, 1304-1310), Traian-Dealul Fântânilor (bovins, suidés, ovins et caprins, canidés, les matériaux ostéologiques de 1957-1959 et 1961) (NECRASOV, HAIMOVICI, 1962, 264; HAIMOVICI, 1987, 157-166), quoique la chasse, selon toute apparence, a été prédominante, Corlăteni (bovins, ovins et caprins et suidés) (COMȘA, 1996a, 268) et Vorniceni (bovins, suidés, ovins et caprins) (UNGUREANU, 2002, 337), avec des modifications par rapport à la phase précédente (les proportions entre suidés, ovins et caprins) et une spécialisation du troupeau d'animaux domestiques.

Dans le domaine de l'outillage et l'armement lithique, on a observé tant des cas de continuité de la phase précédente bien que ont apparu des autres éléments. En ce qui concerne les matières premières, les artisans de la phase Cucuteni A-B de l'espace est carpatique ont utilisé, dans le plupart des cas, le silex de Prut, pour l'outillage taillée, les marnes bitumineux, le silicolithes et les grès pour l'outillage polie (BOGHIAN, 1996, 277-285; BOGHIAN, 2004, 83-86). Aussi, ont été utilisés et autres roches, parmi lesquels on a remarqué l'obsidienne, connue à Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (BOGHIAN, 2004, 85).

Le débitage de la phase Cucuteni A-B a été prédominant laminaire et, seulement en partie, sur éclats, témoins, en ce sens étant les *nuclei* (quasi cylindriques, quasi pyramidales, quasi coniques, quasi prismatiques et amorphes) et les produits de taille (les lames et les éclats) pour outils et armes. Des tels *nuclei*, aux dimensions moyennes et grands, ont été découvertes à Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (BOGHIAN, 2004, 88), Traian-Dealul Fântânilor (PĂUNESCU, 1970, annexe II/11E) semblables à ceux de Jablona I și XV, en Rép. de Moldavie (SOROCHIN, 1991, 49 sqq.; SOROCHIN, 1991 a, 402).

Le plus nombreux outils sont les lames non retouchées et retouchées (sur une surface ou tous les deux surfaces, sur une côté ou tous les deux côtés, lames denticulées, lames à encoche retouchée, lames avec troncature retouchée), au profil recourbé ou rectiligne et les sections transversales triangulaires et trapézoïdales, découvertes à Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii*, Săcărești-*Suhat* (BOGHIAN, 2004, 88-89), Traian (PĂUNESCU, 1970, annexe II/11E), Lozna, Vorniceni (ȘADURSCHI, 1983, 90; ȘADURSCHI, DIACONESCU, 2004), avec analogies à Jablona I et XV (SOROCHIN, 1991, table 8; SOROCHIN, 1991 a, 402-403).

Les grattoirs, travaillés sur lames (majoritaires) et éclats moyennes et grandes, étaient diverses typologiques: droits, latéraux, demi-circulaire, ovales-circulaires, doubles, concaves, avec ou sans encoches et pièces combinées: grattoir-burin, grattoir-perçoir. Des tels grattoirs sont signalés à Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii*, Săcărești-*Suhat* (BOGHIAN, 1996, 295,

BOGHIAN, 2004, 89), Traian-Dealul Fântânilor (PĂUNESCU, 1970, annexe II/11E), Lozna, Vorniceni (ŞADURSCHI, 1983, 90; ŞADURSCHI, DIACONESCU, 2004), très rapproches de ceux-ci de Jablona I, XV et Kliščev (SOROCHIN, 1991 a, 403, 412; ZAEC, 1974, 180-184).

Quelques lames, retouchées ou non, et grattoirs «au polissage de céréales», utilisées comme pièces de faucille, ont été récupérées à Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* et Săcăreşti – *Suhat* (BOGHIAN, 1996, 301; BOGHIAN, 2004, 91), Traian-Dealul Fântânilor (PĂUNESCU, 1970, annexe II/11E), Jablona I et XV (SOROCHIN, 1991, fig. 6/1, 3, 6-9; SOROCHIN, 1991 a, 405). Bien que en petit nombre, les burins sont toutefois présents à Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (2 exemplaires) (BOGHIAN, 1996, 297; Boghian, 2004, 90), Traian-Dealul Fântânilor (PĂUNESCU, 1970, annexe II/11E), Jablona (SOROCHIN, 1991 a, 406). Les perçoirs, travaillés sur lames, principalement, ayant pointes longues attentivement retouchées, avec des sections triangulaires, trapézoïdales ou carrées, ont été découvertes à Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii*, Săcăreşti-*Suhat* (BOGHIAN, 1996, 299-230; BOGHIAN, 2004, 90, Traian (PĂUNESCU, 1970, annexe II/11E), Corlăteni (NESTOR et alii, 1951, 69-71), Jablona I et XV (SOROCHIN, 1991, table 9; SOROCHIN, 1991 a, 406).

Les pointes de flèches et de lance, triangulaires ayant la base concave et angulaire, travaillées sur lames et éclats, sont connues à Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* et Săcăreşti-*Suhat* (BOGHIAN, 1996, 305-306; BOGHIAN, 2004, 92), Traian, Jablona I și XV (PĂUNESCU, 1970, annexe II/11E; SOROCHIN, 1991, table 9; SOROCHIN, 1991 a, 407).

Les outils et les armes en pierre polie et perforée présentent, dans la phase Cucuteni-A-B, les mêmes types, encadrées aux séries : asymétrique et symétrique, cristallisaient dans les périodes antérieures. Ainsi, le plus nombreuses sont les haches non perforées (quasi) rectangulaires et (quasi) trapézoïdales, massives et moyennes, au profil symétrique et asymétrique (embouchoir et pseudo embouchoir).

De même, comme outils et armes non perforées ont été confectionnées des ciseaux, ciselets et herminettes (Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* et *Cetățuia* (SCHMIDT, 1932 50-53 ; BOGHIAN, 2004, 93). Dans la phase Cucuteni A-B, ont apparus, à la suite des relations aux tribus Trichterbecherkultur et Gumelnitsa/Cernavoda I, les haches travaillées en silex, aux dimensions moyennes, connues à Vorniceni (Fascinația culturii Cucuteni, 2004), Cucuteni-Băiceni-*Cetățuia* et *Dâmbul Morii* (SCHMIDT, 1932, 48-49, fig. 11/4; BOGHIAN, 2004, 94; DUMITRESCU, 1961, 95-103), Jablona I et XV (SOROCHIN, 1991, 99; SOROCHIN, 1991 a, 408). La série des outils/armes perforées est représentée par des haches massives (quasi) triangulaires et (quasi) trapézoïdales, haches allongées (haches de combat), haches-marteaux, marteaux, herminettes, serfouettes, massues arrondies etc. Nombreuses sont, dans chaque station, les meules à bras, ovales et (quasi) rectangulaire, les frotteurs/broyeurs et percuteurs, sphériques et (quasi) cubiques, retoucheurs, poinçons/chasse lames, enclumes, pierres abrasives, pierres aux alvéoles (pour supports de l'installation à percer) (BOGHIAN, 2004, 94-97).

Les matériaux squelettiques durs (en corne et ostéologiques) ont été utilisés à large échelle pour l'outillage et l'armement. Ainsi, en corne ont été travaillés : perçoirs/poinçons, serfouettes, connues à Cucuteni-Băiceni-*Cetățuia* et *Dâmbul Morii* (SCHMIDT, 1932, 55-56, fig. 28/1-3, 8-9, 13-14), plantoirs, socs de charrue, découvertes à Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (DINU, 1995, 62, fig. 4-5), les récipients pour peinture de Huși (LÁSZLÓ, 1966, 9-10), haches-marteaux, marteaux, haches de combat, manches d'outils (BOGHIAN, 2004, 97-99). En os ont été réalisés : aiguilles (y compris à tricoter), spatules, perçoirs/poinçons Vorniceni (ŞADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2004), Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii*, retoucheurs, poinçons/chasse lames, ciseaux et ciselets, couteaux/ poignards/stylets etc. (BOGHIAN, 2004, 99-100). Dans la phase Cucuteni A-B ont été confectionnées et outils en argile cuite, comme : les fusaïoles, les poids pour métier à tisser et pour le filet à pêche, ajustage pour soufflet etc. (BRUDIU, 1986, 7-13; BOGHIAN, 2004, 101-102).

Dans le domaine de la métallurgie du cuivre, les artisans de la phase Cucuteni A-B ont atteint un niveau élevé de ce métier, en pratiquant la réduction des minerais polymétalliques, la fusion et la fonte du métal, en moules mono valves, bivalves, tripartites et à *cire perdue*. Ont été

réalisés artefacts en tôle, en fil, en barre de cuivre, par coupage, pliage, perforage, soudage, polissage, décoration etc. (GREEVES, 1975, 175; COMȘA, 1980, 197-219; VULPE, 1973, 221-234; MAREȘ, 2002, 65-92). Une mention intéressante on peut faire pour quelques artefacts métalliques de Traian-Dealul Fântânilor, ou le cuivre, comme matière première, présente et éléments d'alliage (MAREȘ, 2002, 303-307), en parlant déjà de la présence des bronzes précoces dans la phase Cucuteni A-B.

La typologie des outils et armes en cuivre de la Cucuteni A-B est très variée, englobant : aiguilles, hameçons, perçoirs/poinçons, découvertes a Corlăteni, Vorniceni, Traian-Dealul Fântânilor, ciseaux, haches plates et haches «aux bras en croix», objets de parure (perles, pendentifs, anneaux, bracelets), produits d'usinage (morceaux/fragments de tôle, petits pelotons de fil en cuivre, «gouttes» de fonte etc. (COMȘA, 1980, 210-214; MAREȘ, 2002, 303-307; Fascinația culturii Cucuteni, 2004).

Une discussion particulière on peut faire sur les haches du type Ariușd de Mugeni (Harghita), Slobozia/Stănișești (Bacău), Florești (Vaslui) et du type Varna-Fâstâci (ou la variante Fâstâci du type Varna-Brad) de Fâstâci (Vaslui) et Brad (Bacău), encadres a la fin de Cucuteni A 4 et le début de Cucuteni A-B1. De même, intéressantes sont les haches du type Jásladány-la variante Bradu, découvertes a Adâncata (Suceava), Brad, Sohodor/Horgești (Bacău), Fedești, Pădureni, Fundu Văii/Poienesti (Vaslui), Podolenii de Jos/Cozmești (Iași), pour Cucuteni A-B1, et du type Jásladány-la variante Petrești de Trifești (Neamț) en Cucuteni A-B2 et B1, lesquelles ont et une valeur chronologique pour la périodisation de la phase (VULPE, 1973, passim; VULPE, 1975, passim; COMȘA, 1980, passim; MAREȘ, 2002, 163-337).

En ce contexte, il faut aborder et le problème des dépôts/trésors, dans cette catégorie pouvant être incluses, avec la probabilité obligatoire, les découvertes de Ariușd et Brad, encadres a la fin de la phase Cucuteni A et, peut-être, au début de la phase Cucuteni A-B (DUMITRESCU et alii, 1954, 446-453; URSACHI, 1991, 335-386; MONAH, 2003, 129-135).

* * *

Comme élément de culte, la plastique anthropomorphe de la phase Cucuteni A-B présente la même évolution de la phase Cucuteni A, y compris les techniques, les types et les thèmes religieux (MONAH, 1997, 95-109). Mentionnons que, au début de la phase, on constate la continuité des statuettes au décor incise, avec ou sans couleur applique, ceux-ci étant façonnées en style conventionnel réaliste. Aussi, dans le seconde étape de la phase Cucuteni A-B, s'ont né les types plastiques schématiques, les procédés stylistiques et décoratifs caractéristiques pour la phase Cucuteni B.

En ce qui concerne le rite funéraire de la phase Cucuteni A-B/Tripolie BI-BII, on peut mentionne les sépultures de Traian-Dealul Fântânilor (DUMITRESCU H., 1954, 399-430; DUMITRESCU H., 1957, 97-116; DUMITRESCU H., 1958, 407-423), avec un caractère rituel. Orheiul Vechi (VINOGRADOVA, BEILEKČI, BÂRNEA, 1974, 70), Jablona (BORZIAN, DERGAČEV, 1978, 465; SOROCHIN, 1994 a, 48; SOROCHIN, 1994 b, 87), Tripolie (HVOIKO, 1901, 56-60; HVOIKO, 1913, 16; VINOGRADOVA, 1973, 21) et Verem'je (NECRASOV, 1987, 150; NECRASOV, CRISTESCU, BOTEZATU, MIU, 1990, 195), sans connaître, jusqu'au présent, des nécropoles.

* * *

La céramique Cucuteni A-B représente l'un du plus sensible indicateur, à cote de la plastique anthropomorphe, pour le jugement de l'évolution des communautés de cette phase.

Ainsi, les potiers de cette phase prolongent les techniques de la confection de la céramique fine, demi-fine et grossière du période antérieure. Nous mentionnons que, en exceptant les couleurs habituelles (jaune rougeâtre, orange et rougeâtre), la céramique fine et demi-fine a eu, plusieurs fois, des nuances jaune verdâtre ou gris verdâtre, douées, probablement, et à une cuisson secondaire. Aussi, les parois des vases ne sont pas toujours uniformément cuits et ont eu, souvent, la substance plus foncée que les surfaces intérieures et extérieures.

Nous ne sommes pas d'accord de définir une espèce céramique dite «poussièreuse» parce que les conditions du milieu archéologique ont influence l'aspect des vases, et nous avons

l'intérêt de présenter les découvertes à leur image d'autre fois. En même temps, au début de cette phase, la céramique demi-fine et grossière, aux débris broyés, est riche.

Un mention particulier on peut faire pour l'espèce céramique impropre dite Cucuteni "C", a coquillage pilé en composition, pénétrée dans le milieu Cucuteni au niveau de la phase A 3b (ou A 4), dans le contexte de l'avancée vers l'ouest des communautés des bergers steppiques, nord pontiques, de type Cernavoda Ia. Des telles découvertes sont connues a Drăgușeni (Botoșani), Berești-Dealul Bulgarului (Galați), Chetrești (Vaslui) et Fedeleșeni-Dealul Cănepăriei (DRAGOMIR, 1977-1979, 95, 101-102, fig. 19/2-3; 20, 21; DUMITRESCU, 1973, 177; DUMITRESCU, 1973, (1974), 33 sqq; MARINESCU-BÎLCU, 1989, 217, 231; MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY, 2000, 104-110; NIȚU, 1977, 154; CUCOȘ, 1977-1979, 63-64; HAȘOTTI, POPOVICI, 1992, 25-39; LAZURCĂ, 1991, 13-19, pl. II/5-9, III, V; NESTOR, ZAHARIA, 1968, 18; HAȘOTTI, 1997, 119-137; DODD-OPRIȚESCU, 1981, 511-528; DODD-OPRIȚESCU, 1983, 222-234; BURGER, 1987, 223-235; MONAH, 1991, 397-398). Dans la phase Cucuteni A-B, la céramique Cucuteni "C" a, en particulier par ses éléments décoratifs, un rôle spécial dans la périodisation, au moins en deux étapes.

Ainsi, pour le début de la phase Cucuteni A-B (voir Scutari-Mileanca, Vorniceni, Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii*, y compris Huși), la céramique Cucuteni "C" hérite les motifs décoratifs de la phase Cucuteni A 4 (rangées de piqûres sur l'épaule du vase, « guirlandes » suspendues, en alternant avec triangles, stries horizontales, verticales et ondulées, tracées au peigne ou avec une outil denticulée), similaires a ceux de Drăgușeni (MARINESCU-BÎLCU, BOLOMEY, 2000, fig. 113-114, 151-155) et de Carcaliu (Gumelnița A2) (LAZURCĂ, 1991, 13-19). Dans une étape évoluée de la phase Cucuteni A-B, la céramique Cucuteni "C" a reçu les décors cordés, en diverses variantes, enroulés et tordus.

* * *

La sensibilité, comme vecteur chronologique, est évidente pour la céramique peinte, laquelle, par ses formes et décors, présente une réelle liaison avec la phase précédente et celle suivante. Ainsi, plusieurs formes de la phase Cucuteni A 3b (A 4) ont évolué vers la nouvelle phase. Dans l'étape Cucuteni A-B 1, dans les formes céramiques, se conservent quelques éléments de tradition, mais, dans l'étape Cucuteni A-B 2, les vases ont été souvent tronconiques et bi tronconiques, annonçant la phase Cucuteni B.

Dans cette phase nous constatons que les vases support, les vases à pied, les louches et les cuillers, les vases anthropomorphes proprement dites et les vases (supports) anthropomorphisés se diminuent sévère, parfois jusqu'à la disparition. Au contraire, les vases binocle, apparues au niveau Cucuteni A 3, continuent en formes peu modifiées, tout comme les gobelets, les vases tronconiques, les vases cratère, les soupières, les écuelles, les assiettes et les couvercles. Aussi, en chaque centre de poterie, ont été créés des formes et variantes particulières, marquant un réel caractère créateur de ces communautés néolithiques.

Les gobelets ont devenu arrondis et sveltes, au fond peu distingue ou non, comme a Vorniceni (ȘADURȘCHI, DIACONESCU et alii, 2003, 342-343), Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* et *Cetățuia* (SCHMIDT, 1932, 25-26, Formentafel, B/1a-d; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, 1966, 16-34, AȘEZĂRI, pl. XXXIX/2, 5, 13), Crivești (AȘEZĂRI, 184-185, pl. XXXVI/3-4), Corlăteni (NESTOR et alii, 1952, 84 sqq.), Huși (LÁSZLÓ, 1966, 10) et Traian-*Dealul Fântânilor* (DUMITRESCU, 1941-1944, 40, fig. 19/3a-f). Les vases piriformes ont «perdu» le pied et ont développé une cou peu élevé cylindrique et/ou tronconique. Dans l'étape Cucuteni A-B 2, les vases piriformes au cou en entonnoir ont apparus, si caractéristiques pour la phase suivante. Aussi, quelques vases piriformes présentent une rainure sur épaule, dérivant le type *Schultergefäße*, comme à Traian-*Dealul Fântânilor* (DUMITRESCU, 1941-1944, fig. 9/4a-f). En ce contexte, il faut mentionner et les autres vases pour denrées alimentaires, a dimensions moyennes et grandes, au corps allongé et la zone de diamètre maximale arrondie ou bi tronconiques, au cou en entonnoir ou cylindrique avec ou sans anses, nommées quelquefois *amphores*, découvertes a Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (SCHMIDT, 1932, 19-22,

Formentafel B/9; *AȘEZĂRI*, pl. XXXIX/1, 4, 6), Crivești (*AȘEZĂRI*, pl. XXXVII/1, 6, 9) et Traian (DUMITRESCU, 1941-1944, fig. 9/4a-f).

Une catégorie particulière de la céramique peinte este représentée par les vases aux dimensions petites et moyennes, aux corps arrondis, quasi-sphériques, ou aplaties, au cou cylindrique, connues à Vorniceni, Corlăteni et Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (NESTOR, 1952, 84-89; ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2002, 336-337; ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2003, 342-343; ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2004; matériaux inédits pour Cucuteni).

Les couvercles «casque suédois» (*Schwedenhelm*) ont eu, dans la phase Cucuteni A-B, deux variantes: a calotte demi sphérique et a calotte aplatie, souvent avec deux petites proéminences-anses symétriques, perforées, découvertes à Vorniceni, (ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2002, 336-337; ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2003, 342-343), Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (SCHMIDT, 1932, 28-29, Formentafel B/12a-b; PETRESCU-DÎMBOVIȚA, 1966, 26-28), Crivești (*AȘEZĂRI*, pl. XXXVI/2, 7; XXXVII/5), Corlăteni (NESTOR et alii, 1952, fig. 3-4), Traian-*Dealul Fântânilor* (DUMITRESCU, 1941-1944, 43-44, fig. 19/11a-b), Ghelăiești (niveau Cucuteni A-B2) (CUCOȘ, 1973, fig. 4/5; NIȚU et alii, 1971, fig. 14/1-2; 16/2) et Frumuşica (MATASĂ, 1946, pl. XXXV/289, 291; XXXVII/288, 290). En même temps, comme couvercles simples, les soupières, les écuelles et les assiettes renversées ont été utilisées.

Les vases cratère, aux plusieurs types, ont été découvertes à Vorniceni (ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2002, 336-337; ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2003, 342-343), Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (SCHMIDT, 1932, 26, Formentafel B/6), Crivești (*AȘEZĂRI*, pl. XXXVII/7), Traian-*Dealul Fântânilor* (DUMITRESCU, 1941-1944, 43, fig. 19/10a-c; DUMITRESCU H. et alii, 1953, fig. 7), Frumuşica (MATASĂ, 1946, pl. XXXV/284-285; XXXVI/283, XXXVII/286-287), Ghelăiești-*Nedeia* (CUCOȘ, 1999, 109-110).

Les soupières et les écuelles Cucuteni A-B ont connu une série des transformations morphologiques. À la cote des soupières et des écuelles tronconiques et sphériques, la variante au fond tronconique, plus ou au moins distingue, avec l'épaule arrondie ou caréné, à une ou deux petites anses sur le diamètre maxime du vase, a apparue. Des tels vases ont été récupérés de Vorniceni (ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2003, 342-343; ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2004), Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (*AȘEZĂRI*, pl. XXXIX/3), Crivești (*AȘEZĂRI*, pl. XXXVII/2-4), Corlăteni, Huși et Traian-*Dealul Fântânilor* (NESTOR et alii, 1952, fig. 3; LÁSZLÓ, 1966, 10-12; DUMITRESCU, 1941-1944, 43-44, fig. 19/91-d; 19/13a-e). Très intéressante est une soupière peinte, découverte à Vorniceni, au corps tronconique, l'ouverture large et le bord en forme de «T», similaire aux vases du IV-ème siècle de la civilisation Sântana de Mureș-Cernjachov (ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2003, 342-343).

Les vases support de la phase Cucuteni A-B ont la forme de deux troncs de con ou quasi tronconique, réunis dans la partie étroite, avec des trous ronds, symétriques, à la partie inférieure, comme à Vorniceni (ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii, 2003, 342-343), Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* et *Cetățuia* (SCHMIDT, 1932, 19, Formentafel B/8), Huși (LÁSZLÓ, 1966, 12) et Traian-*Dealul Fântânilor* (DUMITRESCU, 1941-1944, fig. 19/2b-c).

Les vases à pied, spécialement les vases à fruits, avaient le pied tronconique avec des trous ronds, symétriques, légèrement courbe ou presque cylindrique, avec la partie inférieure évasée. La partie supérieure de cette forme a été réalisée comme une soupière tronconique, demi sphérique ou légèrement bi tronconique. Les vases à fruits ont été découverts à Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (SCHMIDT, 1932, pl. 16/5), Crivești (*AȘEZĂRI*, pl. XXXVII/8), Traian-*Dealul Fântânilor* (DUMITRESCU, 1941-1944, fig. 19/2a-c) et Huși (LÁSZLÓ, 1966, p. 10, fig. 9).

Les vases binocle de la phase Cucuteni A-B présentent trois variantes, en fonction de la forme des supports et du nombre et l'aspect des «ponts». Des tels vases, très probablement avec une destination sacrée, ont été découverts à Vorniceni (ȘADURSCHI, DIACONESCU et alii,

2003, 342-343), Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (PETRESCU-DÎMBOVIȚA, 1966, 35-37), Corlăteni (NESTOR et alii, 1951, fig. 16; NESTOR et alii, 1952, fig. 3), Traian (DUMITRESCU, 1941-1944, 44, fig. 19/12a-b; DUMITRESCU H. et alii, 1953, 54; DUMITRESCU H., 1954, fig. 10, DUMITRESCU H., 1955, 460).

Passant à la discussion du décor peint de la céramique Cucuteni A-B, on peut montrer que l'analyse stylistique des divers découvertes a été entravée (empêchée) par le caractère inédit des plusieurs collections (voir Corlăteni, Traian-*Dealul Fântânilor* et Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii*, les nouvelles fouilles, Lozna etc.). En même temps, l'analyse de la céramique peinte de cette phase se fonde sur la reprise des conceptions et des définitions antérieures, sans s'essayer la vérification des hypothèse émise, parce que et H. Schmidt, VI. Dumitrescu, I. Nestor et A. Nițu ont eu a leur disposition des échantillons limites des matériaux.

Les découvertes effectuées dans les dernières décennies à Drăgușeni, Scânteia, Scutari-Mileanca, Chetrești et autres stations encadrées a la fin de la phase Cucuteni A, mettent en discussion le problème de réfléchir sur les anciennes définitions des groupes et sous-groupes stylistiques et sur leur valeur chronologique.

Ainsi, est déjà connu aujourd'hui que plusieurs des manières et des éléments décoratifs Cucuteni A-B ont été „exerce” de la phase Cucuteni A 3 (les fonds²: blanche et brun pour la peinture, les procédés de la peinture positive combine avec les ornements réserves, les rubans et les interstices linéaires et quelques motifs, y compris). En même temps, en ce moment, nous croyons qu'il est nécessaire de réévaluer l'importance et le rôle des «groupes de transition» αα1, αα2 et ABα, comme ont été définies par I. Nestor et VI. Dumitrescu (NESTOR, 1935-1936, 131; DUMITRESCU, 1941-1944, 93, 105), même si A. Nițu n'était pas d'accord, considérant qu'appartient à la phase Cucuteni A (NIȚU, 1984, 8-9, note 41).

Ainsi que nous observons à Drăgușeni, Dumești et Chetrești, les éléments des «groupes de transition» αα1, αα2 et ABα sont présentes, quoique les S. Marinescu Bîlcu et R. Alaiba n'aient pas discute ces choses (MARINESCU-BÎLCU, 1989, 215-240, 2/2; 15/1; 20/5; MARINESCU, BOLOMEY, 2000, 91-110; MAXIM-ALAIBA, 1983-1984, 99-148, passim; ALAIBA, 2002, 52-59). Nous remarquons, en ce contexte, et les observations effectuées par V. Sorokin sur les découvertes céramiques du Nord de la République de la Moldavie, encadrées dans l'aspect Drăgușeni-Jura (SOROCHIN, 2002, 188-193), particulièrement pour la partie bessarabienne de la Dépression du Prut moyen. De même, dans ces stations ont apparu et quelques éléments des groupes α («guirlandes» peintes trichrome a rubans linéaires rouge sur le fond blanc), β (rubans noires sur fond blanc ou blancs sur le fond noir) et γ (MARINESCU-BÎLCU, 1989, 215-240, fig. fig. 3; 4/2, 8/8, 9/3, 6; 16/6, 18/1; MARINESCU, BOLOMEY, 2000, 91-110, fig. 110/1-2, 4-5, 111/1, 121, 127/1, 128/2, 145/3; MAXIM-ALAIBA, 1983-1984, 99-148, passim; ALAIBA, 2002, 52-59), en bouleversant les veilles connaissances (NIȚU, 1984, 22-32). Davantage, une partie des motifs peintes du groupe β de la phase Cucuteni A-B est identique a ceux-ci de la Cucuteni A 4, quand ont été réalisés par incisions, cannelures et peinture «crue» ou avant la cuisson.

Les éléments précoces du groupe γ (les motifs en «X» ou en «faux dents de loup», réalisées en «manière trichrome, avec noire et blanche, entendu ou linéaire, sur le fond brun» (NIȚU, 1984, 31), si caractéristiques, pose la question, selon les découvertes de Drăgușeni, Chetrești et Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii*, de parler d'une autre ascendance et de déceler deux étapes d'évolution de ce-ci. Ainsi, il s'agit d'un groupe γ précoce, en dérivant de la phase Cucuteni A 4, spécifique pour l'étape Cucuteni A-B1, et d'un groupe γ proprement dite (conformément a définition), évolué, comme synthèse entre les groupes α, β et γ précoces, caractéristique pour l'étape Cucuteni A-B2 et la transitions vers la phase Cucuteni B (voir Traian, la seconde étape d'évolution de l'agglomération, Cucuteni-Băiceni-*Cetățuia*, Ghelăiești, Poduri etc.). En ce moment, il semble que seulement le groupe δ a été le résultat de la synthèse

² Probablement, les deux fonds décoratifs ont apparu depuis des phases Precucuteni II-III.

de l'évolution des groupes α , β et γ , selon une autre schème que celle de A. Nițu (NIȚU, 1984, 96, fig. 1).

Sur la céramique peinte Cucuteni A-B ne sont pas trouvés, que très rare, des motifs peints dans un seul groupe ou sous-groupe stylistique. Très fréquemment s'ont réalisés des décors complexes, disposés tectonique, plusieurs groupes et sous-groupes étant en association sur le même vase, dénotant le synchronisme de ceux-ci. S'ont peut-être établies les suivantes associations des sous-groupes stylistiques: $\alpha 1 + \beta 1$; $\alpha 1 + \delta 1$; $\alpha 2 + \beta 1$; $\alpha 2 + \gamma 2\alpha$; $\alpha 2 + \delta 2$; $\alpha 3 + \delta 1a$; $\gamma 1 + \gamma 2$; $\gamma 1 + \gamma 3$; $\gamma 1 + \delta 2$; $\gamma 1 + \delta 4$; $\gamma 1 + \gamma 2 + \gamma 2a$; $\gamma 1 + \delta 1a$; $\gamma 1 + \gamma 2 + \delta 2$; $\gamma 1 + \gamma 2 + \delta 4$; $\gamma 2 + \delta 2$; $\gamma 2 + \delta 4$; $\gamma 2 + \delta 1a + \gamma 3$; $\gamma 2 + \gamma 3 + \delta 4$; $\gamma 2a + \delta 2$; $\delta 1a + \gamma 2$ ($\gamma 1$ ou $\gamma 2a$); $\delta 2 + \gamma 2 + \delta 4$; $\delta 2a + \delta 4$; $\delta 2a + \delta 1a$; $\delta 4 + \delta 2$; $\delta 4 + \delta 1a$; $\delta 2 + \delta 1$; $\delta 1 + \delta 1a$, contemporaines, au moins, à Traian-Dealul Fântânilor (SCHMIDT, 1932, pl. 18/7-8; DUMITRESCU, 1941-1944, 49-51, 60-61, 69-74, 78-79, 80-82, 85-86, 87-88).

Sur la base de l'analyse de la céramique peinte, découverte à Chetrești (ALAIȚA, 2002, passim), nous croyons qu'il ne s'agit pas, dans cette station, de deux niveaux culturels et chronologiques (Cucuteni A et Cucuteni A-B), mais d'un seul habitat contemporain au début de la phase Cucuteni A-B. De même, dans les nouvelles conditions de révision des quelques éléments des groupes stylistiques de la peinture Cucuteni A-B, la présence du groupe γ précoce, dans le premier habitat de Cucuteni-Băiceni-Dâmbul Morii, représente un fait complètement naturel, sans mettre en question l'évolution spatiale, en deux étapes chronologiques, de cet établissement.

Pour un correct encadrement de la station de Huși, dans un schème de périodisation, il est nécessaire d'effectuer et des autres fouilles, pour amasser des nouveaux matériaux d'analyse, pour l'éclaircissement la présence particulière des groupes β , γ et δ , parce que les associations de groupes stylistiques de Cucuteni-Băiceni-Cetățuia et Traian-Dealul Fântânilor, fréquemment sur le même vase, indiquent que les groupes $AB\alpha$, $\alpha\alpha$ et α n'ont pas disparu ni avant, ni après l'apparition des tous sous-groupes δ . En cette condition, nous envisageons, à titre d'hypothèse de travail, que la station de Huși a été synchronisée à la première étape de développement de la station de Traian-Dealul Fântânilor. De même, il faudra de réévaluer le lieu de groupe δ dans le schème de dérivation des groupes stylistiques Cucuteni A-B.

Sans doute, il s'agit, encore une fois, dans le domaine de la céramique peinte, d'une transition normale vers les caractéristiques de la phase Cucuteni A-B. Malheureusement, à la cause des nombreux matériaux céramiques peints inédits, nous ne pouvons pas réaliser un répertoire complet, comme instrument de travail, avec tous les groupes et les sous-groupes stylistiques, avec tous les motifs et leurs associations sur les formes des vases. Voilà pourquoi les résultats sont incomplets et relatifs.

* * *

De plus que les autres éléments, la céramique peinte est très utile pour la périodisation de la civilisation en général, et de la phase A-B, particulièrement. À la base de la stratigraphie horizontale et verticale, des nouvelles découvertes et des matériaux publiés jusqu'au présent, nous considérons qu'il est nécessaire de ajuster les schèmes connus, élaborés par Vl. Dumitrescu, A. László, A. Nițu et Silvia Marinescu-Bîlcu. Selon nos avis, il s'agit d'une échelle d'évolution en plusieurs degrés (degrés évolutifs), similaire à la modalité de périodisation conçue par V. Markevič pour les stations tripoliennes de la Rep. de Moldavie, sans exclure les deux étapes Cucuteni A-B1 et Cucuteni A-B2. En fonction de nécessité, ce degrés seront divisés en séquences d'évolution.

Dans l'actuel stade des recherches, on peut établir le suivant schéma de périodisation:

- Cucuteni A 4 (A 3b): Drăgușeni, Dumești, Berești, Scânteia etc.;
- Le premier degré Cucuteni A-B: Chetrești, Scutari Mileanca, Vorniceni etc.;
- Le second degré: Cucuteni-Băiceni-Dâmbul Morii (la première étape), Corlăteni, Lozna, Crivești-Hârtop etc.;

- Le troisième degré: Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii* (la deuxième étape), Crivești-*Holm*, Huși, Traian-*Dealul Fântânilor* (la première étape) etc.;
- Le quatrième degré: Traian-*Dealul Fântânilor* (la deuxième étape), Săcărăști-*Suhat* etc.;
- Le cinquième degré: Frumușica (Bodești-Neamț), Băiceni-Cucuteni-*Cetățuia*, Poduri et Ghelăiești etc.

Au point de vue chronologique, la phase Cucuteni A-B est encadrée entre 4200 (4150) – 3900 (3850) BC (la somme des probabilités) ou 3300 (3250) – 3000 (2950) bc, ces datations s'appuient sur les dates C14 de Cucuteni-Băiceni-*Dâmbul Morii*, ceux de l'étape Cucuteni B 1 et le comparaisons avec les dates radiométrique des civilisations Tripolie et Bodrogkerestúr (MONAH, CUCOȘ, 1985, 39; *CUCUTENI*, 1997, 47; MANTU, 1995, 221 sqq., annexe II; MANTU, 1998, table 7; BEM, 1998-2000. 342-345; DUDKIN, VIDEIKO, 2002; http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/dudkin_videyko.htm).

Comme synchronismes, pour la phase Cucuteni A-B, on peut rappeler ceux avec les civilisations: Sălcuța IIIa-IIIb/Krivodol III final/Bubanj Hum B 2 (de Olténie, Bulgarie et Serbie), Gumelnița B1- B2 (de Munténie et le nord de la Bulgarie) et Cernavoda Ib et Ic/Pevec (dans la région du Danube, en aval), avec Bodrogkerestúr (Gornești) A (I) et début de B (II), dans la zone intra carpatique, Tripolie BI – BII/1 și BI-BII/2, dans l'espace oriental de cette civilisation, Srednyi Stog Ia et Ib et Nipru-Donetsk IIc – IIIa, dans les zones de steppe (PASSEK, 1949, 30 sqq.; MOVŠA, 1965, 100; MOVŠA, 1972, 3-24; MOVŠA, 1985, 253-255; VINOGRADOVA, 1972, 36-56; VINOGRADOVA, 1983 passim, DUMITRESCU, 1974-1976, 23-35; MONAH, CUCOȘ, 1985, 38; HAȘOTTI, POPOVICI, 1992, 15-44; DODD-OPRIȚESCU, 1983, 222-234; DODD-OPRIȚESCU, 1981, 511-528; MANTU, 1998, fig. 51; LUCA, 1999, 42-48).

Aussi, la phase Cucuteni A-B a été synchrone a phase II de la civilisation de Rachmani (en Grèce orientale), Baalberg A (TRBK) (Allemagne centrale, Bohémie, Moravie), Michelsberg III (Allemagne méridionale), Balaton/Lasinja précoce-Balaton II (Hongrie, Transdanubie), Ludanice et Bajč-Retz, (en Slovaquie et Autriche inférieure) (PARZINGER, 1991, 359-388; PARZINGER, 1993, passim; LICHARDUS, LICHARDUS, 1985, passim; LICHARDUS, LICHARDUS, 1994, 373-394; KALICZ, 1993, passim).

De même, au prochain, il faudra élucide le problème de l'existence des aspects régionaux et des décalages chronologiques de la phase Cucuteni A-B/Tripolie BI-BII, ainsi que se préfigurent dans les stations de l'espace d'entre Prut et Dniestr ou dans la zone orientale, jusqu'à Dniepr moyen (VINOGRADOVA, 1972, 36-56; VINOGRADOVA, 1973, 20-27; ZAEC, 1974, 184-200; ZAEC, 1975, 19; ZAEC, RYŽOV, 1992, passim; CVEK, 1996, 89-113; GUSEV, 1995, 89-105, 137-142, 240-253; BOGHIAN, 2001, 99-108), ou sont présentes seulement certains groupes picturaux et la et la persistance prolongée de la céramique aux décors creuses et cannelles.

Finissant la discussion, la phase Cucuteni A-B est loin d'être moins importante ou moins connue dans l'ensemble de la civilisation, occupant une place très précise dans l'énéolithique est carpatique et, justement, dans le tout entier paysage européen contemporain. Sans de créer des autres stades de transition dans notre protohistoire, nous considérons que cette phase représente une période d'apogée de la civilisation cucuténienne, dans laquelle ces communautés s'ont adaptées actif aux changements de leur époque, dans un monde très dynamique. Evidement, les recherches prochaines, ensemble à la publication des matériaux inédits, compléteront la connaissance de cette phase de la civilisation de Cucuteni. Voilà pourquoi la phase Cucuteni A-B est loin d'être une inconnue et dans cette civilisation et dans l'énéolithique est-central et sud-est européen.6

BIBLIOGRAPHIE

- ALAIBA Ruxandra-Elena
1999 *Cultura Cucuteni în Podișul Bârladului*, Le résumé de la thèse de doctorat, Iași.
- ALAIBA Ruxandra
2002 *Cercetări arheologice la Chetrești-Capul Dealului, jud. Vaslui, campaniile 1988, 1992*, dans *CI, NS, XVIII-XX*.
- APROTOSOAIEI F.
1974 *Cercetări arheologice efectuate în împrejurimile orașului Săveni*, dans *Din trecutul județului Botoșani*, I.
- APROTOSOAIEI F.
1979 *Câteva noi puncte arheologice descoperite în zona Săvenilor*, dans *Hierarsus. Anuar*.
- AȘEZĂRI
Zaharia N., Petrescu-Dîmbovița M., Zaharia Em., *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în sec. al XVIII-lea*, Ed. Academiei, București, 1970
- BAZARGIUC V. Veturia
1981-1982 *Cercetări arheologice în zona Hușilor*, dans *AMM*, III-IV.
- BEM C.
1998-2000 *Elemente de cronologie radiocarbon. Ariile culturale Boian-Gumelnița-Cernavoda I și Precucuteni-Cucuteni/Tripolie*, dans *CA*, XI/1.
- BOGHIAN D.
1996 *Unele considerații asupra utilajului litic al comunităților Precucuteni-Cucuteni-Tripolie*, dans *Cucuteni aujourd'hui*, BMA, II, Piatra Neamț.
- BOGHIAN D.
2001 *Quelques considérations sur les aspects régionaux du complexe culturel Cucuteni-Tripolie*, dans *MemAntiq*, XXII.
- BOGHIAN D.
2004 *Comunitățile cucuteniene din Bazinul Bahluiului*, Suceava.
- BORZIAN I. A., DERGACEV V. A.
1978 *Raskopki na tripol'skom poselenji Jablona I*, dans *AO*.
- BOTOND Bartok
1997 *Descoperiri eneolitice târzii (post-ariușdene) în sud-estul Transilvaniei*, dans *Acta, Muzeul Național Secuiesc*, Muzeul Secuiesc al Ciucului.
- BOTOND Bartok
1997a *Periodizarea și cronologia descoperirilor eneolitice târzii din sud-estul Transilvaniei*, dans *Acta, Muzeul Național Secuiesc*, Muzeul Secuiesc al Ciucului.
- BRUDIU M.
1979 *Cercetări arheologice de teren la Crasnaleuca și Cotu Miculinți*, dans *Hierarsus Anuar*.
- BRUDIU M.
1986 *O străveche inovație tehnică-foalele-descoperită la Crasnaleuca, com. Coțușca, județul Botoșani*, dans *Hierarsus*, VI.
- BURGER G.
1987 *Betrachtungen über die Steppenvölker und ihren Einfluss in Südosteuropa*, dans *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI, I, Iași.
- COMAN G.
1980 *Statornicie și continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, Ed. Litera, București.
- COMAN G., ALAIBA Ruxandra
1980 *Săpăturile arheologice de la Gura Idrici, Vaslui*, în *Materiale*, XIV, 1980
- COMȘA E.
1980 *Die Kupferverwendung bei den Gemeinschaften der Cucuteni-kultur in Rumänien*, dans *PZ*, 55, 2.
- COMȘA E.
1983 *Creșterea animalelor domestice în cursul epocii neolitice pe teritoriul Moldovei*, dans *Hierarsus*, V.

COMȘA E.

1996 *Ocupațiile principale ale comunităților culturii Cucuteni din Moldova*, dans *Cucuteni aujourd'hui*, BMA, II, Piatra Neamț.

COMȘA E.

1996 a *Viața oamenilor din spațiul carpato-danubiano-pontic în milenii 7-4 î.Hr.*, EDP, București.

CRĂȘMARU A.

1977 *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică*, Bacău.

CRĂȘMARU A.

1979 *Noi descoperiri arheologice pe valea Podrigei (jud. Botoșani)*, dans *Hierasus. Anuar*.

CRĂȘMARU A.

1989 *Încă o așezare cucuteniană din faza A-B descoperită pe teritoriul comunei Drăgușeni-Botoșani*, dans *Hierasus*, VII-VIII.

CUCOȘ Șt.

1973 *Un complex ritual cucutenian ritual cucutenian descoperit la Ghelăiești (jud. Neamț)*, dans *SCIV*, 24, 2.

CUCOȘ Șt.

1977-1979 *Ceramica de tip "C", din aria culturii Cucuteni*, dans *MemAntiq*, IX-XI.

CUCOȘ Șt.

1992 *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț*, dans *MemAntiq*, XVIII.

CUCOȘ Șt.

1999 *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, BMA, VI, Piatra Neamț.

CUCUTENI

1997 Monah D., Monah, F., Mantu C.-M., Dumitroaia Gh., *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilisation of Europe*, București-Thessaloniki.

CVEK E. K.

1996 *Structure of the Eastern Tripolye Culture*, dans *Cucuteni aujourd'hui*, BMA, II, Piatra Neamț.

DASCĂLU C.

1910 *Săpăturile de la Cucuteni Sept./Oct. 1909 și 1910*, dans BCMI, 3.

DINU M.

1995 *Sur le début de l'agriculture et du système patriarcal dans le centre et le sud-est de l'Europe*, dans *SAA*, II, Iași.

DODD-OPRIȚESCU Anne

1981 *Ceramica ornamentată cu snurul în aria culturilor Cucuteni și Cernavoda I*, dans *SCIVA*, 32, 4.

DODD-OPRIȚESCU Anne

1983 *Vecinii estici și nord-estici ai triburilor Cucuteni-Tripolie*, dans *SCIVA*, 34, 3.

DRAGOMIR I. T.

1977-1979 *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice de la Berești- "Dealul Bulgarului" (1981)*, județul Galați, dans *MemAntiq*, IX-XI.

DUDKIN V. P., VIDEIKO M. Yu.

2002 *Arheometričini doslidžennja Tripil's'koj civilizacii*, dans *Bostočnoevropeiskij arheologičeskij Journal*; http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/dudkin_videyko.htm

DUMITRESCU et alii,

1954 Dumitrescu VI., Petrescu-Dîmbovița M., Dumitrescu Hortensia, Gostar N., *Hăbășești. Monografie arheologică*, Ed. Academiei, București.

DUMITRESCU H. et alii

1953 Dumitrescu H., Mateescu C., Dragomir I., *Șantierul de la Traian*, dans *SCIV*, 4, 1-2.

DUMITRESCU H.

1954 *O descoperire în legătură cu ritul de înmormântare în cuprinsul ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, dans *SCIV*, 5, 3-4.

DUMITRESCU H.

1955 *Șantierul arheologic Traian (1954)*, dans *SCIV*, 6, 1-2.

DUMITRESCU H.

1957 *Découvertes concernant un rite funéraire magique dans l'aire de la civilisation de la céramique peinte du type Cucuteni-Tripolie*, dans *Dacia*, NS, I.

DUMITRESCU H.

1958 *Deux nouvelles tombes cucuténiennes à rite magique découvertes à Traian, dans Dacia*, NS, II.

DUMITRESCU H.

1961 *Şantierul arheologic Traian, dans Materiale*, VII.

DUMITRESCU VI.

1926-1927 *La cronologia della ceramica dipinta dell'Europe Orientale, dans Ephemeris Dacoromana*, IV, Roma.

DUMITRESCU VI.

1941-1944 *La station préhistorique de Traian (départ. de Neamţ, Moldavie) : fouilles des années 1936, 1938 et 1940, dans Dacia*, IX-X.

DUMITRESCU VI.

1961 *K voprosu o kremnevih toporah v Moldove, dans Dacia*, V.

DUMITRESCU VI.

1963 *Originea şi evoluţia culturii Cucuteni-Tripolie (I), dans SCIV*, 14, 1, 1963; *SCIV*, II, 14, 2.

DUMITRESCU VI.

1973 *Einige Fragen zur Cucuteni-kultur im Lichte der Ausgrabungen bei Drăguşeni (NO der Moldau, S.R. Rumänien), dans ZfA*, 7.

DUMITRESCU VL.

1973 (1974) *Unele probleme ridicate de aşezarea cucuteniană de la Drăguşeni (jud. Botoşani), dans Din trecutul judeţului Botoşani, Botoşani*, I.

DUMITRESCU VI.

1974 *Cronologia absolută a eneoliticului românesc în lumina datelor C¹⁴, dans Apulum*, XII, Alba-Iulia.

DUMITRESCU VI.

1974-1976 *Însemnări în legătură cu unele sincronisme, dans MemAntiq*, VI-VIII.

DUMITRESCU VI.

1976 *Probleme privind sincronismele unor culturi eneolitice, dans SCIVA*, 27, 3.

DUMITRESCU VL., DUMITRESCU H.

1960 *Şantierul arheologic de la Traian, dans MCA*, VI.

DUMITRESCU VI., DUMITRESCU H.

1962 *Şantierul arheologic de la Traian, dans MCA*, VIII.

DUMITROAIA GH.

1992 *Materiale şi cercetări arheologice din nord-estul judeţului Neamţ, dans MemAntiq*, XVIII.

Fascinaţia culturii Cucuteni

2004 Pârvan Lucica, Diaconescu Maria, Melniciuc A., Şadurschi P., Stanciu Gh., *Fascinaţia culturii Cucuteni. Catalog*, Botoşani.

FLORESCU A. C.

1966 *Observaţii asupra sistemului de fortificare al aşezărilor cucuteniene din Moldova, dans ArhMold*, IV.

FLORESCU Marlena, CĂPITANU V.

1969 *Cercetări arheologice de suprafaţă în judeţul Bacău, dans ArhMold*, VI.

FLORESCU Marlena, CĂPITANU V.

1996 *Plastica antropomorfă din aşezarea Cucuteni A de la Țigăneşti, judeţul Bacău, dans Cucuteni aujourd'hui, BMA*, II.

GREEVES T.A.P.

1975 *The Use of Cooper in the Cucuteni-Tripolye Culture of South-east Europe, dans Proc. Prehist. Soc.*, 41.

GUSEV S.O.

1995 *Tripil's 'ka kultura seredn'ogo Pobuž'ja rubežu IV-III, tys do n.e., Vinnița*.

HAIMOVICI S.

1969 *Studiu preliminar al resturilor de faună descoperite în săpăturile din 1961 în staţiunea neolitică de la Cucuteni-Băiceni, dans ArhMold*, VI.

HAIMOVICI S.

1987 *Quelques problèmes d'archéozoologie concernant la culture de Cucuteni, dans La civilisation de Cucuteni en contexte européen, BAI*, I, Iaşi.

HAŞOTTI P.

- 1997 *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanța.
- HAȘOTTI P., POPOVICI D.N.
- 1992 *Cultura Cernavoda în contextul descoperirilor de la Hârșova*, dans *Pontica*, XXV.
- HVOIKO V.V.
- 1901 *Kamennyi vek Srednego Pridneprov'ja*, dans *Trudy XI Arheologiceskogo siezda v Kieve v 1899 g.*, tom. I, Moscova.
- HVOIKO V. V.
- 1913 *Drevnje obitateli Srednego Pridneprov'ja i ih kultura Doistoriceskogo vremena*, Kiev.
- ICONOMU C.
- 1996 *Contribuții la istoricul cercetărilor arheologice de la Cucuteni*, dans *Cucuteni aujourd'hui*, BMA, II, Piatra Neamț.
- KALICZ N.
- 1993 *Le bassin du Danube moyen, la plaine pannonienne*, dans *Atlas du Néolithique européen. L'Europe orientale*, ERAUL, Liège.
- KOROBKOVA G. F.
- 1987 *Hozjaistvennyi kompleksoy rannykh zemledel'cesko-skotovodceskih obščestv Juga SSSR*, Nauka, Leningrad.
- LÁSZLÓ A.
- 1966 *Cercetări arheologice în așezarea Cucuteni A-B de la Huși*, dans *ArhMold*, IV.
- LAZAROVICI Gh.
- 1996 *Din istoria străveche a Carpaților Orientali*, dans *Angustia*, I, Sfântu Gheorghe.
- LAZURCĂ E.
- 1991 *Ceramica cucuteniană în contextul așezării gumelnițene de la Carcaliu (jud. Tulcea)*, dans *Peuce*, X.
- LICHARDUS J., LICHARDUS-Itten, Marion
- 1985 *La Protohistoire de l'Europe*, PUF, Paris.
- LICHARDUS J, LICHARDUS-Itten Marion
- 1994 *Probleme der griechischen Kupferzeit*, dans: Dobiat, D. (ed.), *Festschrift fuer Otto Herrman Frey zum 65. Geburtstag*, Marburger Studien zur Vor- und Fruehgeschichte, Bd. 16.
- LUCA A. S.
- 1999 *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României. Cultura Bodrogkeresztúr*, Alba Iulia.
- MANTU Cornelia-Magda
- 1995 *Câteva considerații privind cronologia absolută a neo-eneoliticului în România*, dans *SCIIVA*, 46, 3-4.
- MANTU Cornelia-Magda
- 1998 *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, BMA, V, Piatra Neamț.
- MAREȘ I.
- 2002 *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Ed. Bucovina Istorică, Suceava.
- MARINESCU-BÎLCU Silvia
- 1989 *Ceramica cucuteniană de la Drăgușeni: tradiții, creații proprii, aspecte regionale*, dans *SCIIVA*, 40, 1.
- MARINESCU-BÎLCU Silvia
- 1996 *La contribution de Vladimir Dumitrescu pour définir le concept de complexe culturel Ariușd-Cucuteni-Tripolye et pour la connaissance de ses origines et de son évolution interne*, dans *Cucuteni aujourd'hui*, BMA, II, Piatra Neamț
- MARINESCU-BÎLCU Silvia, BOLOMEY Alexandra
- 2000 *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, Ed. Enciclopedică, București, Wasmuth Verlag, Thübingen.
- MARKEVIČI V. I.
- 1981 *Pozdnetripol'skie plemena severnoj Moldavji*, Știința, Chișinău.
- MATASĂ C.
- 1946 *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord, Roumanie*, București.
- MAXIM-ALAIBA Ruxandra
- 1983-1984 *Locuința nr. 1 din faza Cucuteni A₃ de la Dumești (Vaslui)*, dans *AMM*, V-VI.
- MONAH et alii

- 1982 Monah D., Cucos Șt., Popovici Dr., Dumitroaia Gh., Antonescu S., *Săpăturile arheologice din tell-ul cucutenian Dealul Ghindaru*, com. Poduri, jud. Bacău, dans CA, V.
- MONAH et alii
- 1983 Monah D., Cucos Șt., Popovici Dr., Dumitroaia Gh., Antonescu S., *Cercetările arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru*, dans CA, VI.
- MONAH et alii
- 1987 Monah D. Popovici., Dr., Cucos Șt., Dumitroaia Gh., Bujor A., *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Poduri-Dealul Ghindaru (1984-1985)*, dans MemAntiq, XV-XVI.
- MONAH D.
- 1979 *Raport preliminar de cercetare arheologică de la Mărgineni-Cetățuie*, dans MCA, XIII.
- MONAH D.
- 1991 *L'exploitation du sel dans les Carpates Orientales et ses rapports avec la culture Cucuteni-Tripolie*, dans *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI, IV, Iași.
- MONAH D.
- 1997 *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BMA, III, Piatra Neamț.
- MONAH D.
- 2003 *Quelques réflexions sur les trésors de la Culture Cucuteni*, dans SAA, IX.
- MONAH D., CUCOȘ Șt.
- 1985 *Așezările culturii Cucuteni din România*, Ed. Junimea, Iași.
- MONAH et alii
- 2003 Monah D, Dumitroaia Gh, Monah Felicia, Preoteasa C., Munteanu Roxana, Nicola D., *Poduri-Dealul Ghindarului. O Troie în subcarpații Moldovei*, BMA, XIII, Piatra Neamț.
- MOVȘA T.G.
- 1965 *Mnogosloinoe poselenje Solonceni II*, dans KSLA, 105.
- MOVȘA T.G.
- 1972 *Periodizacija i hronologija seredn'ogo ta pizdn'ogo Tripil'ja*, dans *Arheologija*, 5.
- MOVȘA T.G.
- 1985 *Tomașev'ka local'na grupa tripol'skogo-kukutenskoj obščinosti*, dans SP, Sofia, 9.
- NECRASOV O.
- 1987 *Données anthropologiques concernant la population du complexe Cucuteni-Ariuşd-Tripolie*, dans *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI, I.
- NECRASOV O., CRISTESCU M., BOTEZATU D., MIUG.
- 1990 *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României*, dans *ArhMold*, XIII.
- NECRASOV O., HAIMOVICI O.
- 1962 *Studiul resturilor de faună descoperite în anul 1959 la Traian ("Dealul Viei" și "Dealul Fântânilor")*, dans MCA, VIII.
- NECRASOV O., ȘTIRBU M.
- 1971 *L'élevage et la chasse chez les tribus de la culture de la céramique peinte Cucuteni-Ariuşd*, dans *Actes VII CISPP*, Praga, vol. II.
- NESTOR I.
- 1932 *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, dans *22 Bericht RGK*.
- NESTOR I.
- 1935-1936 *Céramique peinte de style ancien a Schipenitz (Bukowine)*, dans *Dacia*, V-VI.
- NESTOR et alii
- 1951 Nestor I. et les collaborateurs, *Șantierul Valea Jijiei*, dans SCIV, II, 1.
- NESTOR et alii
- 1952 Nestor I. et les collaborateurs, *Șantierul Valea Jijiei*, dans SCIV, III, 1-4.
- NESTOR I., ZAHARIA Eug.
- 1968 *Sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisations Cucuteni et Gumelnița*, dans *Dacia*, NS, XII.
- NIȚU A.
- 1977 *Continuitatea ceramicii pictate între culturile Cucuteni-Tripolie și Gorodsk-Usatovo*, dans CI, SN, VIII.
- NIȚU A.

- 1978-1979 *Criterii actuale privind clasificarea complexelor ceramice și periodizarea culturii cucuteniene*, I, dans *CI*, SN, IX-X.
- NIȚU I.
1984 *Formarea și clasificarea grupelor de stil Cucuteni AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, Iași.
- NIȚU A., BAZARGIUC V. Veturia
1980 *Considerații cu privire la ceramica Cucuteni AB pe baza descoperirilor recente*, dans *ArhMold*, IX.
- PARZINGER H.
1991 *Zur Rachmani Periode*, dans *Germania*, 69.
- PARZINGER H.
1993 *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Fruehbronzezeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus*, Bd. 1, Bd. 2, Roemisch-Germanische Forschungen 52, Mainz.
- PASSEK T. S.
1949 *Periodizacija tripol'skih poselenji*, dans *MIA*, 10.
- PĂUNESCU AI.
1970 *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită pe teritoriul României*, Ed. Academiei, București.
- PĂUNESCU AI., ȘADURSCHI P., CHIRICA V.
1976 *Repertoriul Arheologic al Județului Botoșani*, 2. volumes.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA M.
1966 *Cucuteni*, Ed. Meridiane, București.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA M.
1987 *L'importance des fouilles archéologiques de Cucuteni*, dans *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI, I.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA M., VĂLEANU M. C.
2004 *Cucuteni-Cețățuie. Monografie arheologică*, BMA, XIV, Piatra Neamț
- POPOV S. I.
1973 *Arheologičeskie pamjatniki okrestnostej s. Jablona, Glodeanskogo raiona*, dans *AIM*.
- RAJI, I, II
Chirica V., Tanasachi M., *Repertoriul Arheologic al Județului Iași*, Ed. Junimea, Iași, vol. I, 1984; vol. II, 1985
- ȘADURSCHI P.
1983 *Așezarea eneolitică din turbăria de la Lozna (jud. Botoșani)*, dans *MCA*, a XV-a Sesiune anuală de rapoarte, 1981, Brașov – București.
- ȘADURSCHI P.
1996 *Suhărâu, jud. Botoșani*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Brăila.
- ȘADURSCHI P., DIACONESCU Maria et alii
2002 *Vorniceni, com. Vorniceni, jud. Botoșani. Punct: Pod Ibăneasa*, dans *CCA. Campania 2001*.
- ȘADURSCHI P., DIACONESCU Maria et alii
2003 *Vorniceni, com. Vorniceni, jud. Botoșani. Punct: Pod Ibăneasa*, dans *CCA. Campania 2002*.
- ȘADURSCHI P., DIACONESCU Maria et alii
2004 *Vorniceni, com. Vorniceni, jud. Botoșani. Punct: Pod Ibăneasa*, dans *CCA. Campania 2003*.
- ȘADURSCHI P., URSULESCU N.
1989 *Date istorico-arheologice privind dinamica locuirii în bazinul Miletinului (zona comunei Prăjeni, jud. Botoșani)*, dans *Hierasus*, VII-VIII.
- SCHMIDT H.
1911 *Veränderlicher Bericht die Ausgrabungen 1909-1910 in Cucuteni*, dans *ZfE*.
- SCHMIDT H.
1924 *Prähistorischen aus Ostasien*, dans *ZfE*.
- SCHMIDT H.
1932 *Cucuteni in der Oberen Moldau*, Berlin-Leipzig.
- SOROCHIN V. Ia.
1991 *Orudija truda i hozjaistvo plemen srednego Tripol'ja Dnestrovsko-Prutskogo meždureci'ja, Știința, Chișinău*.
- SOROCHIN V. Ia.

- 1991 a *Outils de l'habitat tripolien Jablona I*, dans vol. *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI, IV.
- SOROCHIN V. Ia.
1994 *Civilizațiile eneolitice din Moldova*, Chișinău.
- SOROCHIN V. Ia.
1994 a *Civilizațiile eneolitice din Moldova*, dans TD, XV, 1-2.
- SOROCHIN V. Ia.
2002 *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, BMA, XI, Piatra Neamț.
- SZÉKELY Z.
1959 *Cercetări arheologice efectuate în Republica Autonomă Maghiară*, dans MCA, VI.
- SZÉKELY Z.
1962 *Sondaj executat de Muzeul din Sfântu Gheorghe*, dans Materiale, VIII.
- SZÉKELY Z.
1987 *La position d'Ariuşd dans le cadre de la civilisation Cucuteni*, dans *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI, I.
- TUDOR et alii
1953 *Şantierul Corlăteni*, dans SCIV, IV, 1-2.
- UNGUREANU Aurelia
2002 *Studiul materialului arheozoologic provenit din aşezarea eneolitică de la Vorniceni-Pod Ibăneasa*, dans CCA. Campania 2001.
- URSACHI V.
1968 *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman în zona râurilor Siret și Moldova*, dans Carpica, I.
- URSACHI V.
1991 *Le dépôt d'objets de parure énéolithiques de Brad, com. Negri*, dans *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI, IV.
- URSACHI, 1995 – Ursachi V., Zargidava. *Cetatea dacică de la Brad*, București, 1995
- URSACHI et alii
1992 Ursachi V., Hordilă Domnița, Alexianu M., Dumitroaia Gh., Monah D., *Cercetări arheologice de suprafață pe valea Siretului la nord de municipiul Roman*, dans MemAntiq, XVIII.
- VINOGRADOVA N. M.
1972 *Pamjatniki perehodnogo etapa Tripol'je BI-BII Podnestrov'je*, dans SA, 1.
- VINOGRADOVA N. M.
1973 *Pamjatniki perehodnogo etapa Tripol'je BI-BII v Pobuže i Podneprov'je*, dans KSIA, 134.
- VINOGRADOVA N. M.
1983 *Tripol'skie plemena Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdurečija v period rascveti tripol'skoj kultury*, Știința, Chișinău.
- VINOGRADOVA N. M., BEILEKČI V. S., BÂRNEA P. P.
1974 *Raskopki na tripol'skogo poselenja v Starom Orhee*, dans AIM 1972 g.
- VULPE AI.
1973 *Începuturile metalurgiei aramei în spațiul carpato-dunărean*, dans SCIV, 24, 2.
- VULPE AI.
1975 *Die Äxte und Beile in Rumänien*, dans PBF, II, München.
- ZAEC I. I.
1974 *Tripol'skoe poselenje Kliščev na Južnom Buge BI-BII*, dans SA, 1.
- ZAEC I. I.
1975 *Drevnye zemledel'cy srednego tečenija Južnogo Buga v vtoroj polovine IV tys do n.e. (po materialam tripol'skogo poselenja Kliščev, Tyvrovskogo raiona. Vinnickoj oblasti*, Avtoreferat disertacii kandidata istoriceskih nauk, Moscova.
- ZAEC I. I., RYŽOV S. N.
1992 *Poselenje tripol'skoj kultury Kliščev na Južnom Buge*, Kiev.

CONSIDERAȚII PRELIMINARE ASUPRA PRACTICILOR FUNERARE DIN NECROPOLA DE TIP KOMARIV – BILYJ-POTIK – COSTIȘA, DE LA ADÂNCATA-„IMAȘ” (JUD. SUCEAVA)

Bogdan Niculică, Ion Mareș,
Dumitru Boghian, Sorin Ignătescu

Situl de la Adâncata este amplasat la 10 km. NE de orașul Suceava și la 6 km. de valea râului Siret, în subunitatea *Podișul Dragomirnei a Podișului Sucevei*, la o înălțime absolută de 405-410 m., pe un revers de cuestă slab înclinat, delimitat de mai multe pâraie locale, aparținând bazinului hidrografic al râului sus amintit. Regiunea este caracterizată de prezența, aproape de suprafață, a unui orizont de gresii calcaroase volhiniene, peste care se află un depozit lutos cuaternar.

Cercetările arheologice de la Adâncata (jud. Suceava) au demarat în anul 2001, până în prezent fiind investigați exhaustiv nouă tumuli. În studiul de față, ne propunem analizarea unor aspecte legate de ritul și ritualul funerar, așa cum reiese din cercetarea movilelor T1-T6, ale căror caracteristici le prezentăm în cele ce urmează:

T1/2001. Diametrul 13,00 m, înălțimea 0,50 m. (fig. 1).

În solul antic de călcare a fost săpată o groapă aproximativ rectangulară, cu colțurile rotunjite și orientare ESE-VNV, cu dimensiuni cuprinse între 3,50/3,75 m. (E-V) și 2/2,5 m. (N-S) și adâncimea de 0,20/0,35 m. Deasupra acestei gropi, a fost realizată o primă movilă, alcătuită dintr-un pământ de culoare brun-închis, compact, extrem de dur, probabil compactat intenționat¹ (nucleul T1), în care au fost depuse, exclusiv, toate materialele arheologice din acest tumul. Movila inițială, cu diametrul cuprins între 4,75 m (N-S), 4,25 m (E-V) și 5 m (NV-SE), și înălțimea de 0,40/0,50 m, avea un contur aproximativ circular. Ulterior, pentru a oferi consistență și amploare monumentului funerar, a fost depus, în jurul și probabil deasupra primei movile, un pământ brun-cenușiu închis, dur, care reprezintă mantaua propriu-zisă a întregului complex, cu diametrul aproximativ de 13,00 m. În privința materialelor arheologice din T1, subliniem faptul că groapa centrală și nucleul movilei constituie amenajarea mormântului central (notat M1), în care au fost depuse oasele calcinate și piesele de inventar. În groapa mormântului au fost delimitate două zone distincte:

a) o grupare de materiale în partea de răsărit, pe fundul gropii, la -0,70/-0,80 m, în care au fost descoperite oase calcinate², majoritar aglomerate pe fundul gropii, la -0,80 m, șase vârfuri de săgeată din silex cenușiu, cu baza concavă, la -0,55/-0,60 m și un topor-ciocan perforat, din andezit bazaltoid, (la -0,80 m). În S.II NE, m. 1, la -0,75/-0,80 m, a fost identificat un vas lucrat din pastă neagră-cenușie, grosieră, friabilă, recuperat fragmentar.

b) în cea de a doua grupare de materiale, situată în extremitatea vestică a gropii, la -0,44/-0,65 m, au fost găsite oase calcinate, alături de resturi de vârfuri de săgeată calcinate și fragmente ceramice puternic corodate, depuse între adâncimile de -0,44/-0,60m. Alături de acestea, a fost găsit un vas întregibil, de formă tronconică. În afara pieselor din movila-nucleu, în T1 nu au fost descoperite alte materiale arheologice.

T2/2001. Diametrele cuprinse între 17,5 m (N-S) și 16,10 m (E-V), înălțimea 1,40/1,50 m (fig. 2).

Prima etapă în construcția T2, a constat în săparea unui șanț în solul antic de călcare, cu lățimea cuprinsă între 0,15/0,40 m. și adâncimea de 0,15/0,25 m, care delimita o zonă de formă

aproximativ rectangulară, orientată E-V, cu dimensiunile de 3,5 m (E-V)/2 m (N-S), situată în centrul movilei, respectată cu strictețe în ansamblul construcției mormântului principal (notat M2).

În acest șanț nu au fost descoperite alte urme arheologice, cu excepția unor mici impregnații de cărbune. În interiorul spațiului definit de șanț, au fost depuse oase calcinate (risipite) și inhumate, respectiv două cranii și o mandibulă, păstrate fragmentar și porțiuni din oase lungi provenind de la tibie, peroneu și femur. Acestea din urmă se aflau într-o poziție care nu denota o conexiune anatomică. În apropierea craniului de adult, între oasele de mari dimensiuni, au fost găsite trei vârfuri de săgeată din silex cenușiu, cu baza concavă. Nu au fost descoperite fragmente de vertebră, din complexul de oase calcinate fiind recuperate o măsea și un dinte, ambele provenind de la un adult.

Deasupra resturilor osteologice, în martorul dintre S.I NV și S.I NE, între m. 0 și m. 1,60, a fost realizată o construcție din lespezi de gresie, peste care a fost organizat un pat din astfel de lespezi, între care, la -0,54/-0,65 m, au fost împrăștiate oase calcinate. Pe acest pavaj au fost așezate trei vase, două într-un stadiu avansat de degradare, în S.I NV, și o ceașcă cu două toarte, în S.I NE.

Ulterior edificării mantalei T2, a fost realizat un *ring*, cu diametrele de 11,70 m. (N-S)/11 m. (E-V), alcătuit din lespezi de gresie.

În S.II NE, la adâncimea de -0,25/-0,30 m, a fost identificată o groapă cu diametrul de cca. 0,30 m în care erau depuse mai multe fragmente ceramice și oase calcinate, ceea ce indică prezența unui mormânt secundar, de incinerare (M1/T2/2001).

În umplutura mantalei, la diferite adâncimi, au fost descoperite fragmente ceramice aparținând culturii Cucuteni, amestecate cu cele de tip Komariv.

T3/2002. Diametrul 7,60 m., înălțimea 0,65/0,75 m. (fig. 3).

Într-o groapă de formă circulară, cu diametrele de 1,10 m. N-S și 0,90 m. E-V, cu pereții drepecți și fundul plat, la adâncimea de -1,48 m., au fost depuse oase calcinate, o așchie din silex negricios și o piatră plată (gresie). Deasupra gropii, la partea inferioară a mantalei, au fost descoperite o ceașcă păstrată fragmentar, un vas miniatural tronconic, depus cu gura în jos, umplut cu material organic³, fragmente ceramice provenind de la un vas friabil, pietre de râu de mici dimensiuni și două roți de car miniaturale, de lut ars.

T4/2002. Diametrul 8,00 m., înălțimea 0,65/0,75 m. (fig. 4).

În S.I SV, la -0,80 m., în martorul central E-V, a fost identificată o groapă, cu conturul oval, (notată G.1). În S.I NV, la aceeași adâncime, a fost reperat conturul unei alte gropi, de formă rectangulară (notată G.2). Cele două gropi sunt adiacente, diferența dintre ele fiind dată de caracterul umpluturii, uniformă și mai închisă la culoare, în G.1 și eterogenă, în G.2. Oasele umane calcinate au fost descoperite doar în G.1. În T4 nu au fost identificate alte materiale arheologice.

T5/2002. Diametrul 12,00 m., înălțimea 0,50/0,60 m. (fig. 5).

În manta au fost descoperite mici cantități de oase calcinate și fragmente ceramice de tip Cucuteni și Komariv. În solul antic de călcare a fost observat un șanț circular, cu diametrul de 6,00 m., adânc de 0,35/0,45 m., cu lățimea cuprinsă între 0,25/0,30 m., care conținea doar câteva fragmente de cărbune. La demontarea martorului central E-V, s-a observat că unele oase erau așezate direct pe solul antic de călcare.

T6/2002. Diametrul 18 m., înălțimea 1.00 m.

Toate materialele arheologice, respectiv așchii și lame din silex, întregi sau fragmentare, un vârf de săgeată din silex, cu baza concavă, mai multe vase, dintre care unele întregi și o podoabă din bronz (probabil cercel), au fost descoperite în manta, la adâncimi variind între -0,40 m (partea superioară) și -0,81 m (baza tumulului). Nu au fost descoperite fragmente osteologice, fapt care indică probabil prezența unui *cenotaf*.

*

Pe baza celor prezentate mai sus, în necropola de la Adâncata – *Imaș*, putut fi surprinse detalii de rit și ritual funerar, care, coroborate cu celelalte descoperiri contemporane, permit unele considerații referitoare la acest important aspect al spiritualității comunităților din Bronzul Mijlociu din spațiul de referință.

I. Ritualul funerar.

Atitudinea față de defuncții din necropola de la Adâncata diferă de la o movilă la alta, în funcție de însemnătatea indivizilor în cadrul comunității. Notăm o grijă deosebită în ceea ce a însemnat realizarea în sine a monumentelor funerare (tumuli), a dispunerii/aranjării materialelor arheologice în cadrul acestor complexe funerare (gropi, șanțuri, construcții de piatră).

1. Structura movilelor.

În necropolele de la Cajvana (T1 și T12) și Volovăț (T2 și T3) (IGNAT, 2003), au fost descoperite două niveluri, distincte, ale mantalelor, stratul superior având rolul de a proteja pe cel inferior, care era alcătuit dintr-un pământ care nu provenea din zona imediat învecinată, a sitului. La Adâncata, doar T1 prezenta două mantale, respectiv o manta-nucleu, suprapusă de o alta, care a conferit dimensiuni mai mari movilei și a închis practic, complexul funerar. Este greu de crezut că mantaua inițială nu a fost acoperită total de cea superioară. Lipsa acesteia, în centrul T1, trebuie pusă pe seama eroziunii stratului superior, de-a lungul timpului. După cum s-a observat, pământul din ambele mantale a fost adus din zonă, diferența de culoare fiind dată de cantitatea de material organic (humus).

La data cercetării, am presupus că pământul din mantaua inițială a fost adus dintr-un orizont superior al solului, probabil prin raderea stratului de suprafață, cu vegetație, în timp ce restul umpluturii mantalei provine dintr-un orizont imediat inferior al solului. Aceste observații au fost confirmate, de altfel, de analizele pedologice efectuate în cazul T2, în care zona mormântului central conținea mari cantități de materie organică, comparativ cu restul mantalei (BUDUI et alii, 2002, 2003).

În legătură cu locul de unde a fost adus materialul necesar ridicării movilelor, având în vedere faptul că în mantalele T2 și T5, la diferite adâncimi, au fost descoperite fragmente ceramice care aparțin culturii Cucuteni (fază neprecizată), amestecate cu cele de tip Komariv, putem presupune că o parte din pământul din mantale a fost adus din așezarea Komariv, contemporană necropolei, situată la 300 m. NE de necropolă, unde s-a întâlnit asocierea arheologică amintită. Probabil, în același mod s-a procedat și în cazul altor tumuli, în care, deși lipsește ceramica de factură cucuteniană, este prezentă cea aparținând epocii bronzului.

2. Ringul de piatră.

În T2 a fost pus în evidență, așa cum am arătat mai sus, un ring de piatră, de formă circulară, cu diametrul de 11 m., în interiorul său aflându-se construcția din piatră care adăpostea mormântul central și șanțul de formă rectangulară. Ringul a fost realizat din lespezi de gresie volhiniană, aduse din imediata vecinătate a sitului, din substrat sau din deschideri naturale, fapt dovedit de cercetările de suprafață recente⁴. Lespezile nu prezentau urme de intervenție antropică (arsură sau șlefuire). Funcția acestui tip de construcție este legată probabil de delimitarea spațiului sacru al mormântului, poate în legătură și cu simbolul solar și cultul uranian și marcarea caracterului deosebit al defunctului/defuncților din această construcție funerară. Majoritatea materialelor arheologice din acest tumul a fost descoperită în interiorul ringului, la diferite adâncimi. Deosebit de relevantă este și stratigrafa T2, conform căreia, lespezile de gresie care compuneau ringul, au fost așezate după ridicarea monumentului funerar, ele fiind vizibile la acea vreme⁵.

3. Șanțuri.

În T2, defuncții au fost așezați pe solul antic de călcare, în interiorul șanțului de formă rectangulară. Asocierea șanțului cu ringul, construcția din piatră și dimensiunile mari ale T2 (unul dintre cei mai impozanți din cadrul necropolei), nu poate fi întâmplătoare. Semnificația acestui șanț trebuie pusă în legătură cu rezervarea unui spațiu/nucleu sacru, cu rol protector al defuncților.

Și în T5 a fost pus în evidență un șanț, de această dată de formă circulară, care delimita, de asemenea, zona centrală a movilei. Deși materialele arheologice din acest tumul nu erau numeroase, ele au fost descoperite majoritar în interiorul acestui spațiu. Șanțul a fost realizat probabil cu scopul de a „sacraliza” centrul movilei, în care, pe solul antic de călcare și în manta, au fost risipite oasele calcinate. Fragmentele de cărbuni găsite în șanț, în cantități extrem de reduse, pot fi explicate doar prin aducerea și depunerea lor intenționată.

4. Construcția de piatră din T2.

În centrul T2, pe solul antic de călcare, în suprafața definită de șanțul rectangular, în mijlocul ringului de piatră, a fost realizată o construcție din pietre de diverse dimensiuni (gresii locale, volhiniene), care acoperea zona cu resturi osteologice. Pe baza observațiilor din timpul exploatării acestui complex, putem afirma faptul că nu a fost vorba despre o cistă, ci despre o aglomerare (movilă), de dimensiuni relativ reduse. Defuncții au fost așezați direct pe solul antic de călcare, între oasele defuncților fiind depuse, fără o organizare anumită, pietrele. La partea superioară a acestei movile, o dată cu înălțarea mantalei, a fost realizată o mică suprafață pavată cu astfel de gresii, pe care au fost depuse trei vase și fragmente de oase calcinate.

În țara noastră, morminte plane sau tumulare, de incinerare sau inhumare, în cutie de piatră, aparținând complexului cultural Komariv – Bilyj-Potik – Costișa, se cunosc la Cajvana (T1), Hârtop și Șerbănești, ele fiind întâlnite, de altfel și în restul ariei de dezvoltare a acestui complex cultural.

5. Gropile mormintelor.

În T1, groapa mormântului central avea o formă aproximativ rectangulară cu colțurile rotunjite, puțin adâncă iar cea din T3 era de formă circulară, cu adâncimea de 1 m. O situație cu totul aparte a fost sesizată în T4, în care au fost descoperite două gropi, una rectangulară, la care era adosată o groapă de formă ovală, ambele având adâncimea de 1 m. Gropile au fost săpate în același timp, dar umplutura lor era diferită. Interesant este faptul că oasele calcinate au fost descoperite doar în groapa mică, din cea rectangulară lipsind orice inventar. Este dificil de explicat de ce s-a procedat în acest mod, mai cu seamă că T4 a fost unul dintre cei mai mici din necropolă, în plus, în el nu a fost descoperită ceramică sau alte obiecte.

*

II. Ritul funerar.

În necropola de la Adâncata – *Imaș*, s-au practicat, deopotrivă, inhumarea și incinerarea. Astfel, au fost descoperite materiale osteologice incinerate și inhumate, singulare sau combinate în cadrul aceluiași mormânt.

1. Incinerarea.

A fost pusă în evidență în cinci din cele șase movile cercetate. În T1 au existat, în aceeași groapă, două aglomerări de oase puternic calcinate. În lipsa (momentan) a rezultatelor investigațiilor antropologice, putem avansa ipoteza că este vorba despre un mormânt dublu, cu doi indivizi de sex masculin, probabil războinici, fapt care poate fi dedus pe baza prezenței armelor în acest complex funerar.

În T2, peste cei doi indivizi (un adult și un copil), de la care s-au păstrat parțial cele două crani și porțiuni de la oasele lungi, au fost împrăștiate resturi de oase calcinate, atât în cadrul construcției de piatră din centrul movilei, cât și deasupra acesteia. Așadar, în T2 a existat o situație aparte, în care incinerarea și inhumarea, prezente în același mormânt, indică prezența mai multor indivizi. Este posibil ca oasele incinerate să fie puse în legătură cu un eventual sacrificiu, având în vedere faptul că ele au fost practic împrăștiate pe o zonă destul de mare în centrul movilei, la diverse adâncimi, atât între oasele inhumate cât și deasupra construcției de piatră care le proteja. Nu știm în ce scop a fost realizat mormântul secundar (notat M1), cu ceramică de tip Komariv. Acest mormânt putea fi unul în legătură cu un eventual sacrificiu sau chiar o refolosire a movilei în cadrul movilei.

În T3 și T4, oasele incinerate au fost depuse pe fundul gropilor. Dacă deasupra gropii din T3 au fost depuse mai multe obiecte, în schimb, nici în groapa din T4, nici în manta, nu au fost descoperite materiale arheologice.

În T5, cele câteva fragmente de oase calcate au fost depuse atât pe solul antic de călcare cât și în manta, în interiorul șanțului circular.

2. Inhumatia.

Doar în T2 au fost descoperite fragmente de oase inhumate: două cranii, unul de adult, celălalt de copil și porțiuni provenind de la oasele lungi ale membrilor inferioare. Ele erau depuse direct pe solul antic de călcare, fără a indica o conexiune anatomică: între ele au fost găsite și oase calcate, fragmentare. Prezența craniului de copil poate indica un membru al familiei sau un eventual sacrificiu.

3. Tumul cenotaf.

Așa cum arătam, la Adâncata – Imaș, în T6 nu au fost descoperite morminte sau oase calcate. În schimb, întregul inventar a fost depus în manta, la diverse adâncimi. Este interesant faptul că tocmai acest tumul cenotaf a avut dimensiuni apreciabile și a fost, până în prezent, cel mai „bogat” din necropolă.

La Adâncata – Imaș, ritul și ritualul funerar prezintă asemănări dar și deosebiri evidente, comparativ cu descoperirile din țara noastră (URSULESCU, POPOVICI, 1987; URSULESCU, ȘADURSCHI, BOTEZATU, 1988; IGNAT, POPOVICI, 1980; IGNAT, 1981, 2003) sau cu cele din Polonia, Ucraina și Republica Moldova (SVEȘNIKOV, 1967, p. 39-107; BEREZANSKAJA, 1971, 1985; SAVA, 1994). În ceea ce privește inventarul mormintelor, care se asociază cu dimensiunile tumulilor, suntem de părere că stratificarea socială este evidentă. Astfel, considerăm că în T2 (de mari dimensiuni, cu ring, construcție de piatră și șanț), au fost depuși indivizi care au avut un statut social deosebit în cadrul comunității tracice de la Adâncata. Probabil T6 a fost ridicat în scopul de a marca dispariția unuia sau mai multor personaje importante, ținând seama de mărimea sa și de inventarul deosebit de bogat. În schimb, inventarul din T1, respectiv toporul-ciocan, vârfurile de săgeată, cele două vase și oasele calcate, grupate în două zone distincte, în aceeași groapă, indică, în opinia noastră, prezența a doi războinici. Această ipoteză va trebui însă confirmată de analiza antropologică (daca aceasta va putea fi efectuată, având în vedere starea precară de conservare în care au fost găsite oasele). În cazul T3, T4 și T5 (tumuli de mici dimensiuni, inventar redus, comparativ cu T1 și T2), au fost depuși, probabil, indivizi fără un statut aparte, membri de rând ai comunității.

Pe teritoriul țării noastre sunt cunoscute șapte necropole de tip Komariv – Bilyj-Potik – Costișa (ANEXA), din care șase sunt amplasate în *Podișul Sucevei* și doar una în *Câmpia Moldovei*, ambele, subunități geografice ale *Podișului Moldovei*. Trebuie subliniat faptul că nici una nu a fost cercetată integral, de aici rezultând și importanța săpăturilor de la Adâncata, unde există, de altfel, singura necropolă aparținând complexului cultural sus-amintit, din România, aflată, momentan, în curs de cercetare.

Fără a insista aici asupra necesității studierii comportamentelor funerare ale purtătorilor diverselor culturi ale epocii bronzului de pe teritoriul țării noastre, amintim faptul că atunci a început generalizarea practicii incinerăției (URSULESCU, 1994; CHICIDEANU, 2002). Comparativ cu alte regiuni geografice ale țării noastre, în *Podișul Sucevei*, descoperirile funerare premurgătoare epocii bronzului și cele din bronzul timpuriu sunt puține și se rezumă la descoperirile de la Suceava – *Parcul Cetății*, pe baza cărora, în 1975, a fost identificat *grupul cultural Suceava*, datat în eneoliticul final (URSULESCU, 1997) și Broșteni (jud. Suceava), unde a fost cercetat un mormânt aparținând culturii Jamnaja (PETRESCU-DÎMBOVIȚA, 1950), care, de altfel, este bine atestată între Carpați și Prut (BURTĂNESCU, 2002, p. 214-276). Privite în acest context, descoperirile funerare din Bronzul Mijlociu de la Adâncata, aduc noi precizări referitoare la ritul și ritualul funerar, practicate în lumea proto-tracică de la răsărit de Carpați.

ANEXA

Lista descoperirilor funerare de tip Komariv – Bilyj-Potik – Costișa din România.

1. ADÂNCATA, com. Adâncata, *Imaș* (SV)⁶

Bibliografie:

NICULICĂ et alii, 2002, 2003; MAREȘ, et alii, 2002, 2003, 2004; BUDUI et alii, 2002, 2003.

2. CAJVANA, Cajvana (SV)

Bibliografie:

IGNAT, 2003, p. 155-159, fig. 1/1-2, 4, 6.

3. HÂRTOP, com. Preutești, *Sub Plopi* (SV)

Bibliografie:

URSULESCU, POPOVICI, 1987, p. 72-76.

4. HORODNICU DE JOS, com. Horodnic, *Vârful Colnicului* (SV)

Bibliografie:

IGNAT, 1981, p. 134-136 și notele 14-20, cu referințe. DUMITROAIA, 2000, p. 134, punct 29.

5. PRĂJENI, comuna Prăjeni (BT)

Bibliografie:

URSULESCU, ȘADURSCHI, 1988, p. 45-52.

6. ȘERBĂNEȘTI, comuna Zvoriștea (SV)

Bibliografie:

IGNAT, POPOVICI, 1980, p. 657-662.

7. VOLOVĂȚ, comuna Volovăț (SV)

Bibliografie:

IGNAT, 2003, p. 159-161, fig. 1/3, 5.

BIBLIOGRAFIE

BEREZANSKAJA, S. S.

1971 *Komariv'ska ku'l'tura*, în *Arheologija Ukrajn'skoj RSR*, Kiev, p. 354-363.

1985 *Komarovskaja kul'tura*, în *Arheologija Ukrainskoj SSR*, Kiev, p. 428-437.

BUDUI Vasile et alii

2002 BUDUI Vasile, BUZDUGAN Cătălina, MAREȘ Ion, NICULICĂ Bogdan, BOGHIAN Dumitru, IGNĂTESCU Sorin, *Considerații pedogeografice asupra tumulului Adâncata – Imaș, județul Suceava*, în vol. dedicat lucrărilor Simpozionului de Geografie, ed. a III-a, Universitatea „Spiru Haret”, București, 11 mai 2002, sub tipar.

BUDUI Vasile et alii

2003 BUDUI Vasile, BUZDUGAN Cătălina, NICULICĂ Bogdan, BOGHIAN Dumitru, IGNĂTESCU Sorin, MAREȘ Ion, *Cadrul natural al sitului arheologic Adâncata – Imaș (județul Suceava)*, în *Analele Universității „Ștefan cel Mare” – Suceava*, Secțiunea Geografie, t. X, 2003, sub tipar.

BURTĂNESCU Florentin

2002 *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut, cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*, București.

CHICIDEANU-Motzoi Ion

- 2002 *Cu privire la istoricul cercetării comportamentului funerar din epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, în SAI, LXVII, p. 5-28.
- DUMITROAIA Gheorghe
- 2000 *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra-Neamț.
- IGNAT Mircea
- 1981 *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava*, în Thraco-Dacica, II, p. 133-146.
- 2003 *Quelques vestiges de l'Âge du Bronze du Nord de la Moldavie*, în SAA, IX, p. 155-166.
- IGNAT Mircea, POPOVICI Dragomir
- 1980 *Un mormânt în cistă descoperit la Șerbănești (com. Zvoriștea, jud. Suceava)*, în Suceava, VI-VII, p. 657-662.
- MAREȘ et alii
- 2002 MAREȘ Ion, NICULICĂ Bogdan, BOGHIAN Dumitru, IGNĂTESCU Sorin, BUDUI Vasile, BUZDUGAN Cătălina. *Adâncata, com. Adâncata, jud. Suceava, „Imaș”*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, campania 2001, a XXXVI-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Buziaș, 28 mai-1 iunie 2002, p. 23-27 și pl. 3-5.
- 2003 MAREȘ Ion, NICULICĂ Bogdan, BOGHIAN Dumitru, IGNĂTESCU Sorin, BUDUI Vasile, BUZDUGAN Cătălina. *Adâncata, com. Adâncata, jud. Suceava, „Imaș”*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, campania 2002, a XXXVII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Sf. Gheorghe, 2-6 iunie 2003, p. 27-30.
- 2004 MAREȘ Ion, NICULICĂ Bogdan, BOGHIAN Dumitru, IGNĂTESCU Sorin, BUDUI Vasile, BUZDUGAN Cătălina. *Adâncata, com. Adâncata, jud. Suceava, „Imaș”*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România*, campania 2003, a XXXVIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004, p. 21-24.
- NICULICĂ Bogdan et alii
- 2002 NICULICĂ Bogdan, MAREȘ Ion, BOGHIAN Dumitru, IGNĂTESCU Sorin, BUDUI Vasile, BUZDUGAN Cătălina. *Necropola din epoca bronzului de la Adâncata – „Imaș”*, în *Țara Fagilor*, SN, anul X, nr. 1 (38), ianuarie-martie 2002, p. 11.
- NICULICĂ et alii
- 2003 NICULICĂ Bogdan, MAREȘ Ion, BOGHIAN Dumitru, IGNĂTESCU Sorin. *Necropola tumulară de la Adâncata – „Imaș”, movila 2*, în *Țara Fagilor*, SN, anul XI, nr. 2 (43), aprilie-iunie 2003, p. 25-26.
- PETRESCU-DÎMBOVIȚA Mircea
- 1950 *Date noi asupra înmormântărilor cu ocră în Moldova*, în SCIV, I, p. 110-125.
- SAVA Eugen
- 1994 *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec. XVII-XII î. e. n.)*, în Thraco-Dacica, XV, 1-2, p. 141-156.
- SVEȘNIKOV Igor K.
- 1967 *Kultura Komarovska. (Na podstawie materialow z pln. Podkarpacia i zach Wolynia)*, în Archeologia Polski, XII, 1, p. 39-107.
- URSULESCU Nicolae
- 1994 *Apariția înmormântărilor tumulare și a incinerăției la est de Carpați*, în MemAntiq., XIX, p. 193-199.
- 1997 *Les commencements de l'utilisation du rite de l'incinération dans le monde proto-thrace du nord de la Moldavie*, în TWCC, I, p. 447-464.

URSULESCU Nicolae, POPOVICI Dragomir

1987 *Contribuții la cunoașterea ritului funerar din bronzul mijlociu în nordul Moldovei*, în SCIVA, 38, 1, p. 72-76.

URSULESCU Nicolae, ȘADURSCHI Paul, BOTEZATU Dan

1988 *Mormintele de înhumăție de tip Costișa, descoperite la Prăjeni (jud. Botoșani)*, în SCIVA, 39, 1, p. 45-52.

**Considérations préliminaires sur
les pratiques funéraires de la nécropole du type
Komariv-Bilyi Potik-Costișa de Adâncata-Imaș (jud. Suceava)
(Résumé)**

Dans cet ouvrage les auteurs présentent les résultats des recherches des *tumulus* no. 1 – 6 de la nécropole de Adâncata-Imaș (jud. Suceava), mettant en évidence quelques éléments du rite et rituel funéraire des communautés du Bronze moyen du Plateau de Suceava.

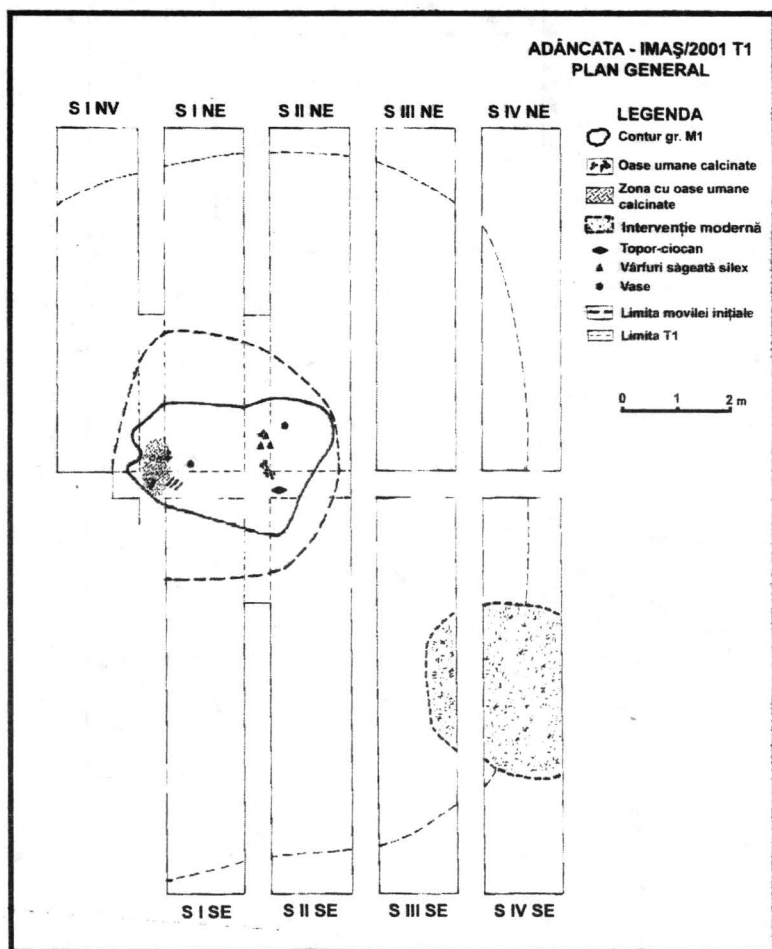

Fig. 1. Planul general al T1/2001.

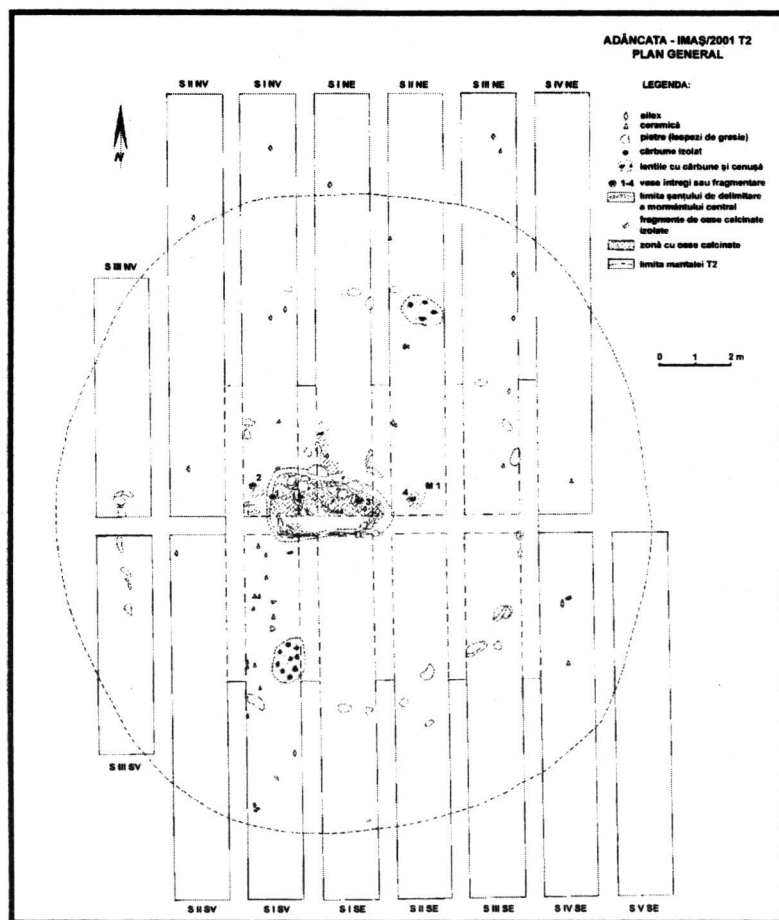

Fig. 2. Planul general al T2/2001.

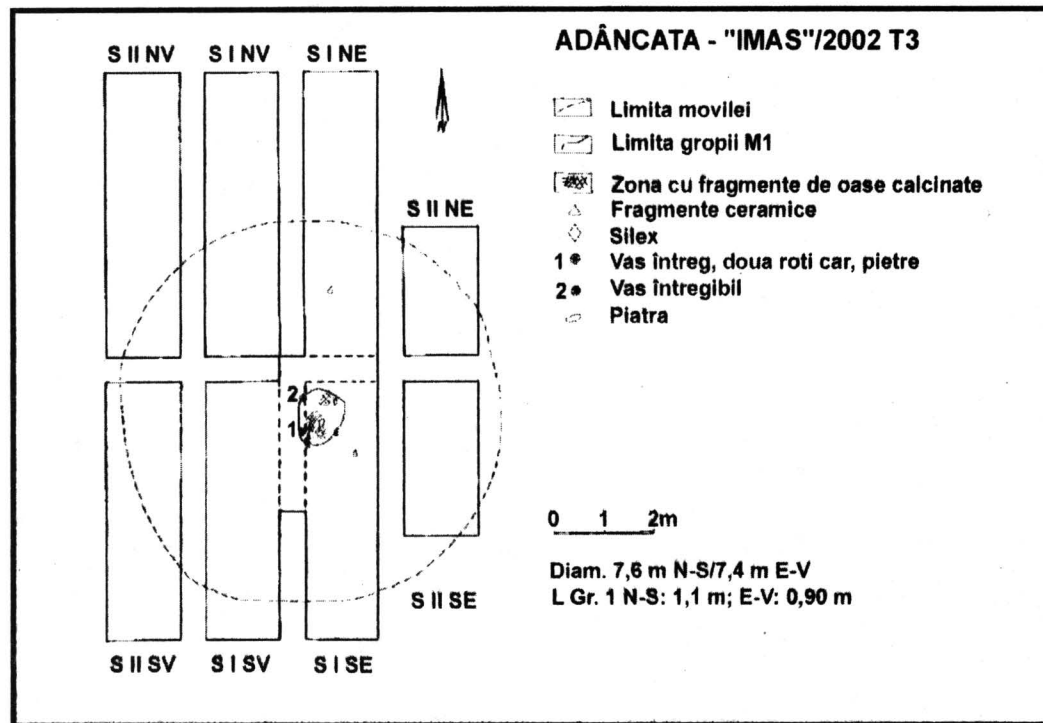

Fig. 3. Planul general al T3/2002.

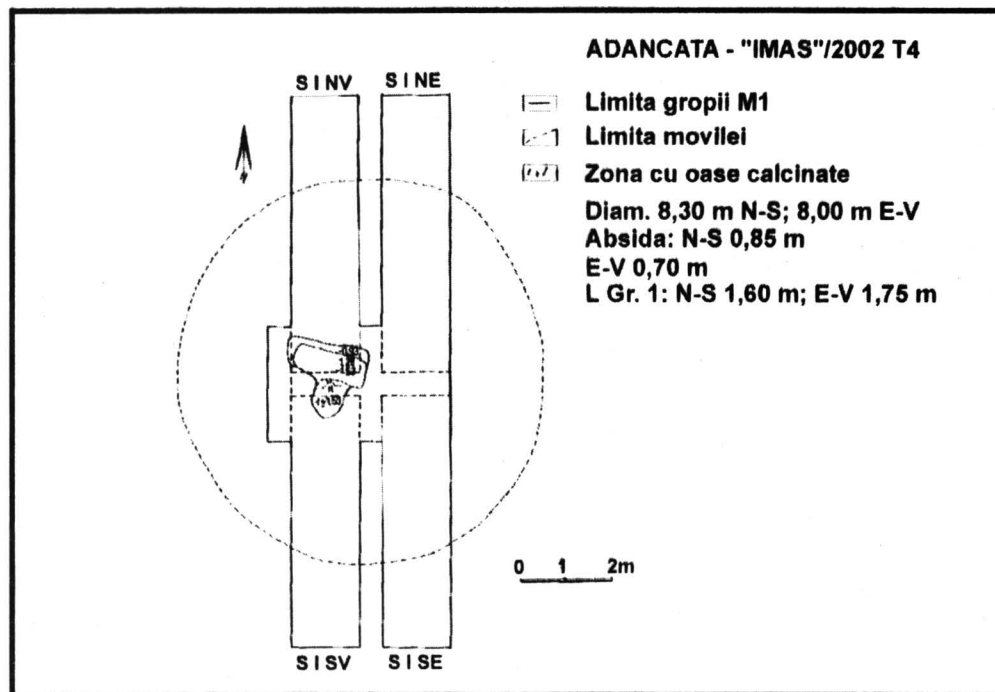

Fig. 4. Planul general al T4/2002.

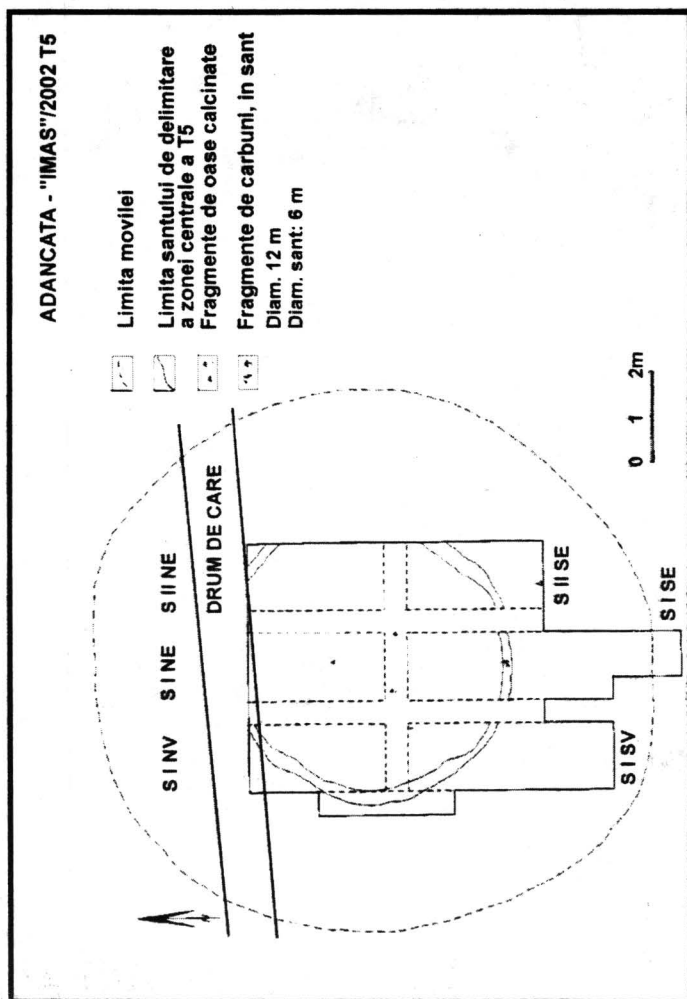

Fig. 5. Planul general al T5/2002.

NOTE:

¹ Presupunem umectarea și băducirea acestuia.

² Din păcate, momentan, nu dispunem de determinările antropo-zoologice ale materialelor osteologice recuperate din această movilă.

³ Analize efectuate în cadrul Laboratorului Zonal de Restaurare și Conservare – Suceava.

⁴ În timpul cercetărilor noastre de teren au fost identificate, în împrejurimile necropolei, mai multe zone în care gresia sarmațiană apare la zi, sau în exploatări. Perieghetză Dumitru Boghian, Bogdan Niculică, 2001, Vasile Budui, 2004.

⁵ T2 are, respectând desigur proporțiile, caracteristicile unui monument *megalitic* local.

⁶ În anul 2001 a fost descoperită și așezarea contemporană necropolei de la Adâncata. Cercetare de suprafață Bogdan Niculică. Materiale inedite, în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina – Suceava.

DÉCOUVERTES, COLLECTIONS ET RECHERCHES NUMISMATIQUES À SUCEAVA

Mircea Ignat

Il est bien connu le rôle de la ville de Suceava dans la Moldavie médiévale, le fait qu'elle a polarisé/concentré la vie économique du pays pendant certaines périodes de l'histoire, et, par conséquent la circulation monétaire. Etant donné son statut de résidence voïevodale, c'est ici que la plupart des chercheurs placent le centre moldave de fabrication de la monnaie qui a fonctionné sans cesse à partir du règne de Petru Mușat (1375-1393) jusqu'au temps de Ștefăniță (1517-1527) et, avec des intermitences, jusqu'à la fin du XVIIème siècle. Ce fait se reflète dans de nombreuses découvertes monétaires. Il est normal de se poser la question dans quelle mesure de pareilles découvertes, d'habitude accidentelles, ont pu être sauvées, conservées ou étudiées. Entre la quantité des découvertes faites au long du temps et ce qu'on a conservé il y a une différence majeure qu'on ne peut pas préciser. On peut cependant supposer, sans faire d'erreur, que tout ce qu'on avait trouvé avant la création du musée est entré dans la "circulation" des profiteurs d'occasion (collectionneurs amateurs, bijoutiers, etc.).

On croit que même après la fondation du musée de Suceava, seulement une partie des découvertes sont arrivées dans ses collections, qui ont connu une évolution intéressante le long d'un siècle. Par conséquent, les lignes qui suivent feront référence à la constitution et à l'évolution de la collection numismatique du musée de Suceava, mais elles comprendront aussi quelques esquisses bio-bibliographiques des numismates de Suceava. Au-delà de ce processus de constitution d'une collection variée et d'une valeur documentaire incontestable, nous avons découvert aussi les gens qui l'ont gardée et l'ont étudiée. Certains d'entre eux ont été des chercheurs d'importance locale, leurs opinions, exprimées il y a quelques décennies, sont aujourd'hui mises en questions, mais ils ne doivent pas être omis pour autant, mais au contraire, nous devons les mentionner afin de mettre en évidence le fait qu'à Suceava il a existé depuis toujours un intérêt accru pour les études de numismatique, pour les études de numismatique médiévale en particulier.

D'ailleurs, la première signalisation de la découverte d'un trésor monétaire à Suceava date, d'une centaine d'années plus tôt, de 1785, le 14 novembre, lorsque le général-gouverneur de la Bucovine, Enzenberg s'adressait au Commandement Général de Galiția. L'information respective comprenait les données suivantes: *Georg Meixner, citoyen et brasseur de Suceava, le 7 du mois en cours, a trouvé sur son propre terrain dans un pot ancien, des monnaies variées des Pays Bas, hollandaises et polonaises, conformément à la liste ci-jointe* (malheureusement, perdue - n.n.) *dans la terre qu'il voulait niveler avec une pioche*. On doit consigner, aussi, la législation autrichienne de ce temps-là concernant de telles situations. *Conformément aux ordonnances officielles, de cette découverte, il lui revient (à Meixner - n.n.) comme découvreur et propriétaire du terrain deux tiers; mais tout en tenant compte des préjudices qu'il a soufferts l'année dernière* (Meixner avait été pillé, ensuite sa maison et sa brasserie avaient brûlé - n.n.), *on intervient par cet acte pour lui accorder le reste, aussi*¹. Non seulement l'aspect législatif nous attire l'attention, mais aussi le fait que les monnaies trouvées (fort probable, des taleri, des monnaies de ce genre étant connues à Suceava), étaient d'une valeur intrinsèque appréciable qui pouvaient atténuer, dans une certaine mesure, les préjudices du malheureux brasseur.

Un autre trésor monétaire a été signalé en 1886, quand on note la découverte, en 1885, dans la douve de Cetate de Scaun (le château-fort résidence du prince ou du voïevode regnant) de

viele altrumänische Silbermünzen ("de nombreuses monnaies roumaines en argent ancien")². L'auteur de cette remarque, Joseph v. Gutter³ se dépêche cependant d'ajouter que les monnaies se sont dissipées chez de divers acheteurs. De tels renseignements deviennent plus nombreux les années suivantes⁴, lorsque les journaux d'époque signalent d'autres découvertes de ce type. On remarque, par exemple, la nouvelle sur la découverte d'un trésor dans l'endroit appelé "Poiana" (la "Clairière"), situé entre Cetatea de Scaun et le village Lisaura; de ce trésor, on décrit une seule pièce, une monnaie en argent de Alexandru Ilias⁵. Selon l'information qu'on vient de citer ci-dessus, ces monnaies se sont perdues, aussi; elles ont été commercialisées; mais l'information en style journalistique n'est pas correct. Pourtant, les monnaies ou une partie d'elles n'ont pas été dissipées, parce que après 10 ans, le 10 septembre 1899, la direction du Musée de Cernăuți remercie par une lettre adressé à la Mairie Suceava pour: *la donation remise par Monsieur le caissier de la ville, von Zoffal, de 75 petites monnaies découvertes en 1886 en "Poiană" près de Cetatea de Scaun de Suceava*⁶. On peut appréhender ci-dessus, les mesures d'une administratin attentive et correcte, qui en manières différentes, a rendu attention à de tels vestiges.

Il y a aussi des attestations sur des découvertes de monnaies antiques⁷. Combien de ces monnaies nous ont parvenues à la création du Musée de Suceava est une question simplement rhétorique.

La création du Musée de Suceava est en étroite liaison avec les amples travaux de recherche et de consolidation des ruines de Cetatea de Scaun. Démarrés en 1895 sous la direction de C.A. Romstorfer (que nous devons considérer comme l'un des plus importants archéologues de la Roumanie, un pionnier de l'archéologie médiévale chez nous), ces travaux ont été encouragés par les intellectuels et les représentants de la vie publique de Suceava qui se sont organisés dans un comité destiné à aider cette action noble⁸. Les nombreuses découvertes archéologiques faites pendant ces recherches ont engendré l'idée de la création d'un musée, idée présentée dès le début des fouilles, en septembre 1895, dans une séance du comité ci-dessus mentionné. Mais ce n'est que le 4 janvier 1900 qu'on va créer la *Museumsverein in Suczawa* (la Société "Le Musée de Suceava") qui sera connu les années suivantes sous le nom du Musée citadin de Suceava⁹. Cette institution était le résultat de l'initiative privée d'un groupe d'intellectuels de Suceava et ce n'est que beaucoup plus tard, en 1925, qu'elle sera mise sous la tutelle (le patronage) du Ministère des Cultes et des Arts.

Les collections du musée ont été constituées, en grande partie, du matériel archéologique découvert lors des fouilles effectuées entre les années 1895 et 1904 à Cetatea de Scaun¹⁰. On ne sait pas cependant dans quelle mesure le matériel numismatique trouvé lors des fouilles est entré dans la possession du musée. Il y a des références fréquentes à un pareil matériel dans l'oeuvre ci-dessus citée, mais nous n'avons aucune preuve pour préciser lesquelles des pièces de la collection actuelle proviennent de ces fouilles. Un grand nombre de monnaies (parmi lesquelles les monnaies moldaves occupent une place importante) sont pourtant mentionnées¹¹ et elles ne doivent pas être exclues pour le chercheur de la vie économique de Suceava. Nous sommes pourtant sûrs que c'est de cette époque-là que proviennent les déchets du centre de fabrication de la monnaie de Eustratie Dabija (1661-1665), localisé à Cetatea de Scaun.

Les catalogues publiés et certains inventaires restés manuscrits nous ont aidé à déduire que, à côté du matériel archéologique résulté suites aux fouilles de Cetatea de Scaun, la collection inclut une diversité de pièces trouvées sur le territoire de la ville. Suite aux travaux de restauration de quelques monuments (l'église de Mirăuți), des recherches dans la région appelée "Șipot" ou des donations, la collection du musée de Suceava a acquiert une plus grande diversité et sa valeur a beaucoup augmenté.

Le fait que, jusqu'en 1932, le musée a eu plusieurs sièges et que les collections ont traversé deux guerres mondiales explique pourquoi nous n'avons pas les inventaires originaux et complets¹²: on peut supposer que beaucoup de pièces ont été perdues ou volées dans ces circonstances plutôt troubles. Jusqu'aux années 50 on ne dispose pas d'inventaires complets et

systématiques des collections du musée et nous avons des renseignements très vagues sur le matériel numismatique, surtout des évaluations quantitatives, les données concernant le regroupement des monnaies par époque ou par émetteurs et les renseignements sur leur origine étant inexistantes.

Ainsi on ne peut pas présenter un rapport réel sur l'augmentation des collections au cours du temps et on ne peut pas identifier les pièces numismatiques entrées dans la collection pendant les premières décennies d'existence du musée. Cette situation peut paraître paradoxale car certains des intendants du musée ont eu de sérieuses préoccupations numismatiques, quelques-uns étant reconnus pour leurs études dans ce domaine comme, par exemple, J. Fleischer et R. Gassauer. Il est très probable que les circonstances difficiles ci-dessus mentionnées n'ont pas permis la rédaction d'inventaires systématiques ou ces documents ont été égarés.

Il est intéressant à mentionner que le premier intendant du musée, Joseph Fleischer, un de ses premiers fondateurs¹³, a eu des préoccupations numismatiques. L'étude *Die Münzstätte von Suczawa* (Le centre monétaire de Suceava) qu'il fait annexer à sa recherche sur l'histoire de la ville *Zur Geschichte von Suczawa*¹⁴, a représenté à l'époque, et pendant longtemps, une analyse compétente des émissions monétaires faites par les voïevodes moldaves, étant une des premières investigations concernant le centre de fabrication de la monnaie de la Moldavie basée sur des matériels très divers.

Nous sommes surpris pourtant de voir que, dans le catalogue des collections du Musée de Suceava paru en 1910, il n'y a que des références sporadiques sur le matériel numismatique¹⁵, bien que d'autres sources mentionnent la constitution d'une collection de monnaies¹⁶. Il est très probable que certaines de ces pièces ont disparu pendant la première guerre mondiale, mais pas toutes les pièces car le catalogue-inventaire publié en 1926 mentionne l'existence de 2416 monnaies et de 68 médailles¹⁷.

Pendant la période d'entre les deux guerres, on remarque l'activité remarquable du professeur Rudolf Gassauer¹⁸. Ses études d'histoire et de numismatique ont été très appréciées à l'époque, ses contributions ont enrichi la littérature numismatique roumaine apportant des données nouvelles sur les monnaies émises par les voïevodes moldaves, mais elles sont moins connues de nos jours¹⁹. Plus encore, le professeur R. Gassauer a été aussi un collectionneur de monnaies, sa collection l'a suivi en Allemagne après 1940, mais elle est revenue en Roumanie après sa mort. Malheureusement, cette collection s'est arrêtée à Bucarest et elle n'est pas revenue à Suceava, là où elle avait été réalisée et où était sa place naturelle.

C'est toujours dans la même période que l'activité du musée a été appréciée à l'occasion du Congrès d'archéologie et de numismatique de Cernăuți, en 1935, où l'on a présenté de nombreux exposés d'archéologie et de numismatiques, et auquel ont participé de nombreux intellectuels de la Bucovine, parmi lesquels R. Gassauer²⁰.

Après la deuxième guerre mondiale, grâce aux efforts du professeur Nicolae Grămadă, une partie de la collection "Le Musée de la Bucovine" de Cernăuți reste à Suceava et, par une disposition du Ministère des Arts de 1947, cette collection revient au musée de Suceava qui recevra le nom de "Musée Régional de la Bucovine", appellation qu'il va garder jusqu'en 1951 quand il sera appelé "Le Musée Raional Suceava", ensuite, à partir de 1952, "Le Musée Régional Suceava" jusqu'en 1968 quand il devient "Le Musée Départemental Suceava" et, à partir 1994, le "Musée National de la Bucovine" qui reste d'ailleurs l'appellation la plus appropriée dans les conditions actuelles.

Après 1947, on a réalisé, sous la direction du professeur Emanoil Iliuț, le premier inventaire du patrimoine très divers dont disposait le musée. L'intendant ci-dessus mentionné a noté aussi la provenance des pièces, dans la mesure où elle était connue. En ce qui concerne la collection numismatique, il ne mentionne jamais que telle pièce ou lot proviendrait du musée de Cernăuți, fait qui nous détermine à supposer que la situation enregistrée par le professeur Iliuț refléterait exclusivement la collection numismatique dont disposait à ce moment-là le musée de Suceava, collection formée au cours des cinq décennies d'existence.

Dans cet inventaire, on mentionne une série de monnaies provenues de donations et découvertes à Suceava ou dans les villages voisins, mais difficiles à identifier aujourd'hui dans la collection actuelle. Par rapport à l'inventaire de 1926, qui notait l'existence de 2416 pièces, la collection du musée de Suceava avait augmenté dans les années 50, d'après le registre de Em. Iliuț, à 8768 monnaies, médailles et plaquettes (la séparation des pièces par catégories étant très difficiles, beaucoup des monnaies n'étant pas identifiées dans cette évidence primaire). On distingue une grande quantité de monnaies médiévales, dont beaucoup de monnaies moldaves, mais aussi une grande variété de monnaies appartenant à l'époque moderne, à des états européens et pas seulement de l'ancien continent.

En ce qui concerne la monnaie antique, on enregistre seulement cinq monnaies grecques ou macédoniennes et 228 monnaies romaines, dont certaines appartiennent aux émissions de l'Empire Roman de l'Est. Il est curieux que, dans cette évidence, on ne mentionne pas les monnaies byzantines (sont-elles incluses aux monnaies non-identifiées) On remarque aussi l'absence des monnaies émises en Valachie, bien que des émissions de tous les autres pays voisins à la Moldavie soient présentes.

On mentionne aussi que c'est à la même époque qu'on a enregistré 23 monnaies daces. La découverte de pareilles monnaies a été signalée à Suceava²¹, et deux de ces pièces sont enregistrées dans l'inventaire de 1926²². Autres quatre pièces ont été données, selon les mêmes notes de Em. Iliuț, par l'étudiant (probablement en théologie) Ilie Popescu, monnaies trouvées dans la localité Buzestî, département de Gorj. Il est certain qu'elles appartiennent à un trésor dissipé. Une seule monnaie a été identifiée comme appartenant au type Adâncata²³. Malheureusement, les monnaies daces du musée ne peuvent pas être identifiées des autres trois pièces pour tracer l'inventaire d'un trésor de monnaies géto-daces qui devrait être marqué tel quel sur les cartes avec de pareilles découvertes.

Enfin, après avoir présenté cette situation, on remarque dans la galerie des numismates de Suceava une autre figure remarquable, Grigore Foiț²⁴. Distingué chercheur du passé de la Bucovine, parmi ses travaux scientifiques rédigés avec méticulosité et prudence, on retrouve de nombreuses études de numismatique médiévale (certaines rédigées en collaboration avec Octavian Iliescu, Eugenia Neamțu et Alexandru Artimon), publiées dans des revues diverses²⁵, mais parues aussi dans un volume spécial²⁶.

Tout en présentant l'activité scientifique de Gr. Foiț, on doit rappeler aussi son rôle dans l'organisation de la collection numismatique. Il rédige les premiers inventaires de la collection qu'il a personnellement gérée. Bien que certaines identifications des monnaies soient discutables, ces inventaires sont systématiques et ont représenté, jusqu'à la présente démarche, la base de toute évaluation du patrimoine numismatique du musée de Suceava. On doit mentionner aussi que pendant la période 1950 et 1975, quand Gr. Foiț a développé son activité, on a découvert de nombreux trésors monétaires dont la sauvegarde, la conservation et l'étude sont dues au numismate de Suceava. En fait, c'est à cette époque-là qu'on a découvert la plupart des trésors qui composent la collection actuelle. Certains de ces trésors (ceux de Săliște-Mileanca sau Ungureni, département de Botoșani) ne se trouvent plus dans cette collection, étant transférés de manière abusive au Musée National d'Histoire de la Roumanie.

A partir de l'année 1951, sous la direction de I. Nestor, Suceava devient un chantier-école pour l'archéologie médiévale roumaine. Les intenses recherches archéologiques faites à partir de cette époque et jusqu'à présent ont découvert un lot important de monnaies médiévales. Malheureusement, les institutions organisatrices différentes, la méthodologie particulière appliquée par certains chercheurs a déterminé qu'une bonne partie des pièces trouvées lors des fouilles ci-dessus mentionnées n'arrivent pas dans les collections du musée de Suceava, certaines découvertes étant partiellement publiées ou même restées inédites²⁷. La collaboration défectueuse entre archéologie et numismatique n'a été bénéfique pour aucune des deux disciplines.

Par une disposition qui avait comme but la concentration des valeurs de patrimoine, mesure excessive et peu productive, certaines parties des collections des musées citadins du département ont été transférées à Suceava. Malheureusement, elles y sont arrivées sans la documentation locale (qui existait dans les musées en question), augmentant la collection seulement de manière quantitative, et sans apporter des informations numismatiques et historiques concluantes.

Pendant un siècle d'existence, les collections du Musée de Suceava, la collection numismatique en particulier, se sont beaucoup enrichies. Si en 1910 la collection numismatique comptait 2000 pièces, en 2000 on a enregistré 18760 monnaies dont 14 monnaies en or, 4250 en argent et 13196 monnaies en métal ordinaire. A cela on doit ajouter les 1316 billets de banque. Dans un secteur distinct de la collection numismatique on a enregistré environ 3000 pièces différentes comprenant des bijoux, des médailles, des décorations. Tous ces chiffres reflètent une collection riche et très variée. Certainement, le catalogue analyse et présente seulement une partie de la collection, la plus précieuse, mais il est probable que d'autres segments de la collection soient l'objet de pareilles présentations.

On doit aussi rappeler le fait que la recherche de certains aspect du riche patrimoine numismatique de Suceava a entraîné, comme préoccupations connexes, une série des ex- ou des actuels employés du musée de Suceava, dont M. Andronic²⁸, Al. Artimon²⁹, Paraschiva V. Batariuc³⁰ et le signataire de ces lignes³¹. D'autres collègues plus jeunes, soit par leurs contributions déjà publiées, en special Monica Gogu³², soit par des travaux en cours d'apparition, continuent à étudier les découvertes monétaires, ce qui représente une garantie du fait que les études de numismatique sont bien représentées à Suceava et qu'elles le seront à l'avenir aussi.

Le paysage numismatique de Suceava serait cependant incomplet si on ne rappelait pas l'existence de la Section Suceava de la Société Numismatique Roumaine, créée en 1978. Cette section réunie les nombreux collectionnaires amateurs du département de Suceava, certains avec des préoccupations notables, mais assez souvent avec de mesquins intérêts pécuniaires. On doit mentionner cependant que la section a édité, en 1983, un petit volume avec des notes succinctes à caractère scientifique³³, brochure qui est aujourd'hui une rareté, car les numismates de Suceava, dans leur naïveté, ont osé à mettre sur la même page une citation de l'oeuvre de N. Iorga et une citation du dictateur, la citation de l'historien étant la première! En 1993 la Section Suceava a édité une autre brochure présentant son activité qui merite d'être connue et appréciée³⁴.

Ces pages se proposent donc de mettre en évidence dans une succincte micro-monographie de l'activité de recherche des numismates de Suceava, auquel nous avons ajouté un appareil critique sur-dimensionné qui a voulu comprendre une bibliographie très vaste dans le but justement d'illustrer cet effort constant.

DESCOPERIRI, COLECȚII ȘI CERCETĂRI NUMISMATICE LA SUCEAVA

Rezumat

Studiul prezintă unele descoperiri monetare din Suceava (cea mai veche care ne este cunoscută fiind din 1785), constituirea unor colecții publice, ca cea a muzeului sucevean sau particulare, cum ar fi cea a lui R. Gassauer. Sunt menționate mai toate studiile de numismatică ale cercetătorilor suceveni (J. Fleischer, R. Gassauer, G. Foit), cu succinte schițe bibliografice. Deși unele dintre aceste studii au acum o importanță locală, cu încheieri care sunt astăzi discutabile, ele reflectă preocuparea constantă pentru cercetările de numismatică la Suceava. acest fapt este continuat prin realizările generației actuale, majoritatea lor fiind menționate în notele bibliografice finale.

NOTE:

¹ *Suceava - File de istorie, Documente privitoare la istoria oraşului - 1388-1918*, vol. I (redaction: V. Miron, M. Ceauşu, I. Caproşu, G. Irimescu), Bucureşti, 1989, p. 498.

² J.v. Gutter, in "MKHD", XII, 1886, p. XXIV, n.2.

³ Sur la vie et l'activité archéologique de Gutter, v. M. Ignat, *Din istoricul cercetărilor arheologice din judeţul Suceava*, dans "Suceava", I, 1969, pp. 94-95.

⁴ W. Schmidt, dans "MKHD", XVIII, 1892, p. 116, n. 50; C.A. Romstorfer, dans "MKHD", XVII, 1891, p. 188, n. 194; Idem, XXI, 1895, p. 104, n. 54.

⁵ "Revista politică", I, Suceava, 1886, no. 7 du 15 août, p. 9.

⁶ *Suceava - File de istorie ...*, p. 700.

⁷ A. Daszkiewicz, *Ceva din trecutul oraşului Suceava*, dans "Jahres-Bericht des gr.-or. Ober-Gymnasiums in Suczawa, 1898/99", Suceava, 1899, p. 2 ou dans "Revista politică", I, Suceava, 1886, no. 4 du 1 juillet, p. 11.

⁸ Schloss Suczawa – Protokoll I. Du 23 juin 1895, dans "La collection de documents du musée", inv. 2400, f. 1.

⁹ *Cartea protocoalelor şedinţelor Societăţii Muzeul în Suceava* (Le livre sur les protocoles des séances de la Société le Musée à Suceava), dans "La collection de documents du musée", inv. 3080, f. 1 – l'acte de constitution de la société du 4 janvier 1900; "Patria", Cernăuţi, 1900, no. 363, p. 3; A. v. Peyersfeld, *Das städtische Museum in Suczawa*, dans "JBLM", XVII-XVIII, 1909-1910, pp. 59-66; Gr. Foit et collab., *Muzeul Sucevei, ghid pentru vizitatorii Muzeului Regional Suceava*, Suceava, 1959, p. 5 et suiv.; Al. Ignat, *Muzeul din Suceava - opt decenii de activitate*, dans "Suceava", IV, 1977, pp. 289-300.

¹⁰ C. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevei descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895-1904, publicată în româneşte cu o notiţă istorică de Al. Lapedatu*, Bucureşti, 1913.

¹¹ *Ibidem*, pp. 90-98.

¹² Voir "La collection de documents du musée" – no. inv. 2399, 3090, 2399 – avec des inventaires partiels. Par exemple: *Münzen und Denkmünzen Katalog Museum – Suczawa, 1914* (catalogue rempli par A. V. Peyersfeld, no. inv. 3090), où il y a une liste des monnaies romanes découvertes à Suceava et aux environs et qui se trouvaient dans le patrimoine du musée.

¹³ Joseph Fleischer, qui a un nom si allemand, était d'origine roumaine: il est né à Suceava, le 22 janvier 1857 et il est probable qu'un de ses aïeux s'appelait Măcelaru, nom fréquent dans l'antropomastique de Suceava. Après avoir fait des études en philologie classique à Cernăuţi, il enseigne au lycée de Suceava, ensuite à la fameuse école de Pomârla et, à partir de 1897, de nouveau à Suceava. Son intérêt pour la recherche du passé nous est connu par l'intermédiaire de quelques notes de l'époque. Il accompagne le publiciste et l'archéologue N. Beldiceanu dans ses "excursions archéologiques" à travers Suceava et les villages voisins (N. Beldiceanu, *În interesul adevărului*, dans "Gazeta Bucovinei", I, 1895, no. 35). Mais la plus longue et riche collaboration, il l'a avec C. A. Romstorfer lors des recherches que ce dernier entreprend à Cetatea de Scaun et à Cetatea Neamţului, en lui fournissant des renseignements très utiles sur l'histoire roumaine. Reconnu pour ses mérites scientifiques, J. Fleischer meurt à 43 ans (le 30 avril 1900) sans finir son travail scientifique. ("Făt-Frumos", VII, Suceava, 1933, no. 1, pp. 5-8).

¹⁴ "JBLM", IV, 1896, pp. 23-39.

¹⁵ A. v. Peyersfeld, *Hauptkatalog des Suczawer Museums*, Suceava, 1910.

¹⁶ A. Daskiewicz, *op. cit.* p. 2; Dans ce sens, il est intéressant à mentionner le témoignage laconique du deuxième intendant du musée, A. v. Peyersfeld (*Das städtische Museum in Suczawa*, dans "JBLM", XVII-XVIII, 1909-1910, p. 65) qui précisait que le musée avait en 1910 (seulement après une décennie d'existence !) 2000 monnaies en or, argent, cuivre ou bronze

¹⁷ R. Gassauer et N. Turturean, *Muzeul oraşului Suceava*, dans "Anuarul Liceului ort. or. "Ştefan cel Mare" din Suceava 1924/1925", Suceava, 1926, pp. 3-21.

¹⁸ Valerian I. Ciofu, *Viaţa şi opera numismatului-istoric bucovinean prof. dr. Rudolf Gassauer*, dans "BSNR", LXXV-LXXVI, 1981-1982, no. 129-130, Bucureşti, 1983, pp. 471-480.

¹⁹ Nous citons ici seulement les études de numismatique que nous devons à ce professeur de Suceava: *Monede vechi româneşti inedite*, dans "Anuarul Liceului "Ştefan cel Mare" în Suceava, 1929-1930", pp. 3-9; *Der gegenwärtige Stand der moldauischen Münzkunde*, première partie dans "Archiv für

Landeskunde der Bukowina", I, Rădăuți, 1930, pp. 26-36, deuxième partie dans "Archiv des Deutschen Kulturvereines für die Bukowina", I, Cernăuți, 1931, no.2, pp. 8-20; *Tipuri de monede moldovenești inedite*, dans "Anuarul Licelui "Ștefan cel Mare" din 1932-1933", pp. 3-8; *Influența polonă asupra stemei Moldovei și a altor blazoane de pe monedele moldovenești. Încercări de clasificare a unor monede moldovenești. Alți șilingi poloni și prusiani falsificați în monetăria din Suceava*, dans "BSNR", XXVII-XXVIII, 1933-1934, pp. 84-93; *Un nou tip de monedă "moldo-polonă"*, dans "CNA", X, 1935, no. 97, pp. 35-36; *Moneda polonă cu legenda moldovenească*, dans "CNA", XII, 1936, pp. 106-107.

²⁰ N. Grămadă, *Al treilea Congres de arheologie și numismatică*, dans "Codrul Cosminului", IX, 1935, pp. 332-335; Minodora Ignat, *Al treilea Congres și expoziție de arheologie și numismatică din Cernăuți*, dans "Arta și arheologia", fasc. 11-12, Iași, 1935-1936, pp. 70-71.

²¹ "BSNR", XII, 23, 1915, p.51

²² R. Gassauer et N. Turtureanu, *op. cit.*, p. 7.

²³ C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 207. Le distingué numismate a été informé de manière erronée sur cette découverte, en lui disant que les trois autres monnaies se trouveraient au Musée București.

²⁴ M. Ignat, *Grigore Foit (1917-1987)*, dans "Suceava", XIII-XIV, 1986-1987, pp. 475-477.

²⁵ Nous citons seulement les études numismatiques que nous devons à Gr. Foit: *Un tezaur monetar din secolul XV-XVII descoperit la Suceava*, dans "SCN", III, 1960, pp. 511-515; *Succese ale cercetării numismatice pe teritoriul județului Suceava în anii puterii populare*, dans "Suceava", III, 1973, pp. 17-26; *Tezaure monetare răzlețe (inedite)*, dans "Suceava", VI-VII, 1979-1980, pp.139-147; *Un tezaur de denari din secolul al XV-lea la Suceava*, dans "Suceava", VI-VII, 1979-1980, p.121-129; *Suceava - centru de interes major pentru numismatica medievală a Moldovei*, dans "Suceava", VIII, 1981, pp. 47-84; *Considerații pe marginea unor descoperiri monetare de la Mănăstirea Putna*, dans "Suceava", IX, 1982, pp. 505-520; *Un tezaur de monede moldovenești din prima jumătate a secolului al XV-lea, descoperit la Suceava*, dans "ArhMold.", V, 1967, pp. 145-167 (en collaboration avec Octavian Iliescu); *Tezaurul de obiecte și monede feudale descoperit la Păun, comuna Mihălășeni (județul Botoșani)*, dans "ArhMold.", VII 1972, pp. 359-367 (en collaboration avec Eugenia Neamțu); *Noi descoperiri monetare la Suceava*, dans "Suceava", III, 1973, pp. 297-309 (en collaboration avec Al. Artimon).

²⁶ *Noi tezaure monetare medievale descoperite în regiunea Suceava*, 1967, 58 p. + une carte.

²⁷ Une liste des notes sur les découvertes monétaires, y compris des trésors, dans les rapports des fouilles faites à Suceava se trouve chez Gr. Foit, *op. cit.*, in "Suceava", VIII, 1981, pp. 71-74, 79-81, 83.

²⁸ *Noi descoperiri monetare antice în județul Suceava*, dans "Societatea Numismatică Română - Jubileu de 15 ani de activitate a Secțiunii Suceava", Suceava, 1993, pp. 21-25.

²⁹ *Un tezaur monetar din secolele XV-XVI, descoperit la Suceava*, dans "Carpica", II, 1969, pp. 343-349; Idem, *Cronologia mormintelor și a descoperirilor monetare din Complexul arheologic medieval de la biserica Sf. Dumitru din Suceava*, dans "Suceava", III, 1973, pp. 133-157.

³⁰ *Moneda de jumătate de gros emisă de Petru I Mușat*, dans "Din activitatea Secțiunii Suceava a Societății Numismatice Române, Suceava, 1983, pp. 20-21; Eadem, *Monede moldovenești rare în colecția Muzelului Bucovinei - Suceava*, dans "Societatea Numismatică Română - Jubileu de 15 ani de activitate a Secțiunii Suceava", Suceava, 1993, pp. 15-18.

³¹ M. Ignat, *Contribuții numismatice la istoria dacilor liberi din nordul Moldovei, în secolele II-III e.n.*, dans "Suceava", IV, 1977, pp. 75-91.

³² Monica Gogu, *Monedele bizantine aflate în colecția numismatică a Muzeului Național al Bucovinei din Suceava*, în „Suceava”, XXVI-XXVII, 1999-2001, pp. 283-310; Idem, *Monedele medievale și moderne descoperite la Curtea Domnească din Suceava*, în *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la Proclamarea Independenței României*, Chișinău, 24-26 septembrie 2002, București, 2003, pp. 201-212.

³³ *Din activitatea Secțiunii Suceava a Societății Numismatice Române*, Suceava, 1983, 22 p.

³⁴ *Societatea Numismatică Română - Jubileu de 15 ani de activitate a Secțiunii Suceava*, Suceava, 1993.

CAUZELE DEGRADĂRII BUNURILOR DE PATRIMONIU PE SUPT DE PILE

Doina Maria Creangă

Pielea ca material organic, datorită proceselor chimice la care este supusă se remarcă printr-o viață lungă, stabilitate și elasticitate, dacă condițiile de păstrare sau întrebuințare sunt favorabile. Prin procesul natural de îmbătrânire, accelerat de temperatură, umiditate, poluare, pielea poate deveni deshidratată, inestetică, și se poate distruge.

Cum pielea reprezentată în muzee este obiect de artă, preocupările de a o conserva sunt astăzi bazate pe cercetare științifică și studii interdisciplinare, existând în acest sens o preocupare constantă de aplicare a normelor științifice.

Obiectele arheologice din piele deși destul de rare, datorită susceptibilității crescute a pielii față de diverse categorii de agenți degradanți, au fost oarecum neglijate și din cauza aspectului lor mai puțin interesant în raport cu alte obiecte. De asemenea prezența unui conținut mare de substanțe diverse datorită prelucrării lor complexe și a schimbărilor ulterioare suferite ca urmare a influenței factorilor de mediu au făcut ca stabilirea modului de manufacturare să fie un lucru extrem de dificil uneori chiar imposibil având în vedere că se păstrează doar puține fragmente din piese (de multe ori sub 50%).

Imposibilitatea restaurării obiectelor din piele arheologică a permis însă o cercetare științifică multidisciplinară prin investigații fizice, chimice, și biologice complexe în vederea stabilirii unor scheme de tratament adecvate¹.

Pentru a putea preveni efectele deteriorării în timp a pielii, trebuie cunoscute bine cauzele care o produc.

1. Deteriorarea biologică

Pielea, ca material organic, este cea mai expusă deteriorării biologice. Condițiile favorabile de temperatură și umiditate precum și lipsa ventilației, pot duce la dezvoltarea mucegaiurilor, iar lipsa unui control riguros, în special în cazul blănilor, favorizează apariția unor insecte a căror larve produc serioase deteriorări..

În cazuri extreme, când condițiile de umiditate au favorizat acțiunea bacteriilor și dezvoltarea mucegaiurilor, deteriorarea poate ajunge până la distrugerea completă a obiectului. S-au găsit din excavații cataramă libere, ornamente metalice și numai niște pete indicau că au fost obiecte cu piele. Expunerea îndelungată la umiditate transformă pielea într-un sirop negru, de contact bituminos.

În special colecțiile etnografice și cărțile vechi trebuie îngrijite pentru a nu apărea pericolul unui atac fungic sau de insecte. Există circa 100 specii de fungi care-și au casa în cărți și distrug fără discriminare hârtie, pergament și piele. Aceștia se propagă prin spori și o mică infestare poate produce milioane de spori, care sunt purtați în diverse locuri unde rămân să aștepte condiții favorabile de dezvoltare, respectiv o umiditate de peste 65% și o temperatură necorespunzătoare².

Un alt factor de luat în considerare pentru a explica buna rezistență a pielii față de mucegaiuri este aciditatea. În condiții de umiditate însă pe piele se dezvoltă puternic fungii, dar materialul de care se prind aceștia constă din particule de praf sau materiale acumulate în piele în timpul prelucrării: uleiuri lubrefiante, compuși de ungere sau finisare. Mucegaiurile se observă în mod normal pe suprafața pielii și în rare cazuri în interior. Literatura de specialitate menționând că este vorba despre 28 specii de fungi identificate pe piele³.

Dezvoltarea mucegaiurilor produce un număr de acizi organici care sunt responsabili de apariția petelor de piele.

Pe pielea cromată apar pete roz sau gri închis provocate de mucegaiuri, în timp ce pe cea tăbăcită vegetal petele sunt gri-violet sau maro-violet.

Pielea infectată de mucegaiuri este într-un anume sens devalorizată deoarece apare murdară, insalubră, decolorată și miroase neplăcut.

Diferite specii de insecte, mai precis, larvele lor, atacă cărțile și rezultatul activității lor sunt deteriorări ale lemnului, pielii, pergamentului, hârtiei, textilelor. Gradul de distrugere este variabil și depinde în special de timp. Blănurile sunt ținta atacului larvelor de molie și a unor insecte parazite în special coleopterele. Anumite condiții favorizează înmulțirea diferitelor specii de insecte: temperatura și umiditatea în exces, întunericul.

2. Deteriorarea fizică și chimică

Fiind un material organic pielea este sensibilă față de o serie de factori naturali. Lumina produce îmbătrânirea pe două căi: prin fotoliză și prin degradare fotochimică. Pielea este higroscopică și deci foarte sensibilă la schimbările de umiditate relativă și temperatură. Valori extreme ale umidității relative pot conduce fie la deshidratarea pielii, fie încurajează dezvoltarea mucegaiurilor. Poluarea atmosferică este un factor foarte important în deteriorarea pielii; cei doi principali inamici fiind bioxidul de sulf și particulele solide. Bioxidul de sulf este un factor principal în deteriorarea pielii tăbăcite vegetal. Atmosfera poate conține particule solide ca material bituminos sau carbon liber, împreună cu săruri sau materiale silicoase. Efectul lor poate fi nociv fie prin formarea – în prezența oxigenului, a vaporilor de apă sau a luminii, de agenți activi de deteriorare, considerați factori naturali de îmbătrânire, fie prin acțiunea lor dinamică.

La aceste condiții naturale de îmbătrânire se adaugă greșeli făcute de om în folosirea obiectelor și când acestea au ajuns în muzeu, în depozitarea sau expunerea lor.

Toți acești factori contribuie, în proporții diferite, la deteriorarea fizică, sau mai grav, chimică, a obiectelor de piele. Deteriorarea chimică este mai rapidă, efectele sale sunt mai profunde și odată declanșată ea nu poate fi decât încetinită prin tratarea obiectelor respective, dar nici într-un caz, stopată. Degradarea chimică începută nu va fi oprită decât de distrugerea totală a țesutului⁴.

2.1. Deteriorarea produsă de factori naturali

a) Influența umidității excesive

Umiditatea ridicată sau contactul cu soluții apoase cu un pH mai mic decât 3, conduc la distrugerea collagenului, ceea ce duce la pierderea structurii și la creșterea hidrofilității fibrelor. Aceasta intensifică viteza de rupere a legăturilor polipeptidice. Pieile din Africa tratate cu ulei, sunt bune pentru a putea fi folosite în sezoanele uscate ale anului. În timpul perioadei ploioase, uleiul este spălat și hidroliza collagenului afectează serios pieile.

Apa este absorbită în diferite grade de pieile tăbăcite mineral și vegetal, iar acestea se umflă diferit. Uscări succesive, în special alternate cu umezire, slăbesc rezistența fizică a pielii. Mai mult, apa dizolvă combinațiile solubile formate între tanin și piele și este clar ca taninurile vegetale nehidrolizabile pot fi de asemenea spălate. Acestea se produc în special în domenii de pH în afara intervalului 3-6.

Considerații similare se pot face pentru pielea cromată. În acest caz aciditatea proprie este importantă, întrucât o neutralizare parțială a conținutului de acid face procesul de tăbăcire reversibil și o distrugere a tăbăcirii are loc fără îndepărtarea compușilor de crom. Domeniul de pH în care aceste schimbări sunt minime este între 3-5. Unele săruri anorganice polivalente și săruri ale acizilor organici inițiază efectul de detăbăcire al hidrolizei.

Pielea tăbăcită cu alaun, datorită caracterului reversibil al legăturii sărurilor de aluminiu, este modificată de hidroliză într-o substanță fără rezistență la apă. Întrucât detăbăcirea hidrolitică înseamnă o distrugere a reticulării dintre lanțurile de collagen și tanant, hidroliza pielii scade temperatura de umectare la valori specifice pielii netăbăcite⁵.

b) Influența aerului și soarelui

La o umiditate relativă sub 50% pielea devine uscată, friabilă și rezistența fizică scade. Cel mai obișnuit fenomen de îmbătrânire, numit „putregai roșu”, se observă la pieile tăbăcite vegetal folosite pentru legătorie sau tapițerii. Este acum recunoscut drept cauză a deteriorării aerul umed poluat cu bioxid de sulf. Acest gaz este oxidat de către taninurile vegetale (cei pirocatehnici sunt mai activi în oxidare decât cei pirogalolici) la trioxid de sulf care formează cu aerul umed, acid sulfuric diluat, care justifică îmbătrânirea pielii⁶. Degradarea chimică poate avea drept cauză faptul că pielea, în a cărei compoziție există și compuși cu fier, poate absorbi din atmosfera poluată bioxid de sulf care în prezența fierului drept catalizator se transformă în trioxid de sulf, care la rândul lui se combină cu apa formând acid sulfuric. Acidul sulfuric deși în concentrație mică atacă țesutul pielii în prezența oxigenului, făcând-o foarte fragilă îndeosebi la cotor și părțile de sus ale copertei și ducând în final la ruperea ei. (foto 1)

Foto 1. Detaliu degradare chimică copertă piele

Există și alte metale care determină deteriorarea pielii în diferite grade: staniu, cupru, zirconiu și vanadiu. Din grijă pentru conservarea pielii pigmenții galbeni de crom trebuie înlocuiți cu pigmenți de cadmiu. Pigmenții de bronz (utilizați în lacuri de nitroceluloză pentru finisări) deteriorează pielea. De asemenea, pigmenții conținând unul din metalele menționate mai sus trebuie folosiți cu grijă.

În ceea ce privește ozonul și bioxidul de azot din aerul atmosferic, ei sunt deopotrivă de periculoși ca agenți distructivi. Acțiunea luminii solare asupra bioxidului de azot generează mult ozon și datorită acestui fapt, procentajul celor doi agenți distructivi crește amenințător. Ozonul distruge materialele organice prin desfacerea legăturilor dintre atomii de carbon, oxidează verniurile de rășini naturale, substanțe folosite de obicei de vechii legători pentru a da un luciu intens copertelor de piele. Urmările acțiunii ozonului se constată pe copertile din piele ale cărților vechi, prin pete galbene și fragilitatea suprafețelor lăcuite pentru protejare. Bioxidul de azot pare a fi principalul decolorant al vopselelor pentru piele.

Lumina prin efectele fotochimice pe care le are produce degradări importante pielii. Radiațiile incidente sunt parțial absorbite de piele, fenomenul depinzând de: natura suprafeței, culoarea și porozitatea acesteia. Degradarea fotochimică asupra pielii se manifestă prin: slăbirea rezistenței suportului, friabilitate, modificări cromatice, ruperea fibrelor colagenice etc.⁷

Pielea este compusă din lanțuri polimerice și îmbătrânirea naturală a acestor polimeri este datorată distrugerii sau depolimerizării acestor lanțuri. Această distrugere nu devine evidentă până când depolimerizarea ce durează un timp îndelungat este vizibilă. Procesul depolimerizării datorat fotolizei are loc când materialul este expus unei energii luminoase egală sau mai mare decât energia de legătură a polimerului. S-a calculat că toate undele cu lungimi mai mici de 4860 Å pot distruge dubla legătură de carbon și în consecință să fie dăunătoare materialelor organice. Lungimi de undă de 4860 Å și mai mici corespund luminii ultraviolete și

pot fi deci eliminate din sursa luminoasă fără să afecteze iluminarea și astfel poate fi controlat fenomenul fotolizei.

c) Acțiunea căldurii

Încălzirea muzeelor, a bibliotecilor, este necesară pentru confortul oamenilor, dar în același timp pune probleme dificile în conservarea colecțiilor. Căldura (alături de hrană și umezeală) constituie unul din factorii necesari pentru dezvoltarea mucegaiurilor. De asemenea insectele și rozătoarele se dezvoltă ușor și rapid în clădirile încălzite. Căldura accelerează în același timp și deteriorarea chimică a pielii.

d) Acțiunea prafului

Praful este un inamic constant al pielii și excluderea lui din spațiile de expunere este de importanță vitală, deoarece constituie mediu prielnic pentru dezvoltarea atacurilor biologice. În cazul obiectelor de artă îndepărtarea prafului cu o cârpă nu este recomandabilă căci poate duce la zgârierea suprafeței fiind indicat numai aspiratul.

e) Acțiunea solului asupra pielii (pielea arheologică)

Pielea arheologică se află în sol din motive sau perioade foarte diferite, cel mai adesea în morminte. Deteriorarea sau conservarea pielii se datorează interacțiunii diferiților factori: tipul pielii, felul tăbăcirii, gradul inițial de uzură, natura solului, astfel:

- în soluri aerobe acide: microorganismele preferă un mediu neutru spre bazic, dar chiar într-unul acid, dacă este suficientă umezeala și oxigen, poate avea loc hidroliza și atacul microorganismelor, dar mai slab decât într-un sol bazic.

- în soluri acide anaerobe: terenul saturat cu apă sau argilos, inhibă atacul microorganismelor, dar bacteriile anaerobe vor distruge pielea înec. Pielea adesea se înmoaie și se închide la culoare. Procesul de tăbăcire a pielii poate continua în sol dacă există taninuri (acid humic și tanic) cum este cazul solurilor cu turbă. În cazul pieilor tăbăcite cu alaun acesta este spălat și poate urma o tăbăcire vegetală, dar în stare netăbăcită pielea este foarte vulnerabilă la atacul microorganismelor. Deși pielea tăbăcită cu ulei este rezistentă la apă nu se păstrează bine în condiții de sol suprasaturat cu apă.

- în soluri bazice: microorganismele agreează condiții de mediu alcalin și este improbabil ca vreo piele să reziste hidrolizei și distrugerii biologice. Totuși în condiții de sol bazic arid pielea poate fi conservată, însă în stare de fragilizare foarte înaintată și poate fi parțial impregnată cu săruri solubile și insolubile.

- în soluri salin: sarea va conferi protecție pielii împotriva atacului microorganismelor dar fibrele de collagen pot fi slăbite de mișcarea fizică a soluțiilor saline (cristalizarea).

Colagenul este ușor hidrolizat prin acțiunea enzimelor la aminoacizi care formează hrana microorganismelor. Această hidroliză este mai rapidă în condiții de sol aerob neutru sau alcalin. Pielea s-a păstrat în condiții acide în Orientul Mijlociu sau Egipt, dar mai la nord creșterea umidității a încurajat hidroliza. Adesea se păstrează bine în condiții anaerobe acide și în nordul îndepărtat, unde gerul permanent inhibă activitatea microorganismelor. Părul este mai rezistent decât pielea și adesea se păstrează bine. Când pielea se află în asociație cu unele metale, în special cupru, adesea este bine păstrată, produșii de coroziune acționând ca agenți de sterilizare împotriva microorganismelor.

Pielea tăbăcită vegetal și cea cu alaun se păstrează bine în condiții acide, însă devine friabilă. Dacă se descompune pielea tăbăcită cu alaun rămân urme de alaun.

Pielea adesea se înmoaie și se închide la culoare. Procesul de tăbăcire a pielii poate continua în sol dacă există taninuri, cum este cazul solurilor cu turbă. În cazul pieilor tăbăcite cu alaun acesta este spălat și poate urma o tăbăcire vegetală, dar în stare netăbăcită pielea este foarte vulnerabilă la atacul microorganismelor. Deși pielea tăbăcită cu ulei este rezistentă la apă nu se păstrează bine în condiții de sol suprasaturat cu apă.

2.2. Deteriorarea obiectelor de piele din cauza folosirii, depozitării sau expunerii necorespunzătoare

Obiectele de piele, devenite exponate de muzeu, trebuie tratate cu grijă pentru păstrarea lor în bune condiții având în vedere factorii de degradare menționați mai sus. Unele dintre aceste

obiecte pot fi însă într-o stare oarecare de depreciere în momentul intrării lor în muzeu, din cauze diverse printre care și folosirea lor de către proprietar: pielea pătată, roasă la muchii, etichetele lipite pe ea, deformată dintr-o folosire neatență. În cazul coperților de piele, un factor important care contribuie la deprecierea timpurie îl constituie faptul că legăturii, pentru a obține o suprafață perfect uniformă și pentru a ușura poleirea, subțiau pielea în mod exagerat.

Odată ajunse în muzeu obiectele de artă se pot deteriora datorită unei depozitări incorecte. Pe lângă condițiile improprii de microclimat (U.R., temperatură, lumină), așezarea improprie a obiectelor, unele peste altele, șifonate, în contact cu obiecte metalice, favorizează deteriorarea fizică. Folosirea de cuie, ace și alte asemenea metode pentru fixarea obiectelor în expoziții conduce la degradarea obiectelor. Etichetele de tot felul, benzile adezive sau chiar notarea numărului de inventar direct pe obiect, sunt greșeli care afectează starea de conservare a obiectelor de patrimoniu pe suport de piele și trebuie evitate.

Résumé

L'ouvrage ci-joint se propose d'étudier les principaux facteurs de dégradation qui agissent sur les biens de patrimoine sur support en cuir: les facteurs physico-chimiques et biologiques. Pour pouvoir prévenir les effets de la dégradation en temps du cuir, on doit connaître les causes qui la produisent.

Les préoccupations de conservation se basent sur des recherches et des études interdisciplinaires; on remarque en ce sens une préoccupation constante pour appliquer les normes scientifiques de conservation.

NOTE:

¹ Creangă D., Melniciuc- Puică N., *Studiu comparativ asupra unor fragmente de piei arheologice*, în *Conservarea și restaurarea patrimoniului cultural*, vol.V, Editura Trinitas, p.71-77.

² Stambulov T., *Manufacture, Deterioration and Preservation of Leather*, ICOM, 1969, p.168.

³ Reed R., *Vechi pergamente ,piei crude și prelucrate*, în *Probleme de patologie a cărții, Culegere de material documentar*, vol.18, București, 1982, p.4-59.

⁴ Waterer J., *A guide to the Conservation and Restauration of Objects made wholly or in part of Leather*, 1971, p.123.

⁵ Plenderleith H.J., *The Conservation of Antiquities and Work of Art*, 1956, p.272.

⁶ Mayers M., *The SafeKeeping Leather Objects in Museum*, Konservatorskolen, Copenhaga, 1978, p. 124.

⁷ Știrban S., *Conservarea preventivă a obiectelor arheologice pe suport organic*, Editura Aeternitas, Alba Iulia, 2002, p. 107.

⁸ Moldoveanu Aurel, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, București, 1999, p. 176.

Interesul manifestat de marele folclorist pentru creația populară din toate zonele țării l-a determinat să se aplece mai mult asupra vetrei folclorice Vama, decât asupra altora din vechiul ocol al Câmpulungului, atras fiind de varietatea folclorului vămear, de frumusețea locurilor și de vrednicia și hărnicia oamenilor. Dacă la acestea adăugăm trecutul istoric învăluit într-o aură de legendă și mit, ne putem explica de ce sufletul cu adevărat mare, de căutător al comorilor spirituale ale românilor, care a fost Simeon Florea Marian, cunoscător de profunzime al vieții țărănimii noastre, s-a apucat să adune material pentru o monografie a satului Vama. Numai lipsa timpului și ducerea la îndeplinire a unor proiecte mai vechi, care nu mai sufereau amânare, au făcut ca intenția să nu se materializeze, reducându-se la câteva însemnări rămase în manuscris, încă din 1888.

Însemnările lui Simeon Florea Marian se referă la cadrul geografic și la originea și numele satului în baza documentelor istorice strânse de T.A. Wickenhauser despre ~~menținerea~~ Moldovița¹. De asemenea, atenția i-a fost atrasă de monumentul numit „Stâlpul lui Vodă” și de cărțile bisericești ale căror însemnări făcute de diaconi și preoți în decursul timpului au fost și sunt folosite ca izvoare istorice, demne de toată încrederea, la care adăugăm culegerile de folclor vămear.

Documentarea despre Vama este întregită de culegerea și prelucrarea a două legende, una auzită „de la mai mulți români din Vama” – „Românca și tătarii” și „Românii și tătarii”², legende care păstrează amintirea luptelor cu tătarii din lunga perioadă a incursiunilor făcute pe teritoriile românești de tătarii crâmleni și de cei din Buceac.

Interpretarea unilaterală a legendelor despre luptele cu tătarii, i-au determinat pe unii amatori de cunoaștere a trecutului nostru, să lege aceste legende de un timp mai apropiat de noi: campania victorioasă a domnitorului Mihai Racoviță împotriva austrieilor la 1716-1717, mult prea grăbiți să ocupe întreaga Țară Românească a Moldovei. Dar, atunci, tătarii și turci erau aliați ai românilor în baza vechilor capitulații care stipulau că Țările Române vor fi apărate de oștile turcești, în cazul unei năvăliri străine și, în locul luptelor purtate de coaliția româno-turco-tătară cu austrieicii și ungurii, la intrarea în munți, poate chiar în Vama, creatorii moderni de legende și mituri au văzut în aceste lupte o luptă între români și tătari.

Deși conținutul celor două legende este aproape identic, fiind centrate pe ideea salvării satului, prin intervenția energetică a unei femei cu un copil mic în brațe, care merge la ghilit pânza, sunt, totuși, și câteva diferențe, deoarece în legenda „Românca și tătarii” sunt implicați direct vămarii – bărbații care se luptă cu tătarii – fiind ajutați de femeia care a dat alarma, pe când legenda „Românii și tătarii” are un caracter mai general și o arie de răspândire mai largă: „Tradiția acestora mi-a istorisit-o în luna lui august 1890 Toader Gliga, un june român din satul Fundul Moldovei, districtul Câmpulungului, iar ele a auzit-o de la un moșneag, anume Ilie Toloj. Când mi-a istorisit-o a fost de față și D.Dr. I.G. Sbiera, profesor la Universitatea din Cernăuți și membru al Academiei române, care, făcându-și un extras dintr-însa, a scris și un mic studiu asupra ei, pe care l-a tipărit apoi într-o broșurică sub titlul: Traiul românilor înainte de fundarea staturilor naționale, Cernăuți, 1890”³.

Legenda „Românca și tătarii” păstrează, peste secole, un fapt istoric real, existent în societatea daco-romană și protoromânească sau dobândit de la sarmați și vizigoți: participarea femeilor alături de bărbați la luptele purtate împotriva cotoropitorilor de orice neam. Acest aspect al istoriei noastre ar explica dreptul femeilor și fetelor la moștenirea părintească alături de frați, păstrat în dreptul nescris în Moldova⁴.

Iată cum prezintă Simeon Florea Marian participarea vămencei la luptă, alături de bărbați, împotriva tătarilor: „Dar tocmai când românii se aflau în cea mai mare primejdie, ... iată că românca noastră cea cu copilul, împodobită cu un ștergariu alb ca omătul (era portul popular în Vama la sfârșitul secolului al XIX-lea!)... călare pe-un cal negru și sprinten ca un șoim, în mâna dreaptă purtând o spadă ...”⁵ care, cum s-ar zice, vămencea e prezentată ca o amazoață războinică.

Lupta vămencilor cu tătarii este dată de Simeon Florea Marian ca fiind după incursiunea tătarilor în Ardeal și Maramureș și, prin aceasta, plasând evenimentele legendare mai aproape de zilele noastre, de unde și denumirea de „Crucea tătarilor” și „Monumentul tătarilor” pentru „Stâlpul lui Vodă” din Vama.

Nu încapă nici o îndoială că locuitorii din nordul Moldovei au fost supuși periodic unor incursiuni prădalnice a căror amintire se păstrează în denumirea „Drumul tătarilor”⁶, cu o ramificație prin Vama, nume care s-a impus după marea năvălire mongolo-tătară din 1241-1242, când o parte din oastea lui Batu-han a trecut din Ucraina de astăzi în Ungaria prin trecătorile din nordul Carpaților Orientali⁷.

Așa se explică de ce într-un studiu istoric intitulat „Stâlpul lui Vodă” din Vama, 1888, Simeon Florea Marian, vorbește de „Monumentul Tătarilor”⁸, nu înainte de a enumera pe cei care au scris despre monument: Theofil Bendella, Karl Denarovski, Ioan Mitkiewicz, Ernest Rudolf Neubauer⁹. Precizăm că însemnările lui N. Iorga despre Vama, lucrarea documentată „Stâlpul lui Vodă” a lui Teodor Ștefanelli și apoi monografia „Stâlpul lui Vodă” a lui Iorgu G. Toma au apărut după cele scrise de Simeon Florea Marian.

Adresându-se unui călător imaginar „și eu aș fi călăuzul tău”, Simeon Florea Marian se lasă cuprins de efuziuni lirice: „Și așa te aduc în mijlocul țării, prin care ne-am pus în gând să călătorim, și-ți voi arăta valea cea atrăgătoare „Prisaca”, în a cărei „frontispită” zărești o coloană numită „Monumentul Tătarilor”, iar în fund așezată „Prisaca” cu o fabrică a D-sale D-lui Manz cavalier de Mariense, proprietarul topitoriei de metal din Bucovina. Valea aceasta este strâns înconjurată de promontorii uriașilor Carpați, ale căror creștete și coaste sunt acoperite de codrii primitivi, ce adăpostesc încă urși și lupi. Cea mai mare parte de a noastră luare aminte însă va avea atinsul monument istoric, ce se află de o latură a drumului principal, ce duce la Transilvania, pe un deal, și arată pe fiecare din cele patru laturi o inscripțiune românească, cu slove vechi chirilice, care însă, în cele mai multe locuri nu se mai poate descifra”¹⁰.

Lăsat multă vreme în părăsire, atât de străini, cât și de localnici, după încercările călătorilor străini de a descifra inscripția de pe cele patru laturi ale coloanei de gresie poroasă, s-a găsit și un român, Fotache Ciurea, care a făcut, la 1802, copia inscripției direct de pe monument¹¹, iar 50 de ani mai târziu, un alt român, Panaite Moldoveanu, văzând starea de degradare și mizeria în care se afla monumentul lui Mihai Racoviță, a îndreptat coloana și i-a făcut un zid protector, aflat și astăzi, cu o inscripție care amintește de fapta bună¹².

Semnificația modestului monument a fost surprinsă, dintre toți cercetătorii și istoricii, de N. Iorga: „Stâlpul lui Vodă rămase ca un semn al neașteptatei manifestări războinice făcute de un voievod moldovean într-o epocă de slăbiciune și înjosire, pe drumul lui Petru Rareș, cel puternic și mândru, acolo, în părțile ardelenesi”¹³.

După primul război mondial, monumentul „Stâlpul lui Vodă” din Vama a fost înscris, prin grija lui Iorgu G. Toma, fiu al Vamei, ajuns secretar general al guvernului local de la Cernăuți, în rândul monumentelor istorice, și, cu suma de 25.000 lei, obținuți de la Comisia monumentelor istorice, s-a putut trece la lucrări de protejare a monumentului, în 1923: pe zidul împrejmuit al lui Panaite Moldoveanu au fost așezate 8 coloane de gresie de Doabra, peste care s-a așezat un acoperiș¹⁴.

Deoarece s-a crezut și încă se mai crede că Mihai Racoviță a ridicat monumentul numit „Stâlpul lui Vodă” în amintirea unei victorii împotriva tătarilor, cu care românii au fost de cele mai multe ori în conflict, monumentul fiind impropriu numit „Crucea Tătarilor” sau „Monumentul Tătarilor”, dăm, spre a risipi orice confuzie, câteva fragmente din inscripția care se mai păstrează pe monument: „Din mila lui Dumnezeu, Io Mihai Racoviță Voievod, Domn și

oblăduitor a toată Moldova, la vâleat 7224 (adică anul 1716) al treilea rând al Domniei Mele. ridicat-a puternica Împărăție turcească oaste asupra Nemților ... Și de acolo (de la Rodna – n.a.). împreună cu Măria sa Sultanul (oaste otomană, deoarece nu s-a pus problema participării Sultanului – n.a.) și cu mulțime de tătari, prădând și arzând până la cetatea Bistriței ... Apoi s-au slobozit tătarii în pradă, trecând de Muncaci, la ungurime de afară și s-au întors prin Maramureș. au prădat tot Maramureșul, care pradă s-a pomeni la unguri ...”¹⁵. Întărim ideea exprimată anterior, folosind aprecierile lui N. Iorga: „Pe aici prin Vamă au trecut atâtea oști ce au căzut din Moldova asupra Ardealului și odată, la 1717, Vama a văzut tăbărând Tătărimea sălbatică și pe Domnul țării, Mihai Racoviță, care era silit să o întovărășească. Întorcându-se biruitor în aceste părți, Mihai Vodă a ridicat pe dealul din dreapta, la ieșirea din Vama, un stâlp de piatră poroasă. cu inscripție netrainică...”¹⁶.

După o incursiune în timpul istoric, pe baza documentelor studiate, sprijinit pe unele afirmații ale lui T.A. Wickenhauser, care nu poate fi un izvor de primă mărime, Simeon Florea Marian face o precizare, în baza unei însemnări de pe o carte bisericească din Vama, despre prima mențiune a numelui Vama: „Numele de Vama al acestui sat, după cum ne putem încredința dintr-o iscălitură ce se află în unul din manuscrisurile care s-au păstrat până astăzi în biserica cu hramul „Înălțarea Domnului nostru Isus Hristos” din Vama, datează cam din 1582. În acest an se vede că pe teritoriul, despre care ni se vorbea, se afla nu numai o simplă vamă, că și o comună deplin întemeiată, care avea biserica sa proprie, pe când, mai înainte, se vede că locuitorii ... mergeau la biserica mănăstirii Moldovița, întemeiată de Alexandru cel Bun la 1402. de care ținea satul. De la anul 1584 figurează numele Vama al acestui sat acum și pe urice. Întâiul uric din acest an amintește despre „Nicoară, șoltuz din Vama”¹⁷.

Este bine cunoscut că în epoca medievală, în evul mediu românesc, satele aveau un nume cu formule extinse¹⁸: satul unde a fost curtea lui, a stăpânului locului, a slujitorului domnesc, unde a fost casa lui, câteodată poartă numele întemeietorului, al apei sau a formei de relief unde era așezat; nu se vorbea de locuitorii satului după nume, ci se spunea generic sat. Satul vama a fost denumit în documentele de danie, situație sesizată și de Simeon Florea Marian, de la Alexandru cel Bun și de la urmașii lui direcți, „satul de la Vamă”, „satul unde a fost jude Cârstea” și, păstrând oarecare rezervare, probabil că s-a numit Vama, după mutarea punctului de vamă la Câmpulung, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, spre sfârșitul sec. al XV-lea. când se vorbește din nou despre vama domnească¹⁹.

Vechimea satului Vama este fixată de Simeon Florea Marian ca fiind „de pe timpul lui Alexandru cel Bun, care tocmai pe teritoriul acestui sat și anume la capătul de la vale. unde se varsă Moldovița în Moldova. a înființat o vamă, hotărând printr-un regulament comercial din anul 1408, octombrie 8. „ca toți negustorii. care vor duce mărfuri din țara ungurească în Moldova să aibă a plăti vamă”²⁰.

S-a format părerea aproape unanimă că satele românești atestate documentar au o vechime mai mare decât data înscrisă în document, coborând în timp cu câteva sute de ani²¹. și Vama nu poate fi o excepție, deoarece ca sat care a aparținut de Ocolul Câmpulungului – republica lui D. Cantemir²² – are o existență anterioară statului Țara Românească Moldova.

După cum mănăstirea Moldovița n-a fost așezată într-un loc pustiu, nici vama de la vărsarea Moldoviței în Moldova n-a fost fixată la întâmplare, într-un loc necunoscut și neumblat. Dimpotrivă, „Drumul tătarilor” cu ramificațiile sale, urmau căile de trecere în și din Ardeal, cele cunoscute din antichitatea dacică și daco-romană²³. Dacă statul Țara Românească Moldova a fost, potrivit opiniei lui N. Iorga, influențat de tătarii din Hoarda de Aur și din Hanatul Crimeei. în organizarea și funcționarea vămilor²⁴, nimic nu ne împiedică să afirmăm cu deplin temei, că punctul de vamă așezat de Alexandru cel Bun, la intrarea în munți, urmează vama tătarască din perioada 1242-1359²⁵.

Nu știm cu precizie de când satul Vama a fost scos din Ocolul Câmpulung și dat mănăstirii Moldovița, împreună cu veniturile vămii, deoarece documentul din 14 aprilie 1411 este dovedit a fi un fals din secolul al XVI-lea²⁶. Se spune în acel document de întărire, primul, de danie, fiind din 1409, că „am dat vama Moldoviței mănăstirii Bunavestire a preacuratei

născătoare de Dumnezeu, care este la Moldovița, uric, cu tot venitul, neclintit, în vecii vecilor”. Apoi, ca și cum o vămă se dăruia cu hotare, se spune: „Și hotarul acestui sat să fie începând de la vadul Moldovei, care este mai jos de satul Câmpulung ...” și continua cu hotarele satului, care, în cea mai mare parte, se păstrează și astăzi²⁷.

Fără să-i amintească pe alogeni – germani și evrei – Simeon Florea Marian precizează că „Vama numără 600 familii de naționalitate română sau 2468 de suflete, de rit ortodox-oriental și puține familii străine”²⁸, dar nu erau deloc puține, potrivit recensămintelor din 1869, 1880 și 1890, fără să-l mai amintim pe ultimul făcut de stăpânirea habsburgică, în 1910.

De exemplu, la recensământul din 1890, la o populație totală de 3582 locuitori, 2530 au declarat ca limbă vorbită limba română, altfel spus, 30% din populația Vamei o formau alogenii²⁹. În timpul când Simeon Florea Marian aduna noi date despre Vama, care „este situată într-o vale romantică și înconjurată din toate părțile de fluvii, păree, dealuri și munți înalți”³⁰, acest sat depindea de căpitănatul Câmpulung, iar din punct de vedere bisericesc de protopresviteriatul (protopopiatul) din același centru, având o școală populară, înființată în 1860, o poștă, mai multe instalații hidraulice (mori) de despicat buștenii, numite „fiestreie”, pive de piuat sumani, vreo câteva băi de fier și două biserici ortodoxe³¹.

În ce privește vechimea bisericii din Vama, trebuie spus că în urma descoperirii unei icoane la mănăstirea Sucevița, cu inscripție slavonă, care vorbește de un călugăr, Amfilofie, pictor de icoane, care a rezidat în Vama, cu siguranță trimis de mănăstirea Moldovița, la care se adaugă și numele celui care a cumpărat icoana, Pașco din Vama, la anul 1514, putem aprecia că pe la începutul secolului al XVI-lea, era biserică în Vama, unde călugărul pictor ținea și slujba și dădea și asistență religioasă vâmenilor³². O „școală de pictură bisericească” în Vama a existat și a funcționat, cu siguranță și, dacă admitem că în jurul lui Amfilofie s-au grupat tinerii talentați din Vama și din împrejurimi, atunci trebuie să admitem că atunci s-au învățat slova bisericească, scrisul și cititul.

Despre cele două biserici, cea de la Vama de Sus, cu hramul „Sf. Nicolae”, și cea de la Vama de Jos, cu hramul „Înălțarea Domnului”, i se par lui Simeon Florea Marian „simple, făcute din lemn”³³, nu vede în ele monumente de arhitectură bisericească țărănească³⁴. Știe că biserica parohială de la Vama de Sus a fost construită între 1797-1798 de Vasile Badale, Lupașcu Lucan și de comuna bisericească³⁵, iar despre biserica filială, de la Vama de Jos știe, de asemenea, că a fost construită în 1783 de Michail Tâmpescu, Toader al Tomei și comuna bisericească³⁶.

Pe baza spuselor unor martori oculari, Simeon Florea Marian ne informează că biserica Înălțarea Domnului a fost ridicată la numai câțiva metri de alta, mai veche, care se ruinase³⁷. Este posibil ca acea biserică veche să fi fost cea în care a slujit Amfilofie, pe la 1500-1501 și unde avea și școala de pictură, dar s-ar putea ca între prima biserică, a lui Amfilofie, și cea construită în 1783 să fi existat o alta, a cărei urmă dezvelită de constructorii noii biserici, mare și impunătoare, cea veche fiind dată în toamna anului 2000, pentru muzeul din Suceava³⁸. Biserica cu hramul „Sfântul Nicolae” a fost mutată, în 1937, la cimitirul Vama de Sus³⁹, în locul ei construindu-se din zid o biserică spațioasă, înaltă, cu clopotniță inclusă în clădirea propriu-zisă, sfințită în 1939, căreia în ultimul timp, i s-a adăugat pictura interioară, realizată de pictori vestiți, în manieră bizantină⁴⁰.

Voind să cunoască mai bine trecutul satului Vama, Simeon Florea Marian cercetează cărțile bisericești de limba slavonă de la biserica filială, Înălțarea Domnului, de la Vama de Jos, având sprijinul colegului său, profesorul Amnipodist Dașchievici, de loc din Vama, prin intermediul căruia studiază cărțile vechi, însemnările făcute de preoți și diaconi în decursul timpului. Graba îi era cu atât mai mare cu cât aflase că ar exista o carte care ar data din secolul al XII-lea: „Amicul meu, ținându-se de promisiunea ce mi-a dat-o, pe lângă manuscriptul despre care credea D-l Dinulescu că datează din secolul al XII-lea, mi-a mai adus încă trei manuscripte vechi slavone, adică tot ce-a aflat în arhiva bisericii din Vama și i s-a părut că ar fi de oarecare însemnătate”⁴¹. Dezamăgirea a fost mare atunci când a constatat că manuscriptul considerat a fi din secolul al XII-lea, era, în realitate, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, iar notele, însemnările cu mult mai noi, din 1567⁴².

Dintr-un motiv pe care mai greu îl putem desluși, dar se pare că întârzierea, încetinea la care Simeon Florea Marian a cercetat documentele primite, încetinea la justificată de un studiu amănunțit, concretizat într-o scriere de mai mică amploare⁴³, a determinat Consistoriul ortodox să intervină pe lângă cel care împrumutase cărțile, profesorul Amnipodist Dașchievici.

Dint-o scrisoare a profesorului, datată 16 noiembrie 1899, către Înalt Prea Venerabil Consistoriu, ar rezulta că la data când i-a împrumutat colegului său, preot-profesor Simeon Florea Marian, cărțile de la biserica din Vama, acestea aparțineau Consistoriului. Iată conținutul acestei scrisori: „Înalt Prea Venerabil Consistori. „La prețioasa scrisoare a Înaltului scaun spiritual din 19 octombrie 1899, nr. 4967, am onoarea a vă răspunde următoarele: Manuscrisele slave din biserica parohială din Vama se află, cum rezultă din scrisoarea alăturată a d-lui profesor de religie de la gimnaziul ortodox superior din Suceava, Simeon Florea Marian, la Sfinția sa, din momentul în care fură aduse de mine încoace (la Suceava – n.a.). Sfinția sa le-a întrebuințat la un studiu relativ la aceste manuscrise și se obligă a le reîntoarce Prea Venerabilului Consistoriu în decursul feeriilor (sărbătorilor – n.a.) de Crăciun din anul prezent. Totodată îmi permit a ofera (oferi) din partea mea câteva manuscrise, cărți, broșuri, pentru biblioteca Museului Arhiepiscopiei, căruia îi doresc înflorire multă”⁴⁴.

Cărțile necesare serviciului religios erau cumpărate de familii cu dare de mână sau de întreaga comunitate și date la biserică. Astfel, la 1582, aflăm dintr-o însemnare pe un Ceaslov despre „eu diac Sandu slujitor” și pe altă filă, 26, stă scris: „Adică eu Domn Diac Ștefan din satul Vama”⁴⁵.

Alături de judele Cârstea, de călugărul Amfilofie, de Pașco, de Nicoară, diacul Sandu și Ștefan sunt cei mai vechi locuitori din Vama, cunoscuți după nume. Începând cu secolul al XVII-lea, numele vămenilor se înmulțesc și apar unii locuitori și cu nume de familie, totuși sunt cunoscuți puțini locuitori, deoarece preoții noștri n-au fost obligați să țină registre de stare civilă, decât târziu, după ocuparea Bucovinei de către austrieci. De asemenea, la 1660, popa Iacob primește de la Vlad cel Bătrân și de la sora sa, Marina, un „Praxim”, cumpărat cu 30 de zloți „ca să fie lui pomană și copiilor lui”⁴⁶.

O carte care a circulat pe tot pământul românesc, „Carte românească de învățătură”, a mitropolitului Varlaam, Iași, 1643, s-a aflat și la biserica din Vama, fiind cumpărată de toți oamenii bătrâni și „am scris mult păcătosul erei Miron, la 27 martie 1675”⁴⁷, care a trebuit să fie legată, la 18 august 1779, după cum glăsuiește însemnarea de la pagina 30: „Să se știe cine au dat banii la această sfântă carte – uciticu (de învățătură), di s-au legatu al doilea anu”⁴⁸.

Dintr-o însemnare făcută pe o evanghelie – 30 noiembrie 1706, care este de fapt un inventar al cărților religioase de la biserica Înălțarea Domnului din Vama de Jos, aflăm că preoții și diaconii se foloseau la serviciul divin de următoarele cărți: o Evanghelie, o Psaltire, 2 Apostole, 2 Liturghiere (străcate, zice diacul!), 2 Molitvelnice, un Ciaslov, un Minei, un Ohtoih, o Evanghelie românească și, pe lângă aceste cărți, niște obiecte de cult deteriorate⁴⁹.

Cărțile se cumpărau de la Iași (Eșu), pe drum lung și bani mulți, așa cum a făcut Frimul (Ifrim) și cu femeia lui, Magina, de au cumpărat cu 7 zloți un Praxim (Faptele Apostolilor) de la Andronic crâșmarul din târgul Eșilor și au dat-o bisericii „ca să fie lui și copiilor lui și nepoților pomană”, la anul 1660⁵⁰. La fel a fost cumpărat de toți oamenii din Vama, cu tot satul, cu diaconii un Penticostar, la 1753, și un Ohtoih, la 1779⁵¹. Un alt Ohtoih, tipărit la 1804, în Cernăuți, ajunge la mâna lui Toader Toma, unul din ctitorii bisericii, un străbunic al lui Iorgu G. Toma, fiind primită de la Alexa Halițchi, tot din Vama, iar acest Toader Toma dăruiește cartea bisericii, la 1831⁵².

Însemnările de pe cărțile din Vama, dispărute după primul război mondial, se referă la situații diverse: aspecte meteorologice, zăpezi și inundații după sărbătoarea Paștelui, aspecte politice, pacea de la Karlovitz, însemnată de popa Isac la 1699, despre măsuri fiscale, impuneri de dări „de când a ieșit văcăritul cel mare, 2 lei și 10 parale, au scos Matei Vodă, văleat 1740”, despre învățământul de pe lângă biserică: „dascălul Lupăește învăța copii satului, pe fata Pircului”⁵³. Aflăm de pe un Sobornic, dintr-o însemnare cu iz de registru de stare civilă numărul

copiilor dintr-o familie de la sfârșitul secolului al XVII-lea: „când au născut să se știe de Ileana, la 1 mai 1689”, apoi, în ordine, încă șase copii, băieți și fete⁵⁴.

Dintre observațiile făcute de Simeon Florea Marian la însemnările de pe cărțile vechi slavone din Vama, reținem pe cea care se referă la faptul că „în secolul al XVII-lea începuse acum limba română a se introduce pe încetul în biserică, în corespondență și în toate afacerile private și a izgoni pe cea slavonă”⁵⁵. O altă observație se referă la „numele de familie a celor mai multe persoane amintite în aceste notițe care s-au păstrat până astăzi printre românii din munții românești ai Bucovinei”⁵⁶.

Pe lângă cele două legende, amintite deja, Simeon Florea Marian a cules din Vama, prin intermediul elevilor săi de la gimnaziul superior din Suceava, alte creații populare, care întregesc profilul mural și spiritual al vâmenilor. Ca profesor, părintele Marian îndemna elevii spre virtuțile creștinești și naționale, prin lecturi din literatura și istoria neamului, dar și spre a culege de la „vetrele părintești neprețuitele comori ale tradițiilor, obiceiurilor, cântecelor, vrăjilor și descântecelor, care învăluiesc viața țăranului din leagăn până la mormânt”⁵⁷.

Cu astfel de îndemnuri, foști lui elevi din Vama, Iorgu G. Toma, Constantin Iosep, G. Lucanu, studenți gimnaziști, cum se spunea atunci, au adunat colinde și cântece populare, poezii și legende, care au fost prelucrate de marele folclorist și prezentate, împreună cu alte creații populare din Bucovina, în ședința Academiei Române din 6 noiembrie 1909⁵⁸.

Astfel, o a opta variantă a colindului „Sculați, sculați boieri mari”, cules de la Ion Tâmpescu de Constantin Iosep, demonstrează unitatea culturală și spirituală a românilor, același colind fiind cunoscut, cu mici modificări, și în alte zone ale țării⁵⁹. O arie largă de răspândire avea (mai are încă) obiceiul ca în seara de Sfântul Vasile, tot omul, care voia să știe cum va fi în anul următor, să facă calendarul de peste an cu douăsprezece felii de ceapă și sare⁶⁰, obicei care se mai păstrează în Vama.

Multe din obiceiurile, tradițiile și creațiile populare ale românilor s-au pierdut, altele au fost transformate și adaptate noilor realități socio-economice, au apărut creații noi care așteaptă un culegător cu har care să le așeze într-o carte, urmând exemplul marelui folclorist Simeon Florea Marian.

Résumé

L'auteur présente dans un ouvrage bien documenté des aspects du passé du village Vama dans la vision du grand folkloriste Simion Florea Marian, qui a été intéressé par la création populaire et historique diverse de ce beau établissement.

Les précisions sur les légendes *La Roumaine et les Tatars*, *Les Roumains et les Tatars*, les études historiques concernant le village de Vama, dans lesquelles on trouve des données sur l'ancienneté de cet habitat, des églises qu'on y trouve, les mœurs et des traditions de cette zone, démontrent encore une fois, la grande capacité de chercheur des trésors spirituels des Roumains du folkloriste Simion Florea Marian.

NOTE:

¹ T.A. Wickenhauser, *Moldowiza*, Viena, 1862.

² Simeon Florea Marian, *Tradiții populare române din Bucovina*, București, 1895.

³ *Ibidem*, p. 355-356.

⁴ Alexandru I. Gonța, *Studii de istorie medievală*, Iași, 1998, p. 269-274; vezi și Ion Cernat, *Momente din istoria României Orientale*, Iași, 2003, p.113.

⁵ Simeon Florea Marian, *op.cit.*, p. 37.

⁶ Al. Vasilescu, *Drumurile tătarăști din nordul Moldovei*, în *Suceava*, 1967.

- ⁷Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, 1982, p.158 și urm.
- ⁸Simeon Florea Marian, *Stâlpul lui Vodă din Vama. Studiu istoric*, 1888, mss., Suceva, Fascicola nr. 2, Arhivele Bucovinei.
- ⁹*Ibidem*.
- ¹⁰*Ibidem*, f. 21-22.
- ¹¹Iorgu G. Toma, *Monografia „Stâlpul lui Vodă”*, Cernăuți, 1923, p. 30-33.
- ¹²*Ibidem*.
- ¹³N. Iorga, *Istoria armatei românești*, București, 1919, vol. II, p. 185-186.
- ¹⁴Iorgu G. Toma, *op.cit.*, p. 8-9. Vezi și: Proces verbal din 9 iunie 1923 încheiat în ședința Consiliului Comunal Vama, prin care se acordă 6.000 m² pentru un parc în jurul monumentului Stâlpul lui Vodă – Arhiva personală D. Tomiuc, Vama.
- ¹⁵Vezi: Ion Cernat, Elena Lazarovici, *600 de ani de istorie ai satului Vama. Studii și schițe monografice*, Editura PIM, Iași, 2002, p. 345.
- ¹⁶N. Iorga, *Neamul românesc din Bucovina*, București, 1905, p. 94-96.
- ¹⁷Simeon Florea Marian, *Vama, sat muntean din Bucovina*, mss., fascicola I, Arhiva Bucovinei, Suceava, cu note asupra manuscriselor ce se găsesc în biserica satului vechi, 1888, f.4.
- ¹⁸Vezi: N. Grămadă, *Toponimia minoră a Bucovinei*, vol.I, 1996, p. 40-41.
- ¹⁹Mai multe amănunte și precizări în: Ion Cernat, Elena Lazarovici, *op.cit.*, p.20-21.
- ²⁰Simeon Florea Marian, *op.cit.*, f.2.
- ²¹Vezi: Ion Cernat, *Momente din istoria Romaniei Orientale (Vechimea satelor românești după sintagma „pe unde au stăpânit din veac”)*, Editura PIM, Iași, 2003, p. 153 și urm.
- ²²D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1961, p.162.
- ²³N. Iorga, *Drumurile de comerț creatoare ale statelor românești*, Editura Cartea Românească, București, 1928, p.12-13.
- ²⁴*Ibidem*, p. 75-77. Vezi și Al. Gonța, *op.cit.*, p.171.
- ²⁵Vezi: Ion Cernat, Elena Lazarovici, *op.cit.*, p.17. Pentru edificare vezi: N. Iorga, *Drumurile de comerț creatoare ale statelor românești*, Editura Cartea Românească, București, 1928, p.75-77, *Sistemul vamal românesc este stabilit după cel tătarăsc*, Al. Gonța, *op.cit.*, p.171.
- ²⁶M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol.II, p.161. Vezi și critica făcută de I. Bogdan.
- ²⁷D.R.H.A., Moldova, p. 427, după Wickenhauser, Moldovitz, p. 72-73, traducere germană după original slav; Simeon Florea Marian, *op.cit.*, f.4.
- ²⁸Simeon Florea Marian, *Vama, sat muntean din Bucovina*, mss., fascicola I, Arhiva Bucovinei, Suceava, cu note asupra manuscriselor ce se găsesc în biserica satului vechi, 1888, f.4.
- ²⁹Arhivele Statului Suceava, Colecția Sematismus der Bukowiner ... Czernawitz, 1885, p.73.
- ³⁰Simeon Florea Marian, *op.cit.*, f.1.
- ³¹*Ibidem*, f.4.
- ³²Mariana Ileana Sabades, *Une Icônes moldaves inconnues du commencement du XVIe siècle*, în «Revue Roumaine Histoire-Arts, Serie Beaux-Arts», Tome XXVIII, p.3-10, București, 1991.
- ³³Simeon Florea Marian, *op.cit.*, f.4.
- ³⁴Gh. Bratiloveanu, *Un vechi monument de arhitectură populară*, în “Suceava. Anuarul Muzeului Județean”, V/1978, p. 317-321.
- ³⁵Inscripție românească cu chirilice, pe portalul bisericii care se află la cimitirul Vama de Sus.
- ³⁶Inscripție la ușa de intrare a bisericii parohiei Vama de Jos, dată din toamna anului 2000 pentru muzeu la Suceava.
- ³⁷Simeon Florea Marian, *Inscripțiuni de pe manuscrise și cărți vechi din Bucovina*, Suceava, 1900, p.8.
- ³⁸Ion Cernat, Elena Lazarovici, *op.cit.*, p. 105-106.
- ³⁹N. Lucanu, *Carte de însemnări*, mss. aflat, în copie, la autor, p. 59.
- ⁴⁰*Ibidem*; Despre începutul lucrărilor vezi: Proces-verbal din 30 aprilie 1929 asupra ședințelor 1-4 din sesiunea ordinară 1929 a Adunării eparhiale din Mitropolia Bucovinei, Cernăuți, 1929, p. 42-43. Pictura interioară a fost realizată de frații pictori Moroșan în 2001.
- ⁴¹Simeon Florea Marian, *Vama, sat muntean din Bucovina*, mss., fascicola I, Arhiva Bucovinei, Suceava, cu note asupra manuscriselor ce se găsesc în biserica satului vechi, 1888, f.5.
- ⁴²*Ibidem*.

⁴³ Este vorba de lucrarea lui Simion Florea Marian, *Inscripțiuni de pe manuscrise și cărți vechi din Bucovina*, Suceava, 1900.

⁴⁴ Arhivele Statului Suceava, Fond Mitropolia Bucovinei, secția 9/7, nr.13, vol.V.

⁴⁵ Simeon Florea Marian, *Inscripțiuni de pe manuscrise și cărți vechi din Bucovina*, Suceava, 1900, p.28-33, Olimpia Mitric, *Scriptori, cărturari, manuscrise în limba română din nordul Moldovei*, în *Codrul Cosminului*, serie nouă, nr.2(12), 1996, p.169-170.

⁴⁶ Simion Florea Marian, *op.cit.*, p.28.

⁴⁷ *Ibidem.*

⁴⁸ *Ibidem.*

⁴⁹ *Ibidem*, p. 10.

⁵⁰ *Ibidem*, p.10-11.

⁵¹ *Ibidem*, p.13.

⁵² *Ibidem.*

⁵³ *Ibidem*, p.20.

⁵⁴ *Ibidem.*

⁵⁵ Simeon Florea Marian, *Vama, sat muntean din Bucovina*, mss., fascicola I, Arhiva Bucovinei, Suceava, cu note asupra manuscriselor ce se găsesc în biserica satului vechi, 1888.

⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁷ Filaret Doboș, *Simeon Florea Marian, Amintiri cu prilejul împlinirii unui sfert de veac de la moartea sa*, în «Țara Fagilor», anul I, oct.1935-mai 1932, nr.5-12, p. 49-51.

⁵⁸ Simion Florea Marian, *Hore și chiuituri din Bucovina*, București, 1910.

⁵⁹ Idem, *Sărbătorile la români*, vol. I, Editura Fundației Culturale Române, 1994, p.14-17; ediție îngrijită și introducere de Iordan Datcu.

⁶⁰ *Ibidem*, p.71.

STAREA MATERIALĂ A CLERULUI DIN MOLDOVA ÎN TIMPUL DOMNIELOR FANARIOTE

Mirela Beguni

Deși instaurarea regimului fanariot a reprezentat pentru principatul moldav intrarea într-o perioadă de criză, istoria ecleziastică a acestuia a înregistrat, în perioada ce face obiectul studiului, menținerea structurilor instituționale anterioare, cu unele discontinuități marcând impactul noului regim.

Cu toate că societatea era organizată pe baza stărilor¹, deși fără rigiditatea și claritatea structurilor similare din Europa centrală și de vest², statutul juridic al fiecăreia nu era reglementat în mod sistematic, el depinzând mai curând de obiceiul pământului³. Nici o scriere politică a vremii nu considera clerul o stare distinctă, aproape toți autorii incluzându-l în cea boierească⁴, chiar dacă o mare prăpastie despărțea clerul înalt de treptele inferioare lui, mai ales în privința educației și a nivelului de trai.

Sfințit prin hirotonire, clerul⁵ superior era reprezentat de episcopi, preoți și diaconi, cel inferior⁶, instituit prin hirotesie⁷ (punerea mâinilor), păstrând doar treptele de ipodiamon și anagnost (citeț), rămase obligatorii mai mult ca etape necesare tranziției spre diaconat⁸.

Departate de a constitui o stare omogenă, diferențe semnificative de clasă, de instrucție și de putere îi despărteau pe mitropoliți și episcopi de aparatul lor birocratic și, mai ales, de numerosul cler parohial⁹. Recrutați cu precădere dintre boieri¹⁰, prelații împărțeau cu aceștia concepția de viață, precum și obiectivele politice și economice, consecință firească a provenienței și a educației comune, realizată adesea, datorită absenței unei școli teologice superioare, în academia domnească.

Mănăstirile erau, și în această perioadă, instituții economice de mare importanță, ce posedau, ca urmare a generoaselor danii ale domnitorilor, ale boierilor și ale altor persoane, numeroase proprietăți¹¹, pământ arabil, păduri, vii și mori, producția lor având o contribuție însemnată la comerțul intern și extern, precum și la vistieria statului, careia îi aduceau o treime din venituri¹². Privilegiile fiscale și economice¹³ de care se bucurau erau deosebite și contribuiau la prosperitatea lor, ele fiind scutite de vamă¹⁴ și de dări către stat¹⁵, în plus beneficiind de dreptul de monopol asupra vânzării vinului, zarzavaturilor, cărnii și chiar a pâinii pe moșiile lor, de cel de a construi și exploata mori și pive cu ciocane, precum și de cel de a reglementa pescuitul¹⁶, iar adesea și de mile domnești¹⁷, ceea ce făcea ca starea materială a clerului monastic să fie înfloritoare.

Spre deosebire de ierarhia înaltă, clerul de parohie, provenit în marea lui majoritate din straturile de jos ale societății, chiar și dintre clăcași¹⁸, număra doar arareori în rândurile sale un membru al clasei mijlocii sau al boierimii mici¹⁹. Constituind o categorie oarecum închisă, preoția era transmisă din tată în fiu²⁰, mai ales la sate, doar în cazurile în care nu dispuneau de fii sau de gineri de preoți, țărani alegând pe unul tânăr dintre ei. Oferind numeroase avantaje pe termen lung²¹, hirotonia era foarte căutată de către țărani, ea constituind singura modalitate ce le permitea ascensiunea socială, chiar și deschiderea porților clasei boierești pentru fiii lor²².

În general, preoții aveau viața și nivelul de trai asemănătoare cu ale credincioșilor în mijlocul cărora trăiau: locuiau în case modeste din lemn, aveau diferite ocupații²³, se hrăneau și se îmbrăcau la fel, în privința portului ierarhii reușind, abia la sfârșitul secolului al XVIII-lea, mai ales la orașe, impunerea purtării veșmintelor preoțești²⁴. Totuși, clericii au avut o situație privilegiată în acest timp²⁵, chiar de la începutul secolului invocându-se „dreptățile”²⁶ obținute de ei de la domnii anteriori, deși depindeau de bunăvoința acestora, perioadele de scutiri²⁷ alternând cu cele în care aveau obligații fiscale față de stat²⁸.

Cu Nicolae Mavrocordat, domnitorii fanarioți și ierarhii au inaugurat un proces de reformare vizând ridicarea nivelului cultural, material și moral al clerului și îmbunătățirea administrării mănăstirești și a vieții spirituale, în general. Astfel, în anul 1712, slujitorii altarului erau scutiți de goștină, iar în 1715 de dări, dar discontinuitatea cârmuirii, precum și esența regimului, ce nu permitea decât măsuri limitate, chiar și acestea greu de aplicat²⁹, au conferit procesului un traseu destul de sinuos.

În anul 1733, socotind că „iaste lucru necuviincios și mai vârtos nedrept ca cinul preoțesc să fie supus dăjdiilor și supărat de mâna mirenilor”, Constantin Mavrocordat acorda clerului scutirea de dările la care fusese impus de către Grigore al II-lea Ghica (1726-1733)³⁰, hotărând ca „de acum înainte ceata bisericească din toată țara Moldovlahiei care dă de două ori într'unu anu dajde la Visterie, să fie de tot nesupărată”³¹, revenirea, însă, a fostului domn aducând „dăjdii grele pe preoți și diaconi”³². Anul 1741 îl readucea pe tron pe Constantin Mavrocordat și, odată cu el, și privilegiile clerului, având a plăti dările doar cei hirotoniți necanonic și răspopii³³; el hotărâ ca preoții și diaconii „să fie slobozi de bir în veci”, considerând că „mai mult după dreptate să cade dela noi să ia, după cum și sfânta Scriptură zice, iară nu să și dea”³⁴, situația menținându-se, în general, și mai târziu. Astfel, Constantin Racoviță dispunea, în 1756, ca preoții să fie scutiți de bir și de alte dări în natură, Grigore al III-lea Ghica, în 1765, „să se erte ajutorința preoților sau cea de iarnă sau banii mucareului de vară”³⁵, în 1808 Gavriil Bănulescu vestindu-le scutirea de orice dare către stat³⁶.

În anul 1747, Grigore al II-lea Ghica le ierta preoților darea anuală către stat, de 4 galbeni, impunându-le, însă, să plătească 1 galben (4 lei vechi) pe an pentru școli, în 1750 chiar și cele străine fiind sprijinite din acești bani³⁷. Întreținerea școlilor din „banii de pe preoți” s-a menținut și în timpul domnilor următori, dar, în 1766, Grigore al III-lea Ghica, reorganizatorul lor, ușura această contribuție la 4 lei noi, celor iubitori de învățătură promițându-le, chiar, cărți domnești de milă și de scuteală ca nici de cum să nu se supere nici cu această puțină dajdie³⁸. Totuși, această sumă se încasa cu greutate, unii căutând să scape de achitarea ei prin obținerea de scutiri domnești, astfel încât au existat ani în care ea nu s-a putut obține³⁹.

În afară de banii pentru întreținerea școlilor, care constituiau principala obligație fiscală a clericilor față de stat, ei mai erau impuși ocazional la diverse contribuții, acestea neatingând, însă, cuantumul birnicilor de rând. Astfel, la 23 iunie 1767, Grigore Callimachi îi scutea de dajdia domnească, de banii ajutorinței și de cei ai mucarerului pe preoții din Iași, pe care Grigore al II-lea Ghica îi pusese „să dea „oareșcare ajutoriu”, în 1777 Constantin Moruzi (1777-1782) cerându-le preoților și diaconilor să plătească fiecare câte un leu la „cheltuiala țării”⁴⁰. Dar, constatând ulterior că aceștia „se află în mare sărăcie și în foarte proastă stare” și că cei mai mulți, neavând posibilitatea de a achita suma, erau „ocărâți și trași de către strângătorii de bani cu învăluri și închisoare și cu vătămarea cinstei lor”, și considerând că este „necuvios lucru a se defăima slujitorii Celui Preaînalt”, domnul revenea asupra hotărârii în 1780 și îi scutea de toate dările către stat, acestora rămânându-le să plătească doar banii școlilor, tot 4 lei noi și în 1785⁴¹. Dintr-o anafora a mitropolitului Iacov Stamati reieșea că, până la sfârșitul secolului, clerul a contribuit cu precizata sumă la sprijinirea instituțiilor de educație și cultură⁴², un hrisov din 1803 al lui Alexandru Moruzi (1802-1806) menționând că ea va fi plătită de către toți preoții și diaconii, chiar și de către cei care aveau cărți de scutire de la domni, episcopi sau mitropoliți⁴³.

În afară de aceste obligații fiscale, clerului îi erau impuse diferite alte contribuții, mai ales în timpul războaielor ruso-turce, cum s-a întâmplat în 1780, în timpul domniei lui Constantin Moruzi (1777-1782), în 1810, când a fost obligat să plătească 76 640 de lei pentru întreținerea armatei rusești de ocupație⁴⁴, sau în 1821, când caimacamul Ștefan Vogoridi a ordonat să fie vărsată la vistieria statului darea extraordinară a preoților pentru plata hranei turcilor staționați în țară⁴⁵.

Deși aveau o situație privilegiată în privința dărilor către stat, care au crescut neconținut între anii 1775 și 1819⁴⁶, preoții și diaconii aveau obligații fiscale specifice și față de superiorii lor ierarhici⁴⁷, ei trebuind să plătească o taxă la hirotonire și la procurarea unui nou antimis⁴⁸, darea cârjei la instalarea unui nou episcop sau mitropolit, care era de 4 lei la mijlocul secolului al

XVIII-lea⁴⁹, ploconul vlădesc⁵⁰, havaeturi și darea bastonului către protopopi⁵¹, ceea ce făcea ca starea lor materială, deși mai bună, să nu fie prea diferită de cea a păstorilor lor.

Constând în principal în pământuri, stupi, vii, case și animale, averile preoților erau similare celor ale credincioșilor, în privința dărilor pe acestea clericii beneficiind, ca și cei din principatul vecin, de un regim mai blând decât cel al altor contribuabili⁵². Deși în majoritate proprietățile lor erau modeste, existau și unii bogați, care aveau însemnate suprafețe de pământ, turme de oi și chiar țigani, dar și alții care lăsau după moarte familii foarte sărace⁵³.

Documentele vremii oferă informații despre alte diverse indeletniciri ale clericilor, pe lângă slujirea la altar și muncile din propria gospodărie, acestea fiindu-le necesare pentru asigurarea existenței lor și a familiilor lor. Cei mai mulți erau plugari, dar se întâlneau între ei și unii cu ocupații mai apropiate de menirea lor sacră, precum construirea și pictarea de locașuri sfinte, sculptarea de iconostase și de mobilier bisericesc sau tipărirea, scrierea și legarea de cărți⁵⁴. Alții, însă, prestaau pentru comunitate servicii cu totul profane, de dulgheri, fierari, cizmari, croitori, tăbăcari, cărăuși, morari, dogari, abagii, ciubari, ciubotari, tâmplari, țesători, lingurari, prisăcari, vieri, argintari ori negustori, sau participau la arendarea pământului, unii fiind chiar și zarafi sau cămătari⁵⁵, în pofida interdicțiilor canonice⁵⁶.

Venituri semnificative avea clerul și din plata serviciilor religioase – botezuri, molitve, cununii, spovedanii, sfeștanii, paraclise, panaghii, înmormântări, etc. – în bani sau în natură, mitropolitul Iacob Putneanul cerându-le creștinilor, în *Cereasca floare* (Iași, 1757), să-l respecte și să-l ajute pe preot, căci acesta „nimic nu ia în dar de la om, ci tot cu slujbă și cu osteneală...”. Totuși, împărțită mai mult sau mai puțin frățește între preoți, diaconi și cântăreți, „milostenia cea către săracii preoți” devenea neînsemnată când numărul slujitorilor era mare, deși locuitorii căutau întotdeauna să-i întrețină pe clericii lor, cărora le ofereau, după putință, bani și prinosuri din roadele pământului⁵⁷.

Ca și în secolele anterioare, țăranii făceau câte o zi sau două de clacă pentru preoți, exemplu stând, în acest sens, un document din 28 august 1800, în care mitropolitul Iacov Stamati binecuvânta mutarea unui preot din satul Măscăteni în satul Trușești, cerându-le sătenilor „a-i da cuviinciosul ajutor și de tot căsașul câte două zile de clacă pe tot anul”⁵⁸.

De obicei, bisericile erau întreținute de proprietarii satelor (mai ales boieri), care le ofereau în mod frecvent preoților pământ, lemne și alte lucruri necesare traiului, precum și o poziție privilegiată față de cea a restului locuitorilor. O “rânduială pintru preuții di pi la sati” semnată de mitropolitul Gavriil Bănulescu în anul 1811 stă mărturie a avantajelor de care aceștia se bucurau pe pământurile boierești: la 50 de case erau scutiți un preot, un diacon și un târcovnic, preotul neplătind nimic pentru 16 vite, pentru livezi și pentru o parte din vii și din semănături, și primind pășune fără a oferi ceva în schimb⁵⁹.

Nu toți preoții aveau același statut, existând între ei și unii care se bucurau de privilegii deosebite, de exemplu protopopii și preoții domnești⁶⁰, care beneficiau adesea de scutiri acordate atât de domnitori, cât și de episcopi sau mitropoliți, precum și de alte avantaje. Ca urmare a unor intervenții, și unii preoți de țară puteau primi diverse scutiri, chiar și de toate dările către visterie și chiriarih, un exemplu constituindu-l o carte de la 7 decembrie 1771 a episcopului Leon al Romanului, care acorda scutire de ploconul vlădesc unui preot din satul Măscurei, „fiind acea biserică cu puțin popor pentru chiverniseală”. Foarte favorizați erau mai ales preoții domnești din Iași, ei având diferite privilegii și prerogative de la toți domnitorii, în plus neplătind nimic statului ori mitropolitului. Astfel, documentele arată că, în 1762 „toată hrana și îmbrăcămintea lor razimă numai asupra milii domnești”, ei primind și 739 de lei și 12 bani pe an de la visterie, Grigore al III-lea Ghica oferindu-le, în 1764, venitul vădrăritului de la Odobești, iar Mihai Șuțu, în 1793, câte 20 de lei lunar fiecăruia⁶¹.

Putem, așadar, concluziona, că pe tot parcursul perioadei studiate, clerul moldovean, atât cel monahal, cât și cel laic, s-a bucurat de diferite privilegii economice și fiscale din partea domnitorilor fanarioți, a ierarhilor, a boierilor și chiar a unor persoane din clase sociale de jos, ceea ce i-a conferit o situație materială în general mai bună decât cea a altor contribuabili.

Résumé

Tout le long de la période étudiée, le clergé de Moldavie, tant celui monachal, que celui laïque, a joui de divers privilèges économiques et fiscaux de la part des princes régnants fanariotes, des prêtres et des boyards, ainsi que de la part de certaines personnes provenant de classes sociales inférieures; a cel a lui a conféré une situation matérielle, en général, meilleure que celle des autres contribuables.

NOTE:

¹ Un text din 1791 al unui călător străin enumera cele trei stări: nobilii, clerul și starea de jos, incluzând negustorimea și țărănimea, iar așezământul din 1802 pentru birul Moldovei, deosebește starea boierească, neguțătoarească, bisericească și mazălească”, vezi Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, Ed. Eminescu, București, 1981, p. 405; A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol.X, Ed. Cartea Românească, București, p. 154.

² După 1800, preponderența meritelor și culturii față de nume, avere și origine devine tot mai frecventă. (vezi Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1972, p.121).

³ Keith Hitchins, *Românii, 1774-1866*, Ed. Humanitas, București, 1998, pp. 80, 81.

⁴ Vlad Georgescu, *op. cit.*, pp. 88, 89.

⁵ *Pidalion*, Ed. Institutului de Arte Grafice “Speranța”, București, 1933, pp. 15, 343.

⁶ Ene Braniște, *Liturgia generală*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993, pp. 102-106.

⁷ *Pidalion*, pp. 15, 340

⁸ Dovadă stă o carte de preoție din 1787, în care episcopul Iacov al Romanului spunea despre un candidat „l'am povelit [orânduit] învrednicindu-l stepenii [trepte] cetețuluiși ipodiaconului, pe urmă l'am hirotonitu diaconu și preotu desăvârșitu”. Vezi și Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, Ed. Junimea, Iași, 2001, p. 391.

⁹ Vlad Georgescu, *op. cit.*, pp. 88, 89., Keith Hitchins, *op.cit.*, p. 81.

¹⁰ În general, ei proveneau din boieri mici și mijlocii, dar existau și excepții: de exemplu, mitropolitul Gavril Callimachi se trăgea dintr-o veche familie de răzeși, Iacob Stamati dintr-una de țărani sau de preoți, în timp ce Veniamin Costache era fiu de mare boier, lucru rar întâlnit.

¹¹ La Huși episcopia stăpânea moșia târgului, orașenii refuzând, din anul 1759, să achite dijma, iar în 1803, din cele 1711 sate și târguri, 215 aparțineau mănăstirilor. Vezi P. Constantinescu-Iași, Emil Condurachi, ș.a. (coordonatori), *Istoria României*, vol.III, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1964, p.389, și Keith Hitchins, *op. cit*, pp. 55, 99.

¹² Keith Hitchins, *op. cit* pp. 57, 100, Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident*, Ed. Humanitas, București, 1995, p. 144.

¹³ De exemplu, Scarlat Callimachi sporea veniturile episcopiei Hușilor prin acordarea dreptului de a percepe unele taxe de la locuitorii vetrei, pe lângă dijma din vii și livezi. Vezi A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p. 26, și Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981, p. 569.

¹⁴ Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 136.

¹⁵ P. Constantinescu-Iași, Emil Condurachi, ș.a. (coordonatori), *op. cit.*, p. 436, Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, ș.a., *Istoria României*, Ed. Enciclopedică, București, 1992, p. 256., A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. IX, p. 80.

¹⁶ Keith Hitchins, *op. cit.*, pp. 108, 133.

¹⁷ Între acestea, și transferarea taxelor asupra vânzărilor, pe care domnitorul le ceda de multe ori moșierului ecleziastic pentru a-i câștiga bunăvoința, *ibidem*, p. 133, P. Constantinescu-Iași, Emil Condurachi, ș.a. (coordonatori), *op. cit.*, p. 657

¹⁸ Nicolae Stoicescu, *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova până la Regulamentul Organic*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an. LXXXIX, nr. 3-4, 1971, p. 353.

¹⁹ Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 89.

²⁰ Ion Spiru, *Biserica și satul românesc*, în «Biserica Ortodoxă Română», an. XCVII, nr. 3-4, 1979, p. 516.

²¹ Keith Hitchins, *op. cit.*, pp. 90, 91.

²² Un exemplu elocvent este cel al fiului de preot Gheorghe Asachi, ajuns agă, așadar mare boier. Vezi A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XI, pp. 246, 247.

²³ Cu toate că Noul Testament și canoanele Bisericii prevăd ca cei ce slujesc altarului să se hrănească de la altar, acest lucru nu era respectat, clericii fiind nevoiți să aibă diverse alte ocupații pentru a putea supraviețui. Vezi *Biblia, I Cor. IX. 14., Pidalion*, p. 146.

²⁴ Utilizate în secolul al XVIII-lea doar de către ierarhi și monahi, veșmintele specifice se impun în general abia în secolul al XIX-lea. (în Simeon Reli, *Originea și evoluția istorică a costumului preoțesc la români*, în „Candela”, an. XLVI, 1935, pp. 79, 82., Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 90).

²⁵ P. Constantinescu-Iași, Emil Condurachi, ș.a. (coordonatori), *op. cit.*, pp. 401, 443, 436.. Dumitru Furtună, *op. cit.*, p. 170. Între avantajele de care se bucurau clericii erau și scutirea de vamă, de caii de olac, de podvadă, de mertice și de conace. (în Ion Spiru, *Biserica și satul românesc*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an. XCVII, nr. 3-4, 1979, p. 515.

²⁶ Între aceste „dreptăți” ale preoților în secolul al XVII-lea era și neplătirea birului de țară. Vezi Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești*, p. 384., Dumitru Furtună, *op. cit.*, pp. 170, 171.. Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, pp. 348-350.

²⁷ Nu doar preoții și diaconii se bucurau de scutiri, ci, după un obicei vechi, și văduvele și fiii lor, până la căsătorie. (în Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 350).

²⁸ În anul 1756, o delegație de preoți și de țărani de frunte bejenari îi răspundea domnitorului Constantin Racoviță, care vroia să cunoască motivul părăsirii satului, că “tot temeiul stricăciunii lor este din pricina vremelnicei nestări, adică neștiind și nefiind hotărât ce să dea bir pe an, și de aceea s’au strămutat și s’au dus în țări străine”. Vezi A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p. 121.

²⁹ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 23.

³⁰ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 351.

³¹ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești*, p. 389, Dumitru Furtună, *op. cit.*, p. 171.

³² Dumitru Furtună, *op. cit.*, p. 171; Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 593; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 351.

³³ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești*, pp. 390, 442, 443., Dumitru Furtună, *op. cit.*, p. 171.

³⁴ Cu toate că și canoanele Bisericii prevăd ca cei ce slujesc altarului să se hrănească de la altar, acest lucru nu era respectat.

³⁵ Dumitru Furtună, *op. cit.*, pp. 171, 172.

³⁶ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești*, p. 489.

³⁷ O anafora din anul 1775 a mitropolitului Gavriil Callimachi amintea de contribuția de până atunci a moldovenilor “la școala de la Sfânta Agora,” dar considera a fi “mai cu cale” ca pe mai departe să rămână dania “pentru școala țării decât pentru școalele de la alte părți străine”.

³⁸ Dumitru Furtună, *op. cit.*, p. 178.

³⁹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, pp. 172, 173.

⁴⁰ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, pp. 352, 353.

⁴¹ Dumitru Furtună, *op. cit.*, p. 179.

⁴² Angela Colin, *op. cit.*, p. 190.

⁴³ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 463.

⁴⁴ Dumitru Furtună, *op. cit.*, p. 180., Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 353.

⁴⁵ V. V. Muntean, *Statul și Biserica la români (sec. XIV-XX)*, în “Revista istorică”, tom VII, nr. 5-6, 1996, p. 444.

⁴⁶ Vlad Georgescu, *Istoria românilor*, Ed. Humanitas, București, 1995, p. 95.

⁴⁷ Ocazional, unii puteau să evite plata totală sau parțială a dărilor către ierarhi în schimbul unor servicii precum distribuirea corespondenței sau lucrul în viile sau în postăvării episcopale sau mitropolitane, devenind poslușnici. Mai existau astfel și clerici lumânărari și cerari, preoți călărăși, care serveau drept curieri, zapcii sau vătășei, care strângeau dădiile preoțești, etc., Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești*, vol. II, Ed. Ministeriului de Culte, București, 1930, pp. 77, 78; Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 91; Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 589; Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 346.

⁴⁸ Taxa pentru procurarea unui antimis nou era de 2 lei în 1749, în timpul episcopului Iacov al Rădăuților

⁴⁹ La 25 decembrie 1750, mitropolitul Iacob Putneanu i se plânga domnitorului Constantin Racoviță în legătură cu refuzul unor preoți de la biserici domnești și boierești de a plăti cei 4 lei ai ploconului cârjei, în virtutea cărților domnești de scutire. (în Dumitru Furtună, *op. cit.*, p.173).

⁵⁰ Ploconul episcopesc era, în 1827, de 5 lei anual.

⁵¹ Se pare că darea preotească întâlnită în Țara Românească sub numele de ploconul praznicului, cu ocazia hramului catedralei, nu se practica și în Moldova. (Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p.594).

⁵² Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p.351.

⁵³ Documentele vremii prezintă și astfel de cazuri, ilustrativ pentru starea economică a unora fiind și cel prezentat de un călător străin, care scria că un preot bătrân îngenunchiase în fața alaiului ambasadorului pentru a nu-i fi luat calul. (în Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*. Ed. Eminescu, București, 1981, p.357; vezi și Dumitru Furtună, *op. cit.*, p.190).

⁵⁴ Ștefan Lupșa, *Clerici români meșteșugari*, în „Studii Teologice”, an.II, nr. 7-8, 1950, pp.395, 396, 421, 422.

⁵⁵ *Ibidem.*, pp.395, 396, 423, 426., Ion Spiru, *op. cit.*, p.517., Nicolae Șerbănescu, *50 de ani de la Răscoala din 1907*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an. LXXXV, nr. 3-4, 1957, pp.221, 222., Keith Hitchins, *op. cit.*, p.101, 142.

⁵⁶ *Pidalion*, p.112.

⁵⁷ Dumitru Furtună, *op. cit.*, pp.183, 184, 186.

⁵⁸ Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei*, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1888, p.335, Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p.589., Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p.338.

⁵⁹ Dumitru Furtună, *op. cit.*, pp.192, 193, 245, 246.

⁶⁰ Preoții domnești erau cei care slujeau la bisericile de Curte, la cele mitropolitane sau episcopale, la cele ctitorite de domnitori sau la cele din orașele reședință ale ținuturilor.

⁶¹ Dumitru Furtună, *op. cit.* pp. 174, 180, 181.

NAȚIUNEA ȘI SOCIETATEA. NAȚIONAL ȘI SOCIAL ÎN EPOCA UNIRII

Dinu Balan

Schimbările profunde de la începutul modernității se regăsesc, cu o intensitate aprte. în plan social-economic. Gh. Platon considera că este vorba de transformări structurale sau “revoluții”¹. Mai demult, în epoca interbelică, Ștefan Zeletin aprecia că Tratatul de la Adrianopol a deschis calea pentru capitalul străin, care a contribuit la modernizarea societății românești și crearea unei burghezii care, treptat, din alogenă devine autohtonă². Unii autori au dus mult mai departe o asemenea idee și au elaborat, pe baza modelului centru-periferie, teorii pasionante despre “colonializarea” societății românești. Este cazul lui Daniel Chirot, care, într-o carte recent tradusă, încerca să pună în evidență, pentru perioada 1821-1864, tranziția de la un sistem politico-economic de tip protocolonial la unul de tip colonial, pe baza schimbărilor produse în structura socială și în ceea ce privește apartenența celor care controlau capitalul, pe de o parte, și a marii majorități a populației, rurală și românească, pe de alta³. În orice caz, deschiderea spre Occident, cu un impact economic hotărâtor, care a transformat Principatele într-o sursă de materii prime și o piață pentru desfacerea mărfurilor europene, a fost însoțită de o modificare a stilului de viață, care s-a răsfrânt negativ asupra țăranimii. Stipulațiile Regulamentelor Organice cu privire la statutul și obligațiile țăranilor sunt elocvente pentru înrăutățirea condiției lor⁴. Și, dacă boierimea, într-o parte semnificativă a ei – după Andrew C. Janos, mica boierime – s-a transformat într-o burghezie care a acaparat aparatul de stat, formând o birocrație, dornică mai degrabă de carieră politică decât de afaceri, constituind nucleul statului național și emancipându-l de sub tutele străină, oferind totodată protecție economică posesorilor de pământ, emanciparea țăranimii nu a fost posibilă până la reformele lui Cuza⁵. Nu întâmplător, țăranimea a fost o forță activă în perioada regulamentară, în plan social antagonismele nereducându-se, ci dimpotrivă. Dincolo de discursul egalitar, propovăduit la 1848 de pașoptiști, subordonarea problemei agrare aceleia naționale a contribuit la dănuirea “robiei clăcii” și la revolta țăranilor împotriva acestei stări de lucruri⁶. Răscoalele țărănești de la începutul anilor 1830, dar și revoltele, fuga de pe moșii, rezistența pasivă, au determinat o tensiune socială existentă pe tot parcursul epocii regulamentare⁷. După Gh. Platon, superioara înțelegere a problemei agrare de către țărani, în perioada care a precedat revoluția de la 1848, explică locul ei în programele revoluționare și justifică participarea țăranimii la evenimentele din acel an⁸.

Soluția pentru rezolvarea crizei era cunoscută: transformarea țăranului în om liber și proprietar⁹. Aceasta constituia și garanția formării națiunii române și a ridicării ei între națiunile civilizate ale Europei: “Împroprietărirea și emanciparea țăranilor e singurul mijloc de a ridica națiunea română la stima cuvenită unei națiuni civilizate și numărate între națiunile Europei [...]”¹⁰. Adăugată ideii iluministe a luminării poporului prin educație și cultură¹¹, propunerea emancipării și împroprietăririi țăranului era văzută ca o modalitate a democratizării societății românești, capabilă să asigure coerența luptei pentru îndeplinirea dezideratelor naționale. Cu atât mai mult cu cât țăranul era privit atunci, în plină epocă romantică, așa cum îl vedea mai târziu H. H. Stahl: păstrător “al curăției etnice și al tradițiilor neamului”¹².

Să nu ne pripim însă. Rare au fost opțiunile atât de radicale, precum aceea a împroprietăririi. Iar enunțarea lor doar și lipsa măsurilor concrete era congruentă retoricii pașoptiste și frazeologiei populiste uzitate în epocă.

În ceea ce-i privește pe conservatori, aceștia s-au opus cu fermitate unor idei îndrăznețe în plan social. Invocarea armoniei și ordinii sociale ca imperative ale evoluției societății și teama boierilor față de emanciparea populației¹³ au determinat o menținere a țăranilor în condiția

injustă de clăcași. Or, tocmai această ordine socială “deosebea cel mai mult Principatele Dunărene de lumea apuseană și le dădea un caracter oarecum medieval în viața lor politică și economică”¹⁴. Revista “Conservatorul” propunea menținerea sistemului în funcțiune, adică a clăcii. Pentru îmbunătățirea situației țăranilor se propuneau doar măsuri ameliorative, nu reforme de profunzime¹⁵. Nici nu e de mirare, în condițiile în care însăși existența claselor sociale era negată¹⁶. Chiar și progresiști precum Ion Codru Drăgușanu, apreciau că “feudalism n-au (sic!) esistat” în Principatele extracarpatiche, iar decăderea socială a țăranului, ajuns “ca și simbolul servitutei”, este pusă pe seama terorii arendașilor și a exploatării din partea clasei superpuse¹⁷. Sau cum se exprima L. Thouvenel, “În Muntenia, sultanul apăsa asupra domnitorului, domnitorul asupra boierilor și boierii asupra țăranilor. Există o tiranie ierarhică [...]”¹⁸. Cu toată situația lor dificilă, țăranii sunt speranța regenerării națiunii¹⁹. O situație posibil de identificat pe întregul continent, unde, datorită ecloziunii ideilor herderiene și răspîndirii concepțiilor romantice, țăranii întruchipează geniul și specificul național²⁰. Aceasta în ciuda faptului că secolul al XIX-lea este un secol de pronunțate divizări și confruntări sociale. Căci ideea purității și originalității țăranimii servea direct scopurilor naționale. Iar dificultățile sociale au fost surmontate de “consolidarea instituțiilor statului și așezarea ideologiei naționale, ca religie a unității, peste diviziunile sociale”²¹.

Și străinii făceau distincția între “poporul de jos” și “clasele de sus”, considerându-i pe săteni partea cea mai pură a națiunii. J. E. Neigebaur oferă o caracterizare antagonică a celor două straturi ale societății: “Poporul valah, un neam de oameni foarte frumoși, se deosebește prin obiceiurile sale simple, curățenie și sinceritate; dar cei din clasele de sus s-au molipsit în mare măsură de tarele Fanarului și aproape că au devenit ei înșiși greci”²². Iar Hippolyte Castille aprecia că cei mai mulți membri ai clasei conducătoare românești nu erau pământeni, ci coborâtori din familiile venite cu domnii fanarioți²³. “Fondul națiunii se compune – scria un alt francez – din țărani; deși rămas religios, devotat muncilor agricole; deși și-a conservat tradițiile și limba străbunilor; deși există o răbdătoare resemnare, o credință în continuitatea rasei românești, o speranță într-un viitor mai bun, țăranul poartă stigmatele unei lungi suferințe, ale privațiunilor și greutăților unui crud servaj; a devenit întunecat, tăcut, egoist, abrutizat”²⁴.

Pașoptiștii au pretenția de a se identifica cu țăranii, dar nu reușesc decât să se constituie în “legatari ai națiunii întregi”²⁵. În fond, fac parte dintr-o lume diferită de aceea a țăranilor. Educați în Occident și asumându-și vocația de “trezitori” ai națiunii și de instrumente ale realizării statului-națiune, sunt ruși ireversibil de popor, fapt pe care-l simt ei înșiși, deși, uneori, această realitate îi deranjează mai puțin²⁶. A. D. Xenopol considera că “relațiile între clasa conducătoare (altădată boierii) și țărani, au luat numai de la un timp încoace caracterul politic. [...] Mai înainte era între boieri și țărani numai un raport economico-social”, situație existentă până în secolul al XIX-lea²⁷. Așadar, ei nu formau nici măcar un corp politic coerent. Există conștiință națională în afara unei conștiințe politice? Se poate ajunge la conștiință politică fără proprietate și alfabetizare?

Ruptura e vizibilă și în limbă. Participant la evenimentele de la Blaj, din mai 1848, Alecu Russo conștientiza discrepanța dintre limba folosită de revoluționari și cea țărănească. Fruntașii revoluției transilvănene se risipeau într-o “babilonie de cuvinte stropșite și smulse din latinește”²⁸. Evident, un limbaj neînțeles de țărani, ca și “pompoasa frazeologie” a lui Heliade Rădulescu²⁹. S-a spus că masa plebei era foarte apropiată de palierul ideilor elitei românești și că ea a fost influențată nemijlocit, cel puțin în Transilvania. I-a ajutat legătura dintre speranțele democratice și instituția credinței, slujitorii Bisericii și mesajul acestora³⁰. Doar că – aflăm de la Sorin Antohi – acest nou discurs ideologic rezultat prin fuziunea discursului liturgic și a celui științific, cuprindea, în dimensiunea sa neliturgică, o noutate “deconcertantă” a lexicului, iar, pe de altă parte, drepturile și nevoile invocate de propaganda revoluționară nu erau cele solicitate de țărani³¹.

Țăranul reprezenta mai degrabă un element de decor, absolut necesar pentru a fi invocat în justificarea acțiunilor pașoptiștilor. Privirea aruncată asupra sa are o pronunțată tentă etnologică, mai puțin o lucidă apreciere a situației sale sociale și naționale. Este încărcat,

simbolic, cu atributele perenității și purității naționale. Iată un exemplu, redat în “Alăuta românească”: “[...] simțirea plină de entuziasm ce m-au cuprins la una din reprezentațiile unde sătenii, în a lor port național aducea înaintea ochilor mei icoana acelor vechi romani păstori. aceasta era chiar o credincioasă probă a costumului celui antic.

Mi s-a părea acest mare popor [roman] înturnat între noi, începând o carieră nouă și potrivit cu înrăurirea timpului de astăzi menind a lui a doua mărire, numai prin folosuri cătră omenire și prin câștigarea acelu feliu de slavă deosăbită care însămnază adevărata întemeiere a civilizației și a cării scopos este numai îndeplinirea meșteșugurilor, a științelor și a tuturor virtuților ce le însoțesc”³².

Această situație era agravată de pasivitatea țaranului român. Într-un memoriu de la sfârșitul epocii fanariote, se aprecia că “Le paysan n'est actif que pous ses premieres besoins et son moral est presque nul”³³. Să se fi schimbat situația în epoca pașoptistă? Principele Nicolae Suțu, un conservator, relatează că, la 1848, “la noi poporul era liniștit și inofensiv. Nu s-ar fi impresionat, afară doar de o momeală sigură, pe care boierii nu erau prea interesați s-o dea”³⁴. Evident, pașoptiștii au proiectat idealurile lor asupra națiunii, încercând să evidențieze faptul că revoluția de la 1848 reprezintă o revoluție a întregului popor³⁵, sau, în formularea lui Ion Ghica: “Cugetătorul și organizatorul a fost națiunea”³⁶. Situația era foarte diferită în Transilvania, unde contradicțiile sociale și naționale, foarte puternice, convergeau, iar elita politică și culturală a românilor se identifica cu aspirațiile întregii comunități românești³⁷.

Revenind la Principatele extracarpatiche, imaginea “mozaicului social”, a unui sistem anacronic ce împarte “societatea locuitorilor pământeni și omodoxi în șaptesprezece clase sau caste, fiecare cu denumirea ei, cu calitatea proprie în bazele Constituției [în fapt, a Regulamentului Organic – n. ns. D.B.], înaintea legilor și naintea prejudecăților sociale”, reprezintă o dovadă peremptorie a conștiinței divizării națiunii³⁸. Nu poate, de aceea, să ne mire prioritatea acordată de mase aspectelor sociale și urmărirea “interesului național” în măsura în care li se inocula maselor ideea conform căreia construirea statului-națiune era calea de rezolvare a problemelor proprii³⁹. Căci, aprecia Iorga, “Țeranii nu voiau nici libertate, nici egalitate, nici constituție: toate acestea li se păreau ca închipuirile unor rătăciți. Ei voiau numai pământ, pământ propriu, cu drept de moștenire, pe care mulți dintre revoluționari voiau să li-l dea. Aceasta era pentru ei chestia cea mai însemnată; restul numai o aparență strălucitoare și trecătoare”⁴⁰. Nici în vremea lui Cuza nu s-a schimbat această percepție. Contemporan cu evenimentele, Nicolae Suțu considera că votul maselor pentru a consacra lovitură de stat din 2/14 mai 1864 nu era decât “votul smuls unei populații care nu-și dădea seama la ce încercare era supusă și care totdeauna n-a știut decât să asculte cu ochii închiși de autoritate, oricare ar fi fost ea.

La noi masele n-au altă opinie decât cea care li se vâra în cap de către agenții puterii: o primesc orbește pentru că niciodată nu le-a fost dat să judece și asta pe bună dreptate”⁴¹ [subl. ns. D.B.].

Nu a existat o preocupare continuă centrată pe nevoile țaranului. În deceniul al treilea din veacul al XIX-lea, Ionică Tăutul, considerat unul dintre cei mai “liberali” autori ai vremii, se ridică împotriva marii boierimi, în calitatea ei de deținătoare a privilegiilor economice și a puterii politice, propunând o serie de reforme care să permită și accesul altor categorii la beneficiile protipendadei. Marii boieri erau înfierăți ca “vrăjmași ai patriei”, “puii năpârcii”, dar lipsesc, din propunerile lui Tăutul, măsurile pentru sprijinirea țăranilor⁴². În aceeași perioadă, Eufrosin Poteca deplângea extorcarea țăranilor de către boieri și robia Țiganilor. Deși exista un sens social al “rumânilor”, colorat cu o expresie xenofobă – “săracii rumâni” fiind contrapuzi lacomilor venetici -, poziționarea boierilor (greci?) în afara comunității românești este motivată, mai degrabă, religios și umanitar⁴³.

Această dimensiune umanitară se păstrează și în anii 1840. Kogălniceanu saluta dispoziția legislativă a Adunării Obștești a Moldovei din 1844, de “dezrobire a Țiganilor mănăstirești și a celor a[fi] ocărnuirii”, în temeiul iubirii de oameni, al progresului (“fii ai veacului nostru”) și a contribuției la gloria patriei (“ne înalță țara deopotrivă cu staturile cele mai civilizate, în privirea principiului moralului și a dreptății”) ⁴⁴. Emanciparea s-a și produs, ca

urmărire a unor legi în acest sens, din anii 1840 și 1850. Apelul său pentru răscumpărarea țăganilor boierești invocă noblețea inimilor stăpânilor de robi și principiul fraternității tuturor oamenilor⁴⁵.

Anii 1840 vor cunoaște însă și ideile democratice, răspândite, prin intermediul acțiunilor revoluționare. "Scănteia cerească a emancipației"⁴⁶ a fost vehiculată în timpul revoluției de la 1848 în Țara Românească. Cei care au explicat țăranilor că soarta lor se poate schimba prin lupta împotriva relelor pricinuite "nații românești [de] sistemul boierilor până acum" și i-au pus să jure că "să vor lupta până la moarte pentru nația românească și pentru aceea constituție"⁴⁷ au fost pașoptiștii, conducători ai revoluției. Acest lucru a fost posibil și prin mutațiile conceptuale survenite în perioada pașoptistă⁴⁸. O identificare a poporului cu națiunea este evidentă, chiar dacă există o supraapreciere a primului termen – poporul –, perceput ca fiind viu, organic, capabil să personifice națiunea, să o idealizeze și să o apropie de fiecare individ, ca o categorie ce înglobează alte noțiuni importante, precum societatea, națiunea, statul⁴⁹.

Vom insista în rândurile următoare asupra locului și rolului problemei agrare în constituirea unei comunități naționale, în viziunea revoluționarilor de la 1848 în Țara Românească. Prin articolul 13 al *Proclamației de la Islaz* se cerea emanciparea clăcașilor și înapoierea lor prin despăgubire⁵⁰. În viziunea lui Bălcescu, revoluția de la 1848 se cuprinde, în întregime, în acest articol 13, celelalte puncte fiind o reproducere, în forme mai evoluat, a programului revoluției de la 1821⁵¹: "Românul proprietar, acesta este glasul poporului la 1848". Importanța acestei probleme era recunoscută la 9/21 iulie 1848, când Guvernul provizoriu din Țara Românească a emis decretul pentru constituirea Comisiei proprietății, în care urma să intre un număr egal de "proprietari" și săteni, în fiecare județ trebuind să fie ales câte un reprezentant din fiecare categorie. Scopul era de a da "o soluție frățească" problemei agrare⁵². La 5/17 august 1848, un decret al Locotenentei domnești decidea apropiata deschidere a lucrărilor Comisiei și numea președintele (Alexandru Racoviță) și vicepreședintele (Ion Ionescu de la Brad)⁵³. Cu numai două zile înainte, o proclamație către proprietarii de moșii "cei reacționari" le solicita rezolvarea problemei agrare, în propriul lor interes⁵⁴.

La 9/21 august 1848, C. A. Rosetti, directorul Ministerului Dinăuntru, deschidea lucrările Comisiei proprietății, trasându-i sarcina de a îndepărta "singurul nor ce a întunecat libertatea noastră", anume "chestia proprietății". Adresându-se reprezentanților sătenilor, le declara că ei se confundau cu țara, că erau 2,5 milioane și "pâinea ce hrănește pe tot omul voi o dați". Tot lor le revenea datoria să apere și să "fericească" țara. Proprietarilor, C. A. Rosetti li se adresa ca fiind "partea cea mai inteligentă a nației" și le spunea că Dumnezeu "a făcut pământul pentru toți". Răspunderea lor era imensă, întrucât, prin deciziile pe care urmau să le ia, influențau decisiv "firul vieții românilor"⁵⁵.

Dezbaterile Comisiei proprietății s-au desfășurat în opt ședințe, între 10/22 august și 18/30 august 1848 (doar în 15/27 august s-a făcut o pauză)⁵⁶. La 19/31 august 1848, deputații "proprietari" au determinat Locotenenta domnească să suspende lucrările Comisiei⁵⁷.

Principalele aspecte care rețin atenția în ceea ce privește atitudinea și doleanțele țăranilor, exprimate în cadrul lucrărilor Comisiei, sunt următoarele:

1. Invocarea "sfintei Constituții" (programul de la Islaz)⁵⁸;
2. Respingerea Regulamentului Organic, care era apreciat de țărani ca fiind un "[...] jug de fer și robime, pus în capul nostru cu silnicie și fără de scirea obșteștii țări a românului"⁵⁹;
3. Incriminarea clăcii ca robie⁶⁰. Chiar și o parte a reprezentanților proprietarilor au recunoscut că sistemul clăcii îi împovărează peste măsură pe țărani⁶¹;
4. Au obținut ca munca să fie declarată "sfântă", în cursul celei de-a treia ședințe, din 12/24 august 1848⁶²;
5. Au dat dovadă de patriotism și sentimente naționale⁶³.

Având convingerea apartenenței la patrie, deputații săteni din Comisia proprietății vorbeau de "muma patrie"⁶⁴. Rolul țăranilor în apărarea pământului strămoșesc era evidențiat de Neagu Benescu, în prima ședință, din 10/22 august 1848, a Comisiei proprietății: "[Pământul] L-a păzit plugarul, vierul și toți locuitorii de pământ, cu sabia smereniei sale și cu sudoarea vieții

sale; cu smerenia au împlânzit sabia vrăjmașului, cu sudoarea au hrănit atât pe vrăjmași, la cari mulți s-au jertfit, cât și trecerea unei puteri asupra alteia”⁶⁵. Conștiința faptului că țărani formează patria reiese și din cuvântul deputatului sătean Ilie Ghenoiu, care afirma că “Aceasta e Țara Românească de la Neamț până la Muscel, de la munți până la Dunăre” și că țara nu este “îngrădită cu gard de nuele, ci cu fiii noștri”⁶⁶. Țăranii reprezentau statul, în viziunea deputatului Neagu Benescu: “[...] noi suntem Statul și noi suntem și Vistieria”⁶⁷. Tot el afirma: “Dacă statul nu va avea putere, eată noi îi dăm putere și nu vom lăsa a se rușina statul nostru de națiile vecine”⁶⁸. Iar un alt deputat țăran completa: “Poporul român este statul, pentru că el împlinește toate câte se cer în țara aceasta”⁶⁹.

Poate cea mai remarcabilă doleanță legată de apartenența la corpul națiunii este aceea de a fi considerată parte a națiunii, cu toate drepturile ce decurg de aici: “[...] întindeți mâna – se adresa Badea Albulescu boierilor – a încheia toate clasele societății într-un singur corp pe care să-l putem numi fără rușine Nația Română”⁷⁰. Acesta era dreptul țăranilor, căci, argumenta deputatul sătean Iordache Buga, “La orice cerere a mumei noastre patrii, suntem în picioare, că aceasta este dreptate și frăție”⁷¹.

6. Au cerut împrumutarea, chiar cu răscumpărarea clăcii: “vrem să ne răscumpărăm de robie! să fim proprietari”⁷².

Această problemă a stârnit, evident, controverse între țărani și boieri. Reprezentanții proprietarilor au prezentat claca drept o chirie. Deputatul Lenș definea, la 11/23 august 1848, claca “o simplă chirie, o indemnizație din partea săteanului către proprietar”⁷³. El a prezentat și un calcul al “chiriei”, adică claca și dijma, însumând 107 lei și 10 parale de fiecare pogon primit în folosință⁷⁴.

După ce deputații “proprietari” au obținut recunoașterea și declararea proprietății ca “sfântă” – argumentele proprietarilor fiind prezentate în ședința din 12/24 august⁷⁵ -, Lenș declara la 14/26 august: “Principiul expropriației, dacă nu va călca sfințenia proprietății, îl primesc; altminterlea nu-l primesc”, ceea ce era un paradox. Accepta exproprierea doar în urma cunoașterii prealabile a câtimei de pământ ce urma a fi cedată clăcașilor⁷⁶. Un alt reprezentant al boierilor, Cernătescu, cerea ca împrumutarea să nu fie “silnică” (pentru boieri, se înțelege!)⁷⁷, iar deputatul Robescu aprecia, în ultima zi a dezbaterilor (18/30 august), că împrumutarea nu se putea face decât “prin rugăciuni, iar nu prin silă”. El se împotriva celor “cari vor a pune sarcini grele pe umeri slabi” (adică ale proprietarilor!)⁷⁸.

Reprezentanții sătenilor au cerut ca un sfert din întinderea moșiilor să fie destinat împărțirii în loturi pentru țărani⁷⁹. Preotul Neagu Benescu cerea pământ “pentru patru boi, două vaci, zece oi, un cal și doi rămători”, adică, calcula el, între 8 și 14 pogoane⁸⁰. Ilie Ghenoiu socotea că nu era suficient “un peticel de pământ”, ci “un petec îndestul”⁸¹. În ședințele din 17 și 18 august, țărani au acceptat și principiul despăgubirii⁸². Au respins însă propunerea deputatului Pleșoianu, formulată în ședința din 17/29 august, de a se acorda țăranilor doar câte două pogoane de pământ⁸³, precum și pe aceea a deputatului Robescu, exprimată a doua zi, care propunea 20 de stânjeni pătrați, în jurul satului⁸⁴.

Situarea pe poziții ireconciliabile în chestiunea proprietății i-a determinat pe proprietari de pământ să solicite și să obțină dizolvarea Comisiei proprietății, fără nici o urmărire practică pentru țărani. Astfel, în ciuda sentimentelor naționale exprimate de reprezentanții țăranilor, cu siguranță sub înrăurirea ideilor naționale ale clasei educate, divizarea s-a perpetuat și a fost suficientă pentru a menține săteanul în starea sa dificilă și injustă, de dăruire a tuturor energiilor sale pentru supraviețuirea lui și a familiei⁸⁵. Astfel, rămăneau fără acoperire declarațiile de principiu, altminteri extrem de generoase: “Fiecare român de aci înainte este cetățean”⁸⁶. Vocația misionară a unui “popol care s-a sculat să pue în practică Evanghelia, care are drept bază dreptatea și frăția”⁸⁷ era doar afirmată, nu și confirmată. Țăranul avea să fie invocat în continuare drept chintesență a națiunii, dar drepturile sale erau ignorate. Conștiința apartenenței sale la națiunea română era împiedicată să se dezvolte.

După 1848, urgența rezolvării chestiunii agrare a fost trecută în plan secund, determinantă fiind “emanciparea țării” sau măcar “o reformă radicală a instituțiilor sale”, cum

raporta consulul Franței la București către ministrul Lamartine, încă din 14/26 martie 1848. El evidenția că cei mai radicali doreau “ansamblul libertăților politice”, iar moderații optau pentru reforme “imperios comandate de principiile umanității, justiției și de interesul general”⁸⁸. În același timp, o petiție transmisă domnitorului Țării Românești, Gh. Bibescu, în aprilie 1848, solicita, pe lângă reforme în cadru regulamentar, unirea “acestor deosebite clase și a le cufunda în interesul comun al patriei”⁸⁹. Principiile revoluționare, inclusiv improprietărea sătenilor⁹⁰, sunt umbrite de urgența chestiunii naționale, cu deosebire după lovitura de stat a lui Napoleon al III-lea din Franța și izbucnirea războiului Crimeii. C. A. Rosetti scria: “Sunt democrat împielit dar nu smintit. [...] Pe acest tărâm voiesc stindardul național. *A fi o nație, fără a mă ocupa astăzi de chestiile sociale*”⁹¹.

Dar, totodată, pașoptiștii își exprimau opinia că poporul reprezintă “adunarea tuturor oamenilor dintr-o țară” și este necesară transformarea individului în cetățean, pentru a sigura suveranitatea națiunii⁹². Era vremea, declara Kogălniceanu, ca și “țăranul să fie privit ca cetățean”⁹³. Doar așa era posibilă unirea, considerată, în programul revistei “Steaua Dunării”, “interesul vital al patriei”, “singurul mod în stare de a consolida naționalitatea românilor”. de a satisface “dorința vie și logică a mării majorității a românilor”⁹⁴.

Ideea era reluată și dezvoltată de Costache Negri, în dezbaterile Adunării ad-hoc a Moldovei. La 18/30 decembrie 1857, el a formulat o propunere de improprietărea a țăranilor, arătând că “în marea familie a unei nații [...] binele obștesc cuprinde neapărat în sine și binele fiecăruia în parte”, iar pentru a asigura apărarea și dezvoltarea țării, “trebuie ca elementul cel mai numeros și temeinic a[le] acestei țări să fie strâns legat de ea, încât pentru a apăra ceva trebuie să aibă și ceva de apărut [...]”⁹⁵. În fapt, nu exista nici o diferență între aceste argumente și acelea formulate cu câțiva ani în urmă de Bălcescu: “[...] pentru a avea o patrie, spre a o putea apăra. și a apăra naționalitatea noastră este de neapărată trebuință a face pe țăran proprietar; fără aceasta nu e viitor, nu e naționalitate [...]”⁹⁶. Ideea se va insinua mai puternic în timpul domniei lui Cuza. Un articol nesemnat din ziarul “Dimbovița” semnală faptul că “nici o altă chestiune nu poate să aducă o mai mare schimbare în lucrurile țării decât îmbunătățirea soartei a 5 milioane de români. *A face ca toți țăranii să devie mici proprietari, ar fi a-i face cetățeni*”⁹⁷ [subl. ns. D.B.].

Pledoaria în favoarea drepturilor pentru țărani și a improprietării lor este dusă de Kogălniceanu, cu pragmatismul caracteristic, în paralel cu acțiunile concrete pentru realizarea acestui deziderat. În ședințele Adunării Elective din Iași, din februarie 1861, el declara: “Cel de pe urmă cuvânt al Convenției [din 1858] este *fondarea naționalității române*. Și ca mijloc puternic întru aceasta ea a ales, a prescrip *rădicarea claselor de gios!* [...] înaintea interesului privat să ne gândim la interesul cel obștesc, ca înainte de a ne ocupa de moșiile cele mici ale noastre să ne ocupăm de moșia cea mare, *România*, cum făceau părinții noștri [...]”. Trebuia cointeresat “*greul poporului*”, căci “două mii de boieri nu fac o nație”⁹⁸. Iar în discursul cu privire la proiectul de lege rurală, rostit în ședința din 27 martie 1861, motiva necesitatea legii agrare prin aceea că “atinge interesele cele mai vitale a unei țări, ea atinge nu numai pe proprietarii de moșii, dar și un milion de locuitori, într-alte cuvinte însăși *Nația*”⁹⁹.

Sub guvernul lui Kogălniceanu, după realizarea loviturii de stat din 2/14 mai 1864, motivată de refuzul Adunării Elective de a aproba proiectul de lege rurală susținut de primul ministru¹⁰⁰, s-a reușit adoptarea reformei agrare¹⁰¹, care urma să intre în vigoare la 23 aprilie/5 mai 1865. A reușit legea, prin desființarea clăcii și improprietărea țăranilor¹⁰², să modifice “condiția politică”¹⁰³ a țăranimii? Dacă ar fi să-l credem pe prințul Nicolae Suțu, nu. Referindu-se la detronarea lui Cuza¹⁰⁴, omul politic conservator scria în *Memoriile* sale: “Națiunea n-a participat, prin urmare, deloc la răsturnarea lui Cuza. Poporul asistă la desfășurarea evenimentelor cu cea mai desăvârșită indiferență și n-are nici o opinie”¹⁰⁵. Și memorialistul extindea judecata sa aspră la nivelul tuturor claselor: “Nu! O națiune cu mase absolut ignorante, cu o clasă mijlocie lipsită de luminile civilizației și care se pătrunde de doctrinele cele mai înaintate, spunându-i-se că reprezintă progresul, a cărei inteligență e împărțită după concepții în două tabere ostile ce predomină alternativ, o națiune hrănită cu teorii sterile, căreia după zece

ani de eforturi zadarnice nu i-au putut imprima cel dintâi pas spre progres material și spre prosperitate, nu poate sub asemenea auspicii decât da înapoi în loc să avanseze”¹⁰⁶.

Era o opinie tranșantă, dură, dar lucidă asupra societății românești. Iar țăranul român, care, în ciuda reformei agrare și a legii instrucției, a continuat să trăiască după un standard de viață foarte scăzut și a fost un factor pasiv al derulării vieții politice până după primul război mondial, putea avea, la mijlocul secolului al XIX-lea, o anume concepție despre națiune și – prin unele “elite” ale sale – cum erau deputații sătenilor în Comisia proprietății de la 1848 – să intuiască și chiar să afirme apartenența la corpul național. Cu toate acestea, asumarea unei identități naționale și participarea sa în procesul de construire a națiunii a fost scăzut în epocă. Votul censitar a contribuit la perpetuarea unei atări stări de lucruri. Nici nu trebuie să ne mire, dacă avem în vedere faptul că situația nu era, din acest punct de vedere, prea diferită în restul continentului. Chiar și în Franța, transformarea țăranilor în cetățeni, având conștiința deplină a apartenenței lor la națiunea franceză, s-a produs târziu, în ultima treime a secolului XIX și la începutul secolului XX¹⁰⁷.

Résumé

Cette étude poursuit la relation entre le problème social et le problème national dans l'époque du Règlement Organique. On analyse les causes de cette relation complexe et l'évolution des rapports entre les boyards et les paysans dans la période pre- et post-révolutionnaire.

D'une attention à part ont bénéficiés les travaux de la Commisios de la propriété de 1848, étant évidentiées les doléances des paysans, leurs arguments étant contremis à ceux des boyards.

L'idée centrale de l'étude est celle de l'appartenance de la classe paysanne à la communauté nationale, par la résolution de la crise: donc la transformation du paysan en homme libre et propriétaire.

NOTE:

¹ Gh. Platon, *Geneza revoluției de la 1848. Introducere în istoria modernă a românilor*, Iași, Editura Junimea, 1980, *passim*. Vezi și Idem, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. I, Iași, Editura Universității “Al. I. Cuza”, 1995 (cit., *infra*, Gh. Platon, *Studii...*), pp. 144-166: *Geneza revoluției române de la 1848*.

² Șt. Zeletin, *Burghesia română. Originea și rolul ei istoric*, ed. a II-a, notă biografică de C. D. Zeletin, București, Editura Humanitas, 1991, *passim*.

³ Daniel Chirot, *Schimbarea socială într-o societate periferică. Formarea unei colonii balcanice*, cu o prefață a autorului pentru ediția în limba română, traducere și postfață: Victor Rizescu, București, Editura Corint, 2002, pp. 147-193, cap. 6: *Tranziția la colonialismul modern (1821-1864)*.

⁴ Vezi și Andrew C. Janos, *Modernization and decay in historical perspective: the case of Romania*, în Kenneth Jowitt (ed.), *Social Change in Romania, 1860-1940: A Debate on Development in a European Nation*, Berkeley, Institute of International Studies, 1978, pp. 78-82.

⁵ *Ibidem*, pp. 82-84. Pentru boierimea din Moldova secolului al XIX-lea și ascendența ei socială, vezi Gh. Platon, Alexandru Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică (Date statistice și observații istorice)*, București, Editura Academiei Române, 1995, pp. 91-129.

⁶ I. C. Filitti, *Principalele Române de la 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentul organic*, București, Tip. Bucovina, 1934, p. 80 și *passim*.

⁷ Valerian Popovici, *Cauzele mișcărilor țărănești din Moldova oglindite în rapoartele comisiilor de anchetă din anii 1831-1833*, în “Studii și cercetări științifice”, seria a III-a, Științe Sociale, Iași, V, 1954, 3-4, pp. 439-487; Idem, *Date noi cu privire la organizarea și reprimarea răscoalelor țărănești din*

Moldova din anul 1831, în "Studii și cercetări științifice", Iași, Istorie, VII, 1956, fasc. 1, pp. 107-131; Gh. Platon, *Cu privire la pribegirea locuitorilor din Moldova în anul 1834*, în "Analele științifice ale Universității <<Al. I. Cuza>>", Iași, Istorie-filologie, 1958, 4, pp. 49-60; Idem, *Izgonirea locuitorilor răzvrătiți de pe moșii. Contribuții la cunoașterea frământărilor țărănești din Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în "Analele științifice...", Iași, S. a III-a, a. Istorie, monografii. 1, 1966; Idem, *Contribuții la cunoașterea frământărilor țărănești din Moldova în preajma și în timpul anului revoluționar 1848. Strămutarea locuitorilor*, în "Studii și articole de istorie", București, Editura Academiei, IV, 1962, pp. 131-164; Idem, *Una din formele de luptă a maselor țărănești împotriva exploatarei feudale în Moldova în preajma și în timpul revoluției de la 1848: fuga peste hotare*, în "Revista arhivelor", an VI, nr. 1, 1963, pp. 141-155; A. Macovei și D. Vitcu, *Pagini de istorie socială. Frământări țărănești în Moldova (1848-1859). Studiu și documente*, Iași, Casa Editorială "Demiurg", 1997, etc.

⁸ Gh. Platon, *Masele în revoluția română de la 1848*, în Idem, *Studii...*, I, p. 187.

⁹ N. Bălcescu, *Despre starea soțială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri*, în Idem, *Opere*, I/1, ed. critică de G. Zane, București, 1940.

¹⁰ Cf. articolul *Din România*, în "Gazeta Transilvaniei", XXIV, 1861, nr. 6, p. 25, apud G. Bariț, *Scrieri social-politice*, studiu și antologie de Victor Chereșteșiu, Camil Mureșan, George Em. Marica, București, Editura Politică, 1962, p. 174.

¹¹ *Educația (creșterea)*, în "Foie pentru minte, inimă și literatură", II, 1839, nr. 11, pp. 83-84, nr. 12, p. 94, reluate în G. Barițiu, *op. cit.*, p. 52.

¹² H. H. Stahl, *Satul*, în "Criterion", nr. 6-7, 1935, p. 3. Vezi și Claude Karnoouh, *Românii. Tipologie și mentalități*, traducere de Carmen Stoean, București, Editura Humanitas, 1994, p. 71.

¹³ Vezi "Conservatorul", (1856-1857), pp. 85, 98.

¹⁴ T. W. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale. 1856-1866*, Iași, Editura Alfa, 2000, p. 9.

¹⁵ "Conservatorul", p. 155.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 107, 112, 117.

¹⁷ Ion Codru Drăgușanu, *Peregrinul transilvan*, ed. Romul Munteanu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1956, pp. 104, 106.

¹⁸ L. Thouvenel, *La Valachie en 1838*, în "Revue de deux mondes", nouv. sér., vol. XVIII, p. 570, apud T. W. Riker, *op. cit.*, p. 7.

¹⁹ Ion Codru Drăgușanu, *op. cit.*, pp. 106, 108.

²⁰ Anne-Marie Thiesse, *Crearea identităților naționale în Europa. Secolele XVIII-XX*, traducere de Andrei-Paul Corescu, Camelia Capverde și Hiuliano Sfichi, Editura Polirom, Iași, 2000, p. 115 și *passim*.

²¹ L. Boia, *Două secole de mitologie națională*, București, Editura Humanitas, 1999, p. 103.

²² Johann Ferdinand Neigebauer, *Die Donau-Fürstenthümer. Gesammelte Skizzen geschichtlich-statistisch-politischen Inhalts*, Breslau, 1854-1856, I, p. 5, apud K. Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german 1775-1918. Un studiu imagologic*, în românește și introducere de Dumitru Hîncu, București, Editura Univers, 1995, p. 123.

²³ Hippolyte Castille, *Portraits politiques et historiques aux dix-neuvième siècle: Le Prince Alexandre Ghica IX, caimacam de Valachie, et Nicolas Conaki-Vogorides, Caimacam de Moldavie*, Paris, 1857, p. 47, apud T. W. Riker, *op. cit.*, p. 8.

²⁴ G. Le Cler, *Le Moldo-Valachie. Ce qu'elle a été, ce qu'elle est, ce qu'elle pourrait être*, Paris, E. Dentu, 1866, pp. 135-136.

²⁵ Cf. Andreia Roman, *Le populisme quarante-huitard dans le Principatès Roumaines*, Bucarest, Les Éditions de la Fondation Culturelle Roumaine, 1999, pp. 8, 75-82 și *passim*.

²⁶ *Ibidem*, p. 134 și urm. Și *passim*.

²⁷ A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice în România*, vol. I, *De la origini până la 1866*, partea I, București, Albert Baer, 1910, pp. 4-5.

²⁸ Apud G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ediție Al. Piru, Editura Minerva, București, 1982, p. 194.

²⁹ *Ibidem*, p. 136. Ideea exprimată de noi, aici, este consecința meditației pe marginea excelentului studiu al lui S. Antohi, *Cuvintele și lumea. Constituirea limbajului social-politic modern în cultura română*, în Idem, *Civitas imaginis. Istorie și utopie în cultura română*, ediția a II-a revăzută, Iași, Editura Polirom, 1999, pp. 153-196.

- ³⁰ Ioan Chindriș, *Vocația creștină a Școlii Arelene*, în Idem, *Naționalismul modern. Eseuri infidele*, Cluj-Napoca, Editura "Clusium", 1996, pp. 96-97.
- ³¹ S. Antohi, *Utopie și revoluție a la roumaine: 1848*, în Idem, *Civitas imaginalis*, ed. cit., pp. 99-100.
- ³² "Alăuta Românească", [7 noiembrie 1837], Supliment la nr. 88 al "Albinei românești", p. 370.
- ³³ Cf. Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769-1830. Répertoire et textes inédites*, Bucurest, Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, 1970, p. 100.
- ³⁴ *Memoriile Principelui Nicolae Suțu*, traducere Georgeta Penelea Filitti, București, Editura Fundației Culturale Române, 1997, p. 180.
- ³⁵ *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, București, Editura Carol Göbl, vol. III, 1903, (cit., *infra*, *Anul 1848...*), p. 39.
- ³⁶ I. Ghica, *Opere*, I, ed. îngrijită de Ion Roman, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1956, p. 324.
- ³⁷ Cf. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.
- ³⁸ Cezar Bolliac, *Mozaic social*, în Idem, *Scrieri*, II, ediție de Andrei Rusu, București, Editura Minerva, 1983, p. 134.
- ³⁹ Despre sensul ridicării țăranilor, în temeiul luptei împotriva obligațiilor cu caracter feudal, a contradicțiilor de clasă, la 1848, vezi Apostol Stan, *Aspecte ale mișcării țărănești în timpul revoluției de la 1848 în Țara Românească*, în "Studii și materiale de istorie modernă", București, II, 1960, pp. 155-186; Dan Berindei, *Contradicțiile de clasă în desfășurarea revoluției muntene de la 1848*, în "Studii", XI, 1958, nr. 3.
- ⁴⁰ Apud S. Antohi, *op. cit.*, p. 103.
- ⁴¹ *Memoriile Principelui Nicolae Suțu*, pp. 344-345.
- ⁴² Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, cuvânt înainte, studiu introductiv, note de Emil Vîrtosu, Editura Științifică, București, 1974, pp. 79-93: *Strigare norodului Moldaviei către boierii pribegiți și către Mitropolitul [1821]*.
- ⁴³ Eufrosin Poteca, *Către episcopul Argeșului*, [17/29 august 1826], în vol. *Antologia gândirii românești. Sec. XV-XIX, Partea I*, București, Editura Politică, 1967, pp. 184-185.
- ⁴⁴ M. Kogălniceanu, *Opere*, vol. I, *Beletristica, studii literare, culturale și sociale*, text stabilit, studiu introductiv, note și comentarii de Dan Simonescu, București, Editura Academiei, 1974, p. 552: *Dezrobirea țăganilor*.
- ⁴⁵ *Ibidem*, p. 553.
- ⁴⁶ "Popolul suveran", I, nr. 15, din 2 august 1848.
- ⁴⁷ Eufrosin Poteca, *Ce am făcut eu în mănăstire de la iunie 1848 până acum, la februarie 13, anul 1849?*, apud *Antologia gândirii românești*, I, pp. 191-192. Pentru mai multe detalii, vezi Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. II, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, pp. 689-699: *Propaganda revoluționară prin comisari*.
- ⁴⁸ Vezi, pentru clarificări conceptuale, Victor Neumann, *Neam, popor sau națiune? Despre identitățile politice europene*, București, Editura Curtea Veche, 2003, *passim*.
- ⁴⁹ Vezi, de exemplu, C. Bolliac, *Populul*, în Idem, *Scrieri*, ed. cit., II, pp. 119-121.
- ⁵⁰ Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească în epoca pașoptistă (1830-1860)*, vol. I, antologie, studiu și bibliografie de P. Cornea, text stabilit, note și medalioane biografice de M. Zamfir, București, Editura pentru Literatură și Artă, 1969, p. 55. Istoricul Stevan K. Pavlowitch, *Istoria Balcanilor: 1804-1945*, trad. de Andreea Doica, prefață de Lucian Leuștean, Editura Polirom, Iași, 2002, p. 55, scria despre *Proclamația de la Islaz* că reprezintă "un amestec ambiguu de idealuri constituționale și reforme agrare" [subl. ns. D.B.].
- ⁵¹ N. Bălcescu, *Question économique des Principautés Danubiennes*, în Idem, *Opere*, II, ed. Gh. și Elena Zane, București, Editura Academiei, 1982, p. 76. Vezi și Idem, *Reforma socială la români*, în loc. cit., p. 157.
- ⁵² *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. II, București, 1902, pp. 359-360. Vezi și Cornelia Bodea, *op. cit.*, II, p. 705.
- ⁵³ *Anul 1848...*, III, pp. 243-244.
- ⁵⁴ Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 706 și urm.
- ⁵⁵ *Anul 1848...*, III, pp. 293-294.

⁵⁶ Procesele verbale ale acestor ședințe se regăsesc în *Ibidem*, pp. 321-326 (ședința I, din 10/22 august); pp. 341-345 (ședința a II-a, din 11/23 august); pp. 361-370 (ședința a III-a, din 12/24 august); pp. 390-399 (ședința a IV-a, din 13/25 august); pp. 437-443 (ședința a V-a, din 14/26 august); pp. 464-476 (ședința a VI-a, din 16/28 august); pp. 491-498 (ședința a VII-a, din 17/29 august); pp. 511-518 (ședința a VIII-a, din 18/30 august). Dezbaterile Comisiei proprietății sunt incluse și în Cornelia Bodea, *op. cit.*, pp. 713-764. Vezi și Apostol Stan, *Le probleme agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie*, Bucarest, Édition de l'Academie, 1971, *passim*.

⁵⁷ *Anul 1848...*, III, pp. 541-542. Vezi și Cornelia Bodea, *op. cit.*, pp. 765-766: *Dizolvarea Comisiei proprietății – Decret nr. 460 al Locotenenței domnești, 19/31 august*.

⁵⁸ *Anul 1848...*, III, pp. 367-368, 467-468. Vezi și *Ibidem*, p. 496: "Noi ne ținem cu toții de sfânta Constituție".

⁵⁹ *Ibidem*, pp. 366-367. Vezi și *Ibidem*, pp. 392 și 395. Pentru apărarea, de către boieri, a prevederilor Regulamentului în chestiunea agrară, vezi *Ibidem*, de exemplu pp. 325-326, 343.

⁶⁰ *Ibidem*, pp. 344, 364.

⁶¹ Deputatul Radu Ceașescu își cerea iertare pentru faptul de a-i fi "robit" pe țărani. El recunoștea, la 13/25 august: "voi erați robi și mai robi încă decât țăgani" (*Ibidem*, p. 391).

⁶² *Ibidem*, p. 366.

⁶³ Iată câteva exemple din declarațiile țăranilor: "noi suntem Statul" (*Ibidem*, p. 494); "Poporul român este statul" (*Ibidem*, p. 517); "Dacă statul nu va avea putere, eată noi îi dăm putere" (*Ibidem*, p. 495); "întindeți mâna a încheia toate clasele societății într-un singur corp pe care să-l putem numi fără rușine Nația Română" (*Ibidem*, p. 442); "La orice cerere a mumei noastre patrii, suntem în picioare [...]" (*Ibidem*, p. 518), etc.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 518.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 324.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 443.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 494.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 495.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 517.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 442.

⁷¹ *Ibidem*, p. 518.

⁷² *Ibidem*, p. 494. Vezi și p. 493.

⁷³ *Ibidem*, p. 343.

⁷⁴ *Ibidem*, pp. 393-394.

⁷⁵ *Ibidem*, pp. 362-363 și 369.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 440.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 441.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 514.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 439.

⁸⁰ *Ibidem*, pp. 491-492.

⁸¹ *Ibidem*, p. 517.

⁸² *Ibidem*, mai ales pp. 493-494 și 517.

⁸³ *Ibidem*, p. 498.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 516.

⁸⁵ Cf. "Popolul suveran", I, nr. 16, din 6 august 1848 și nr. 17, din 9 august 1848.

⁸⁶ *Ibidem*, nr. 1, din 19 iunie 1848, p. 3.

⁸⁷ *Ibidem*, nr. 39, 11 septembrie 1848, p. 159.

⁸⁸ *Anul 1848...*, I, București, 1902, pp. 159-160.

⁸⁹ *Ibidem*, pp. 376-378.

⁹⁰ C. D. Aricescu, *Memoriile mele*, în Idem, *Scrieri alese*, ediție îngrijită de Dan Simonescu și Petre Costinescu, prefată de Ștefan Cazimir, București, Editura Minerva, 1982, p. 190.

⁹¹ C. A. Rosetti, *Correspondența*, ed. de Marin Bucur, București, Editura Minerva, 1980, p. 273: către I. Ghica, 17 aprilie 1854.

⁹² N. Bălcescu, *Manualul bunului român* [1852], în *Antologia gândirii românești*, I, pp. 285-287.

⁹³ M. Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, București, 1967, p. 234.

⁹⁴ Apud P. Cornea, M. Zamfir, *op. cit.*, I, p. 133.

⁹⁵ Costache Negri, *Scrieri social-politice*, ed. de E. Boldan, București, Editura Politică, 1979, p. 70.

⁹⁶ N. Bălcescu, *Despre împrăștierea țăranilor*, în *Opere*, II, p. 25.

⁹⁷ "Dâmbovița", 1, nr. 79, 18 iulie 1859.

⁹⁸ M. Kogălniceanu, *Opere*, III, Partea I, București, Editura Academiei, 1983, p. 388.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 420.

¹⁰⁰ Despre preliminariile diplomatice ale acestei acțiuni, vezi Dumitru Ivănescu, *Preliminariile diplomatice ale loviturii de stat din 2/14 mai 1864*, în vol. *Itinerarii istoriografice*, Iași, 1996, p. 155 și urm. Dintre lucrările mai vechi pe această temă, trimite, pentru logica și claritatea prezentării, la Al. Lapedatu, *Austria și lovitura de stat de la 2/14 mai 1864. Cu trei serii de acte inedite privitoare la acest eveniment*, București, 1946.

¹⁰¹ *Acte și legiuri privitoare la chestia țărănească*, adunate de D. C. Sturdza-Scheianu, I, 2. București, 1907, pp. 892-903.

¹⁰² Pentru detalii, dintre multele lucrări consacrate legii rurale, trimitem la una din cele mai complete, anume N. Adăniloae, Dan Berindei, *Reforma agrară din 1864*, București, Editura Academiei, 1967.

¹⁰³ Vezi Gr. Chiriță, *Condiția politică a țăranimii în epoca Unirii. Contribuția ei la crearea României moderne (1856-1866)*, în "Revista de Istorie", 37, 1984, 1, pp. 13-28, 2, pp. 149-166.

¹⁰⁴ Asupra acestui moment, vezi, mai ales, Dumitru Vitcu, *11 februarie 1866 – hermeneutica unei preînsoțiri revoluții*, în AIIIX, 29, 1992, pp. 159-182.

¹⁰⁵ *Memoriile Principelui Nicolae Suțu*, ed. cit., p. 375.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 378.

¹⁰⁷ Eugen Weber, *La Fin des terroirs. La modernisation de la France rurale 1870-1914*, Paris, Fayard, 1983.

GHEORGHE ASACHI – UN SEPARATIST „AVANT LA LETTRE”

Gheorghe Gabriel Cărăbuș

Născut în târgușorul Herța, la 1 martie 1788, în ziua Sfintei Dochii*, „homonimă cu Dochia sau Dacia”¹, Gheorghe Asachi se trage, atât după mamă, cât și după tată, din înaintași de origine transilvăneană².

Tatăl său, Lazăr Asachi (sau Asachievi, cum mai era cunoscut), cleric, originar din Ardeal, era „bărbat învățat, aprenuind o educație clasică”³, și „un preot cum puțini se găseau în vremea aceea”; cunoștea mai multe limbi, călătorise mult și era „om citit”, iar pentru cultura sa, „mitropolitul Veniamin Costache îl avea în mare cinste”, lucru dovedit și de faptul că în toamna anului 1803 acesta l-a chemat de la Lemberg (sau Lvov, Lwow) și, la 6 septembrie, l-a numit „protoiereu [în alte materiale, «protopresviter»] a toată Moldova”, dându-i însărcinarea de a supraveghea totodată și întregul cler ieșean⁴. După moartea soției sale, Lazăr Asachi se călugărește (probabil prin 1820), luând numele de Leon, și după numai un an „capătă” funcția de arhimandrit al mitropoliei Moldovei, însă acest lucru nu va dura pentru mult timp fiindcă a murit și el curând (mai exact, în 1825)⁵. În ceea ce privește mama lui Gheorghe Asachi, pe numele de fată Elena Nicolau, aceasta era fiica lui Niculai Ardeleanu, preot din Târnăuța, dar originar tot din Ardeal, mai exact din satul Teaca Oltului, de unde pribegise în urma unor tulburări cauzate de o invazie turcească de la începutul secolului al XVIII-lea⁶. Pregătirea educațională a „tânărului” Gheorghe Asachi a început astfel „chiar din familia părintelui său, de la care va fi primit – după obiceiul timpului – învățăturile începătoare”, și se presupune că el a urmat chiar „școala începătoare din Herța”, unde funcționa dascălul Ștefan Raerezul⁷.

Mai departe, familia și școala din Herța nu puteau însă oferi un sistem încheiat de cunoștințe, iar Lazăr Asachi, ca să dea fiilor săi Gheorghe și Petru o pregătire de mai mare prestigiu, s-a gândit la un centru cultural de peste hotare, întrucât Academia domnească din Iași funcționa monoton, cu profesori greci și având ca limbă de predare greaca. În aceste condiții, el a ales Lemberg-ul. Ba mai mult, ca să poată urmări îndeaproape pregătirea celor doi, în vara anului 1795 s-a mutat acolo cu întreaga sa familie. Astfel, începând din anul următor, de la o vârstă deci de 8 ani, Gheorghe Asachi și-a continuat studiile în limbile polonă, latină și germană la un gimnaziu din Lemberg, iar mai apoi, după absolvirea gimnaziului, urmează în cadrul Universității de acolo și cursurile Facultății de Filozofie, Litere și Științe – și anume, logica, matematica, istoria naturală, fizica, metafizica și etica, urmând și un curs special de arhitectură⁸; desfășurate în perioada anilor 1802-1804, studiile universitare vor fi întrerupte înainte de a promova în totalitate și examenele anilor al doilea și al treilea, și, în consecință, neterminând facultatea, tânărul Asachi „nu a putut obține titlul de doctor în filozofie și nici diploma de inginer și arhitect, cum va afirma el mai târziu”⁹.

Astfel, bazele culturii enciclopedice a lui Asachi se datorează deci, în primul rând, acestui mare centru cultural european, unde, sub influența unora dintre profesorii universității, i s-au înfiripat și concepțiile sale iluministe. Drept consecință, chiar și fără obținerea diplomelor menționate mai sus, Gheorghe Asachi a fost cel care „la începutul secolului al XIX-lea posedă în Moldova cea mai întinsă cultură”¹⁰.

Nevoit să vină în 1804 la Iași, unde, după cum am văzut, tatăl său fusese chemat și numit între timp, de către mitropolitul Veniamin, prim-protopop al mitropoliei Moldovei, tânărul Asachi nu v-a rămâne aici decât pentru foarte puțin timp. Îmbolnăvindu-se de friguri și fiind sfătuit de medicul Welther să schimbe clima, și dorind totodată să își continue studiile, după îndemnul tatălui său și al mitropolitului Veniamin, care i-a asigurat mijloacele materiale acordându-i o bursă din partea Eforiei Școalelor, el pleacă, la 16 iulie 1805, la Viena¹¹. Aici a

studiat astronomia și matematicile superioare cu celebrul astronom Tobie Bürg, precum și pictura, până în aprilie 1808, și, de asemenea, a avut ocazia de a vedea intrarea armatelor franceze și chiar pe împăratul Napoleon. Nu în ultimul rând trebuie menționat și faptul că, „evenimentele petrecute la Viena între 1805-1808 i-au înlesnit lui Asachi să cunoască îndeaproape ideile revoluției burghize din Franța și să-și însușească unele dintre ele”¹².

În acest context al invadării Austriei de către francezi și al războiului dintre aceștia din urmă, pe de o parte, și ruși și austrieci, pe de altă parte, merită de reținut că, deși amiralul Ciceagoff, comandantul armatelor rusești de ocupație din Moldova, i-a oferit gradul de locotenent și un post în corpul inginerilor, totuși, Gheorghe Asachi a preferat să-și continue studiile clasice la Roma¹³, unde, de altfel, a și plecat la 13 aprilie 1808. Și asta cu toate că oferta îi fusese făcută chiar la insistențele tatălui său.

În drumul său spre „cetatea eternă”, Asachi și-a rezervat timp îndestulător ca să viziteze pe îndelete localitățile prin care trecea – Triest, Veneția, Padova, Ferrara, Bologna și Florența. Ajuns la destinație în dimineața de 11 iunie, el va rămâne doar pentru două luni, la 19 august îndreptându-se spre sud, unde, „din oraș în oraș”, va ajunge la Napoli („Neapole”) și Pompei¹⁴. De altfel, deși abia sosit la Neapole, Asachi nu a putut rezista tentației ca, împreună cu un grup de turiști și artiști, să viziteze și Vezuviul, al cărui pitoresc și grandoare l-au determinat să ia hotărârea de a coborî singur în craterul fumegând, „în entuziasmul privitorilor ce-l aclamau cu *«Vivo il Moldavo!»*”. În astfel de condiții, „emoția trebuie să fi fost mare și, după propriile-i afirmații, [...] la coborâre, el a semnat într-o condică, cu numele de «Georgie Moldoveanu»”¹⁵.

În sfârșit, înapoiat la Roma, de unde nu va mai pleca până în 1812, începe să studieze literatura Renașterii și cea clasică (luministă, preromantică și romantică) latină și italiană, arheologia, pictura și sculptura¹⁶. În cei patru ani cât a stat în Italia, Asachi a dedicat picturii „o mare parte a timpului său”, însă, cu toate acestea, el nu a intenționat niciodată „să se consacre în întregime picturii”, iar dacă la Roma a avut totuși, „ca executant”, o activitate în domeniul plastic mult mai bogată decât în țară, aceasta s-a datorat faptului că acolo „n-a fost prins și absorbit de alte numeroase activități care să-l împiedice”; ba mai mult, se afla „într-un mediu artistic care-l predispunea spre manifestare” și s-a mai întâmplat să se ivească, în viața sa, și Bianca Milesi, fiica unui negustor bogat originar din Milano și refugiat la Roma, și ea cu preocupări culturale și artistice¹⁷. Cei doi s-au cunoscut în anul 1809 la Vatican, într-un magazin cu articole de pictură din Piața Spaniei („Piazza di Spagna”). Tânără (născută în mai 1790), frumoasă, inteligentă, instruită și cu educație aleasă (studiase matematicile, filozofia și pictura), și frecventând, ca și Asachi, atelierelor unor artiști precum pictorul Michele Keck sau renumitul sculptor Antonio Canova, Bianca va stârni în inima acestuia simțăminte de dragoste sinceră și profundă, care deși va rămâne însă „absolut platonice, spirituală”, totuși va dăinui „prefăcută în pură idee” până în 1849 (în ciuda faptului că ea avea să se mărite în 1825 cu doctorul francez Mojon, cu care va avea trei copii), când aceasta avea să se stingă din viață la Paris, fiind atinsă de holeră¹⁸. Astfel, această iubire avea să îl înalțe sufletește, trăgându-l „din vulgul compatrioților” și reușind „să-l facă din pictor poet”¹⁹, însă, după cum el însuși va recunoaște, i-a trezit nu numai simțăminte poetice, ci „i-a insuflat și dragostea de țară și de neam. Abia acum a devenit el un daco-român conștient de chemarea lui”²⁰. În aceste condiții, entuziasmantele sale poezii, pline de sentimente cu adevărat patriotice, au atras atenția italienilor, care îi recompensară meritele prin acordarea distincției de „membru extraordinar” al Societății Literare din Roma („Società letteraria romana”)*.

De altfel, la Roma, în acest „leagăn al civilizației clasice”, Asachi a văzut și studiat toate monumentele care au păstrat, și încă mai păstrează, „gloria și mărirea Romană”, cum ar fi, spre exemplu, Columna lui Traian – cel mai de seamă și concludent edificiu Roman ce păstrează vie dovada originii poporului român²¹. Astfel, el a luat contact, „așa cum îl îndemnase tatăl său” – atât studiind arheologia, cât și făcând cercetări în Arhivele Vaticanului, pentru a găsi documente privitoare la Dacia – cu „România, chiar la uricul ei”²², și, animat fiind și de lupta Școlii Ardelene, ale cărei idei „îi dădeau impulsul unui contact cât mai direct și mai intens cu latinitatea istorică și culturală a Romei”, a citit „cu asiduitate” cărțile din biblioteca Vaticanului,

urmărind problemele legate de istoria patriei sale, condiții în care a descoperit, în traducere engleză, manuscrisul „*Istoria Imperiului Otoman*” al lui Dimitrie Cantemir²³.

Terminându-și studiile și la Roma, Gheorghe Asachi consideră momentul oportun pentru a se întoarce în țară, drept pentru care, la 22 iunie 1812, părăsea „cetatea eternă”, și, după ce trecea prin Constanța și Galați (drumul său desfășurându-se cu vaporul), la 30 august sosea la Iași²⁴. Avea 24 de ani, iar cu aceasta procesul instrucției sale lua sfârșit. Oricum, întoarcerea sa în Moldova a fost și rezultatul unei alte împrejurări. Tocmai în acel an 1812, Napoleon I se pregătea să atace Rusia, iar generalul Miollis, comandantul garnizoanei franceze din Roma, pe care Asachi îl cunoscuse prin intermediul aceleiași Bianca Milesi, i-a destăinuit că suveranul francez intenționa ca, după finalizarea expediției contra rușilor, „să restatormicească vechiul regat al Daciei”, fapt pentru care l-a și sfătuit să se întoarcă în Moldova, „ca să joace un rol important în această măreață operă politică”²⁵. Astfel, stăpânind o cultură superioară solidă și multilaterală, optimist, cu dor de muncă și încrezător în forțele sale, „călăuzit de o ideologie liberală progresistă și de o puternică dragoste de patrie și popor”, și însuflețit de gândul renașterii Moldovei, el spera să joace un rol important „de restaurator” în țara sa²⁶.

De altfel, tema renașterii, atât de răspândită în iluminismul românesc, era „o urmare logică a concepțiilor privind evoluția istorică a Principatelor, a teoriei vârstelor, a conștiinței faptului că Moldova și Țara Românească nu mai ocup[au] în veacul al XVIII-lea locul pe care-l [ocupaseră] în timpul lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul, că sistemul de valori pe care se întemeia societatea sub domniile fanariote însemna o deviere de la sistemul de valori străbune”. Astfel, unul dintre cei care au cerut și cântat „renașterea românilor prin ei înșiși” a fost Gheorghe Asachi – care făcea acest lucru și prin scrierea poeziei „Viitorul”, în 1812²⁷.

Oricum, trebuie reținut faptul că, șederea tânărului Asachi în Italia, din perioada anilor 1808-1812, a avut o influență covârșitoare asupra formației sale intelectuale, artistice și, nu în ultimul rând, politice. În consecință, se poate cu ușurință constata că „aproape tot ce a gândit și întreprins [...] mai târziu poartă pecetea studiilor sale umaniste făcute la Roma”, care de fapt au încununat pregătirea temeinică însoțită la Lemberg și Viena²⁸. De asemenea, climatul politic existent în Italia acelor ani – frământată de o serie nesfârșită de mișcări ce vor pregăti „*Risorgimento*”-ul – și, în consecință, contactul foarte strâns avut la Roma cu ideologia burgheziei apusene, va contribui la întărirea conștiinței sale naționale²⁹.

Astfel, atât pregătirea sa multilaterală căpătată în străinătate (de la filozofie la literatură, de la matematică la pictură, de la istorie și arheologie la muzică), cât și cunoașterea câtorva limbi (polona, germana, italiana, latina, dar și franceza, engleza și rusa), sau contactul cu valorile culturii europene, ca și cu unii dintre creatorii lor (ca membru al Societății literare italiene) au făcut din Gheorghe Asachi „nu numai un om cu o vastă cultură și cu vederi foarte largi”, dar și un mare patriot³⁰.

Oricum, evenimentele politice naționale și internaționale care au avut loc în timpul și imediat după întoarcerea sa în Moldova – armatele lui Napoleon au suferit o înfrângere dezastruoasă, iar Basarabia fusese ruptă de Moldova și luată sub stăpânire rusească – „il obligă pe Asachi să coboare din sfera iluziilor făurite la Roma pe terenul unei triste realități”. Astfel, în condițiile în care în locul „visatului regat al întregii Dacii” tânărul Asachi își găsește chiar și mica patrie înjumătățită, iar conducerea ei dată în continuare pe mâna fanariților, în fruntea statului aflându-se domnitorul Scarlat Calimah, el va înțelege clar, chiar de la început, cât de grea era „lupta de afirmare națională a românilor”³¹.

„Omul literat”*

Cu toate neajunsurile începutului de veac XIX, prezentate mai sus, Asachi – „umanist de autentică vibrație” – a fost cucerit tot mai mult de ideea, conformă cu spiritul epocii sale, precum că un popor se poate afirma „nu numai prin actele politice, ci și prin viața sa spirituală”³².

În acest context, gândurile și proiectele sale au configurat „un amplu program luminist ce venea în continuarea mișcării ideologice, care cuprinsese țările române încă din veacul al XVIII-lea”, program a cărui primă urgență trebuia să devină „introducerea limbii române în toate

formele de manifestare intelectuală [...], întrucât de ea atârna, în măsură hotărâtoare, afirmarea condiției naționale și succesul operei de luminare a poporului și de primenire a patriei”³³.

De altfel, în Moldova aceluși timp „exista un om cu o capacitate deosebită”, om ce lucra pentru mersul înainte al țării de la est de Carpați și care îl mai sprijinise pe Asachi și în trecut: era mitropolitul Veniamin Costache, care, de altfel, își exprimase ideile patriotice în numeroase „precuvântări”, deschizând drumul unui „promițător început de culturalizare”³⁴. Mai mult, domnitorul Scarlat Calimah, deși fanariot, era totuși un om instruit și, prețuind cultura aleasă a tânărului Asachi și faptul că acesta era poliglot, îl numește în februarie 1813 în funcția de impiegat referent („referendar”) la Departamentul Afacerilor Externe, unde se simțea nevoia unui cunoscător al mai multor limbi străine³⁵.

Foarte curând după acest moment, Asachi va lua o serie de inițiative culturale foarte îndrăznețe, cerute de necesitățile economice, sociale și politice ale vremii, angajându-se astfel în lupta pentru cultura națională³⁶. În fapt, el găsisese în țară, încă de la întoarcerea sa din Italia, o oarecare tradiție sub raport cultural, tradiție pe a cărei bază se puteau deci fixa elemente noi³⁷. Mai mult, cum era și firesc, pentru a da expresie cerinței fundamentale de introducere a limbii române în toate formele de manifestare intelectuală, Asachi s-a gândit, în primul rând, la școală, drept pentru care el va cheltui o imensă energie cu scopul de a organiza și dezvolta învățământul public în limba națională³⁸.

În aceste condiții, și ținând cont de faptul că, după cum am mai menționat, grecii fanarioți puseseră mâna pe toate dregătoriile țării, iar „cărturarilor pământeni” nu le mai rămăsese decât varianta meseriei de hotarnici, care nu putea fi îndeplinită decât de persoane pe deplin cunoscătoare de limba română, tânărul Asachi s-a gândit să se folosească de cunoștințele sale de „inginer civil”, drept pentru care a și făcut o propunere de înființare a unui curs de „inginerie și hotarnicie” care să fie cu predare în limba română. Cererea sa era, de altfel, susținută și de Epitropia școalelor, în frunte cu mitropolitul Veniamin³⁹. Astfel, considerând acest „ram de învățătură mai mult ca o meserie, lipsită de cunoștințele clasice, ce dezvoltă sentimentul național”, domnitorul Scarlat Calimah și „dascălii școlii grecești”^{*} nu au pus nici un fel de piedică noii inițiative și, ca atare, cursul a fost aprobat prin „anaforaua” din 15 noiembrie 1813, iar Gheorghe Asachi a fost numit ca profesor⁴⁰. Astfel s-a ajuns că în 1814 el a „paradosit” „pentru întâia oară [...] în limba română un curs de matematică teoretică și aplicație practică de geodezie și arhitectură”⁴¹, iar timp de patru ani lecțiile lui s-au succedat cu regularitate: aritmetica în 1814, algebra în 1815, geometria în 1816 – aceste științe fiind considerate de bază pentru cei ce urmau să treacă la „înalta matematică” – și, în final, ingineria și arhitectura în 1817, respectiv 1818⁴². Prin aceasta, Asachi a făcut pentru prima dată dovada că „științele” se pot preda și în limba română, nu numai în limba greacă, cum se considera până în acel moment, iar pentru „ținerea” în cele mai bune condiții a acestor cursuri – cu toată lipsa termenilor tehnici în limba națională – el a și redactat în românește „un tratat de aritmetică, algebră, geometrie, trigonometrie și geodezie practică”, ce va fi tipărit mai târziu⁴³.

Mai mult, la finele celor patru ani de studiu, după susținerea de către cursanți (printre care se număra și însuși fiul domnitorului – Alexandru Calimah, viitorul ambasador al Porții la Viena, și Teodor Balș – viitorul Caimacam al Moldovei), la data de 18 iunie 1818, a „examenului general”, unde au fost obținute rezultate foarte bune, „epitropii” Veniamin Costache, Scarlat Ghica, Constantin Mavrocordat și Mihail Sturdza constatau în raportul lor către domn, datat din 8 februarie 1819, că „un curs de matematică este mai bine când e predat cu lămurire, decât când e predat fără dânsa”, adică fără explicații în limba română⁴⁴.

Totuși, cursul ținut de Asachi la Academia domnească din Iași a deschis și lupta fâțișă dintre exponenții grecismului și cei ai românismului deoarece a atras cu sine, încă din perioada imediat următoare deschiderii sale, nemulțumirea profesorilor greci, care au început a nu vedea cu ochi buni succesul de care se bucura și, în consecință, începând cu luna martie 1816, când ca director al instituției amintite era angajat D. P. Gobdelas, au trecut la acțiuni de defăimare a tânărului profesor, atât printre dascăli, cât și chiar față de domn⁴⁵. Astfel s-a ajuns ca datorită

intrigilor acestora, ȧesute cu viclenie, cursul sĂ nu mai funcȧioneze ȧncĂ din anul ce a urmat absolvirii primului ciclu de cursanȧi, deveniȧi ingineri hotarnici.

Cu toate acestea, Asachi a demonstrat prin rezultatele obȧinute cĂ „ȧnvĂȧturile ȧnalte pot fi predate ȧn limba romĂnĂ” ȧi, chiar mai mult, cĂ ele „pot fi ȧinute de profesori autohtoni”, iar meritele sale nu au putut fi trecute uȧor cu vederea de cĂtre domnitor nici mĂcar ȧn momentul suspendĂrii cursului sĂu, fiindcĂ altfel nu se poate explica cum de el ȧi-a pĂstrat totuȧi, chiar ȧi ȧntr-o astfel de situaȧie, „titlul de profesor, postul de bibliotecar ȧi locuinȧa sa de la Academia DomneascĂ”⁴⁶.

O altĂ importantĂ realizare a sa ȧn domeniul ȧnvĂȧmĂntului a fost reorganizarea Seminarului de la Socola, reorganizare realizatĂ din ȧnsĂrcinarea mitropolitului Veniamin – care de altfel ȧl ȧi ȧfiinȧase ȧn 1803. Astfel, ȧn 1819, ȧn calitate de „referendar sau director la epitropia ȧcoalelor”, Asachi a alcĂtuit un proiect ȧn acest sens, care de altfel a ȧi fost aprobat, drept pentru care ȧn 1820 a plecat ȧn Transilvania cu scopul de a aduce de acolo „elemente noi pentru seminar”. La ȧntoarcere, el era ȧnsoȧit de oameni precum Ion Manfi, Vasile Fabian-Bob, Vasile Pop sau Ion Costea, reuȧind astfel sĂ sporeascĂ numĂrul profesorilor de la Socola ȧi sĂ facĂ posibilĂ introducerea ȧi rĂspĂndirea „ideilor scumpe latinisȧilor”⁴⁷.

ȧirul iniȧiativelor ȧndrĂzneȧe ale tĂnĂrului Asachi a fost ȧnsĂ apoi ȧntrerupt, ȧn februarie 1821, de „rĂscoala eterisȧilor”, numitĂ ȧi „Revoluȧia GreceascĂ”, deoarece de teama turcilor, pe de o parte, ȧi a cruzimilor ȧnfĂptuite de cetele greceȧti, pe de altĂ parte, el a fost nevoit ca, alĂturi de alȧi moldoveni – printre care se afla ȧi tatăl sĂu ȧi mitropolitul Veniamin, sĂ se refugieze peste Prut⁴⁸.

ȧn condiȧiile ȧn care, la ȧntoarcere, noul domn al Moldovei, Ioniȧ Sandu Sturza, l-a numit agent diplomatic al Moldovei la Viena, unde a funcȧionat ȧntre 30 noiembrie 1822 – februarie 1827. Gheorghe Asachi a dispĂrut pentru o vreme din viaȧa cultural-artisticĂ ȧi educaȧionalĂ a Moldovei.

Oricum, ȧn martie 1827, dupĂ reȧntoarcerea sa de la Viena, Asachi a fost numit „referendar al Epitropiei ȧnvĂȧturilor Publice”, „post de conducere ȧi supraveghere a ȧnvĂȧmĂntului public”, calitate ȧn care a desfĂșurat mai bine de douĂ decenii o prodigioasĂ activitate de renaȧtere culturalĂ ȧi artisticĂ a țĂrii, o adevĂratĂ luptĂ pentru organizarea ȧcolilor naȧionale din Moldova, urmĂrind neabĂtut douĂ obiective principale, ȧi anume: sporirea numĂrului de ȧcoli „pentru a se bucura de binefacerile luminii ȧi copiii din pĂturile sociale de jos”, respectiv „dezvoltarea conȧtiinȧei naȧionale prin limbĂ ȧi artĂ”⁴⁹. De altfel, „pentru serviciile aduse țĂrii”, el a ȧi fost ridicat la 20 septembrie 1827 la rangul de „vel ĂgĂ”, iar aceastĂ ȧnaintare ȧn rang a fost cu atĂt mai preȧioasĂ, cu cĂt s-a fĂcut nu numai pe temeiul strĂduinȧelor sale ȧn domeniul cultural, „spre luminarea simpatrioȧilor”, ci ȧi pentru serviciile aduse statului ȧn calitate de agent diplomatic la Viena⁵⁰.

Un an mai tĂrziu, Asachi a reuȧit sĂ deschidĂ la Trei Ierarhi o „ȧcoalĂ normalĂ”, de doi ani, ȧi un gimnaziu cu duratĂ de patru ani – Gimnaziul Vasilian, cunoscut ȧi sub numele de ȧcoala VasilianĂ ȧi numit astfel ȧn cinstea domnitorului Vasile Lupu, cȧtorul care, cu veacuri ȧnainte, pusese acolo bazele unui „ȧnvĂȧmĂnt ȧnalt”⁵¹. Instituȧie cu predare atĂt ȧn limba romĂnĂ cĂt ȧi ȧn limbi strĂine, Gimnaziul Vasilian a primit acceptul de funcȧionare din partea domnitorului Ioniȧ Sandu Sturdza prin hrisovul din data de 28 martie 1828, hrisov care, de altfel, constituie actul de ȧfiinȧare a ȧnvĂȧmĂntului superior ȧn Moldova⁵².

Pe linia ȧnfĂptuirilor sale, se cuvin menȧionate, de asemenea, ȧi colegiul de la Trei Ierarhi, deschis pe lĂngĂ Gimnaziul Vasilian, sau tipo-litografia „Institutul Albinei” (ianuarie 1832) – care, fiind prima tipo-litografie din Moldova, avea sĂ reprezinte una dintre cele mai mari izbĂnzi ale lui Asachi pe plan cultural⁵³.

ȧn condiȧiile ȧn care, dupĂ cu se ȧtie, Asachi a fĂcut parte, ca secretar, din delegaȧia Moldovei desemnatĂ a redacta, ȧn comun cu comisia munteanĂ, *Regulamentul Organic*, demn de remarcat este faptul cĂ, la insistenȧele sale, ȧn art. 419 al *Regulamentului Organic* s-a prevĂzut recunoaȧterea „ca averi a ȧcoalelor casele din Trei-Ierarhi ȧi moȧiile donate de Vasile Lupu”; de asemenea, acelaȧi *Regulament*, rĂspunzĂnd stĂruinȧelor aceluiaȧi Asachi, „regula ȧi ȧnvĂȧmĂntul

public”, fapt care, ulterior, alături de perspicacitatea și perseverența acestuia de a se folosi în munca sa energică, care a avut rezultate extraordinare, de prietenia cu Mihail Sturdza, noul domn al Moldovei începând cu anul 1834, îl va ajuta foarte mult în munca sa de extindere numerică a școlilor românești și de îmbunătățire a învățământului, mai ales că prin acest act se „punea la dispoziția sa [adică a învățământului public] și oare-care mijloace materiale”⁵⁴ și se stipula obligativitatea ca „cursul tuturor învățăturilor publice” să fie în limba „moldovenească”⁵⁴.

Astfel, în 1834, urmare a stăruințelor lui Asachi, Mihail Sturdza a aprobat înființarea unei școli de fete la Iași, care era de altfel și prima școală de fete din Moldova și care a început să funcționeze de la 1 noiembrie același an, iar la 16 iunie 1835 avea să fie inaugurată Academia Mihăileană („matca” Universității „Al. I. Cuza” de astăzi), la a cărei înființare Asachi a avut, de asemenea, un rol esențial⁵⁵. Mai mult, un an mai târziu, la data de 15 noiembrie, el a înființat la Iași primul Conservator filarmonic-dramatic din Moldova, a cărui menire era de „a învăța pe elevi muzica vocală și declamația” în limba națională, iar începând din anul 1837 a condus efectiv, pentru o vreme, teatrul românesc din Iași, pe scena căruia aveau să fie reprezentate în limba română atât piese străine, cât și originale⁵⁶.

Nu în ultimul rând, este important de menționat că, de asemenea, Asachi a înțeles perfect necesitatea înființării de școli și pentru minoritățile naționale, fapt pentru care, în calitatea sa de referendar al școlilor, el a susținut propunerea comunității armene din Iași de a se înființa o școală elementară pentru populația aparținând acestei etnii, școală care, de altfel, s-a și deschis în anul 1842, și a propus chiar el însuși înființarea de școli elementare pentru populația evreiască⁵⁷.

Mai mult, încă de la 1 ianuarie 1832, deci imediat după întoarcerea sa de la Petersburg, el a fost numit și director al Arhivelor Statului din Iași (sau Arhivar al Statului), condiții în care a ajuns să fie persoana ce avea să pună bazele acestei noi instituții de interes național, instituție care, în concepția sa, era „un depozit prețios și neapărat pentru istoria patriei, cu a cărei alcătuire arhivistul se îndeletnicește”⁵⁸. Așadar, Asachi a fost cel care a organizat pentru prima dată atât Arhivele Moldovei, cât și culegera de documente privitoare la istoria țării⁵⁹.

Nu în ultimul rând, printre alte realizări ale lui Gheorghe Asachi în domeniul culturii românești din prima jumătate a secolului XIX, merită de amintit înființarea Școlii de arte și meserii din Iași (ale cărei cursuri au început la 1 ianuarie 1841 și a cărei deschidere „oficială și solemnă” a avut loc la 22 iunie același an) – care a fost urmarea firească a convingerilor sale precum că dezvoltarea învățământului cu caracter politehnic era absolut necesară, a Pinacotecii, a primului muzeu natural din Moldova, a primei biblioteci publice, sau a fabricii de hârtie de la Petrodava, de lângă Piatra Neamț (prima de acest gen din țară și dată în funcțiune tot în 1841, mai exact la 8 noiembrie 1841)⁶⁰.

De altfel, începuturile învățământului artistic și ale picturii în Moldova l-au avut tot pe Asachi ca protagonist. Astfel, încă începând din 1813, el a predat desenul și istoria artei la cursul de ingineri hotarnici. Mai mult, el avea să promoveze desenul ca obiect de studiu și în școlile naționale, avea să înființeze o clasă de pictură și una de arhitectură la Academia Mihăileană, să introducă în țară litografia, organizând o secție specială la „Institutul Albinei”, unde se reproduceau stampe și diferite tablouri ce reprezentau scene din istoria Moldovei⁶¹, ș.a.m.d.

Deși după cum am văzut Asachi a fost preocupat multă vreme de învățământ, sub toate aspectele sale esențiale, totuși el a fost și cel care a înțeles că era necesar ca știința „să se reverse asupra întregului popor, asupra celor care, în sate și orașe, aveau nevoie să-și facă munca mai productivă și viața mai omenească” și nu „să rămână între zidurile școlii ori să fie apanajul unui cerc de învățați”⁶². Așadar, răspândirea cunoștințelor științifice a fost unul dintre obiectivele majore urmărite prin cărțile scoase în tipografia sa sau prin publicațiile sale.

Astfel, începând cu anul 1829, Asachi a simțit nevoia ca ideile naționale să fie făcute cunoscute în toate păturile sociale și fiecare român să cunoască starea reală a lucrurilor din acea perioadă. Acesta fiind de fapt rolul ziaristicii, Gheorghe Asachi a solicitat, printr-un memoriu datând din 20 februarie 1829 și adresat lui Minciaki, autorizația de a edita „Albina românească”. Răspunsul afirmativ din partea guvernului rusesc, însă sub iscălitura consulului Mircovici, avea să fie primit abia pe 7 aprilie, fapt pentru care la 1 iunie același an a început a publica această

„gazetă politico-literară”, „cea dintâi foaie periodică din Moldova” folosită pentru răspândirea de informații privind diferite evenimente importante, precum și pentru popularizarea culturii, a științelor și a artelor în popor⁶³. Astfel, deși în esență scopul fundamental al gazetei era acela de a cultiva limba literară modernă, totuși, coloanele sale au cuprins, pe parcursul timpului, și „politicești și interesante știri din toate țările lumii, buletine de la teatrul războiului, culegeri istorice, literale, morale, filologice, acele despre folositoare aflări”⁶⁴, ș.a.m.d.

Oricum, demn de remarcat rămâne faptul că, în următorii ani, Asachi nu s-a oprit doar la editarea gazetei „Albina românească” – apreciată de Lovinescu ca fiind „întâia trăsură de unire în limba patriei dintre Moldova și restul omenirii”⁶⁵ și continuată mai apoi de „Gazeta de Moldavia” (1850-1858) și „Patria” (1858-1859) –, ci a scos și alte reviste sau suplimente, cum ar fi „Foaie oficială” (1833-1862), „Foaia satească a Principatului Moldovei” (2 aprilie 1839-7 aprilie 1840, 2 iunie 1846-1851), „Alăuta românească” (14 martie 1837-1 septembrie 1838), „Icoana lumii” (29 septembrie 1840-28 decembrie 1841, 1 octombrie 1845-25 septembrie 1846), „Spicuitorul moldo-român” (1841-1842), „Arhiva Albinei pentru arheologie română și industrie” (1845-1847), etc.⁶⁶

La 1 ianuarie 1850, Asachi a schimbat numele gazetei sale din „Albina românească” în „Gazeta de Moldavia”, a cărei apariție era pusă de către acesta „în legătură [...] cu noul regim liberal al lui Grigore Ghica”⁶⁷. Cu privire la partea sa politică, se poate remarca faptul că, sub directa îndrumare a lui Asachi, noul ziar a avut mai mult un caracter oficial, înregistrând majoritatea, dacă nu chiar toate, actele de guvernământ, făcând jocul politicii dezastruoase a lui Nicolae Conachi-Vogoride, înregistrând triumful separatiștilor în alegerile desfășurate în iulie 1857, precum și înfrângerea lor suferită în august același an, și, nu în ultimul rând, laudând imparțialitatea Caimacamului⁶⁸.

Mai târziu, în condițiile în care anul 1858 a fost prea învălmășit de luptele politice premergătoare Unirii, lupte ce aveau să prevestească „o nouă stare politică”, „Gazeta de Moldavia” a început să abordeze în paginile sale numai subiectele politice, rămânând de altfel „în aceeași strictă părtinire guvernamentală”. Astfel, literatura a dispărut în totalitate din coloanele gazetei, ocupate în schimb numai cu dispozițiile administrative. Dar această stare de lucruri avea să nu mai dureze pentru mult timp, deoarece în octombrie același an încetarea guvernării provizorii a caimacamului Conachi-Vogoride a adus cu sine și încetarea apariției ziarului⁶⁹. Acest lucru nu a însemnat însă și încetarea activității publicistice a lui Gheorghe Asachi și nici adevăratul sfârșit al vechii „Albine”, deoarece „Gazeta de Moldavia” a fost continuată, la rândul său, de apariția ziarului „Patria”, al cărui prim număr a văzut lumina tiparului la 27 noiembrie 1858⁷⁰. Pusă la dispoziția luptătorilor împotriva unirii Principatelor, „Patria” a avut în Nicolae Istrati unul dintre cei mai importanți colaboratori. Astfel, acestuia i s-a datorat atitudinea din ce în ce mai energică a ziarului într-o direcție „strict conservatoare fără a fi reacționară”, deși se voia „încă a rămâne separatistă”⁷¹.

Tot astfel, în „duelul” ce s-a ivit în sânul Căimăcămiei cu privire la alegeri, între Ștefan Catargiu – antiunionist, pe de o parte, și Anastasie Panu și Vasile Sturza – aflați de partea unioniștilor, pe de altă parte, „Patria” s-a situat pe o poziție favorabilă celui dintâi, protestând împotriva presiunii guvernamentale exercitată de către ceilalți doi⁷². În schimb, după alegerea lui Alexandru I. Cuza, „tonul războinic” al „Patriei” a scăzut și, făcând încă „declarațiuni de conservatorism progresist”, gazeta s-a mărginit doar la a reproduce actele de guvernământ⁷³.

În consecință, ținându-se cont de încrederea atât de mare a lui Asachi „în valoarea formativă a presei și în capacitatea acesteia de a răscoli și pune în lucru energiile creatoare ale oamenilor”, fapt ce a avut drept rezultat apariția numeroaselor publicații amintite mai sus, nu e de mirare că el s-a bucurat de un prestigiu enorm în epocă⁷⁴.

Oricum, întreprinzătorul Asachi nu s-a limitat însă doar la editarea de ziare și reviste, ci a căutat în permanență instrumente noi pentru asigurarea progresului cultural ce era cerut de timpurile noi pe care le traversa societatea moldovenească. Între acestea, „*calendarele pentru români* și suplimentele acestora, *almanahurile de învățătură și petrecere*”, editate și publicate cu

regularitate sub redacția sa la «Institutul Albinei», de la 1847 și până în 1870. „au înscris o pagină lăunsoasă în istoria culturii românești”⁷⁵.

Mai mult, este important de reliefat faptul că Asachi nu a fost doar întemeietorul presei în limba națională în Moldova și un creator de ziare și publicații diverse, ci a fost și omul care a însușit aceste publicații atât „prin ideile și scrisul său literar și publicistic”, cât și „prin tablourile și stampele cu care le-a ilustrat”⁷⁶. De altfel, el a fost și cel care a creat infrastructura presei în Moldova și, în general, a producției editoriale, întemeind tipografia „Albina”, precum și cel care a asigurat și hârtia necesară, ridicând – așa cum am mai menționat – o fabrică specializată la Petrodava, lângă Piatra Neamț⁷⁷.

Ceea ce este esențial e faptul că, într-un autentic spirit luminist, Asachi și-a concentrat toată energia și talentul său în vederea dezvoltării tuturor ramurilor culturii naționale, și nu doar a unora dintre ele. Cum în concepția sa, exprimarea prin intermediul artelor era „calea cea mai potrivită de a da relief potențialităților creatoare ale poporului nostru, iar pătrunderea și înțelegerea valorilor artistice aveau puterea miraculoasă de modelare a conștiinței” – lucru care însă cerea „educație, sensibilitate, cultivare a gustului public” –, este de înțeles de ce el a căutat continuu, și a și reușit, să se afirme, și pe acest tărâm, într-o triplă ipostază: de organizator, de creator și de educator⁷⁸.

Așadar, tot ca un excepțional eveniment trebuie consemnat aportul său în domeniul începutului teatrului național în Moldova. Astfel, pentru a dovedi tuturor că „la fel cum poate exista o școală în limba română tot astfel poate ființa și un teatru” în aceeași limbă națională, el a organizat în seara zilei de 27 decembrie 1816 „primul spectacol teatral jucat în limba noastră strămoșească”, și anume piesa pastorală «Mirtil și Hloe» (de Gessner și Florian), a cărei traducere și prelucrare îi aparține tot lui. Spectacolul s-a bucurat de un mare succes și, în fapt, a reprezentat o nouă breșă în „străinomania societății moldovenești a timpului”⁷⁹.

Cu aceasta, Asachi a început o lungă etapă de animator al teatrului românesc în Moldova, unde viața teatrală era dominată de trupele franceze și italiene. În acest context, el a alcătuit „o trupă de actori diletanți”, a pus la dispoziție un repertoriu alcătuit din traduceri și prelucrări din literatura universală (Voltaire, Kotzebue, Gogol, Racine ș.a.) și a scris și lucrări originale cu subiecte istorice, a înființat, împreună cu vornicul Ștefan Catargiu și spătarul Vasile Alecsandri (tatăl poetului), Conservatorul filarmonic-dramatic din Iași cu scopul de a consolida teatrul național – conservator al cărui elevi au început din 23 februarie 1837, deci la mai puțin de un an de la înființare (15 noiembrie 1836), să dea reprezentații publice în limba națională – și, nu în ultimul rând, a făcut posibile primele spectacole de teatru liric în limba română, traducând, parțial sau integral, „libretele unor opere celebre”⁸⁰.

Astfel, demn de remarcat este faptul că, vizând „scopuri social-politice și estetice implicate în evoluția generală a societății românești” din prima jumătate a sec. al XIX-lea, mișcarea teatrală ieșeană, al cărei principal promotor a fost, indiscutabil, Gheorghe Asachi, a reprezentat atât „un mijloc de promovare și de afirmare a ideilor de progres și dreptate socială”, cât și „un mijloc de educație morală și patriotică, [sau] de afirmare și de perfecționare a limbii române”⁸¹.

Privite în ansamblu, toate faptele și împlinirile lui Gheorghe Asachi, realizate într-o perioadă istorică de renaștere națională, când „totul trebuia luat de la capăt, într-un ritm alert și în direcții cât mai variate”, au dovedit faptul că el a fost atât „cărturarul cu formație de enciclopedist”, cât și „omul energic și de inițiativă în stare să acopere toate cerințele reconstrucției culturale din țară”. Astfel, în Moldova primei jumătăți a secolului al XIX-lea, nu numai învățământul, literatura sau presa ci și teatrul sau artele frumoase au avut în Asachi „un întemeietor și un creator, un îndrumător și un făptuitor dublat de o profundă conștiință patriotică”⁸².

Asachi și politicul în Moldova sec. XIX

Șirul cutezătoarelor inițiative ale tânărului Asachi a fost, după cum am mai menționat, întrerupt în februarie 1821, când „răscoala eteriștilor” l-a determinat ca, alături de alți moldoveni – printre care se afla și tatăl său și mitropolitul Veniamin, să se refugieze peste Prut

La întoarcere, condițiile interne din Principatele Române erau total schimbate. Odată cu înfrângerea armatelor eteriste, Poarta Otomană a realizat ce mare greșeală făcuse cu numirea domnilor fanarioți și a recunoscut justețea drepturilor românilor. În consecință, a renunțat la a mai trimite „aventurieri din fuburgurile Stambulului” și a redat dreptul țărilor române de a-și alege singure domnitorii. Astfel, toată „suflarea românească” a tresărit de bucurie la auzirea acestui mare eveniment: *Domnia pământeană*⁸³. Înlăturarea domniilor fanariote, în 1822, reprezenta pentru Asachi – care a fost unul dintre apripii acuzatori ai regimului –, ca și pentru toți ceilalți patrioți români, „împlinirea unui vis secular și o cheazăie a multor înfăptuiri pe calea dezvoltării politice și sociale a poporului nostru”⁸⁴.

Mai mult, anii 1821-1822 au adus cu ei debutul manifestării unei noi generații de cărturari, generație cu care „gândirea românească” s-a ridicat pe o treaptă nouă. Dacă până atunci ideile politice aveau, în majoritatea cazurilor, „un caracter practic foarte pronunțat, fiind strâns legate de problemele concrete ale societății românești”, cu această nouă generație, printre ai cărei „gânditori” s-a numărat și Gheorghe Asachi, nivelul teoretic a devenit mai ridicat, „abstracțiunile” fiind mai numeroase, iar „argumentele filozofice mai profunde”⁸⁵.

Oricum, în contextul instaurării *domniilor pămâtenene*, noul domn al Moldovei, Ioniță Sandu Sturza*, ținând cont de buna instruire a lui Gheorghe Asachi, i-a dat însărcinarea de a reprezenta Moldova pe lângă guvernul austriac, fapt pentru care el a și plecat, ca agent diplomatic, la Viena, unde a funcționat între 30 noiembrie 1822 – februarie 1827⁸⁶. Deși a fost, astfel, primul român care a îndeplinit această „funcțiune”, totuși, el a știut să o facă într-un mod exemplar, întreținând încă de la început relații strânse cu „exponenții mai de vază ai naționalităților din Imperiul Habsburgic”⁸⁷. Tot în acea perioadă, mai exact în 1823, i s-a acordat și rangul de mare comis. De asemenea, în timpul șederii sale în capitala austriacă, el a avut o relație cu Elena (Eleonora) Tauber, pe care o cunoscuse în țară încă din perioada 1817-1822, cât ea fusese guvernantă în familia lui Mihail Sturdza. „[V]ieneză cu o aleasă cultură muzicală”, născută la 30 octombrie 1789 și fostă soție a negustorului Chiriak (Kiriako) Melirato, de care divorțase*, aceasta avea să îl însoțească la Iași la întoarcere și imediat după sosire, deci în 1827, cei doi s-au și căsătorit legal, după ritul ortodox⁸⁸.

În perioada respectivă, mai exact în 1826, s-a încheiat și Convenția de la Akerman, prin care se prevedea că „spre a se îndrepta gravele atingeri aduse ordinii în feliuritele ramuri ale ocârmuirii interne prin turburările întâmplare în Moldova și în Muntenia, gospodarii vor fi ținuți a se ocupa fără cea mai mică întârziere împreună cu divanurile respective de măsurile trebuitoare pentru a îmbunătăți starea principatelor, și acele măsuri vor forma obiectul unui regulament obștesc pentru fiecare provincie fiind pus de îndată în lucrare”⁸⁹. Acestea fiind date, și în condițiile în care în 1828 a avut loc declanșarea războiului ruso-turc și ocuparea Principatelor de către armatele țariste, guvernul rusesc a luat în propriile mâini „întocmirea regulamentului” și a trimis pe Dașkov în țările române „cu o instrucție ministerială, asupra spiritului în care trebuiau întreprinse reformele”. Generalul Petre Feodorovici Jeltuhin, „urmașul lui Pahlen în administrarea principatelor” începând cu 10/22 februarie 1829, a instituit cele două comisii de câte patru boieri – moldoveni, respectiv munteni –, care au început „lucrarea lor [de redactare a Regulamentelor organice] în mijlocul vuietului războiului” – cum spunea generalul Pavel Kiselev (succesorul lui Jeltuhin la președinția divanelor românești începând cu 7 noiembrie 1829 și cel sub a cărui guvernare aveau să continue și să se definitiveze lucrările comitetului de redactare a Regulamentelor)⁹⁰.

Astfel, în aceste condiții, începând din 19 iulie 1829 și până în noiembrie 1830, Asachi a fost numit și a funcționat ca secretar al delegației de boieri moldoveni – formată din vornicul Mihail Sturdza și vistiernicul Costache Cantacuzino-Pașcanu (numiți de autoritățile rusești) și vornicul Costache Conachi și vistiernicul Iordache Catargiu (aleși de divan) – însărcinată, împreună cu cea muntenească, cu redactarea *Regulamentului Organic*⁹¹. Oricum, o astfel de alcătuire de comisii a nemulțumit boierimea mică și mijlocie din Moldova, care a reacționat prompt în acest sens, înaintând un protest consulului Rusiei la Iași*, generalul Mircovici (ce fusese numit în locul lui Minciaky), protest în care se arăta că în Convenția de la Akkerman se

prevedea că „o lege obștească va fi de competența unei adunări generale a divanurilor, la fel ca în trecut”; ba mai mult, și componența comitetului a nemulțumit, scop în care s-a încercat chiar înlocuirea lui C. Conachi și a lui Gh. Asachi, însă fără succes⁹².

Cu toate acestea, această comisie reunită, al cărei președinte a fost desemnat în persoana generalului M. L. Minciaky (fost consul al Rusiei la Iași până în momentul desemnării în noua funcție), și-a desfășurat activitatea atât la București (în perioada iulie 1829 – aprilie 1830), cât și la Petersburg (din 13 mai 1830 și până la 21 noiembrie, același an), unde a plecat însă doar o „deputație” formată din trei dintre membrii săi, și anume M. Sturdza, Gheorghe Asachi și logofătul Alexandru Villara (membru al delegației Munteniei), pentru a supune împăratului spre aprobare proiectul *Regulamentului* și a introduce rectificările cerute acolo unde ar fi fost cazul⁹³. După ce comisia de la Petersburg – din care făceau parte, pe lângă cei trei români, și doi funcționari ruși (Catacazi și Minciaky), și care a fost pusă sub președinția secretarului de stat Dașkov – a făcut câteva modificări, ambele regulamente, al Moldovei și al Țării Românești, au fost trimise înapoi generalului Kiselev spre a fi date „în dezbateră și votarea adunărilor extraordinare”⁹⁴.

Rămas puternic impresionat de instituțiile culturale vizitate la Petersburg, la întoarcere Asachi va căuta să le realizeze cât mai curând posibil și în țara sa. Mai mult, sub impresia acestei călătorii, el a devenit „partizanal strânselor relații politice și culturale cu Rusia”, lucru ce se va repercuta din plin asupra tuturor acțiunilor sale viitoare⁹⁵.

Întrunite în scopul amintit mai sus, cele două adunări au dezbătut, modificat și acceptat *Regulamentele Organice*, care au fost apoi întărite de Poartă și puse în aplicare începând încă din ianuarie 1832 în Moldova, respectiv din iulie 1831 în Muntenia⁹⁶. Demn de remarcat este faptul că, la insistențele lui Asachi, în art. 419 al *Regulamentului Organic* s-a prevăzut recunoașterea „ca averi a școalelor casele din Trei-Ierarhi și moșiile donate de Vasile Lupu”; de asemenea, același *Regulament*, și tot la stăruințele lui Asachi, „regula și învățământul public”, fapt care, ulterior, îl va ajuta foarte mult pe acesta în munca sa de extindere numerică a școlilor românești și de îmbunătățire a învățământului, mai ales că, după cum am mai menționat, prin acest act se „punea la dispoziția sa [adică a învățământului public] și oare-care mijloace materiale”⁹⁷ și se stipula obligativitatea ca „cursul tuturor învățăturilor publice” să fie în limba „moldovenească”⁹⁸. De altfel, în munca sa energică, care a avut rezultate extraordinare, Asachi a știut să se folosească și de prietenia sa cu Mihail Sturdza*, noul domn al Moldovei, sosit la Iași, în noua sa calitate, în zorii zilei 15 iulie 1834⁹⁸.

Mai apoi, tot în iulie 1834, Minciaky a cerut domnitorului Sturdza trimiterea din nou la București a lui Asachi, în vederea „contopirii” *Regulamentelor Organice* într-un „singur corp”, fapt ce demonstrează mulțumirea generalului rus față de prestația și calitatea muncii acestuia⁹⁹. Oricum, referitor la prevederile acestei „legiuri privitoare la prosperitatea comercială și culturală” a țării, merită de reținut faptul că acestea l-au entuziasmat pe Asachi, dându-i posibilitatea să cânte *Regulamentul* în oda «*Anul nou al moldo-românilor 1830, în care s-a lucrat Regulamentul organic, acel întâi cod administrativ al Moldovei*»¹⁰⁰.

Deși într-un timp, Asachi s-a situat pe pozițiile cele mai progresiste în ceea ce privește ideile politice sau lupta pentru afirmarea națională a românilor, faptul că aparținea unei generații mai vechi decât cea de la 1840 și-a lăsat adânc amprenta asupra gândirii și acțiunilor sale. Fiind mândru de ceea ce realizase până atunci „cu sprijinul unor familii de boieri iubitori de cultură sau în spiritul prevederilor *Regulamentului organic*” (la a cărui elaborare, după cum am văzut, el a contribuit într-un mod substanțial), Asachi nu a mai putut înțelege pe deplin idealurile politice ale noii generații¹⁰¹. Astfel, cu adâncă tristețe, el constata, în 1839, într-un articol intitulat „*Meditația unui îmbătrânit poet*” și publicat în „*Albina Românească*” (nr. 17 din 26 februarie 1839), că „Un neam nou a răsărit [...], cu nouă dorință și idei nouă”. Însă, cu toate că, după cum se poate observa din remarcă sa, el s-a gândit la această „tristă imagine” ca fiind parte a viitorului, totuși, aceasta a început să fie „o realitate” chiar începând din deceniul ce avea să urmeze anului în care a scris articolul respectiv¹⁰². Așadar, în politică, Asachi ajunge să fie „un om vechiu, un «conservator»”¹⁰³.

În condițiile în care cel mai însemnat eveniment politic al acelor timpuri, acela în care s-au concentrat toate aspirațiile „oamenilor noi” din epoca sa, „acela care ne dă măsura, din acest punct de vedere, a tuturor oamenilor care au trăit pe atunci”, a fost revoluția de la 1848. Asachi a fost „depășit” de evenimente, nemaiputându-le înțelege, și s-a situat pe poziții „de reacțiune”. În slujba domnitorului Mihail Sturdza, „de care îl lega amiciția din tinerețe și o îndelungată colaborare”, condamnând mișcarea de opoziție condusă de Mihail Kogălniceanu¹⁰⁴. El nu numai că nu s-a înscris deci printre adepții și sprijinitorii revoluției, dar s-a și declarat, în repetate rânduri, ca adversar al ei¹⁰⁵. Astfel, în „Albina Românească”, el nu s-a mărginit la a ignora revoluția – ceea ce, în fapt, îi impunea cenzura rusească –, ci și-a manifestat deschis „aversiunea pentru această mișcare”. Pentru dânsul, revoluționarii din Muntenia nu erau decât niște tineri care, „pilduindu-se de cugetări vrednice de osîndă, s-au fost abătut dela datoria ce au cătră ocîrmuire”; și tot așa și revoluționarii de la Iași, care au tulburat „liniștea de care [...] capitala [...] neînterupt se bucurase dela întronarea Prea Înaltului Domn Mihail C. Sturdza”¹⁰⁶. Mai mult, față de publicarea unui „ofis” al domnitorului Mihail Sturdza, el scria că „Rusia a luat toate măsurile să nu răzbată anarhia în [...] provinciile otomane”, adică în Principatele Române¹⁰⁷.

Oricum, contradicția dintre această atitudine și activitatea progresistă a lui Asachi s-a datorat „în primul rând lipsei sale de perspectivă politică”. Explicația acestui fapt stă în înțelegerea evenimentelor desfășurate. Când el s-a întors de la Roma în 1812, a găsit „în fruntea luptei de afirmare națională a moldovenilor câteva familii de boieri luminați, ca Ghica, Sturza, Balș, etc., și pe mitropolitul Veniamin”, cărora nu a ezitat să li se alăture, beneficiind în schimb de sprijinul lor și reușind astfel să facă „primii pași însemnați pe calea renașterii culturale a Moldovei”¹⁰⁸. Mai mult, evenimentele de după anul 1829 și, mai cu seamă, *Regulamentul organic* i-au asigurat un sprijin „legal” în activitatea sa multilaterală, iar faptul că aparținea, așa cum am mai menționat, unei generații mai vechi decât cea a lui Kogălniceanu și că era atât de supus poruncilor venite de la Petersburg, l-au determinat să nu poată împărtăși „ideile unei lupte îndreptate împotriva regimului în care el continua să vadă o cheazăie a realizărilor sale viitoare”. De asemenea, fiind obișnuit cu ideea că el era în acele timpuri „conducătorul spiritual al contemporanilor”, nu a putut accepta ideea de a se „înregimenta” într-un partid condus de mai tânărul Mihail Kogălniceanu, mai ales că acesta începuse să îi critice activitatea în „Dacia literară”¹⁰⁹.

În aceste condiții, după urcarea pe tron, în 1849, a noului domn – Grigore Al. Ghica –, Asachi nu a mai rămas „omul agreeat” și a înțeles cu nu mai putea juca același rol important sub noua domnie. Astfel, la 20 august 1849 și-a prezentat demisia din postul de referendar al școlilor, pe care îl deținea încă din martie 1827, iar aceasta a fost acceptată de domnitor prin rezoluția din 3 septembrie; mai mult, în 15 decembrie același an domnitorul a emis un nou act, prin care lua la cunoștință demisia și din postul de arhivist al statului, deținut din 1832. Demn de reținut este și faptul că, prin ambele rezoluții, lui Asachi i se acorda câte o pensie pe viață „drept recunoaștere a meritelor sale”¹¹⁰. În situația dată, funcțiile pe care acesta le-a mai îndeplinit după anul 1849 au fost doar ocazionale și fără prea mare importanță.

Cu toate acestea, în perioada ce a urmat, el și-a continuat însă activitatea publicistică, context în care, între anii 1851-1854, a și ocupat funcția de „censor al presei* [...] înlocuind pe bătrânul Teodor Codrescu”¹¹¹, dar, „în locu de a censura, lăsa să se strecore toate ideile naționale, mărețe și patriotice”, lucru care de fapt „plăcea și generosului Domnu” Ghica¹¹²; mai mult, chiar și în timpul căimăcămiei lui Theodor Balș a reușit să revină în funcția de cenzor, la 8/20 septembrie 1856 fiind numit, împreună cu C. Negruzzi, în „comitetul censurii”, constituit ca urmare a ordinului sosit la Iași, din partea lui Fuad-Pașa, prin care se suspenda legiuirea presei¹¹³. De asemenea, tot datorită acestuia din urmă, Asachi a revenit și „la conducerea școlilor”, fiind numit Director al „Departamentului Cultului și al Învățăturilor publice” (15 iulie 1856 – ianuarie 1857), precum și în funcția de arhivist al statului (27 ianuarie 1857 – 8 ianuarie 1858)¹¹⁴.

În condițiile în care anul 1858 a fost învălmășit de luptele politice premergătoare Unirii, lupte ce aveau să prevestească „o nouă stare politică”, Asachi – care ajunsese la acel moment să

aibă rangul de «mare vornic» și legat fiind, după cum am mai menționat, de familia sturdzească, mai precis de Mihail Sturdza – „nu a înțeles just interesele superioare ale poporului român” și s-a aflat în partida antiunionistă/separatistă¹¹⁵, iar asta cu toate că el era cel care anterior propusese ca în *Regulamentul Organic* să se prevadă posibilitatea unirii Moldovei cu Țara Românească: „C'est dans le comité moldave et sur la proposition d'Asaky que fut emise la première idée de l'union des Principautés, qui cependant n'a pas eu d'autre suite que l'insertion de l'article 425 de ce Règlement, relatif aux droits de bourgeoisie entre les moldaves et les valaques”¹¹⁶. Deși prevederile Regulamentului care creau deci o serie de înlesniri pentru unirea celor două principate române supuse suzeranității turcești au fost redactate de către Asachi, deși lupta pentru unitate și uniformitatea limbii literare în toate provinciile românești l-a avut în frunte pe el, deși în 1840 el scria către Eforia școlilor din Țara Românească despre „Unirea cea morală a nației moldo-române către care întesec mântuitoarele așezăminte a acestor două țări” – lucruri care, în fapt, dovedesc că el a pregătit pe plan cultural și politic Unirea Principatelor –, totuși, când s-a ajuns să se pună problema unității politice, el a părăsit poziția avută anterior, a părăsit lupta desfășurată până atunci cu atâta dăruire¹¹⁷.

Detășarea sa de unioniști nu a provenit doar din neînțelegerea corectă a „rostriilor noi legate de Unirea Principatelor, ci și din întregul complex al raporturilor dintre el și pașoptiștii neconcilianți”. Astfel, datorită faptului că realizările sale, obținute cu mari sacrificii, îi erau contestate de multe ori, el s-a văzut nevoit să se apere energic în fața noii generații, acest lucru generând și un „conflict de idei”¹¹⁸.

În situația dată, „iritat de pașoptiștii orgolioși și nerecunoscători”, într-o petiție a „funcționarilor separatiști”, adresată comisarului Turciei, Safvet-Effendi, și datată 2/14 mai 1857, Asachi cerea, alături de ceilalți co-semnatari, păstrarea – și nu pierderea – Moldovei și a autonomiei ei, precum și a privilegiilor ei „moștenite și câștigate”, nedorind unirea celor două țări române pe motivul că aceasta ar fi avut ca rezultat, în fapt, „un viitor eventual și nesigur” pentru Moldova¹¹⁹.

Mai mult, în perioada de dinaintea alegerilor pentru Adunarea ad-hoc a Moldovei, avându-se în vedere sentimentele sale antiunioniste, s-a ajuns ca în grădina sa să se adune „în toate nopțile, cabala formată din Gödel Lannoy, Vogoride, Costin Catargiu, [...] Istrati” ș.a., ei formând „comitetul electoral, a cărui sarcină de căpetenie era confecționarea (mai bine spus, falsificarea) listelor electorale”, iar pentru ca listele să nu fie văzute înainte de a fi tipărite locul era păzit „cu strășnicie” de către jandarmi¹²⁰.

Un episod foarte straniu din toată această parte a activității lui Asachi s-a desfășurat în iunie 1857, când, în plină încheiere electorală, maiorul Papazoglu, unul dintre puținii „reprezentanți ai neunirii în Muntenia”, bazându-se pe spusele istoricului grec Photino, publica în „Anunciatorul”, gazetă semi-oficială ce apărea în București, un articol relativ la Sâmbăta Moșilor, arătând că amintita sărbătoare ar fi fost instituită de Matei Basarab în amintirea victoriei repurtate de către acesta în 1633 asupra domnitorului moldovean Vasile Lupu și că pentru asta el cerea „să se ridice un monument în acea câmpie glorioasă spre a vecinici memoria învingătorului”. În acest context, Asachi a propus în „Gazeta de Moldavia” ca, „pentru a neutraliza sentimentul de umilință al moldovenilor” inspirat de monumentul amintit, să se ridice un altul lui Ștefan cel Mare, „învingătorul valahilor”¹²¹. Așadar, apelul la istorie patronat de Vogoride și utilizarea marelui voievod ca argument separatist – ceea ce, în fapt, reprezenta o adevărată insultă asupra memoriei sale deoarece Ștefan devenise încă din timpul vieții „un simbol al românismului” – urmărea să semene „discordia intestinală și inimizția” între Principate¹²².

De altfel, în ceea ce privește poziția antiunionistă a lui Asachi, conform unui articol apărut în ziarul englez „The Daily News” în data de 13 august 1857 aceasta era explicată prin faptul că el, care se număra printre „amicii predilecți și funcționarii lui Vogoride”, se afla „în mod notoriu” și printre agenții favoriți ai Rusiei, iar Rusia, se pare, „nu putea” fi favorizată de Unire¹²³. Mai mult, el avea să fie și „omul unui candidat anume”, adică al lui Mihail Sturdza.

Astfel, în contextul desfășurării alegerilor pentru Adunarea ad-hoc a Moldovei (începute pe 7/19 iulie 1857). Asachi, care candida din partea antiunioniștilor pentru colegiul electoral al Iași-ului – unde urmau a fi aleși patru deputați, a reușit să obțină 197 de voturi, clasându-se pe locul doi, după vornicul Alexandru C. Sturdza, care obținuse 212 voturi¹²⁴.

Se știe însă că aceste alegeri au fost anulate și, în această situație, între 29 august/10 septembrie și 5/17 septembrie 1857 a avut loc un nou scrutin, în urma căruia s-au obținut rezultate total opuse față de prima „consultare”, învingători fiind acum unioniștii – în frunte cu vornicul Anastasie Panu, care a obținut 342 de voturi –, iar Asachi nemiareușind performanța de a fi ales deputat¹²⁵. De altfel, deși el a candidat pentru a fi ales pe unul dintre cele două locuri de secretar al adunării electorale din capitală, totuși, de această dată, a obținut doar un vot¹²⁶.

Acestea fiind date, nu trebuie să ne mire faptul că, în „duclul” privind alegerile ce urmau să aibă loc pentru Adunarea electivă a Moldovei, duel ivit în noiembrie 1858 în sânul Căimăcămiei, mai exact între Ștefan Catargiu – antiunionist, pe de o parte, și Anastasie Panu și Vasile Sturza – unioniști, pe de altă parte, „Gazeta de Moldavia” (purtaînd însă la acel moment un alt titlu, și anume cel de „Patria”) s-a situat pe o poziție favorabilă celui dintâi, protestând împotriva presiunii guvernamentale exercitată de către ceilalți doi¹²⁷.

De altfel, Asachi nu s-a ferit nici să semneze protestul din 18/30 noiembrie 1858 (și probabil le-a semnat și pe celelalte două anterioare, unul datînd din 8/20 noiembrie și unul anterior acelei date, probabil din primele zile ale lui noiembrie 1858), protest prin care un grup de 37 de boieri antiunioniști solicita marelui vizir Aali-Pașa sprijinul Porții Otomane în vederea curmării „anarhiei” generată de „căimăcămia dezbinată” și condamna atât libertatea presei, „pentru că este fără control” și pentru că „turbură dreapta judecată a națiunii”, cât și „nepermisa lărgire a listei electorale”¹²⁸.

Mai târziu, Asachi s-a împăcat însă cu noua situație politică și va saluta totuși actul Unirii Principatelor Române. Astfel, acest lucru a fost reliefat atât de faptul că, după înfăptuirea acesteia, el i-a adus „urări” lui Alexandru Ioan Cuza pentru alegerea sa ca „domn al statului român”, cât și de faptul că a cântat evenimentul în capodopera „Odă la Dumnezeu”, care se încheie cu următoarea strofă:

*„Strânge Țările-Unite prin un nod nemuritor,
Cum origine au una, fie a lor și fericire;
Toți românii să închege de frați numai un popor,
Că puterea stă-n Unire!”*¹²⁹.

Oricum, sentimentele sale nu erau schimbate, ci doar ascunse. „Vechiul separatist trăia [încă] în Asachi”. Astfel, „după căderea lui Cuza fu din nou amestecat în mișcarea separatistă” și, chiar mai mult, a avut, probabil, un amestec și „în mișcarea de stradă întâmplată la Iași”, fiindcă altfel nu s-ar putea explica „ciudatul mandat” din 14 aprilie 1866, prin care „inculpatul Asachi” era chemat în ziua de 15 aprilie „pentru ca să fie ascultat asupra faptului de rebeliune dela 3 aprilie sub care a căzut”¹³⁰. Cu toate acestea, trebuie reținut faptul că, deși în epoca respectivă „vântul bătea a separatism”, totuși nu se știe până la ce punct Asachi a luat parte la „răscoala de la 3 aprilie 1866”¹³¹. În contextul dat, alipirea bătrânului Asachi de noul guvern, constituit odată cu „alegerea Prințului Carol”, nu poate deci să ni se pară astăzi decât „firească”¹³².

Concluzionând, atitudinea politică a lui Gheorghe Asachi, începînd de la atât de mult cântata instaurare a „domnilor pămînteni” și până către sfârșitul vieții sale, a fost plină de inconsecvențe, iar aceste inconsecvențe politice, alături de propriile sale atitudini de oscilare și izolare, au pricinuit, probabil, și înlăturarea sa „ca membru fondator al Academiei”¹³³.

Totuși, acest lucru nu avea să împiedice pentru totdeauna recunoașterea meritelor sale, iar o adresă a Ministerului de Finanțe, datată din 21 februarie 1869 și semnată de Grigore Bengescu, făcea cunoscut că „i se acordă lui Gheorghe Asachi o recompensă națională de 8.888 lei noi sau 24.000 lei vechi pe an pentru însemnatele servicii ce a adus țării de la 1813 până la 1862”¹³⁴.

Acest lucru avea însă să vină prea târziu, fiindcă pe 12 noiembrie 1869, la venerabila vârstă de 81 de ani, Gheorghe Asachi s-a stins din viață la Iași¹³⁵. Acestea fiind date, el a fost înmormântat în Iași, la biserica Patruzești de sfinți, și abia peste douăzeci de ani, printr-o subscripție publică, „organizată de un comitet aparținând vechii generații”, i s-a ridicat o statuie în fața școlii de lângă mănăstirea Trei Ierarhi. Cu acest prilej, s-a procedat de altfel și la depunerea osemintelor sale și ale soției sale (+ 1877) „în cripta de la baza statuii”, iar întreaga solemnitate de dezvelire a statuii a avut loc la 14 octombrie 1890¹³⁶.

Concluzii

„Spirit de Renaștere întârziată”, cu noțiuni de filozofie, inginerie și arhitectură, pictor, poet, dramaturg și prozator, ziarist, profesor și chiar agent diplomatic, adept al ideologiei burgheze militante – a cărei însușire i-a fost înlesnită de studiile făcute în Apus și de călătoria făcută în Rusia, la Petersburg, curând după revoluția decembriștilor, dar pe care a modelat-o pentru a corespunde cu stadiul de dezvoltare a burgheziei moldovene de la începutul secolului al XIX-lea, Gheorghe Asachi rămâne în epoca sa una din personalitățile cele mai marcante ale Moldovei¹³⁷.

Astfel, din acest motiv, el și-a manifestat sincer și deschis indignarea față de exploatarea țărănimii, de asuprirea ei de către boieri, și a susținut libertatea omului, însă nu a mers până acolo încât să admită revoluția „ca ultim și principal mijloc pentru rezolvarea complexului de probleme economice, sociale și politice”, ci a militat „pentru ridicarea nivelului cultural al maselor, pentru răspândirea culturii în popor”¹³⁸.

Înțelegând greșit procesul de dezvoltare a societății, Asachi a susținut că burghezia moldoveană se putea forma și dezvolta „sub regimul instituțiilor feudale”, însă acest lucru a însemnat/determinat ca ideile sale iluministe să fie progresiste doar în raport cu particularitățile istorice ale Moldovei anilor 1813-1840, și nu și în raport cu cele specifice pentru anii 1840-1869, când aceste idei iluministe au rămas fără valoarea de mai înainte¹³⁹. El nu a mers deci până într-acolo încât „să nutrească o dușmănie aprigă împotriva boierimii și a instituțiilor feudale”, așa cum o cereau interesele burgheziei, iar simpatia purtată burgheziei și aprobarea intereselor și aspirațiilor ei nu însemna însă, din punctul său de vedere, și atacarea clasei conducătoare sau a sistemului statului feudal¹⁴⁰.

După punerea în aplicare a Regulamentului Organic, la a cărui elaborare/redactare el a participat în mod direct, ideologia lui Asachi nu a depășit prevederile și libertățile consemnate în respectivul regulament. Astfel, el nu a conceput niciodată schimbarea orânduirii sociale, ci doar îmbunătățirea acestei orânduirii în așa fel încât să nu sufere prea mult „clasele de jos”, oprimate, față de care el își manifesta deschis simpatia cu orice prilej, nu a conceput un stat condus de popor, ci doar ca, pe cât posibil, conducerea existentă în acele vremuri să fi fost mai îngăduitoare față de popor. De altfel, el nu a conceput niciodată ca poporul să participe la conducerea statului deoarece acest lucru trebuia lăsat în „grija părintească a guvernului, a domnului prea înțelept, prea luminat”¹⁴¹.

Mai mult, „ideologia progresistă de care era stăpânit Asachi la început” a fost moderată treptat și datorită legăturilor sale foarte strânse cu guvernarea lui Mihail Sturza și importanțelor atribuții oficiale pe care le-a îndeplinit multă vreme, „precum și în diferite prilejuri după domnia lui M. Sturza”. Astfel, deși el iubea poporul și a sprijinit mereu interesele burgheziei, iar în plus mai era și „pătruns de un puternic sentiment al dragostei de patrie”, totuși nu a susținut deloc „mișcarea revoluționară care servea cauza burgheziei”¹⁴². De aceea, în preajma anului 1848, când „forțele progresiste din Moldova [...] au luat atitudine de luptă mai dărză împotriva boierimii reacționare și a guvernării lui M. Sturza”, el s-a situat pe poziții reacționare, considerând mișcarea condusă de M. Kogălniceanu „antipatriotică”¹⁴³.

În aceste condiții, după 1849 Asachi a rămas în urma epocii sale, nemaifiind „animatorul noilor stări de lucru”, deoarece acestea nu mai trezeau în ființa sa entuziasmul pe care îl trezise odinioară „mântuitorul așezământ al Regulamentului Organic”¹⁴⁴. Treptat, pentru el, trecutul, deși era unul cu regim feudal, a ajuns să fie mai scump decât prezentul sau viitorul, care nu-l mai impresionau și nici nu îi mai deschideau speranțe ca altădată¹⁴⁵.

Astfel, deși, după cum am mai menționat, prevederile Regulamentului care creau o serie de înlesniri pentru unirea celor două țări române au fost redactate de către Asachi, deși lupta pentru unitatea și uniformitatea limbii literare în toate provinciile românești l-a avut în frunte pe el, deși în 1840 el menționa într-o scrisoare adresată Eforiei școlilor din Țara Românească despre „Unirea cea morală a nației moldo-române către care ținesc mântuitoarele așezăminte a acestor două țări” – lucruri care, în fapt, dovedesc că el a pregătit pe plan cultural și politic Unirea Principatelor –, totuși, când s-a ajuns să se pună problema unității politice, el a părăsit poziția avută anterior, a părăsit lupta desfășurată până atunci cu atâta dăruire¹⁴⁶.

În acest context, din cauza orientării ideologice greșite de la 1848 înainte, el nu s-a angajat în luptă alături de generația pe care a pregătit-o și, în consecință, nu s-a putut bucura de „gloria victoriei”, deși el a fost „unul dintre factorii activi ai pregătirii acestei victorii”¹⁴⁷. În contextul în care, chiar și în anii premergători Unirii, „ținuta sa ideologică” a rămas pe poziții depășite de istoria Moldovei, el a ajuns să nu mai fie socotit decât „un om al trecutului”, al cărui rol istoric se încheiase, situație în care, de altfel, avea să îl găsească și sfârșitul vieții¹⁴⁸. Acestea fiind spuse, s-ar putea concluziona că „viața, lucrările și însușirile lui Asachi se pot rezuma în aceste cuvinte: «progres și patriotism»”¹⁴⁹.

Astfel, „în pofida sferei relativ restrânse a opiniilor sale științifico-filosofice [...], ca și a limitelor lor ideologice, exprimate de neînțelegerea rosturilor istorice ale mișcărilor revoluționare pașoptiste și unioniste, Gheorghe Asachi a fost, este și va rămâne pentru noi unul dintre iluștrii întemeietori ai culturii române”¹⁵⁰.

Summary

Having some notions of Philosophy, Inginery and Architecture, being a pictor, as well as a poet, dramatist and prosaist, journalist, teacher and even diplomatic agent. advocat of the militant bourgeois ideology – whose assimilation was facilitated by his studies effectuated in the Western Europe, as well as by the journey which he has done in Russia –, but modeled to correspond with the developing stage of the Moldavian bourgeoisie from the beginning of the nineteenth century, Gheorghe Asachi was, for his epoque, one of the most important personalities from Moldavia.

However, Asachi's ideology did not ever go beyond the freedoms and dispositions from the Organic Regulation, document elaborated in a good part with his direct participation. Thus, he never asked the changing of the social order, but he militated for its revigoration/modernisation.

In this context, although the dispositions of the Organic Regulation which have created some facilities for the merging of the two romanian countries were elaborated by Asachi, although the fight for the unity and uniformity of the literary language in all romanian provinces had Asachi in its front, a.s.o. – things which, in fact, prove that he has prepared Principates' Union on the cultural and political plan –, nevertheless, when the problem of the political merging was put on the map, he has changed his initial remarkable position.

All these being said, it could be concluded that, although his scientific and philosophic opinions were relatively limited, Gheorghe Asachi was, is and will be for us one of the most important „parents” of the romanian culture.

NOTE:

* De fapt este vorba despre Sfânta Evdochia (G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Ediția a II-a, revăzută și adăugită, ediție și prefață de Al. Piru, Editura Minerva, București, 1982, p. 94).

¹ Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, Iași, 1863, p. 2; vezi și G. Călinescu, *op. cit.*, p. 94; Ovid Densușianu, *Literatura română modernă*, Editura Eminescu, București, 1985, pp. 95-96.

- ² Vezi Eugen Lovinescu, *Gheorghe Asachi. Viața și opera lui*, Editura „Cartea Românească”, București, 1921, pp. 7-10; George Sorescu, *Gheorghe Asachi*, Editura Minerva, București, 1970, pp. 6-8.
- ³ Gheorghe Asachi, *op. cit.*, p. 2
- ⁴ E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 10; E. Pohonțu, *Începuturile vieții artistice moderne în Moldova*, Editura Meridiane, București, 1967, p. 19; vezi și Gheorghe Asachi, *Scriseri literare*, vol. I, ediție îngrijită, cu prefață, note și glosar de N. A. Ursu, Editura de stat pentru literatură și artă, București, 1957, p. 4; N. C. Enescu, *Gheorghe Asachi – organizatorul școlilor naționale din Moldova*, Editura didactică și pedagogică, București, 1962, p. 33; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 94; George Sorescu, *Scritori români*, Editura Scrisul românesc, Craiova, 1991, p. 17.
- ⁵ E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 19; Gheorghe Asachi, *op. cit.*, p. 4; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 20; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 94; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 17.
- ⁶ Vezi P. V. Haneș, *Din ineditele lui Gheorghe Asachi*, în *Studii de literatură română*, ediția a II-a, București, 1910, pp. 26-32; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 7-8, 9-10; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 32; G. Sorescu, *Gheorghe Asachi*, p. 6); vezi și G. Călinescu, *op. cit.*, p. 94.
- ⁷ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 33; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 28.
- ⁸ Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, p. 2; Ioan Negre, *Gheorghe Asachi. Viața, lucrările, scrierile sale și epoca în care a trăit 1788-1869*, Piatra [Neamț], 1882, p. 35; Gheorghe Asachi, *Scriseri literare*, vol. I, p. 5; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 34; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 21; G. Sorescu, *op. cit.*, pp. 28-29, 31, 33; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, ediție critică și prefață de N. A. Ursu, Editura Minerva, București, 1973, p. IX; I. D. Lăudat, *Gheorghe Asachi – schiță de portret*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, coordonatori Marin Aiftincă și Al. Husar, Editura Academiei Române, București, 1992, pp. 16-17; Antonie Plămădeală, *Geneza vocației culturale a lui Gheorghe Asachi*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, p. 34; vezi și Constantin Calmuschi, *Gheorghe Asachi. Viața și activitatea lui*, Bârlad, 1887, p. 6; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 19-20; Al. Husar, *Omul literat*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, p. 60; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 94.
- ⁹ Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. IX; vezi și G. Sorescu, *op. cit.*, pp. 33-34.
- ¹⁰ I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 17; vezi și G. Sorescu, *op. cit.*, p. 34.
- ¹¹ Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, p. 4; I. Negre, *op. cit.*, p. 36; C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 7; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 20; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 34; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 21; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. IX; Antonie Plămădeală, *op. cit.*, p. 34.
- ¹² N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 34
- ¹³ Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, p. 4; I. Negre, *op. cit.*, pp. 8-9; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 20; vezi și C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 7; Gheorghe Asachi, *Scriseri literare*, vol. I, p. 5; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 34; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 21; Isidor Weinberg, *Momente și figuri din trecutul muzicii românești*, Editura muzicală a Uniunii Compozitorilor din R.S.R., București, 1967, p. 27; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. IX; Al. Bistrițianu, *Teorie și inspirație folclorică la predecesorii lui Vasile Alecsandri*, Editura Minerva, București, 1977, p. 107; G. Sorescu, *Scritori români*, p. 18; I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 17.
- ¹⁴ E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 23; E. Pohonțu, *op. cit.*, pp. 21-22; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 95; vezi și Al. Husar, *op. cit.*, p. 60.
- ¹⁵ I. D. Lăudat, *op. cit.*, pp. 17-18; vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 24; G. Sorescu, *Gheorghe Asachi*, p. 41; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 95.
- ¹⁶ I. Negre, *op. cit.*, p. 37; C. Calmuschi, *op. cit.*, pp. 7-8; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 20-21; N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 34-35; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 22; I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 18
- ¹⁷ Gheorghe Asachi, *Scriseri literare*, vol. I, p. 5; E. Pohonțu, *op. cit.*, pp. 22-24.
- ¹⁸ E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 24-26; Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. 5; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 35; E. Pohonțu, *op. cit.*, pp. 23-24; I. Weinberg, *op. cit.*, p. 27; *Asachiana*, în Al. Piru, *Varia. Precizii și controverse*, Editura Eminescu, București, 1972, p. 52; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XI; G. Călinescu, *op. cit.*, pp. 95, 96.
- ¹⁹ Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. XI; vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 24.
- ²⁰ E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 26
- ^{*} Gheorghe Asachi a primit această calitate sub numele de Alviro (vezi I. Negre, *op. cit.*, p. 37; C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 8; Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. X; vezi și idem, *Notiție biografică*, p. 4; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 35; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 96; Al. Husar, *op. cit.*, p. 61), nume pe care îl va folosi, uneori, și cu unul din adaosurile de Corintio, Dacico sau Moldavo (E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 24; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XX).
- ²¹ Vezi I. Negre, *op. cit.*, p. 37.
- ²² Gheorghe Asachi, *Scriseri literare*, vol. I, p. 5; Al. Husar, *op. cit.*, p. 61.

- ²³ Al. Bistrițianu, *op. cit.*, p. 107; vezi și I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 18; Al. Zub, *Asachi în spațiul istoriei*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, p. 72.
- ²⁴ I. Negre, *op. cit.*, p. 39; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 27-28, 33; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 35; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XII; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 96; G. Sorescu, *Scriitori români*, p. 20; I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 19.
- ²⁵ Vezi Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, p. 4; I. Negre, *op. cit.*, p. 39; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 27; Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I., p. 6; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 24; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XII; Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 96; Marin Aiftincă, *Proiectul luminist al lui Gheorghe Asachi*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, p. 49.
- ²⁶ Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, p. 7; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 35; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XII; Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 48.
- ²⁷ Vlad Georgescu, *Ideile politice și Iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, Editura Academiei R.S.R., București, 1972, p. 167.
- ²⁸ Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I., p. X; vezi și I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 18.
- ²⁹ Vezi Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I., p. 7; idem, *Opere*, vol. I, pp. XI-XII; Marin Aiftincă, *Cuvânt înainte*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, p. 7.
- * De altfel, după nu mai puțin de cincisprezece ani de studii, tânărul Asachi era, în 1812, „românul cu cel mai larg orizont științific și literar, nu numai din Moldova, ci și din celelalte provincii românești” (Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. XII).
- ³⁰ Marin Aiftincă, *op. cit.*, pp. 7-8.
- ³¹ Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, p. 6; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 33; Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I., p. 7; idem, *Opere*, vol. I, p. XVI; Marin Aiftincă, *Proiectul luminist al lui Gheorghe Asachi*, p. 49.
- * Capitolul este intitulat astfel după articolul lui Al. Husar – «*Omul literat*», publicat în *Gheorghe Asachi. Studii*, pp. 60-66.
- ³² Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 51.
- ³³ *Ibidem*, p. 50.
- ³⁴ I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 19; vezi și I. Negre, *op. cit.*, p. 40.
- ³⁵ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 35; Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. XVI; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 96.
- ³⁶ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 35.
- ³⁷ I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 19.
- ³⁸ Vezi Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 50.
- ³⁹ E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 26; *Istoria învățământului din România*, Editura didactică și pedagogică, București, 1971, pp. 110-111.
- * Este vorba despre dascălii de la Academia domnească de la Mitropolia din Iași (căreia i se mai spunea și «Școala domnească de limbă greacă»).
- ⁴⁰ I. Negre, *op. cit.*, p. 42; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 33; N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 36, 50; G. Sorescu, *Gheorghe Asachi*, p. 35; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 96; I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 19; vezi și Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani până în zilele noastre*, tom II, Iași, 1857, p. 96; Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, p. 6; idem, *Scrieri literare*, vol. I, p. 8; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 26; Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 97.
- ⁴¹ E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 33-34, 56; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 51; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 96; G. Sorescu, *Scriitori români*, p. 20; vezi și E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 26; I. Weinberg, *op. cit.*, p. 28.
- ⁴² *Istoria învățământului din România*, p. 111; vezi și Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, p. 6; idem, *Scrieri literare*, vol. I, p. 8; I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 19.
- ⁴³ I. Negre, *op. cit.*, p. 42; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 57-58; N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 36, 51; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 20; vezi și Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, p. 6.
- ⁴⁴ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 51; vezi și I. Negre, *op. cit.*, pp. 42-43.
- ⁴⁵ N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 51-52.
- ⁴⁶ I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 19; vezi și Dan Berindei, *Cultura națională română modernă*, Editura Eminescu, București, 1986, p. 41.
- ⁴⁷ Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 97; vezi și I. Negre, *op. cit.*, pp. 45-46; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 58-59; Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, p. 11; N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 36, 53-54; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XVIII; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 96; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 21; Anastasie Iordache, *Principatele Române în epoca modernă*, vol. I – *Domniile pământene și ocupația rusească 1821-1831*,

- Editura Albatros, București, 1996, p. 273; *Istoria românilor*, vol. VII, tom I – *Constituirea României Moderne (1821-1878)*, coordonator Dan Berindei, Editura Enciclopedică, București, 2003, p. 330.
- ⁴⁸ Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, p. 8; I. Negre, *op. cit.*, p. 51; C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 15; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 34; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, pp. XVIII-XIX.
- ⁴⁹ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 36; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 27; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 21; Cristofor Simionescu, *Gheorghe Asachi, cărturar al Moldovei*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, pp. 12-13.
- ⁵⁰ Theodor Codrescu, *Uricarul sau Colecțiune de diferite acte care pot servi la Istoria românilor*, vol. VII, Iași, 1886, p. 96. – În continuare: *Uricarul*; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 37-38; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 36; Al. Husar, *op. cit.*, p. 61.
- ⁵¹ N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 56-58; Al. Husar, *op. cit.*, p. 61; vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 68-69. Pentru mai multe detalii privind înființarea și funcționarea “Școlii Vasiliene”, vezi N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 55-60.
- ⁵² N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 58, 60; A. Iordache, *op. cit.*, vol. I, p. 274; vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 68.
- ⁵³ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 37; Al. Husar, *op. cit.*, p. 62; Cristofor Simionescu, *op. cit.*, p. 12. Pentru mai multe detalii privind tipolitografia “Institutul Albinei”, vezi I. Negre, *op. cit.*, pp. 72-73.
- * De altfel, prin prevederile cuprinse în articolele 419, 423 și 424 din Regulamentul Organic, Asachi a creat “obligația legală din partea statului de a contribui cu sume importante pentru susținerea școlilor”, precum și “o bază juridică stabilă și sigură bugetului școlilor naționale”, și a contribuit la sporirea cu de aproape zece ori a acestui buget (vezi N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 133).
- ⁵⁴ I. Negre, *op. cit.*, pp. 60-61, 66, 69; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 73-74; N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 61, 133; vezi și C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 22.
- ⁵⁵ I. Negre, *op. cit.*, p. 61; C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 22; Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, p. 11; N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 66, 75; Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 98; Al. Husar, *op. cit.*, p. 62; Cristofor Simionescu, *op. cit.*, p. 13; vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 41, 75-76, 77; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 28; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XXIII. Pentru mai multe detalii privind înființarea și funcționarea “școlii de fete” din Iași, vezi N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 65-68, 95-97, iar pentru detalii privitoare la înființarea și funcționarea Academiei Mihăilene, vezi *Ibidem*, pp. 70-90; Gabriel Bădărău, *Academia Mihăileană (1835-1848). Menirea patriotică a unei instituții de învățământ*, Editura Junimea, Iași, 1987.
- ⁵⁶ Al. Husar, *op. cit.*, p. 62; vezi și C. Calmuschi, *op. cit.*, pp. 24-25; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 41-42; Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, p. 16; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 37; Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 98; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 21; Mihail Cozmei, *Gheorghe Asachi, animator al mișcării artistice din Iași, în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, p. 101; *Istoria românilor*, vol. VII, tom I, p. 333. Pentru mai multe detalii privind activitatea lui Asachi în teatru, vezi E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 87-102.
- ⁵⁷ Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. 11; idem, *Opere*, vol. I, p. XXIII.
- ⁵⁸ Al. Husar, *op. cit.*, p. 62; vezi și C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 22; I. C. Filitti, *Principatele Române de la 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentul Organic*, București, 1934, p. 133; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 37; Gheorghe Ungureanu, *Figuri de arhiviști români: Gheorghe Asachi (1788-1869)*, București, 1969, p. 16.
- ⁵⁹ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 37; Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 17.
- ⁶⁰ Al. Husar, *op. cit.*, pp. 62-63; vezi și C. Calmuschi, *op. cit.*, pp. 27-28; Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, p. 11; N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 38, 108; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 27; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XXIII; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 97; Cezar Buda, *Gheorghe Asachi, inițiatorul învățământului tehnic din Moldova*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, pp. 82-83. Pentru detalii privind înființarea și funcționarea Școlii de arte și meserii din Iași, vezi N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 106-110. De asemenea, pentru mai multe detalii cu privire la fabrica de hârtie de la Petrodava, vezi I. Negre, *op. cit.*, pp. 74-76; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 43; Vasile Pop, *Contribuția lui Gheorghe Asachi la dezvoltarea industriei – Fabrica de hârtie «Petrodava»*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, pp. 138-142.
- ⁶¹ Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, p. 15; idem, *Opere*, vol. I, p. XXVI; Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 58. Pentru mai multe detalii privind începuturile învățământului plastic din Moldova, vezi *Ibidem*, pp. 58-59; Ion I. Solcan, *Gheorghe Asachi, fondatorul învățământului plastic din Moldova*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, pp. 84-92.
- ⁶² Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 53.
- ⁶³ *Uricarul*, vol. VIII, Iași, 1886, pp. 103-106, 164; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 160; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 36; vezi și Manolache Drăghici, *op. cit.*, tom II, p. 199; I. Negre, *op. cit.*, pp. 77-79; C. Calmuschi, *op. cit.*

cit., p. 20; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 38-39, 160-161; I. C. Filitti, *op. cit.*, pp. 44-45; Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, pp. 12-13; E. Pohonțu, *op. cit.*, p. 31; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XXIV; Marin Aiftincă, *op. cit.*, pp. 53-54; Al. Husar, *op. cit.*, pp. 61-62; A. Iordache, *op. cit.*, vol. I, p. 281. Pentru mai multe detalii privind “Albina românească” și apariția sa, vezi E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 159-177; Alexandru Andriescu, *Gh. Asachi: “Albina românească”*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, pp. 93-100.

⁶⁴ Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 54; vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 161-177; Alexandru Andriescu, *op. cit.*, pp. 95-98.

⁶⁵ E. Lovinescu, *Gheorghe Asachi. Viața și opera sa*, ed. a 2-a, București, 1927, p. 159 (apud Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 54).

⁶⁶ Vezi, spre exemplu, I. Negre, *op. cit.*, pp. 78-79; Ioan C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic 1834-1848*, Edițiunea Academiei Române, București, 1915, p. 621; E. Lovinescu, *Gheorghe Asachi. Viața și opera lui*, 1921, pp. 42, 187-193; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 38; Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. XXIV; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 22; Marin Aiftincă, *op. cit.*, pp. 54-55; Al. Husar, *op. cit.*, p. 62; vezi și Dan Berindei, *op. cit.*, p. 153.

⁶⁷ Pentru mai multe detalii despre noua gazetă, vezi E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 44, 178-183; vezi și Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, p. 21; idem, *Opere*, vol. I, p. XXIV; Alexandru Andriescu, *op. cit.*, p. 98.

⁶⁸ E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 182-183.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 183.

⁷⁰ Vezi *Ibidem*, pp. 184-186.

⁷¹ *Ibidem*, p. 185; Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, p. 19; vezi și Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 55.

⁷² E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 185.

⁷³ *Ibidem*

⁷⁴ Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 54.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 55; vezi și Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XXIV; *Ibidem*, vol. II, ediție critică și prefață de N. A. Ursu, Editura Minerva, București, 1981, p. 7.

⁷⁶ Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 56.

⁷⁷ *Ibidem*; vezi și I. Negre, *op. cit.*, pp. 74-76; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 43; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 38; V. Pop, *op. cit.*, pp. 138-142; Cristofor Simionescu, *op. cit.*, p. 12.

⁷⁸ Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 56.

⁷⁹ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 36; I. Weinberg, *op. cit.*, p. 28; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 20; Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, p. 8; idem, *Opere*, vol. I, p. XVIII; vezi și idem, *Notiție biografică*, pp. 6-8; I. Negre, *op. cit.*, pp. 43-44; C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 13; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 34; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 96; Marin Aiftincă, *op. cit.*, pp. 56-57; Al. Husar, *op. cit.*, p. 61.

⁸⁰ Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 57; vezi și Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, p. 10; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 41-42, 91; Gheorghe Asachi, *Scrieri literare*, vol. I, pp. 16-17; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 37; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 96; Ovid Densușianu, *op. cit.*, pp. 98-99; *Istoria românilor*, vol. VII, tom I, p. 333. Pentru mai multe detalii despre Conservatorul filarmonic-dramatic și primul spectacol public susținut de elevii săi, sub îndrumarea neobositului Asachi, vezi Teodor T. Burada, *Cercetări asupra Conservatorului filarmonic-dramatic din Iași (1836-1838)*, în Teodor T. Burada, *Opere*, vol. I, ediție îngrijită de Viorel Cosma, București, 1974 (apud Mihail Cozmei, *op. cit.*, pp. 101-102, 105-109), iar pentru mai multe detalii privind toată activitatea lui Asachi în teatru, vezi E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 87-102.

⁸¹ Mihail Cozmei, *op. cit.*, pp. 104-105.

⁸² Marin Aiftincă, *op. cit.*, p. 59.

⁸³ I. Negre, *op. cit.*, p. 52; vezi și C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 16.

⁸⁴ Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XXI.

⁸⁵ Vlad Georgescu, *op. cit.*, pp. 45-46.

* Despre Ioniță Sandu Sturza trebuie reținut că a rămas în istorie ca fiind primul “domn pământean” al Moldovei după o perioadă de mai bine de un secol de dominație fanariotă.

⁸⁶ Manolache Drăghici, *op. cit.*, tom II, p. 164; I. Negre, *op. cit.*, pp. 56-57; C. Calmuschi, *op. cit.*, pp. 16-17; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 34-35; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 36; Al. Bistrițianu, *op. cit.*, p. 113; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 21; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 96; Ovid Densușianu, *op. cit.*, p. 97; I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 19.

⁸⁷ C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 17; Al. Husar, *op. cit.*, p. 61; vezi și I. Negre, *op. cit.*, p. 56.

* Decretul de desfacere a căsătoriei datează din septembrie 1823 (vezi *Asachiana*, pp. 55, 56).

- ⁸⁸ E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 35-37; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 36; *Asachiana*, pp. 55-56; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 21; vezi și C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 14.
- ⁸⁹ A.D. Xenopol, *Istoria rominilor din Dacia Traiana*, vol. XI – *Regulamentul organic (1821-1848)*, Editura Librăriei școalelor Frații Șaraga, Iași, 1896, pp. 84-85.
- ⁹⁰ *Ibidem*, pp. 84-85; I. C. Filitti, *Principatele Române de la 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentul Organic*, pp. 40, 42; vezi și *Istoria românilor*, vol. VII, tom I, pp. 84-85.
- ⁹¹ Manolachi Drăghici, *op. cit.*, tom II, p. 181; A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XI, p. 85; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 39; I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 40; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 37; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 22; I. D. Lăudat, *op. cit.*, p. 20; A. Iordache, *op. cit.*, vol. I, p. 205; *Istoria românilor*, vol. VII, tom I, p. 84; Cezar Buda, *Gheorghe Asachi, inițiatorul învățământului tehnic din Moldova*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, p. 79; vezi și Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, pp. 8, 10; I. Negre, *op. cit.*, p. 65; C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 18; Gheorghe Asachi, *Scriseri literare*, vol. I, p. 12; Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 14; „Pentru libertatea și puterea de mai nainte...” – Mihail Kogălniceanu, *Dorințele Partidei Naționale în Moldova* (Broșură-program de la sfârșitul lui august [1848], Cernăuți), în Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. I, Editura științifică și enciclopedică, București, 1982, pp. 652-653.
- * Trebuie avut în vedere faptul că, în acea vreme, consulul Rusiei la Iași era în același timp și vicepreședinte al divanului moldovenesc.
- ⁹² A. Iordache, *op. cit.*, vol. I, pp. 205-206; vezi și I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 40.
- ⁹³ Manolachi Drăghici, *op. cit.*, tom II, pp. 181-182; A.D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XI, p. 86; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 39, 71-72; I. C. Filitti, *op. cit.*, pp. 41, 73, 75; Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. 12; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 96; Al. Husar, *op. cit.*, p. 62; A. Iordache, *op. cit.*, vol. I, p. 221; vezi și Gheorghe Asachi, *Notiție biografică*, pp. 8, 10; I. Negre, *op. cit.*, p. 65; Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 15; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 22.
- ⁹⁴ A.D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XI, p. 86.
- ⁹⁵ Vezi N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 37.
- ⁹⁶ A.D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XI, p. 86.
- * De altfel, prin prevederile cuprinse în articolele 419, 423 și 424 din Regulamentul Organic, Asachi a creat “obligația legală din partea statului de a contribui cu sume importante pentru susținerea școlilor”, precum și “o bază juridică stabilă și sigură bugetului școlilor naționale”, și a contribuit la sporirea cu de aproape zece ori a acestui buget (vezi N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 133).
- ⁹⁷ I. Negre, *op. cit.*, pp. 60-61; 66; E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 73-74; N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 61, 133.
- * La investirea sa, ce a avut loc la Constantinopol, Mihail Sturdza a participat însoțit de o suită din care făcea parte, printre alții, și Asachi (I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic 1834-1848*, p. 14).
- ⁹⁸ I. Negre, *op. cit.*, p. 69; I. Weinberg, *op. cit.*, p. 26.
- ⁹⁹ Vezi E. Lovinescu, *op. cit.*, pp. 40-41; vezi și C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 21.
- ¹⁰⁰ Vezi Gheorghe Asachi, *Scriseri literare*, vol. I, p. 12.
- ¹⁰¹ idem, *Opere*, vol. I, p. XXVIII; vezi și idem, *Scriseri literare*, vol. I, pp. 19-20.
- ¹⁰² *Ibidem*, p. 20; idem, *Opere*, vol. I, p. XXVIII.
- ¹⁰³ G. Ibrăileanu, *Amestec de curente contradictorii: G. Asachi*, în *Spiritul critic în cultura românească*, ediția a II-a, Iași, 1922, p. 43; vezi și A. Iordache, *op. cit.*, vol. I, p. 332.
- ¹⁰⁴ G. Ibrăileanu, *op. cit.*, pp. 43-44; Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. XXVIII; vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 43; N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 38-39.
- ¹⁰⁵ G. Ibrăileanu, *op. cit.*, p. 44; Gheorghe Asachi, *Scriseri literare*, vol. I, p. 19.
- ¹⁰⁶ Vezi “Albina Românească”, nr. 27/1848 (apud G. Ibrăileanu, *op. cit.*, p. 44).
- ¹⁰⁷ Vezi “Albina Românească”, nr. 61/1848 (apud G. Ibrăileanu, *op. cit.*, p. 44).
- ¹⁰⁸ Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. 19.
- ¹⁰⁹ *Ibidem*, pp. 19-20; vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 43.
- ¹¹⁰ *Ibidem*, pp. 43-44; Gheorghe Asachi, *op. cit.*, vol. I, p. 20; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 39; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 23; Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XXVIII; vezi și I. Negre, *op. cit.*, p. 60; C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 32; *Uricarul*, vol. XIII, Iași, 1889, p. 378; *Ibidem*, vol. XIX, Iași, 1891, pp. 304-305; Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 26; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 97.
- * Cenzura presei, instituită de Regulamentul Organic, a fost reintrodusă la 18 noiembrie 1848 și trebuia să fie pusă în aplicare de către domnitorul Grigore Al. Ghica, numai că acesta dorea în funcția de Cenzor un om care să fie în stare a realiza acest lucru în așa fel încât totul să fie totuși în folosul țării (vezi C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 32; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 45).

¹¹¹ I. Negre, *op. cit.*, p. 66; C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 32.

¹¹² *Ibidem*, p. 32.

¹¹³ *Uricarul*, vol. IX, Iași, 1887, p. 108; *Decretul Caimacamului Moldovei către Sfatul administrativ extraordinar, din 8/20 septembrie 1856, Iași* – “Gazeta de Moldavia”, No. 72, din 10 septembrie 1856 (D. A. Sturdza ș.a., *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. III, București, 1889, pp. 834-836. – În continuare: *Acte și documente*); E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 45; M. Cojocariu, *Partida Națională și constituirea statului național român (1856-1859)*, Editura Universității “Al. I. Cuza”, Iași, 1995, pp. 156, 330.

¹¹⁴ I. Negre, *op. cit.*, p. 66; C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 32; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 45; N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 39, 177; vezi și Extras din “Gazeta de Moldavia” din 16 iulie, No. 56 și din 20 august, No. 66, 1856 (*Acte și documente*, vol. III, p. 700); M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 153. Pentru detalii privind activitatea lui Gheorghe Asachi în perioada cât a fost director al Departamentului Cultului și al Învățăturilor Publice, vezi N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 177-187.

¹¹⁵ *Uricarul*, vol. IX, Iași, 1887, pp. 112-113; *Acte și documente*, vol. IV, București, 1889, pp. 572-573; N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 39; vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 45; M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 59.

¹¹⁶ Gheorghe Asachi, *Esquisse biographique*, f. 5^v (apud idem, *Opere*, vol. I, p. XXVIII).

¹¹⁷ N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 284-285.

¹¹⁸ G. Sorescu, *Gheorghe Asachi*, p. 110.

¹¹⁹ *Acte și documente*, vol. IV, pp. 572-573; vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 45; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 110; idem, *Scriitori literari*, p. 22; Dumitru Vitcu, *Unioniști și separatiști în faza confruntărilor decisive (1856-1857)*, în *Vârstele Unirii. De la conștiința etnică la unitatea națională*, volum editat de Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc și Florin Cântec, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, Iași, 2001, p. 101.

¹²⁰ M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 166. Pentru detalii vezi și *Acte și documente*, vol. IV, pp. 751, 802, 826; A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XII – *Revoluția de la 1848 și Unirea 1848-1859*, Editura Librăriei școalelor Frații Șaraga, Iași, 1896, p. 213.

¹²¹ Corespondență din Iași către “L’Etoile du Danube”, 12/24 iunie 1857 (*Acte și documente*, vol. IV, pp. 948-952); Nota “Gazetei de Moldavia” din 11 martie 1857, No. 20, privitoare la monumentul lui Ștefan cel Mare, Iași (*Ibidem*, vol. IV, pp. 102-104); A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XII, p. 214; M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 180.

¹²² Corespondență din Iași către “L’Etoile du Danube”, 12/24 iunie 1857 (*Acte și documente*, vol. IV, pp. 948-952); vezi și M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 180.

¹²³ Vezi articolul respectiv, reprodus, în *Acte și documente*, vol. V, București, 1890, p. 464; vezi și M. Cojocariu, *op. cit.*, p. 141.

¹²⁴ Comunicarea „Gazetei de Moldavia” No. 55, din 15 (27) iulie 1857, Iași (*Acte și documente*, vol. V, p. 262); Lista deputaților pentru Divanul ad-hoc, publicată de către “Gazeta de Moldavia”, No. 57, din 22 iulie (3 august) 1857 (*Ibidem*, p. 371); Articolul ziarului „l’Etoile du Danube”, No. 61, din 15 octombrie 1857, asupra celor două alegeri din Moldova. Alegerea deputaților de Iași (*Ibidem*, p. 720-721); E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 45; Tabel de repartitie a voturilor pentru alegerea deputaților capitalei în Adunarea ad-hoc – Iași, 15 iulie 1857 (*Documente privind Unirea Principatelor*, vol. I – *Documente interne (1854-1857)*, volum întocmit de Dan Berindei, Editura Academiei R.P.R., București, 1961, p. 132); vezi și *Ibidem*, vol. III – *Correspondență politică (1855-1859)*, volum întocmit de Cornelia C. Bodea, Editura Academiei R.P.R., București, 1963, pp. 292, 292-294.

¹²⁵ Articolul ziarului „l’Etoile du Danube”, No. 61, din 15 octombrie 1857, asupra celor două alegeri din Moldova. Alegerea deputaților de Iași (*Acte și documente*, vol. V, p. 721); vezi și E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 45; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 97; D. Vitcu, *op. cit.*, p. 102.

¹²⁶ Tabel de repartitie a voturilor pentru alegerea secretarilor adunării electorale din capitală. Anexă la jurnalul adunării electorale din 5 septembrie 1857 – Iași, 5 septembrie 1857 (*Documente privind Unirea Principatelor*, vol. I, pp. 233-234).

¹²⁷ E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 185.

¹²⁸ M. Cojocariu, *op. cit.*, pp. 190-191. Pentru mai multe detalii privind cele trei proteste antiunioniste, vezi și *Documente privind Unirea Principatelor*, vol. II – *Rapoartele Consulatului Austriei din Iași: 1856-1859*, volum îngrijit de Dan Berindei, Editura Academiei R.P.R., București, 1959, pp. 393-394, 403-405, 411-413.

¹²⁹ Vezi Gheorghe Asachi, *Opere*, vol. I, p. XXVIII; vezi și G. Sorescu, *Gheorghe Asachi*, p. 111.

¹³⁰ *Uricarul*, vol. IX, p. 111; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 46; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 97.

¹³¹ *Uricarul*, vol. IX, p. 112.

- ¹³² E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 46.
- ¹³³ *Ibidem*, op. cit., p. 46; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 111.
- ¹³⁴ *Ibidem*, p. 118; idem, *Scriitori români*, p. 23.
- ¹³⁵ C. Calmuschi, *op. cit.*, p. 39; G. Sorescu, *Gheorghe Asachi*, p. 119; idem, *Scriitori români*, p. 23.
- ¹³⁶ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 40; G. Sorescu, *Gheorghe Asachi*, p. 120.
- ¹³⁷ Vezi N. C. Enescu, *op. cit.*, pp. 266-267; G. Sorescu, *op. cit.*, p. 5.
- ¹³⁸ N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 267.
- ¹³⁹ *Ibidem*, p. 268.
- ¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 269.
- ¹⁴¹ *Ibidem*, pp. 269-270.
- ¹⁴² *Ibidem*, p. 270.
- ¹⁴³ *Ibidem*, p. 271.
- ¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 272.
- ¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 271.
- ¹⁴⁶ *Ibidem*, pp. 284-285.
- ¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 284.
- ¹⁴⁸ Vezi *Ibidem*, p. 272.
- ¹⁴⁹ I. Negre, *op. cit.*, p. 93.
- ¹⁵⁰ Vasile Constantin Ciocîrlan, *Gheorghe Asachi și luminismul*, în *Gheorghe Asachi. Studii*, p. 47.

DER ADVENTSKALENDER

Ein typisch deutscher Brauch und seine Verbreitung in der Bukowina

Nicole Rieskamp (Darmstadt – Germania)

Einleitung

Die Adventszeit in Deutschland wird von zwei Bräuchen dominiert – dem Adventskranz und dem Adventskalender –, die den Menschen helfen sollen, sich auf das bevorstehende Weihnachtsfest sinnvoll vorzubereiten. Der Brauch des zuletzt genannten vorweihnachtlichen Mediums und sein neues Verbreitungsgebiet – die rumänische Bukowina – werden in diesem Aufsatz näher beleuchtet und seine Entstehungsgeschichte aufgezeigt. Ferner soll der Text zu weitergehenden volkskundlichen Studien in dieser Richtung anregen.

Hierbei lautet die Kernfrage für die Bukowina, die noch einer Lösung harrt: Warum kennen Einige der deutschen Minderheit den Brauch des Adventskranzes schon seit etlichen Jahrzehnten, nicht aber den des Adventskalenders? Beide Brauchformen blicken auf einen ähnlich gelagerten Entstehungszeitraum zurück, nämlich Mitte des 19. Jahrhunderts und entstammen evangelisch-pietistischen Kreisen Deutschlands.

Advent ist eine bestimmte Zeitspanne im christlichen Kirchenjahr, die am ersten Sonntag nach dem 26. November beginnt und an Weihnachten endet. Diese Wochen sind auf die Ankunft Gottes als Mensch (Geburt Jesus) ausgerichtet. Advent bedeutet demnach eigentlich eine seelische und geistige Vorbereitung auf den religiösen Höhepunkt des Kirchenjahres. Ab Mitte des 19. Jahrhunderts bereiteten sich evangelische, insbesondere pietistische Familien der städtischen Oberschicht im häuslichen Bereich mit bestimmten Handlungen auf das Weihnachtsfest vor. Im Katholizismus waren diese Vorbereitungen bereits in der Liturgie der Kirche enthalten.

Um den Kindern die Wartezeit auf den Heiligen Abend zu verkürzen und um sie religiös auf das Fest einzustimmen, verwenden Eltern seit damals zahlreiche kindgerechte Methoden der Zeitmessung, um ihnen die abstrakte Größe Zeit, verständlich zu machen. Diese im häuslichen Bereich erfundenen *Kalender* gelten als die Vorläufer der gedruckten Adventskalender. Die hierbei vielfältig aufkommenden Formen wie Weihnachtskapellen, Adventsbäumchen und Kreidestriche, verfolgen alle dieselbe Methode, nämlich, dass täglich etwas an ihnen verändert wird. Striche werden weggewischt, Fähnchen kommen hinzu oder ein Türchen muss geöffnet werden. Die Vorfriede auf das so sehnsüchtig erwartete Fest wird durch die täglichen Überraschungen und den weihnachtlichen Motiven der Kalender gesteigert.

Der Brauch beginnt am 01. Dezember und endet am 24., dem Heiligen Abend. In Zeiten, in denen der Christbaum und die Weihnachtsbescherung noch unbekannt waren, stellte das Fest des Heiligen Nikolaus (06.) die große winterliche Beschenkung der Kinder dar. Im 19. Jahrhundert setzte eine Entwicklung ein, die Weihnachten nicht mehr nur als religiöses Fest ansah, sondern als den Hauptbescheretermin für Kinder. Ab 1850 etwa „hat sich die Entwicklung des Weihnachtsfestes von der außerhäuslichen hin zur privaten (Familien-)Feier bereits vollzogen“¹.

Weihnachten und Advent wurden zunehmend profanisiert. Dieser Umstand schlägt sich seitdem in der Motivwahl der Deckblätter und Tagesmotive des gedruckten Adventskalenders nieder. Auch verschwand allmählich die ursprüngliche Zielsetzung dieses Mediums, das heißt die religiöse und geistige Vorbereitung in der Adventszeit auf das religiöse Weihnachtsfest.

Warum nun ist die Untersuchung des Brauchphänomens Adventskalender so relevant? Weil er zahlreiche Aspekte umfasst, die alle aus unterschiedlichen Richtungen auf das

Weihnachtsfest weisen und damit die Vorbereitungsphase im jeweiligen Epochenabschnitt verdeutlichen. „Er ist Brauchrequisit, eine Form der angewandten Kunst, populäre Druckgraphik der Gegenwart, „geschnittenes Papier“, nicht zuletzt ein Handelsartikel und sogar ein Werbemittel. Was den „Inhalt“ anlangt, so spielen pädagogische, religiöse und ethische Überlegungen hinein.“²

Vorläufer des gedruckten Adventskalenders und andere „Zeitmesser“

Vorformen des gedruckten Adventskalenders existierten zuhauf. Vornehmlich in evangelisch-pietistisch geprägten Familien der städtischen Oberschicht, aber auch im Katholizismus. Ab Mitte des 19. Jahrhunderts gibt es die ersten Belege für die vielfältigsten selbstgebastelten Methoden, Kindern die Zeit des Wartens auf das Weihnachtsfest, sichtbar zu machen, oftmals mit religiösem Inhalt unterlegt.

Die folgenden zwei Bräuche, führen Kinder zwar zu Weihnachten hin, beinhalten jedoch keinerlei Zählfunktion. Dennoch weisen sie Parallelen zum Adventskalender auf. Beim Brauch der Gebetshölzer wird auf einem Hölzchen pro Gebet oder fromme Tat eine Kerbe ins Holz geritzt. Kommt dann am Weihnachtstage der Gabenbringer, zeigt man ihm voller Stolz das hoffentlich mehrfach eingekerbte Holz. Der katholische Brauch des „Einlegens eines Strohhalms, einer Feder, pro gute Tat oder für Wohlverhalten allgemein, in eine anfangs leere Krippe“, verdeutlicht den Kindern, dass das Christkind am Heiligen Abend schön weich gebettet sein soll. Das „Strohalm einlegen“ hat in der Vorbereitungsphase und in der Zielsetzung das religiöse Fest zum Inhalt. Die Gebetshölzer hingegen, orientieren sich in der Einkerbungsphase an der religiös geistigen Vorbereitung in der Adventszeit, aber die letztendliche Zielsetzung führt zum Gabenbringer und nicht zum religiösen Fest. Die Parallele zum Adventskalender ist bei beiden die pädagogische Komponente, in der brave Kinder belohnt werden.

Der evangelische Brauch, bei dem man 24 Bilder mit weihnachtlich-religiösen Szenen pro Tag einzeln an die Wand heftet, ist erstmalig in einem Kinderbuch von Elise Averdieck (1851), erwähnt. Dies ist der erste bekannte Beleg für eine Form von Adventskalendern. Das Adventsbäumchen ein weiterer evangelischer Brauch bei dem die *Zunahme* (eigentlich Lichtzunahme (Christi Geburt), aber Sichtbarmachung in anderer Form) zu Weihnachten eine Rolle spielt. Pro Tag wurde ein kleines Fähnlein mit handgeschriebenen biblischen Adventsverheißungen auf das Adventsbäumchen aufgesteckt. Das Adventsbäumchen war ein selbstgebasteltes baumähnliches Holzgestell.

Bräuche, bei denen es um die *Abnahme* geht, sind die heute noch üblichen Adventskerzen, die vermutlich schon im 19. Jahrhundert in Skandinavien bekannt waren. Die Kerze weist 24 Markierungen, im gleichen Abstand zueinander, auf, die pro Tag ein Stück herunter brennen. Eine weitere Form, die in diese Kategorie hinein fällt, ist der wohl konfessionslose Brauch des Strichkalenders. 24 gezeichnete (Kreide-)striche an einer Tür werden pro Tag einzeln weggewischt, an Heilig Abend sind dann keine Striche mehr vorhanden.

Bestimmte Formen des Adventskalenders werden in Österreich auch als Himmelsleiter bezeichnet. Das täglich sich Sprosse für Sprosse abwärts bewegende Christkind verdeutlicht den Gedanken, dass Gott zu Weihnachten auf die Erde kommt.

Die Vorweihnachtszeit ist eine sehr kreative Phase, in der man seine ästhetischen Sinne durch verschiedene Bastelaktionen fördern kann. Daher werden heutzutage immer noch Adventskalender selber gebastelt. In Zeitschriften und Büchern gibt es zahlreiche Tipps und Bastelbogen, die „alte Formen“ aufgreifen oder zu Neuem anregen (z.B.: Wandbehänge mit kleinen gefüllten Säckchen oder befüllte Eisenbahnwaggons). Die Inhalte (Süßigkeiten, Krimskrams oder sonstige Geschenke) können individuell gewählt werden. Manche Adventskalender zeigen die Tendenz zu immer mehr Raffinierterem (Papierburgen, spezielle Aufstell- und Handhabungstechniken, ...).

Der gedruckte Adventskalender

Mit der Einführung der massenhaft gedruckten Exemplare im 20. Jahrhundert erhielt der Adventskalender seinen Namen und auch seine noch heute gültige Gebrauchsweise. Unter gedruckten Adventskalendern versteht man die Erzeugnisse der papierverarbeitenden Industrie.

bei denen man täglich ein nummeriertes Fenster öffnet, um die dahinter verborgene Szene oder Figur zu betrachten.

Die 1902 in der Evangelischen Buchhandlung in Hamburg gefertigten und verkauften Weihnachtshuhren sind die frühesten Exemplare eines gedruckten Adventskalenders. Das Zifferblatt wies die Zahlen 13 bis 24 auf. Die leichte Handhabung der Weihnachtshuhr beruhte auf der Tatsache, dass das Zifferblatt und das Verständnis von der Bedienung einer Uhr bereits bekannt war. Die Kinder brauchten nur täglich den Zeiger eine Zahl/ ein Kästchen weiter zudrehen, um einen Ausschnitt eines Weihnachtsliedes oder eine Adventsverheißung zu lesen. Eine Weihnachtshuhr mit bereits 24 Feldern erschien 1922 in der St. Johannis Druckerei in Lahr/Dillingen.

Gerhard Lang (1881-1974), Teilhaber der „Lithographischen Kunstanstalt Reichhold & Lang, München (RLM), der sich selber als „Erfinder“ der Adventskalender bezeichnete, war für die ersten massenhaft gedruckten Exemplare verantwortlich und verhalf ihnen zu einer kontinuierlichen Verbreitung. Es dauerte mindestens drei bis fünf Jahre bis sich das Produkt auf dem Markt etabliert hatte und gewinnbringende Mengen verkauft wurden.

Bei RLM kamen zwischen 1908 und 1938 ca. 30 verschiedene Adventskalender heraus. Um 1915 gab es drei Motive in fünf Ausführungen und in der Blütezeit des Adventskalenderverkaufs 1926-1936 existierten bereits 29 Entwürfe in 42 Ausführungen.

Langs Mutter, die Frau eines schwäbischen Pfarrers, soll ihrem Spross (um 1885) 24 Gebäckstücke auf einem Karton genäht haben, von denen er täglich eins essen durfte. Von dieser Erinnerung angetan, verlegte er 1908 das erste gedruckte Exemplar mit dem Namen „Im Lande des Christkinds“. Lang erfand Adventskalender in zahlreichen Ausführungen: Abreiß-, Ausschneidekalender, Figuren zum Aufstecken, Laternen- und Hausform, Türchenkalender teilweise schon mit Schokoladenfüllungen und Figuren, die rückseitig an Papierlaschen bewegt werden konnten. 1940 musste RLM aus Wettbewerbsgründen geschlossen werden.

Motive

Die gedruckten Adventskalender repräsentieren sich hauptsächlich über ihre Motive. Diese Bilder befinden sich auf den Deckblättern und auf den Hintergrundbildern auch Tagesmotive genannt, die erst sichtbar werden nachdem man Türchen oder ähnliches geöffnet oder abgerissen hat. Die Motive lassen sich in religiöse und profane Darstellungen unterteilen wobei sakrale Themen seit jeher nur einen kleinen Teil des Angebots einnehmen. Die Themen der Tagesmotive schwanken von Hersteller zu Hersteller, bei der Firma Korsch muss am 6. Dezember ein Nikolaus zu sehen sein und am 24. die Heilige Familie, unabhängig davon, ob sie schon im Deckblatt enthalten sind oder nicht. Oftmals fehlt der Zusammenhang zwischen Deckblatt und dem Hintergrundbild der Tagesöffnung, aber da vieles sehr klein gezeichnet ist, fällt es nicht weiter auf, denn im Großen und Ganzen wirkt alles niedlich-witzig. Charakteristisch für die Mehrzahl der Kalender ist, dass ihnen fast jeglicher Gegenwartsbezug fehlt. Auch erwartet der Konsument immer konstante Bildelemente wie Tageszahlen, eine heitere besinnliche Atmosphäre und ein winterliches Motiv einer verschneiten Siedlung oder Landschaft.

Weitere typische Motive:

◆ Weihnachtsvorbereitungen und Gaben überbringen

Weihnachtsgel und Wichtel, die Geschenke auswählen, einpacken, backen, musizieren und vieles mehr verrichten. Von Wolken und über Himmelsleitern kommen Geschenke beladene Schlitten, Kutschen mit vorangestellten Hirschen, Rentieren hernieder.

◆ Weihnachtsmänner

Diese erfundene Figur driftet von Skandinavien und Norddeutschland gen Süden. Er ist auch bei Geschenkvorrichtungen zu sehen, unterstützt wird er von seinen Helfern: Engeln oder Zwergen. Er verteilt seine Geschenke entweder in Strümpfe, die vor dem Kamin hängen oder holt sie aus seinem Sack heraus. Sein Pendant, das Christkind ist immer in Verbindung mit einem Esel zusehen.

◆ Christkindmärkte

Hier können alle Arten von weihnachtlichen Vorbereitungen, Geschenken, Bräuchen und Symbolen gezeigt werden. Zudem sieht man oft Nachtwächter, Sternsinger, Kutschen, Maroniverkäufer und den Nikolaus in einem verschneiten Städtchen.

◆ **Landschaften, Städte, Dörfer und Häuser**

An die Realität angelehnte Siedlungen, Landschaften und Häuser (typische Schwarzwaldhäuser, Fachwerkhäuser), aber auch Phantasieorte kann man entdecken, die in der Regel allesamt schneebedeckt sind. Im Motiv eingearbeitet ist oftmals ein zentral beleuchteter Weihnachtsbaum.

◆ **Religiöses Weihnachtsgeschehen**

Szenen aus dem Alten Testament, dem Heiligen Land, die Geburt Christi im Stall zu Bethlehem werden gezeigt.

◆ **Märchenmotive**

Häufig in Form von Adventshäuschen, die an Lebkuchenhäuser erinnern sieht man alle erdenklichen Märchenfiguren in ihren jeweiligen Märchenszenen.

◆ **Moderne Motive**

Es werden alle bis dahin aufgezeigten Motive verwendet, nur die Mitwirkenden sind Menschen aus der Mitte/dem Ende des 20. Jahrhunderts. Hier und da sieht man vereinzelt Autos oder sonstige Gerätschaften, die in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts in Gebrauch waren. Neuerdings gibt es reine Themenkalender, in dem die Agierenden Film- oder Comicfiguren sind (z.B. Schlümpfe, Garfield, Pippi Langstrumpf, Popstars, Benjamin Blümchen, Barbie).

Im Zuge der Internationalisierung der Märkte kommt es zu einer Verschmelzung der Motive, das heißt alpenländische Szenen (Häuser, Krippen) kommen auch in norddeutschen und skandinavischen Adventskalendern vor.

Beispiel einer christlich- religiösen Darstellung

„Die Krippe“ (um 1925) von RLM ist ein Nikolauskalender (06.12. – 24.12.), bei dem Figuren vom angehefteten Abreißblock auf entsprechend markierte Felder geklebt werden müssen. Die zunächst leere Landschaft füllt sich dann täglich mit Figuren, die sich in Richtung Stall bewegen. Der Illustrator Richard Ernst Kepler wendete traditionelle christliche Symbolik an, die in der Bibel begründet ist und setzte auch ganz bewusst Farben ein: Quelle vor einem blühenden Rosenstrauch – Motive des Hohen Liedes, Verkündigungsszene und weiße Gewänder von Maria und Gabriel.³ Nur die kindlichen Engel über dem Stall passen nicht so recht ins Bild, dieses sind jenseitigen Adventskalenders von RLM mit einem sakralen Thema. (Abb. 1)

Mix zwischen christlich - religiöser und profaner Darstellung

RLM gab um 1915 und um 1920 den Adventskalender „Der Weihnachtsbaum“ heraus. Dieser Nikolauskalender stellt eine Krippe, am Fuße eines noch zu schmückenden Weihnachtsbaumes, dar. Diese beiden Ausgaben unterschieden sich nur in geringem Umfang. Zum einen wurde das beigefügte Ausschneideblatt (um 1915) beim späteren Kalender durch einen Abreißblock, der in der unteren Mitte des Kalenders angebracht war und so für die Verschiebung der Heiligen Familie zum rechten Bildrand verantwortlich war, ersetzt und zum anderen erfuhr der 17. Dezember eine Figurenabänderung. Der Kalender um 1920 zeigt keinen im Stehschritt verweilenden Soldaten mit Pickelhaube, sondern lediglich einen Mann mit erhobenem Arm. Der Christbaumschmuck setzt sich aus Spielzeug und weihnachtlichen Nahrungsmitteln (Äpfel, Plätzchen und Nüssen) zusammen. (Abb. 2 (um 1915), Abb. 3 (um 1920)).

Beispiele profaner Darstellungen

Sara Ball entwarf 1983 den Adventskalender „Im Bärenhaus“, der bei Ars Edition verlegt wurde. Hierbei erfolgte eine ganz neue Richtung, in dem Bären Tätigkeiten, die ansonsten von Menschen ausgeführt werden, nachgehen. Das Deckblattmotiv konzentriert sich auf eine einzige Szene: eine Bärenfamilie dekoriert ihren Christbaum. „St. Nikolaus, Sternsinger, Hirten, Drei Könige oder gar die Heilige Familie (als Bären?) haben in dieser geschlossenen

Welt keinen Platz mehr.“⁴ Deshalb schauen Freunde der Bärenfamilie am 24. Dezember zum Fenster herein.

Das Titelblatt der Fernsehzeitschrift „TV-Movie“⁵ zeigte in seiner Dezemberausgabe im Jahre 2000 einen von der Handhabung typischen Adventskalender, aber das Motiv war auf dem ersten Blick ungewohnt. Das Hauptaugenmerk liegt auf einer jungen Frau mit blonden leicht gelockten Haaren, die ein tief dekolletiertes weißes Paillettenkleid trägt. Diese sinnlich engelshafte Frau, soll den Leser zum Öffnen der Türrchen, die vornehmlich über ihren Oberkörper verteilt sind, verführen. Dahinter verbergen sich auch nicht die gewohnten Motive, sondern Szenen aus speziellen Fernsehserien und Filmen. Dazu werden dem Nutzer des Adventskalenders Fragen gestellt, die er durch das genaue Studieren des Fernsehprogramms beantworten kann. Nun ist es dem Benutzer möglich an dem Adventsgewinnspiel der Fernsehzeitschrift teilzunehmen. Die Preise sind in der Regel Sachgewinne wie Fernseher, Videorecorder, Mobiltelefone oder Reisen zu Fernsehsendungen. Kein einziger Gewinn hat auch nur im Entferntesten etwas mit dem religiösen Weihnachten zu tun, sondern eher mit dem weltlichen Geschenkfest. Zwei Motive, die auch auf dem Titelblatt zu sehen sind, zeugen vom weihnachtlichen Charakter der Ausgabe, die ansonsten wie jedes andere Deckblatt einer Fernsehzeitschrift aussieht. Im Hintergrund erkennt man zart angedeutete Christbaumkugeln und vorne links sieht uns eine „Weihnachtsfrau“, sexy Pendant zum Weihnachtsmann, keck an. Dieser Adventskalender wäre uninteressant, wenn kein einzigstes gewohntes Weihnachtssymbol vorhanden wäre. Dies unterstreicht, dass bestimmte weihnachtliche Symbole einfach zu einem Adventskalender dazugehören. (Abb. 4)

Virtuelle Adventskalender

Der Adventskalender passt sich nicht nur in der Motivauswahl den veränderten Lebenswelten der Menschen an, sondern erobert auch zunehmend das Internet. Gibt man in der Suchmaschine „Google“ diesen Begriff ein, so wird man auf 2350 Webseiten verwiesen.⁶ Firmen, Vereine, Schulklassen oder auch Einzelne nutzen diesen beliebten Brauch, um sich im Internet darzustellen. Sie gebrauchen diese Form des „Spiels“ als eine Art Aufmerksamkeitserreger, weil sie vermuten, dass beinahe alle deutschen Internetbenutzer Adventskalender kennen und lieben. Der Adventskalender wird aber auch in diesem modernen Medium nur während seiner typischen Zeit, der Adventszeit, im Internet zur Benutzung ausgestellt. Das Erscheinungsbild entspricht im Großen und Ganzen denen der gedruckten Exemplare, auch in der Wahl der Tagesmotive ist keine großartige Änderung festzustellen.

Im Folgenden wird ein virtueller Adventskalender exemplarisch aus der Vielzahl herausgegriffen und näher beleuchtet.

Der Adventskalender des Fußballvereins VfL-Bochum⁷ bestand im Jahr 2000 aus einem mit Vereinsgeschenkpapier eingewickelmten Päckchen. Um dieses Geschenk drapierten sich Christbaumkugeln, eine Kerze und ein schneebedeckter Tannenzweig. Die Adventskalendertürchen, die sich auf den VfL-Bochum Wappen des Geschenkes befanden, verbargen Gewinnspielfragen rund um diesen Fußballverein. Beteiligte man sich am Gewinnspiel, konnte man Artikel aus dem Fanshop gewinnen. Wie mir der Web-Redakteur des VfL-Bochum, Herr Henry Wahlig,⁸ mitteilte bringt der Verein schon zum zweiten Mal einen Adventskalender heraus, der sehr großen Anklang bei den Internet-Usern findet. Der Fußballverein hatte täglich ca. 100 bis 200 Einsendungen für das Adventskalender-Gewinnspiel zu verzeichnen. Die Gründe, warum sie einen Adventskalender auf ihre Homepage stellten waren rein kommerzieller Art. Der Fanartikelabsatz sollte bekannter und zusätzlich gesteigert werden, verstärkte User-Bindung (Gewinnerbekanntgabe am nächsten Tag) und neue Nutzer sollten gewonnen werden. Letzteres geschah dadurch, dass sich der Fußballverein in Internetsuchmaschinen und Gewinnspielverzeichnissen einschreiben ließ und so neue Besucher anlockte. Auf meine Frage, ob es nicht auch interessant wäre, einen Adventskalender der Art ins Netz zu stellen, der Backrezepte, Bastelideen oder weihnachtliche Anekdoten der Spieler parat hält, äußerte sich Herr Wahlig dahingehend, dass der normale Internetbesucher solche aufwendig recherchierten Berichte gar nicht will. Sie haben so etwas Ähnliches in anderen Bereichen schon

einmal angeboten, aber die Besucherfrequenz stand in keinem Verhältnis zur aufgewendeten Arbeit und so wurde das Projekt verworfen.

Der Adventskalender als Werbeträger

Der Adventskalender gehört einfach zur Adventszeit dazu, unabhängig davon, ob man eine christlich-religiöse Lebenseinstellung vertritt oder nicht. Es gehört zum „guten Ton“, dass man seinen Kindern einen Adventskalender zukommen lässt. Diese Sitte kann dazu führen, dass man unbewusst einem Kaufzwang erliegt, will man sich nicht den negativen Reaktionen seiner Mitmenschen aussetzen.

Die Beliebtheit dieses Brauchs haben die Firmen erkannt und nutzen nun den Adventskalender als vielfältigen Werbeträger. Hinter den Tagestürchen wird aktiv Werbung betrieben, indem firmeneigene Produkte gezeigt oder hineingelegt werden. Schon in den 1920er Jahre nutzte die Schokoladenfirma Stollwerck erstmalig diese Art von Werbung, in dem sie mit der Druckerei RLM einen schokoladengefüllten Adventskalender herausbrachte. Weitere Firmenbeispiele: Überraschungseier-, Turborg- oder der Playmobil-Adventskalender. Heute entwerfen die Firmen eigene Deckblattmotive oder bringen auf bisher am Markt etablierten Motiven irgendwo ihr Logo an. Generell können alle Bildelemente auf den Deckblättern als auch auf den Tagesmotiven beim Nutzer eine Form der Bedürfnisweckung hervorrufen.

Schon Gerhard Lang (RLM) orientierte sich an den Wünschen der Konsumenten und weckte in ihnen neue Bedürfnisse durch sein reichhaltiges Adventskalendersortiment. Jede ästhetische Geschmacksrichtung, jede Altersstufe und jede Preisvorstellung sollte die Möglichkeit haben, einen Adventskalender sein eigen nennen zu dürfen. Nimmt man heutzutage die Adventskalenderprospekte der großen Produktionsfirmen, wie z.B. die der Firma Sellmer (Stuttgart) in die Hand so fällt auf, dass der Adventskalender zu einem wirklichen Massenprodukt geworden ist. Nicht nur im Hinblick auf Auflagenhöhe, sondern auch in der Motiv- und Formenvielfalt, Herstellungsart und Art der Distribution. Experimente für neue Motive werden kaum mehr gewagt, man orientiert sich an bisher erfolgreichen Entwürfen und fertigt Nachdrucke an. Dieser Rückgriff „ermöglicht es, die Verkaufspreise niedrig zu halten und garantiert dem Verlag trotzdem ein einträgliches Geschäft mit diesem Produkt.“⁹ Diese Methode resultiert auch aus dem Aspekt, dass viele Erwachsene zu den potentiellen Käufern gehören. Beim Kauf eines Adventskalenders erinnern sie sich an ihre Kindheit. Wehmut und Nostalgie kommen auf und gerade in dieser Phase, will man gerne einen Adventskalender in den Händen halten, der dem in der Erinnerung entspricht.

Die Wirtschaft profitiert auch ganz nebenbei von den selbstgebastelten Adventskalendern, indem sie den Bastlern das benötigte Zubehör verkauft und weitere Anregungen gibt. Die individuellen Bestückungen rufen zahlreiche Süßigkeiten- und sonstige Produktvariationen auf dem Markt hervor. Speziell zur Adventszeit bieten Firmen jeglicher Branche, Inhalte ihrer Produktpalette (oder sogar der Größe entsprechend angepasst) für die Bestückung der Tagesmotive an.

All diese Punkte begünstigen und fördern den Handel mit Adventskalendern. Die Produktionsländer neben dem „Ursprungsland“ Deutschland sind Dänemark (bereits seit 1920er), Schweden (seit 1934), Großbritannien, Irland und Fernost. Letztere können aufgrund der niedrigen Lohnkosten herstellungstechnisch aufwendigere Ausführungen produzieren. Alle Firmen exportieren nach Japan, Neuseeland, Nord- und Südamerika und Westeuropa. Die international verstehbaren profanen Darstellungen sichern den Absatz.

Die Nationalsozialistische Partei Deutschlands bediente sich auch des Adventskalenders, um damit auf ihre Art, Werbung zu betreiben. Dieser spezielle Adventskalender liefert ein sehr gutes zeitgenössisches Dokument, welches die vollständige Vereinnahmung eines christlichen Festes zugunsten einer politischen Ideologie zeigt. „Vorweihnachten“ 1943 im Zentralverlag der NSDAP - Franz Eher Nachfolger - erschienen war die nationalsozialistische Antwort auf die bisher erschienenen Adventskalender. Angaben zur Auflagenhöhe, die Vertriebsart und die Gründe der Veröffentlichung existieren nicht. Sollten die Gründe im Mangelangebot von Bastel- und Kinderbüchern (aufgrund des Papierkontingents) zu suchen sein? Sollte „Vorweih-

nachten“ dafür und für die anderen zu Kriegszeiten verbotenen Adventskalender ein Ersatz sein? Oder sollten sich die Kinder vom Kriegsalltag ablenken können? Oder erfüllte der NS-Adventskalender den bis dato Zweck, eine sinnvolle Wartezeitverkürzung auf Weihnachten darzustellen? Fragen, die bislang nicht beantwortet werden konnten. Der Unterhaltungswert des Adventskalenders „Vorweihnachten“ ist gelenkt, er dient der reinen Vermittlung einer bestimmten Ideologie. „Für jeden Tag gibt es ein doppelseitig bedrucktes Blatt, das abwechselnd Geschichten, Lieder, Sprüche, Spiel- und Bastelvorschläge enthält.“¹⁰ Germanisch-völkische Elemente ersetzen alle christlichen Dinge des Weihnachtsfestes beziehungsweise messen denen eine neue Symbolik bei (Beibehaltung von Weihnachtsbaum, Geschenke, Kranz und Gebäck, aber neue Sinnggebung). Ebenso spiegelt sich der Kriegsalltag in den Tagesblättern wieder. Kinder werden angeleitet Panzer und Soldaten auszumalen, ein in der Melodie gleichgebliebenes christliches Weihnachtslied zu singen, das nun mit einem politischen Text versehen ist oder eine Schlacht an der Front nachzuahmen.

Adventskalender in der Bukowina

Der Adventskalender war nach meinen oberflächlichen Recherchen im Winter des Jahres 2002 bei der deutschen Minderheit der rumänischen *Bukowina* nicht flächendeckend bekannt. Ich stellte mir die noch ungelöste Frage: Warum dieser in Deutschland entstandene Brauch bei den deutschen Buchenländern nahezu unbekannt, aber der Brauch des Adventskranzes seit jeher in deren evangelischen und katholischen Familien weit verbreitet war? Der Adventskranz weist nämlich in seiner Sinn- und Entstehungsgeschichte enge Zusammenhänge zum Adventskalender auf.

Exkurs – der Adventskranz¹¹.

Lange vor dem Heiligen Abend beginnen wir, uns mit verschiedenen Bräuchen auf das Weihnachtsfest vorzubereiten. Viele Familien hängen am ersten Adventssonntag einen Kranz auf, der aus Tannenzweigen gewunden und mit vier Kerzen geschmückt ist. An jedem Sonntag im Advent zünden sie ein weiteres Licht an, so dass kurz vor Weihnachten alle Kerzen gleichzeitig brennen. Auf den Adventskranz spielt einer der bekanntesten deutschen Weihnachtsverse an:

„Advent, Advent, ein Lichtlein brennt.
Erst eins, dann zwei, dann drei, dann vier,
dann steht das Christkind vor der Tür.“

Hinter diesen einfachen Zeilen, die sich jedem Kind schnell einprägen, verbirgt sich der ursprüngliche Sinn des Adventskranzes, der uns heute gar nicht mehr so bekannt ist: Das Zunehmen des (Kerzen-)Lichtes sollte als Zeichen für die näherrückende Ankunft des Gottessohnes – hier in der profaneren Form des gabenbringenden Christkinds – an Weihnachten verstanden werden.

Johann Hinrich Wichern (1808-1881), ein pietistischer Pfarrer, gilt als der Erfinder des *Adventskranzes*. Als Leiter des „Rauhen Hauses“ in Hamburg, einer Erziehungsanstalt für Jungen, schmückte er um 1850 im Dezember einen großen Leuchter mit 24 Kerzen. Bei der täglichen Andacht, die er mit seinen Schülern feierte, zündete er vom 1. bis 24. Dezember jeden Tag eine Kerze an. Die Kinder konnten dann an dem Leuchter abzählen, wie viele Tage es noch bis zum Weihnachtsfest waren; sie sahen aber vor allem, wie das Licht zunahm und dass es am Heiligen Abend, wenn das Jesuskind als „Licht der Welt“ auf die Erde kommt, am hellsten erstrahlte.

Dieser „Urahn“ des heutigen Adventskranzes veränderte im Laufe der Jahre seine Gestalt. Der Radleuchter wich einem aufhängbaren immergrünen Kranz, und die Zahl der Kerzen reduzierte sich auf vier. Vom pietistischen Umfeld des „Rauhen Hauses“ breitete sich der Adventskranz innerhalb weniger Jahrzehnte zunächst in den Städten, dann aber auch in den ländlichen Gebieten aus; heute wird er auch in katholischen Gegenden und sogar außerhalb Deutschlands aufgehängt und aufgestellt. (*Exkurs Ende*)

Den Adventskalender kannten nur diejenigen der deutschen Minderheit, die seit der Revolution sehr enge Beziehungen nach Deutschland pflegten. Sie bringen ihn jedoch nur mit Kindern in Zusammenhang und benutzen ihn selbst sehr wenig. Meine Nachfrage, ob sie für ihre

Kinder auch solche Kalender nutzen oder sogar welche gebastelt haben, wurde mit einem Manchmal oder einem Nein beantwortet beziehungsweise mit einem ungläubigen Kopfschütteln quittiert, warum und wie man Adventskalender basteln solle. Der Sinn dieses Brauches ist ihnen, nach diesen Antworten zufolge, wohl weitgehend verschlossen geblieben.

Daraufhin entschloss ich mich, dieses typisch deutsche Medium der Adventszeit, wenigstens bei der deutschen Minderheit und ihrem interessierten Umfeld, einzuführen. Unterstützt wurde ich indirekt durch einen im Jahre 2002 neu eröffneten Supermarkt in Suceava, der just zur Adventszeit erstmalig schokoladenbefüllte Adventskalender zum Kauf anbot. Im Folgenden soll kurz das Projekt und sein Ergebnis vorgestellt werden.

Der Richard Sellmer Verlag mit Sitz in Stuttgart spendete gedruckte Adventskalender ohne Schokoladenbefüllung, sondern mit Bildchen hinter den Türen. Die Verteilung erfolgte an die jeweiligen Lokalforen der deutschen Minderheit in der Bukowina (Unterforen des Regionalforums Buchenland), an den Germanistiklehrstuhl der Universität in Suceava und an die Deutsche Bibliothek, einer Abteilung des Museumskomplexes Bukowina mit Sitz in Suceava. Dazu erhielten die Teilnehmer einen ansprechenden Text in Form eines Flyers, der sich mit dem Brauch des Adventskalenders und auch zusätzlich mit dem des Adventskranzes auseinandersetzt. Zudem wurden sie mündlich informiert. Inspiriert durch diese Aktion nähte die Kindergärtnerin der deutschen Abteilung eines Kindergartens in Suceava selbst einen Adventskalender in Form eines Weihnachtsmannes. In seinen 24 Taschen steckten verschiedene Lied- und Märchentexte und Bastelanleitungen. Durch meine Befragungen und Beobachtungen während der Adventszeit in den jeweiligen Institutionen, musste ich leider feststellen, dass unter den Erwachsenen und selbst bei den Jugendlichen kaum ein Interesse für den Adventskalender bestand. Teilweise wurde er aufgehangen, aber nicht hinreichend benutzt oder er war in irgendeiner Schublade verschwunden. Er hatte wohl häufig den Stellenwert ein Medium ausschließlich für Kinder zu sein. Oft spielte auch mangelndes Interesse an jeglichem Neuen eine Rolle. Nur bei den Kindergartenkindern wurde diese Idee begeistert aufgenommen, denn sie warteten jeden Tag gespannt auf den Inhalt der nächsten Tasche.

Ich war mit dem Ergebnis meines Projektes nicht sehr zufrieden und rätselte warum, der Adventskalender hier kaum Anklang fand. Hat er doch in der Adventszeit in Deutschland einen sehr hohen Stellenwert bei jung und alt. Die Verkaufsergebnisse des großen Supermarktes in Suceava bezüglich dieses Produktes sind mir unbekannt, aber an den Reaktionen der Kunden, die mir auffielen, konnte ich feststellen, dass sie hauptsächlich das Produkt erwarben, weil es so schöne Farbmotive hatte und mit Schokolade befüllt war. Ein ähnliches Erlebnis hatte ich in demselben Zeitraum mit einer Buchenlanddeutschen, die seit etlichen Jahrzehnten in Deutschland lebt und die jedes Jahr ein bestimmtes deutsches Lokalforum in der Bukowina reich beschenkt. Im Jahre 2002 schenkte sie erstmalig schokoladenbefüllte Adventskalender. Die Reaktion der Beschenkten war die gleiche wie im Supermarkt: „Oh, welch schönes Bild!“ und „Oh, 47% Kakaogehalt.“ Jedoch die Wenigsten wussten etwas mit dem Produkt anzufangen.

Dies alles zusammen betrachtet zeigt wieder einmal, dass man nicht einfach einen Brauch in einen anderen Kulturkreis transferieren kann. Auch, wenn dort, wie in diesem Beispiel mit einem deutschen Brauch, eine deutsche Minderheit existiert, kann man nicht damit rechnen, dass sie ihn vorbehaltlos übernimmt. Er muss vor Ort wachsen und sich gegebenenfalls Neuerungen beziehungsweise Abweichungen von den Entwicklungen im Herkunftsland aussetzen. So muss man auch die Exporte der Firma Richard Sellmer sehen, die Adventskalender zwar international vertreibt, die sich jedoch den Motivwünschen der Zielländer anpassen muss. Wie mir Herr Sellmer, jun.¹² mitteilte, sind in der Schweiz keine Nikolausdarstellungen gewünscht, die USA ordert nur Engelsabbildungen ohne Flügel und in England werden eher religiöse Motive nachgefragt.

Diese oben beschriebenen Projektergebnisse warfen bei mir Fragen auf, die hier als Anreiz für weitergehende vertiefende Forschungen dienen sollen. Wie und wann wird sich der Adventskalender in der Bukowina bzw. in Rumänien allgemein etablieren. Hat es ihn vielleicht nicht doch schon früher im Buchenland gegeben? Erreicht er jemals den Bekanntheitsgrad des

Adventskranzes? Wird er nur von Kindern genutzt? Wird es auch selbstgebastelte Formen oder nur die gedruckte Massenware geben? Wird er von allen Religionsgruppen gleichermaßen genutzt oder nur von Protestanten und/oder Katholiken? Wird Rumänien einem bestimmten Motiv den Vorzug geben?

Schlussbemerkungen

„Wenn es auch ... Adventskalender ohne das geringste religiöse Symbol gibt ..., so bleibt doch die Tatsache bestehen, daß alle ... einen ausgesprochenen christlichen Namen tragen und ihren Höhepunkt immer am Heiligen Abend finden.“¹³ Der moderne Adventskalender ist ein Brauch, der im Laufe seines fast 100jährigen Bestehens zwar vieles von seiner ursprünglichen Zielsetzung eingebüßt hat, jedoch nach wie vor bei jung und alt sehr beliebt ist. Dieser Zeitmesser dient seit jeher der Wartezeitverkürzung zum Weihnachtsfest – dem großen Bescheretermin für Kinder. Der Bedeutungswandel des (einst vornehmlich) religiösen Weihnachtsfestes vollzog sich bereits im 19. Jahrhundert. Das Prinzip des Adventskalenders, jeden Tag ein kleines Geschenk zu erhalten, stimuliert das sich Freuen auf den Hauptgeschenks termin. Der ursprüngliche Sinn des Schenkens, jemandem Bedürftigen etwas geben, ist in der Bescherung des 24. Dezembers und beim Adventskalender nicht enthalten. Man beschenkt das Kind / den Nutzer um ihm eine Belohnung zu geben, weil es brav wartet und jeden Tag nur ein Türchen öffnet. Das Schenken stellt somit eine pädagogische Handlung dar. Mit dem Aufkommen der Massenproduktion von gedruckten Adventskalendern erhielt er schon früh eine weitere Rolle zugewiesen: Viele Firmen haben ihn als idealen Werbeträger entdeckt, mit dem sie Kunden direkt ansprechen können. Obwohl man mittlerweile fast von derartigen Firmengeschenken überhäuft wird, basteln noch viele Personen ihren Adventskalender selbst. Zahlreiche Bücher und Zeitschriften geben hierzu Hilfestellungen. So modern und technisiert die Menschen auch sind, sie benötigen immer wieder nostalgische Momente, die sie an ihre Kindheit und ihren lieb gewordenen Spaß mit dem Adventskalender erinnern. Und von daher glaube ich, dass der Adventskalender vorerst nicht „aussterben“, sondern eher, wie das Beispiel der Bukowina zeigt, neue geographische Räume und Kulturkreise erobern wird. Dort wird er sich den Gegebenheiten anpassen, sich weiter entwickeln und neue „Freunde“ finden, die ebenfalls dem Grundprinzip des Adventskalenders: Jeden Tag eine neue freudige Überraschung; verfallen werden.

Literaturverzeichnis

- Adventskalender. Adventskalender, Weihnachtskalender, Nikolauskalender, Julekalenderen, Adventskalendern, Advent-Calendars, Calendriers de l'avent. Katalog des NÖ Landesmuseums, Neue Folge, Nr. 103, Wien 1980 [Ausstellung der Volkskundlichen Sammlung des NÖ Landesmuseums 1980/81].
- BINDHEIM, Stefan: Adventskalender – gestern und heute, in: Spielmittel (1981), S. 48-53.
- GAJEK, Esther: Adventskalender – von den Anfängen bis zur Gegenwart. München 1988.
- Gajek, Esther: Von Adventskränzen, Strohalmkrippen und Adventskalendern. In Weihnachtszeit: Feste zwischen Advent und Neujahr in Süddeutschland und Österreich 1840-1940; [Katalog anlässlich der Ausstellung im Bayerischen Nationalmuseum München vom 22. 11.2000-04.02.2001] / Hrsg.: Bayerisches Nationalmuseum München, München 2000, S. 19-33.
- WUNDERLIN, Dominik: Advent, Advent! Lichter- und Kalenderbräuche. Von Adventskränzen und Adventskalendern [Zur Ausstellung „Adventskalender aus aller Welt“ des Museums im alten Zeughaus zu Liestal vom 18.11.1989-07.01.1990], hg. v. Amt für Museen und Archäologie, Liestal (CH) 1989.

Abbildungsverzeichnis

- Abb. 1: GAJEK, S. 44
- Abb. 2: GAJEK, S. 48
- Abb. 3: GAJEK, S. 48
- Abb. 4: TV Movie, Nr. 25/2000

REZUMAT CALENDARUL DE ADVENT, UN OBICEI GERMAN TIPIC ȘI EXTINDEREA SA ÎN BUCOVINA

Acest articol de factură istorico-etnografică tratează problema calendarelor de Advent, apărute în formă tipărită în 1908 în cadrul cercurilor protestante pietiste din Germania și introduse sistematic în cadrul comunităților germane luterane (evangelice) din sudul Bucovinei abia în anul 2002.

Adventul este perioada din anul bisericesc care începe în prima duminică de după 26 noiembrie și se termină la Crăciun. În comunitățile pietiste Adventul echivalează cu o perioadă de pregătire psihică și spirituală pentru întâmpinarea Crăciunului, considerat punctul culminant religios al anului bisericesc.

Articolul tratează tangențial și problema „coroniței de Advent” împletită din crenguțe de brad și împodobită cu patru lumânări, care se așează pe masă în prima duminică de Advent. În fiecare duminică din Advent se aprinde o lumânare, astfel că scurt timp înaintea Crăciunului toate lumânările ard împreună. Acest obicei a fost răspândit la germanii bucovineni la o dată neprecizată din a doua jumătate a secolului XIX. Inventatorul „coroniței de Advent” este considerat preotul pietist Johann Hinrich Wichern (1808 – 1881), conducător al unei așa-zise *Rauhenhaus* – Casa Ascetică, stabiliment de educație religioasă pentru băieți.

Articolul mai conține o analiză a impactului religios și comercial al distribuției acestor calendare (inclusiv pe site-uri Internet) în comunitățile protestante de pe mapamond și o predicție argumentată a posibilității răspândirii lor în comunitățile germane din sudul Bucovinei.

NOTE:

¹ Gajek, S. 12

² Katalog des NÖ Landesmuseums, S. 3

³ Gajek, S. 42

⁴ Gajek, S. 108

⁵ TV-Movie, 25, 2000

⁶ http://de.google.yahoo.com/bin/query_de?p=adventskalender Stand vom 02.6.2001

⁷ <http://www.vfl-bochum.de/advent>

⁸ e-mail vom 09.01.2001

⁹ Gajek, S. 123

¹⁰ Gajek, S. 79

¹¹ nach Gajek, Esther (2000), S.19.

¹² Brief vom 27.11.2000

¹³ Bindheim, S. 53

PRIVIRE GENERALĂ ASUPRA ISTORIOGRAFIEI DEDICATE ETNOGRAFULUI SIMION FLOREA MARIAN

Antonie Moisei (Cernăuți)

În a doua jumătate a sec. XIX în imperiul Austro-Ungar multinațional se observă un avânt impetuos al interesului față de etnografie. Etnografia Bucovinei se constituie ca ramură științifică anume în această perioadă, deși studii epizodice sunt fixate și în epoca anterioară.

La sfârșitul sec. XIX – începutul sec. XX cultura tradițională a bucovinenilor devine obiectul atenției savanților, – reprezentanților ai diferitor etnii conlocuitoare – austrieci, ucraineni, ruși, polonezi: G. Kupceanko, L. A. Simiginowicz-Staufe, F. Wickenhauser, R. F. Kaindl, I. Golovatski, E. Iaroshynska, V. Kozaryshciuk, A. Manastyrski, E. Fischer, I. Polek, V. Șuhevici, D. Verenca, V. Mordvinov, J. Schneider, V. Budzynski, F. Vovk, P. Nesterovski, A. Kohanovska ș. a. Un loc remarcabil printre ei aparține etnografilor români: S. F. Marian, I. G. Sbiera, D. Dan, E. Niculiță-Voronca, L. Bodnărescu, A. Gorovei, T. Pamfile ș. a. Acestei pleiade de savanți de origine multinațională îi aparține meritul determinării problemelor fundamentale și conturării etnografiei Bucovinei ca domeniu științific.

Un loc deosebit în acest domeniu i-a aparținut lui S. F. Marian, care și-a arhivat moștenirea etnofolclorică în circa 150 lucrări și un bogat tezaur de manuscrise, bazat în cea mai mare parte pe material bucovinean. Un strat enorm de material informativ din Bucovina, o rețea bine ramificată de informatori bucovineni, paralelele comparative cu alte provincii ale României și popoare indoeuropene, stilul caracteristic de clasificator – au pus temelia viitoarelor cercetări. Prin activitatea rodnică de savant S. F. Marian a influențat o constelație întreagă de continuatori, printre care și cei care n-au scăpat din focarul atenției sale tematica bucovineană – D. Dan, E. Niculiță-Voronca, L. Bodnărescu, A. Gorovei, T. Pamfile ș. a.

Format ca savant sub influența școlii romantice S. Fl. Marian a fost un ferm adept al școlii etnopsihologice, prevestitor al școlii sociologice în etnografia română. Savant de talie mondială, dotat cu o forță de muncă, sârguință și productivitate exclusivă a lăsat o moștenire științifică enormă. Empirismul conștient al materialului folcloric și etnografic cules de academicianul român deschide posibilități nelimitate în reconstrucția obiceiurilor, riturilor și credințelor străvechi, precizările coordonatelor cronologice a informației etnografice, deschide noi căi de cercetare a evoluției vieții spirituale a poporului român. Îi aparține meritul creării unei arhive specifice de folclor a Bucovinei.

Istoriografia dedicată lui S. F. Marian comparativ cu cea a altor buni cunoscători ai culturii tradiționale bucovinene e mult mai voluminoasă și temeinică. Diversitatea ei ne permite o grupare tematică. Vom evidenția: 1) lucrările cu caracter biografic; 2) cele care analizează activitatea lui scriitoricească; 3) studiază relațiile lui științifice; 4) apreciază locul ocupat în procesul de constituire a etnografiei românești; 5) articole cu caracter enciclopedic. Mai importante însă pot fi considerate: 1) lucrările dedicate activității etnografice a lui S. F. Marian; 2) cele, în care au văzut lumina tiparului materiale inedite; 3) cercetări ale patrimoniului manuscris; 4) investigații monografice; 5) articolele introductive la colecțiile lui etnografice.

Informație inițială despre S. F. Marian apare la mijlocul anilor '70 ai sec. XIX. În 1875 filologul francez P. Meyer publică știri despre S. F. Marian în două reviste de specialitate: „Biblioteca Școlii din Chartre” (Paris) și „Darea de seamă a Societății Filologice pe anii 1875-1876” (Londra). În română articolul vede lumina în revista „Convorbiri literare”¹. În România primul material despre S. F. Marian a fost înserat în lucrarea de sinteză a lui V. G. Pop *Conспект asupra literaturii române și scriitorilor ei de la început și până astăzi la 1876*². În ea erau apreciate primele investigații folclorice, iar S. F. Marian avansat ca „viitor savant cu

perspectivă”. *Enciclopedia română* (1904) redactată de C. Diaconovici includea un articol despre S. F. Marian semnat de I. G. Sbiera³.

Viața și activitatea științifică a lui S. F. Marian au fost supuse unei investigații mai profunde după moartea sa. Concomitent cu apariția unui șir de memorii, din 1907 apar lucrări în care se încearcă reconstruirea biografiei savantului. Printre ele amintim micro-monografia lui Liviu Marian *Simion Florea Marian. Schițe biografice*⁴, ieșită de sub tipar la București în 1910, fiind totodată prima printre lucrările, care încorporau descrierea multilaterală a vieții și creației marelui etnograf. În nouăsprezece pagini ale acestei lucrări autorul a expus detaliat biografia tatălui său, inclusiv anii de gimnaziu, de studenție în institutul teologic din Cernăuți, de serviciu duhovnicesc, de activitate științifică ca academician, istoria distincțiilor sale etc. În carte sunt enumerate lucrările științifice a lui S. F. Marian publicate pe spesele Academiei de Știință Română, incluse date din activitatea de profesor și pe tărâm obștesc. Capitolele dedicate metodei de muncă științifică cotidiană și ordinei de zi au servit ca bază a viitoarelor articole și monografii consacrate lui S. F. Marian.

Mihai Căraușu, ginerele lui S. F. Marian, a aprofundat informația despre casa părintescă a savantului din Ilișești, a publicat fotografia casei, a familiei Marian etc. M. Căraușu a analizat influența exercitată asupra lui Marian de către V. Alecsandri și B. P. Hasdeu, în anexe a propus lista celor mai importante lucrări etnografice a savantului⁵.

E firesc interesul acordat de D. Florea-Rariște genealogiei și onomasticii savantului – erau consăteni. Tema a fost abordată pentru prima oară în articolul *Simion Florea Marian. Originea familiei. Originea numelui*⁶, în care a fost publicat arborele genealogic al familiei Marian. Lucrarea a pus începutul unei serii de articole⁷ cu tematică analogică dedicate pământeanului său. Prin investigații în domeniul filologic al activității savantului, D. Florea-Rariște a spus un cuvânt nou în istoriografia consacrată etnografului bucovinean.

Activitatea obștească a lui S. F. Marian e reflectată în lucrările lui G. Giurcă⁸ și P. Leu⁹. Aici a fost supusă unei analize minuțioase participarea savantului la activitatea societății „Școala Română”, fondarea internatului de băieți „Vasile Cocârlă”, a claselor paralele cu limba română de predare și alte fapte din activitatea cetățenească a lui S. F. Marian.

Cercetătorului sucevean Paul Leu, care practic s-a consacrat investigației operei lui S. F. Marian, îi aparține o serie de articole, ce reflectă încercările de poet¹⁰, dramaturg¹¹ și prozator¹² a savantului. Aceluiași autor îi aparțin lucrări, care dezvăluiesc relațiile științifice a lui Marian cu T. Maiorescu¹³, V. Alecsandri¹⁴, primirea lui în Academia Română¹⁵. Tematica amintită e oglindită și în articolul lui G. Alexe¹⁶, care abordează relațiile dintre Marian și folcloristul T. Bălășel, și în lucrarea lui I. Datcu, *S. F. Marian și etnografia francezi*¹⁷ (1977).

Vom evidenția un șir de articole dedicate memoriei etnografului, aprecierii rolului lui în procesul de constituire a etnografiei românești. Printre ele merită o atenție deosebită lucrările lui P. Leu¹⁸, I. Datcu¹⁹, E. Dimitriu²⁰, O. Bârlea²¹, M. Boca²², N. Jula²³, Z. Ornea²⁴, G. Podani²⁵ și a. Mai prețioase par a fi cele semnate de P. Leu și I. Datcu, în care pe o bază factologică solidă e determinat rolul și locul lui S. F. Marian în procesul constituirii etnografiei române; articolul lui E. Dimitriu, în care autorul exemplifică prin diverse concursuri și festivități etnografice consacrate memoriei lui S. F. Marian, prin fondarea casei-muzeu a savantului din Suceava etc. Despre dificultăți în procesul reeditării operelor lui S. F. Marian aflăm din articolul lui Z. Ornea *Un nedreptățit*, în care autorul lămurește acest fapt prin numărul mare de termeni teologici cuprinși în ele și apartinența lui la ierarhia clericală, fapt, ce nici într-un caz nu putea fi acceptat de ideologii marxisti. Evidențiam deasemeni articolul fostei directoare a casei-muzeu a lui S. F. Marian din Suceava A.-D. Clopotari, în care e studiată istoria fondării muzeului, sunt analizate manuscrisele savantului, descrise biblioteca și expoziția din acest așezământ. Indicând importanța lui S. F. Marian în știința etnologică românească, investigatoarea a accentuat asupra faptului, că acest așezământ e unica casă-muzeu a etnografului pe teritoriul României. Articolul lui G. Podani, publicat în limba română și ucraineană, completează cele spuse prin concluzia că moștenirea științifică a savantului ne permite să-l considerăm clasic al științei etnografice românești²⁶.

Anul 1968 e destul de important în istoriografia dedicată lui S. F. Marian. Atunci în dicționare enciclopedice de o autoritate mare pentru timpul său au fost publicate articole, care nu numai că descriu viața și activitatea etnografului, dar și pentru prima oară în perioada postbelică au determinat locul care-l ocupa pe bună dreptate S. F. Marian în dezvoltarea etnografiei românești. Prima lucrare de acest fel a fost publicată în dicționarul *Folcloriștii și folcloristica românească*²⁷, semnată de profesorul Universității din București Ion Chițimia²⁸. Dumnealui pentru prima oară a făcut analiză scurtă a lucrărilor de bază a lui S. F. Marian. Sincron cu date obișnuite pentru descrierea vieții, I. Chițimia a cercetat fundamental interesele literare și istorice ale savantului, activitatea lui în domeniul folcloristicii și etnografiei, a publicat lista lucrărilor (145 titluri) împărțite tematic în grupe și subgrupe. Dicționarul amintit descria viața și opera a nouă din cei mai eminenți etnografi români. S. F. Marian a ocupat un loc destoinic alături de așa personalități ca V. Alecsandri și B. P. Hasdeu. Acest fapt semnifică, în esență, recunoașterea meritelor lui în etnografia românească.

Tot în 1968 apare culegerea lui G. Vrabie *Folcloristica română. Evoluție, curente, metode*²⁹, în care se publică date, deși mai modeste decât în ediția precedentă, dar care apreciau obiectiv rolul lui S. F. Marian în procesul evoluției etnografiei române. S-a recurs la o paralelă dintre creația lui Marian și cea a vestitului etnograf englez J. Frezer, prețuindu-i patrimoniul științific ca „creanga de aur” a poporului român³⁰.

Articolele cu caracter enciclopedic dedicate activității etnografice a lui S. F. Marian, și-au început apariția sistematică în 1974, apărând în așa ediții ca *Istoria folcloristicii românești* (autor O. Bârlea)³¹, *Folcloriștii români* (1977) (V. Ene)³², *Dicționarul folcloriștilor. Folclor literar românesc* (1979) (I. Datcu și S. Stroiescu)³³, volumul II al *Dicționarului etnologilor români* (1998) (I. Datcu)³⁴ și a. În genere, în aceste ediții erau prezentate scurte date biografice, cele mai importante lucrări ale savantului, bibliografia consacrată vieții și activității științifice a lui S. F. Marian.

O importanță de prim-plan în realizarea investigației propuse aici au avut lucrările dedicate activității etnografice a lui S. F. Marian. Printre primii, care au încercat să-i clasifice lucrările de acest speciu a fost Ilarie Chendi, critic literar român, care a apreciat înalt creația preotului-etnograf³⁵. Conform sugestiei lui I. Chendi, lucrările lui S. F. Marian consacrate culturii spirituale a poporului român pot fi diversificate tematic în trei grupe: cele ce descriu ciclul familial a poporului român, credințele populare, concepțiile populare despre natură. O atenție deosebită s-a acordat lucrărilor savantului închinată imaginațiilor populare despre natură (*Insectele în limba, obiceiurile și credințele poporului român, Ornitologia populară română, manuscrisul Botanicii populare române*). Autorul unor astfel de lucrări, conform aprecierii lui I. Chendi, e un adevărat savant-naturalist. Investigatorul a evedențiat, că lucrările lui S. F. Marian dedicate culturii spirituale vor rămănea și pe viitor fundament al cercetărilor în acest domeniu. I. Chendi a supus unei analize limba lucrărilor, subliniind caracterul ei adecvat în comparație cu limba savanților germani.

Lucrări analitice în abordarea materialului etnografic masiv, ce a fost acumulat de S. F. Marian, au fost realizate în perioada interbelică. Savantul austriac S. Dische a apreciat trăsătura caracteristică a moștenirii etnografice a savantului – ea permitea reconstruirea unor obiceiuri, dispărute pe parcursul multor secole. S. Dische a demonstrat în baza căror izvoare S.F.Marian a reconstruit unele obiceiuri bucovinene³⁶.

Un aport considerabil la cunoașterea metodologiei de lucru a lui S. F. Marian a adus cercetătorul român V. Andrucovici³⁷. El a analizat două din cele mai importante metode de muncă a etnografului: răspândirea anchetelor prin intermediul edițiilor periodice și contactul personal cu creatorul popular. N-a rămas în afara atenției lui V. Andrucovici nici instrumentarul de muncă a lui Marian, relațiile lui cu etnografii contemporani, biblioteca de specialitate, erudiția savantului.

Etnologul român Ilie Moise a investigat influența lui B. P. Hasdeu asupra formării la S. F. Marian a viziunii etnologice asupra culturii tradiționale românești. Conform opiniei sale, activitatea lui S. F. Marian a evoluat în două direcții: culegerea materialului folcloric,

caracteristic pentru etapa inițială a formării sale, și investigația anumitor aspecte importante ale culturii: nașterea, nunta, înmormântarea, sărbătorile etc. Investigatorul a accentuat atenția asupra lucrărilor etnografice care au îmbogățit limba literară și terminologia științifică: *Cromatică poporului român*, *Ornitologia populară românească*, *Insectele în limbă, obiceiurile și credințele poporului român*³⁸.

Un succes incontestabil în cercetarea activității etnografice a lui S. F. Marian e editarea de către Muzeul etnografic bucovinean din Suceava în 2000 a culegerii: *Studii și comunicări. Simion Florea Marian*³⁹. Ediția înserează un șir de lucrări speciale, care au contribuit la lărgirea problematicii amintite. Merită să fie evidențiate printre articolele dedicate studierii activității etnografice a savantului lucrările lui M. Fotea⁴⁰, P. Leu⁴¹, I. Popescu-Sireteanu⁴², M. Cojocaru⁴³ ș. a.⁴⁴. În articolul lui M. Fotea, de exemplu, toată activitatea științifică a lui S. F. Marian e divizată în trei etape: I – 1866-1869; II – 1869-1881; III – 1882-1907. După părerea cercetătorului, S. F. Marian în prima etapă se afla sub influența școlii romantice a lui V. Alecsandri, în a doua etapă și-a perfecționat metoda de lucru sub influența lui B. P. Hasdeu, iar în perioada a treia și-a găsit propria cale în știință. Conform determinării lui M. Fotea, lucrările științifice a lui S. F. Marian, apărute pe parcursul etapei finale a activității sale, pot fi împărțite în două grupe: lucrări folclorice și opere dedicate culturii tradiționale a poporului român. În articolul lui P. Leu se cerceta aportul lui S. F. Marian în etnobotanica românească și mondială.

În deosebire de M. Fotea și P. Leu, articolul lui I. Popescu-Sireteanu e dedicat studierii specificului materialului etnografic bucovinean în lucrările lui S. F. Marian, reeditate în 1981 sub titlul *Legende istorice din Bucovina* (coordonator P. Leu), autorul localizează o mulțime impresionantă de denumiri topice bucovinene. Articolul e unul din numeroasele lucrări consacrate tematicii bucovinene în moștenirea etnografică a savantului.

Prezintă interes articolele ce au scos în lumina tiparului documente inedite referitoare la viața și activitatea științifică a lui S. F. Marian. Printre ele merită să fie amintită lucrarea lui P. Froicu și E. Dimitriu *Correspondența lui V. G. Pop către S. F. Marian* (1983)⁴⁵, în care și-au găsit reflectarea relațiile prietenești și colaborarea dintre ambii savanți, și licrea lui S. Măndruț *Simeon Florea Marian, inedit* (1991)⁴⁶, în care a fost publicată pentru prima oară scrisoarea lui S. F. Marian către I. Ciocan” (colegul lui S. F. Marian din gimnaziul din Năsăud”). Merită evidențiere deosebită articolul lui A. Fochi și N. Mironescu⁴⁷, în care văd cea dintâi lumină a tiparului trei epistole ale lui S. F. Marian către B. P. Hasdeu. Aceste scrisori, descoperite de autor în Arhivele statului din București (fondul manuscriselor lui B. P. Hasdeu) conțin în sine câteva detalii, necunoscute până atunci, ale colaborării acestor doi renumiți savanți: planurile pe viitor, împărțite de S. F. Marian lui B. P. Hasdeu, schimb de informație și cărți, concepția lui Marian de culegere a materialului etnofolcloric. Deci, putem afirma cu încredere, că informația cuprinsă în articolele amintite, au completat indiscutabil cunoștințele despre concepția activității etnografice a lui S. F. Marian.

Atenția cercetătorilor români a fost atrasă deasemeni de patrimoniul scris a lui S. F. Marian. Printre articolele de acest fel amintim cele ale lui N. Jula⁴⁸, P. Leu⁴⁹, B. Steiciuc⁵⁰, A.-D. Clopotari⁵¹ ș. a. În articolele indicate a fost descrisă moștenirea scrisă a lui S. F. Marian, păstrată în Fondul Memorial-Documentar a Casei Muzeu S. F. Marian din Suceava și Fondul de manuscrise ale lui S. F. Marian din Biblioteca Națională a Academiei Române, cercetate minuțios unele din manuscrise: însemnările de călătorie a lui Marian prin Transilvania, textele discursurilor ținute în fața elevilor din gimnaziul din Suceava și un manual de religie, *Botanica poporului român*, *Mitologia populară românească*, *Tinerețea la români* ș. a.

Prima monografie dedicată vieții și activității științifice lui S. F. Marian a fost publicată în 1987 de către profesorul facultății de litere a Universității din Iași – Mircea Fotea, purtând titlul *S. F. Marian folclorist și etnograf*⁵². În paginile investigației sale autorul și-a expus viziunea locului și rolului ocupat de savant în timpul său și în prezent, a dat unei analize profunde activitatea științifică a lui S. F. Marian: începutul acumulării materialului folcloric, căutarea căii proprii în știință, perioada monografiilor fundamentale etc. Merită atenție și clasificarea lucrărilor etnografice a lui S. F. Marian propusă de autor: I – lucrări dedicate ciclului

de obiceiuri familiale (*Nașterea la români, Nunta la români, Însmormântarea la români*): II – lucrări din ciclul de obiceiuri calendaristice (*Sărbătorile la români* în trei volume); III – lucrări dedicate denumirilor și termenilor populari (*Ornitologia poporană română. Cromatica poporului român* ș. a.). Un capitol aparte e dedicat patrimoniului manuscris de lui S. F. Marian.

Monografia lui P. Leu *Simion Florea Marian*⁵³ a fost publicată în 1996, fiind reeditată apoi la 1999 sub titlul *Cititorul etnografiei românești*⁵⁴. În această lucrare autorul a analizat detaliat activitatea științifică a savantului, a folosit o mare mulțime de documente din fondurile Casei-Muzeu a lui S. F. Marian din Suceava. Comparativ cu monografia lui M. Fotea, lucrarea lui P. Leu după structura sa e mai tradițională și se evidențiază printr-o străduință și scrupulozitate mai mare a investigației. Lucrarea înserează descrierea vieții lui S. F. Marian începând cu genealogia neamului și terminând cu însmormântarea etnografului: destul de minuțios e studiată activitatea științifică a savantului, e arătat interesul lui față de povestea populară; în ochii cititorului Marian reînvie ca păstor de suflete și autor de manuale. Monografia e completată printr-o voluminoasă listă de literatură, glosar de nume și alte anexe.

Se cer simultan amintite articolele-postfață la operele lui S. F. Marian reeditate în ultimii ani: articolele cercetătoarei bucureștene A. Olteanu care preced lucrările savantului *Botanica românească* (2000)⁵⁵, *Mitologia românească* (2000)⁵⁶, cuvânt înainte a lui I. Datcu la lucrarea lui S. F. Marian *Sărbătorile la români* (2001)⁵⁷ ș. a.

În istoriografia ucraineană informație despre activitatea științifică a lui S. F. Marian poate fi găsită în lucrarea profesorului G. K. Bostan *Poezia populară românească în spațiul Carpato-Nistrean*⁵⁸. În ea autorul a analizat activitatea lui S. F. Marian în domeniul folcloristicii, s-a oprit asupra specificului materialului etnofolcloric bucovinean aflat în lucrările savantului dedicate ciclului de obiceiuri familiale și calendarice, basmelor, baladelor, doinelor etc.⁵⁹. În altă lucrare a sa publicată în colaborare cu L. Bostan⁶⁰, autorii prezintă textul uneia din legendele culese de S. F. Marian pe teritoriul Bucovinei – *Cetatea tătarilor*⁶¹.

E necesar să amintim o serie de articole, aparținând autorului investigației de față, consacrate lui S. F. Marian⁶², inclusiv o monografie numită *Simion Florea Marian – etnograf al Bucovinei* (2003)⁶³.

Deci, pe parcursul evoluării istoriografiei dedicate lui S. F. Marian, care posedă o vechime stimabilă de mai bine de un secol, a fost acumulată o literatură bogată, ce abordează diferite aspecte ale problemei. Dar chiar în istoriografia română e destul de slab studiat specificul bucovinean a creației lui științifice. Etnograful, apropo, era născut în Bucovina, și-a făcut aici studiile, a locuit în Bucovina, a studiat extrem de minuțios folclorul și etnografia ținutului, ce și-a pus pecetea și pe creația lui. Din aceste considerente ar fi binevenită studierea specificului bucovinean a operei etnografice a lui S. F. Marian și introducerea lui eficace în circuitul științific românesc, dar și ucrainean.

Résumé

L'auteur présente dans cet étude d'une manière synthétique l'historiographie dédiée à l'ethnographe Simion Florea Marian, sa diversité, les nombreux ouvrages qu'il a laissé comme héritage; ceux-ci ont attiré l'attention de plusieurs chercheurs qui se sont intéressés de sa vie et de l'activité scientifique du grand folkloriste de Bucovine.

La présentation de la volumineuse historiographique dédiée à Simion Florea Marian, groupée par thèmes par l'auteur démontre que le long du temps, une riche littérature s'est accumulée; elle est destinée à souligner l'activité de recherche complexe, mais aussi les qualités morales distinctes de celui qui a été nommé "le premier ethnographe roumain".

NOTE:

- ¹ Raportul d-lui Paul Meyer, „Convorbiri literare”, IX, 1875, nr. 8, p. 332.
- ² V. G. Pop, *Conspect asupra literaturii române și scriitorilor ei de la început și până astăzi*, București, 1876, partea a II-a.
- ³ I. G. Sbiera, S. Fl. Marian, „Enciclopedie română”, Sibiu, 1904, t. III, p. 206.
- ⁴ L. F. Marian, *Simion Florea Marian. Schițe biografice*, București, 1910, 19 p.
- ⁵ M. Cărăușu, *Simion Florea Marian. Schiță biografică*, în „Suceava – Anuarul Muzeului Județean”, 1977, Vol. V, p. 191-204.
- ⁶ D. Florea-Rariște, *Simion Florea Marian. Originea familiei. Originea numelui*, în „Arhiva”, Iași, 1940, Nr. 1-2, an. XLVII, p. 116-199.
- ⁷ Idem, *Contribuția lui S.F.Marian la cunoașterea și studiul limbii române*, în AȘUI, 1953, t. 4, Secț. III, p. 215-222; Idem, *50 de ani de la moartea folcloristului Simeon Florea Marian*, în „Steaua”, Cluj, IX, 1957, nr. 4, p. 71-75; Idem, *Contribuția lui S.F.Marian la cunoașterea și studiul limbii române*, în AȘUI, 1953, t. 4, Secț. III, p. 215-222.
- ⁸ Gh. Giurcă, *Simion Florea Marian, promotor al învățământului din Suceava*, în „Studii și comunicări. Simion Florea Marian – Suceava”, Suceava, 2000, p. 53-58.
- ⁹ P. Leu, *Simion Florea Marian, profesor la gimnaziul din Suceava*, „Suceava – Anuarul Muzeului Județean”, 1986-1987, vol. XIII-XIV, p. 49-61; Idem, *Simion Florea Marian, profesor la gimnaziul din Suceava*, „Suceava – Anuarul Muzeului Național al Bucovinei”, 1994, vol. XXI, p. 459-463.
- ¹⁰ Idem, *S.F.Marian, poetul (I)*, în „Zori noi”, 1977, nr. 8672, a. XXXI, p. 3; Idem, *S.F.Marian, poetul (II)* în „Zori noi”, 1977, nr. 8682, a. XXXI, p. 3;.
- ¹¹ Idem, *Încercări dramatice a lui S.F. Marian*, în „Zori noi”, 1977, nr. 8693, a. XXXI, p. 3.
- ¹² Idem, *Scriitorul S. F. Marian*, în „Buletinul de informare și documentare metodico-științifică”, în „Suceava”, 1988, vol. II, p. 151-158.
- ¹³ Idem, *Din relațiile lui S.F.Marian cu Titu Maiorescu*, în „Zori noi”, 1975, nr. 8235, a. XXIX, p. 5; Idem, *Considerații privitoare la relațiile dintre V.Alecsandri și S. F. Marian*, în „Zori noi”, 1972, nr. 7737, a. XXVIII, p. 3.
- ¹³ Idem, *Primirea lui S. F. Marian în Academia Română*, în „Cercetări istorice”, Iași, 1980, p.421-428.
- ¹⁴ Idem, *Considerații privitoare la relațiile dintre V.Alecsandri și S. F. Marian*, în „Zori noi”, 1972, nr. 7737, a. XXVIII, p. 3.
- ¹⁵ Idem, *Primirea lui S.F.Marian în Academia Română*, în „Cercetări istorice”, Iași, 1980, p.421-428.
- ¹⁶ G. Alexe, *La 50 de ani de la moartea preotului folclorist S.Fl.Marian. Legăturile lui cu preotul folclorist T.Bălășel*, în „Mitropolia Olteniei”, 1957, nr. 9, p. 482-486.
- ¹⁷ I. Datcu, *Simion Florea Marian și etnografia francezi*, în „Manuscriptum” 1977, nr. 4, a. VII, p. 181-182.
- ¹⁸ P. Leu, *S. F. Marian în contemporaneitatea sa europeană*, în „Cercetări istorice”, Iași, 1977, a. VII, p. 543-554; Idem, *Ecouri naționale și internaționale la moartea lui S.F.Marian*, în „Cercetări istorice”, Iași, 1978-1979, a. IX-X, p. 673-678; Idem, *Introducere*, în *Marian S.F. Legende istorice din Bucovina*, ediție îngrijită de P.Leu, Suceava, Editura Junimea, 1981, p. VII-XVIII.
- ¹⁹ I. Datcu, *Simion Florea Marian – 150*, în „Steaua”, 1997, nr. 9-10, p. 15; Idem, *Posteritatea operei lui Simion Florea Marian*, în „Studii și comunicări”, *Simion Florea Marian*, Suceava, 2000, p. 21-28.
- ²⁰ E. Dimitriu, *Simion Florea Marian – comemorarea marelui etnograf și folclorist*, în „Suceava – Anuarul Muzeului Județean”, 1982, a. IX, p. 29-38.
- ²¹ O. Bârlea, *Cincizeci de ani de la moartea lui S.F.Marian*, în „Revista de folclor”, 1957, nr. 3, p. 122-123.
- ²² M. Boca, *Preotul folclorist Simion Florea Marian (1847-1907) (50 de ani de la moartea sa)*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1957, p. 317-322.
- ²³ N. Jula, *Simion Florea Marian*, în „Luceafărul”, 1967, nr. 30, p. 11.
- ²⁴ Z. Ornea, *Un nedreptățit*, în „România literară”, 1992, nr. 21, p. 11.
- ²⁵ G. Podani, *Simion Florea Marian, un clasic al științei etno-folclorice*, în „Lumea Carpatică”, 2002, nr. 4, p. 38-41.
- ²⁶ G. Podani, *Simion Florea Marian, un clasic al științei etno-folclorice*, în „Lumea Carpatică”, 2002, nr. 4, p. 38.

- ²⁷ I. C. Chițimia, *Folcloriștii și folcloristica românească*, București, Editura Academiei, 1968, 404 p.
- ²⁸ Idem, *Simion Florea Marian – valorificator a culturii populare*, în I. C. Chițimia, *Folcloriștii și folcloristica românească*, București, Editura Academiei, 1968, p. 159-191.
- ²⁹ G. Vrabie, *Folcloristica română. Evoluție, curente, metode*, Suceava, Editura pentru Literatură, 1968, 446 p.
- ³⁰ *Ibidem*, p. 215.
- ³¹ O. Bârlea, *Istoria folcloristicii românești*, București, Editura Enciclopedică, 1974, 597 p.
- ³² V. Ene, *Folcloriștii români*, Suceava, Editura Facla, 1977, 203 p.
- ³³ I. Datcu, S. Stroiescu, *Dicționarul folcloriștilor. Folclorul literar românesc (Prefață de O. Bârlea)*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1979, 501 p.
- ³⁴ I. Datcu, *Dicționarul etnologilor români*, București, Editura Saeculum I.O., 1998, t. II, 327 p.
- ³⁵ I. Chendi, *Părintele Simion Florea Marian*, în „Gazeta Bucovinei”, Cernăuți, 1907, nr. 9, a. VII, p. 1-3.
- ³⁶ S. Dische, *Amintiri despre Simion Florea Marian*, în „Glasul Bucovinei”, Cernăuți, 1935, nr. 4518, a. XVIII, p. 213, 374.
- ³⁷ V. Andrucovici, *Contribuții la cunoașterea metodologiei cercetării la S. F. Marian*, în „Suceava – Anuarul Muzeului Județean”, 1978, a. V, p. 413-420.
- ³⁸ I. Moise, *S. F. Marian sau viziunea etnologică asupra culturii tradiționale românești*, în „Revista de etnografie și folclor”, 1995, nr. 3, t. 40, p. 277.
- ³⁹ *Studii și comunicări. Simion Florea Marian, Cuvânt înainte de N. Cojocaru*, Suceava, 2000, 98 p.
- ⁴⁰ M. Fotea, *Simion Florea Marian. Etapele activității sale de folclorist și etnograf*, în „Studii și comunicări”, *Simion Florea Marian*, Suceava, 2000, p. 9-16.
- ⁴¹ P. Leu, *Simion Florea Marian, ctitorul etnobotanicei române*, în „Studii și comunicări. Simion Florea Marian”, Suceava, 2000, p. 35-40.
- ⁴² I. Popescu-Sireteanu, *Bucovina în legende istorice culese de Simion Florea Marian*, în „Studii și comunicări. Simion Florea Marian”, Suceava, 2000, p. 41-52.
- ⁴³ N. Cojocaru, *Simion Florea Marian, personalitate teologică în folcloristica românească*, în „Studii și comunicări. Simion Florea Marian”, Suceava, 2000, p. 17-20.
- ⁴⁴ L. Berdan, *Simion Florea Marian, trilogia vieții: I. Nașterea*, în „Studii și comunicări. Simion Florea Marian”, Suceava, 2000, p. 29-34; S. Cărăușu, F. Cărăușu, *Observație de medicină populară în opera folcloristului Simeon Florea Marian*, în „Studii și comunicări. Simion Florea Marian”, Suceava, 2000, p. 65-70.
- ⁴⁵ P. Froicu, E. Dimitriu, *Correspondența lui Vasile Gr. Pop către Simion Florea Marian*, în „Buletin științific al Institutului de învățământ Superior Suceava – Lucrările Laboratorului de Cercetări istorice”, Suceava, 1983, p. 111-113.
- ⁴⁶ S. Mândruț, *Simeon Florea Marian, inedit*, în „Anuarul Arhivei de Folclor – Cluj”, 1991, a. VIII-XI, – P. 191-195;
- ⁴⁷ Fochi A., Mironescu N. *Contribuții la cunoașterea vieții și operei lui S.F.Marian* // Revista de folclor. – 1960. – № 1-2. – a. V. – P. 134-136;
- ⁴⁸ Iula N. *Lucrări inedite a lui Simion Florea Marian* // Revista de folclor. – 1958. – № 3. – A. III. – P. 115-118;
- ⁴⁹ Leu P. S.F.Marian pe urmele lui Avram Iancu // Comunicări și referate metodico-științifice. Limba și literatura română. – Suceava. – 1980. – P. 178-192; Leu P. Marian S.F. inedit. Prefață la “Botanica poporană română” // Convorbiri literare. – 1983. – № 5. – P. III; Leu P. Un inedit manual de religie la Suceava // Bucovina literară. – 1991. – № 11-12. – A. II. – P. 2-3;
- ⁵⁰ Steiciuc B. *Contribuții la cunoașterea ineditelor lui Simeon Florea Marian* // Revista de etnografie și folclor. – 1988. – № 3. – T. 33. – P. 269-272;
- ⁵¹ Clopotari A.-D. Un capitol inedit din botanica poporană română de S.F.Marian. – Trestia // Suceava / Anuarul muzeului Bucovinei. – 1990-1991-1992. – Vol. XIX. – P. 341-350; Clopotari A.-D. “Junețea la români” de S.F.Marian // Suceava / Anuarul muzeului Bucovinei. – 1993. – Vol. XX. – P. 239-246;
- ⁵² Fotea M. Simeon Florea Marian folclorist și etnograf. – București: Minerva, 1987. – 244 p.;
- ⁵³ Leu P. Simion Florea Marian. Monografie. – Suceava: Euroland, 1996. – 456 p.;
- ⁵⁴ Leu P. Ctitorul etnografiei române. – Suceava: Euroland, 1999. – Vol. I. – 560 p.; Vol. II. – 472 p.;
- ⁵⁵ Olteanu A. Cuvânt înainte // Marian S.F. Botanică românească / Ediție îngrijită, cuvânt înainte și note de A.Olteanu. – București: Paideia, 2000. – P. 5-14;

- ⁵⁶ Olteanu A. Cuvânt înainte // Marian S.F. Mitologie românească / Ediție îngrijită, cuvânt înainte și note de A.Olteanu. – București: Paideia, 2000. – P. 5-11;
- ⁵⁷ Datcu I. Introducere // Marian S.F. Sărbătorile la români. Studiu etnografic / Ediție îngrijită și introducere de I.Datcu. – București: Grai și suflet-Cultura Națională, 2001. – Vol. I. – P. V-XV;
- ⁵⁸ Bostan Gr.C. Poezia populară românească în spațiul Carpato-Nistrean. Istoriografie, studiu comparat, texte. – Iași: Cantes, 1998. – 280 p.;
- ⁵⁹ Ibidem, p. 16-22;
- ⁶⁰ Bostan Gr.C., Bostan L. Pagini de literatură română. Bucovina, regiunea Cernăuți 1775-2000. – Cernăuți, 2000. – 638 p.;
- ⁶¹ Ibidem, p. 65-70;
- ⁶² Мойсей А.А. Сімон Флоря Маріан (1847-1907) – дослідник етнографії Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т. 1. – С. 335-339; Мойсей А.А. Праця С.Ф.Маріана "Свята у румунів" як важливе джерело з етнографії Північної Буковини // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Вип. 3. – С. 133-134; Кожолянко Г., Мойсей А. Сімейна обрядовість в етнографічній спадщині С.Ф.Маріана // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т.1. – С. 278-290; Кожолянко Г., Мойсей А. Календарна обрядовість буковинських румунів у дослідженнях С.Ф.Маріана // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Т. 2. – С. 179-187; Мойсей А. Праця С.Ф.Маріана "Румунська народна орнітологія" як важливе джерело з етнографії Буковини // Матеріали студентської наукової конференції. Гуманітарні науки. – Чернівці: Рута, 2002. – Кн. 1. – С. 81-82; Кожолянко Г.К., Мойсей А.А. Учні та послідовники етнографа С.Ф.Маріана // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2003. – Т. 1 (15). – С. 170-177; Мойсей А.А. Будинок-музей С.Ф.Маріана в Сучаві / Матеріали студентської наукової конференції 14-15 травня 2003 року. – Чернівці, 2003. – Кн. 2. – С. 131-132; Мойсей А.А. Порівняльна характеристика культури і побуту українців і румунів Буковини у працях румунських етнографів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2003. – Т. 2. – С. 228-240; Мойсей А.А., Шкіопу О.О. Наукова школа Б.П.Хаждеу та її вплив на С.Ф.Маріана / Матеріали студентської наукової конференції 14-15 травня 2003 року. – Чернівці, 2003. – Кн. 2. – С. 263-264;
- ⁶³ Мойсей А.А. Сімон Флоря Маріан – етнограф Буковини. – Чернівці: Рута, 2003. – 160 с.;

CONSIDERAȚII PRIVIND ATITUDINEA LUI IANCU FLONDOR FAȚĂ DE CLASELE SOCIALE DIN BUCOVINA (sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea)

Vlad Gafița

Emanciparea politică a românilor bucovineni a devenit în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea o necesitate stringentă, înțeleasă din fericire la timp, de tânăra generație a intelectualilor și politicianilor autohtoni. Reprezentanții acesteia, proveniți mai ales din mediul rural, s-au dovedit a fi foarte activi și eficienți în crearea unei mișcări naționale puternice a românilor din Bucovina.

Astfel, adresându-se unui spectru social larg, elita politică și intelectuală cu origini sau legături în lumea țărănească, a redactat și difuzat o serie de publicații precum: „Revista politică”, „Gazeta Bucovinei”, „Deșteptarea”, „Patria” etc. Pentru emanciparea culturală a românilor bucovineni au fost editate patru cicluri de cărți și broșuri, după cum urmează: în 1885 – Biblioteca de popularizare; între 1886-1892 – Biblioteca poporului bucovinean; între 1886-1893 – Biblioteca de petrecere și învățătură pentru tineret; între 1886-1897 – Biblioteca pentru tinerețea română. Societatea politică „Concordia” și Clubul Român înființau și ele biblioteci, săli de lectură, cabinete de lectură la sate, organizând conferințe și răspândind publicații românești și străine¹.

Un moment important în dezvoltarea mișcării naționale a românilor bucovineni l-a reprezentat transformarea în 1892 a Societății politice „Concordia” în Partidul Național Român „Concordia”. Acesta își propunea atragerea unui număr cât mai mare de reprezentanți ai claselor sociale din Bucovina. Astfel încep să se afirme pe scena politică tineri intelectuali ca George Popovici sau boieri precum Modest Grigorcea, Iancu Flondor.

Tânărul Iancu cavalier de Flondor începea să se implice în viața politică a Bucovinei în anul 1894, după ce își lua la Viena doctoratul în drept. În luna martie a acelui an, Iancu Zotta, președintele Societății politice „Concordia”, îi cerea în numele adunării generale să contribuie cu suma de 25 de florini pentru redactarea „Gazetei Bucovinei”; suma totală necesară apariției ziarului era de 1500 de florini². Nemulțumit de pasivismul politicianilor din cadrul P.N.R. – „Concordia”, Iancu Flondor, alături de George Popovici, va da un nou sens politicii românești din Bucovina după 1897. Datorită celor doi tineri politicieni, activitatea în plan național-politic a românilor bucovineni capătă noi repere: preocupare mai intensă pentru îmbunătățirea situației țărănimii, repunerea în drepturi a limbii române în Bucovina, dezvoltarea școlilor sătești, a cabinetelor de lectură, a băncilor populare. „Politica românească începea să se sprijine mai conștient pe masele poporului, începea să devină mai democrată³.”

Democratizarea vieții politice a fost un obiectiv mereu prezent, în atenția sa și a lui George Popovici. Acest deziderat s-a reflectat prin consolidarea grupării radicale din cadrul Partidului Național Român din Bucovina, conduse de cei doi politicieni. Gruparea amintită a fost numită deseori Partidul Național Radical Român din Bucovina. Ideile programatice ale acestui partid, s-au regăsit în rândurile ziarului „Patria”, generând un nou curent politic⁴, și o mișcare națională puternică a românilor bucovineni.

Partidul Național Radical Român din Bucovina a dus o politică caracterizată prin susținerea unor categorii cât mai largi ale populației românești, mai ales a țărănimii, a cărei participare la viața politică era considerată o treaptă necesară, nu însă și suficientă, spre emancipare. Atitudinea sfidătoare față de români a guvernatorului Bourguignon, trebuia contracarată prin sprijinirea reală a românilor pe toate palierele (național, politic, social, economic, cultural). În ședința din 4 iulie 1898, a comitetului Partidului Național Român din

„Codrul Cosminului”, nr. 10, 2004, p. 225-230.

Bucovina, erau puse în discuție probleme ca: numirea românilor în funcții publice sau concordanța între linia partidului și atitudinea deputaților români din Camera Imperială. Iancu Flondor și George Popovici propuneau comitetului votarea a cinci rezoluții, ce exprimau liniile concrete de acțiune față de abuzurile administrației provinciale și centrale:

I. Comitetul P.N.R din Bucovina, întrunit în ședința din 4 iulie 1898, aprobă și susține atitudinea deputaților români din Camera Imperială, ce respectă programul național al partidului.

II. Este aprobat protestul baronului George Wassilco față de abuzurile de putere ale politicii ungare, ne socotește relațiile de bună vecinătate cu regatul României.

III. Comitetul național își arată nemulțumirea față de decizia Comitetului țării, de a numi un medic, de altă naționalitate decât cea română, la conducerea Spitalului țării. Sunt criticați membrii români ai Comitetului țării, ce nu au fost suficient de decisi în apărarea intereselor naționale.

IV. Comitetul național cere membrilor români ai Consiliului școlar al țării să susțină fără șovăire principiul național, în toate problemele ce țin de învățământul în limba română. În particular, se face demersul creării de clase paralele românești la Gimnaziul de Stat Superior din Cernăuți.

V. Organizarea unei adunări naționale sub conducerea comitetului național⁵.

Continuatorul Partidului Național Radical Român din Bucovina, după 1900, a fost Partidul Poporal Național. Această fracțiune politică a P.N.R a elaborat și adoptat, la 2 septembrie 1900, un program axat pe revendicări național-politice radicale. Cadrul programatic al partidului avea în atenție domeniile: școlar, bisericesc, administrativ, economic, politic. Caracterul acestuia era unul în esență democratic, prezentându-se în planul revendicărilor astfel:

1. în plan bisericesc erau susținute: „deplina autonomie a bisericii, convocarea și instituirea definitivă a congresului bisericesc, înzestrat cu toate drepturile cuvenite, după canoane și legile statului”; întrebuintarea averii bisericești doar în scopuri religioase; conservarea caracterului românesc al bisericii, pace confesională în condițiile respectării drepturilor bisericii naționale.

2. în plan școlar – învățământ național în limba română în școlile populare, medii, universitare; eliminarea din școli a propagandei politice și a măsurilor de deznaționalizare îndreptate împotriva românilor.

3. în plan administrativ – ocuparea funcțiilor administrative doar după criteriul competenței, promovarea românilor în aceste funcții, separarea Bucovinei de influența galițiană. în toate treburile publice, înființarea în ducat a unei Curți de apel și a unei direcții a căilor ferate.

4. în plan economic – împrumutarea țărănilor, instituții de credit agricol pentru clasa țărănească, crearea de asociații agricole, instituții de asigurare ale averii mobile și imobile a țărănilor; regularizarea râurilor din Bucovina, tarife vamale excepționale în comerțul exterior.

5. în plan politic – autonomia țării, condiționată de garantarea existenței naționale a românilor, reprezentare proporțională în corpurile legislative, vot universal și direct⁶.

Eforturile elitelor românești din Bucovina pentru emanciparea clasei țărănești, din punct de vedere politic, economic și cultural, au fost, de cele mai multe ori, oscilante și lipsite de consistență. Boierii români conservatori (Alt Rumănen) afirmau acest deziderat doar în plan teoretic, măsurile efective în acest sens, lipsind în majoritatea cazurilor. Sprijinul slab al boierilor români bucovineni față de lumea satelor, și corupția din rândul acestei clase privilegiate, au fost aspru criticate de învățătorii români din mediul rural. Aceștia lansau la Cernăuți, în 1902, manifestul „Către poporul țărănesc român. Un apel de la învățătorime”. Protestul virulent, din manifestul mai sus amintit, era îndreptat împotriva pasivității manifestate de boierimea românească, față de starea mizerabilă a satelor, lăsate pradă sărăciei, ignoranței și întunericului inculturii: „Nu Românii au stăpânit puterea țării prin zeci de ani, ci boierii, care, după cum le prierse pungii lor, se țin și de români, au stăpânit și stăpănesc și în ziua de azi, dar nu precum o spun gazetele românești, pentru a fericii țara și îmbogăți țărănimea, ci pentru a hrăni pungile lor. Școalele satești îs uitate de puternicii zilei (...); pentru aceste școale, boierimea stăpânitoare și lingăii lor, nu-și bat capul”⁷.

Totuși, nu trebuie să generalizăm și să absolutizăm opacitatea elitelor românești bucovinene, față de nevoile clasei țărănești. Tineri politicieni, ca: Iancu cavalier de Flondor, George Popovici și Aurel cavalier de Onciul, sunt excepții ce dovedesc că, noua clasă politică românească începea să manifeste voința politică necesară ameliorării situației țărănimii, dar și a învățătorilor și preoților de la sate. Dacă Iancu Flondor și George Popovici erau animați în acțiunile lor de cele mai profunde sentimente naționale, Aurel Onciul și-a atras de partea sa un eșantion semnificativ al clasei țărănești, prin promisiuni electorale, lipsite de aportul principiului național. Servil față de autoritățile austriece, și bazându-se pe o inteligență speculativă, pe care nu o putem nega, acesta a obținut funcții publice, colaborând și sprijinindu-i pe ruteni, din păcate, în defavoare propriilor conaționali. De departe, sprijinul ce mai consistent l-a oferit țărănimii, Iancu cavalier de Flondor, a cărui generozitate și pragmatism, au reprezentat constante ale personalității sale.

Societatea de citire „Crai nou” din Storojineț, înființată în anul 1896, a beneficiat din plin de suportul material și moral a lui Iancu Flondor. Societatea avea ca deziderate: „plăcerea cititului cărților și gazetelor, sprijinirea școlărilor din Storojineț”, utilizând mijloace diverse precum: donații de cărți și manuale școlare în limba română, înzestrarea cabinetului de citire cu lucrări despre agricultură și meșteșuguri, organizarea de concerte, prelegeri, în scopul culturalizării țăranilor români. Iancu Flondor a mai fost implicat și în societăți cu caracter cultural, ce promovau valorile românești, în interiorul, dar și în afara granițelor Bucovinei. Astfel, amintim: Societatea pentru limba și literatura română în Bucovina, Societatea „Clubul român” din Viena - înființată în 1904⁸.

Adeziunea și simpatia intelectualilor români din mediul rural (preoți, învățători) față de Iancu Flondor, sunt dovezi de necontestat ale politicii acestuia, favorabile clasei țărănești. La 6 noiembrie 1902, „boierul din Storojineț” primea o scrisoare din partea comitetului bisericesc al satului Broscăuți, care îi mulțumea pentru intervenția sa, în sensul aducerii în localitate a unui preot român. Sătenii români din Broscăuți se confruntau cu sărăcia și pericolul rutenizării, căutându-și salvarea la conducătorul Partidului Național. Consistoriul votase o subvenție de 1600 de coroane pentru construirea unei case parohiale în localitatea amintită. Bazându-se pe acest sprijin, nematerializat în practică, comitetul bisericesc a contractat împrumuturi cu dobânzi mari; datoria, fiind imposibil de restituit, sătenii din comitet îl rugau pe Iancu Flondor să le acorde sprijin financiar. De asemenea, îi cereau în mod imperativ, să le trimită un învățător român, dat fiind faptul că, școala din Broscăuții Noi era aproape rutenizată⁹.

Abuzurile la care erau supuși preoții români din mediul rural, se aflau permanent în atenția lui Iancu Flondor. Clericii români vedeau în persoana sa ultima soluție pentru ameliorarea situației lor economice, sociale, și nu în ultimul rând, naționale. De cele mai multe ori însă, liderul românilor bucovineni se lovea de ignoranță, corupție sau rea voință din partea episcopului gr.or. al Bucovinei sau a membrilor Consistoriului. Înaltele fețe bisericești preferau să colaboreze cu autoritățile provinciale pentru foloase materiale ori pentru a-și menține funcțiile și privilegiile. Averile Fondului Bisericesc erau în permanență secătuite, iar preoții români de la sate se confruntau cu un proces accelerat și aproape ireversibil de pauperizare. Dacă aceștia încercau să apere caracterul românesc al bisericii și să susțină interesele naționale în parohiile lor, li se aduceau învinuiri false, sau erau mutați disciplinar în alte comune rurale. Din nefericire, chiar unii locuitori români ai satelor le făceau greutăți preoților, care încercau să ridice nivelul moral, național și economic al comunităților păstorite de ei.

Spre exemplificare vă oferim un caz tipic pentru situația grea a preoțimii române din Bucovina. Preotul Constantin Mercheș a fost mutat disciplinar de către Consistoriu și episcopul Vladimir Repta, de cinci ori pe parcursul a șapte ani (între 1902-1909)¹⁰.

În 1902 Constantin Mercheș era preot în comuna Pârteștii de Jos, unde a pus bazele Cabinetului de lectură „Unirea” și a filialei băncii Raiffaissen, sprijinind material și contribuind la emanciparea sătenilor din comuna amintită¹¹. Deși majoritatea țăranilor români îl acceptau și îl susțineau, parohul din comună împreună cu un grup de presiune, alcătuit din români și comercianți evrei, îl considerau un adversar politic și un concurent incomod pentru afacerile lor.

Ei cereau episcopului alungarea lui din localitate. Aderența preotului Mercheș la programul partidului național condus de Iancu Flondor, și la principiile promovate de acesta, periclita afacerile veroase ale evreului Chaim Rosenstreich și ale unor români asociați cu el. Deși episcopul Repta a vizitat comuna Pârteștii de Jos, rămânând aici timp de două zile (13, 14 septembrie 1902), încercând să aplaneze conflictul, corupția din rândul membrilor Consistoriului a fost decisivă în mutarea disciplinară a preotului român¹². În 1909, același Constantin Mercheș a avut de înfruntat nedreptăți și suferințe în parohia sa din comuna Rus-Mănăstioara. Greutățile cu care se confrunta aici erau: lipsa unei locuințe adecvate, recoltele slabe de pe domeniul parohial, pierderile de șeptel, în valoare de 800 de florini, moralitatea îndoielnică și invidia unor săteni, în frunte cu vornicul din Rus-Mănăstioara, Nicolae Bumbu. Acesta îl reclamase la Consistoriu, acuzându-l că ar fi ultragiat și adus injurii tuturor sătenilor din comună. Preotul Mercheș îl ruga pe Iancu Flondor să intervină pe lângă autoritățile bisericești, pentru a nu fi mutat disciplinar a șasea oară.

Politica de deznaționalizare promovată de austrieci față de românii bucovineni, a determinat o eterogenizare etnică și confesională în ducat, mai ales după 1910, când Curtea de la Viena aplica așa numitul „Ausgleich” (compromis electoral). Corpul electoral al Bucovinei era rupt în 5 fracțiuni: română, ruteană, germană, poloneză, evreiască. Această măsură s-a reflectat în mod nefast pentru români, atât în plan politic, cât și bisericesc¹³. Românilor li se reducea astfel ponderea în Dietă și în funcțiile publice, fiind dezavantajați față de ruteni, a căror ascensiune politică era mereu susținută de autorități. Lipsa de coeziune a partidului național, permanenta lui fracționare, și imposibilitatea coagulării unei formațiuni politice românești unice, l-au dezgustat profund pe Iancu Flondor. După mai multe retrageri temporare din partid, el a preferat să nu mai participe la viața politică, după 1910, până la unirea Bucovinei. Această atitudine nu a reprezentat însă, abandonarea luptei naționale a românilor bucovineni. Faptul că, din 1909 a acceptat să conducă Partidul Creștin Social Român, trebuie privit, nu ca un compromis, ci ca pe o încercare a sa de a îmbunătăți situația românilor bucovineni, dată fiind colaborarea politicianilor români cu Partidul Creștin Social din Viena. Un rol important în această asociere, desigur de circumstanță, l-a avut Aurel Onciul, al cărui oportunism l-a ghidat mereu în viața politică. Disensiunile între „democrații” lui Onciul și naționaliștii lui Flondor au devenit ireconciliabile, impunând destrămarea P.C.S.R. Iancu Flondor nu putea să rămână indiferent la degradarea statutului politic și național al românilor, și la metamorfoza bisericii românești din Bucovina într-una ruteană.

Într-o scrisoare din 16/29 iulie, Comitetul executiv al Adunării Naționale Bisericești din Cernăuți, îl informa că trimisese împăratului o petiție, prin care protesta față de procesul de rutenizare și deznaționalizare a bisericii ortodoxe din Bucovina. Comitetul îi cerea „boierului din Storojineț” să sprijine acest document și să adune în jurul său pe toți românii bucovineni, pentru a determina ameliorarea stării acestei vechi instituții românești. Ca membri ai comitetului semnau scrisoarea către Flondor Eusebie Popovici și O. Țurcanu¹⁴. Constantin Hurmuzachi, preocupat și el de gravele probleme ale bisericii naționale, îi trimitea cavalerului Iancu Flondor studiul *Chestia delimitării dieceselor naționale gr.or. din Bucovina*, pe care îl considerăm pertinent și bine documentat.

Autorul argumenta că, „raporturile etnografice din Bucovina nu sunt apte pentru o delimitare teritorială” a diecezelor română și ruteană. Compoziția eterogenă din punct de vedere etnic și confesional, în multe zone din Bucovina, nu permis o împărțire clară a diecezelor naționale grec-ortodoxe. Mai mult, românii, minoritari în raport cu rutenii într-o serie de districte și comune, ar fi fost înglobați în biserica ruteană fără voința lor. Această situație exista în „întregul district al Cernăuților cu Boian, o parte din districtul Storojinețului, districtul Siret, nordul districtului Suceava, mai multe comune din districtul Câmpulung”. În opinia lui Constantin Hurmuzachi, consecințele unui asemenea proces de delimitare teritorială se reflectau prin neconcordanța „între împărțirea electorală și cea bisericească”. Astfel, mii de români ce făceau parte din cadastrul electoral românesc ar fi fost considerați, după împărțirea diocezană, drept ruteni. În comune mixte cu majoritate ruteană ca: Banila, Cuciurmăre, Ceahor, Corcești,

Volcineț, Camena, Clit etc, ei își pierdeau propriile școli, fiindu-le atins dreptul legal de a avea instituții de învățământ cu predare în limba maternă¹⁵.

Efectele în plan politic ale proiectului de împărțire a diocesei grec-ortodoxe în română și ruteană, erau total nefavorabile românilor, deoarece numărul mandatelor rutene pentru Dietă creștea substanțial, în vreme ce ponderea mandatelor românești se micșora îngrijorător. „Mandatele proprietarilor mari Români, însă mai ales mandatele rurale și orășenești române. vor fi reduse la un număr minimal”. Există așadar pericolul, ca rutenii să administreze singuri o importantă parte a Bucovinei, atât la nivel politic cât și bisericesc. Autorul studiului concluzionează: „Teritoriul istoric al Bucovinei va fi rupt în două părți, una curat ruteană, cealaltă-nu românească, ci o amestecătură de diferite naționalități”. În zonele în care erau majoritari, rutenii puteau cere „introducerea limbei de oficiu rutene”, iar în regiunile locuite de români, ar fi rămas ca înainte, germana ca limbă oficială, în chestiuni administrative¹⁶. Constantin Hurmuzachi cerea, ca fiecare naționalitate din Bucovina să-și poată alege în mod liber apartenența la propria dioceză națională, fără a fi constrânsă să facă parte din cealaltă¹⁷.

Energia cu care Iancu cavalier de Flondor a susținut și apărut interesele românilor bucovineni, ne îndreptățește să afirmăm că el a fost stâlpul mișcării naționale a acestora. Efortul său în crearea și dezvoltarea unui curent național-politic în Bucovina, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, a fost însoțit în mod fericit de latura pragmatică a personalității sale. Constant în acțiunea politică, el a câștigat încrederea conaționalilor săi prin refuzul compromisului și colaborării cu adversarii politici ai românilor. Și-a pus la dispoziție inteligența, energia, dar și averea, pentru succesul luptei naționale; din păcate a fost „răsplătit” pentru sacrificiile sale cu indiferență, nerecunoștință, invidie, adversitate sau chiar ură. Impunea respect, atât față de prieteni cât și față de inamicii politici ori personali. A sprijinit material și moral cu generozitate partidul național, gazetele românești, și mai ales pe românii bucovineni de rând. Fondul său personal ne oferă numeroase exemple în acest sens, noi însă vom aminti doar câteva dintre ele.

La 28 iulie 1899, Adunarea Cooperatorilor Români din Cernăuți îi mulțumea pentru ajutorul financiar acordat preoțimii române din Bucovina.¹⁸ În ianuarie 1902, D. Popovici, absolvent al Facultății de Teologie, îi scria lui Iancu cavalier de Flondor în numele președintelui Soicetății „Însoțirea orășenilor români din Suceava”, dr. G. Mihuță, rugându-l să acorde suma de 4000 de florini pentru construcția sediului acestei asociații economice; menționăm că Flondor era membru de onoare al ei¹⁹. Ipolit Tarnovschi îi aducea mulțumiri în numele comitetului de redacție al ziarului „Viața Nouă” din Cernăuți, pentru donația de 1000 de coroane²⁰. Efortul financiar al politicianului Flondor în sensul susținerii gazetelor românești, ce promovau curentul național, a fost vital pentru apariția unor ziare ca: „Patria”, „Deșteptarea”, „Viața nouă”.

Formarea și dezvoltarea unei intelectualități naționale bine pregătite, numeroase și dedicate emancipării românilor bucovineni, atât în plan cultural, cât și politic, au fost obiective ce au stat mereu în atenția „boierului din Storojineț”. Concepția sa era că, doar elitele și intelectualii pot impune o direcție în evoluția național-politică a românilor bucovineni. Flondor considera că masa țărănească era incapabilă, cel puțin pentru moment, să se implice singură în viața politică. Atitudinea sa față de cea mai numeroasă clasă socială din Bucovina nu era una de desconsiderare, așa cum ar părea la prima vedere. În concepția sa, clasa țărănească trebuia mai întâi educată și ridicată la un nivel cultural superior, și abia după aceea, implicată în viața politică, sub îndrumarea preoților și învățătorilor români. Șeful partidului național își cristalizase o asemenea concepție, fiind conștient de lipsa de receptivitate și opacitatea față de educație manifestate de multe ori de pătura țărănească din Bucovina. Sprijinindu-i financiar pe studenții și absolvenții de universități, Flondor preconiza crearea unei clase politice pregătite să repună în drepturi populația românească a Bucovinei²¹.

Atitudinea lui Iancu Flondor față de clasele sociale din Bucovina s-a caracterizat prin onestitate, dar și prin intransigență, în cazul boierimii românești conservatoare, lipsită în multe situații de simțământ național. Învățătorii și preoții de la sate au găsit în persoana sa sprijin

necon condiționat, dar și îndrumare în plan național – politic. Emanciparea țărănimii române din Bucovina a fost una din principalele direcții sale direcții de acțiune.

Résumé

L'attitude de Iancu Flondor envers les classes sociales de la Bucovine s'est caractérisée par honnêteté, mais aussi par intransigeance, surtout dans le cas des boyards roumains conservateurs, assez souvent, manqués de sentiments nationaux. Les instituteurs et les prêtres de campagne ont trouvé en lui appui incondiționné, mais aussi un véritable guide en plan national-politique. L'émancipation des paysans roumains de Bucovine a représenté l'une des principales directions d'action.

NOTE:

¹ Mihai Iacobescu, *Elita românilor bucovineni între anii 1862-1918*, în *Bucovina 1861-1918: Aspecte edificatoare pentru o Europă unită?*, Suceava, Editura Universității, 2002, p. 198-199.

² Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond *Iancu Flondor*, d. nr. 5, f. 328.

³ Constantin Loghin, *Istoria literaturii române în Bucovina*, Cernăuți, 1996, p.216.

⁴ Marian Olaru, *Mișcarea națională a românilor din Bucovina la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, Editura Septentrion, Rădăuți, Editura Septentrion, 2002, p.149.

⁵ A.N.I.C., *fond cit.*, d. nr. 8, f. 9, 10.

⁶ *Ibidem*, f. 56 – 58.

⁷ *Ibidem*, d. nr. 2, f. 79.

⁸ *Ibidem*, d. nr. 6, f. 8.

⁹ *Ibidem*, d. 2, f. 122 – 125.

¹⁰ *Ibidem*, d. nr. 12, f. 42, 43.

¹¹ *Ibidem*, f. 1.

¹² *Ibidem*, f. 2 – 5.

¹³ Mihai Iacobescu, *Transilvania, Bucovina, Basarabia și românii din dreapta Dunării*, în *Istoria românilor*, Vol. VII, tom 2, Editura Enciclopedică, București, 2003, p. 355

¹⁴ A.N.I.C., *fond cit.*, d. 9, f. 16

¹⁵ *Ibidem*, f. 32

¹⁶ *Ibidem*, f. 33

¹⁷ *Ibidem*, f. 34

¹⁸ A.N.I.C., d. nr. 5, f. 322 – Telegrama nr. 1510, Cernăuți, 28 iulie 1899

¹⁹ *Ibidem*, f. 224, 225, Suceava, 25 ianuarie 1902

²⁰ *Ibidem*, Cernăuți, 23 aprilie 1912

²¹ *Ibidem*, f. 6, 7; Studentul în litere I. Bacinski le mulțumea lui Iancu Flondor și George Popovici pentru ajutorul material și moral acordat lui și fratelui său.

ORIGINEA ȘI ÎNFIINȚAREA FRONTULUI RENAȘTERII NAȚIONALE

Radu Florian Bruja

Regimul carlist din anii 1938-1940 aparține familiei sistemelor autoritare din Europa sfârșitul anilor '30. El a fost instituit printr-un abil joc de culise al regelui Carol al II-lea și al apropriaților săi începând din 10-11 februarie 1938. După schimbarea guvernului Goga-Cuza cu unul eteroclit, al patriarhului Miron Cristea, regele a luat o serie de măsuri politice, economice, legislative pentru a-l consolida și a anula instituțiile sistemului parlamentar. Dar România a fost unul din statele în care regimurile autoritare s-au impus printre ultimele din Europa. Această stare de fapt se explică prin lipsa de apetit a electoratului pentru mișcările extremiste. Până în 1937, nici Mișcarea Legionară, nici Partidul Comunist n-au obținut un procent mai mare de 3% în alegeri. Totodată, în România au existat lideri politici democrați care au știut să lupte împotriva tendințelor autoritare; fiind bine cunoscută activitatea lui Iuliu Maniu în opoziție. Nu în ultimul rând, intelectualitatea și opinia publică din România au fost, în esență, atașate principiilor democratice. Nu este exact că intelectualitatea interbelică ar fi fost legionară pentru că, cu câteva excepții, aceasta nu a aderat la Mișcare. Nu se justifică, prin scrierea unor articole prolegionare, această caracterizare. Intelectualitatea românească interbelică, în general, cu orientare de dreapta nu era adepta unui regim totalitar, dar acuza carențele funcționării sistemului pluripartidist.

În momentul instaurării regimului carlist opinia publică manifesta o reținere față de partidele politice așa cum funcționaseră ele. De aceea, n-a luat, inițial, poziție față de regimul personal al regelui, pentru că, acesta a luat măsuri de reprimare a Gărzii de Fier, în care vedea principalul său adversar. Succesul regelui se explică prin creșterea influenței Mișcării Legionare în rândul tineretului și prin procesul lent de fărâmițare a partidelor politice democratice. Realizarea planului regelui „a fost înlesnit de ambițiile personale ale diverșilor fruntași, de lipsa simțului politic și de fragilitatea suporturilor morale. Procesul de pulverizare a forțelor politice a creat în interior o stare de incoerență, care a destrămat solidaritatea sufletească a nației, a întunecat perspectiva politică a viitorului. Încât, la un moment dat, în dezordinea generală, dictatura personală a fostului suveran a apărut multora ca (...) salvatoare”¹. La lichidarea sistemului parlamentar au participat și reprezentanți ai marelui capital din țară în frunte cu camarila din jurul regelui dar și exponenți ai cercurilor de afaceri anglo-franceze. Datorită căderii pieței de capital în urma guvernării Goga-Cuza, marii industriași și bancheri din țară au adus la cunoștința regelui, probabil prin Nicolae Malaxa, că situația politică e gravă și că se impunea schimbarea regimului². În același timp și cercurile industrial-bancare străine erau neliniștite. Încă din ianuarie 1934, prin omul de casă al Elenei Lupescu, Ioan Pangal, regele a sondat grupările masonice din Franța asupra problemei instaurării unui regim autoritar în România opus Gărzii de Fier, primind un răspuns favorabil³. Mai mult, guvernele englez și francez erau alarmate de ascensiunea extremei drepte în țară în condițiile agravării situației politice internaționale. Ministrul Marii Britanii la București, Reginald Hoare, a informat Londra că singura soluție realistă era suspendarea vieții parlamentare pentru a bara drumul lui Corneliu Zelea Codreanu spre putere. Hoare era de părere că „un guvern de tehnocrați aflat sub conducerea Regelui ar putea salva situația, considerând o dictatură regală preferabilă celei baste de dezvoltate sub ultima guvernare”⁴. Presiuni la adresa României au existat și din partea Uniunii Sovietice. Acestea au amenințat cu rechemarea ambasadorului sovietic dacă guvernul Goga-Cuza ar fi continuat de unul condus de C.Z. Codreanu.⁵

Succesul noului regim, mai cu seamă în prima parte a „istoriei” sale s-a datorat unor motive bine definite. Regimul s-a instaurat ca reacție împotriva Mișcării Legionare, cu acceptul

partidelor politice dar și a Parisului sau Londrei. Instituirea noului regim s-a bucurat de aprecieri în cercurile conducătoare din statele democratice. Presa engează lauda inițiativa regelui; ziare ca „Daily Telegraph” și „Times” au publicat articole favorabile la adresa acestuia și își manifestau încrederea în suveranul român.⁶ Regele și-a explicat poziția în fața ziaristului britanic A.L.Esterman. „Democrația nu poate avea în România aceleași conotații ca în Anglia. Civilizația noastră este mai tânără. Țara dvs. are o îndelungată istorie de tradiție parlamentară. Rolul suveranului în România diferă de rolul altor monarhi. În celelalte țări, regele trebuie să se încline în fața directivelor miniștrilor săi. Aici, miniștrii fac numai ce le spun eu. Asta din cauza partidelor și a politicii din România. Singurul element din stat, capabil să țină o limită strictă între ele și astfel chiar stabilitatea regimului este suveranul”⁷

În programul său, Carol al II-lea s-a sprijinit în principal pe foștii lideri democrați: Armand Călinescu, Gheorghe Tătărăscu, Constantin Argetoianu, Alexandru Vaida Voevod, Nicolae Iorga ș.a. Partidele politice mari și liderii acestora și-au putut continua activitatea sub o formă mascată, deși erau desființate oficial. Regimul s-a menținut pe linia alianțelor cu statele democratice și cu Societatea Națiunilor. Existau o anumită libertate a ideilor cu condiția să nu fie atacat regele și sistemul, putând fi criticat guvernul, de exemplu. Cultul personalității regelui nu era neobișnuit; el a însoțit și pe Carol I sau pe Ferdinand, fiind doar exacerbat sub Carol al II-lea.

Regele a căutat să lase impresia că nu dorea puterea ci este obligat de împrejurări și de incapacitatea partidelor politice s-o facă. El s-a consultat cu principalii politicieni de la care a primit răspuns favorabil. Liberalii lui C.I.C. Brătianu au primit de la acesta acceptul de a face parte dintr-un guvern de uniune națională, format din personalități politice și din tehnicieni, chiar cu suspendarea temporală a drepturilor constituționale.⁸ Nici Iuliu Maniu nu a creat dificultăți, dar a refuzat să participe la instaurarea noului regim⁹. Conducerea P.N.Ț. s-a pronunțat în favoarea înlăturării guvernului Goga-Cuza însă avertiza că modificarea Constituției sau a sistemului parlamentar ar echivala cu o lovitură de stat¹⁰. Alții, erau partizanii unei colaborări deschise cu regele. Constantin Argetoianu și Alexandru Averescu și-au declarat satisfacția, punându-se la dispoziția unui regim de mână forte. Nicolae Iorga a declarat chiar că „în vremuri ca ale noastre, un suveran nu numai că are dreptul de a ști tot ce se face în numele său, ci și de a da guvernului îndreptărire de care acesta trebuie să ție seama, căci nu partidul guvernează (...) ci el, guvernul, ca expresie a suveranului”¹¹. Dar Iorga a aflat de la Ernest Urdăreanu că lovitura dată guvernului Goga-Cuza este „o primă etapă”, urmărindu-se instaurarea unui regim fără partide¹². În aceste condiții regele a devenit, în opinia mass-media românești, „salvatorul” care era chemat să asigure ordinea, liniștea și dezvoltarea țării.

În timp de zece luni, Carol al II-lea a distrus baza constituțională a vechiului regim dar nu a reușit să creeze o alternativă a puterii. Pe 11 februarie 1938 a introdus starea de asediu pe tot cuprinsul țării. Conform acestui Decret, autoritățile militare erau împuternicite „de a cenzura presa și orice publicațiuni, având dreptul de a împiedica apariția oricărui ziăr sau publicație”¹³. O zi mai târziu a fost revocată convocarea Parlamentului. Pe 20 martie a fost înlocuită Constituția din 1923 cu o alta nouă bazată pe principii corporatiste și care concentra puterea în mâinile regelui. Deși a fost supusă unui plebiscit, Constituția nu emana de la națiune ci invers, de la puterea executivă. Nu s-a respectat nici modalitatea legală de revizuire a vechii Constituții. Abrogarea Constituției din 1923 a reprezentat în fapt denunțarea pactului fundamental¹⁴. Însă, realitățile istorice s-au dovedit a fi peste cele juridice. Atitudinea regelui din februarie-martie 1938 a fost anunțată de măsurile luate de acesta încă din prima jumătate a deceniului patru. Carol a abandonat postura constituțională în favoarea unei implicări active în viața politică a țării. Propaganda noului regim redefinesc actul fundamental al țării ca pe o danie a regelui „o cartă acordată țării, în locul unui contract cu drepturi și îndatoriri”¹⁵. Despre votarea Constituției, Iorga nota: „Liniștit, solemn plebiscit care dă 4.000.000 de voturi noii constituții. Se abțin șefii țărăniști și gardiști. În Ardeal multe voturi contra le adună Moldovan la Nădăud și dr. Dobrescu la Făgăraș. În Banat, Bocu”¹⁶. Voturi negative s-au înregistrat și la Tg. Jiu din partea țărăniștilor iunianiști, urmând exemplul liderului lor care a votat împotriva textului constituțional și s-a retras din viața politică, motivând cu șubrezenia stării de sănătate¹⁷. Presa vremii, supusă

rigorilor cenzurii, scria despre plebiscit și despre noul act constituțional în termeni laudativi. ca rezultat al armoniei dintre diversele segmente ale societății românești. Într-o lucrare care făcea apologia Constituției se trasau principalele idei care au stat la baza textului constituțional: ideea națională, ideea solidarității sociale, ideea întăririi unității statului și a autorității publice¹⁸. Multe din prevederile ei vor sta la baza redactării unei încercări de ideologie a partidului care va seconda regimul în perioada următoare. Constituția, se spunea „deschide o nouă epocă în viața politică a României în care solidaritatea socială, munca, ca singur izvor de drepturi politice în stat și întărirea unității și autorității vor lua locul individualismului divergent, politicianismului exagerat, dezbinării și carenței de autoritate”¹⁹. Apologeții regimului vor prelua aceste idei pentru a justifica și crea o ideologie ce trebuia impregnată în mintea românilor.

Piatra de incercare a noului regim a reprezentat-o dizolvarea partidelor politice, fapt ce îngrădea definitiv viața democratică a țării. „Când partidele au încercat să întunece coroana, cea mai bună replică e aceasta”²⁰ scria Armand Călinescu. Asupra acestei probleme, personalitățile din jurul regelui aveau păreri împărțite. Regele s-a arătat de la început pentru desființarea acestora; Armand Călinescu l-a secondat, dar era de părere că trebuiau create în locul lor organizații profesionale iar G.G. Mironescu s-a pronunțat împotriva unei asemenea măsuri. „Partidele au avut scăderi. Dar a le considera organizate din răufăcători, asta nu. De altfel vor lucra la întuneric. Nu se pot dizolva”²¹. Există voci care susțin că Ar. Călinescu intenționa instaurarea unui regim autoritar doar pentru o perioadă limitată de timp, până la îndepărtarea pericolului extremist, după care ar fi reinstaurat o democrație autentică²². Poate și de aceea, partidele politice desființate legal și-au putut continua activitatea subteran cu organele lor de conducere și cu nucleele lor organizatorice, cu excepția Gărzii de Fier. Pe 30 martie, s-a publicat și Decretul de constituire a Consiliului de Coroană ca organism permanent, format din membrii remunerați și desemnați de rege. Deși nu se menționa scopul Consiliului de Coroană, acesta era acoperirea actelor politice ale orânduiri²³. În perioada următoare s-au constituit noi organisme de stat și economice urmând pașii instaurării unui regim autoritar după model european. A fost reorganizat Consiliul Superior Economic, a fost creat Ministerul Economiei Naționale. Consiliul Superior de Control, Comisia specială de îndrumare, încurajare și organizare a exportului de cereale, Ministerul Înzestrării Armatei ș.a. Statul încerca prin aceste organisme să preia controlul asupra întregii societăți și, mai ales, asupra sectoarelor sale vitale.

Ca mai toate reformele adoptate după 11 februarie și noua organizare administrativ teritorială a țării, decretată în 14 august 1938, a venit tot din inițiativa lui Ar. Călinescu. Prin noul Decret se hotăra introducerea a două noi unități administrative: ținutul și plasa. Reforma administrativă a ținut cont de împărțirea fiecărei categorii profesionale. Astfel, în fiecare unitate administrativă s-a constituit câte o breaslă (pentru Ținut) și câte o secțiune de breaslă (pentru județ și sector al Capitalei). Organizația superioară a acestor filiale o forma Uniunea breslelor²⁴. Prin legea administrativă s-a hotărât ca prefecții județelor să desemneze câte trei cetățeni „fără culoare politică” din care să se aleagă primarii. Totodată, în fruntea ținuturilor erau numite personalități care întruneau condițiile stabilite de Călinescu: să nu fi făcut politică activă și să fie o personalitate cunoscută și cu autoritate²⁵. Deși s-au creat zece ținuturi mari, conduse de câte un rezident regal, noua organizare a țării lăsa să se întrevadă un lucru nou. Nici unul din cele zece ținuturi nu acoperea perfect o provincie istorică. De exemplu, Ținutul Bucegi cuprindea județele Ilfov și Teleorman dar și Trei Scaune și Brașov. Ținutul Marea, alături de județele din Dobrogea, includea și Ialomița lăsând Tulcea în afară. Ținutul Suceava acoperea întreaga Bucovină dar avea și județele Hotin din Basarabia sau Dorohoi din Moldova²⁶. Faptul vine în sprijinul ideii că regele încerca o uniformizare artificială a țării, o împărțire nu pe provincii istorice ci pe unități administrative sau economice. Se urmărea ameliorarea imaginii reale a țării confruntată cu probleme ale minorităților etnice și ale revizionismului. La 12 octombrie 1938 s-a decretat o nouă lege a breslelor care abroga vechea legislație sindicală din 1921 asigurând supravegherea statului asupra activității lucrătorilor industriali, dizolvarea organizațiilor sindicale, închiderea cluburilor acestora, confiscarea arhivelor, arestarea muncitorilor influențați de propaganda extremei stângi²⁷.

Anul 1938 a fost unul al victoriilor regimului impus de Carol al II-lea. El se sprijinea pe marea masă a locuitorilor, în interior, și pe cel al democrațiilor occidentale, în exterior. Există în epocă un curent împotriva partidelor politice așa cum funcționaseră ele, după cum o dovedesc numeroasele semnale primite de Carol al II-lea din țară. Documentele vremii ilustrează o stare de spirit favorabilă unei implicări mai active a regelui în guvernarea țării chiar și în condițiile instaurării unui regim nedemocratic. Fostul ministru N.D. Chimulescu și-a precizat încă din 1930 poziția considerând că partidele politice împiedică dezvoltarea țării și cerea suveranului să ia atitudine față de această situație²⁸. Un memoriu asemănător a fost redactat de un anume Ștefan Antim care făcea un aspru rechizitoriu partidelor politice și activității lor pe care le considera dăunătoare²⁹. O poziție similară o manifesta și fostul secretar general al comisariatului Basarabiei din 1918, într-un memoriu în care considera dezastruoasă activitatea partidelor politice³⁰. Colonelul bucureștean Ștefan Ioanid a trimis regelui o scrisoare prin care își arăta satisfacția față de noua Constituție și față de „eliminarea definitivă a vechilor partide și a vechilor politicieni”³¹. Într-un memoriu adresat suveranului de juristconsultul N.N. Lunguceanu și de avocatul Eraclie Gujdu, se exprima speranța că, guvernul va avea inițiativa propunerii legilor, inversând astfel rolul legislativ-executiv³². Încă de la sfârșitul anului 1937, fostul deputat craiovean G.G. Rădulescu-Livezi îl sfătuia pe rege să adopte „ceva nou, prin care va putea lucra cu mâinile libere de presiunea cluburilor politice, pentru un timp de unu-doi ani, până când partidele se vor atașa noilor situațiuni”³³. Într-o astfel de atmosferă măsurile regelui nu au părut hotărâtoare pentru viitorul politic al țării. Secretarul personal al regelui, Eugeniu Buhman, nota că, un imens număr de telegrame sosite din toate colțurile țării îi urau Regelui fericire și noroc³⁴. Dar, în conjunctura politică internațională, se întrevede prin măsurile adoptate și încercarea de balans a lui Carol, poziția statelor revizioniste fiind tot mai puternică pe continent. Noua politică internă avea funcția de „a-i face pe Hitler și Mussolini să creadă că România avea un sistem social politic aidoma țărilor lor”³⁵.

Cu toate acestea, regimul lăsa impresia de improvizat și superficial. Coroana rămăsese practic descoperită. Pentru a da un suport politic și un program care să atragă masele, regele trebuia să întreprindă ceva nou. De această stare de lucruri era conștient și Armand Călinescu când constata: „Am ajuns oarecum la un punct mort. Guvernul nu era constituit decât cu un obiectiv precis, care a fost atins. El nu are dinamism, nici omogenitate spre a păși la al doilea obiectiv. Se pare că lucru e în sentimentul public, care așteaptă o schimbare”³⁶. Încă de la 20 martie 1938, într-o ședință de guvern prezidată de rege, Armand Călinescu a prezentat o notă raport prin care propunea întemeierea unei largi mișcări politice de masă³⁷. Ideea unui partid politic unic nu era nouă în România acelor ani³⁸ și nici măcar nu era originală. Constantin Argetoianu vorbea de un partid unic încă din anii '20. Un deceniu mai târziu apropierea sa de acest concept este evidentă. În 1936, declara că năzuințele sale mergeau spre „o organizație autoritară și cinstită a statului” dar fără să elimine partidele politice. În 1938 el era unul din partizanii partidului unic, ca singură soluția de a împiedica pulverizarea forțelor politice, într-un moment în care regimurile autoritare se arătau a fi un model mult mai viabil decât democrațiile. Cu toate acestea, unele concepții democratice nu l-au părăsit pe Argetoianu niciodată³⁹. În 1937, Mihail Manoilescu, marele teoretician al corporatismului susținea ideea monismului politic „simbol al unității națiunilor”⁴⁰. Dar din anii '30 Mihail Manoilescu dezvoltă teorii și doctrine corporatiste și unipartidiste în lucrări ca „*Le siecle du corporatism. Doctrine du corporatism integral et pur*” (1934) și în „*Le parti unique*” (1937)⁴¹. Manoilescu susținea cauza partidului unic și în organul legionar „*Sfarmă Piatră*” astfel: „Partidul unic este o instituție contemporană care este caracterizată în toate țările printr-o aceeași concepțiune de stat. Partidul unic n-are numai o etică nouă, el are, de asemenea, o tehnică nouă în organizarea sa”. Elogiind regimurile unipartidiste din Germania, Italia, Portugalia, el vorbește și de trăsăturile originale ale partidului unic. „Prima originalitate a partidului unic e șeful său. Conducătorul e acela care realizează fuziunea dintre partid și stat și supraveghează coordonatele superioare a tuturor eforturilor de stat”. În același timp „membrii partidului sunt soldați” care salută „superiorul politic”, idealul politic⁴². Ideea unipartidismului nu era străină nici Mișcării Legionare. Despre necesitatea

instaurării la putere a unui partid unic care să elimine „plethora de policastrii în slujba coteriilor din care făceau parte”⁴³ intenționa să scrie și Vasile Marin în proiectata lucrare „*Idei barbare crestate pe răboj politic*”. Dar în opinia sa partidul trebuia să se impună de jos în sus prin crearea unei generații de tineri politicieni străini de concepțiile politice ale vremii⁴⁴. Alți politicieni nu erau pregătiți pentru o nouă formulă de guvernare. Gheorghe Tătărescu, răspunzându-i lui Iuliu Maniu, în același an 1937, spunea „în țara noastră numai proștii și nebunii s-ar putea gândi la dictatură” explicându-și poziția prin lipsa de popularitate a unei astfel de idei în rândurile P.N.L.⁴⁵. Peste doar un an va avea o cu totul altă atitudine politică. Deși a fost criticat pentru intrarea sa în guvernele regimului autoritar al regelui, Miron Cristea nutrea de mult concepții politice apropiate. El era un monarhist convins, respingea politicianismul, era naționalist și anticomunist, suficiente rațiuni pentru a accepta postul de președinte al Consiliului de Miniștri. Într-o cuvântare spunea că „autoritatea categorică a Coroanei este singurul leac pentru îndreptarea țării”⁴⁶. De posibilitatea înlocuirii partidelor politice cu un nou organism, Armand Călinescu vorbea în aprilie 1938: „În viitor, regele spune că trebuie încercat mai întâi o organizație profesională și apoi partid unic”⁴⁷. Ideea creării unui astfel de partid era, în opinia primului sfetnic al regimului o necesitate stringentă. O lună mai târziu, Călinescu îl informa pe rege de necesitatea umplerii golului rămas după desființarea partidelor, mai ales că apăruseră unele fenomene de reînviere a acțiunilor politice⁴⁸. „Nu se poate imobiliza sufletul mult timp. Se produce un vid. De aici venea necesitatea creării unui organism”⁴⁹. În acest sens, au existat trei variante: una a vaidiștilor, care au cerut reluarea activității legate de către grupările politice favorabile orânduiri; a doua formulă preconiza instituirea unui sistem bipartid cu P.N.Ț. condus de Armand Călinescu și P.N.L. condus de Gheorghe Tătărescu, la propunerea ultimului. Câștig de cauză a avut însă ideea lui Armand Călinescu. El a sugerat regelui constituirea unei formațiuni politice noi ca structură și program politic⁵⁰. Alexandru Vaida Voevod nu s-a arătat împotriva partidului unic, însă s-a îndoit de viabilitatea unei astfel de alternative politice. „Carol era însuflețit de instituțiile Marii Britanii”, credea politicianul ardelean, dar „cu țara reziduurilor bizantine, a metodelor de guvernare și de administrație turcească și maimuțărind flusturatic obiceiurile și defectele - nu virtuțile Franței - ce omogenitate de esență anglo-saxonă s-ar putea naște?”⁵¹.

În memoriul prezentat regelui pe 20 octombrie 1938, Armand Călinescu a stabilit obiectivele creării partidului, structura sa organizatorică, atribuțiile sale principale. Astfel, după ce sublinia că „orice revenire a sistemului vechilor partide ar fi dezastruos” pentru regimul carlist, Armand Călinescu atrăgea atenția că guvernul nu mai reușea să domine multă vreme situația dacă avea să rămână un cabinet de simpli funcționari”: “Pentru ce? se întreba Călinescu. Pentru că el nu are o bază populară, pentru că el n-a căutat o bază populară. Guvernul stă pe scenă și lucrează. Cetățenii stau în bănci și aplaudă uneori. Dar nu participă la această acțiune (...) Aceasta poate avea ca rezultat izolarea treptată a guvernului, iar opinia publică ar rămâne disponibilă pentru orice canalizare ocultă sau falsă. Prin urmare, sufletul națiunii se va dezvolta și se va manifesta în afară de acțiunea guvernului (...) Lipsa unui instrument ține câmpul deschis vechilor partide. În alegeri, ele, rămânând singure, ar obține succesul în mod natural. Și chiar dacă ar avea în frunte oameni de încredere, ar aluneca repede spre vechile deprinderi. Prin urmare, este indispensabil ca noul regim să-și formeze un instrument politic din timp organizat (...) După părerea mea, a sosit momentul să se inițieze o mișcare populară. Nu poate fi vorba de crearea unui partid în sensul vechi; nu poate fi vorba nici de preocupări electorale. Ea ar fi o mișcare intelectuală, o mișcare sufletească, o mișcare ce ar oferi opiniei publice un ideal, o preocupare de viitor (...) Această mișcare ar avea pecetea unei mișcări de generații: generația Măriei Sale. Ea ar da imediat un suport ideologic și social noului regim. Prin această mișcare vechile partide primesc lovitura definitivă, iar regimul actual se va consolida”⁵².

Spre sfârșitul memoriului, Armand Călinescu propunea regelui ca lansarea partidului unic să se facă în următoarele etape: a) membrii guvernului și un grup de circa 50-60 de personalități cu autoritate din aceeași generație, din toate partidele vechi, ar manifesta public o comunicațiune de credință și ar face apologia regimului, dându-i o justificare; b) presa oficială ar

întreprinde o mare campanie care ar avea semnificația unui fapt nou. Ea va consta în îndrumarea generației noi pe liniile creatoare; c) cu prilejul aplicării noii reforme administrative, posturile de comandă ar fi preluate de exponenții noii mișcări, care ar deveni până la ultimul sat elemente active de susținere a regimului⁵³. Concepțiile politice ale lui Călinescu, rezumate în acest proiect priveau împrumuturi doctrinare de la mișcările fasciste europene și excluderea conceptului de clasă. Anticomunismul era o trăsătură comună multor politicieni români din epocă iar concepțiile elitiste de dreapta urmăreau subordonarea Mișcării Legionare și cointeressarea intereselor individuale celor aparținând statului⁵⁴. Adevăratul creator al Frontului Renașterii Naționale a fost Armand Călinescu, omul în care regele avea deplină încredere. Chiar și adversarii acestuia i-au subliniat calitățile însă trecerea sa de partea unui regim nedemocratic i-a atras multe critici, nu numai din partea foștilor colegi de partid. Primele informații despre crearea unui partid unic au răsuflat încă de la începutul lunii noiembrie. Pe 3 noiembrie, Iuliu Maniu și-a informat apropiații despre un decret prin care se discuta despre înființarea unui partid unic și la care lucra o comisie formată din Armand Călinescu, Victor Iamandi și Ernest Urdăreanu⁵⁵.

Armand Călinescu și-a asigurat sprijinul lui Constantin Argetoianu și al lui Ernest Urdăreanu, apropiați de rege, influențându-i acestuia poziția. Primii membri ai noului partid, alături de cei trei, au fost Victor Iamandi, Constantin C. Giurescu, Mihail Ralea și Mihai Ghelmegeanu. Ei au fost sunați acasă, întrebați dacă vor să participe la organizarea noului partid și invitați să se consulte cu ministrul de justiție, Victor Iamandi⁵⁶. În momentul în care a aflat, probabil de la prințul Nicolae, că regele a aprobat un proiect de lege pentru înființarea unui partid unic, liderul țărănist Iuliu Maniu a trimis un memoriu suveranului prin care îi cerea să lichideze regimul de dictatură și să formeze un guvern de uniune națională⁵⁷. Și fruntașul țărănist Romus Boilă a trimis regelui un Memorandum al românilor din Transilvania în care cerea aceleași libertăți pe care le revendica Maniu în documentele sale⁵⁸. Răspunsul regelui a venit peste două zile când a fost anunțată înființarea Frontului Renașterii Naționale. Astfel, la 15 decembrie (oficial din 16 decembrie), aproape fără nici o pregătire propagandistică a fost dat **Decretul-lege pentru înființarea Frontului Renașterii Naționale**. Denumirea de Front al Renașterii Naționale „voia să indice acel caracter de mișcare largă la care se referise insistent Armand Călinescu”⁵⁹. În momentul în care decretul a fost transmis la radio, regele Carol al II-lea lua prânzul cu un vechi prieten, colonelul Filitti. „Acum avem o dictatură. Vei fi învinuit pentru tot ce se va întâmpla de acum înainte” și-a arătat punctul de vedere colonelul. „Ești unul din cei care cred că lucrurile pot continua așa cum sunt ele acum. Simt de multă vreme că nu mă pot aștepta la nimic bun din partea partidelor politice. Politicienii nu se gândesc decât cum să-și satisfacă propriile interese și ambiții care nu au nimic comun cu interesele țării” a replicat regele⁶⁰.

Frontul Renașterii Naționale a fost decretat drept „unică organizație politică în stat” (Art. 1) „orice altă activitate politică decât cea a F.R.N. fiind socotită clandestină, iar autorii pedepsiți” (Art. 7). Scopul F.R.N. era „mobilizarea conștiinței naționale în vederea întreprinderii unei acțiuni solidare și unitare românești de apărare și propășire a patriei și de consolidare a statului” (Art. 2). Autorizația de funcționare era acordată de ministrul justiției la cererea scrisă a 25 de persoane, din care 20 trebuiau să fie foști miniștri sau subsecretari de stat (Art. 3). În F.R.N. erau înscrși automat consilierii regali (Art. 4). Pe lângă ei se puteau înscrie toți românii peste 21 ani, cu excepția militarilor și magistraților (Art. 5). Numai F.R.N. avea dreptul de a depune candidaturi în alegeri (Art. 6). Ultimul articol stipula că un regulament special „făcând parte integrantă din prezenta lege va determina condițiunile de organizare și funcționare a F.R.N.”⁶¹. În încercarea de a justifica impunerea unui organism politic unic, printr-un decret lege de sus în jos, un ideolog al regimului spunea: „o mișcare de sus în jos noi o așteptăm de 100 de ani. În noua conjunctură istorică – continua același autor – o mișcare de jos în sus este bună pentru muzeul romantismului politic”. După introducerea noii constituții „nevoia de mobilizare a conștiinței naționale nu putea veni decât din partea unui front politic unic”⁶². Și în expunerea de motive se consemna că: „ideea monismului politic stăpânește din ce în ce mai mult viața statelor moderne (...) iar vremurile de azi îl impun drept singurul criteriu de acțiune și de biruință”⁶³.

Adevăratul scop al Frontului Renașterii Naționale era eliminarea vidului de putere apărut în urma desființării partidelor și grupărilor politice și înregimentării tuturor forțelor politice și de decizie din țară (inclusiv Garda de Fier). De asemenea se urmărea constituirea unui suport social politic regimului personal al regelui Carol al II-lea, în lipsa acestuia rămânând loc liber propagandei gardiste. Adversarii Frontului Renașterii Naționale găseau că partidul s-a născut ca „instrumentul politic” al regimului, „formă originală riscantă și îndrăzneată, fără nici o legătură cu tradiția modernă de guvernare a poporului nostru”⁶⁴. Frontul trebuia să copieze formele exterioare ale fascismului și gardismului - organizațiile paramilitare, uniforme, salutul roman, mistica tradiționalistă - cu scopul de a atrage elementele legionare de partea politicii carliste. În realitate F.R.N. nu avea nimic comun cu esența ideologiei lui C. Z. Codreanu și nu putea să înlocuiască în rândul tineretului atracția pe care o exercita Legiunea⁶⁵. Opoziția din jurul lui Maniu a găsit formule diverse pentru a defini partidul regelui, de la „Frontul Răilor și Netrebnicilor”, la „Frontul Rușinii Naționale”⁶⁶. Încă de la înființare, liderii P.N.Ț. au exprimat opinia că Frontul „este ceva ridicol” în care nu se poate avea încredere și care nu are viitor⁶⁷.

După apariția Decretului-lege, pe 17 decembrie 1938, s-a constituit primul nucleu al F.R.N. 53 personalități, în frunte cu C. Rădulescu Motru au semnat cererea de autorizare, aprobată imediat de ministrul justiției. Petiția de creare a Frontului era semnată de personalități reunind diverse orientări politice și diverse categorii socio-profesionale din toate provinciile. Erau alături în Front naționalii liberali diniști sau georgiști: Constantin Angelescu, Mircea Cancicov, Mitiță Constantinescu, Victor Iamandi, Victor Slăvescu, D. Alimănișteanu, Constantin C. Giurescu; național țărăniști: Armand Călinescu, Grigore Gafencu, Petre Andrei, Mihail Ralea; naționali-democrații iorghiști: Ionescu-Sisești, Anibal Teodorescu, Vasilescu Karpen. V. D. Țoni; național-creștinii cuziști și goghiști: Ștefan Ghițescu, N. Miclescu, Alexandru Hodoș; social-democrații: George Grigorovici, E. Gherman, Ioan Flueraș, agrarianul Constantin Garoflid; industriașul Ion Gigurtu și Ion Bujoiu, vaidiștii Gr. Periețeanu, S. Bornemisa. Viorel V. Tilea, generalii R. Samsonovici, Gh. Rusescu, Gh. Manu, N. O. Rujinschi și I. Sichițiu; scriitori și oameni de cultură: Constantin Rădulescu-Motru, Lucian Blaga, Dimitrie Gusti, Iuliu Hațieganu, V. Vâlcovici ș.a. Conform decretului-lege erau considerați membri fondatori ai F.R.N. consilierii regali Miron Cristea, mareșalii Alexandru Averescu și Constantin Prezan; generalii Artur Văitoianu și Ernest Baliff; foștii premieri: G.G. Mironescu, Nicolae Iorga, Gheorghe Tătărăscu, Constantin Argetoianu⁶⁸. Acest fapt a atras critici și din partea susținătorilor proiectului, care nu vedeau cu ochi buni un monolit politic care să adune vechi politicieni, cu orientări atât de diferite. „Ca să fie renaștere trebuie să fi murit ceva. Ce a murit? Când toți vechi politicieni sunt azi fruntașii Frontului” se întreba Vaida Voevod⁶⁹. Argetoianu era și mai tranșant spunând că Frontul era „un bordel nou cu curve bătrâne”⁷⁰. Scopul pentru care au aderat la F.R.N., diferă de la unii la alții. Unii au aderat din dorința de a putea acționa conform convingerilor politice vechi, în cadrul noii formațiuni; alții, fără să accepte definitivă dispariția pluripartidismului, vedeau în F.R.N. o organizație trecătoare. Pamfil Șeicaru aprecia și după 20 de ani că regele „nu acorda acestui front o mai substanțială realitate decât aceea acordată de opinia publică; a fost o măsură trecătoare”⁷¹. Nici în Germania, în momentul instaurării nazismului nu se credea că el se va consolida decisiv, ci se va reveni la modul constituțional de guvernare după rezolvarea problemelor țării⁷². Alții au căutat să facă opoziție regelui alături de vechii adversari dar cu care împărtășeau acum aceleași crezuri. Mulți au aderat din politicianism, din oportunism, pentru a putea participa la guvernare, iar alții de frică să nu-și piardă slujbele și funcțiile. Puțini au făcut-o din convingere. Victor Slăvescu, la propunerea lui Mitiță Constantinescu, a semnat printre primii adeziunea la F.R.N. dar mulțumindu-se să activeze doar în sectorul economic, fără să facă politică militantă. El spunea că a semnat „cu mâna lui” dar „cu mare îngrijorare”⁷³. Au fost și voci care au criticat vehement noua situație. Iuliu Maniu a declarat Decretul nr. 4321/1938, prin care se înființa F.R.N. ca „neconstituțional și toate măsurile ce se întemeiază pe acest decret, ilegale”. El aprecia că „partidul unic decretat suferă de un viciu organic fundamental: lipsa unui conducător și a unor cadre formate în luptă și însuflețite de același crez (...). Formațiunea artificială împusă de sus a partidului unic se va prăbuși fiindcă pe trădare și servilism nu se poate

întemeia o renaștere”⁷⁴. C.I.C. Brătianu, după ce rezuma textul decretului, considera că cei numiți la conducerea acestui partid nu aveau nimic comun cu masele populare și că le vor deveni profund antipatici⁷⁵. Și Petre Mavrogheni a refuzat să semneze considerând soluția partidului unic drept „una pripită” optând pentru un guvern de uniune națională alcătuit din personalitățile politice liberale sau țărăniști⁷⁶. Nicolae Iorga a afirmat în timpul cursului de istorie contemporană de la Facultatea de Litere că: „noi copiem pe italieni și pe germani, însă la noi n-o să prindă, întrucât noi am creat prin stat banda, pe câtă vreme acolo banda a creat statul”⁷⁷. Un politician abil ca Argetoianu a sesizat că F.R.N. nu poate juca un rol însemnat în conducerea statului copiind modelele partidelor din țările dictatoriale. „Crearea unui spirit nou și realizarea unei adevărate renașteri naționale nu se putea realiza - era de părere cunoscutul politician - cu oameni uzați în viața politică, cu ariviști și aventurieri politici”⁷⁸. Nici vechii legionari nu au căzut în plasa regelui: „Carol și ai săi credeau că amăgeau pe Hitler și pe Mussolini organizând partidul unic Frontul Renașterii Naționale, după modelul partidelor național-socialist și fascist. Îmbrăcând până și pe Iorga și Argetoianu în uniforme de ușier de hotel de primă categorie. făcându-i să salute *a la roumaine*”⁷⁹.

Résumé

Les causes de l’instauration du régime de Charles II sont multiples. On peut mentionner, en ce sens, le processus d’émiettement des partis politiques, les ambitions personnelles des divers chef de partis, l’ascension de l’extrémismes de droite, l’inclination du roi Charles II vers l’autoritarisme. Aux conditions internes, on doit ajouter l’aggravation constante de la situation politique internationale, l’instauration des régimes dictatoriaux de droite sur le continents, ainsi que le jeu duplicitaire des grandes pouvoirs. Le modèle fasciste italien semblait le plus viable et a été choisi pour instaurer le régime du parti unique.

NOTE:

1. Gheorghe I. Bodea, *Regele Carol al II-lea. Destinul unui pribeag*. Cluj Napoca, 2000, p. 320;
2. Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, ediție Dinu C. Giurescu, București, 2000, p. 261;
3. Ioan Scurtu, *Istoria românilor în timpul celor patru regi (1866-1947)*. Vol. III, *Carol al II-lea*, București, 2001, p. 171;
4. Bela Vago, *Umbra svasticii. Nașterea fascismului și antisemitismului în bazinul Dunării (1936-1939)*, București, 2003; doc. 74, p. 52;
5. Michele Rallo, *România în perioada revoluțiilor naționale din Europa (1919-1945). Mișcarea legionară*, București, 1999, p. 72;
6. Gheorghe Pașcalău, *România și Marea Britanie. Relații politico-diplomatice. 1933-1939*, București, 2001, p. 96-97;
7. Paul de România, *Carol al II-lea Rege al României*, București, 1991, p. 178-179;
8. Keith Hitchins, *România (1866-1947)*, București, 1997, p. 448;
9. Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 225;
10. Romus, Dima, *Armand Călinescu*, București, 2001, p. 254;
11. Petre Țurlea, *Nicolae Iorga între dictatura regală și dictatura legionară*, București, 2001, p. 22;
12. Nicolae Iorga, *Memorii*, vol. VII, *Sinuciderea partidelor*, București, 1939, p. 456;
13. Ioan Scurtu (coord.), Constantin Mocanu, Doina Smârcea, *Documente privind istoria României între anii 1918-1944*, 1995, p. 439;
14. Eleodor Focșăneanu, *Istoria constituțională a României (1859-1991)*. București, Editura Humanitas, 1998, p. 75;

15. Ioan Stanomir, „Constituție”, „Coroană” și „țară”. *Constituționalism și monarhie autoritară în intervalul 1938-1940*, în „*Romanian Political Science Review. Studia Politica*”, vol. III., nr. 1, București, 2003, p. 86-87;
16. Nicolae Iorga, *op. cit.*, p.456; despre caracterul de farsă al votării Constituției Radu Rosetti nota „Funcționarii sunt aduși pe câprării cu liste nominale, toți care au nevoie de guvern – și cine nu are? – sunt amenințați într-un fel sau altul. Pentru a face presiuni asupra restului cetățenilor – sunt amenințați cu amenzi dacă nu vin la vot. Când am spus „nu” și la mirarea funcționarului am repetat acest „nu”. sala s-a întors spre mine. Atât de nepregătiți au fost ca cineva să spună „nu”, încât nu găseau lista pe care se înscriau cei care votau „nu”. Mi s-a cerut a semna ceea ce am făcut”; vezi Radu Rosetti, *Pagini de jurnal*, ediție de Cristian Popișteanu, București, Editura Adevărul, 1993, p. 42;
17. Gheorghe Dumitrașcu, *Locul Partidului Țărănesc Radical–Grigore Iunian în istoria României (1932-1940)*, București, 2000, p. 211;
18. Aceste idei se vor regăsi în majoritatea discursurilor diriguitorilor Frontului Renașterii Naționale și vor fi punctele de plecare ale ideologiei partidului unic; vezi Aurelian R. Ionașcu, *Constituțiunea Regele Carol al II-lea*, Tipografia „Cartea Românească”, Cluj Napoca, 1939, p.22; un alt ideolog formula alte opt principii constituționale care au stat la baza creării viitoarei doctrine: crearea statului național; clarificarea și stabilirea drepturilor și datoriilor cetățenilor; întărirea independenței guvernului; asigurarea reprezentării tuturor profesiunilor în Parlament; interzicerea pentru funcționarii publici de a face politică; consființirea dreptului la proprietate a țărănimii; stabilirea de noi norme de control a finanțelor publice; acordarea egalității drepturilor minorităților, vezi Ștefan Morărescu-Baldomir, *Epoca domniei M.S. Regelui Carol al II-lea. Înfăptuiri*, București, 1939, p. 106;
19. *Ibidem*, p. 1;
20. Armand Călinescu, *Însemnări politice 1916-1939*. (ediție de Al. Gh. Savu), București, 1990, p. 373;
21. Romus Dima, *op. cit.* p. 265;
22. *Ibidem*, p. 225;
23. Ion Mamina, *Consilii de Coroană*, București, 1997, p. 165;
24. Florea Dragne, I. Iacoș, N.G. Munteanu, V. Petrișor, *Mișcarea sindicală din România*, București, 1981, p. 523;
25. Romus Dima, *op. cit.* p. 285;
26. Pentru textul legii vezi Ioan Scurtu (coord.), Constantin Mocanu, Dolna Smârccea, *op. cit.*, p. 454-458;
27. Florea Dragne, I. Iacoș, N.G. Munteanu, V. Petrișor, *op. cit.* p. 521;
28. Cristian Sandache, *Național și naționalism în viața politică românească interbelică (1918-1940)*, Iași, 2001, p. 101;
29. *Ibidem* p. 102;
30. *Ibidem* p. 103;
31. *Ibidem*, p. 108-109;
32. *Ibidem*, p. 109;
33. *Ibidem*
34. Eugeniu Buhman, *Jurnal*, apud Paul D. Quinlan, *Regele playboy. Carol al II-lea al României*, București, 2001, p. 260;
35. Sorin Alexandrescu, *Paradoxul român*. București, 1998, p. 128;
36. Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 386;
37. Romus Dima, *op. cit.* p. 303;
38. Încă de la sfârșitul primului război mondial scriitorul Alexandru Vlahuță anunța, prevestitor, necesitatea înființării unui partid unic ca fiind în spiritul vremii și având drept deziderat refacerea națională. Articolul său, din 28 decembrie 1918, apărut în „*Dacia*”, a fost republicat în „*România*”, din 12 martie 1940. Scriitorul arăta, cu 20 de ani mai devreme, tarele politicianismului antebelic și credea că a sosit momentul unirii nu numai a provinciilor românești ci și o unire politică în noile vremuri;
39. Marin Nedelea, *Prim miniștrii României Mari. Ideile politice*, București, 1991, p. 168;
40. Cristian Sandache, *op. cit.* p. 100;
41. Zigu Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, 1995, p. 264;
42. *Ibidem*, p. 49;
43. Vasile Marin, *Crez de generație*, București, 1993, p. 122;
44. *Ibidem*, p. 15;

45. Gheorghe Tătărescu, *Mărturisiri pentru istorie*, ediție de Sanda Tătărescu-Negropontes, București, 1996, p. 216;
46. Marin Nedelea, *op. cit.* p. 150-151;
47. Armand Călinescu, *op. cit.* p. 388;
48. Romus Dima, *op. cit.* p. 303;
49. Armand Călinescu, *op. cit.* p. 400;
50. Al. Gh. Savu, *Sistemul partidelor politice din România (1919-1940)*. București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 154-155;
51. Alexandru Vaida Voevod, *Memorii*, vol. III, ediție de Alexandru Șerban. Cluj Napoca, 1997, p. 154;
52. Armand Călinescu, *Însemnări*. Apud Al. Gh. Savu, *op. cit.* p. 156-157; în jurnalul publicat de Al. Gh. Savu din memorialistica lui Călinescu lipsesc paginile memoriului acestuia adresat regelui la 20 octombrie 1938 privind proiectul de partid unic. Acesta se regăsește în lucrarea citată;
53. *Ibidem*, p. 158;
54. Marin Nedelea, *op. cit.* p. 159;
55. Ioan Hudiță, *Jurnal politic. 16 septembrie 1938 – 30 aprilie 1939*, ediție de Dan Berindei, Iași, 1998, p. 84;
56. Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 269;
57. Ioan Hudiță, *op. cit.* p. 142;
58. Ioan Stanomir, *op. cit.*, p. 106-112;
59. Al. Gh. Savu, *op. cit.*, p. 159;
60. Eugeniu Buhman, *Jurnal*, apud Paul D. Quinlan, *op. cit.*, p. 274;
61. Ioan Scurtu (coord.), Constantin Mocanu, Doina Smârcea, *op. cit.*, p. 466;
62. Ștefan Morărescu-Baldomir, *op. cit.*, București, 1939, p. 5;
63. Florea Nedelcu, *De la restaurație la dictatura regală. Din viața politică a României (1930-1938)*, Cluj Napoca, 1981, p. 421-422;
64. Gheorghe I. Bodea, *op. cit.*, p. 320;
65. Michele Rallo, *op. cit.* p. 82;
66. Ioan Hudiță, *op. cit.* p. 163;
67. *Ibidem*, p. 204;
68. Livia Dandara, *România în vâltoarea anului 1939*, București, 1985, p. 90-91;
69. Victor Slăvescu, *Note și însemnări zilnice*, vol. II, (2 noiembrie 1938-31 decembrie 1939), ediție de Georgeta Panelea-Filitti, București, 1996, p. 345;
70. Ștefan Palaghiță, *Garda de Fier spre reînvierea României*, București, 1993, p. 102;
71. Pamfil Șeicaru, *Istoria Partidelor Național, Țărănist și Național-Țărănist*, ediția Victor Frunză, București, 2000, p. 404;
72. Jeliu Jelev, *Fascismul*, București, 1992, p. 235;
73. Victor Slăvescu, *op. cit.*, p. 327;
74. Arhivele Naționale Istorice Centrale, Fond F.R.N. 27/1938, f. 2 (în continuare A.N.I.C.); vezi și Ioan Scurtu, *Din viața politică a României (1926-1947). Studiu critic privind istoria Partidului Național Țărănesc*, București, 1983, p. 414;
75. Constantin I.C. Brătianu, *Amintiri*, în "Magazin istoric", nr. 11, noiembrie 1990, p. 75;
76. Victor Slăvescu, *op. cit.* p. 336;
77. Petre Țurlea, *op. cit.*, p. 50;
78. Constantin Argetoianu, *Însemnări zilnice*, vol. VI, 1 ianuarie-30 iunie 1939, ediție de Stelian Neagoe, București, 2003, p. 51;
79. Mihail Sturdza, *România și sfârșitul Europei. Amintiri din țara pierdută*, Rio de Janeiro, Madrid, 1966, p. 140;

CENTRUL PENTRU STUDIAREA PROBLEMELOR BUCOVINEI. DESTINUL UNUI PROIECT ȘTIINȚIFIC

Vasile I. Schipor

Motto: „Luminile ce se răsfrâng din ochii tăi
– ocean de solitudine și tăcere
vin din legende,
din trecut,
din ieri
și dintr-un paradis pierdut
pe veci”¹.

O inițiativă a Societății pentru Cultură

După 1989 – anul *Centenarului morții lui Mihai Eminescu* și al unor schimbări istorice în unele state ale Europei Centrale și Răsăritene – românii de pretutindeni încep să se regăsească în cadrul unor manifestări entuziaste. Sub semnul „podurilor de flori și de verb românesc” neîngrădit, la Rădăuți și Gălănești, un grup de intelectuali aduce în discuție ideea reactivării Societății pentru Cultură și Literatura Română în Bucovina, „instituție glorioasă” aflată timp de peste un secol, în Țară și în exil deopotrivă, în serviciul existenței naționale, cum afirmă la Paris în 1962 Grigore Nandriș². Aici, în 30 iunie – 2 iulie 1990, se desfășoară Congresul de reactivare a Societății pentru Cultură, care se preocupă de îndată de recuperarea vocației sale tradiționale, prin care se remarcase în provincie, în Țară și în exil, aproape neîntrerupt și de asumarea unor obiective și funcții noi impuse de realitățile generate de căderea Cortinei de Fier în Europa.

Sub presiunea evenimentelor de atunci privitoare la cercetarea pe plan internațional a problematicii unei provincii românești marcate dramatic, în repetate rânduri, de o istorie nedreaptă, s-a impus recuperarea dimensiunii cultural-științifice a Societății pentru Cultură abandonate aproape total în Țară și în provincie după 1944. Entuziasmul Societății pentru Cultură, în condițiile anilor următori, nu mai este suficient. Pentru realizarea unor obiective de importanță națională s-a impus înființarea Centrului de Studii „Bucovina”³.

Această idee generoasă și temerară, târziu încolțită în România, susținută de către academicienii Radu Grigorovici și Vladimir Trebici, este îmbrățișată de președintele Academiei Române – Filiala Iași, acad. Cristofor I. Simionescu și aprobată de Prezidiul Academiei Române, forul științific și cultural suprem al țării sub cupola căruia de-a lungul timpului s-au afirmat creatori și personalități ale Bucovinei istorice: Alexandru Hurmuzachi, I.G. Sbiera, Emil Kaluzniacki, Dimitrie Dan, Dimitrie Onciul, Eusebie Popovici, Teodor V. Stefanelli, Matthias Friedwagner, Karl Adolf Romstorfer, Constantin Hurmuzachi, Nicoale Hurmuzachi, Francisc Iosif Reiner, Ion I. Nistor, Alexe Procopovici, Vladimir de Repta, Eugen Botezat, Vasile Grecu, Vasile Gheorghiu, Ilie E. Torouțiu, Eusebiu Camilar, Dragoș Rusu, Vladimir Trebici, Radu Grigorovici, Liviu Ionesi, Alexandrina Cernov, Grigore C. Bostan, Dimitrie Vatamaniuc⁴.

Centrul de Studii „Bucovina” al Academiei Române.

Obiect de activitate. Avatarurile unei construcții neterminate

În urma unor demersuri stăruitoare, la 6 septembrie 1992, la Rădăuți, în adunarea solemnă a Societății pentru Cultură se înființează Centrul de Studii „Bucovina”. Personalități ale vieții cultural-științifice românești prezente la acest eveniment (acad. Vladimir Trebici, acad. Radu Grigorovici, acad. Cristofor I. Simionescu, prof. dr. ing. Emanuel Diaconescu, m.c. al Academiei Române, prof. univ. dr. Mihai Iacobescu, Gavril Irimescu, Emil Satco, Nicolae Cârlan, Alexandrina Cernov, Mihai Patraș, Prefectul județului Suceava, Președintele Consiliului

Județean) evidențiază, potrivit *Procesului-verbal de constituire*, importanța momentului și rosturile instituției care se ctitorește, nutrind convingerea că „ceea ce se dezvoltă în mod organic are viață lungă” (acad. Radu Grigorovici). Rostul instituției, așezate sub patronajul Academiei Române, este „de a umple un gol foarte mare, de o generație și ceva” în istoriografia contemporană. Selectând cei mai buni dintre tineri, printr-o activitate intensă, colectivul instituției trebuie să fie „mica sămânță ce va germina spre a deveni o pavăză pentru Bucovina” (acad. Radu Grigorovici). Inaugurarea Centrului „răsplătește eforturile oamenilor din Bucovina, plai românesc care a alimentat civilizația europeană prin propriul ei specific. Cu toate vicisitudinile vremurilor, aici simțirea românească s-a manifestat vie. Nenumărați bucovineni, aici sau în altă parte, au durat lucrări sau școli de prestigiu”. Centrul de Studii „Bucovina” este, astfel, chemat „să adune toate forțele din zonă, să determine un dialog cu istoricii de la Cernăuți și Augsburg”, să promoveze valorile culturii și civilizației de aici, respectând adevărul prin cercetări fundamentale, concepute într-o viziune nouă, modernă și bucurându-se de sprijinul Filialei Iași a Academiei Române, al institutelor de cercetare ieșene „mobilizate în serviciul acestei cauze” (acad. Cristofor I. Simionescu). Colaborând „cu toți cei care sunt de bună credință și dispuși să respecte cuvântul adevărului până la capăt”, având convingerea că „adevărată istorie a Bucovinei nu este și nu poate fi decât una singură”, instituția rădăuțeană „se vrea o justificată replică la existența altor centre cu denumiri similare”, pornind strict de la adevărul istoric, întemeindu-și demersurile pe rigoare științifică și cu argumente bazate doar pe documente autentice, făcând din valorile Bucovinei „deopotrivă, stindard, crez și mândrie națională” (ing. Daniel Catargiu, prefect al județului Suceava). Desfășurându-și activitatea în inima Bucovinei, „adevărat muzeu în aer liber ce a dat țării un număr mare de oameni de știință”, Centrul de Studii „Bucovina” va trebui să desfășoare activități de înalt nivel științific (Viorel Năsaudeanu, primar al Rădăuților). Fiind o necesitate și „un vis al nostru dintotdeauna” (Alexandrina Cernov), Centrul de la Rădăuți, descoperind adevărul despre istoria Bucovinei, are menirea unei instituții naționale implicate în cercetări de nivel internațional (Mihai Patraș, deputat în Parlamentul Republicii Moldova, originar din Bucovina). Convinși de faptul că „adevărul istoric este unic” și că acesta aparține „celor ce au trudit secole pe aceste meleaguri”, cercetătorii de la Rădăuți „trebuie să depășească dificultățile inerente începutului „prin entuziasm și muncă hotărâtă” (prof. dr. ing. Emanuel Diaconescu, rector al Universității „Ștefan cel Mare” Suceava, membru corespondent al Academiei Române). Fără a uita principiul călăuzitor *sine ira et studio*, acest Centru „trebuie să nu cadă în doctrina «bucovinismului», ci să promoveze doar doctrina românismului (Gavril Imrescu, director al Arhivelor Statului, Filiala Suceava). Evitând discursul paralel (profesor Nicolae Cârlan, Muzeul Bucovinei Suceava), Centrul de Studii „Bucovina” va putea continua preocupările altor instituții sucevene de a promova, cu sacrificii, în condiții dificile în ultimele decenii ale totalitarismului, valorile culturii și civilizației din Bucovina și cu realizări notabile („Anuarul Muzeului Județean”. „Pagini Bucovinene”, *Muzica în Bucovina* - 1981; *Știința în Bucovina*, vol. I - III, 1982 - 1984; *Arta în Bucovina*, vol. I - II, 1984 și 1991) recunoscute public abia acum (Emil Satco, Biblioteca Bucovinei „I.G. Sbiera” Suceava).

Hotărârea Guvernului României Nr. 702 din 14 decembrie 1993 oficializează înființarea Centrului ca instituție publică, cu personalitate juridică, sub denumirea Centrul pentru Studiul Problemelor Bucovinei, funcționând în subordinea Academiei Române ca unitate de cercetare fundamentală și avansată, având ca obiect de activitate elaborarea studiilor românești contemporane, de interes național, asupra istoriei și culturii Bucovinei. *Hotărârea de Guvern Nr. 743 din 24 decembrie 1993* stabilește organizarea institutului pe posturi finanțate și compartimente: director - 1 post, cercetare - 7 posturi, administrație - 2 posturi.

Documente ulterioare, elaborate pentru a sensibiliza administrația județului Suceava și municipalitatea Rădăuți în vederea atribuirii unui sediu corespunzător instituției, la nivel academic, fac precizări importante privind rolul Centrului de la Rădăuți. Astfel, în *Memoriul Biroului Filialei Iași a Academiei Române* nr. 172 din 5 aprilie 1994 adresat instituțiilor ce reprezintă Guvernul României și interesele statului român în județul Suceava, acad. Cristofor I. Simionescu precizează că „răspunderea care revine Academiei Române în a dinamiza activitatea

cultural-științifică în această zonă a țării implică funcționarea unei case de creație și organizarea unor manifestări cu participare internațională, ca și prezența cvasipermanentă a unor savanți români și străini la Centrul pentru Studiarea Problemelor Bucovinei și, respectiv. acțiun: de cercetare concertată a unităților din teritoriu”.

Conducerea Filialei Iași a Academiei Române are meritul de a configura, pe parcursul mai multor ani, o politică a cercetării științifice în acest domeniu, într-o viziune pragmatică și la un nivel surprinzător pentru mentalitatea provinciei. Complexul Academic Bucovina, definit și realizat prin demersuri constante și pline de energie, cuprindea în arhitectura sa de atunci și alte unități indispensabile unei întreprinderi de anvergură: – Casa de Creație de la Gălănești cu o capacitate de 24 de locuri de cazare, masă și spații diverse, însumând 7 164 mp, necesare pentru organizarea unor manifestări științifice, într-un decor atractiv și o zonă cu un bogat potențial turistic, conservând o spiritualitate românească străveche; – Ateneul „Mihai Eminescu” din Gălănești, cu diverse dotări pe o suprafață de 5 518 mp, oferind, în timp, posibilitatea de a deveni multifuncțional (depozit de carte academică, sală de conferințe, spații de expunere pentru diverse muzee și cazare, tipografie) într-o zonă dinamică oferind oportunități și perspective aducătoare de profit în beneficiul activității de cercetare științifică.

Asigurarea funcționalității acestor unități și concertarea activității lor sunt gândite pentru „ridicarea nivelului competitivității științifice în această zonă de interes național”. În acest sens se realizează și *Acordul între Academia Română – Filiala Iași și Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava privind colaborarea în domeniile culturii, învățământului și cercetării științifice* din 15 februarie 1997. Acesta stipulează: – folosirea în comun și intensivă a Ateneului „Mihai Eminescu” și a Casei de Creație; – realizarea programelor, a studiilor și a altor activități comune în diverse domenii ale învățământului și cercetării; – informarea reciprocă asupra manifestărilor cu caracter științific, a simpozioanelor și a altor acțiuni științifice, precum și sprijinirea participării oamenilor de știință ai ambelor părți la acestea; – schimburi de publicații, de rezultate ale cercetării științifice și de documentare științifică; – conservarea și valorificarea fondului de carte existent (cca 300 000 unități de bibliotecă); – amenajarea de laboratoare pentru restaurări și colecții; – schimburi de cercetători și specialiști pentru realizarea programului comun de învățământ și cercetare; – organizarea de expoziții și manifestări științifice, cursuri de vară, cursuri de scurtă durată, conferințe publice cu intelectualitatea din zona bucovineană; – organizarea unor manifestări cu participare internațională; – obținerea unui sprijin direct din partea Academiei Române, Ministerului Educației Naționale și instituțiilor specializate de învățământ și cercetare prin convenirea unor documente juridice în acest sens; – promovarea unor colaborări active în vederea integrării învățământului cu cercetarea și în vederea sprijinirii tineretului studios pentru efectuarea aplicațiilor practice și cercetării științifice⁵.

Unitate distinctă în cadrul Complexului Academic Bucovina⁶ și în rândul celor peste 60 de institute de cercetare ale Academiei Române, Centrul pentru Studiarea Problemelor Bucovinei are în componență sectoare de activitate diferite ca profil: istorie: istorie literară, etnografie și folclor (sectoarele de bază, configurate strict în spiritul obiectului de activitate, în perioada 1992 – 1994); geografie-geologie-resurse; biologie-ecologie-turism; lingvistică; studii economice complexe; istoria artelor și mentalităților (unele parțial acoperite, impuse începând din 1994 sau gândite din perspectiva unei culturi instituționale a dezvoltării), funcționând în prezent cu 8.5 posturi finanțate.

Un proiect temerar: *Enciclopedia Bucovinei*

În anul înființării sale, Centrul pentru Studiarea Problemelor Bucovinei stabilește elaborarea *Enciclopediei Bucovinei*, lucrare prioritară, de mare amploare și de interes național. Proiectul, întocmit în 1990 la inițiativa Societății pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina, are în structura sa capitolele: I. Istorie; II. Pământul (1. geografie; 2. Geologie; 3. Resurse naturale); III. Oamenii (1. Demografie generală; 2. Românii; 3. Rutenii / ucrainenii; 4. Germanii; 5. Evreii; 6. Polonezii; 7. Lipovenii; 8. Alte neamuri); IV. Economia (1. Agricultura; 2. Creșterea animalelor; 3. Pădurile; 4. Industria și mineritul; 5. Transporturile și

comunicațiile; 6. *Industria casnică*; 7. *Alte activități economice*; V. *Cultura* (1. *Biserica Ortodoxă. Mitropolia. Fondul Religios Greco-Oriental. Învățământul teologic*; 2. *Celelalte confesiuni*; 3. *Învățământul*; 4. *Sănătatea publică*; 5. *Literatura și presa*; 6. *Muzica și teatrul*; 7. *Folclorul*; 8. *Alte arte*; 9. *Societăți culturale*); VI. *Administrația și viața politică* (1. *Administrația austriacă, 1775 – 1918*; 2. *Administrația românească, 1918 – 1940, 1941 – 1944*; 3. *Administrația sovietică, 1940 – 1941, 1944 – 1989*; 4. *Evoluția împărțirii administrative a Bucovinei*; 5. *Partidele politice*); VII. *Bucovina în lumina dreptului istoric și internațional* (1. *Anexarea din 1775*; 2. *Unirea Bucovinei cu România, 1918. Aspecte juridice și diplomatice*; 3. *Pactul Ribbentrop-Molotov și anexarea Bucovinei de Nord, 1940*; 4. *Legislația și dreptul*; 5. *Dreptul „obișnuielnic” în Bucovina*); VIII. *Structura socială și etnică a Bucovinei. Probleme speciale* (1. *Țăranii*; 2. *Răzeșii, mazilii și boierii*; 3. *Colonizarea și imigrările în perioada 1775 – 1918*; 4. *Emigrări din Bucovina până în 1914*; 5. *Colonizări, imigrări și deportări, 1940 – 1990*; 6. *Schimburi interetnice: căsătorii mixte, asimilări*); IX. *Sate și orașe (monografii)*; X. *Personalități culturale și politice (monografii)*.

Pentru realizarea primului volum al *Enciclopediei, Istoria până la descălecat (1359)*, se întocmește un proiect, se formează colectivul de elaborare, cuprinzând cercetători din București, Iași, Chișinău, Suceava și Rădăuți, care să acopere toate domeniile de investigare. Timp de doi ani (1992 – 1994) eforturile Centrului desfășurate pentru realizarea acestui proiect din programul inițial nu dau rezultate⁷. În aceste condiții, se adoptă hotărârea de a se tipări o publicație proprie, „*Analele Bucovinei*”, periodic cu apariție semestrială, care, prin structură, pe de o parte, să abordeze domeniile vizate prin proiectul *Enciclopediei* și în care să se publice, cu prioritate, lucrări cu caracter monografic, iar, pe de altă parte, să răspundă exigențelor publicisticii științifice academice și ale utilizatorilor acestui tip de bunuri simbolice⁸. Cu o astfel de structură (*Editorial; Evocări; Viața politică, culturală, literară și artistică; Istorie, demografie, toponimie, onomastică, statistică; Etnografie, folclor; Științele naturii; Opinii; Documentar; Cărți, reviste; Cronică; Aniversări; In memoriam*) „*Analele Bucovinei*” se impun treptat în viața științifică academică națională și internațională, cu întârzieri în apariția numerelor din ultimii ani, prin cele 17 tomuri consistente, în care se publică uneori și materiale în limbile germană și ucraineană.

Începând din 1996, Centrul pentru Studiarea Problemelor Bucovinei publică lucrări de referință în colecția proprie *Enciclopedia Bucovinei în studii și monografii*. În cadrul proiectului național prioritar de tipărire a unor lucrări fundamentale (1996 – 1998), cu sprijinul Societății pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina, al Consiliului Județean Suceava, al Primăriei Rădăuți ori în regie proprie în cadrul acesteia apar: 1. Nicolai Grămadă, *Toponimia minoră a Bucovinei*, vol. I – II, îngrijirea ediției, studiul introductiv, bibliografia, notele și indicele. Ion Popescu-Sireteanu; introducere: D. Vatamaniuc, București, Editura Anima, 1996; 2. *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice și demografice*, ediție bilingvă îngrijită, cu introduceri, postfețe, note și comentarii de acad. Radu Grigorovici; prefață de D. Vatamaniuc, București, Editura Academiei Române, 1998; 3. Ștefan Purici, *Mișcarea națională românească în Bucovina între anii 1775 – 1861*, cuvânt înainte de Mihai Iacobescu, Suceava, Editura Hurmuzachi, 1998; 4. Mircea Pahomi, *Biserici și schituri ortodoxe românești din Ținutul Cernăuți. Din istoria Bisericii Ortodoxe Române în nordul Bucovinei. Episcopia de Rădăuți*, Suceava, Editura Hurmuzachi, 1998; 5. Constantin Morariu, *Cursul vieții mele. Memorii*, ediție îngrijită, prefață, microbiografii, glosar și note: prof. univ. dr. Mihai Iacobescu, Suceava, Editura Hurmuzachi, 1998; 6. Mircea A. Diaconu, *Mișcarea „Iconar”. Literatură și politică în Bucovina anilor '30*, Iași, Editura Timpul, 1999; 7. *Bucovina în prima descriere fizico-politică. Călătorie în Carpații Dacici (1788 – 1789)*, ediție bilingvă îngrijită, cu introduceri, postfețe, note și comentarii de acad. Radu Grigorovici; prefață de D. Vatamaniuc, Rădăuți, Editura „Septentrion”, 2002; 8. *Procese politice, sociale, culturale și economice în Bucovina, 1861 – 1918. Aspecte edificatoare pentru o Europă unită?*, materialele Conferinței Științifice Internaționale Rădăuți, 20 – 22 septembrie 2000, Suceava, Editura Universității, 2002; 9. Marian Olaru, *Mișcarea națională a românilor din Bucovina la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, cuvânt înainte de acad. Gheorghe Platon, Rădăuți, Editura „Septentrion”, 2002; Valerian I.

Procopciuc, *Sucevița – sat al Obcinilor Bucovinei și gropniță a Movileștilor*, cuvânt înainte de Dimitrie Vatamaniuc, membru de onoare al Academiei Române, Rădăuți, Editura „Septentrion”, 2003; Petru Bejinariu (coord.), *Familia Isopescu în mișcarea națională din Bucovina*, cuvânt înainte de prof. univ. dr. Dimitrie Vatamaniuc, m.o. al Academiei Române, Rădăuți, Editura „Septentrion”, 2004. Aceștia li se adaugă și cărțile elaborate de prof. univ. dr. Mihai Iacobescu. *Din istoria Bucovinei, vol. I (1774 – 1862). De la administrația militară la autonomia provincială*, București, Editura Academiei Române, 1993 (lucrare tipărită sub egida Centrului de Studii „Bucovina”), Dragoș Cusiac (cercetător științific la Centrul de Studii „Bucovina” în perioada 1995 – 1998), *Zona etnografică Siret*, Suceava, Grupul Editorial „Ion Grămadă”, 2002 și Sorin Trelea, *Avifauna Depresiunii Rădăuți*, colecția Societății Ornitologice Române, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2002.

Conferințele Centrului de Studii „Bucovina”

Centrul pentru Studierea Problemelor Bucovinei organizează, începând din 1993, sesiuni anuale proprii de referate și comunicări științifice. În cadrul manifestărilor „Zilele academice ieșene” acestea propun în viața științifică a Rădăuților și, în general, a Bucovinei o ofertă atractivă, prin tematică și personalitățile invitate: 1. *Bucovina. Concept geopolitic, istoric și semnificații*, 9 – 10 octombrie 1993; 2. *Aspecte ale culturii române din Bucovina. 1775 – 1918*, 15 – 16 octombrie 1994; 3. *Viața culturală din Bucovina, 1918 – 1940*, 7 octombrie 1995; 4. *Valori ale civilizației românești din Bucovina în perioada interbelică*, 12 – 13 octombrie 1996; 5. *Istorie și valori (I)*, 10 octombrie 1997; 6. *Istorie și valori (II)*, 11 octombrie 1998; 7. *Generația Revoluției Române de la 1848 și spiritul revoluționar din Bucovina*, 8 octombrie 1999; 8. *Eminescu și Bucovina*, 10 octombrie 2000; 9. *Viața culturală și științifică în Bucovina postbelică. Fenomene, direcții, tendințe*, 5 – 6 octombrie 2001; 10. *Bucovina istorică. Memoria culturală și procesul de comunizare, 1945 – 1989 (I)*, 20 – 21 septembrie 2002; *Bucovina istorică. Memoria culturală și procesul de comunizare, 1945 – 1989 (II)*, 13 septembrie 2003. Cuprinzând constant o ofertă diversă (referate, comunicări, prelegeri, dezbateri, aplicații practice interdisciplinare) și având invitați din țară și străinătate (Germania, SUA), manifestările științifice ale Centrului de la Rădăuți s-au constituit, în pofida tuturor dificultăților, în adevărate evenimente culturale, pledoarii consecvente în favoarea comunicării despovărate de stereotipuri și clișee, animate de spiritul academic al cercetării științifice prin care trecutul și prezentul pot influența istoria viitorului⁹.

În cei zece ani de activitate Centrul pentru Studierea Problemelor Bucovinei a organizat două mari conferințe științifice internaționale, consacrate cercetării sistematice a problemelor acestui străvechi și vitregit subcâmp cultural românesc: 1. *Bucovina, 1775 – 1862. Aspecte politice, sociale, culturale, economice și demografice*, Rădăuți, 29 mai – 3 iunie, București, 5 iunie 1996 (manifestare organizată cu sprijinul generos al Guvernului României, prin Departamentul pentru Problemele Românilor de Pretutindeni, reprezentat de Nicolae Dan Frunțelată, Eugenia Vătu și Georgeta Holban-Grasu); 2. *Procese politice, sociale, culturale și economice în Bucovina, 1861 – 1918. Aspecte edificatoare pentru o Europă unită?*, Rădăuți, 20 – 22 septembrie 2000. Lucrările acestor mari reuniuni, la care au participat personalități ale vieții științifice din Elveția, Germania, România și Ucraina au fost ulterior tipărite în limbile română, germană și ucraineană, cu sprijinul Societății pentru Cultură (numărul special al „Analelor Bucovinei” din 1997), al Consiliului Județean Suceava, al Consiliului Local Rădăuți și al Casei Germanilor din Est de la München (volumul din 2002)¹⁰.

Biblioteca de cercetare

De la începutul activității sale, Centrul pentru Studierea Problemelor Bucovinei acordă, totodată, o atenție specială formării unei biblioteci proprii de cercetare. Prin transfer, schimb interbibliotecar, achiziție și donații fondul său general de carte și periodice numără în prezent cca 20 000 unități de bibliotecă. În organizarea acestuia, treptat, s-au constituit: *Fondul documentar „Eudoxiu Hurmuzachi”* (reunind periodice germane, periodice românești, enciclopedii și

dicționare, carte vechi și rară, carte de interes științific, carte cu dedicație provenind de la fosta *Biblioteca a profesorilor / Lehrerbibliothek* a Liceului „Eudoxiu Hurmuzachi”), *Fondul documentar „Societatea pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina”*, *Fondul documentar „Dragoș Luchian”*, *Fondul documentar „Doctor Valerian Găină”*, *Fondul documentar „Profesor Eugen Pohonțu – Doctor Gheorghe Radu”*. Până la biblioteca virtuală (globală, universală, fără ziduri, electronică) din societatea informațională a viitorului această valoroasă bibliotecă academică de cercetare străbate drumul anevoios al modernizării, beneficiind de sprijinul generos și îngrijirile a tot mai puțini oameni dăruți unui proiect temerar: refacerea patrimoniului cultural al Bucovinei. În nesfârșitul nostru provizorat, rămâne deocamdată, prin firave reverberații, doar convingerea exprimată de Borges în *Biblioteca Babel*: „Biblioteca va dăinui: iluminată, solitară, infinită, perfect imobilă, înarmată cu tomuri prețioase, inutilă, incoruptibilă, secretă”¹¹.

Cercetarea sistematică a problematicei Bucovinei istorice.

Bilanțul unui deceniu de activitate

Centrul pentru Studiarea Problemelor Bucovinei al Academiei Române s-a constituit la Rădăuți într-o perioadă dificilă a istoriei contemporane, dar în care românii bucovineni erau încă animați de entuziasm creator și idealuri nobile. În jurul mentorilor săi, călăuzit de pasiunea pentru valorile României Profunde, activitatea acestuia a fost orientată constant spre cercetarea sistematică a problematicei Bucovinei istorice. La sfârșitul unui secol violent, frământat de experimente politice nefericite, în pofida multor adversități, prin întreaga sa activitate s-a străduit să readucă în prim-planul vieții unei provincii sfâșiate glasul rațiunii, racordat la preocupările întregului continent european ca „șantier politic și mental” menit a oferi statelor șansa integrării într-o lume guvernată de democrație, înțelegere interetnică, siguranță și prosperitate. Pe drumul anevoios al cercetării trecutului din perspectiva viitorului, Centrul de la Rădăuți s-a impus, chiar de la începutul activității sale, printr-o deschidere curajoasă spre o nouă cultură a comunicării și un parteneriat competitiv, prezentarea cu obiectivitate a faptului istoric și refuzul manipulării istoriei, respingerea intoleranței și a extremismului. Fiecare dintre demersurile sale a aspirat, astfel, să devină – potrivit opiniei unor personalități ale vieții culturale și științifice contemporane: acad. Gheorghe Platon, acad. Vladimir Trebici, acad. Radu Grigorovici, acad. Ștefan Ștefănescu, dr. Otfried Kotzian, Î.P.S. Pimen – o oază în care dezbaterile intelectuale asupra românismului și a europenismului, deopotrivă, se desfășoară din perspectiva trecutului, a prezentului și a viitorului, dobândind valoare intelectuală, științifică, politică și morală și alimentându-ne convingerea că noi, europenii, avem o cultură comună izvorâtă din credința noastră creștină, la care trebuie să adăugăm credința, munca și contribuția noastră¹².

Totodată, trebuie să menționăm recunoașterea publică a contribuției Centrului de la Rădăuți de către oficialități ale administrației regionale: „Un rol important în întemeierea și dezvoltarea relațiilor noastre l-a avut Institutul Bukowina din Augsburg (Germania) [...]. [În contextul realizării parteneriatului din mai 1997 cu regiunile Schwaben și Cernăuți] se înscrie și activitatea Centrului de Studii „Bucovina” din Rădăuți al Academiei Române, cu aportul de marcă al cercetătorilor și dăruirea organizatorilor, care, împreună cu colegii lor de la Cernăuți și din Augsburg, conferă parteneriatului o altă dimensiune, cea științifică, a acestui adevărat «triumf european», cu proiecte comune, prin care tradiția, principalele probleme ale trecutului sunt chemate să ofere soluții prezentului, dar mai ales viitorului pentru a se crea o rețea de relații eficiente pentru binele statelor noastre și al Europei”¹³.

Probleme și soluții

Intrând într-un nou deceniu de activitate, Centrul pentru Studiarea Problemelor Bucovinei se confruntă cu probleme diverse și este preocupat să găsească soluții pentru rezolvarea acestora. Pentru reducerea întârzierilor de apariție a „Analelor Bucovinei” și aducerea acestora la zi, Centrul de Studii „Bucovina” a obținut prin contract de asociere sprijinul Consiliului Județean Suceava (120 000 000 lei din exercițiul bugetar al anului în curs, pentru

tipărirea nr. 1 și 2, 2003). Există posibilitatea unui sprijin, de asemenea prin contract de asociere, din partea Consiliului Local Rădăuți și a Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților pentru tipărirea în viitor a unor lucrări importante, de interes comun. Pentru tipărirea lucrării lui Teodor Balan. *Documente bucovinene*, volumele VII – IX, din colecția *Enciclopedia Bucovinei*, se află în faza de finalizare documentele de asociere cu Ministerul Culturii și al Cultelor – Direcția Generală Lectură Publică, Educație Permanentă, Civilizație Tradițională, pentru finalizarea proiectului (cca 100 000 000 lei). Tot aici menționăm orientarea spre teme comune de cercetare, cu parteneri din Germania și Austria, cu susținere financiară din partea unor instituții și organisme europene interesate. În plan intern, s-au identificat câteva proiecte cu parteneri de la Suceava (Universitatea „Ștefan cel Mare”, Complexul Muzeal „Bucovina”), prin care să se finalizeze teme comune de cercetare și să se valorifice documente din arhivele românești.

Dintre celelalte probleme cu care se confruntă Centrul de Studii „Bucovina” mai menționăm: – alocarea unui buget aparte, avându-se în vedere poziția Centrului în teritoriu în raport cu marile biblioteci și arhive din România, costurile tot mai mari ale documentării și complexitatea problemelor din cercetarea internă și pe plan internațional; – obținerea unui post de documentarist pentru organizarea științifică a volumului mare de date acumulat timp de 10 ani, pentru realizarea „Analelor Bucovinei” cu costuri mai mici și prin despovărea cercetătorilor, precum și pentru pregătirea fondului documentar ca bibliotecă electronică; – sprijinirea cercetătorilor de la Rădăuți pentru obținerea unor stagii de documentare la București, Iași, Cluj-Napoca, Brașov, Cernăuți, Viena, München și Augsburg; – lărgirea ariei de colaborare a Centrului prin atragerea de noi parteneri interesați de cercetarea problemelor Bucovinei: institutele Academiei Române din cadrul Filialei Iași, Universitățile din Iași, București, Cluj-Napoca, Suceava și Cernăuți, precum și alte institute din Austria, Israel, SUA și Germania; – eficientizarea activității proprii prin generalizarea experienței academice avansate (cercetarea științifică în echipă pluridisciplinară, apropierea de exigențele managementului de proiect, stimularea creativității, a inițiativei și a responsabilității individuale integrate, implicarea individuală în identificarea și atragerea fondurilor financiare extrabugetare necesare, printr-un alt tip de mentalitate și cultură a muncii (cultura proiectului); – îmbunătățirea capacităților și instrumentelor de autoevaluare și evaluare, creșterea rolului colectivului de lucrări și al consiliului științific în activitatea Centrului pentru Studierea Problemelor Bucovinei.

Afirmându-se „subt vremi” cu o „tenacitate elegantă”¹⁴ și păstrându-și, mai presus de toate, autonomia cercetării academice, Centrul pentru Studierea Problemelor Bucovinei a trecut într-un alt deceniu de activitate cu un bun potențial de muncă și cu încredere.

Pentru toți locuitorii Bucovinei de astăzi, și nu doar pentru cercetători, cuvintele acad. Radu Grigorovici rostite cu doi ani în urmă, la începutul noului mileniu, ar trebui să fie mereu actuale: „Ce ne va aduce viitorul nouă, bucovinenilor, o mână de oameni de pe o fărâmă neînsemnată din univers, botezată [cândva] Bucovina? Oare această denumire este mai mult decât un cuvânt magic, lipsit de corespondență cu realitatea, dar care-și păstrează forța sugestivă până în prezent? Merită ea să ne străduim să-i apărăm identitatea și să încercăm să o transformăm într-un mic rai, pe cât este omeneste posibil? Și cine ne va lumina calea spre acest țel? [...] Pentru numeroși români și, probabil, pentru o parte din ucrainenii, au apărut acum două noi cuvinte magice: Uniunea Europeană (U.E.). Ea va fi aceea care ne va elibera ca prin farmec de toate dificultățile și de toate grijile. [...] Din soarta Bucovinei atât UE, cât și locuitorii actuali ai regiunii ar putea învăța câte ceva, și anume ce trebuie evitat și pe ce se poate clădi în prezent. Construirea și extinderea UE poate reuși numai cu condiția existenței unei voințe de înțelegere reciprocă. Granițele statale pot atât uni, cât și separa, în funcție de împrejurări și de mentalități. Ele sunt și vor fi fixate întotdeauna de oamenii de stat ai marilor puteri și cum va decurge istoria în viitor nu se poate prevedea cu siguranță. De aceea atât UE, cât și noi înșine ar trebui să dăm dovadă, până la integrarea noastră, de destulă înțelepciune pentru a alege, în ciuda oricăror granițe, drept model al mentalității și comportării noastre pe acela al unor grupări etnice învecinate diferite, care trăiesc de veacuri în bună înțelegere reciprocă [Banatul]. [...] Dacă și noi, bucovinenii, vrem să fim europeni veritabili, trebuie să comutăm nu numai oficial și

superficial predispoziția, în fond pașnică a populației autohtone și chiar a celei imigrate, de la xenofobie și ură reciprocă la înțelegere și conlucrare, fără a renunța totuși la sentimentul național. Nu ajunge să interzicem și chiar să pedepsim acte reprobabile ca arderea steagului național al unui stat vecin și simbol al unei grupări etnice conlocuitoare sau profanarea unor morminte prevăzute cu inscripții în limba acesteia. Oamenii trebuie educați să se îngrețoseze la vederea unor astfel de procedee. De fapt aceasta nu înseamnă decât să ne autoeducăm în sensul moralei creștine. [...] Doresc de aceea generației viitoare de bucovineni să reușească să-și creeze ei înșiși o existență pașnică, îndestulată și în bună înțelegere, așa cum se povestește că ar fi fost cândva în toată Bucovina, fără să aștepte se fie [izbăviți de cine știe cine] și ca bisericile noastre dreptcredincioase să se hotărască să propovăduiască împreună tuturor păstoriților lor învățătura iubirii între oameni a lui Iisus”¹⁵.

Istoria Bucovinei, ca de altfel toată istoria românilor, este „mai mult o istorie a nedreptății, a nevoii și suferinței”. Cercetarea trecutului cu respectul cuvenit pentru adevăr, metodă, oameni și valori (prin promovarea neobosită și apărarea acestora) poate, de aceea, oferi oamenilor „știința înțelegerii” prezentului și a construirii unui viitor demn într-o lume nouă, care cultivă unitatea în diversitatea tuturor națiunilor sale.

Zusammenfassung

Die Studie präsentiert die Geschichte eines „institutionellem Modells“ der akademischen Forschung hinsichtlich der Problematik der Bukowina, eine Geschichte, die sich über 12 Jahre Tätigkeit ausdehnt.

Der Verfasser teilt Daten und Informationen bezüglich der Gründung des Zentrums für Bukowina-Studien synthetisch mit, sowie über dessen erklärten Zweck, über die Hauptprojekte, das eigene Periodikum, über die jährlichen, in Radautz organisierten wissenschaftlichen Tagungen und internationalen Vorträge, über die Bibliothek des Zentrums, über seine Probleme und deren Lösungen.

Indem sie die innere Struktur dieser Partnerschaft betonen, stellen die Anmerkungen des Verfassers die Förderung der Partnerschaft in der wissenschaftlichen Forschung dar, eine Partnerschaft, die durch die Veröffentlichung der Ergebnisse in rumänischer, deutscher und ukrainischer Sprache veranschaulicht wird.

NOTE:

1. Horia Roman, *România*, „Revista Scriitorilor Români”, periodic editat de Societatea Academică Română/Rumänische Akademische Gesellschaft, München, Nr. 9, 1970, p. 5.

2. Grigore Nandriș, *La culture au service de l'existence nationale. Le centenaire d'une glorieuse institution roumaine: „La Société pour la culture et pour la littérature de Bucovine”*, „La Nation Roumaine”, Paris, noiembrie 1962 – ianuarie 1963, p. 3.

3. Cf. D. Vatamaniuc, *Centrul de Studii „Bucovina”*, „Analele Bucovinei”, Rădăuți – București, Anul I, Nr. 1, 1994, p. 321 – 232; Vasile I. Schipor, *Centrul pentru Studiarea Problemelor Bucovinei al Academiei Române*, în „Scriptum”, buletin trimestrial de informare al Bibliotecii Bucovinei „I. G. Sbiera”, Suceava, Anul V, Nr. 3, 1998, p. 1 – 13; Informații mai cuprinzătoare pot fi găsite, ulterior, în: Vasile I. Schipor, *Centrul pentru Studiarea Problemelor Bucovinei. Zece ani de activitate*, „Septentrion”, Rădăuți, Anul XIV, Nr. 19 – 20, 2002, p. 14 – 15. Vezi și Vasile I. Schipor, *Centrul pentru Studiarea Problemelor Bucovinei al Academiei Române – Filiala Iași. 10 ani de activitate pentru promovarea valorilor culturii și civilizației naționale*, în „7 zile bucovinene”, Rădăuți, Anul III, Nr. 110, 28 noiembrie – 4 decembrie 2002, p. 6 și Nr. 111, 5 – 11 decembrie 2002, p. 6; Dimitrie Vatamaniuc, *Centrul de Studii „Bucovina”. 10 ani de activitate*, interviu, „Mesager Bucovinean”, București, Anul I, Nr. 1, ianuarie – martie, 2003, p. 4.

4. Emil Satco, *Bucovineni în Academia Română*, „Țara Fagilor”, serie nouă, Suceava, Anul VI, Nr. 1 (22), ianuarie – martie, 1998, p. 11; cf. Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române, 1866 – 1999*.

Dictionar, Ediția a doua, revăzută și adăugită, cu un *Cuvânt înainte* de acad. Eugen Simion, Președintele Academiei Române, București, Editura Academiei Române, 1999.

5. Arhiva Centrului de Studii „Bucovina”. *Fond Corespondență*.

6. Cf. Mircea Irimescu, *Complexul Academic „Bucovina”*, „Analele Bucovinei”, Anul I, Nr. 2, 1994, p. 531 – 541.

7. Arhiva Centrului de Studii „Bucovina”. *Fond Instituționalizare – Funcționare*.

8. D. Vatamaniuc, *Bucovina în viziunea a trei instituții de cercetare*, „Analele Bucovinei”, Rădăuți – București, Anul I, Nr. 2, 1994, p. 239 – 242. Apariția periodicului „Analele Bucovinei” prilejuiește „o adevărată revelație” în viața culturală a provinciei, certificând „cu argumente științifice continuitatea spiritualității românești în Bucovina istorică”. Vezi Ilie Luceac, „Analele Bucovinei”, An I, 1, 1994, *Centrul de Studii „Bucovina”, Editura Academiei Române, București, 1994, 234 p.*, „Glasul Bucovinei”, revistă trimestrială de istorie și cultură, Cernăuți – București, Anul I, Nr. 4, 1994, p. 128 – 130. Fiecare din cele 17 tomuri ale periodicului științific de la Rădăuți se bucură de-a lungul anilor de numeroase cronici de semnal ori de întâmpinare, atât în presa cotidiană din Bucovina cât și în periodice științifice și de cultură din țară, cronici care subliniază contribuția acestuia la „sporirea fondului documentar istoric referitor la Țara de Sus”. Vezi Vasile Precop, „Analele Bucovinei”, An IV, 1 (7) și 2 (8), 1997, „Glasul Bucovinei”, Cernăuți – București, Anul V, Nr. 2 (18), 1998, p. 117 – 120; [Ștefan Hostiuc], „Analele Bucovinei”, Anul VIII, Nr. 1, 2, 2001, „Mesager Bucovinean”, București, Anul II, Nr. 1 (5), ianuarie – martie, 2003, p. 8. Ceea ce nu se cunoaște însă este faptul că, în realitate, numărul 1 al „Analelor Bucovinei” nu s-a tipărit. Elaborat în cursul semestrului I, 1993, urmând să fie tipărit în același an, acesta n-a obținut avizul științific pentru partea de istorie medievală. Dactilograma acestui număr se păstrează în fondul documentar al Centrului. Și acum păstrăm pentru profesorul universitar doctor Ștefan Sorin Gorovei grațitudine și sentimentele noastre cele mai bune. La început de drum, ne-a făcut un bine, pe care l-am înțeles corect și care ne-a sporit energiile creatoare, încrederea și entuziasmul acelor ani.

9. Cronici ale sesiunilor anuale de comunicări, desfășurate în cadrul manifestărilor „Zilele Academice Ieșene” apar în „Analele Bucovinei”, în presa cotidiană din provincie și în periodice din Germania. Dintre acestea, selectiv, facem trimiteri la: Luzian Geier, *Bukowiner Themen und Jassyer Tagung*, „Kaindl-Archiv”, Augsburg, Nr. 48/39, octombrie – decembrie 2001, p. 192 (singura cronică a unei sesiuni anuale de comunicări, organizate de Centrul de la Rădăuți, ce apare în periodicul institutului german partener); Vasile I. Schipor, *Zilele Academice Ieșene*, „Crai Nou”, Suceava, Anul XIII, Nr. 3244, 18 septembrie 2002, p. 5; Luzian Geier, *Jubiläumsfeier in Radautz. Zehn Jahre seit der Gründung des Bukowina-Studienzentrums*, „Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien”, București, 23 august 2002, p. 8; Wilhelm Pfleger, *Besuche bei Partnern und Freunden. Radautzer Bukowina-Forschungszentrum feierte zehn Jahre seit der Gründung*, „Der Südostdeutsche”, Augsburg, Anul XLXIII, Nr. 10, 20 octombrie 2002, p. 1.

10. Un istoric al problemei îl evidențiază, de-a lungul anilor, surprinzând totodată și arhitectura parteneriatului în cercetarea științifică privind Bucovina: *Chronik und Kulturspiegel 1993 des Bukowina-Instituts Augsburg*, „Kaindl-Archiv”, Augsburg, Nr. 17/9, ianuarie – martie 1994, p. 58, cronică, nesemnată, ce menționează doar întâlnirea conducerii institutului german cu prof. dr. Dimitrie Vatamaniuc, ca membru al Academiei Române, la sesiunea științifică de la Cernăuți, din 30 septembrie 1993 – 4 octombrie 1993, fără nici o referire la *Comunicatul comun*, document adoptat de participanții la reuniunea celor trei institute și semnat la nivel de directori, ce marchează practic nașterea parteneriatului tripartit. Pentru utilizatorii interesați, reproducem integral versiunea în limba română a acestui document inedit: „Noi, participanții la prima conferință internațională la Cernăuți, consacrată problemelor privind transformările de conștiință (proces istorice, politice, sociale și culturale) în Bucovina, ne-am adunat pentru a confirma înțelegerea deplină a responsabilității pe care o purtăm în fața popoarelor noastre, ca și în fața lumii întregi, pentru a demonstra necesitatea unei analize profunde a trecutului nostru comun, cu scopul de a contura într-un mod civilizat viitorul nostru comun în Casa Europeană.

Noi reprezentăm diferite state suverane, suntem diferiți prin conștiința noastră și cultură, însă, grupați fiind în baza *Convenției de la Helsinki*, nu vom întrerupe relațiile, în pofida frontierelor hotărâte de însăși soarta istoriei.

Frumusețea Bucovinei este frumusețea naturii și a oamenilor ei, a măreției și înțelepciunii lor spirituale, în varietatea culturilor etnice. Acest ținut devenise un adevărat pământ al făgăduinței pentru reprezentanții diferitelor popoare, unde, ca într-un adevărat laborator experimental european, s-a format imaginea bucovineanului, bine cunoscută în lumea civilizată. Și, cu toate că astăzi această imagine este esențial deformată, departe de a fi romantică, ea ne obligă pe noi să regăsim adevăratele orientări istorice.

Primul rector al Universității din Cernăuți, pe jumătate român, pe jumătate ucrainean, profesorul de limba germană Constantin Tomasciuc a spus: «Vai de acea națiune care se teme de influența altei națiuni, căci ea singură își pronunță atunci sentința capitală». Suntem lipsiți de o astfel de frică, mai mult chiar, noi suntem conștienți de necesitatea ajutorului și a influenței reciproce între popoarele noastre și cultura lor, care vor contribui la procesul de formare a omului mileniului viitor.

Astăzi concepțiile noastre reînvie frumoasele tradiții ale Bucovinei, care și-au găsit expresia în hotărârea, devenită semnificativă pentru Europa, din 1910, despre înțelegerea reprezentanților diferitelor popoare care conviețuiesc în acest minunat ținut. Să fim urmași demni ai strămoșilor noștri, să facem în fața lumii zbuciumate pașii noștri unul către celălalt, să demonstrăm dorința noastră de a trăi în pace, colaborare și înțelegere reciprocă.

Așa să ne binecuvânteze Dumnezeu în toate căutările noastre comune ale adevărului care ne unește, în toate începuturile ce vor transforma țările noastre în țări democratice și vor face popoarele noastre fericite, cetățenii noștri mai apropiați!” În cronică evenimentului, semnată de Marian Olaru, *Sesiunea de comunicări Cernăuți. 30 septembrie – 5 octombrie 1993*, „Analele Bucovinei”, Anul I, Nr. 1, 1994, p. 234, documentul nu este menționat. Faptul este explicabil numai în contextul realităților din România anului 1993. Documentul prefătează, cu patru ani mai devreme, parteneriatul regional, adoptat oficial la 2 mai 1997 în Germania, la Augsburg; D. Vatamaniuc, *Oaspeți la Centrul de Studii „Bucovina”*, „Analele Bucovinei”, Anul II, Nr. 2 (4), 1995, p. 490 – 491 (consemnarea întâlnirilor din 31 martie și 9 iunie 1995 de la Rădăuți a directorilor și cercetătorilor români și germani); Johannes Hampel, *Dank an den Bezirk Schwaben*, „Kaindl-Archiv”, Nr. 24/15, octombrie – decembrie 1995 (materialul cuprinde numai referiri generale la prezența delegației din România, formată din acad. Radu Grigorovici, Constantin Sofroni, președintele Consiliului Județean Suceava, Marian Olaru și Vasile I. Schipor, cercetători); Vasile I. Schipor, *Colaborare științifică româno-germană*, „Analele Bucovinei”, Anul III, Nr. 1 (5), 1996 (întâlnirea din 6 octombrie 1995 de la Rădăuți a conducerii celor două institute, pentru pregătirea conferinței comune din iunie 1996; la 10 aprilie 1996, la Universitatea din Cernăuți, a urmat întâlnirea conducerii institutelor român și ucrainean pentru pregătirea conferinței comune, din partea ucraineană participând prof. univ. dr. Oleg Panciuc, director și prof. univ. dr. Alexandrina Cernov, membru în colectivul de lucru pentru minorități, iar partea română fiind reprezentată de prof. dr. Dimitrie Vatamaniuc, director și Vasile I. Schipor, secretar științific); Mihai Iacobescu, *Bucovina în dezbateri științifice internaționale. Conferința internațională „Bucovina, 1775 – 1862. Aspecte politice, sociale, cultural-economice și demografice”*, Rădăuți, 31 mai – 3 iunie 1996, în „Codrul Cosminului”, serie nouă, „Analele Universității «Ștefan cel Mare» Suceava”, Anul II, Nr. 2 (12), 1996, p. 552 – 563 (cea dintâi cronică amplă, publicată în Bucovina de dincoace și consacrată parteneriatului româno-germano-ucrainean în cercetarea sistematică a istoriei Bucovinei, care oferă utilizatorului interesat date și informații valoroase referitoare nu numai la lucrările conferinței, ci și la cadrul și atmosfera acestei reuniuni; harta Bucovinei întregi și inscripția „Istorie și valori” din sala de conferințe a Bibliotecii „Tudor Flondor” din Rădăuți, la care se referă aici profesorul Mihai Iacobescu, aveau să dispară, curând după 1996, fără nici o explicație). În afara provinciei, în același an, consemnează pe larg evenimentul Veniamin Ciobanu, *O manifestare științifică internațională dedicată Bucovinei*, în Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași, Tom XXXIII, 1996, p. 502 – 504, cunoscut cercetător al relațiilor culturale româno-polone, care consideră că lucrările conferinței de la Rădăuți „au fost încununate de succes”; D. Vatamaniuc, *Conferința internațională „Bucovina 1775 – 1862”*, Rădăuți, 31 mai – 3 iunie, București, 5 iunie, „Analele Bucovinei”, Anul III, Nr. 2 (6), 1996, p. 501 – 508; Ortfried Kotzian, *Ansprache des Leiter des Bukowina-Instituts Augsburg vor der Rumänischen Akademie in Bukarest*, 5 iunie 1996, „Kaindl-Archiv”, Nr. 28/20, octombrie – decembrie 1996, p. 223 – 225; Ștefan Purici, *Bucovina 1775 – 1862. Aspecte politice, sociale, culturale, economice și demografice (Conferință științifică internațională, Rădăuți, 31 mai – 3 iunie 1996)*, „Glasul Bucovinei”, Cernăuți – București, Anul III, Nr. 2 (10), 1996, p. 29 – 41 (prezentare amănunțită a lucrărilor conferinței, ca „efect imediat și de perspectivă al cooperării” în domeniul problematicii bucovinene, urmărind ideile dezvoltate în comunicările susținute și în „discuțiile constructive” al reuniunii); D. Vatamaniuc, *Conferința internațională în problemele Bucovinei*, „Analele Bucovinei”, Anul IV, Nr. 1 (7), 1997, p. 9 – 12; Vasile I. Schipor, *Conferința științifică „Bucovina, 1775 – 1862. Aspecte politice, sociale, culturale, economice și demografice”*, Rădăuți – București, 31 mai – 5 iunie 1996, „Analele Bucovinei”, Anul IV, Nr. 1 (7), 1997, p. 257 – 259; Franz Heinz, *Geschichte als Modellfall. Zur internationalen Studientagung der Bukowina-Institute in Radautz-Rumänien*, „Analele Bucovinei”, Anul IV, Nr. 3 (9), 1997, p. 829 – 830; Veniamin Ciobanu, *O manifestare științifică internațională dedicată Bucovinei*, „Analele Bucovinei”, Anul IV, Nr. 3 (9), 1997, p. 830 – 832; Ion Drumeș, *Trei centre științifice de studiere a unei probleme istorice*, „Analele

Bucovinei”, Anul IV, Nr. 3 (9), 1997, p. 836 – 837; Olecsa Ploscan, *U pošukah istoricinoi istini*, „Analele Bucovinei”, Anul IV, Nr. 3 (9), 1997, p. 833 – 835; Dieter Drotleff, *Multiethnische und multiculturelle Forschungstätig-keit*, „Analele Bucovinei”, Anul IV, Nr. 3 (9), 1997, p. 837 – 838; Vasile I. Schipor, *Conferința științifică internațională „Procese politice, sociale, culturale și economice în Bucovina, 1861 – 1918. Aspecte edificatoare pentru o Europă Unită?”*, „Analele Bucovinei”, Anul VII, Nr. 2 (14), 2000, p. 598 – 599; Ortfried Kotzian, *60 Jahre Umsiedlung der Deutschen aus der Bukowina. Aus dem Jahresbericht 2000 des Bukowina-Instituts Augsburg*, „Kaindl-Archiv”, Nr. 44/35, octombrie – decembrie 2000, p. 185 – 190; Ilie Luceac, *Procese politice, sociale, culturale și economice în Bucovina din 1861 până în 1918. Aspecte edificatoare pentru o Europă Unită? (Conferință științifică internațională)*, „Glasul Bucovinei”, Anul VII, Nr. 3 (27), 2000, p. 3 – 7 (editorial ce reliefează rolul proiectelor comune în consolidarea regională a legăturilor dintre trecutul, prezentul și viitorul comunităților și face, în același timp, observații critice asupra proiectului, din perspectiva românilor din regiunea Cernăuți, ignorând dificultățile construirii acestuia și trecând sub tăcere multe realități ce afectează negativ și „potențialul combatant al generației tinere de istorici” români din partea de nord a Bucovinei de azi); Informații, date și observații referitoare la conferința comună din 20 – 22 septembrie 2000 oferă Viorel Patrichi, ziarist specializat în probleme de politică externă pentru spațiul est-european, participant la reuniunea de la Rădăuți, în materialul *Bucovina între Germania și Ucraina*. Acesta se publică în „Curentul”, București, 23 noiembrie 2000, p. 9 și în „Lumea magazin”, București, Nr. 11, noiembrie, 2000. În mediile de informare de la Cernăuți, istoricul A. Massan de la Universitatea de Stat „I. Fedcovič”, participant la reuniunea de la Rădăuți, publică sub pseudonimul Olecsa Ploscan un material în periodicul „Molodoi Bucovineț”, reproducus de noi în volumul cu materialele conferinței, tipărit în 2002. Ion Crețu publică, de asemenea, o cronică a manifestării, *Conlucrări științifice. Toleranța trebuie completată cu o voință de înțelegere*, scrisă din perspectiva ziaristului român invitat la reuniune, în „Zorile Bucovinei”, Cernăuți, Nr. 77 (129141), 27 septembrie 2000, p. 1. Dintre zările suferite care au mediatizat constant parteneriatul Schwaben – Czernowitz – Suczawa/Radautz (cum l-a denumit partea germană) trebuie amintit cotidianul „Crai Nou”, care, în mod deosebit, prin Dumitru Teodorescu, a manifestat un alt tip de percepție și abordare, probând calități ale unui jurnalism civic modern, european. Cronici și interviuri pe aceeași temă, extrem de sensibilă în primii ani de construcție a parteneriatului, ca proiect internațional complex, publică după anul 2000 și un periodic nou în viața Bucovinei sudice, „7 zile bucovinene”. Potrivit acestora, aprecierea activității Centrului pentru Studiarea Problemelor Bucovinei al Academiei Române de la Rădăuți nu se poate face, profitabil pentru cunoașterea istorică, decât în contextul proceselor politice, sociale și culturale din România, din Ucraina și din Europa Centrală și de Răsărit din perioada 1992 – 2004. Pentru interesul presei de limbă germană din România față de proiectul parteneriatului privind Bucovina, vezi Hannelore Baier, *Eine Enzyklopädie der Bukowina. Das 1992 gegründete „Bukownia“-Institut in Radautz*, „Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien”, București, 17 septembrie 2003, p. 3. Prezentând nașterea și evoluția parteneriatului tripartit, nu putem trece sub tăcere faptul că acesta a fost precedat de o întâlnire, la Rădăuți, între conducerea Centrului de Studii „Bucovina” al Academiei Române și cea a Centrului Bucovinean de Cercetări Științifice al Universității de Stat din Cernăuți, reprezentată prin prof. univ. dr. Oleg Panciuc, însoțit de profesorii Grigore C. Bostan și Alexandrina Cernov, membri în colectivul de lucru destinat minorităților. La reuniunea de cunoaștere, din partea română au participat acad. Vladimir Trebici, acad. Radu Grigorovici, prof. dr. Dimitrie Vatamaniuc, cercet. șt. dr. Ion Florea de la Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” din Iași, precum și cercetătorii rădăuțeni angajați. Întâlnirea „protocolară și exploratorie” din 16 mai 1993 de la Rădăuți a avut drept urmare întocmirea a două tematici de colaborare, gândite pentru un program comun în anii 1993 – 1994, care ar fi urmat să se finalizeze printr-o reuniune științifică româno-ucraineană, având drept scop dezbaterile asupra rezultatelor cercetării și ulterior publicarea acestora. Acest proiect nu s-a finalizat niciodată și nimeni nu s-a mai referit în vreun fel la eveniment.

11. Informații și date de interes pentru istoricul și organizarea acestei biblioteci pot fi găsite în: Vasile I. Schipor, *Biblioteci în tranziție*, „Biblioteca”, revistă de bibliologie și știința informării, București, Anul LI, serie nouă, Anul X, Nr. 3, martie, 1998, p. 87 – 89 și Nr. 4, aprilie 1998, p. 117 – 119; Vasile I. Schipor, *Biblioteci în tranziție*, studiu ilustrat cu bogate reproduceri după pagina de gardă a unor valoroase cărți din fondul german al bibliotecii, unele fiind unicate și rarități, „Anuarul Colegiului Național «Eudoxiu Hurmuzachi» pe anii 1997 – 1998”, Rădăuți, 1999, p. 3 – 22; vezi și Vasile I. Schipor, *Destinul unei biblioteci din Bucovina*, „Analele Bucovinei”, Anul VI, Nr. 1 (11), 1999, p. 39 – 46; Cf. Vasile I. Schipor, *Biblioteca noastră*, în „7 zile bucovinene”, Rădăuți, Anul III, Nr. 67, 24 – 31 ianuarie 2002, p. 7 și Nr. 68, 31 ianuarie – 6 februarie 2002, p. 7. Informații și date interesante despre epurarea bibliotecii și arderea cărților sale, în 1948, vezi Nicolai Pomohaci, *Din viața unui universitar*, vol. 2,

București, Editura Ceres, 2002. În proza memorialistică *Hazard*, p. 13 – 15, autorul evocă salvarea unui tratat de vinificație, tipărit de dr. Josef Bersch în 1889, la Viena, lucrare impozantă cu 780 de pagini și ilustrații, o raritate astăzi în literatura europeană de specialitate.

12. Cf. Vasile I. Schipor, *Oază de europenism*, „Crai Nou”, Suceava, Anul XI, Nr. 2769, 2 noiembrie 2000, p. 1 și 4, Nr. 2770, 3 noiembrie 2000, p. 1 și 5. Concluzia din finalul materialului rămâne, din păcate, actuală: „Conferința științifică de la Rădăuți a trecut. Ecourile ei se sting treptat. Doar felicitările primite pe linie profesională de organizatori vor putea, oare, să întrețină «oaza de europenism» de binefacerile căreia ne-am bucurat câteva zile?” Complementar, pentru importanța cercetării științifice a problematicii Bucovinei, vezi: acad. Radu Grigorovici, *Bucovina, fereastră către Vest a Moldovei*, „Analele Bucovinei”, Anul I, Nr. 1, 1994, p. 7 – 13; M. Olaru, Șt. Purici, „Bucovinism” și „Homo Bucovinensis”, „Analele Bucovinei”, Anul III, Nr. 1 (5), 1996, p. 5 – 11; 1996; acad. Radu Grigorovici, *Modelul Bucovinei*, „Analele Bucovinei”, Anul III, Nr. 2 (6), 1996, p. 281 – 298 (tot aici, în același număr, traducerea în limba germană a studiului, *Das Modell Bukowina*, p. 261 – 280); acad. Ștefan Ștefănescu, *Istoria și toleranța*, „Glasul Bucovinei”, Anul III, Nr. 3 (11), 1996, p. 3 – 4; Ioan Cocuz, *Bucovina – quo vadis?*, „Pământ străbun”, Suceava, Asociația Culturală „Pro Basarabia și Bucovina”, Anul I, Nr. 3 – 4, noiembrie – decembrie, 1996, p. 3 – 12; Dumitru Teodorescu, „Bucovina” – mituri vechi, mituri noi, „Analele Bucovinei”, Anul V, Nr. 2 (10), 1998, p. 454 – 455; Marian Olaru, Ștefan Purici, *Bucovina – mirajul identitar supranațional*, „Analele Bucovinei”, Anul VI, Nr. 2 (12), 1999, p. 259 – 262; Adrian Dinu Rachieru – Vasile Tărășeanu, *Bucovina e iluzia mea*, interviu într-un ciclu întreținut timp de mai mulți ani *Dialoguri cu bucovinenii*, „Glasul Bucovinei”, Cernăuți – București, Anul VI, Nr. 4 (24), 1999, p. 3 – 19; *Bucovina – șansa modelului cultural de integrare europeană*, „Bucovina Literară”, Suceava, serie nouă, Anul XI, Nr. 4 (122), aprilie, 2001, p. 1. Editorialul din revista Societății Scriitorilor Bucovineni evidențiază: scopul declarat al Centrului de la Rădăuți „de a contribui efectiv la cunoașterea Bucovinei și a României în lume”, „orarul de conferințe internaționale”, relațiile interpersonale „de mare fidelitate și acuratețe” cultivate de directorii celor trei institute partenere, dezvoltarea unui „model de negociere a colaborărilor prin prisma valorificării unei personalități publice active și dăruite”. În opinia editorialistului [Ion Beldeanu], Centrul pentru Studierea Problemelor Bucovinei al Academiei Române de la Rădăuți reprezintă „un model instituțional” care învederează faptul că „nu provincialismul este barieră în calea marilor proiecte culturale de integrare europeană”; Florin Pintescu, *Bucovina, zonă de convergență etnică și spirituală*, „Glasul Bucovinei”, Anul VIII, Nr. 1 – 2 (29 – 30), 2001, p. 30 – 35; acad. Radu Grigorovici, *Die Zukunft einer Illusion*, „Kaendl-Archiv”, Augsburg, Nr. 49 – 50/40 – 41, ianuarie – iunie 2002, p. 3 – 10.

13. Otfried Kotzian, *Von der Aktion zur Deklaration – vom Projekt Eurodreieck zur Partnerschaft Schwaben – Bukowina*, „Kaendl-Archiv”, Augsburg, Nr. 35/26, iulie – septembrie, 1998, p. 98 – 102; Gavril Mârza, *Modell einer europäischen Regional-partnerschaft*, „Kaendl-Archiv”, Nr. 36/27, octombrie – decembrie 1998, p. 184 – 185; Gavril Mârza, *Revedere în Bucovina. Întâlnirea etnicilor germani bucovineni și a urmașilor acestora cu locuitori ai județului Suceava, 11 – 16 iunie 2001*, Suceava, 2001, p. 5 – 6. Un „bilanț echidistant” al colaborării internaționale de un deceniu în cercetarea problemelor Bucovinei realizează jurnalistul bucovinean Dumitru Teodorescu, *Demnă de tradiția europeană a Bucovinei*, în „Analele Bucovinei”, Anul IX, Nr. 2 (18), 2002 (în curs de apariție), care surprinde dimensiunile politice, sociale, economice și cultural-științifice ale parteneriatului, adoptat în mod oficial în 2 mai 1997 la Augsburg, precum și rezultatele acestuia. Documentele acestui parteneriat „unic în Europa”, derivat dintr-o „obligăție istorică” a Landului Bavaria și considerat „un semnal pentru viitor”, se publică în „Kaendl-Archiv”, Augsburg, Nr. 30/22, aprilie – iunie, 1997, număr special, care îi consacră 96 de pagini în limbile germană, română și ucraineană.

14. Adrian Cioroianu, *Puțină Moldovă*, în „Dilema”, București, Anul X, Nr. 503, 1 – 7 noiembrie 2002, p. 6.

15. Cf. acad. Radu Grigorovici, *Bucovina în mileniul al treilea*, în „Septentrion”, Rădăuți, Anul XI, Nr. 16 – 17, 2001, p. 1 – 2.

ION G. SBIERA – COORDONATE ALE VIEȚII ȘI OPEREI

Alis Niculică

Ion G. Sbiera este una dintre acele personalități care, deși respectate și apreciate de contemporani, este dată uitării după trecerea în neființă. Născut în localitatea bucovineană Horodnic de Jos, districtul Rădăuți, la 1 noiembrie 1836, într-o familie de țărani înstăriți, „care a păstrat, în urmașii săi, mai bine de patru sute de ani conștiința existenței sale particulare”¹, era al optulea din cei zece copii pe care i-au avut Ana și Gheorghe Sbiera. Primele noțiuni de scris și de citit le-a primit, în toamna 1943 – primăvara 1944, de la unul dintre învățătorii ambulanți care cutreierau Bucovina și care, pentru un acoperiș, hrană și o mică sumă de bani, îi învățau pe copii *Bucoavna, Ceaslovul, Psaltirea* și *computul*². La îndemnul cunoscuților și la stăruința soției sale, Gheorghe Sbiera și-a dus pe cei doi fii ai săi, Nicolae și Ion, în toamna anului 1845, la școala primară din Rădăuți, unde vor învăța timp de trei ani. „Pe timpurile acelea, scria peste ani cărturarul I. G. Sbiera, Rădăuțul era încă mai detot românesc (...). Tot negoțul se făcea numai prin intermediul limbii românești; chiar în zilele de rând nu azeai vorbindu-se decât românește. Înșiși străinilor li plăcea a vorbi românește ca să se deprindă mai bine într-un graiu, de carele aveau mare trebuință pentru îndeșularea trebuințelor zilnice...”³. În școală, limba de predare era germana, învățătorii nu știau românește, iar elevii români erau obligați să învețe pe de rost materiile. Acest sistem de învățare avea un mare neajuns: copiii nu înțelegeau materiile preluate, iar mai târziu, când puteau să comunice corect în limba germană, aveau acumulat deja un bagaj de noțiuni pe care le puteau exprima numai în limba germană, ei neputându-le corela cu noțiuni similare din limba română. „Întra-această tristă pozițiune am ajuns mai ales din a treia clasă gimnasială, de când începuseiu a ști mai multe în graiul nemțesc decât în cel românesc!”⁴.

În anul 1848, I. G. Sbiera s-a înscris la Școala Normală din Cernăuți, iar un an mai târziu s-a transferat la Gimnaziul superior. Din lipsa mijloacelor financiare era nevoit să dea lecții particulare altor școlari. Distingându-se la învățătură prin rezultate excelente și pentru că a manifestat dorința de a îmbrățișa cariera de preot, după absolvirea gimnaziului, Fondul Religionar Ortodox i-a acordat o bursă de 80 de florini. Era o practică curentă a Bisericii Ortodoxe de a-i ajuta pe copiii dotați, care nu dispuneau de mijloace materiale.

Încă de pe băncile școlii, Sbiera se pregătește ca autodidact, procurându-și, cu puținii bani, cărți de istorie, literatură, filozofie ș.a. Așa a ajuns în posesia *Istoriei Universale* a lui W. Fr. Schlossen, a unui *Compendiu de psihologie* aparținând lui Fr. Volkmar, a lucrării *Spiritul naturii* de Hans Cristian Orsted ș.a.m.d., care au contribuit la lărgirea considerabilă a zestrei sale de cunoștințe. După cum avea să mărturisească peste ani, aceste lecturi au produs în mintea adolescentului „o revoluție întreagă”⁵.

La gimnaziul cernăuțean, Sbiera a avut marea șansă de a-l avea ca profesor pe Aron Pumnul, cărturar și mare patriot român, originar din Transilvania. Acesta a avut o influență hotărâtoare asupra carierei tânărului elev, contribuind decisiv la formarea conștiinței și a caracterului său. „Convenirile mele din ce în ce mai dese și tot mai intime cu acest mare și iscusit învățător au lăsat urme neșterse în sufletul meu și, pe nesimțite, m-au făcut să apuc calea și direcția în care m-am mișcat în toată viața ea ulterioară”⁶. Prin intermediul lui Aron Pumnul, Sbiera a ajuns să-i cunoască pe frații Hurmuzachi: Constantin, Eudoxiu, Gheorghe și Alexandru (Alec). Ultimul îl va iniția în „curentul autonomist și naționalist”⁷ din țară și-l va ajuta, mai târziu, în multe din întreprinderile sale pe tărâm cultural.

La gimnaziul cernăuțean, Aron Pumnul avea o bibliotecă pe care a pus-o la dispoziția gimnaziștilor. Prin diverse donații, aceasta și-a mărit substanțial zestrea, de ea răspunzând, pe rând, câte unul din cei mai buni elevi. Primul ei „custode” a fost I. G. Sbiera. După el au urmat și

alții, între ei aflându-se și Mihai Eminescu. Putem vorbi, astfel, de o primă bibliotecă cu caracter public din Bucovina, care a avut un rol deosebit și prin faptul că aici se găseau cărți românești, care nu puteau fi procurate din altă parte.

În anul 1857, Sbiera trece examenul de bacalaureat cu calificativul „excelent”, după care, la fel ca mulți alți tineri de vârsta lui, ia drumul Vienei, pentru a studia dreptul. În paralel va frecventa și cursurile Facultății de filozofie. În iulie 1861, Sbiera termină studiile superioare și se întoarce în Bucovina. Este gata să accepte o funcție publică în guvern, dar, la insistențele fraților Alecu și Gheorghe Hurmuzachi renunță la hotărârea sa și primește să-l suplinească la gimnaziu pe fostul său profesor Aron Pumnul, grav bolnav⁸. În cei zece ani de profesorat, Sbiera s-a arătat a fi un adevărat urmaș al pedagogului ardelean. Realizând faptul că elevilor le lipsesc elementare cunoștințe de istorie națională, a încercat să suplinească această lacună, ținându-le prelegeri de istorie a românilor, în măsura cunoștințelor de care dispunea. Lipsa unor manuale l-a determinat pe Sbiera să dobândească din mers cunoștințe de istorie, studiind lucrările de specialitate ale unor renumiți cercetători români și străini, necesare pentru a-și îmbogăți prelegerile cu cele mai noi descoperiri în domeniu. Aceste prelegeri erau completate în mod fericit cu manifestările (excursii, sărbători religioase etc.), organizate împreună cu elevii, și care deveneau adevărate serbări cu caracter național: se cântau cântece populare, se recitau poezii patriotice, se țineau discursuri⁹.

În 1862, Sbiera s-a aflat în fruntea intelectualilor români care au pus bazele Reuniunii de Leptură din Cernăuți, devenită, după numai trei ani, Societatea pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina. Aceasta, grupând în jurul său pe cele mai luminate minți ale intelectualității bucovinene, organizând filiale în orașele și chiar localitățile rurale mai mari, a jucat, până la unire, același rol pe care l-a avut surata sa transilvăneană „Astra”¹⁰. Secretar al Societății a fost desemnat I. G. Sbiera, funcția de președinte fiind ocupată de Mihai Zotta, iar cea de vicepreședinte de Alexandru Hurmuzachi. „Dacă Al. Hurmuzachi este cel dintâi conducător al Societății, I. G. Sbiera este întemeietorul și sufletul ei. De la dânsul a pornit inițiativa înființării, el a elaborat primul proiect de statut, el a intervenit pentru a obține aprobarea lui. Și după înființare, I. G. Sbiera este cel mai important factor al ei, rămânând în comitet, cu puține întreruperi, până în anul 1896”¹¹.

I. G. Sbiera s-a aflat, de asemenea, printre întemeietorii și principalii colaboratori ai revistei „Foia Societății pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina”, după moartea redactorului acesteia, Ambroziu Dimitroviță, revistă pe care a condus-o, din iulie 1866 până în decembrie 1869¹². El a publicat aici, dar și în „România Jună”, „Arhiva”, „Candela”, „Familia”, „Gazeta Transilvaniei”, „Vatra” etc., cronici, articole, necrologuri, studii de istorie, lingvistică și folclor.

Cunoscut și apreciat pentru activitatea sa, în 1866, este numit membru al Societății Literare Române (viitoarea Academie Română), înființată în capitala tânărului stat român, având drept scop principal întocmirea *Dicționarului* și *Glosarului limbii române*, „acele două mari coloane ale templului literar al națiunii române”. Societatea transformându-se în Academia Română, Sbiera a devenit membru fondator al acestui înalt forum științific. La 8/20 august 1867 el va fi ales secretar al Societății Literare¹³. Câteva zile mai târziu este cooptat în comisia însărcinată cu alcătuirea unui „Proiect de ortografie după principiu etimologic, căutând a concilia, pe cât se poate, și fonetica limbii cu dânsul”. Ca membru al acestei comisii, I. G. Sbiera propune un punct de vedere propriu, pe care îl va prezenta ca pe „unicul național și corespunzător pentru scrierea limbii române”, după socotința sa, și singurul capabil să unifice ortografiile tuturor provinciilor românești¹⁴. Deși respins de plenul academic, acest proiect conferă autorului meritul de a fi primul filolog care, în prima sesiune a Societății Academice Române, destinată unificării ortografiilor române, s-a opus etimologismului și a prezentat prima variantă completă și unitară a alfabetului latin al limbii române, având la bază principiul fonetic¹⁵.

Demisionând de la conducerea Foii Societății și apoi din învățământ (1871), Sbiera se angajează custode la Biblioteca Bucovinei, instituție înființată în 1851¹⁶. Aici va lucra timp de

patru ani (până în 1875), dând dovadă de aceeași sârguință și conștiinciozitate. Odată cu înființarea Universității și trecerea Bibliotecii Țării sub patrimoniul acestei instituții, Sbiera își menține postul de custode.

Activitatea sa pe tărâm științific și cultural i-a adus notorietate, în vreme, bucurându-se de un prestigiu cum puțini contemporani îl aveau. „Toată viața mea – va scrie el – am petrecut-o cu ochii în carte și cu condeiul în mână. Cărțile erau prietenii mei cei mai buni și cititul lor conversarea cea mai plăcută”¹⁷. Acest lucru determină autoritățile să-l propună pentru Catedra de limba română de la nou înființata Universitate (1875). În ziua de 18 octombrie 1875, I. G. Sbiera își va susține discursul de deschidere a cursurilor sale, intitulat: *Educația veche și educația nouă*. Acesta a fost primul „curs” rostit în limba română la Universitatea cernăuțeană.

Pentru că nu era profesor titular, Sbiera a fost nevoit să păstreze, un timp, și postul de custode de la Bibliotecă. În 1881, obține titulatura asupra catedrei, iar în 1886, doctoratul în filozofie. Sbiera va rămâne profesor până în anul 1906, când locul său va fi luat de Sextil Pușcariu¹⁸. Bolnav și împovărat de ani, venerabilul dascăl se va stinge din viață zece ani mai târziu, la 22 octombrie 1916, la Cernăuți.

Opera lui I. G. Sbiera tratează probleme sociale și ideologico-culturale, istorice și didactice, de ortografie și filologie, memorialistică, de istoria literaturii și folclor. Crescut și educat într-o societate condusă după regulile administrației străine. Sbiera a promovat o anume ideologie națională, în care un loc important îl ocupau problemele privitoare la conceptul de națiune, la însemnătatea și rolul graiului național, la școală și rolul ei în educarea tineretului sau cele de etnogeneza românilor precum și a spațiului geografic în care aceștia au apărut și s-au manifestat ca națiune.

După cum observa Pavel Țugu, criticul literar care i-a făcut, poate, cel mai bun studiu critic, opera savantului poate fi împărțită cronologic în două: cea din anii de tinerețe (1860-1875) și cea din anii maturității (1875-1906). Dacă în prima etapă a fost preocupat de problemele legate de viața publică din Bucovina, de învățământ, de chestiuni de limbă și folclor, în cea de a doua se va ocupa de cercetarea trecutului istorico-cultural al poporului român, pentru a-și redacta cursurile de istorie veche destinate studenților săi și va elabora monografiile, precum și un studiu asupra *Codicelui Voronețian*.

După cum am menționat anterior, în prima etapă a activității sale, Sbiera s-a ocupat mai mult de problemele ortografiei și limbii literare. În studiul intitulat *În cauza unificării ortografiilor române*¹⁹, se pronunță împotriva „separatismului lingvistic”, respingând principiile etimologice și susținând principiile fonetismului. Aceste principii le va promova și în cadrul Comisiei filologice a Societății Academice Române, când va propune un alfabet român cuprinzând 27 de semne. Propunerea sa, deși ascultată, nu găsește, din păcate, ecou favorabil²⁰.

Încă din vremea studenției datează o primă încercare, eșuată de altfel, de a alcătui o colecție de *Povești, Căntece, Descăntece și Cimilituri*. Între 1855 și 1856 Sbiera cercetează satele Horodnic de Jos și Voitin, adunând un mare număr de povești. Acestea vor fi publicate abia peste 30 de ani, în 1886, sub titlul *Povești populare românești. Din popor luate și poporului date*. Deși autorul repovestește basmele și poveștile culese, el nu denaturează expresivitatea limbajului popular, reușind cu iscusință să reconstituie atmosfera firească a narațiunii²¹. Lucrarea este considerată printre primele de acest gen din țară, conținând motive, anecdote și clișee originale, cu caracter de unicitate, fapt care-i sporește valoarea istorică și științifică, iar autorul se dovedește un adevărat folclorist. Ea se remarcă prin bogăția și varietatea subiectelor pe care le conțin basmele, poveștile și snoavele culese. În plus, limba populară a *Poveștilor* prezintă particularitatea graiului bucovinean.

Al doilea volum, intitulat *Colinde, căntece de stea și urări la nunți*, apare peste doi ani. Este o lucrare prestigioasă, care se impune prin observații interesante privind datina colindatului, descrierea obiceiurilor Malanca și Irozii ș.a. Orațiile de nuntă sunt însoțite de note explicative, alcătuind o „succintă schiță monografică a acestui ceremonial”²².

Alături de frații Hurmuzachi, V. Alecsandri, D. Petrino, D. Paicu ș.a., Sbiera devine, din 1865, colaborator al „Foi Societății...”. Chiar din primul număr al acestei publicații îi apare

studiul „Despre însămânța refrenului de *O Lere Doamne* din colindele românești, despre timpul ivirii și despre însemnătatea lor”. Devenind apoi redactor al „Foi Societății...”, după cum am mai menționat, va impune sistemul lingvistic preconizat de Aron Pumnul, ceea ce va conduce la o ruptură a relațiilor cu Vasile Alecsandri, acesta din urmă fiind revoltat de transcrierea lucrărilor sale de către Sbiera²³ și, în final, la apunerea publicației.

Una dintre cele mai mari întreprinderi ale Societății culturale „Astra” din Sibiu a fost elaborarea *Enciclopediei românești*. Cel care a primit această grea misiune a fost dr. Corneliu Diaconovici. Acesta va apela la colaboratori din toate provinciile românești. Din Bucovina, cel mai avizat colaborator s-a dovedit a fi I. G. Sbiera, care a furnizat relații pertinente referitoare la persoane, denumiri de locuri geografice și localități, apărute în toate cele trei volume (Sibiu 1889, 1900 și 1904)²⁴.

Lucrările memorialistice *Familia Sbiera...* și *Aron Pumnul*. Voci asupra vieții și însemnătății lui..., constituie un capitol însemnat din activitatea savantului. Prima, structurată în trei părți (*Tradiția familială, Familia Sbiera în istorie și Amintiri din viața mea*) reprezintă o mare valoare documentară, mai ales prin informațiile de istorie a vieții politice și culturale a Bucovinei, corelate cu evenimentele din întreg Imperiul. Valoroasă sub aspect documentar este și monografia *Aron Pumnul. Voci asupra vieții și însemnătății lui...*. Lucrarea – o colecție de cuvântări și articole – include în anexă broșura *Lăcrămioarele învățăceilor gimnasiaști la mormântul prea-iubitului lor profesor Arune Pumnul, răpăusat într-a 12/14 ianuarie, Cernăuți, 1866*. În această broșură se află și poezia de debut a lui Mihai Eminescu.

În 1885 I. G. Sbiera publică *Codicele Voronețian*, un manuscris care, după părerea sa, datează din sec. al XVI-lea, reprezentând copia unei traduceri românești a unor texte religioase (faptele apostolilor și trei episoade sobornicești, una a apostolului Iacob și două ale apostolului Petru). El face o analiză științifică, care a stârnit multe controverse asupra vechimii acestui document și a locului scrierii sale.

Ca profesor universitar, Sbiera a ținut la Universitatea din Cernăuți cursuri de limbă și literatură română, pe baza unor documentații riguroase. O parte din cursurile universitare au văzut lumina tiparului sub titlurile: *Mișcări culturale și literare a românilor din stânga Dunării între 1504-1714* (Cernăuți, 1897) și *Contribuiri pentru o istorie socială-cetățenească, religioasă-bisericească și culturală a românilor de la originea lor încoace, până la 1504* (Cernăuți, 1906). Aceste două lucrări monumentale, alături de monografia *Familia Sbiera...*, reprezintă partea cea mai importantă și trainică a operei lui I. G. Sbiera. El a încercat să găsească răspunsuri la o serie de probleme majore cum ar fi: originea poporului și a limbii române, ce se înțelege prin literatura națională și care sunt elementele definitorii ale „literaturii frumoase și artistice”. Ca disciplină de studiu, considera *Istoria literaturii* ca fiind „cea mai importantă, pentru că literatura este motorul cel mai puternic și cel mai eficient al culturii în general”²⁵. Folosind toate sursele de informații apărute până la scrierea acestor opere, Sbiera le va consemna conștiincios, alcătuind astfel o „primă bibliografie generală” privitoare la istoria limbii române²⁶. Lucrărilor de mai sus li se adaugă monografiile despre Grigore Ureche și Miron Costin, ultima fiind cea dintâi lucrare de acest fel dedicată cronicarului moldovean.

Opera acestui cărturar bucovinean, deși nu are o mare întindere, prezintă un interes deosebit, având o valoare documentară de necontestat. Ea a avut partea sa de contribuție la deșteptarea sentimentelor naționale din Bucovina și a pus bazele dezvoltării ulterioare a catedrei de limbă română de la Universitatea cernăuțeană.

Résumé

L'œuvre de I. G. Sbiera traite des problèmes sociaux et idéologiques-culturelles, historiques et des Mémoires, d'orthographe et de philologie, de l'histoire de la littérature et du folklore. Motivé par sa évolution et éducation dans une société gouvernée par les règles d'une administration étrangère, Sbiera était le promoteur d'une certaine idéologie nationale dont un

place particulier était concédé aux problèmes concernant le concept du nation, la signification et le rôle de langage national, l'école et sa destination face a l'éducation de la jeunesse, aussi que des thèmes de l'ethnogenèse des Roumains et de leur espace géographiques, berceau de naissance et territoire ou ils s'exprime comme nation.

NOTE:

1. I. G. Sbiera, *Familia Sbiera și Amintiri din viața autorului*, Cernăuți, 1899, p. 87.
2. *Ibidem*, p. 91; Leca Morariu, *Irachie și Ciprian Porumbescu*, vol. I, București, Ed. Muzicală, 1986, p. 58; M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I (1774-1862), *De la administrația militară la autonomia provincială*, București, Editura Academiei Române, 1993, p. 284.
3. I. G. Sbiera, *op. cit.*, p. 92.
4. *Ibidem*, p. 93.
5. *Ibidem*, p. 103.
6. *Ibidem*, p. 106.
7. Ioan Cocuz, *Partidele politice românești din Bucovina 1862-1914*, Suceava, Ed. „Cuvântul nostru”, 2003, p. 181-187.
8. N. Tcaciuc-Albu, *Viața și opera lui I. G. Sbiera*, Cernăuți, 1936.
9. Al. Procopovici, *Doi dascăli bucovineni: I. G. Sbiera și Sextil Pușcariu*, în „Luceafărul”, XV, Sibiu, 1920, p. 4-5.
10. Constantin Loghin, *Șaptezeci de ani de la înființarea Societății pentru Cultura și Literatura Română în Bucovina (1862-1932)*, Cernăuți, 1932, p. 5-6.
11. *Ibidem*, p. 8.
12. I. Hangiu, *Dicționarul presei literare românești 1790-1990*, București, Ed. Fundației Culturale Române, 1990, p. 195.
13. Dorina N. Rusu, *Istoria Academiei Române. Repere cronologice*, București, Ed. Academiei Române, 1992, p. 9.
14. Pavel Țugui, *Prefață la I. G. Sbiera, Povești și poezii populare românești*, București, Ed. Minerva, 1971, p. XII.
15. *Ibidem*, p. XXIV.
16. Eugen Păunel, *Biblioteca Universității din Cernăuți*, în „Boabe de grâu”, nr. 4, București, 1933, p. 225-227.
17. I. G. Sbiera, *Familia Sbiera...*, p. 406.
18. Constantin Simionescu, *Centenar Sextil Pușcariu*, în „Săptămâna culturală”, nr. 319, 14 ianuarie 1977, p. 4.
19. I. G. Sbiera, *În cauza unificării ortografiilor române*, în „Foaia Societății”, an I, nr. 7/1865, p. 170-176; nr. 8, p. 181-195; nr. 12, p. 283-291.
20. „Analele Societății Academice Române”, tom I-III, București, 1869, p. 79-85.
21. *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Ed. Academiei Române, 1979, p. 769.
22. Iordan Datcu, *Dicționarul etnologilor români*, vol. II, București, Ed. SAECULUM I.O, 1998, p. 199, 200.
23. Constantin Loghin, *op. cit.*, p. 26.
24. Corneliu Diaconovici, *Enciclopedia română, publicată din însărcinarea și sub auspiciile Asociațiunii pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român*, tom I-III, Sibiu, 1889, 1900, 1904.
25. I. G. Sbiera, *Contribuiri pentru o istorie națională*, Cernăuți, 1906, p. 35-36.
26. Pavel Țugui, *op. cit.*, p. XXXI.

IANCU FLONDOR (1865-1924). O VIAȚĂ ÎN SLUJBA DREPTĂȚII

Ștefan Purici

Anul 2004 se desfășoară sub semnul manifestărilor organizate cu ocazia marcării a unui semimileniu de la trecerea în lumea celor drepti a ilustrului conducător al Moldovei medievale – Ștefan cel Mare (1457-1504). În același timp, nu trebuie să uităm și alte date importante din istoria neamului, chiar dacă puțini se pot compara cu marele voievod român.

În anul 2004, în luna octombrie, se împlinesc 80 de ani de la moartea unui mare om politic al României Mari – Iancu Flondor (1865-1924), personalitate ce a lăsat urme adânci în istoria și viața politică a Bucovinei la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului trecut. În pofida prezenței sale extrem de active pe scena politică a Bucovinei, în ciuda contribuțiilor esențiale în procesul de emancipare națională a românilor din această provincie, Iancu Flondor nu a devenit încă subiectul unui studiu monografic, exegeții săi¹ limitându-se la niște prezentări fragmentare și, adeseori, subiective. O posibilă explicație a acestei stări de fapt ar fi complexitatea situațiilor în care a trebuit să acționeze acest lider politic, precum și modul în care a soluționat diverse chestiuni, adică prin respectarea strictă a unor principii politice și morale, mod care nu prea a fost agreat de oamenii politici din România de sub toate regimurile politice. Evident, cele patru decenii de comunism, când tematica bucovineană dispăruse practic din paginile publicațiilor științifice din țară, n-au fost deloc favorabile explorării arhivelor sau a presei „burgheze” din epoca lui Flondor spre a pune în lumină rolul unor personalități în construirea destinului național. În cele ce urmează, vom încerca să reliefăm faptul că Iancu cavalier de Flondor rămâne un model pentru generațiile de astăzi grație principiilor politice și normelor morale pe care le-a urmat și promovat, datorită abordării abile și oneste a unor situații complexe și a refuzului de a încheia compromisuri cu nedreptatea.

Iancu Flondor este descendentul unei vechi familii boierești, care a deținut dregătorii și a avut moșii în Țara de Sus a Moldovei. El s-a născut la 16 august 1865 la Storojineț, în familia boierului Gheorghe cavalier de Flondor (1828, Storojineț – 1.06.1892, Storojineț). Mama sa, Isabella von Dobrowolski-Buchenthal, provenea din Rogojești (? – 14.02.1890, Storojineț). Gheorghe era fiul lui Nicolai cavalier de Flondor, născut în Milie (1795-1864²) și căsătorit în Storojineț cu Ecaterina von Cârste, fiică a lui Teodor cavalier de Cârste și a Smarandei (născută von Ralli). Străbunicul lui Iancu, Constantin cavalier de Flondor (? – 7.01.1815), căsătorit cu Parascheva von Calmușchi, era fiul lui Ioan Flondor, vornic de Câmpulung Rusc, și a Nastasiei Arap (fiica șătrarului Gheorghe Arap și a soției acestuia, Alexandra, născută Buhuș, nepoată a postelnicului Dumitru Buhuș, strănepoată a hatmanului Alexandru Buhuș și străstrănepoată a marelui vistiernic Dumitru Buhuș). Străstrăbunicul său, Șerban Flondor, mare medelnicer (proprietar al satului Văscăuți³), fusese căsătorit cu fiica serdarului Vasile Bainschi, a cărei soție era strănepoată a hatmanului Oreș. Tatăl lui Șerban, marele armaș Toader Flondor Albota (? – 1768) fusese căsătorit cu Mariuța Gherman, fiica marelui vornic Grigore Gherman și a soției sale, Kelsina (născută Tăutul, nepoată a marelui logofăt Solomon Barlaveanu)⁴.

Iancu Flondor era înrudit, prin sora tatălui său, Eufrosina (30.03.1826 – 16.01.1899), cu Gheorghe baron de Hurmuzaki (căsătoria având loc la 30 iulie 1844, la Storojineț), prin bunica sa, Ecaterina, cu boierii Cârste, iar prin frații și surorile bunicului său, cu familiile nobililor bucovineni Tăutul și Grigorcea.

„Codrul Cosminului”, nr. 10, 2004, p. 259-270.

În calitate de stăpâni ai unor moșii, nobilii bucovineni erau obligați să ia inițiativa construirii, în satele pe care le dețineau, a unor lăcașe de cult, în cazul în care nu existau deja biserici, să le întrețină și să le repare pe cele existente, precum și să înzestreze cu sesie preotul satului⁵. De numele Flondorilor este legată ctitorirea unor biserici în Hlinața (Adormirea Maicii Domnului, 1786) și Storojineț (Sfântul Gheorghe, 1888)⁶.

Originea etnică și statutul social ale familiei Flondor au condiționat o implicare activă în viața ținutului. Odată cu încorporarea părții de nord-vest a Moldovei în cadrul Austriei, în rândul capilor mazililor răzvrățiți din județul Cernăuți⁷ la 1780-1781 sunt pomeniți și frații Flondor⁸ (nu avem date privitoare la faptul care dintre fiii mazilului din Milie Ioan Flondor, fost vornic de Câmpulung Rusesc: Vasile, Ioan, Gheorghe, Dimitrie și Constantin, a fost direct implicat în mișcarea respectivă, dar nu excludem posibilitatea acționării în bloc a fraților Flondor). Nu întâmplător, unchiul lor, Toader Flondor (frate cu Ioan Flondor și Maria, căsătorită Cracalia), mazil din Hlinața, a obținut recunoașterea titlului nobiliar în anul 1789⁹, în timp ce frații Vasile, Constantin, Gheorghe și Dimitrie (Ioan murise, probabil, între timp) au fost înnobilați abia în anul 1796¹⁰.

Flondorii au susținut activitatea și inițiativele boierului Vasile Balș, căpitan al cercului^{*} Bucovina (1792-1803), un sincer adept și promotor al iosefinismului¹¹ în provincia intrată sub sceptrul Habsburgilor la 1775. Spre exemplu, în anul 1797, răspunzând apelului lansat de Vasile Balș, boierul Gheorghe Flondor a recrutat voluntari în districtul Câmpulung Rusesc pentru apărarea hotarelor Bucovinei în fața pericolului reprezentat de insurgenții polonezi staționați în Moldova și raiaua Hotinului¹². Vasile Flondor, comisar ținutal în Câmpulung Rusesc, a sprijinit acțiunile de îngădire a abuzurilor practicate de stăpânii de moșii din Bucovina, fiind amenințat de către adversarii lui Vasile Balș cu darea afară din serviciu¹³. Astfel, observăm că lupta pentru drepturile românilor și apărarea adevărului, dreptății și demnității au fost trăsături ce au particularizat familia Flondor încă cu mult timp înainte de nașterea lui Iancu. Tatăl său, Gheorghe cavaler de Flondor, membru al facțiunii federaliste (autonomiste), a mers pe aceeași linie, remarcându-se prin intervențiile sale în Dieta Bucovinei întru emanciparea limbii române¹⁴, prin refuzul de a participa la serbările organizate cu prilejul inaugurării Universității germane din Cernăuți¹⁵, prin contribuțiile sale la colecta destinată susținerii războiului de independență a României¹⁶, prin implicarea activă în realizarea programului Societății politice „Concordia”¹⁷ etc.

În familia lui Gheorghe și a Isabellei Flondor, Iancu era al doilea născut, având doi frați: Tudor (22.07.1862 – 23.06.1908) și Nicu (15.06.1872 – 1940 ?). Absolvind cursurile Liceului german din Cernăuți (bunicul său, Nicolai von Flondor, a fost unul din primii 24 de elevi¹⁸ înscrși în primul an de existență al acestei instituții înființate în capitala Bucovinei, în anul 1808), Iancu s-a înscris la Facultatea de Științe Juridice a Universității din Viena (promoția 1884), susținând, în 1894, doctoratul în drept¹⁹.

În viața politică a Bucovinei Iancu Flondor s-a implicat de la sfârșitul anilor '80 ai secolului al XIX-lea, făcând parte din gruparea politică a „tinerilor” români, alături de George Popovici, Grigore Filimon, Florea Lupu, Constantin Morariu, Zaharia Voronca ș. a. Acționând în paralel și, o anumită perioadă, neacceptați în rândul elitei politice românești, în timpul conflictului românilor cu guvernatorul Pace din anii 1891-1892, „tinerii” au fost cooptați în comitetul electoral²⁰ de către „bătrânii” lideri politici care se văzuseră amenințați cu pierderea pozițiilor în Dieta Bucovinei. Colaborarea s-a materializat în organizarea unei mari adunări politice a românilor în Cernăuți, la 7 martie 1892, care a decis coagularea tuturor forțelor politice românești într-un partid național „compact, reprezentat prin societatea politică «Concordia»”²¹. Istoriografii²² consideră această dată drept moment al creării Partidului Național Român din

* Kreishauptmann – șeful administrației ținutului (Bucovina constituia, din 1787, al 19-lea cerc administrativ al Regatului Galiei și Lodomeriei).

Bucovina. Structura respectivă urma să se întemeieze pe programul publicat cu un an mai devreme în paginile „Gazetei Bucovinei”²³. Chiar dacă, datorită implicării active a „tinerilor” în campania electorală, românii și-au atins obiectivele²⁴, încredințarea mandatelor aproape exclusiv reprezentanților „bătrânilor”²⁵ a condus la perpetuarea atitudinii moderate în rândul clasei politice conducătoare românești. Din acest motiv, „tinerii” au început să-i acuze pe membrii Dietei și ai Comitetului Țării de faptul că nu foloseau limba română în aceste foruri, preferând germana, și nu serveau românismul în măsura dictată de imperativele epocii²⁶. Astfel, ardeleanul George Bogdan-Duică, participant direct la viața publică a Bucovinei de la sfârșitul secolului al XIX-lea, aprecia că, în Dietă, nu națiunea română era reprezentată, ci „boierii” români²⁷.

Nemulțumiți de politica promovată de elita tradițională, de absența unor acțiuni ferme și de accentuarea disensiunilor între membrii conducerii societății „Concordia” și unii deputați ai Dietei și Parlamentului imperial²⁸, în contextul înființării unor comisii în vederea reorganizării Partidului Național Român, gruparea „tinerilor”, în frunte cu George Popovici și Iancu Flondor, s-a constituit, în anul 1897, într-un comitet cu scopul de a contribui la structurarea unui „partid național puternic”²⁹. Această facțiune – botezată ulterior drept Partid Poporal Național Român sau Partidul Național Radical Român³⁰ – a încercat să preia conducerea³¹ Partidului Național Român din Bucovina. Activizarea radicalilor s-a datorat faptului că reprezentanții marcanți ai grupării „tinerilor” – George Popovici și George Vasilco – au fost aleși, în ianuarie 1897, în Camera Deputaților³², iar ceilalți parlamentari români, Doxuță Hurmuzaki, Ioan Țurcan, Ioan Lupul, cu state vechi în mișcarea națională, au susținut noua orientare, autonomistă. Organul de presă al partidului a devenit ziarul „Patria” (1897-1900), editat de transilvăneanul Valeriu Braniște³³.

Pe lângă radicalismul în viața politică și în atitudinea față de administrația provinciei, tânăra generație a urmărit, spre deosebire de „bătrânii” conservatori, să emancipeze masele românești (țărani, meseriași, intelectuali din lumea satelor și din orașe), conștientizând necesitatea formării unui suport social pentru derularea luptei contra tendințelor ce aduceau prejudicii întregii națiuni, pe de o parte, și pentru asigurarea unui sprijin mai larg tentativelor „tinerilor” de a prelua conducerea Partidului Național Român, pe de altă parte.

În vara anului 1898 conducerea PNR a adoptat „șapte rezoluții referitoare la noua organizație” a partidului pe principiul teritorialității și al antrenării la viața politică a unor categorii cât mai largi de cetățeni. Cu scopul de a scoate de sub tutela guvernului activitatea politico-națională a românilor, a fost propusă revigorarea societății „Concordia” și înființarea unor noi societăți politice în districtele Bucovinei³⁴. Partidul era gândit ca o asociație de societăți „politice, literare, culturale, economice și de credit”, funcționând autonom, dar urmărind drept obiectiv asigurarea condițiilor „de existență și dezvoltare liberă națională”³⁵. În iulie 1898, ziarul „Patria” își exprima încrederea că, pe lângă reorganizarea formațiunii, „elementele noi, aduse în fruntea vieții de partid, vor fi pătrunse de conștiința gravei responsabilități ce le incumbă și vor contribui din toate forțele lor, ca viața noastră națională să ia pe toate terenurile un avânt măreț, care va purta în sine garanția izbânzii”³⁶. Drept urmare, după retragerea lui Victor cavalier de Stârcea din viața politică, în fruntea Partidului Național Român a fost ales, în august 1898, Ioan Lupul, căpitanul țării, iar liderii „tinerilor”, Iancu Flondor și Modest Grigorcea au devenit vicepreședinți³⁷. Astfel, „boierul de la Storojineț” a pășit în prim-planul scenei politice din Bucovina, asumându-și de acum înainte responsabilitatea promovării intereselor provinciei și transformarea românului din supus austriac într-un cetățean conștient de interesele și obiectivele națiunii, într-un jucător activ al societății bucovinene multietnice.

În toamna anului 1898 Iancu Flondor a fost ales în Dieta Bucovinei, cu unanimitate de voturi, din partea Colegiului II al marilor proprietari (ca și George Vasilco, Nicolae Mustață și Iancu Volcinschi)³⁸. În cadrul acestui for reprezentativ Flondor a fost desemnat drept vicepreședinte al Clubului Român, grupare politică din care făceau parte 13 din cei 31 de deputați. În discursul său din cadrul ședinței de inaugurare a sesiunii Dietei Bucovinei, la 28 decembrie 1898, Iancu Flondor și-a asumat public obligația de a promova dreptul autohtonilor la

utilizarea limbii materne: „Voi lucra totdeauna într-acolo ca limba noastră să domineze nu numai în cameră, ci să fie întrebuintată și în actele oficiului”³⁹.

În această perioadă are loc un conflict deschis între conducerea PNR și guvernatorul Bourguignon, care a luat mai multe măsuri restrictive⁴⁰ împotriva presei românești și a persoanelor ce criticau activitatea administrației și pe cea a mitropolitului Arcadie Ciupercovici, susținător al guvernului. Confruntându-se cu măsurile de cenzură impuse publicațiilor românești, fapt ce nu permitea denunțarea publică a nedreptăților, „tinerii” au considerat drept oportun apelul la sprijinul maselor. În acest sens, la una dintre întâlnirile avute cu alegătorii din Câmpulung, în februarie 1900, Iancu Flondor și George Popovici, pledând pentru respectarea legalității și libertăților populației bucovinene, au susținut necesitatea combaterii „asiaticelor abuzuri electorale încuibate în țară și duse la perfecțiune de baronul Bourguignon”, respectarea autonomiei comunelor, îmbunătățirea sistemului școlar, înființarea băncilor populare etc.

Între timp, demersul deputaților dietali (între care se număra Iancu Flondor) și imperiali pe lângă contele Thun, președintele Consiliului de Miniștri al Austriei, din septembrie 1899, în care autorii arătau că administrația cernăuțeană i-a prigonit și împiedicat pe români de la orice progres cultural și național⁴¹, nu și-a atins scopul. În acest context, odată cu schimbarea guvernului central, la începutul anului 1900, „bătrânii” au inițiat tratative cu Bourguignon. În martie, boierii conservatori au părăsit PNR, fiind hotărâți să înceteze lupta cu autoritățile provinciale și imperiale și să încheie un „pact” cu guvernatorul, acest fapt conducând la suspendarea provizorie a activității partidului⁴². În esență, „pactiștii” n-au renunțat la rezolvarea marilor probleme ale societății românești din Bucovina, dar credeau că guvernatorul Bourguignon și autoritățile imperiale vor susține doleanțele românilor în urma colaborării dintre clasa politică și administrație. În vara anului 1900, „pactiștii” au întemeiat Partidul Conservator Român, în frunte cu Ioan cavaler de Volcinschi⁴³.

Singurii deputați care nu au acceptat „împăcarea” cu baronul Bourguignon au fost George Popovici, Iancu Flondor și Ioan Țurcan⁴⁴. La 16 aprilie 1900, Iancu Flondor a anunțat că se retrage din conducerea ziarului „Patria”⁴⁵, preluat pentru moment de tabăra adversă, în timp ce articolul redacțional al amintitei publicații anunța „împăcarea” cu guvernul local și celelalte partide. Ruptura era cu atât mai dureroasă cu cât acest om politic investise sume considerabile în activitățile menite să stimuleze deșteptarea românilor bucovineni. Astfel, în aprilie 1900, el îi scria lui Valeriu Braniște, director al ziarului „Patria”, că în ultimii doi ani, pentru publicația respectivă, a cheltuit „4566 de florini”, în timp ce „toți ceilalți membri ai partidului, sau n-au cheltuit nimic sau cel mult suma de 50-100 florini”⁴⁶.

Constatând gravitatea situației, gruparea „tinerilor” a convocat în luna august 1900, la Cernăuți, la inițiativa lui Iancu Flondor și George Popovici, o adunare populară. Participanții (învățători, juriști, funcționari, clerici, țărani) au decis constituirea Partidului Poporal Național, președinte fiind ales George Popovici⁴⁷. Iancu Flondor a fost desemnat președinte al Comitetului Central al partidului, devenind șef al formațiunii după plecarea lui George Popovici în România⁴⁸, în anul 1901, în urma pierderii alegerilor, la începutul anului respectiv, pentru Consiliul Imperial din Viena.

În timpul campaniei electorale din vara anului 1900 și după alegeri, până la începutul anului următor, Iancu Flondor și PPNR au organizat numeroase adunări populare, au susținut o intensă activitate mediatică în ziarul „Deșteptarea”, precum și în Dieta Bucovinei, criticând dur activitatea guvernatorului Bourguignon, prezentat drept dușman și obstacol în calea dezvoltării națiunii române și demonstrând ineficiența compromisului încheiat între acesta și „bătrânii”. La 6 iulie 1901, Iancu Flondor a ținut, în Dietă, un discurs, în care specifica: „Astăzi domnii mei. a trecut mai mult decât un an și jumătate și din toate promisiunile câte le-ați primit de la prezidentul țării, nimic nu s-a împlinit. Dumneavoastră n-ați primit nimic, decât cei 2500 florini mizerabili din fondul religionar, drept subvenție pentru internatul de copile române. Și știți de ce a-ți primit acești bani? Pentru că rutenii primiseră, încă înainte de aceasta, sume duble. Din toate promisiunile date atunci de guvern, nici una nu s-a realizat. Pe terenul școlar domnește și azi

aceeași prigonire contra elementului românilor și pe toate celelalte terene sistemul practicat până atunci de către guvern a rămas intact⁴⁹.

Baronul Bourguignon a răspuns la cuvântarea lui Flondor – în lipsa acestuia – caracterizându-i aprecierile drept manifestări ale unor „simptome patologice”. Flondor a dat un răspuns, apoi l-a provocat la duel pe baron, pentru lezarea onoarei. În cele din urmă, litigiul a fost soluționat pe cale amiabilă, în urma unei mediații⁵⁰.

În discursul său ținut în Dietă, Iancu Flondor a încercat să sublinieze că poziția „tinerilor” nu este una extremistă, una menită să conducă la subminarea principiilor democratice: „Partidul nostru popular național nu e nici radical, nici roșu, nici intolerant, nici intransigent (neîmpăcat), nici toate câte ar voi cineva să-i zică. Principiul nostru programatic cel mai de frunte este toleranța absolută în privința confesională cât și în cea națională. Ceea ce combatem cu toată hotărârea și unicul lucru care-l împlinim este că nu admitem ca alte naționalități să se avânte pe contul și pe spinarea noastră. Și aceasta e sigur că doară noi românii nu voim să fim gunoiul cultural pentru alte naționalități”⁵¹. Liderul formațiunii a subliniat că nici problema tricolorului nu trebuie abordată de guvernanți drept o acțiune sfidătoare la adresa Curții de la Viena. Guvernatorul Bourguignon trebuia să conștientizeze faptul că românii din Bucovina își redescoperiseră demnitatea națională și doreau să-și fixeze individualitatea cu ajutorul simbolurilor considerate a fi specifice neamului lor. Astfel, adresându-se direct șefului administrației bucovinene, participant la dezbaterile Dietei, Flondor sublinia: „... culorile roșu-galben-albastru le privim drept culori naționale române (...), chiar și în caz că aceste culori ar fi identice cu culorile Regatului Român”⁵². Aceste cuvinte erau rostite în contextul în care bucovinenii vedeau că autoritățile habsburgice, devenite extrem de atente la manifestările naționale din cadrul imperiului⁵³ ce tindeau să se dezvolte în mișcări separatiste, căutau soluții pentru a împiedica proliferarea comportamentelor identitare în rândul românilor și a crea mijloace de presiune împotriva elitelor tradiționale prin sprijinirea altor etnii.

Pe lângă vexațiunile din partea reprezentanților guvernului, „tinerii” trebuiau să lupte și cu cei care nu susțineau cu suficientă fermitate interesele naționale, având de replicat și atacurilor, adeseori destul de virulente, din partea unor lideri români. Spre deosebire de Iancu Flondor, fostul său coleg de partid, Florea Lupu, deputat în Consiliul Imperial, susținea: „Românii bucovineni trebuie să înțeleagă odată că nu mai au nici un drept a purta tricolorul pentru că nu sunt în stare a dovedi îndreptățirea lui, din contra orice luptă pentru tricolorul național este o luptă contra morilor de vânt”⁵⁴. În urma unui articol calomnios la adresa lui Flondor, publicat de Florea Lupu în ziarul „Bukowinaer Post”, în octombrie 1901, liderul Partidului Popular Național l-a provocat la duel. Florea Lupu nu a ridicat, însă, mânușa, motivând că în codul penal duelul este considerat o crimă și că, în calitatea sa de judecător, nu poate aproba asemenea acțiuni⁵⁵.

Între timp, conservatorii s-au convins de lipsa de perspective a pactului încheiat cu guvernatorul, denunțând, în ianuarie 1902, înțelegerea cu Bourguignon⁵⁶ și deschizând calea apropierei de „național”. În iunie 1902, reprezentanții celor două partide românești au căzut de acord să coopereze politic, păstrându-și individualitatea organizatorică. Organismul comun de conducere (dirigența) a fost constituit din câte cinci reprezentanți din partea fiecărui partid, printre persoanele desemnate din partea PPNR numărându-se și Iancu Flondor⁵⁷.

Totuși, pe scena politică bucovineană se afirmă noul curent politic democrat, al cărui lider a fost Aurel cavaler de Onciul⁵⁸. Înscriș în mișcarea generală de reformare a societății austriece, acesta s-a folosit de principiul luptei de clasă în atacurile virulente lansate la adresa principalilor adversari politici⁵⁹, conservatorii și naționali. Cele mai multe l-au vizat pe Iancu Flondor, care s-a opus ferm prevederilor proiectului de reformă electorală înaintat Dietei de către reprezentanții Alianței Liberale (înființată în vara anului 1903, de către Aurel Onciul, Nicolae cavaler de Vasilco și Beno Straucher). Din cauza faptului că documentul fusese prezentat de către evreul Beno Straucher, adversarii săi „democrați” au încercat să atribuie opoziției lui Flondor nuanțe antisemite⁶⁰. S-a insinuat și faptul că paternitatea asupra articolelor *Rumänian und Juden* (Românii și evreii) și *Zur Abwehr* (Pentru apărare), publicate în periodicul cernăuțean

„Bukowinaer Journal”, ar fi aparținut conducătorului Partidului Poporal Național. Comisia constituită și dezbaterile deputaților din Dieta Bucovinei aveau să evidențieze falsitatea acestor afirmații, scopul lor fiind doar compromiterea lui Flondor (declarația redactorului Max Reiner privind atribuirea articolelor incriminate fusese obținută contra unei sume de 1000 de coroane⁶¹).

Atacurile la adresa „naționalilor” au continuat și în prima jumătate a anului 1904. În competiția electorală din vara aceluiași an, românii au intrat cu forțele risipite în trei formațiuni politice (conservatori, naționali și democrați). Sperându-se de acuzele referitoare la lipsa de loialism a membrilor PPN și la iredentismul lui Iancu Flondor, conservatorii au renunțat la alianța încheiată în 1902. Liderul naționalilor s-a pomenit atacat în continuare de democrați, dar sprijinul de care s-a bucurat anterior se spulberase. La mijlocul lunii iunie 1904, Iancu Flondor s-a văzut nevoit să-și prezinte demisia: „Divergențele vederilor politice care s-au furișat în rândurile Partidului Poporal Național și apatia membrilor partidului în campania electorală actuală, față cu pericolul ce ne amenință din partea agenților internaționali (Freisinnige Vereinigung*) mă silesc să renunț la conducerea partidului și să mă retrag din el”. Tot atunci, constatând imposibilitatea promovării proiectelor sale politice în urma situației de tensiune și de neîncredere „existentă între marii proprietari și națiunea română, provocată în țară prin inamicii românilor”, în ședința din 17 iunie a Comitetului Executiv al marii proprietăți române Flondor și-a depus demisia din această structură, declarând că nu intenționează să mai candideze pentru un nou mandat⁶² în Dieta Bucovinei⁶³. Spargerea alianței, retragerea lui Iancu Flondor de la conducerea naționalilor și refuzul său de a candida au avut efecte negative asupra scorului electoral al partidului, care nu a reușit să intre în dietă, determinând autodizolvarea, în noiembrie 1904, a PPN și încetarea apariției organelor sale de presă – ziarelor „Deșteptarea” și „Deșteptarea Poporului”⁶⁴.

Retrăgându-se din viața politică, „boierul de la Storojineț” a refuzat să participe și la manifestările de la Putna, din 2 iulie 1904, prilejuate de împlinirea a 400 de ani de la moartea voievodului Ștefan cel Mare. Gestul său a avut aceeași motivație: Iancu Flondor nu putea să accepte compromisul cu cei care loveau din toate puterile în românii din Bucovina. Aflând că la serbare au fost invitați „și deputații ruteni Pihuleak, Nekolay Wassilko și trădătorul neamului nostru Florea Lupu, m-am revoltat adânc, îi scria Iancu Flondor unchiului său, Doxută Hurmuzaki”. Persoanele numite sunt – abstrăgând de la deplasarea lor socială – cei mai notorici, mai aprigi și mai detestabili dușmani ai neamului nostru și prin urmare a[i] memoriei lui Ștefan cel Mare, a căror atitudine politică și particulară a avut drept urmare excluderea respectivilor de la toate și cele mai neînsemnate petreceri naționale (...) Procedul comitetului în privința invităților amintite reduce festivitatea aceasta la o farsă și constituie pentru fiecare român de bine o lovitură brutală în sentimentele cele mai sacre”⁶⁵. Conduita politică a lui Iancu Flondor a fost determinată profund de moralitatea sa ireproșabilă.

Între timp, Alianța Liberală nu a supraviețuit testului vieții. Odată formând majoritatea în Dietă și ajungând să soluționeze chestiuni economice și sociale concrete, neîncrederea în celălalt și interesele fiecărei grupări în parte s-au făcut resimțite. Disputele democraților cu „tinerii” ruteni în jurul funcției de președinte al Băncii Țării au condus la denunțarea alianței și la apropierea deputaților democrați Aurel Onciul, Florea Lupu, Teofil Simionovici, Tit Onciul, Alexandru Buburuzan de conservatorii români. Conservatorii și democrații au reconstituit, la 17 iulie 1905, Partidul Național Român⁶⁶, având ca președinte pe Modest Grigorcea și vicepreședinți pe Vasile Găină, Simion Ciolac și Grigore Halip. Partidul s-a reconstituit fără participarea naționalilor care nu erau reprezentați în Dietă și în Consiliul Imperial.

A existat, însă, intenția de a-l readuce pe Iancu Flondor pe scena politică a Bucovinei. În acest scop, la 2 noiembrie 1905, Aurel Onciul și Florea Lupu au efectuat o deplasare la Storojineț⁶⁷, însă Iancu Flondor nu putea accepta propunerile de împăcare ale persoanelor care,

* Alianța Liberală.

** Baronul Eudoxiu Hurmuzaki, ocupându-se de organizarea comemorării a 400 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare, a fost acuzat de democrați de lipsă de loialism față de statul austriac și de iredentism.

prin acțiunile lor incorecte și murdare, determinaseră retragerea din viața publică. Fostul lider al PPN nu a agreat nici proiectul foștilor săi colegi (regruparea forțelor în jurul ziarului „Apărarea Națională”⁶⁸, 17 octombrie 1906 – 29 septembrie 1908), apreciindu-l drept păgubitor cauzei unirii românilor din Bucovina în cadrul unui singur partid. Astfel, într-o scrisoare adresată lui Nicolae Iorga, la 13 octombrie 1906, Iancu Flondor a dezaprobat „apariția jurnalului «Apărarea Națională» ca un pas precipitat și, tactic, neoportun în mandatul de față”, privind, însă, apariția periodicului „ca un strigăt de disperare”⁶⁹ al unor oameni care nu mai puteau accepta eșecurile pe care le înregistrau românii de pe urma disensiunilor existente la nivelul propriei clase politice.

Ineficacitatea acțiunilor reprezentanților celor trei curente românești și dificultățile social-economice prin care au avut de trecut bucovinenii în anii 1907-1908 au condiționat o nouă tentativă de apropiere între conservatorii și democrații ce se aflau concentrați în Partidul Național Român și naționali („apărăriști”). Platformă potrivită de unificare a fost considerat programul creștin-social, lansat la Viena, la începutul anului 1908, de dr. Carl Lueger⁷⁰. După ce, la 10 octombrie 1908, conducerea PNR a semnat cu gruparea „apărăristă” o declarație privind principiile de fuzionare, o delegație reprezentativă s-a deplasat, în ziua următoare, la Storojineț. Aurel Onciul i-a adresat lui Iancu Flondor următoarele cuvinte: „Iubite Iancule! În vremea de grea cumpănă, noi, solii tuturor vârstelor, tuturor păturilor și tuturor năzuințelor românești din țară, venim la tine ca să te rugăm dintr-o gură, ca să părăsești singurătatea-ți de până acum și sa reintri iarăși în războiul politic. Știm că războiul acesta la timpul său ți-a făcut mult amar, dară soarta îți dă satisfacția cea mai splendidă, pentru că azi întregul neam românesc te cheamă să i te pui în frunte ca să-l mântuiești. În ferma nădejde că vei urma chemării acesteia, noi, care până ieri ne sfășiam întreolaltă, ne-am dat frățeste mâna și am uitat cele trecute. Uită-le și tu și în dragostea-ți nemărginită pentru neamul tău, calcă-ți pe inimă și întărește legătura care numai tu poți să o faci trainică. Din inimă curată și sinceră întregul nostru popor te roagă: fii căpitanul nostru și ne du la izbândă. Dumnezeu să te ajute”⁷¹. Apelul prezentat de Aurel Onciul este o dovadă clară a faptului că Iancu Flondor era la acea vreme liderul politic de necontestat al românilor bucovineni.

În consecință, la 19 octombrie 1908, la Cernăuți, a fost convocată o Adunare Națională care a aprobat „împăcarea” partidelor românești și a decis reunirea tuturor în cadrul Partidului Creștin Social Român din Bucovina⁷².

Iancu Flondor a fost ales în fruntea formațiunii fără a fi fost prezent la această întrunire. Absența sa a provocat multe nedumeriri și a oferit motivul lansării unor zvonuri ce puteau aduce prejudicii partidului. În această situație, la 17 decembrie 1908, „boierul de la Storojineț” a dat publicității un comunicat în care explica modul în care a acceptat șefia PCSR și specifica faptul că după îndeplinirea condițiilor politice impuse membrilor fostului partid democrat se va situa în fruntea partidului unit. Drept urmare, la 31 ianuarie 1909, Dirigența partidului, aflată sub conducerea vicepreședintelui Cornel Homiuca, a luat act de modificările introduse în statutul PCSR, precum de acordul intervenit între democrați și naționali și între deputații români și Partidul Creștin Social, constatând că au fost îndeplinite condițiile formulate de Iancu Flondor și că acesta își poate prelua atribuțiile de președinte al formațiunii⁷³. Tot atunci PCSR din Bucovina și-a schimbat numele în Partidul Român, păstrându-și statutul și organizarea, iar conducerea partidului a devenit comitet național.

La 7 februarie 1909, Iancu Flondor reintră în viața politică, ca șef al Partidului Român⁷⁴, avându-i ca vicepreședinți pe Aurel Onciul, Zaharie Percec și Mihai Boca⁷⁵. Urmând linia promovată încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, noua conducere a urmărit antrenarea țărănimii române din Bucovina în lupta politică. Astfel, în aprilie 1909 Iancu Flondor a pornit în fruntea a 600 țărani sosiți din Mahala, Ostrița și Buda, pentru a cere baronului Regner-Bleyleben, guvernatorul Bucovinei, anularea contractului de arendă încheiat de Fondul Religionar Ortodox cu Stammeler, pentru moșiile din Mahala⁷⁶.

Totuși, dificultățile de ordin politic și social nu au întârziat să se manifeste. În domeniul economic, românii au suferit un mare eșec cu Centrala Băncilor Raiffeisiene. Iancu Flondor, în pofida eforturilor unor oameni politici de a-l implica în această afacere, a evitat să gestioneze

criza. El conștientizase dimensiunile dezastrului cauzat de fraudele și administrarea păguboasă a conducerii Centralei (în special de Florea Lupu) și nu a dorit să fie legat pe nedrept de abuzurile săvârșite de alții. Această dezangajare a provocat noi adversități în rândul liderilor partidului, constituind, ulterior, unul dintre motivele retragerii lui Flondor din viața politică.

Deși PCSR din Bucovina, devenit apoi PR, își propunea să mențină unitatea, să combată fracționismul politic pentru triumful cauzei, aceste obiective s-au dovedit a fi greu de atins în campania electorală din 1911, pentru Parlament și pentru Dieta Bucovinei. Atunci românii s-au găsit, din nou, împărțiți. Cauza neînțelegerilor ivite între cele trei grupări ale partidului a fost disputa pentru distribuirea mandatelor. Din cauza disensiunilor interne Iancu Flondor a demisionat din nou, motivându-și gestul într-o scrisoare adresată lui Aurel Onciul la 7 noiembrie 1910: „Stimate d-le președinte! Discordia și lupta între Frați, care au cauzat neamului nostru în Bucovina în ultimul deceniu multe și dureroase scăderi consumând cu desăvârșire puterile Românilor și războiul lor contra deznaționalizării, încep din nou a se încuibă în rândurile noastre. În fața acestor împrejurări de tot triste îmi este peste puțină a răspunde pentru viitorul neamului românesc în Bucovina și trebuie cu inima întristată să mă retrag de la conducerea partidului național”⁷⁷. Tentativa lui Aurel Onciul de a-l readuce în fruntea partidului nu a avut sorți de izbândă: „Regret. Nu pot primi, i-a telegrafiat Flondor lui Onciul. Sunt hotărât să nu mai iau parte activă la politică până când nu mă voi desface de afacerile cu fondul”⁷⁸. Nicu Vasilovschi, participant la ședința Comitetului Național din 21 noiembrie 1910, în cadrul căreia Onciul a dat citirii telegramelor citate, a ținut să sublinieze că „dl Flondor e mult prea cinstit decât ca numele său bun să fie implicat în niște certe” urâte, de felul acesta (...) fără Flondor însă, nu poate fi nici vorbă în țară de organizație solidă, de înțelegere și de putere românească în luptă”⁷⁹.

Iancu Flondor s-a retras din nou la Storojineț, menținând atitudinea rezervată până în preajma evenimentelor legate de declanșarea Primului război mondial, mulțumindu-se, în toată această perioadă, cu postura de sfătuitor al oamenilor politici români din Bucovina și sprijinitor al mitropolitului Vladimir de Repta, în chestiunile privitoare la păstrarea caracterului românesc al Mitropoliei Bucovinei⁸⁰.

Marea conflagrație mondială a oferit prilejul multor oameni politici să spere în realizarea unor idealuri sau obiective ce nu au putut fi realizate pe timp de pace. Flondor, conștient de faptul că destinul Bucovinei va fi negociat de guvernul român cu Marile Puteri, a încercat să determine o poziție favorabilă prin trimiterea la București a unor memorii conținând argumente în favoarea alipirii provinciei la Vechiul Regat. Ca un adevărat lider al bucovinenilor, conștientizând responsabilitatea ce apăsa umerii săi și speranțele pe care și le puneau în el românii din provincie, Iancu Flondor nu a încercat să caute un loc „liniștit” pentru a aștepta sfârșitul conflagrației, departe de teatrul de război și de toate consecințele sale nefaste. Dimpotrivă, atunci când i s-a oferit ocazia, a respins-o cu demnitate. Spre exemplu, în mai 1915 preotul Atanasie Gherman, unul dintre liderii Partidului Național Român și al Partidului Social Creștin Român din Bucovina, editor al ziarului „Românul” (1908-1909)⁸¹, refugiat în Vechiul Regat, a trimis o scrisoare confidențială fostului său șef politic, anunțându-l că România este pregătită de război și că, după informațiile sale, ea va intra în scurt timp în război împotriva Austro-Ungariei. Pentru a-l salva de eventuale represalii din partea autorităților austriece, acesta îl sfătua să se refugieze imediat în regat⁸². Răspunsul lui Iancu Flondor, transmis prin intermediul lui Nicolae Tcaciuc-Albu, a fost: „Nu știu încă ce voi face. Părintele Gherman ține la mine și-i sunt îndatorat, dar eu mai am și alte informații. Mai am și răspunsuri nu numai față de mine și de familia mea. Eu stau în văzul tuturor. Ceea ce fac are repercusiuni în multe direcții. De aceea nu pot face ce mi-ar plăcea sau ar fi interesul meu imediat și personal. Trebuie să mă gândesc și la alții ... și la viitor”⁸³.

* Iancu Flondor a fost implicat într-o afacere dubioasă de exploatare a lemnului din pădurile Fondului Religionar Ortodox, soldată cu un foarte mare deficit care nu putea fi acoperit.

** Certuri.

În timpul războiului, Iancu Flondor și-a pierdut, în urma unui incendiu, conacul și întregul utilaj agricol viu și mort. El a intervenit pe lângă comandantul rus, generalul Brussilov, în interesul populației bucovinene, lipsită de hrana necesară și de posibilitatea de a se aproviziona și mereu amenințată cu deportări și cu rechiziții vexatorii⁸⁴. În consecință, în anul 1917 Iancu Flondor era să fie arestat de guvernul austriac pentru înaltă trădare și a scăpat cu viață numai datorită intervenției parlamentarilor români din Viena.

A fost din nou chemat să se pună în fruntea românilor în toamna anului 1918⁸⁵. Asumându-și nobila misiune, Iancu Flondor declara în ziua de 27 octombrie 1918: „Sunt gata să jertfesc totul pentru înfăptuirea voinței poporului român din Bucovina”⁸⁶. După realizarea Unirii, în cadrul căreia meritele sale rămân incontestabile, Iancu Flondor a condus Bucovina pentru o scurtă perioadă, așezând bazele administrației românești în provincie⁸⁷: a introdus limba română în învățământ, administrație, justiție etc.; a angajat funcționari din rândul autohtonilor; a militat pentru recuperarea depozitelor din băncile austriece; a sprijinit presa românească; a promovat democratizarea vieții publice și a pledat în favoarea intereselor țăranilor în cadrul elaborării proiectului de reformă agrară ș. a. El a formulat și unele idei originale, care n-au avut însă șansa să fie materializate. Spre exemplu, în anul 1919, când se dezbătea intens problema organizării administrative a statului român, gruparea lui Iancu Flondor a propus, la 24 aprilie 1919, prin *Programul românilor bucovineni*, să se înființeze în „nordul țării, dincoace de Carpați, un centru propriu administrativ”. Această regiune urma să cuprindă Bucovina, ținutul Hotinului și o parte a Vechiului Regat. „Înființarea lui ar schimba repede fizionomia etnică din această parte, garantând siguranța și contribuind la înflorirea statului”⁸⁸.

Alt principiu – pe care fie l-au ignorat, fie l-au plasat în plan secund succesorii săi la cărma administrației bucovinene – a constat în prevenirea nemulțumirilor populației și în asigurarea unei integrări profunde, dar fără tensiuni, în cadrul României Mari. Din această perspectivă, omul politic a urmărit o abordare delicată a chestiunii minorităților. La 2 aprilie 1919, în raportul către regele Ferdinand, Iancu Flondor spunea: „În această situație mi-am zis că pe lângă servirea credincioasă a cauzei comune a neamului – trebuie să evit tot ce s-ar resimți de populația neromânească ca o nedreptate (...) prin măsuri pripite și nechibzuite și toate urmările lor s-ar compromite poate ireparabil cauza bună a neamului, precum s-a întâmplat în Basarabia, bântuită și azi de adânci nemulțumiri dăunătoare idealului național”⁸⁹.

Iancu Flondor a demisionat din guvernul României, după cum însuși a declarat. „atunci când ar fi trebuit să facă jertfe de cinst”, în fața „afacerilor veroase” pe care unii din colegii săi din guvern le făceau în defavoarea Bucovinei și bucovinenilor⁹⁰. Retragerea lui Iancu Flondor din viața politică, scria ulterior Simion Mehedinți, „e un fapt prea caracteristic, ca să nu fie relevant pentru înțelegerea concepției ce a prezidat la organizarea statului nostru după unire. Cazul Flondor lămurește pentru ce oameni ca Gore, Stroescu și mulți alții s-au dat la o parte”⁹¹.

Retras la Storojineț, el a urmărit îndeaproape evenimentele politice din România, menținând relații strânse cu reprezentanții partidelor aflate în opoziție față de PNL. Îl dureau inima de pe urma veștilor primite din capitală sau din diverse pări ale țării în legătură cu scandalurile politice, abuzurile guvernanților și luptele fratricide. Astfel, în martie 1923, Iancu Flondor îi scria lui Iuliu Maniu: „Tot timpul am urmărit cu cel mai viu interes acțiunea Dumneavoastră politică în vederea restabilirii dreptății și a legalității vieții politice din România întregită fiind și eu convins că **viitorul țării și nației noastre este strâns legat de drept și legalitate**, și că visul secular al unei Româнії întregite, prospere și puternice nu este realizabil decât numai pe această cale (subl. Șt. P.)”⁹².

Inima acestui mare bucovinean a încetat să bată la 19 octombrie 1924. Statul român i-a organizat funeralii naționale, reprezentanții regelui și guvernului depunând coroane. Iancu Flondor este înmormântat în cripta familiei de la Storojineț. „A rămas astfel, și după moarte, scria Constantin Loghin, să fie strajă neadormită pământului, pentru care a luptat toată viața să rămână românească”⁹³.

Iancu Flondor a fost un lider politic cu o mare demnitate umană și un respect deosebit pentru principiile dreptății, legalității, echității. După realizarea idealului național Iancu Flondor

a rămas același idealist, persistând în credința sa privind moralitatea integrală în viața publică, în timp ce mulți dintre foștii și noii săi colegi disprețuiau orice norme ce împiedicau ascensiunea politică și înăbușirea personală. Precum în luptele politice el n-a cunoscut concesiunea, în viața publică el n-a cunoscut compromisul cu minciuna și cu moralitatea.

Iancu Flondor (1865-1924). Ein Leben im Dienste der Gerechtigkeit

Iancu von Flondor, Vertreter einer alten moldauischen Adelsfamilie, prägte wesentlich den Verlauf der politischen Ereignisse der letzten Jahrzehnte des 19. und der ersten zwei Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts im kleinsten Kronland der damaligen österreichischen Reichshälfte der Monarchie. Als Exponent der „Jung Rumänen“-Bewegung, als Vizepräsident der Rumänischen National-Partei der Bukowina von 1898 bis 1900, als Vorsitzender der Rumänischen Volkspartei (1901-1904) und der Rumänischen Partei (1909-1910) und als Chef der Bukowiner Landesverwaltung (1918-1919) versuchte er seine politische Tätigkeit nach den Prinzipien der Gerechtigkeit und des Rechts durchzusetzen. In Situationen, in denen Personen oder Gruppen Kompromisse einforderten, die seinen gemachten Versprechungen an die Wähler widersprachen oder seinen ethischen Überzeugungen, zog es Iancu Flondor vor, sich aus dem aktiven politischen Leben zurück zu ziehen, so 1904-1908, 1910-1914 und 1919-1924.

NOTE:

¹ Grigore Nandriș, *Iancu Flondor (1865-1924)*, în *Unirea Bucovinei (27 octombrie 1918 – 27 octombrie 1933)*, Cernăuți, 1934, p. 28-35; Teofil Sauciuc-Săveanu, *Ideea națională a Partidului Român din Bucovina de sub președinția lui Iancu Flondor*, Cernăuți, Tipografia Universității, 1935; Constantin Loghin, *Iancu Flondor (1865-1924)*, în „Revista Bucovinei” (Cernăuți), II, 1943, noiembrie, nr. 11, p. 513-517; Nicolae Tcaciuc-Albu, *O amintire despre Iancu Flondor*, în „Revista Bucovinei”, II, 1943, noiembrie, nr. 11, p. 518-520; Constantin Loghin, *Iancu cav. de Flondor (1865-1924)*, 1944; *Iancu Flondor – Eroul Bucovinei*, prefață, selecția materialelor și redacția volumului de Mihai Pinzaru-Bucovina, Chișinău, Editura Spafarii, 1992, 96 p.

² Veronica Todoșciuc, *Gheorghe Hurmuzachi*, în „Țara Fagilor”, Almanah cultural-literar al românilor nord-bucovineni, XII, Cernăuți – Târgu-Mureș, 2003, p. 173.

³ Ioan Cocuz, *Partidele politice românești din Bucovina, 1862-1914*, Suceava, Editura „Cuvântul Nostru”, 2003, p. 78.

⁴ Arhiva de Stat a Regiunii Cernăuți, fond 1243, inv. 1, d. 2, f. 241-241v.

⁵ Mihai Iacobescu, *Noii stăpâni de moșie și patroni de biserică în Bucovina în ultima etapă a stăpânirii habsburgice (1862-1918)*, în „Țara Fagilor”, Almanah cultural-literar al românilor nord-bucovineni, XII, Cernăuți – Târgu-Mureș, 2003, p. 51.

⁶ Marian Olaru, *Mișcarea națională a românilor din Bucovina la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, Rădăuți, Editura Septentrion, 2002, p. 148.

⁷ Ștefan Purici, *Problema autonomiei Bucovinei între anii 1775-1861*, în „Codrul Cosminului”, Analele științifice ale Universității „Ștefan cel Mare” Suceava, Seria Istorie, II, 1996, nr. 2, p. 232-233.

⁸ Mihai-Ștefan Ceașu, *Bucovina Habsburgică de la anexare la Congresul de la Viena. Iosefinism și postiosefinism (1774-1815)*, Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 1998, p. 88.

⁹ Ștefan Purici, *Elitele sociale din Bucovina (sfârșitul secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în „Codrul Cosminului”, Analele științifice ale Universității „Ștefan cel Mare” Suceava, Seria Istorie, 2000-2001, nr. 6-7, p. 206.

¹⁰ *Ibidem*, p. 205.

¹¹ Pe larg, vezi: Mihai-Ștefan Ceașu, *Vasile Balș, un iosefinist bucovinean*, „Suceava – Anuarul Muzeului Bucovinei”, XVII-XVIII-XIX, 1990-1991-1992, p. 407-418.

¹² Idem, *Bucovina habsburgică ...*, p. 159.

¹³ *Ibidem*, p. 173.

- ¹⁴ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 147.
- ¹⁵ *Ibidem*, p. 156.
- ¹⁶ *Ibidem*, p. 160.
- ¹⁷ *Ibidem*, pp. 188, 194.
- ¹⁸ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 204.
- ¹⁹ Marian Olaru, *Iancu Flondor și mișcarea națională a românilor din Bucovina (sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea)*, în „Codrul Cosminului”, Analele științifice ale Universității „Ștefan cel Mare” Suceava, Seria Istorie, 1999, nr. 5, p. 183.
- ²⁰ Mihai-Ștefan Ceașu, *Parlamentarism, partide și elită politică în Bucovina habsburgică (1848-1918). Contribuții la istoria parlamentarismului în spațiul central-est european*, Iași, Editura Junimea, 2004, p. 309-314.
- ²¹ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 204.
- ²² Ion G. Sbiera, *Familia Sbiera, după tradițiune și istorie și amintiri din viața autorului*, Cernăuți, Tipografia Eckhardt, 1899, p. 336; Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Daco-Romanismus*, Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1965, S. 48; Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, Editura Humanitas, 1991, p. 260-261; Олександр Добжанський, *Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.*, Чернівці, Видавництво „Золоті литаври”, 1999, с. 211-216; Marian Olaru, *Mișcarea națională a românilor din Bucovina ...*, pp. 99-101, 149; Ioan Cocuz, *Partidele politice românești ...*, p. 201; Mihai-Ștefan Ceașu, *Parlamentarism, partide și elită politică ...*, p. 314.
- ²³ Vezi „Gazeta Bucovinei”, I, 1891, nr. 1, 14 mai; nr. 2, 17 mai.
- ²⁴ Marian Olaru, *Mișcarea națională a românilor din Bucovina ...*, p. 100.
- ²⁵ I. Cocuz, *op. cit.*, p. 205; Mihai-Ștefan Ceașu, *Parlamentarism, partide și elită politică ...*, p. 316.
- ²⁶ Marian Olaru, *op. cit.*, p. 102.
- ²⁷ George Bogdan-Duică, *Bucovina. Notițe politice asupra situației*, Sibiu, Tipografia Liviu Albin, 1895, p. 254-258.
- ²⁸ Vezi Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 228-235.
- ²⁹ Valeriu Braniște, *În slujba Bucovinei, în slujba neamului românesc. Articole politice*, Ediție și studiu introductiv de Ioan Cocuz, Suceava, Editura „Bucovina viitoare”, 1998, p. 93.
- ³⁰ *Ibidem*, p. 40; Marian Olaru, *op. cit.*, p. 105.
- ³¹ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 330.
- ³² Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 232.
- ³³ Ioan V. Cocuz, *Presa românească în Bucovina (1809-1944)*, în „Suceava”. Anuarul Muzeului județean, XVI, 1991, p. 40.
- ³⁴ *Organizarea Partidului Național Român*, în „Patria”, II, 1898, nr. 149, 5/17 iulie.
- ³⁵ *Ibidem*.
- ³⁶ *Ibidem*.
- ³⁷ Marian Olaru, *op. cit.*, p. 106.
- ³⁸ Valeriu Braniște, *În slujba Bucovinei*, p. 60.
- ³⁹ Teofil Săuciuc-Săveanu, *Ideea națională a Partidului Român din Bucovina*, p. 51-52.
- ⁴⁰ Marian Olaru, *Iancu Flondor și mișcarea națională ...*, p. 186.
- ⁴¹ Idem, *Două memorii reprezentative pentru situația social-politică a românilor bucovineni la sfârșitul secolului al XIX-lea*, în „Analele Bucovinei”, II, 1995, nr. 1, p. 200.
- ⁴² Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 343.
- ⁴³ *Ibidem*, p. 344.
- ⁴⁴ Ioan Cocuz, *Partidele politice românești din Bucovina*, p. 278.
- ⁴⁵ Teofil Săuciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 56.
- ⁴⁶ Valeriu Braniște, *Correspondența, 1895-1901*, vol. II, Ediție îngrijită, note și comentarii de Valeriu Caliman și Gheorghe Iancu, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, p. 167.
- ⁴⁷ Mihai Iacobescu, *Bucovina*, în *Istoria românilor*, vol. VII, tom II, *De la Independență la Marea Unire (1878-1918)*, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 364; Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 286.
- ⁴⁸ Marian Olaru, *op. cit.*, p. 188.
- ⁴⁹ Florin Pintescu, *Viața politică românească în Bucovina: loialism, autonomism sau iredentism? (1900-1914)*, în „Codrul Cosminului”, Analele științifice ale Universității „Ștefan cel Mare” Suceava, Seria Istorie, 1996, nr. 2, p. 265.
- ⁵⁰ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 346.

- ⁵¹ „Deșteptarea”, IX, 1901, 11 iulie.
- ⁵² „Deșteptarea”, IX, 1901, 22 august.
- ⁵³ Vezi A. J. P. Taylor, *Monarhia habsburgică, 1809-1918, o istorie a Imperiului austriac și a Austro-Ungariei*, București, Editura ALLFA, 2000, pp. 148-153, 156-158, 169-175.
- ⁵⁴ „Deșteptarea”, IX, 1901, 6 aprilie.
- ⁵⁵ Florin Pintescu, *op. cit.*, p. 264.
- ⁵⁶ „Deșteptarea”, X, 1902, 23 ianuarie.
- ⁵⁷ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 300.
- ⁵⁸ Pentru detalii, vezi Marian Olaru, *Activitatea politică a lui Aurel Onciul, 1904-1918*, în „Analele Bucovinei”, II, 1995, nr. 2, p. 275-289; Idem, *Aurel Onciul și revista „Privitorul”*, în „Analele Bucovinei”, I, 1994, nr. 2, p. 281-289.
- ⁵⁹ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 348.
- ⁶⁰ Pe larg, *Die Flondor-Affaire im Bukowinaer Landtage*, Czernowitz, 1903.
- ⁶¹ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 304.
- ⁶² Dieta a fost dizolvată la 3 iunie 1904, noi alegeri fiind programate pentru luna iulie.
- ⁶³ „Deșteptarea”, XII, 1904, 19 iunie.
- ⁶⁴ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 310.
- ⁶⁵ Apud Dumitru Covalciuc, *Iancu Flondor, adversar al onciulismului*, în „Țara Fagilor”, Almanah cultural-literar al românilor nord-bucovineni, VII, Cernăuți – Târgu-Mureș, 1998, p. 25 (scrisoare adresată de Iancu Flondor lui Doxută Hurmuzachi, la 3 iulie 1904, din Storojinet).
- ⁶⁶ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 336.
- ⁶⁷ *Ibidem*, p. 337.
- ⁶⁸ Idem, *Presa românească în Bucovina (1809-1944)*, p. 58.
- ⁶⁹ Idem, *Partidele politice românești din Bucovina*, p. 338.
- ⁷⁰ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 371.
- ⁷¹ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 349.
- ⁷² Mihai Iacobescu, *op. cit.*, p. 364.
- ⁷³ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 358.
- ⁷⁴ Teofil Săuciuc-Săveanu, *Ideea națională a Partidului Român din Bucovina de sub președinția lui Iancu Flondor*, în *Iancu Flondor – Eroul Bucovinei*, p. 57.
- ⁷⁵ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 358.
- ⁷⁶ Teofil Săuciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 63.
- ⁷⁷ Florin Pintescu, *op. cit.*, p. 268-269.
- ⁷⁸ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 375.
- ⁷⁹ *Ibidem*, p. 376.
- ⁸⁰ Marian Olaru, *Mișcarea națională a românilor din Bucovina*, p. 166-167.
- ⁸¹ Ioan V. Cocuz, Matei Hulubei, *Presa românească în Bucovina (1809-1944)*, f. l., f. a., p. 61.
- ⁸² N. Tcaciuc-Albu, *O amintire despre Iancu Flondor*, în *Iancu Flondor – Eroul Bucovinei*, p. 21.
- ⁸³ *Ibidem*, p. 22.
- ⁸⁴ Teofil Săuciuc-Săveanu, *op. cit.*, p. 66.
- ⁸⁵ Pentru detalii, vezi Radu Economu, *Unirea Bucovinei 1918*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1994.
- ⁸⁶ Grigore Nandriș, *Iancu Flondor (1865-1924)*, în *Unirea Bucovinei (27 octombrie 1918 – 27 octombrie 1933)*, Cernăuți, 1934; apud *Iancu Flondor – Eroul Bucovinei*, Chișinău, 1992, p. 13.
- ⁸⁷ Cf. Radu Economu, *Unirea Bucovinei 1918*, passim.
- ⁸⁸ „Bucovina”, I, 1919, 24 aprilie.
- ⁸⁹ Florin Pintescu, *Concepții politice la Iancu Flondor și Ion Nistor*, în „Codrul Cosminului”, Analele științifice ale Universității „Ștefan cel Mare” Suceava, Seria Istorie, 1995, nr. 1, p. 254.
- ⁹⁰ Mihai Pânzaru-Bucovina, *Iancu Flondor – Eroul Bucovinei*, în *Iancu Flondor – Eroul Bucovinei*, p. 32.
- ⁹¹ Grigore Nandriș, *op. cit.*, p. 14.
- ⁹² Gavril Irimescu, *Scrisori către și de la Iancu Flondor din anii 1918-1924 privind viața politică românească*, în „Codrul Cosminului”, Analele științifice ale Universității „Ștefan cel Mare” Suceava, Seria Istorie, 2000-2001, nr. 6-7, p. 401.
- ⁹³ Constantin Loghin, *Iancu Flondor (1865-1924)*, în „Revista Bucovinei” (Cernăuți), II, 1943, noiembrie, nr. 11; apud *Iancu Flondor – Eroul Bucovinei*, Chișinău, 1992, p. 19.

ILIE TOROUȚIU ȘI ARHIVA SA DE ISTORIE LITERARĂ

Pavel Țugui

Ilie E. Torouțiu face parte din generația de intelectuali români din Bucovina, formată la școala germană, participantă la evenimentele din anii primului război mondial, în continuare, la viața cultural-literară din România reîntregită în hotarele ei istorice.

S-a născut la 17 iunie 1888 în comuna Solca, județul Suceava, părinții lui fiind țărani nevoiași. Evidențiindu-se la școala primară din Solca, un învățător inimos l-a sfătuit să plece în târgul Suceava, ca să învețe o meserie. La numai 14 ani părăsește casa părintească și reușește să se angajeze lucrător într-o tipografie din Suceava. Patronul, om cumsecade, îi apreciază hărnicia și interesul pentru cărți, astfel că obține o bursă din partea Societății meseriașilor din Suceava, iar Ilie Torouțiu este admis, în toamna anului 1902, elev la Liceul greco-oriental din Suceava. Tipărit "Torouz Ilie" apare în clasa I, anul școlar 1902/1903 în Gr.-or.Ober-Gymnasiums in Suczawa¹. Avea colegi de clasă pe Nicolai Grămadă, Obadă Joachim, Zavulovici Alexandru ș.a.

Încă din prima clasă de liceu se remarcă drept un adolescent preocupat de studii, foarte muncitor și disciplinat, deoarece în zilele și orele libere, în vacanțe, era obligat să lucreze în tipografie, pentru a nu pierde bursa. Cu timpul, a devenit un tipograf priceput, chiar pasionat. Promovează în clasa a II-a **română**, formată din 60 de elevi din ținuturile sucevene, apoi continuă studiile în clasele următoare, făcând parte din premianții clasei. În anul școlar 1906/1907, îl găsim în clasa a V-a liceală, de această dată elevii de la limba română unindu-se într-o singură clasă cu cei de la secția germană. Remarcându-se și la limba și literatura germană, Ilie, fiul unui țăran oropsit din Solca, tipograf de elită, se prezintă, în iunie 1910, la examenul de bacalaureat, obținând calificativul „Foarte bine”.

În toamna lui 1910 îl găsim student la Universitatea Germană din Cernăuți, Facultatea de Litere și Filosofie. Fiind student eminent, este remarcat de rectorul universității, cunoscutul filolog german Mathias Friedwagner, care îi asigură o bursă de studii la Universitatea Frankfurt-am-Main, în Germania. În 1913, M. Friedwagner îl reține lector de limba română, pe lângă Catedra de limbi romanice de la Universitatea din Frankfurt-am-Main. După, aceea, I. E. Torouțiu nu revine acasă, în Bucovina, ci se stabilește definitiv în București. Aici editează, în anii neutralității, ziarul „Bucovina”, în paginile căruia colaborau emigranții bucovineni.

În anii războiului se retrage la Iași, participă la activitățile politice contra Păcii de la Bufta, iar după terminarea războiului revine în București, unde înființează Institutul de Arte Grafice „Bucovina”, realizare concretă a pasiunii sale pentru munca de tipograf ...

I. E. Torouțiu a tradus mult din limba germană și elină, a cules folclor literar bucovinean, a publicat studii despre viața economică a Bucovinei; ne-a lăsat și pagini meritorii de critică și istorie literară. Dar, cea mai valoroasă inițiativă, care l-a consacrat în cultura română, este realizarea colecției memorabile – *Studii și documente literare*. Cercetătorii și istoricii literari au subliniat meritele istorice ale filologului bucovinean de a aduna cu răbdare, documente, piese de istorie literară din fonduri personale, arhive, instituții și de a le conserva prin publicarea lor în cele 13 volume masive. Primul volum l-a întocmit în colaborare cu Gh. Cardaș și a apărut în 1931, iar celelalte 12 tomuri sunt rodul muncii neobosite a lui I. E. Torouțiu. Activitatea rodnică și eficientă a modestului profesor bucovinean a fost recunoscută și prețuită de opinia publică, iar Academia Română l-a ales, în anul 1936, membru corespondent.

Despre I. E. Torouțiu și activitatea sa culturală s-a scris mult, încât voi aminti doar de *Antologiile și Istoria literaturii române din Bucovina* de Constantin Loghin, Erick Beck, *Bibliografia Bucovineană*, 1965, Marin Bucur, în *Istoriografia literară românească*, 1973, *Dicționar de literatură Bucovina*, 1993, de Emil Satco și Ioan Pinzar etc.

După al doilea război mondial, Ilie E. Torouțiu a fost obligat să suporte consecințele

orientării sale progermane din revista „Convorbiri literare”, serie nouă, al cărei director a fost, între anii 1939-1944.

În urma Decretului-lege privind „epurarea” (1945) Ilie Torouțiu n-a avut dreptul să publice lucrări și studii, iar în toamna anului 1948 a fost exclus abuziv și din Academia Română, transformată în Academia R.P.R. Familia Torouțiu a locuit în anii postbelici pe strada Argentina, cartierul din spatele Palatului Victoria. Din informațiile primite (în anul 1954), de la o rudă a soției sale, Ciprian Rațiu, familia Torouțiu beneficia de o pensie de asigurări sociale și de un ajutor lunar din partea Academiei R.P.R.

Încă din anul 1946, colecționarul și editorul I. E. Torouțiu a decis, împreună cu soția sa, să doneze întreaga sa arhivă și bibliotecă Academiei Române, oferta fiind depusă la prezidiul Academiei. Cu ajutorul lui Ciprian Rațiu, soții Torouțiu au realizat un inventar al manuscriselor (scrisori, alte manuscrise, cărți cu dedicație, inclusiv cărți din propria-i bibliotecă). Lucrarea a fost dactilografiată în două exemplare și soții Torouțiu au lăsat act testamentar rubedeniei Ciprian Rațiu ca, după moarte, să depună întreaga arhivă și cărțile înregistrate în *Inventar* la conducerea Bibliotecii Academiei R.P.R.

Ilie E. Torouțiu, chinuit de o boală incurabilă, se stinge din viață în ziua de 23 noiembrie (nu 24.XI., cum înregistrează unii cercetători) 1953, în locuința sa de pe str. Argentina, iar soția, mi se pare Elvira, își ia zilele a doua zi, evenimentul făcând înconjurul Bucureștiului. Despre tragicul sfârșit al soților Torouțiu mi-a povestit, prima, dată, în zilele Crăciunului din 1953, profesorul Ionel Negură – cunoștință apropiată a familiei soției mele. Cum în toamna anului 1953, pe temeiul unei hotărâri guvernamentale, s-a sărbătorit Centenarul nașterii compozitorului Ciprian Porumbescu, la manifestările artistice din București au fost invitați intelectuali bucovineni din regiunea Suceava, Iași, Timișoara, Brașov, Cluj, etc., astfel că Ionel Negură și alți intelectuali bucovineni, precum Iulian Vesper, Liviu Rusu, Traian Cantemir, au fost primiți de I. E. Torouțiu la patul de suferindă.

Profesorul Ionel Negură mi-a propus, în februarie 1954, la o întâlnire în sediul Ministerului Culturii, unde lucram pe post de locțiitor al ministrului – să-l primesc pe Ciprian Rațiu, legatar al moștenirii familiei Torouțiu. Pentru că Ciprian Rațiu nu s-a putut deplasa la minister, i-am făcut o vizită acasă, pe o stradă vis-a-vis de stadionul Dinamo. Ciprian Rațiu mi-a relatat despre ultimii ani de viață ai soților Torouțiu și, apoi, mi-a prezentat un dosar intitulat *Inventarul bibliotecii testate de I. E. Torouțiu Academiei R.P.R., 191 file*, cu rugămintea să-l preiau și, mai târziu, „să sondez” dacă toate „materialele” predate de el Bibliotecii Academiei au fost înregistrate corect, în registrele de evidență ale Bibliotecii... A justificat demersul său prin aceea că el este în vârstă și suferind, iar (P.Ț.) este mai tânăr, „cu poziție oficială”, încât poate să realizeze „investigația” cu pricina. Mi-a înmănat dosarul, arătându-mi ultima filă, pe care este scris cu cerneală neagră, „20.XII.953”, data predării miilor de documente și cărți; semnăturile olografe de primire: „G. Ionescu Răzvan, M. Anineanu” și de predare: „Ciprian Rațiu”².

În fața unei asemenea probleme delicate și de mare răspundere, i-am propus să-mi îngăduie oarece timp, pentru a încerca să stabilesc o legătură la Biblioteca Academiei ca după aceea să iau dosarul-inventar. Ne-am înțeles asupra căilor normale de cunoaștere a operațiilor tehnice de la Bibliotecă. În același timp, i-am oferit sprijinul necesar în procurarea unor medicamente...

În anii 1954-1955, Biblioteca Academiei R.P.R. îl avea ca director general pe acad. Barbu Lăzăreanu, personalitate activă în deceniile interbelice, dar în vârstă și suferind. Director adjunct era tânărul matematician, cunoscutul om de cultură, acad. Mircea Malița. Alt director adjunct era un oarecare Ion Crișan, fost șofer al Anei Pauker, instalat la Bibliotecă de Mihail Roller. Șeful Secției Manuscrise, Documente istorice și cărți rare era dl. Gabriel Ștrempel, actualul academician și directorul general al Bibliotecii, cercetător pasionat, cărturar de valoare națională, care și-a dedicat viața științei și activității la Biblioteca Academiei; șeful Serviciului Cataloage cărți era profesorul Cosma Holban, licențiat al Facultății de Litere și Filosofie a Universității din Iași, fost coleg de facultate cu Al. Piru, și cu alți viitori cărturari români. Marta Anineanu și alți specialiști din secțiile și serviciile celebrei biblioteci românești s-au remarcat prin studii și comunicări valoroase despre scriitorii români clasici și moderni etc. Mărturisesc că

în anul 1954 n-am reușit să primesc vreo informație concretă despre soarta arhivei Torouțiu, predată la Biblioteca Academiei, comunicându-i aceasta veteranului Ciprian Rațiu.

În 1955 intervine o situație nouă: fiind instalat șef al Secției de Știință și Cultură, a C. C. al P.M.R. aveam obligația să informez conducerea partidului și statului și despre activitatea, extrem de complexă, de la Academia R.P.R. Așa se face că în toamna anului 1955 am primit și primele semnale despre stadiul lucrărilor referitoare la înregistrările arhivei și cărțile donate de I. E. Torouțiu. Interlocutorul meu, Ciprian Rațiu a primit cu bucurie știrile pe care i le-am prezentat și a insistat să preiau de la el dosarul-inventar, ca să pot vedea dacă s-au operat toate înregistrările... Cu timpul, „sondajul” făcut mi-a arătat că nici o hârtie din cele cuprinse în *Inventar* n-a rămas neînregistrată!

Dosarul-inventar cuprinde: 170 de manuscrise; 10873 scrisori; 14 documente ș.a.; 4.424 titluri de cărți și 580 titluri de periodice. Înregistrez capitolele arhivei:

Arhiva I. E. Torouțiu. Manuscrisele găsite în arhiva I. E. Torouțiu, provenind din arhivele T. Maiorescu, I. Ursu, Gh. Tutoveanu, D. Onciul ș.a. (9 pagini); **Arhiva I. E. Torouțiu** (14 pagini, total 2350 scrisori); **Arhiva Ion Ursu** – total 848 scrisori; **Arhiva Xenopol Adela** – 60 scrisori; **Arhiva Artur Gorovei** – 33 scrisori; **Arhiva George Vâlsan** – 82 scrisori; **Arhiva Ion Ciocârlan** – 208 scrisori; **Arhiva I. Al. Brătescu-Voinești** – 97 scrisori; **Arhiva I. Petrevici** – 548 scrisori; **Arhiva Titu Maiorescu** – 1.681 scrisori; **Arhiva Radu Rosetti** – 149 scrisori; **Arhiva I. E. Torouțiu** – 501 scrisori; **Arhiva I. E. Torouțiu – Corespondență aranjată** – 822 plicuri cu scrisori; **Arhiva I. E. Torouțiu – Corespondență nearanjată** – 1690 scrisori; **Arhiva I. E. Torouțiu** cuprinde în total 2013 scrisori; **Arhiva N. Petrașcu** – 134 scrisori; **Arhiva N. A. Bogdan** – 138 scrisori; **Arhiva Slavici** – 284 scrisori; **Arhiva Gh. Tutoveanu**; 940 scrisori; **Arhiva Șaraga** – 25 scrisori; **Arhiva Elena și Margareta Miller-Verghi** – 72 scrisori; **Arhiva Tailler** – 4 scrisori; **Arhiva Dr. Alexandru de Teodor** – 20 scrisori; apoi scrisori din arhivele **Ioanovici Azuga**; **Aurel C. Popovici**; **Cuțescu Constantin**; **A. Mitache**; **Pop Florantin I**; **Livia Dynusza** etc. La pagina 56 înregistrează *Documente diferite și câteva stampe*. Urmează înregistrarea titlurilor celor 4424 cărți (p. 1-47; p. 1-63) în limba română, germană și franceză, majoritatea de literatură artistică dar și de științe umaniste și ale naturii, între care și cărți rare. Colecțiile de periodice (580 titluri) – 16 pagini – nu sunt complete. ci disparate, valoroase apar diverse anuare și reviste editate de unele școli din aria românească, neînregistrate în alte biblioteci importante din România.

Ilie E. Torouțiu s-a remarcat, înainte de toate, ca istoric cultural, dominantă fiind pasiunea pentru documentele literare, concretizată în elaborarea și editarea celor 13 volume de *Studii și documente literare*, de un folos real și indispensabil pentru munca oricărui istoric literar român. Excepțională a fost strădania lui de o viață să adune; de la diferite persoane, scrisori și cărți rare, colecția sa fiind, deocamdată, cea mai importantă și valoroasă din toată istoria culturii noastre naționale. De valoare inestimabilă sunt documentele despre epoca junimistă a literaturii clasice și cele referitoare la mișcarea sămănătoristă.

Editorul Torouțiu a dovedit și o mare capacitate de informare, notele lui la fiecare document (epistolă) rămânând ca surse esențiale pentru istoria literară românească. Să mai adăugăm responsabilitatea sa intelectuală și morală de conservare a fiecărui document, inventarierea și apoi, predarea întregii colecții și a bibliotecii personale Bibliotecii Academiei Române, ca parte a *Patrimoniului național al culturii românești*.

I-a fost străină orice tentație de comercializare a valorilor culturale adunate decenii de-a rândul, dimpotrivă, averea proprie folosind-o pentru achiziționarea documentelor de interes pentru istoria culturală, încât multe colecții personale au fost salvate de la înstrăinare sau distrugere. Trebuie să arătăm că Ilie Torouțiu a publicat studii valoroase, documente și informații statistice despre viața economică și socială a Bucovinei de sub stăpânirea austriacă, surse inatacabile pentru orice istorie științifică a ariei septentrionale a Moldovei. Pe lângă activitatea sa meritorie de traducător, subliniem și contribuția la dezvoltarea cercetărilor de germanistică, deoarece el a deținut, ani de-a rândul, funcția de secretar de redacție la „Revista Germaniștilor Români” (1932-1935)

Ilie E. Torouțiu are un loc meritat și recunoscut în evoluția istoriografiei literare

românești din Bucovina secolelor al XIX-lea și al XX-lea, începând cu *Lepturariul* lui Aron Pumnul; *Conspect asupra literaturii române și literaturilor ei de la început și până astăzi în ordine cronologică* al lui Vasile Gr. Pop (1876); I. G. Sbiera cu cele două tomuri: *Mișcări culturale literare la Românii din stânga Dunării în răstimpul de la 1504-1714* (1897) și *Contribuiri pentru o Istorie soțială cetățenească, religioasă bisericească și culturală literară a Românilor de la originea lor încoace până în Iuliu 1504* (vol. I, 1906); Ion Grămadă; Nicolai Grămadă; Vasile Grecu; Leca Morariu; Claudiu Isopescu; Victor Morariu; Grigore Nandriș; Vasile Gherasim, Liviu Marian; Petru Iroaie; Constantin Loghin; Nicolae Tcaciuc; Augustin Z.N. Pop etc.:

I. E. Torouțiu rămâne în cultura românească, așa cum îl definea inspirat Marin Bucur: „*Un Hurmuzacki al istoriei literare românești*”.

Résumé

Ilie E. Torouțiu făc parte de la génération d'intellectuels roumain de Bucovine, formée à l'école allemande, participante aux événements des années de la première guerre mondiale et ensuite à la vie culturelle-littéraire de la Roumanie Grande. Ilie E. Torouțiu s'est remarqué, avant tout, comme historien culturel. Sa passion dominante est pour documents littéraires, concrétisée dans l'élaboration et l'édition des 13 volumes d'Études et documents littéraires, très utile set indispensables pour le travail de tout historien littéraire roumain.

I. E. Torouțiu a beaucoup traduit de la langue allemande et grecque, a cueille folklore littéraire de Bucovina, a publié des études sur la vie économique de la Bucovine; il nous a laissé aussi, des pages méritoires de critique et d'histoire littéraire. Le collecteur et l'éditeur, I.E. Torouțiu et sa femme se sont décidés de donner toutes leurs archive set leur bibliothèque à l'Académie Roumaine. Le dossier inventaire comprend 170 manuscrits, 10873 lettres, 14 documents etc.; 4424 titres de livres et 580 titres de périodiques.

NOTE:

¹ Cf. *Jahres-Bericht des gr.-or. Ober Gymnasiums in Suczawa*, Director Ștefan von Repta, 1903, p. 28.

RESTITUIRI EPISTOLARE

Din corespondența lui Teodor Bălan cu Nichita Adăniloie

Harieta Mareci

Când se încearcă reconstituirea, din “fapte mărunte”, a unei vieți de om, când documentația răvnită se vedește insuficientă, când nu există însemnări sub forma memoriilor, iar amintirile se estompează, corespondența devine un câștig real pentru cercetătorul dornic să găsească răspunsuri, să înlănțuie amănunte, să refacă tabloul existenței comune, cotidiene. Cu plusuri sau minusuri, cu exagerări sau rețineri mai mult sau mai puțin conștiente, scrisorile rămân acele documente ce înlesnesc conturarea portretelor umane, a caracterelor, conduitelor, împrejurărilor, evenimentelor, emoțiilor sau neliniștilor cunoscute ori trăite de către semnatarii lor.

Pornind de la aceste considerații, am considerat necesară readucerea în atenție a zestrei epistolare lăsate posterității de Teodor Bălan, prin intermediul unui fragment din corespondența inedită purtată de istoricul bucovinean cu mai tânărul său confrate, profesorul Nichita Adăniloie. Setul de mesaje relevă relația statornicită între doi intelectuali de aleasă ținută, pe care nici distanța și nici apartenența unuia la o altă generație decât a celui alt nu i-a împiedicat să dialogheze și să colaboreze.

Fără a intenționa o revenire asupra biografiei lui Teodor Bălan și nici asupra traiectului devenirii ca specialist a destinatarului celor mai multe dintre documentele ce urmează, profesorul Nichita Adăniloie¹, dorim doar să fixăm reperele sau cadrul în care aceste epistole au fost redactate, expediate și primite, pornind de la ideea că încă înainte de anul 1960, istoricul bucovinean, stabilit la Gura Humorului, se confruntase cu pasivitatea și cu ignoranța, în formele lor cele mai diverse. Era perioada în care apariția unor studii semnate de către Bălan fusese tergiversată, iar eschivările și modalitățile de a ocoli respingerea categorică generaseră o situație de-a dreptul ingrată. De pildă, *Sistemul fiscal din Moldova până în secolul al XIX-lea* – proiect generos, dacă nu chiar “Lebenswerk-ul” istoricului, așa cum avea să se consemneze într-una dintre epistole² - i se returnase autorului, fără ca refuzul editării să fie imediat și clar exprimat, motivându-se, mai întâi, interpretarea incompatibilă cu cea a altor specialiști³, apoi invocându-se “lipsa studiilor de specialitate din literatura marxistă”⁴ și faptul că bibliografia consultată se oprea la anul 1939⁵. La fel se procedase și cu manuscrisul studiului *Vornicelul și vătămanul*, a cărui apariție fusese confirmată de către academicianul Andrei Oțetea, în numărul 3/1957 al revistei “Studii și materiale de Istorie medie”⁶, dar care risca să „muncezească prin sertare ca hârtie netrebnică”⁷.

Așadar, în peregrinările sale la București, în încercarea de a afla ce alte “corecturi” ori “completări” mai erau necesare pentru ca monografia Câmpulungului Moldovenesc să vadă, în sfârșit, lumina tiparului⁸, Teodor Bălan i-a întâlnit pe câțiva dintre cei ce aveau să-i devină colaboratori pentru următorii ani. Printre ei se număra Nichita Adăniloie, șeful secției de istorie modernă a românilor din cadrul Institutului de Istorie “Nicolae Iorga”⁹, el însuși bucovinean, originar din Plaiul Șarului.

Rânduilele neînțelese ale soartei au făcut ca cei doi să exploateze, ani de zile, beneficiile dialogului scris, singurul în măsură să reducă distanțele, să păstreze activ schimbul de idei și să poarte cu el, peste timp, imaginea istoricului dispus să împărtășească din acumulările sale (prin inițiativa de a ceda dublete din lucrările publicate), din cunoștințe (făcând trimitere directă la surse bibliografice), din intenții (neastâmpărul creator la cei 79 de ani îndemnându-l să solicite noi documente pentru colecțiile sale), dar și din frustrările legate de soarta manuscriselor trimise spre publicare.

Datând din anii 1963-1966, cele 11 scrisori inedite (8 puse nouă la dispoziție, cu generozitate, de către profesorul Nichita Adăniloiaie, iar 3 provenind din fondul personal *Teodor Bălan* aflat la Arhivele Statului din Suceava)¹⁰ vorbesc despre încurajare și solidaritate, despre cunoaștere și informare reciprocă, despre bucurii și neliniști și tot ele recompun efigia cercetătorului rămas fidel chemării sale, mesei de lucru și documentelor ori lucrărilor de pe ea.

*

1.

(carte poștală)

G[ura].H[umorului]. 15/VIII 63

Mult Stimat D-le Adăniloiaie!

Te rog să binevoiești a-mi comunica lista lucrărilor mele pe care le posezi, ca să-ți pot trimite cele pe care nu le ai.

Mulțumindu-ți pentru vizita care m-a onorat, rămân al Dumitale,

T. Bălan

2.

Gh. 5/XI 1963

Mult Stimat Domnule Adăniloiaie!

Confirm primirea scrisorii D-tale din Craiova cu data de 30 oct.a.c.

Voiam de mult să-ți trimit a doua serie de lucrări ale mele. Dar bănuind că ești “pe teren”, am așteptat până voi primi dela D-ta un semn de viață.

Cărțile pe care încerc să ți le trimit sunt:

1. *Din corespondența lui Mihail Kogălniceanu cu frații Hurmuzachi 1840-1865.*

2. *Câteva documente bistrițene*, 1946, scoase din Muzeul Brukenthal din Sibiu.

3. *Răscoala țăranilor din ocolul Cplgului moldovenesc din 1805.*

4. *Der Ursprung der Familie Constantinovici-Grecul*, 1930.

5. *Forum Nobilium din Bucovina*

Nu le voi trimite decât atunci când vei sosi la Suceava-Gurahumor, sau când voi ști că Te-ai așezat definitiv la București.

În ce privește reforma agrară din Bucovina din anul 1848, îți atrag atenția asupra lucrării mele intitulată:

“Împăământenirea țăranilor din Bucovina din anul 1848”

apărută în “Convorbiri Literare” Anul LXXVII nrl. 2, februarie 1944 pag 206-222.

Să nu treci este ea, f[iin]dcă aduce material nou inedit.

În această lucrare este citată toată bibliografia.

Fiindcă te afli la Craiova adaog o rugămintă:

Într-unul din numerele “Arhivei Olteniei” a fost publicată o scrisoare a deputatului țăran din Bucovina din 1848, anume Miron Ciupercovici. N-am apucat s-o copiez. Se poate să fie și două scrisori ale lui. Te rog să fii atât de bun și să-mi copiezi această scrisoare sau aceste scrisori, cu indicația locului unde se găsesc publicate. Am nevoie de ele.

Cu acest prilej îți atrag atenția, că această scrisoare a lui Miron Ciupercovici nu este identică cu studiul lui T.G. Bulat intitulat: “O danie domnească urmată de o insurecție țăărănească în munții Sucevei și o jurisprudență a Domnului Moldovei din 1810”, apărut în “Arhivele Olteniei” an III, nr. 3 iulie-septembrie 1931, p. 149-173.

Această din urmă lucrare a lui Bulat a fost acum folosită de mine în Istoricul meu despre C[âm]p[ul]ul Moldovenesc. Deci nu am nevoie de ea.

Cu mari mulțumiri anticipate și cu salutări prietenești

Al D-tale

T. Bălan

3.

6.X.1963*

Stimate tov. profesor,

Revenit de curînd în București, după o absență de 6 săptămîni, am găsit scrisoarea dvs. care mă aștepta de mult timp. Amabilitatea dvs. de a-mi oferi unele lucrări proprii, nu poate decît să mă bucure. De altfel, ca istoric, mă interesează, în mod deosebit, trecutul sbuciumat al regiunii despre care dvs. ați scris, cu competență, regiune în care am văzut și eu lumina zilei. Păcat însă că despre această provincie istorică atît de frumoasă s-a scris prea puțin în ultimii 20 de ani. Dacă timpul îmi va permite voi încerca, în viitor, să-mi aduc și eu modesta-mi contribuție la lărgirea bibliografiei necesare unei istorii a Bucovinei. Începutul l-am făcut cu înproprietărea din 1921, lucrare ce va apărea, anul acesta, în revista „Studii”.

În privința lucrărilor dvs. trebuie, cu regret, să mărturisesc că nu posed, în biblioteca mea decît următoarele:

1. *Frații George și Alexandru Hurmuzachi și ziarul "Bucovina"* (1924)
2. *Documente bucovinene, vol. III, 1573-1720* (1937)
3. *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc* (1960)

Dacă mi-ați putea trimite unele lucrări, din ceieiaite, în cazul că aveți mai multe exemplare, v-aș rămîne îndatorat.

Multe salutări și urări de sănătate dvs. și soției dvs.

N. Adăniloaie

* Arhivele Naționale Suceava, Fond personal *Teodor Bălan*, pachet III, doc 1, f.1-2, orig.

4.

Dragă Domnule Adăniloaie!

La scrisoarea D-tale din 6/X a.c. Îți trimit următoarele lucrări ale mele, pe care le-am găsit într-una din lăzi ce se găsesc în pod:

1. *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina*, 1923.
2. *Teodor Racoc și Cherstomaticul românesc*, 1925.
3. *Berladnicii*, 1928.
4. *Teodor Racoc: Cherstomaticul românesc din anul 1820, 1930.*
5. *Vornicia în Moldova*, 1931.
6. *Documente bucovinene*, vol. I, 1507-1653, 1933.
7. *Răspuns d-lui Constantin V. Dimitriu*, 1935.
8. *Rolul lui Vasile Bodnarescu în preajma Unirii*, 1938.
9. *Domnul Moldovei Grigorie Ghica și ziarul "Bucovina" 1850, 1943.*
10. *Lămurirea unei confuzii istorice*, 1945.

Până acum Îți trimit aceste 10 lucrări. Când va sosi primăvara și voi mai avea puțința să mă sui în pod, voi căuta într-o a doua ladă. Poate găsesc alte lucrări, pe care ți le voi trimite.

Îmi pare rău că nu am putut găsi lucrările zise *Noi documente câmpulungene* și *Documente bistrițene* care, după cum văd, te interesează în special. Deci să așteptăm sosirea primăverii.

Între lucrările mele rămase în manuscris se găsește una intitulată: *Conflictul pentru regiunea Dornei dintre Moldoveni și Bistrițeni*, lucrare scrisă în baza documentelor găsite în Ardeal. Noile documente găsite le anexează la această lucrare. Păcat că lucrarea aceasta nu poate vedea lumina tiparului. Ca dornean, ce ești, lucrarea aceasta Te va putea interesa în special. Dar cum am întrerupt legăturile mele cu Bucureștii, lucrarea va zace încă mult în arhiva mea particulară.

Rugându-te să-mi confirmi primirea lucrărilor mele, rămîn cu cele mai bune sentimente al D-tale

T. Bălan

P.S. *Vornicia în Moldova* este lucrarea mea de docență, despre care N. Iorga a susținut că e model de lucrare.

5.

[nedatată]

Dragă Domnule Adăniloae,

Mulțumesc pentru urările trimise cu prilejul Anului Nou, la care răspund cu aceleași sentimente, dorindu-ți multă bucurie și succes în stăruința D-tale.

Îmi pare rău că n-ai găsit scrisoarea lui Miron Ciupercovici în "Arhivele Olteniei". După cât îmi aduc aminte, scrisoarea aceasta a fost publicată de Bulat. S-o fi publicat în altă revistă din Oltenia? Mi-ar părea rău să nu dăm de această scrisoare. Mi-ar lipsi în colecția mea de *Documente câmpulungene*.

În "Arhivele Olteniei" anul III nr 3, iulie-sept 1931, pag.149-173 Bulat și-a publicat articolul despre insurecția țărănească din munții Sucevii, iar scrisoarea lui M. Ciup[ercovici] stă în legătură cu această răscoală.

În urma promisiunii ce ți-am făcut-o, am făcut un mic pachet conținând următoarele lucrări ale mele:

1. *Din corespondența lui Mih[ail]. Kogăln[iceanu]. cu frații Hurmuzachi*
2. *Câteva documente bistrițene*
3. *Răscoala țăranilor din ocolul C[âm]p[ulun]gului Moldovenesc din 1805.*
4. *Forum Nobilium din Bucovina*

Aceste lucrări sunt menite D-tale, dar nu le-am expediat până nu primesc o veste dela D-ta că Te afli acum acasă.

Pot să le expediez acum?

Aștept avizul D-tale.

Întreb dacă, din când în când, a[i] fi dispus să mă servești cu copii de documente. Ți-aș fi foarte mulțumitor și ai face un mare servici și științei românești.

Trimițându-ți D-tale și soției D-tale toate gândurile mele cele bune, rămîn al D-tale
Teodor Bălan

6.

14. I. 1964*

Stimate Domnule Profesor,

Eu mai stau în București cel puțin 2 săptămîni, după care voi face o nouă deplasare pe la arhivele din nordul Moldovei (Iași, Botoșani, P. Neamț, Fălticeni, Suceava). Deplasarea aceasta va dura cam o lună și e tot în legătură cu reforma agrară din 1864. De obicei eu fișez sau rezum materialele de arhivă și numai pe acele deosebit de importante le copiez integral.

N-am înțeles din scrisoarea dvs. la ce fel de copii de documente vă referiți. Ce probleme? Ce perioadă? Ce regiune? Din Transilvania și Bucovina am f. puține documente inedite. Unele din acestea le-am folosit în lucrarea apărută în Studii 4/1963.

Nu știu care anume v-ar interesa.

Revista *Arhivele Olteniei* s-a ocupat – prin îngrijitorii și autorii ei – și a publicat, în proporție de 99%, materiale referitoare la trecutul Olteniei. Cînd cercetam la Craiova, am găsit – îmi amintesc – și o scurtă însemnare a lui Bulat despre unele acțiuni din Bucovina; nici vorbă despre scrisoarea lui Miron Ciupercovici. Nu știu în ce număr era însemnarea respectivă. Acum am răsfoit numerele menționate de dvs., din nou. E necesară o precizare: anul III al revistei nu e 1931, ci 1924, iar 1931 e al X-lea an de apariție. Am cercetat și anul III și X dar, la paginile respective (149-173), indicate de dvs., nu se găsește nici un articol semnat de Bulat, în privința insurecției țărănești din munții Sucevei.

Cînd voi dispune de puțin timp voi cerceta și alte publicații ale vremii și sper să găsesc pe undeva scrisoarea lui Ciupercovici.

Multă sănătate, la revedere

N. Adăniloiaie

* Arhivele Naționale Suceava, Fond personal *Teodor Bălan*, pachet III, doc 2, f.1-2, orig.

7.

Dragă Domnule Adăniloiaie,

Acum o lună Ți-am trimis un pachet cu unele lucrări ale mele.

Întrucît n-am primit nici un răspuns, Te rog să binevoiești a-mi confirma primirea.

Cu multe salutări și cu dorința de a ne revedea, rămân al D-tale

Teodor Bălan

Gura Humorului 3/III 1964

8.

10.III.1964*

Stimate Domnule Profesor,

Am primit de mai bine de o lună lucrările trimise de dvs. De la poștă mi s-a dat să completez o adresă către dvs. prin care se confirma primirea lor din parte-mi. Am completat-o și vi s-a expeditat dvs. Se prea poate ca ea să nu fi ajuns la Gura Humorului.

Întrucît am plecat apoi din București am lăsat ca un răspuns mai amplu să vă dau la întoarcere. Prin Moldova de nord n-am mai ajuns. Poate prin mai sau iulie să pot cerceta și arhivele de acolo. Cu zece zile în urmă, întîlnindu-mă cu profesorul Bulat, l-am întrebat dacă știe ceva de scrisoarea lui Miron Ciupercovici; unde și în ce revistă a apărut? El mi-a spus că a publicat unele documente bucovinene în Revista istorică. Am cercetat revista respectivă și am găsit în nr. XI, 2 documente, dar care erau altele, din 1782, în legătură cu hotărnicia unor moșii din Bucovina, proprietăți ale Mitropoliei Moldovei.

Prof. Bulat m-a întrebat ce mai faceți și m-a rugat să vă transmit salutări și urări de sănătate din parte-i. Aceleași urări le aveți și din partea mea, împreună cu mulțumiri pentru lucrările trimise și cu omagii și sărutări de mîni soției dvs.

Prof. N. Adăniloiaie

* Arhivele Naționale Suceava, Fond personal *Teodor Bălan*, pachet III, doc 3, f.1-2, orig.

9.

Gh. 19 ian. 1964.

Mult Stimat Domnule Adăniloiaie,

Răspund la scrisoarea D-tale din 14 ian. a.c. primită ieri.

Întrucât scrisoarea lui Miron Ciupercovici nu se poate găsi, ar fi bine să renunți la ea. Ea îmi trebuia numai pentru completarea volumului meu de documente câmpulungene, încă nepublicate.

Nu greșesc dacă susțin că această scrisoare a apărut în "Arhivele Olteniei".

Dar să-i dăm pace, să doarmă liniștită.

În ce privește reforma agrară din 1864, în Arhivele Statului din Suceava nu vei găsi material, întrucât în Bucovina împămîntenirea țăranilor a avut loc între anii 1849-52. Dar se poate încerca, întrucât în Arhivele din Suceava au fost depozitate documente din satele regătenești aparținătoare astăzi Regiunii Suceava.

În ce privește Reforma agrară din Bucovina din anul 1849 etc. vei găsi material în studiul meu intitulat: *Împământuirea țăranilor din Bucovina din anul 1848*, apărut în “convorbiri Literare”, Anul LXXVII, nr. 2, februarie 1944, pag. 206-222.

Nu știu la ce copii de documente Te-ai referit D-ta în scrisoare! Nu-mi aduc aminte să-ți fi cerut asemenea copii.

Dacă e vorba de copii de documente atunci ar veni în vedere unele documente din Biblioteca Academiei, pentru care am notat cotele lor. Dacă ai avea bunăvoința să mi le copiezi, aș fi fericit.

În anexă îți trimit unele din lucrările mele pe care Ți le-am promis.

Sunt bucuros să aflu că în luna ce vine vei abate prin meleagurile noastre. De pe acum Îți spun că sunt bucuros de revedere.

Cât despre copiile documentelor ce mi-ar trebui, iată unele din dorințele mele:

1) 1551 mart[ie].21 Vaslui: Dania mitrop[olitului]. Gregori cătră măn[ăstirea] Voroneț

Acad. Rom. peceți 175 orig slavon.

5. 1615 apr[ilie]. 16: Măn[ăstirea] Sucevița, satul Negoști
ac. Rom. Doc LXI/22.orig.slav.

6. 1597 12/VII: satul Horodnic se dăruiește măn[ăstirii]. Sucevița
Copie slav. Arh. Stat. București M-rea Coșula IV/7

7. 1605 11/VII: Satul Balița ptr. măn[ăstirea]. Voroneț
Copie slavă. Arhiv. Stat. Buc., Depuneri sub această dată.
Deocamdată atâta.

Sper ca o să-ți trebuiască unele din broșurile pe care Ți le trimit.

Cu cele mai alese sentimente,

Al D-tale

T. Bălan

10.

Dragă Domnule Adăniloiaie,

Spre mare mai surpriză și bucurie în ziua de 1 ian.a.c. factorul poștal mi-a adus pachetul cu studii trimis de Domnia Ta.

Îți trimit mulțumirile mele pentru atenția pe care mi-ai arătat-o și sunt sigur că mă voi putea servi cu folos de studiile trimise.

Dorindu-Ți un An Nou fericit, ferit de nevoi și de neplăceri, rămîn al Domniei tale

Cu prietenie

Teodor Bălan

Gura Humorului, 2 ian. 1965.

11.

18.III.66

Mult Stimat Domnule Adăniloiaie!

Am primit ieri un colet cu următ.cărți scrise de D-Ta:

- 1) *Formation de l'etat national roumain.*
- 2) *Unirea Principatelor Române*
- 3) *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*
- 4) *Nouvelles etudes d'histoire*
- 5) *Studii și articole de istorie vol VI și VII*

M-am bucurat foarte mult primindu-le.

Îți mulțumesc f. mult pentru atenția pe care mi-ai arătat-o. Nu știu cu ce m-aș putea revanșa.

Le voi citi pe rând.

Cu acest prilej îmi vei da voie să mă adresez cu o rugămintă.

Acum 6 ani, adică în 1960, Academia mi-a cerut lucrarea: *Sistemul fiscal în vechea Moldovă până în secolul al XIX-lea*.

I-am trimis-o, iar după două săptămâni mi s-a înapoiat lucrarea cu observarea jignitoare, că, întrucât altul scrie despre acest subiect, vă înapoiem lucrarea.

Am răspuns că o lucrare se înapoiază dacă e greșită. Întrucât nu mi se indică nici o greșeală, gestul făcut față de mine m'a jignit. Iar o lucrare de mare dimensiuni ca a mea nu se poate recența în 2 săptămâni, deci ea n-a fost recenzată, ci simplu respinsă. Întrucât lucrarea mea este cea mai voluminoasă și mai importantă pe care am scris-o, am ținut să rup legăturile cu acele cercuri care au înțeles să se poarte astfel cu mine. Nu sunt nici elev de liceu, lucrarea căruia trebuie clasificată de profesor, nici nu sunt la începutul carierei mele de istoric, căruia i se poate spune că nu știe scrie. Astfel am fost silit să mă retrag și să nu mai solicit nici o publicare, nici să trimit la cerere lucrări de ale mele.

Rugămintea mea e, ca să binevoiești a căuta care este lucrarea care a fost preferată lucrării mele, iar dacă a fost publicată rog să mi se indice titlul și autorul ca s-o pot procura la Cartea prin poștă.

A doua rugămintă este: Acum 5 ani am trimis D-lui Oțetea lucrarea mea: *Vornicelul și vatamanul*. De atunci am cerut-o să mi se restituie; mi s-a promis, dar nu mi s-a restituit. Doresc s-o primesc, ptr. că n-am scris-o să muncezească prin sertare ca hârtie netrebnică. Rog să binevoiești a interveni la Dl. Oțetea ca să mi-o restituie.

Mulțumindu-ți încă odată pentru prietenescul gest ce l-ai făcut față de mine, îți trimit multe salutări și rămân al Dtale

Teodor Bălan

18.III.1966

Résumé

Tout en considérant nécessaire la remise en question de la dot épistolaire laissée à la postérité par Teodor Bălan, l'auteur se propose de présenter un fragment de la correspondance inédite de l'historien de Bucovine avec son plus jeune confrère, le professeur Nichita Adăniloiaie. Leurs messages relèvent la relation établie entre deux grands intellectuels, que ni la distance ni l'appartenance à des générations différentes ne les ont pas empêché à dialoguer et à collaborer.

Datant des années 1963-1966, les 11 lettres inédites parlent de l'encouragement et de la solidarité, de la connaissance et de l'information réciproque, de joies et des inquiétudes. Elles recomposent, aussi, l'effigie du chercheur resté fidèle à sa vocation, à sa table de travail et aux documents ou aux oeuvres qui s'y trouvaient.

NOTE:

¹ Pentru detalii, vezi Harieta Mareci, *Teodor Bălan. Viața și opera*, Iași, Ed. Junimea, 2003 și Mihai Iacobescu, *Istoricul Nichita Adăniloiaie, "Codrul Cosminului"*, seria nouă, Suceava, nr. 3-4 (13-14), 1997-1998, p. 403-419

² Pavel Țugui, *Scrisori primite de la Teodor Bălan*, în "Codrul Cosminului", serie nouă, 1996, nr.2 (12), p. 458.

³ *Ibidem*, p. 453.

⁴ *Ibidem*, p. 454.

⁵ *Ibidem*, p. 457.

⁶ Vasile Gh. Miron, Mihai Șt. Ceaușu, *Scrisori de la C.C. Giurescu, M.I. Kogălnicenu, A. Oțetea, S. Pușcariu, R. Rosetti, I.E. Toroușiu către Teodor Bălan*, în "Suceava", XI-XII, 1984-1985, p. 335.

⁷ Vezi scrisoarea nr. 11.

⁸ "Odiseea" monografiei *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc* e ilustrată într-o serie de scrisori, o parte dintre ele publicate de către Vasile Gh. Miron, Mihai Ștefan Ceaușu și Pavel Țugui: Vasile Gh. Miron, Mihai Ștefan Ceaușu, *Scrisori de la C.C. Giurescu, M.I. Kogălnicenu, A. Oțetea, S. Pușcariu, R. Rosetti, I.E. Toroușiu către Teodor Bălan*, "Suceava", XI-XII, 1984-1985, p. 335; Pavel Țugui, *Teodor Bălan. Profil biobibliografic*, "Glasul Bucovinei", VII, 2000, nr. 1, p. 64; Idem, *Scrisori primite de la Teodor Bălan*, "Codrul Cosminului", serie nouă, 1996, nr. 2 (12), p. 440, 453.

⁹ Mihai Iacobescu, *Istoricul Nichita Adăniloaie*, "Codrul Cosminului", seria nouă, Suceava, nr. 3-4 (13-14), 1997-1998, p. 407.

¹⁰ Pentru conformitate, am ales păstrea formele "ă" și "î" așa cum apar în original

ISTORICUL DUMITRU ȘANDRU LA 70 DE ANI

Mihai Iacobescu

I. Dumitru Șandru s-a născut la 7 septembrie 1934 într-o familie modestă de țărani, în satul Sasca Mică, județul Baia.

Părinții săi – mama, Catinca, era o femeie frumoasă și amarnică, întocmai ca Vitoria Lipan; tatăl, Mitică se întorsese din primul război mondial fără o mână – erau amândoi oameni harnici și cinstiți. Dar aveau puțin pământ. Și, spre a face față la cei patru copii, doi băieți și două fete, mai ales că pentru acestea din urmă trebuia și ceva zestre, s-au gândit să înjghebeze într-una din cele două odăi ale casei lor modeste, în camera dinspre uliță, o dugheană. Aduceau și vindeau sare, chibrituri, gaz lampant, marmeladă, zahăr, orez, untdelemn, nasturi, ace, ată de cusut și multe alte mărunțișuri, astfel că sătenii nu mai trebuiau să bată drumul pe jos, până la prăvăliile din târg. Mai ales că în acei ani nu se pomenea nici de drum asfaltat, nici de autobuze, care să circule zilnic între Sasca și Fălticeni. Și se căzneau și se zbăteau ca apa de maiuri. Catinca și Mitică Șandru să-și poată scoate familia din nevoi. Să-și dea copiii să învețe oleacă de școală. Să aibă o meserie, ceva; s-o ducă mai bine decât dâșii. Fetele erau frumoase și-aveau să fie întrebate îndată. Dar, băieții, cu dâșii aveau gânduri mai mari. Să-i poarte chiar la o facultate. Să-și poată asigura o profesie mai bună, mai independentă.

Subțirel și sprinten, mereu binevoitor și cu un ușor zâmbet, cu care-i aștepta și trata pe clienți. „patronul” dughenei umbla ca o sfârlează pe după teigheea, cântărea marfă și făcea socoteala cu glas tare, glumea și întreba ba de una, ba de alta; și dacă n-aveai bani de-ajuns, te înscria într-un caiet cu mâna lui validă și-ți dădea de grijă să le spuie părinților cu cât ai mai rămas de plată. Uneori, în loc de câțiva creștari, care ți se cuveneau ca rest, îți întindea câteva bomboane. Alteori – dacă te încurcai la numărătoare și îi dădeai mai mulți bani decât îți cerea, îți înapoia pe cei care erau în plus și, cu un glas dojenitor – te întreba „cum de nu-ți place aritmetica... măi băiețele...?” Fiindcă, de cele mai multe ori, eram trimiși la cumpărături noi, copii.

Dar, în general, oamenii nu cumpărau decât foarte puține lucruri. Doar cele strict necesare. Fiindcă aproape totul se făcea în casă. Și bucatele pentru zilele de post sau de fruct. Și tot ce trebuia pentru îmbrăcăminte: o pânză de in, de cânepă sau de câlț. Pânură pentru sumane. Opinci din șorici de porc. Colțuni de lână. Numai pieile de oaie se duceau întâi la dubit, apoi la meseriași anume, pentru cusutul căciulilor sau cojoacelor.

De aceea, și câștigurile „patronului” au fost modeste. Ca dovadă nici dugheana n-avea prea mulți cumpărători, decât seara și dimineața. În cursul zilei rar când intra cineva. Până la urmă, Mitică Șandru a și renunțat la dugheană.

Feciorul său, Dumitru, era cel mai mare dintre copii. S-a tras de mic spre școală. A făcut clasele primare în sat, premiant. Apoi a urmat gimnaziul și liceul la Tg. Ocna. Fiindcă acolo avea tatăl său un prieten din armată, care l-a primit în gazdă și i-a fost, astfel, mai ușor.

Vara, când venea în vacanțe, liceanul Dumitru se angaja sezonier, la arie, în vremea treieratului. Devenea temporar un fel de socotitor, care ținea un catastif, lângă agentul agricol. Scria pe fiecare țaran: ce suprafață de grâu a avut, câte kilograme i-au ieșit și câte are de dat cotă către stat. Liceanul Dumitru a fost astfel martor în câteva veri în șir, la scene rurale triste. Mulți consăteni, trecuți abuziv la „chiaburi” lăsau după treierat majoritatea sacilor cu grâu într-o stivă mare, sub un șopron acoperit, de unde camioanele și tractoarele cu remorci încăreau și cărau zilnic zeci și sute de tone de grâu pentru „fondul centralizat al statului”. Încât, mulți din cei ce araseră, semănaseră și-și treieraseră grâul, pe care până atunci îl credeau al lor, plecau acasă numai cu un sac, doi, ori chiar cu doar o jumătate de țihal cu grâu, dintr-un car sau două, pline

cu loitre. Și nu comenta, nu protesta nimeni. Fiindcă – era prin anii 1951-1952, când „lupta de clasă” era în toi – săptămânal, mașina, **duba** securității venea și trecea pe ulițele satului, în miez de noapte, ridicând și ducând, spre locuri necunoscute, câte doi-trei „chiaburi”. Și frica aceasta, că ar putea fi duși spre cine știe ce funduri de Siberie, frica de **duba** securității intrase în sat, ca o dihanie spurcată. Și sătenii – cu fețele pământii, supte, tăcuți și cuminți, cu palmele aspre, bătătorite și crăpate ca scoarța teilor bătrâni – plecau spre case cu ceea ce le rămânea, nădăjduind întru zile mai bune.

Dumitru a văzut și a asistat la zeci și zeci de scene, atunci la arie, lângă sat. Și, de bună seamă, atunci, numai atunci s-a gândit, a chibzuit și s-a oprit asupra hotărârii care i-a cuprins și-a rămas de neînving în adâncurile ființei sale. Va merge la facultatea de istorie. Se va ocupa tocmăi de soarta acestor robi ai pământului! Țăranii – a aflat el, de la părinți, de la oamenii din Sasca – au dus-o greu, au fost umiliți și obidiți sub toate regimurile politice! Ce-ar putea face el pentru dâșii? Prin înaintași, prin moși și strămoși, prin proprii săi părinți se simțea legat, chemat, îndemnat, îndatorat să-și spună și el cuvântul despre acești mucenici ai gliei. Dacă nu putea să ajungă în Parlament, ori în guvern, nădăjduia, măcar, să poată scrie despre soarta țăranilor. Fiindcă scrisul e o mărturie adresată și semenilor și urmașilor. E o mărturie trainică, întocmai ca și piatra Carpaților. E o mărturie fără moarte!

Așa s-a decis și s-a înscris. Dumitru, în 1953, la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași. La Facultatea de Istorie-Filologie. La secția de istorie.

Când și-a văzut numele înscris pe listă, între candidații admiși, a simțit că îl inundă o bucurie tainică, adâncă, o bucurie pe care o trăia și abia o stăpânea în interiorul ființei. Începea să prindă contur un vis zămislit, urmărit, tănuț în acele vacanțe în care se afla și lucra, sezonier, la arie, la Sasca, între țărani.

A muncit cu sârg, în toți anii de studenție. A învățat cu îndărmirea cu care lucrau țăranii de la Sasca, iarna, cu țapinele, la butuci, în pădure. Și-a avut, a obținut primele bucurii ale sânguinței sale în cei cinci ani de studenție, note mari, bursă și, în 1958, la terminarea studiilor, a fost selectat și repartizat ca cercetător științific la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” la Iași.

II. **Istoricul Dumitru Șandru** s-a preocupat și concentrat – în cadrul secției de istorie contemporană a României – de o singură problemă, de o temă amplă, care i s-a părut fundamentală, de însemnătate și actualitate vitală. Fiindcă, poporul nostru a fost și în bună măsură încă a rămas un popor de păstori și de țărani, așa cum spunea Iorga.

Tema aceasta – **problema agrară** între cele două războaie mondiale, extinsă apoi și în primul deceniu de ocupație sovietică – i s-a părut relativ ușoară, simplă, frumoasă. Dar, pe măsură ce-a pătruns în adâncurile și ascunzișurile ei nesfârșite, nebănuite s-a convins că avea o mie și una de laturi, care se țineau una de alta și dezvăluiau noi și noi fațete, ca și cum ar fi intrat în încăperile unui uriaș labirint. Erau, de fapt, mai multe teme într-o problematică vastă, cât un întreg univers.

De unde trebuia să înceapă?

Dintre principalele subiecte predilecte, importante, captivante, care l-ar fi ajutat apoi să porceadă spre altele, s-a oprit mai întâi asupra reformei agrare din 1921.

Între 1958 și 1971 a cercetat și elaborat lucrarea de doctorat¹ cu această temă – lucrare pe care a prezentat-o la Universitatea „Al. I. Cuza” și pentru care a obținut titlul de doctor în istorie², reușind ca, după încă alți patru ani de cercetare și aprobare, în 1975 să publice în Editura Academiei o amplă sinteză privind *Reforma agrară din 1921 în România*. Așa cum relatea în *Introducere*, autorul își propunea să urmărească și să definească dintru început rădăcinile adânci ale problemei agrare la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea „ca una dintre chestiunile fundamentale”, devenite la ordinea zilei, după răscoalele țărănești din 1888 și, mai ales, cele din 1907, când, după un șir de măsuri provizorii, circumstanțiale, liberalii anunțau în 1913 necesitatea exproprierii unei părți a marii proprietăți. Aveau să urmeze, după promisiunile și declarațiile publice ale regelui și oamenilor politici din fruntea țării elaborarea și finalizarea legilor de reformă agrară³, mai întâi pentru vechiul regat, apoi pentru celelalte provincii, până-n iulie 1921.

Pe baza unui imens material, din arhivele centrale și locale, din toate județele țării, Dumitru Șandru analizează și evaluează, pentru prima oară într-o lucrare monografică, o multitudine de aspecte: stadiul problemei agrare în ajunul elaborării reformei; conținutul legislației agrare – elementele comune și unele particularități generate de acele realități concrete din vechiul regat și din noile provincii unite în 1918 la statul român; organele de expropriere și împroprietărire, componența, competența și căile de procedură; desfășurarea lucrărilor de expropriere și împroprietărire a țăranilor cu loturi și a comunelor cu pășuni și păduri; modul în care s-a socotit și s-a stabilit prețul pământului și plata loturilor primite; motive obiective sau subiective de tergiversări și amânări în aplicarea reformei. În continuare, istoricul stăruie în detalii și asupra urmărilor esențiale ale reformei: principalele transformări în structura proprietății, regimul de muncă, evoluția producției agricole, ameliorarea nivelului de trai în lumea rurală, evoluția agriculturii românești în întreaga etapă interbelică.

Concluziile istoricului sunt, pe cât de numeroase, ponderate, îndelung și îndrăzneț argumentate, chibzuit și nuanțat formulate, pe atât de noi și de-o indubitabilă factură științifică, având parcă menirea, nemărturisită de-a înlătura, eradica, stigmatiza decisiv și definitiv vechiul „model” anacronic, stalinist, lansat și practicat de „academicianul” filomoscovit Mihail Roller.

Reforma agrară din 1921 – demonstrează istoricul Dumitru Șandru – a generat „transformări structurale însemnate”. A redus considerabil puterea economică și politică a moșierimii. A micșorat cu peste 6.000.000 ha marea proprietate. Au fost împroprietăriți circa 1.500.000 de familii țărănești cu loturi de teren agricol, intrate direct în proprietatea lor, cu pășuni la dispoziția comunelor și, în Transilvania și cu păduri. Reforma agrară a determinat ameliorarea standardului de viață a țăranimii. Țăranii împroprietăriți au făcut eforturi considerabile spre a-și consolida stăpânirea loturilor și spre a realiza venituri sporite, prin selectarea semințelor, cultivarea plantelor mai rentabile și aplicarea unor asolamente complexe⁴. Alte consecințe ale reformei benefice pentru întreaga țară au fost intensificarea și diversificarea culturilor agricole, sporirea preocupărilor pentru prelucrarea materiilor prime oferite de agricultură, lărgirea pieței interne. Se constată – argumentează istoricul Șandru – „un progres general, considerabil, în raport cu situația țăranimii dinaintea reformei”⁵.

Pe de altă parte, însă, se constată, totodată și limite, neajunsuri, neîmpliniri. Abuzuri și încălcări ale legislației de înfăptuire a reformei. Nedefinitivarea lucrărilor de reformă. Organele însărcinate cu punerea în posesie au acționat cu încetineală. Sub pretextul că prin expropriere se realiza o breșă în dreptul sacru și inviolabil de proprietate s-au acceptat numeroase cereri de împotrivire și revizuire în procesele părților implicate. S-au prelungit și nu s-au finalizat multe procese de expropriere.

Dar, nu acestea au fost cauzele esențiale ale menținerii unei crize lente în agricultură. Este vorba, în principal, de „neînregistrarea gospodăriilor țărănești cu credite suficiente și ieftine, cu inventar agricol modern: nestabilirea unor concordante între prețurile produselor agricole și prețurile produselor industriale”, adică adâncirea foarfecii prețurilor. În multe cazuri, loturile primite prin împroprietărire nu asigurau familiilor respective și independența economică necesară. La acestea s-au mai adăugat „pulverizarea excesivă a loturilor țărănești”, prin împărțirea continuă a pământului la copii și urmași. Ca urmare a continuat „procesul de proletarianizare în rândul populației rurale”. Alte activități economice și, în primul rând industria, n-au putut absorbi și folosi „surplusul de populație agricolă”⁶.

Despre lozincă de inspirație marxist-leninistă, de sorginte moscovită, a PCR – care suna foarte ademenitor pentru întreaga calicime: „expropriere integrală și fără plată a pământului, cât și a instrumentelor și vitelor de muncă ale marii proprietăți în folosul țăranilor muncitori” istoricul nu ezită să scrie că „soluțiile asupra problemei agrare, preconizate în congresele Partidului Comunist din România nu corespundeau stadiului de dezvoltare a societății românești din acea vreme”⁷.

Preocupat de investigarea și aprofundarea aceleiași teme – de altfel, istoricul Dumitru Șandru a așezat la baza întregii sale activități istoriografice *principiul concentric*, reluarea, adâncirea, lărgirea, corectarea și completarea aceleiași probleme într-o suită de lucrări și studii

complementare – la un deceniu de la sinteza sus-amintită, el publica volumul *Creditul agricol din România, 1918-1944*⁸.

După ce creionează și fixează elementele defînitorii, privitoare la apariția și evoluția creditului agricol la sfârșitul epocii moderne, istoricul își propune să realizeze o amplă sinteză asupra epocii interbelice, din care să se poată afla și judeca „măsura în care băncile cu capital autohton și străin au susținut procesul dezvoltării capitaliste a agriculturii românești”, relevând, atât evoluția organizațiilor de credit agricol, cât și politica de finanțare practică de guvernele⁹ din deceniile 1918-1944. Tema mai fusese cercetată anterior, în general sau parțial, în unele aspecte, de finanțisti, economiști și mai puțin de către istorici – dar, oricum, erau nime cu mare rezonanță, precum Mitiță Constantinescu, Virgil N. Madgearu, Victor Slăvescu, Costin C. Kirișescu și Aurel Vijoli, dintre care câțiva foști miniștri, ultimul chiar în timpul regimului comunist, și acesta abordase tema într-o lucrare apărută cu 5 ani înainte¹⁰.

Dumitru Șandru „lua taurul de coarne”, decis să cerceteze și să ilustreze această temă în toate aspectele ei posibile, reluând și amplificând sfera investigațiilor în toate fondurile arhivistice și mai ales în cele mai puțin sau deloc luate în seamă, ca, de pildă: actele băncilor agricole, comerciale, populare, toate fondurile directe și indirecte, care-au putut fi implicate, angajate în formarea și utilizarea creditului agricol. Trebuia – considera istoricul Dumitru Șandru – cercetat și prezentat „în mod unitar tabloul organizației românești de credit agricol dintre cele două războaie mondiale”¹¹. În acest sens sinteza sa avea o structură complexă și reanaliza și reevalua o salbă de aspecte majore ale temei:

I – evoluția organizațiilor de credit agricol până la primul război mondial;

II – creditul agricol între anii 1918-1929;

III – reforma instituțiilor de credit agricol;

IV – conversiunea datoriilor agricole;

V – creditul agricol după criza economică;

VI – băncile comerciale și finanțarea agriculturii;

VII – politica dobânzilor și rezultatele ei.

Concluziile istoricului erau numeroase și temeinic argumentate, dezvăluind laturi noi ale problemei. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea agricultura românească fusese tot mai puternic cuprinsă în orbita relațiilor capitaliste. Pentru a-și asigura capitaluri de exploatare și investiții, agricultorii și-au creat, încă din ultimele decenii ale veacului al XIX-lea, instrumente proprii de credit – afirmându-se și dezvoltându-se în acest scop trei categorii de instituții: a) societăți bancare ale marilor proprietari funciari rurali; b) bănci ale statului și c) cooperative de credit ale țărănimii. Reforma din 1921 – una din cele mai mari din toate țările beligerante – a sporit considerabil și cererile de capital pentru agricultură. Însă, rețeaua de bănci agricole nu s-a dezvoltat pe măsura trebuințelor. Faptul acesta a generat o dependență permanentă a producătorilor rurali de băncile comerciale. Devalorizarea monedei naționale, insuficiența creditelor, dobânzile ridicate, menținerea foarte ridicată a prețului de capital, nesiguranța investitorilor și afirmarea unui nivel redus de credite pe termen lung și mediu, orientarea țărănimii cu precădere spre contractarea de împrumuturi de la băncile populare. Casa Rurală și Casa de împrumut pe gaș explică o serie de fenomene ca: acumularea datoriilor financiare ale țăranilor, regresul tehnic și randamentul scăzut al producției agricole, lipsa celor mai elementare mijloace de muncă la o parte din gospodăriile mici, existența în continuare a unei suprapopulații rurale și proletarizarea, pauperizarea unei părți a acesteia¹². De altfel, chiar în anii stabilizării economice, între 1922-1926, producția principalelor cereale s-a redus cu 21.7%, iar băncile au refuzat să acorde împrumuturi pe termen lung sau mijlociu țăranilor cu loturi mici.

Istoricul Dumitru Șandru surprinde și dezvăluie un întreg mecanism complex al legăturii indisolubile dintre insuficiența și scumpetea creditului agricol, pe de o parte, și producția agricolă, pe de altă parte, poziția gospodăriilor țărănești față de sistemul de credit și, totodată, cea a moșierimii – care a avut mai multă credibilitate și posibilitate de-a contracta și utiliza credite pe termen lung și mijlociu, încât numai moșierimea a putut transforma unele moșii în adevărate

ferme cu o agricultură intensivă și, în același timp, a găsit mai lesne resurse spre a investi o parte din venituri în fabrici și instalații de prelucrare a materiilor prime agricole.

Autorul analizează și evaluează și efectele crizei asupra diferitor categorii de gospodării agricole, consecințele aplicării legislației referitoare la conversiunea datoriilor agricole, contractarea de noi împrumuturi de către țărani pentru acoperirea unor debite mai vechi față de bănci și cămătari, implicațiile asupra evoluției prețurilor pământului și produselor agricole, modificările survenite în sistemul de credit agricol – între care înființarea Creditului Agricol Ipotecar și ulterior, a Institutului Național de Credit Agricol, deși nici după această dată micii producători agricoli n-au găsit condiții corespunzătoare pentru a beneficia de credite suficiente pentru înzestrarea tehnică și sporirea producției agricole. Fără a fi negat eforturile întreprinse de guvernele din epoca interbelică, pentru trecerea la o agricultură intensivă, istoricul explică pe larg și convingător în ce context s-a menținut și prelungit criza lentă din agricultură, din perspectiva neîndestulării cu capital a acestui important sector al economiei¹³.

Spre a oferi specialistului de azi și de mâine o imagine și mai completă și mai nuanțată, istoricul reanalizează problematica agrară sub noi și foarte diverse unghiuri de vedere, efectuând o amplă radiografie cu privire la **populația rurală**¹⁴, **satul românesc**¹⁵ între cele două războaie mondiale, **reforma agrară din 1945** – despre care s-au făcut în trecutul nu prea îndepărtat numeroase exagerări și mistificări¹⁶. De asemenea, unele **mișcări de populație** între anii 1940-1948, o etapă dramatică din istoria României de la sfârșitul și din primul deceniu de după cel de-al II-lea război mondial¹⁷.

Ca unul dintre istoricii de prestigiu ai epocii contemporane – care, vreme de peste patru decenii, a investigat și meditat la un imens volum de informații din arhivele locale și centrale, fiind unul dintre cei mai buni cunoscători ai acestui uriaș univers al lumii rurale românești – istoricul Dumitru Șandru abordează în detaliu și unele aspecte majore parțial sau total inedite, cu implicații asupra societății românești, în general, sau al satului românesc, în special. Astfel, pentru perioada interbelică sunt realizate studii ample referitoare la cauzele, desfășurarea, conținutul, dimensiunile și implicațiile aceluia celebru **proces al optanților**¹⁸ și unele **oferte ale SUA de creditare a României**¹⁹, între anii 1918-1927. Pline de inedite sunt și unele aspecte și fenomene dramatice ce privesc soarta României în ajunul, în timpul și în primul deceniu de după al II-lea război mondial: este vorba de **planurile expansioniste sovieto-ucrainene din anii 1940-1947 privind Bucovina și Maramureșul**²⁰; **propaganda revizionistă a șvabilor și sârbilor din Banat**²¹, între anii 1930-1946; **mișcările de populație**²² la frontiera româno-iugoslavă între anii 1941-1942; **deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică (1945)**²³. De asemenea, istoricul a scos la iveală și aspecte – despre care nu se putea vorbi și scrie până-n 1989, chiar dacă ele au rămas încrustate în arhive și-n conștiința generației care le-a trăit – care ilustrează și stigmatizează nu numai **falsitatea**, dar, uneori și **monstruoșitatea caracterului „eliberator”** al ocupației sovietice, fie în nord-vestul Transilvaniei²⁴, înaintea transmiterii către statul român, în 1945, a zonei ocupate de maghiari în urma Dictatului de la Viena, fie în nord-estul Moldovei²⁵, unde s-a încercat și regizat o **sovietizare** mult mai rapidă și mai de timpuriu decât în restul țării.

Alte aspecte, abordate și elucidate pentru prima dată în istoriografia recentă de către istoricul Dumitru Șandru se referă la **deportarea Țiganilor** în Transnistria (1942)²⁶ și la înțelegerea dintre Hitler și Antonescu, din 12 mai 1943, privind **recrutarea sașilor și șvabilor** în armata celui de-al III-lea Reich²⁷.

III. **Ancorat și concentrat cu precădere asupra problematicii agrare** în întreaga epocă contemporană sub toate fațetele ei complexe – nu ne-am propus să exemplificăm aceasta cu toate aspectele din salba bogată a ariei tematice abordate – istoricul Dumitru Șandru s-a afirmat și remarcat prin câteva elemente distincte, care îi fixează și definitivează un loc propriu, între slujitorii de seamă ai muzei Clio. Dintre aceste elemente, relevante și dominante ni se par câteva. De-a lungul întregii sale activități de peste patru decenii, toate frământările și preocupările sale rămân concentrate fidel pentru istoria lumii rurale. Investigațiile întreprinse în acest domeniu, aprecierile, concluziile sunt periodic reluate, urmărite, lărgite, adâncite, corectate.

completate, nuanțate – cum e cazul, de pildă, cu reforma din 1945, despre care, în 1975 anticipa evaluarea că „a dus la lichidarea moșierimii ca clasă, la împroprietărirea țăranilor, creându-se condițiile obiective și subiective pentru progresul real al agriculturii românești”²⁸, pentru ca în anul 2000 să dedice acesteia o sinteză de 324 pagini, în care s-o reanalizeze științific, în spirit critic, relevând ceea ce se ascundea sub aparentul caracter democratic al acestei măsuri, după care a urmat sovietizarea masivă și forțată a agriculturii românești.

O altă constantă și dominantă a operei sale istorice o constituie faptul că, atât în prezentarea, cât și în evaluarea aspectelor, proceselor, fenomenelor, evenimentelor istorice tratate, Dumitru Șandru trimite selectiv și sugestiv, atent și frecvent la informațiile de arhivă, nelăsând loc aprecierilor pripite, subiective, dictate sau influențate de circumstanțe ale puterii politice.

Așa se explică și faptul că, lucrările lui Dumitru Șandru s-au bucurat și continuă să se bucure de interesul, aprecierea și citarea frecventă din partea confracților săi, din țară și din străinătate, ori de câte ori se fac referiri la evoluția problemei agrare în România contemporană.

Astfel, cunoscutul și eruditul istoric Gheorghe Buzatu, recenzând sinteza sa despre reforma agrară din 1921, scria: „putem afirma că lucrarea lui D. Șandru reprezintă o operă de o calitate excepțională a producției istoriei contemporane românești”²⁹. Și reputatul istoric și profesor de la Universitatea din Illinois, SUA, Keith Hitchins, în cea de-a doua ediție a lucrării *România între anii 1866-1947*, considera că, pentru cunoașterea și înțelegerea problemei agrare din România de după primul război mondial „cea mai cuprinzătoare abordare modernă (...) este D. Șandru, *Reforma agrară din 1921 din România* (București, 1975)”³⁰. Despre volumul *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale* (1980), același istoric, Keith Hitchins, scria în 1998 „această lucrare reprezintă un ghid indispensabil pentru studierea tuturor aspectelor vieții rurale” din România³¹.

Despre *Reforma agrară din 1945 în România* (2000) a lui Dumitru Șandru, istoricul german Krista Zach scria: „Lucrarea istoricului ieșean este clară și directă în exprimare, corectă metodologic și sub aspectul conținutului, iar din punct de vedere științific ea conține numeroase aspecte noi, este curajoasă și convingătoare”: el conchidea în finalul aprecierilor sale, că: „avem de-a face aici cu prima cercetare a unei teme, care corespunde cerințelor unei abordări corecte și obiective, lucide și științifice”³².

Fiind vorba despre un eveniment, care în literatura marxistă a fost, în mod frecvent denaturat, *Reforma agrară din 1945* (2000) scrisă de Dumitru Șandru s-a bucurat de o atență și pertinentă analiză și evaluare în publicațiile de istorie din țară. Astfel, într-o amplă recenzie, Dorin Dobrințu ajunge la concluzia că: „studiul lui Dumitru Șandru se prezintă riguros, documentat, fără ipoteze șchioape, cu afirmații îndelung măsurate. Nu este, fără îndoială, o lectură pentru relaxare, ci una necesară pentru înțelegerea unei probleme cu repercusiuni majore asupra societății românești. Va rămâne mult timp, cu siguranță, lucrarea de referință, privind ultima mare reformă agrară din vechea Românie”³³.

Și celelalte sinteze ale istoricului s-au bucurat de aprecieri consistente. Astfel, despre cea mai recentă dintre lucrările sale – *Mișcări de populație în România (1940-1948)*, apărută în 2003 la Editura Academiei (430 pagini) – Adrian Riza, directorul săptămânalului „*Țimpul*” scria: „preocupat până acum cu deosebire de problemele satului românesc și ale populației rurale, Dumitru Șandru aduce în elaborarea lucrării pe care o prezentăm (și pe care o recomandăm călduros cititorilor noștri) un exercițiu al **integrării documentului** (F. Braudel) exemplar și o probitate științifică fără cusur. Aș îndrăzni să afirm, ca vechi braudelian, ce mă aflu, că, avem de-a face cu o pilduitoare utilizare a principiilor de investigație istorică impusă de școala de la „*Nouvelle Histoire*” și, deci, cu o carte care înseamnă pentru istoriografia noastră, în egală măsură, o operă inovatoare, trăsătură asupra căreia s-ar cere să mediteze mulți”³⁴.

Și – fără a continua și epuiza șirul acestor aprecieri – am dori să se rețină că, în ultimii ani, nu există nici o sinteză generală asupra istoriei României, în care lucrările lui Dumitru Șandru să nu fie citate ca „instrumente indispensabile în studierea tuturor aspectelor vieții rurale”³⁵, de către istorici, ca: Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban

Papacostea, Pompiliu Teodor³⁶, Ion Scurtu și Gheorghe Buzatu³⁷, Ion Agrigoroaiei³⁸ etc., pentru a nu ne referi decât la o parte din aceștia.

Or, pentru orice specialist, care scrie istorie, faptul că lucrările sale devin instrumente de referință, atât pentru sintezele de istorie națională, cât și-n abordările istoricilor străini despre România reprezintă cea mai elocventă recunoaștere a valorii travaliului său științific.

IV. Pe lângă activitatea istoriografică propriu-zisă. Dumitru Șandru s-a afirmat și pe alte planuri și abordări cultural-științifice. Astfel, el a colaborat la peste 20 de volume tematice, redactate sub egida Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” și a publicat peste 200 de studii, articole, note și peste 100 de recenzii în reviste de istorie din țară și de peste hotare. De asemenea, din 1971, când a obținut titlul de doctor în istorie, a fost cooptat în comitetul de redacție al „Anuarului Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași”, preocupându-se sistematic de apariția la timp, în condiții optime și de difuzarea acestei prestigioase publicații de istorie, apreciată atât în țară, cât și în străinătate.

Între 1977-1990 a activat și în comitetul de redacție al revistei „Cercetări Agronomice din Moldova”, iar din anul 1993 și până în prezent a fost cooptat și activează în redacția revistei „Arhivele totalitarismului” de la București, devenind, totodată, membru al Consiliului Științific al Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului. În același timp, istoricul mai face parte din comitetele de redacție al revistei „Cercetări istorice”, seria nouă, ce apare la Iași și al Buletinului „Ion Creangă”.

Istoricul Dumitru Șandru a fost în ultimele cinci decenii o prezență activă în viața cultural-științifică din țară și străinătate. Între acțiunile de anvergură menționăm: implicarea sa directă în organizarea și coordonarea celui de-al doilea simpozion național *Din istoria agriculturii în România*, ce s-a desfășurat în zilele de 5-7 noiembrie 1971 la Iași, participarea la Colocviul Internațional, organizat de *Association Agraires Internationales d'Etude du Sud-Est Europeene*, pe tema *Les structures agraires des pays sud-est europeene pendant la periode de 1919-1933*, în cadrul căreia, istoricul ieșean a prezentat, în numele României, comunicarea *The Structure of the Landed Property in Romania between 1918-1945*. Sinteza aceasta a apărut în revista internațională „Cahiers internationaux d'histoire economique et sociale” la Geneva, în 1978, putând fi astfel, ca o bună parte din rezultatele scrierilor sale istorice, să fie difuzată și receptată în rândurile specialiștilor din cele mai diverse țări ale lumii.

Posibilitățile istoricului de a-și răspândi în cercurile științifice de peste hotare – și, totodată, de-a investiga unele arhive străine în strânsă legătură cu temele sale predilecte – au fost înlesnite de câteva ocazii importante. Astfel, în lunile mai-august 1981 a efectuat un stadiu de documentare în SUA, în urma unei burse obținute din partea Fundației I.R.E.X. Cu acest prilej, a efectuat fructuoase cercetări și a reușit să colecteze un bogat material inedit – despre unele aspecte necercetate, referitoare la viața economică, socială și politică din România veacului al XX-lea – din Arhivele Naționale ale SUA, din Washington D.C. și din Arhivele Fundației Rockefeller, din North Tarrytown, din statul New York. Rezultatele acestor investigații au fost incluse, fie în sintezele monografice publicate ulterior, fie în diverse studii și articole publicate îndeosebi în „Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” și „Analele Universității „Al. I. Cuza” din Iași”, seria istorie.

Un al doilea prilej fericit l-a constituit deplasarea sa în SUA, în intervalul martie 1984-septembrie 1986, în calitate de Visiting Professor, trimis de Ministerul Educației și Învățământului, pentru a susține un ciclu de prelegeri la Universitatea de Stat din Portland, Oregon. În cadrul cursurilor speciale, finanțate de Fundația Fulbright, predate în SUA – ca, de pildă: *Istoria României, Istoria țărilor din sud-estul Europei în secolele XIX-XX, Statele din sud-estul Europei în anii celui de-al doilea război mondial, Introducere în istoria culturii și civilizației românești* – a avut prilejul să facă cunoscute cercurilor occidentale, în general, și celor americane, în special, rezultatele și opiniile recente ale istoriografiei românești. Cu același prilej, istoricul a luat parte la două sesiuni științifice din SUA, organizate la Portland, Oregon și la Reno, în Nevada, în cadrul cărora a prezentat comunicări științifice, axate pe teme ca: *Partidele politice din România interbelică și apariția și dezvoltarea statului național român*. În

același timp, profitând de prezența sa în SUA, vreme de doi ani, istoricul ieșean a organizat o conferință la Asociația de Studii Slave, de pe lângă Universitatea de Stat din Eugene, Oregon, unde a prezentat sinteza *Partidele țărănești din țările din răsăritul Europei*³⁹.

Dumitru Șandru s-a afirmat, în toți anii de după absolvirea cursurilor universitare și ca un neobosit animator și slujitor al eforturilor pentru cunoașterea istoriei naționale în rândul celor mai diverse categorii sociale, prin emisiuni la radio și televiziune, prin conferințe în întreprinderi și instituții, prin numeroase articole în presa locală ieșeană și centrală, prin simpozioane, mese rotunde, dezbateri publice, el s-a implicat permanent în popularizarea și explicarea, în aniversarea și prezentarea unor evenimente și personalități din istoria patriei.

Pe de altă parte, activitatea științifică, bogată și valoroasă, prestigiul și stima pe care și le-a câștigat și de care s-a bucurat în rândul colectivului de cercetători ieșeni l-au propulsat în ianuarie 1990 în funcția de secretar al Consiliului Științific al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, iar în iunie 1991, în aceea de director adjunct – transformată și asimilată ulterior cu aceea de secretar științific, funcție în care s-a aflat și implicat, cu dăruire și calități manageriale, cu demnitate și responsabilitate până la ieșirea sa la pensie, la 1 septembrie 1995.

După ieșirea la pensie a continuat să revină la Institut, între colegi și prieteni, ca într-o nedespărțită și îndrăgită familie, fiindcă locul de muncă i-a devenit casa în care a plămuit și a trăit cele mai mari împliniri ale vieții.

Pe de altă parte, experiența didactică dobândită, fie ca Visiting Professor la universitățile americane, fie la unele cursuri ținute în centrul universitar ieșean, mai ales după trecerea institutelor de cercetare ale Academiei Române în subordinea Ministerului Educației și Învățământului, i-au înlesnit și i-au stimulat interesul ca, începând cu anul universitar 1995/1996 să dea curs solicitării conducerii Universității „Dunărea de Jos” de-a se angaja și ocupa prin concurs postul de profesor cu plată prin cumul la disciplinele: Istorie contemporană a României și Istorie universală contemporană. În acest fel, dialogul permanent și ardent cu studenții l-a ademenit și reîntinerit în ultimul deceniu, oferindu-i posibilitatea ca, din comorile spirituale adunate timp de-o viață și nelăsate încă în paginile cărților, să le împărtășească tinerilor dornici să se inițieze, atât în tainele cunoașterii istoriei, cât și în cele ale cercetării și scrierii istoriei de către viitorii profesori.

Activitatea didactică universitară nu l-a împiedicat, ci, dimpotrivă, l-a mobilizat și stimulat să-și urmeze și completeze travaliul științific. Astfel că, celor trei volume publicate înainte de 1995, le-a adăugat, între timp, alte trei, axate cu precădere pe aceeași tematică vastă și generoasă, a agriculturii românești de după 1918. Și – a se reține, încă un fapt nu lipsit de semnificație – din cele șase lucrări ample, patru dintre ele au fost publicate în Editura Academiei Române. Aceasta spre deosebire de toate celelalte surate într-ale tipăririi, își are un regim special. Pe de o parte e vorba de exigențele sporite ale celui mai înalt forum științific al țării, iar pe de altă parte, editura trimite un important număr din lucrările apărute sub egida sa la marile biblioteci din țară și străinătate, asigurând astfel circulația celor mai valoroase rezultate ale creației spirituale românești.

În prezent, istoricul Dumitru Șandru – dornic să contribuie prin prestigiul și experiența sa didactică și științifică la consolidarea învățământului superior de pe meleagurile sale natale – lucrează din toamna anului 2003 ca profesor titular, consultant și îndrumător de doctorat, în cadrul catedrei de istorie, de la Facultatea de Istorie și Geografie, din cadrul Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava.

Recent, el a predat la Editura Enciclopedică încă două tomuri, care constituie cea mai amplă sinteză monografică, dedicată cooperației rurale din România, de la primele ei începuturi și până la lovitura de stat de la 23 august 1944. De asemenea, istoricul a definitivat o altă lucrare, ce va fi predată aceleiași edituri – o monografie intitulată *Ordonanța definitivă*, în care reanalizează și evaluează în spirit critic contextul intern și internațional în care s-a pregătit, desfășurat și finalizat procesul din Dealul Spirii, intentat elementelor de extremă stângă, care s-au autointitulat „comuniști” și s-au angajat să acționeze în solda Kominternului, a Moscovei, împotriva României proaspăt întregite. În același timp, istoricul a elaborat și predat un amplu

capitol, dimpreună cu studiul introductiv pentru un volum de studii, închinat colectivizării agriculturii în România – volum ce apare sub egida Academiei Regale Britanice de Științe, în colaborare cu Universitățile din Ohio și California⁴⁰.

Activitatea științifică și didactică se completează și armonizează cu începere din anul 1990 prin eforturile și contribuția domniei sale la pregătirea, instruirea, educarea și formarea viitorilor specialiști în domeniul istoriei, în cadrul cursurilor postuniversitare, la forma cea mai înaltă: îndrumarea și conducerea științifică a doctoranzilor, fie la învățământul de zi, fie la cel fără frecvență. Până la această dată, 15 tineri și-au elaborat și publicat lucrările de doctorat sub îndrumarea și conducerea sa și încă pe-atâtia se află în faza documentării sau definitivării tezelor de doctorat. Este și această activitate migăloasă, laborioasă, o nouă și valoroasă dimensiune a personalității lui Dumitru Șandru.

V. La cei 70 de ani de viață, pe care i-a împlinit recent (în toamna anului 2004), Dumitru Șandru află – într-un posibil și intim bilanț al strădaniilor sale de până acum – suficiente însemne durabile, care să-i creeze satisfacții, bucurii, îndemnuri și nădejdi pentru noi eforturi și împliniri.

Tăcut, modest, ordonat, disciplinat, respectuos și respectat, sprinten, de statură mijlocie, poate chiar ușor bondoc, dar fără burtă, blond, cu fața ușor ovală, cu sprâncenele încărunțite și cu părul rărit și înălbit, cu o înfățișare care-l arată cu 8-10 ani mai tânăr, pușcând din zori și până-n noapte, aprinzând țigară de la țigară, vorbind puțin și graseiat – aidoma croitorului, care măsoară de zece ori postavul până ce-l taie pentru croială – Dumitru Șandru își urmează, cu meticulozitate și onestitate același destin profesional, pe care l-a visat și onorat, din anii de liceu, studenție de când, venind în vacanțe, vara, se angaja ca sezonier la arie, la Sasca Mică, gândind să scrie despre țărani și numai despre ei, toată viața.

Într-adevăr, opera lui, dedicată în cvasitotalitate țăranimii are o semnificație complexă, de însemnătate vitală pentru cunoașterea societății românești contemporane. Ea reprezintă pentru specialiști un principal instrument de-a urmări și reconstituii aproape o jumătate de secol din evoluția celei mai vechi și mai numeroase clase sociale românești. Cititorii de rând, simpli iubitori ai istoriei, află în lucrările sale o mie și una de întrebări și răspunsuri despre acești truditori ai gliei și făuritori anonimi ai atâtor comori materiale și spirituale, fără care viața ar fi pur și simplu de neconceput. De aceea, opera lui e și un cald și nemărturisit omagiu adus celor mai blânzi și mai răbdători, mai cuminți și mai cinstiți truditori, dintre fiii cei mulți, tăcuți și întotdeauna mai puțin auțiți, pe care se sprijină și trăiește țara. Însă, opera sa este, într-un anume fel, și dureros de actuală. Fiindcă lasă încă multe întrebări pentru azi și pentru mâine.

După cele două mari reforme agrare, din 1921 și 1945, ce-au urmat după cele două conflagrații mondiale, după acel experiment sovietic, dostoievskian, samavolnic și nevolnic, al colhozului – sistem înjurat și blestemat de țărani, cel puțin în gând, dacă n-au putut-o nici spune, nici scrie nicicând aproape o jumătate de veac – țăranii au devenit iarăși proprietari, dar nu cei care-au fost odinioară, ci copiii, nepoții celor oropsiți, amăgiți și obidiți, deportați și exterminați ori emigrați peste țări și mări.

... Părinții lui Dumitru Șandru, Catinca și Mitică, s-au strămutat de mult în cimitirul sărac și posac, între brazii înalți și foșnitori de la intrare în Sasca Mică de la crucile drumurilor, care se întretaie, spre apus, spre Cornu Luncii și spre deal, către Sasca Nouă.

Peste drum de cimitirul satului, într-o livadă străjuită de tei și salecâmi era cândva conacul lui Râpeanu, fostul administrator al boierului Gogu Zamfirescu. În acest conac, în anii ocupației sovietice și ai regimului comunist, inspirat și instalat de ocupanți, a fost între 1962-1989 sediul CAP-ului. Doamne! Câtă hărmălaie și vespăraie, nu atât de țărani, cât, mai ales de socotitori, natori, brigadieri, activiști etc. ce s-au aflat și s-au perindat pe-aici, până mai ieri!

Acum, fostul sediu al CAP-ului s-a gârbovit. S-a risipit. A îmbătrânit. Din fostul conac trecut ca printr-un potop năvălitor al vandalilor n-a mai rămas, într-o jalnică stare de provizorie folosință, decât odaia dinspre șosea, unde, vreme de 3-4 decenii în șir fusese biroul temutului „tovarăș” președinte al CAP-ului. Acum, aici s-a improvisat un ... bufet. Bătrânii și femeile, care

pleacă dimineața ori se întorc seara de la câmp. trag căruțele în șanțul dinspre cimitir și mai intră, când și când, la bufet, pentru o bere, vara, ori pentru țigări și chibrituri.

Satul e ca o casă veche. În el n-au mai rămas decât, mai ales, bătrânii și, într-un număr mai mare, gospodinele bătrâne, cele mai multe, dar și mai tinere, cele ale căror soți le-au plecat la lucru în Italia, Grecia, Spania, Israel ori, mai puțini, în țară, la diferite șantiere.

Pământul care s-a împărțit după 1989 copiilor, nepoților și urmașilor – dintre urmași unii s-au aflat în țară, iar alții peste hotare și s-au reîntors temporar din străinătate – își are și el stăpânii în cel puțin trei ipostaze diferite. În sat trăiesc aproximativ 35-40% dintre noii proprietari, însă, dintre aceștia, cei mai mulți sunt oameni în vârstă și neveste ale celor plecați la lucru. Alții, care au luat titluri de proprietate sunt orășeni, muncitori, medici, ingineri, profesori, ziașiți, militari, polițiști, paznici, gardieni publici, stabiliți în diferite localități din perioada industrializării forțate – numărul acestora variază la Sasca Mică între 30-35%. Din această a doua categorie de proprietari, unii își dau loturile în parte rudelor sau prietenilor, prin bună și vremelnică înțelegere, fiind, astfel, într-o dublă ipostază, la salariați ai statului și, totodată, de rentieri – care iau la sfârșitul anului agricol câțiva saci de grâu, de cartofi, o jumătate de porc etc.; alții, care sunt mai aproape se ambiționează să-l lucreze ei înșiși: vin în zilele libere, sâmbăta și în concedii, aume drămluite, ori cu scutiri medicale măsleuite și își aduc astfel aminte că „neam din neamul” lor au fost țărani și nu se sfiesc să o spună că și pe ei „îi cheamă pământul”. Sunt și orășeni care, fiind ieșiți la pensie, ori rămași șomeri, s-au reîntors în satul de baștină și au redevenit ... țărani. O a treia categorie sunt cei care, în baza titlului de proprietate și-au vândut pământul ori chiar îl lasă în paragină, necultivat, până i-o mai crește pretul și or găsi amatori care să le dea cât mai multe parale.

Toate aceste lucruri – cât și multe altele, ca, de pildă: că reforma agrară de după 1989 a fost un act de dreptate socială, dar și una de factură medievală, fiindcă nu se stopează fărâmițarea loturilor individuale, organizarea și înzestrarea tehnică e încă mult deficitară, pământul se lucrează încă, în cele mai multe cazuri, cu vitele și producția e foarte scăzută și scumpă; nu se fac investiții și împrumuturi avantajoase pe termen lung, nu sunt încă nici condiții, nici posibilități decisive de-a se trece la metode și mijloace agrotehnice intensive – Dumitru Șandru le știe și le discută uneori cu sătenii de azi, când revine la Sasca Mică în concediu sau numai pentru câteva zile, să se reîntâlnească cu Ticu, fratele său, care-i profesor de istorie la școala comunală din centru, de la Cornu Luncii, ori cu Floricica, sora care trăiește la Fălțiceni.

Dumitru Șandru revine la Sasca Mică mai ales vara și toamna să aprindă o lumânare, lângă crucea din piatră, care străjuiește la căpătâiul părinților săi. Catinca și Mitică. Se așează pe băncuța de lângă mormânt, le mulțumește în gând pentru tot ce-au făcut pentru dânsul, că l-au ajutat încalte să se ridice și să se salte din condiția în care s-au aflat și părinții, și moșii, și strămoșii săi, aceea de robi ai pământului. Și, uneori, se întâmplă să-l oprească vreunul din sătenii în vârstă și să-l întrebe, cât în glumă, cât în serios: „Ei ce crezi dumneata, domnișorule, oare cum om pute-o scoate noi la capăt cu beleaua asta de pământ, că toate s-au scumpit – și prăjina de arat și semănat, și semînțele, și motorina, și îngrășămintele ... și ... ai auzit, dumneata, cât costă o zi la coasă la Sasca Mică? ... Trei sute de mii de lei, cu mâncare, cu băutură în plus!... Și, din agricultorii ce-au fost odinioară, n-au mai rămas acum decât moșnegii, ca mine, și văduvele...”

... Și Dumitru Șandru tace, rămâne pe gânduri și în sinea lui își spune, ca și Mircea Eliade – în acel interviu celebru *L'Épreuve du Labyrinthe* (1990), consemnat de Claude-Henri Roquet – în care compara viața (în acest caz **istoria**) cu un labirint; și savantul conchidea: „**viața nu e făcută dintr-un singur labirint: încercarea se reînnoiește!**”⁴¹

Da! Trebuie luat totul de la capăt. O dată! Și-ncă o dată! Și iarăși! De câte ori e nevoie!

NOTE:

- ¹ Dumitru Șandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, București, Editura Academiei Române, 1975, 359 pagini.
- ² Idem, *Memoriu de activitate*, 18 septembrie 2004, Iași, p. 1.
- ³ Idem, *Reforma agrară din 1921....*, p. 5
- ⁴ *Ibidem*, p. 350-351
- ⁵ *Ibidem*, p. 351
- ⁶ *Ibidem*, p. 352-355
- ⁷ *Ibidem*, p. 356-357
- ⁸ Dumitru Șandru, *Creditul agricol în România, 1918-1944*, București, Editura Academiei Române, 1985, 179 pagini
- ⁹ *Ibidem*, p. 8-9
- ¹⁰ *Ibidem*, p. 21-23
- ¹¹ *Ibidem*, p. 10.
- ¹² *Ibidem*, p. 168-169
- ¹³ *Ibidem*, p. 170-172
- ¹⁴ Dumitru Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale*, Iași, Editura Academiei, 1980, 213 pagini
- ¹⁵ Idem, *Satul românesc între anii 1918-1944*, Iași, Editura "Cronica", 1996, 477 pagini
- ¹⁶ Idem, *Reforma agrară din 1945 în România*, București, Editura Academiei, 2000, 324 pagini
- ¹⁷ Idem, *Mișcări de populație în România (1940-1948)*, București, Editura Enciclopedică, 2003, 430 pagini
- ¹⁸ Idem, *Procesul optanților*, în vol. *Titulescu și strategia păcii*, Iași, Editura Junimea, 1982, p. 168-192
- ¹⁹ Idem, *Oferte americane de creditare a României între 1918 și 1927*, în vol. *Relații româno-americane în timpurile moderne*, Iași, Editura Universității "Al. I. Cuza", 1993, p. 211-230
- ²⁰ Idem, *Bucovina și Maramureșul în planurile iredentei ucrainene 1940-1947*, în vol. *Relațiile româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate*, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1991, p. 349-374
- ²¹ Idem, *Propaganda revizionistă a șvabilor și sârbilor din Banat (1930-1946)*, în vol. *Problema iugoslavă. Studii și marginalii*, Timișoara, Editura Meridian 21, Delta, 1998, p. 76-100
- ²² Idem, *Mișcări de populație la frontiera româno-iugoslavă (1941-1942)*, în *op. cit.*, p. 101-110
- ²³ Idem, *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică, 1945*, Sibiu, lucrare apărută sub egida Forumului Democrat German din România, 1994, p. 5-14
- ²⁴ Idem, *Regimul locuitorilor din nordul Transilvaniei*, în vol. *Sovietizarea nord-vestului Transilvaniei, 1944-1950*, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1996, p. 65-75
- ²⁵ Idem, *Instaurarea administrației comuniste în Moldova, în vol. 6 martie 1945. începuturile comunizării României*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 59-77
- ²⁶ Idem, *Deportarea țiganilor în Transnistria, 1942*, în vol. *Deportarea rromilor în Transnistria. De la Auschwitz la Bug. Rromii din România*, în "Studii și documente", Cluj, Editura Aven amentza, 2000, p. 52-62
- ²⁷ Idem, *Convenția româno-germană din 12 mai 1943 și recrutarea sașilor și șvabilor în armata Reich-ului*, în vol. *Istoria și teoria relațiilor internaționale. Studii*, Iași, Editura Cantes, 2000, p. 298-307
- ²⁸ Idem, *Reforma agrară din 1921....*, p. 358
- ²⁹ "Revue Roumaine d'Histoire", nr. 4/1978, p. 739
- ³⁰ Keith Hitchins, *România (1866-1947)*, ediția a II-a, traducere din limba engleză de George Potra și Delia Răzdolescu, București, Editura Humanitas, 1998, p. 559
- ³¹ *Ibidem*
- ³² Vezi volumul *România în obiectiv. Limbă și politică. Identitate și ideologie în transformare*, München, Editura Sudöstdutschen Kulturwerk, 1998 și Krista Zach, *Studiul agrar-istoric al lui Dumitru Șandru despre "Reforma agrară din 1945 în România și țărani germani"*, p. 213-226
- ³³ Dorin Dobrinescu, *Reforma agrară din 1945 în România, de Dumitru Șandru*, în "Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă", nr. 1/2002, p. 397-398
- ³⁴ Adrian Riza, *O cercetare istorică remarcabilă – Mișcări de populație în România (1940-1948) de Dumitru Șandru*, în "Timpul", nr. 39/24-30 septembrie 2003

-
- ³⁵ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor. *Istoria României*, București, Editura Enciclopedică. 1998, p. 484
- ³⁶ *Ibidem*, capitolul *Epoca contemporană*
- ³⁷ Ion Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX*, "Colecția cărților de referință", seria Istorii. București, Editura Paideea. 1999
- ³⁸ Ion Agrigoroaiei, *România interbelică*, vol. 1, Iași, Editura Universității "Al. I. Cuza", 2001, p. 45-246
- ³⁹ Dumitru Șandru, *Memoriu de activitate*. 18 septembrie 2004, p. 2-3
- ⁴⁰ *Ibidem*, p. 1-4
- ⁴¹ Mircea Eliade, *Încercarea labirintului*, Cluj-Napoca, Editura Dacia. 1990, p. 157.

SFÂNTUL VOIEVOD ȘTEFAN CEL MARE, OMAGIAT LA MOINEȘTI

Vasile Robciuc

Spre jumătatea desfătătorului cireșar 2004, când nenumărații pelerini români și străini, care merg să se închine la mormântul de la Sfânta Mănăstire Putna, devin nestematele de jar ce vor aprinde vâlvătaia credinței noastre ortodoxe, cât și un nou semn al puterii sfinte a ilustrului nostru voievod, la Moinești pictorului Ștefan Luchian, în Moldova de mijloc, s-a desfășurat programul activităților naționale „Ștefan cel Mare și Sfânt, creator de tradiție politică, spirituală și culturală”, ediția a II-a, în prezența unor invitați de marcă din Iași, Suceava și Bacău.

O serie de mesaje, trimise din țară și din străinătate (Catedra de Istorie a Universității București, Putna, Cernăuți, Chișinău, Tokyo), au avut menirea de a prefăta, fiecare în parte, serbarea de suflet din anul omagial, organizată aici de Societatea Cultural-Literară „Tristan Tzara”, în parteneriat cu Primăria, Parohia „Sf. Gheorghe” și Liceul „Spiru Haret” din localitate.

Manifestările au debutat la monumentul-simbol de la Moinești, unde a fost evidențiată semnificația zilei de 15 decembrie 1467, când vitejii moldoveni, conduși de Binecredinciosul Voievod Ștefan cel Mare, au obținut una dintre cele mai glorioase victorii împotriva Ungariei.

După depunerea de coroane, atât invitații, cât și reprezentanții vieții publice și culturale moineștene, primiți cu onoruri militare, în fața monumentului, au asistat la săvârșirea slujbei Te Deum-ului – pomenirea eroilor căzuți în lupta de la Baia de către un sobor de preoți și diaconi (locali și ieșeni), răspunsurile fiind date apoi, în Biserică, de grupul coral al elevilor basarabeni de la Liceul „Spiru Haret”. La finalul momentului religios, s-a invocat personalitatea faimosului domnitor, cu prilejul împlinirii a 5 veacuri de la trecerea sa la cele veșnice, ca unul dintre cei mai de vază strategii și ctitori pe care i-au avut provinciile românești, obligate, de vicisitudinile vremii, să trăiască în dezbinare, în timp ce luptele fratricide între facțiuni rivale nu făceau să beneficieze decât grupările boierești.

A urmat apoi Simpozionul Național consacrat epocii ștefaniene, vizând, îndeosebi, cancelaria domnească, realitățile fiscale, faptele de arme, ctitoriile domnitorului, cât și unele reflexii în istoria contemporană. Au prezentat comunicări în fața și cu participarea publicului. Daniel Danielescu (Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași), Silviu Văcaru (Institutul de Istorie A.D. Xenopol” – Iași); Mihai Lazăr (Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava); Jean Ciută, Eugen Șendrea și Cornel Galben (cercetători din Bacău) care, cu acest prilej, și-au făcut cunoscute cărțile apărute în 2004 și dedicate personalității lui Ștefan cel Mare și Sfânt.

Lucrările simpozionului au fost precedate de expoziția „Ștefan cel Mare în medalistică românească”, vernisată de binecunoscutul colecționar ieșean Lucian Solcan. Un grup de elevi de la Liceul „Spiru Haret”, moineșteni și basarabeni, au participat la concursul „Înapoi la istoria marilor noștri strămoși: Ștefan cel Mare și Sfânt”. În încheierea programului liceenii basarabeni din Moinești au susținut momentul muzical-coregrafic „Nestemate din coroana marelui Ștefan”, fiind îndrumați, cu multă însuflețire și înaltă profesionalitate, de reputatul actor și regizor băcăuan Stelian Preda (de la Teatrul Municipal „G. Bacovia”), al cărui recital a inclus lucrări ale poezilor bucovineni din Cernăuți, teatru istoric eminescian – închinat, lui Ștefan cel Mare – precum și celebrul monolog din piesa „Apus de soare” de Barbu-Ștefănescu Delavrancea.

Istoricii sus-amintiți au subliniat, de fiecare dată, dimensiunea pasională și europeană a voievodului Ștefan cel Mare, făcând numeroase trimiteri la actualitate, care îi privește pe vecini și întreaga Europă a veacului al XV-lea, unde cei 47 de ani, cât domnul de la Suceava s-a aflat pe tron, au constituit o dimensiune unică în istoria medievală a românilor și au prezentat o deosebită

stabilitate politică în această parte mereu agitată a Europei, pentru care multe dintre concepțiile și acțiunile domnitorului sunt într-adevăr emblematice, precum modelul concludent despre rostul culturii, al artelor pentru prestigiul și viitorul unui popor, exemplul urmat și de alți domnitori. inclusiv din «cealaltă Valahie».

Fiecare dintre vorbitori a accentuat ideea nobilă și mereu actuală, conform căreia România este „continuatoarea sintezelor ștefanienne”, iar marele Voievod, dincolo de prestigiul său, amplificat și deformat, uneori, de imaginația colectivă, trebuie văzut tot timpul „într-o istorie națională și într-o istorie europeană”. Ștefan cel Mare a rămas profund statornicit în credința ortodoxă și în spiritualitatea românilor, dar, în același timp, a avut relații cu toate țările importante vecine. Anul omagial 2004 ne îndeamnă, așadar, să păstrăm identitatea, credința, spiritualitatea românească, dar concomitent să fim deschiși spre cooperare cu alte națiuni. la ceasul intrării noastre într-un nou ansamblu de relații ierarhice europene.

Multă lume vorbește despre puterea de conducător a Voievodului, despre geniul său militar și diplomație. Lucruri adevărate, însă toate aceste virtuți ar fi însemnat prea puțin dacă Binecredinciosul Ștefan cel Mare n-ar fi fost „Omul lui Dumnezeu, ales de Dânsul, inspirat și condus numai de Dânsul” (N. Iorga), care, grație puterii sale de smerenie, din 1486 – când și-a reluat tronul „printr-o minune”, după ce fusese înfrânt într-o luptă de lângă Siret –, a ridicat majoritatea bisericilor și mănăstirilor din Moldova ca un semn al recunoștinței față de cel care îl izbăvise.

Istoria unui popor este importantă și prin responsabilitatea pe care o creează, peste timp, în contextul actual. Moștenirea politică și spirituală, pe care ilustrul înaintaș a lăsat-o românilor, ne face cu atât mai atenți astăzi, când alte provocări ale contemporaneității se află la orizontul epocii noastre.

A vorbi în timpul de față, cu detașarea intelectualului, despre acea epocă atât de zbuciumată, reprezintă, neîndoiește, un privilegiu – dar și o datorie de onoare față de trecut, când marele domn din Cetatea Sucevei schița – cu propriile mijloace – calea de mai târziu a structurării ideii noastre naționale.

În măsura în care vom ști să privim cu atenție spre trecut și să apărăm dreapta credința, printr-o netăgăduită smerenie creștină, viitorul va fi mai stabil și mai puternic. Cinstirea lui Ștefan cel Mare și Sfânt trebuie să constituie esența existenței noastre actuale, prin actul indispensabil al „rememorării”. Cine nu va uita, este mai aproape de adevărul identității sale și va putea simți din abundență cum minunile lui Dumnezeu lucrează în modul nostru de viață. zi de zi.

Studii de istorie antică - Omagiu profesorului Ioan Glodariu, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei - Bibliotheca Musei Napocensis - XX, Cluj-Napoca, 2001, 484 pagini

Două prestigioasele instituții academice: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei și Facultatea de Istorie și Filosofie au editat o culegere de studii dedicată omagierii profesorului Ioan Glodariu, la împlinirea vârstei de 60 de ani. Personalitatea celui sărbătorit, binecunoscută specialiștilor din țară și străinătate, nu mai necesită o prezentare detaliată. Autor sau cuautor a peste zece cărți și a unui număr impresionant de studii, articole, rapoarte de săpături arheologice etc., profesorul clujean s-a impus definitiv ca o personalitate de primă mărime în peisajul istoriografic românesc.

În același timp, printr-o activitate organizatorică intensă în sfera cercetării arheologice, ca și în cea a vieții academice, cel omagiat și în acest domeniu, s-a distins în mod deosebit. În acest sens, nu putem omite faptul că profesorul Glodariu, în mai multe misiuni oficiale, s-a implicat cu competență și înțelegere în viața Catedrei de Istorie de la universitatea suceveană.

Prieteni, colegii și unii dintre foști studenți și-au reunit eforturile în realizarea acestui volum omagial conținând 38 de studii, însumând peste 480 de pagini, cu o tematică, în general, asemănătoare sferei de preocupări științifice a celui sărbătorit. Cum este și firesc precumpănesc contribuțiile cercetătorilor transilvăneni, dar nu lipsesc nici cele provenite din Moldova, atât de la est, cât și de la vest de Prut sau cele de la sud de Carpați. Astfel, volumul cuprinde studii privind tot spațiul românesc.

Nu este aici cadrul să analizăm, în parte, fiecare din cele 38 de studii, cu valențele și calitățile lor. Predomină, în general, studiile de arheologie cu o diversitate mare de preocupări, dar sunt și contribuții ale cercetărilor interdisciplinare. Toate cele de mai sus determină ca volumul aici prezentat să-și etaleze valențe apreciabile. Nu trebuie să trecem cu vederea prezentarea grafică a cărții (realizată într-o bună tipografie din Deva), ceea ce îi conferă o tinută distinsă, comparabilă cu multe tipărituri europene a căror calitate o apreciem și spre care tindem.

Mircea Ignat

Viorica Crișan, Dacii din estul Transilvaniei, Ed. "Carpații Răsăriteni", Sfântu Gheorghe, 2000 (224 pagini text + 9 pagini de tabele + 126 de planșe)

Apariția editorială pe care doresc să o semnalez aparține unei tinere cercetătoare care a studiat profund cultura dacică din estul Transilvaniei, din secolele III a. Chr. până în sec. I p. Chr. De la început subliniez două calități deosebite ale cărții: prima, rigoarea științifică, a doua, ținuta grafică de excepție.

Cu un plan bine structurat, în demersul autoarei se analizează, în primul rând, cadrul geografic în care își plasează cercetarea, capitol urmat de un istoric al cercetărilor, unde se regăsesc menționate contribuțiile tuturor arheologilor care au vizat această zonă.

Repertoriul descoperirilor dacice, cel de-al treilea capitol, extins pe 65 de pagini, reprezintă partea cea mai solidă a cărții. Aici, cu acribie și cu o riguroasă sistematizare, sunt prezentate și caracterizate diverse descoperiri dacice din 168 de localități moderne. Pornind de la acest repertoriu sunt analizate așezările deschise sau fortificate, cetățile, ca apoi investigarea să aibă în vedere categoriile de vestigii materiale (ceramică, unelte, piese de podoaba etc.), care definesc civilizația dacică a vremii. În fine, considerațiile finale sunt menite să ne familiarizeze cu specificul zonei cercetate și rolul ei de liant între diferite spații ale Daciei preromane. Este prima lucrare din literatura de specialitate care relevă, într-o manieră convingătoare, realitățile lumii dacice din estul Transilvaniei, în secolele mai sus specificate.

Mulțimea și varietatea descoperirilor arheologice impresionează și acest fapt dă o altă dimensiune zonei cercetate pe care o consideram, până la lecturarea cărții de față, ca fiind periferică: impresionantele vestigii din Munții Șureanu eclipsând celelalte teritorii transilvănene. Recentele cercetări arheologice din Țara Bârsei ca și cele relevate de Viorica Crișan schimbă, cel puțin pentru semnatarul acestor rânduri, imaginea despre țara dacilor, pe care trebuie să o vedem acum mult mai variată și mult mai bogată.

În acest sens, vestigiile dacice plasate pe cealaltă parte a Carpaților, la răsărit, în Moldova, par a se împleti armonios cu cele din estul Transilvaniei. "Provocarea", în sensul bun al cuvântului, lansată de Viorica Crișan ar impune o astfel de sinteză și pentru spațiul submontan moldav. Cele trei zone mai sus precizate, din care una beneficiază deja de o temeinică sinteză, ar da o altă dimensiune Daciei răsăritene.

În fine, în această succintă semnalare, nu pot omite cea de a doua calitate remarcabilă a cărții. O prezentare grafică de excepție are darul să evidențieze un text științific reguros redactat. Avem dovada, nu numai a calității de cercetător științific al autoarei, ci și acel talent, mai rar întâlnit la arheologi, de realizator al desenelor cărții, cu nimic inferioare celor care apar în publicațiile vest-europene.

Felicitănd autoarea pentru demersul său istoriografic, suntem bucuroși să remarcăm și activitatea de cercetare și de editare pe care o desfășoară Muzeul Carpaților Răsăriteni din Sfântu Gheorghe, una dintre realizări fiind chiar lucrarea mai sus semnalată.

Mircea Ignat

Vasile Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad - Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea)*, volum îngrijit de Eugenia Popușoi, Ed. Arc 2000, București, 2004 (245 pagini text + 433 pagini de ilustrații)

Toți arheologii care se preocupă de studierea primelor secole ale erei creștine recunosc importanța majoră a descoperirilor de la Bârlad-Valea Seacă. Aici, între anii 1960 și 1986, s-au desfășurat, cu unele întreruperi, săpături arheologice care au relevat două situri: o așezare (cu 45 de locuințe, la care se adaugă anexe, cuptoare, gropi etc.) și o necropolă, contemporană cu așezarea (cu 547 de morminte). Un imens tezaur informațional ! Despre aceste investigații, de-a lungul anilor, autorul cercetării, arheologul și muzeograful Vasile Palade, a publicat 22 de studii și rapoarte de săpături, având ca țintă finală realizarea unei ample monografii. Soarta a decis însă cu totul altceva ! În 1993, harnicul cercetător ne-a părăsit fără să-și împlinească dorința. Se pare că toată această zestre științifică de excepțională însemnătate să fie pierdută pentru totdeauna.

Dar n-a fost să fie așa ! Iată că de la Bârlad, în mod surprinzător, ne-a parvenit un masiv volum de peste 700 de pagini în care descoperirile de Valea Seacă ne sunt comunicate. Colegele (în principal, Eugenia Popușoi, dar și Nicoleta Arnăut, în calitate de director a Muzeului "Vasile Pârvan" din Bârlad) au reușit un fapt uimitor și deocamdată unic în literatura arheologică românească. Printr-o muncă stăruitoare și printr-un devotament admirabil manifestat pentru amplele investigații întreprinse de fostul lor coleg, au reușit publicarea materialelor și observațiilor reșite din săpăturile de la Valea Seacă.

Parcurgând arhiva de șantier, schițele unor capitole ce urmau să fie inserate în proiectata monografie, notițe uneori sumare sau incomplete, editoarea acestei lucrări, fără să modifice textele sau concepțiile exprimate de V. Palade în lucrările deja publicate, a izbândit să asambleze și să structureze într-o succesiune logică textul unei monografii arheologice asupra celor două situri de la Bârlad - Valea Seacă. Nu putem decât să ne exprimăm o sinceră admirație, cunoscând că alte situri de aceeași importanță științifică au rămas, din nefericire, într-o uitare totală odată cu dispariția cercetătorilor acestora.

Cartea pe care o prezentăm cuprinde 194 de pagini de text și 690 pagini cu figuri. La acestea se adaugă o prefață semnată de cercetătorul ieșean Ion Ioniță care a avizat științific

această editare. Un portret al omului, arheologului și muzeografului Vasile Palade este semnat de prof. univ. Dan Gh. Teodor. În fine, o postfață explicită, scrisă cu modestie, explică metoda utilizată de editarea acestei valoroase lucrări; toate aceste texte fiind traduse în limbile engleză și franceză.

Masiva monografie cuprinde șapte capitole în care sunt analizate descoperirile din așezare, unde s-au găsit între altele și 32 de ateliere de lucrat piepteni de os (cea mai mare descoperire de acest gen din toată aria culturii Sântana de Mureș-Cerneahov). De asemenea, prezentarea celor 547 de morminte (295 de incinerare și 252 de înhumare), cu un bogat și variat inventar funerar (din nou, una dintre cele mai mari necropole de acest gen din spațiul românesc), constituie un alt capitol esențial al monografiei. Având în vedere numai dimensiunile mai sus specificate ne putem lesne imagina importanța cercetărilor întreprinse de V. Palade. Capitolele dedicate studierii diferitelor aspecte: ocupații, manifestări magico-religioase ca și asupra variatelor tipuri de obiecte se bazează deci pe un voluminos material arheologic, ceea ce va permite cercetătorilor să formuleze viitoare concluzii pertinente.

Cred că mă alătur tuturor arheologilor care apreciază această admirabilă restituire a muncii de o viață a fostului nostru coleg. În același timp, nu putem omite nici efortul, nici abnegația și fidelitatea celor de la Bârlad care au realizat masivul volum și care au reușit chiar să sensibilizeze Ambasada U.S.A. de la București care a finanțat această apariție editorială de excepție.

Mircea Ignat

“Revista română de istorie a cărții”, București, Anul I, Numărul 1, 2004, 144 p.

La sfârșitul anului trecut, în condiții grafice excelente, cu un sumar variat și deosebit de interesant, și-a făcut apariția o nouă revistă anuală, ce se dorește a fi continuatoarea mai vechilor Studii și Cercetări de bibliologie. „Revista română de istorie a cărții”, sub egida celor trei importante instituții de cultură bucureștene: Biblioteca Academiei Române, Biblioteca Centrală Universitară și Biblioteca Națională a României.

Dorința inițiatorilor, enunțată în semnalul revistei, a fost ca în anul 2008, când se vor împlini 500 de ani de la apariția primei tipărituri românești, să existe o revistă de profil.

Cuvântul înainte este semnat de acad. Gabriel Ștrempel, care, în numele Colegiului de redacție (din care mai fac parte: dr. Doru Bădără, prof. univ. dr. Mircea Angheliescu și prof. univ. dr. Mihai Mitu), apreciind sumarul revistei, îi urează viață lungă. „mai lungă decât au avut seriile precedente”.

Acest prim număr al revistei, editat cu sprijinul Ministerului Educației și Cercetării, este structurat, în principal, pe câteva secțiuni mari (carte vechi românească, carte vechi străină, carte manuscrisă și carte contemporană), care-și fac intrarea printr-o ilustrație potrivită și un citat adecvat, precum și două rubrici mai mici: *Biblii* și *Agenda*.

Prima secțiune, cea mai consistentă, **Pentru o hermeneutică a slujitorilor cărții în spațiul românesc: autori, editori, tipografi**, debutează cu demersurile, nu ușoare, ale lui Florian Dudaș, în **Identificarea unei traduceri din opera lui Samuil Micu**, (pp. 5-15). Este vorba de *Cuvântare despre posturile Bisericii grecești a Răsăritului*, carte tipărită la Buda, în anul 1828, prin grija lui Samuil Vulcan. În articolul **Confecționarea caracterelor tipografice în Țările Române la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea**, (pp. 16-19), Doru Bădără demonstrează, cu multe citate din surse diverse „... că tipografiile române erau capabili să asigure un ciclu complet de confecționare – pe traseul patriță (poanson) – matriță – litera turnată – pentru caracterele tipografice pe care le foloseau” (p.16). În continuare, Gabriela Mircea și Ioan Mircea aduc în discuție un material arhivistic inedit în contribuția **Din „rațiunile” tipografiei blăjene: o listă de „percepțiuni” bănești întocmită în anul 1782**, (pp. 20-28). Rând pe rând, se comentează proveniența încasărilor bănești ale tipografiei. În Anexă, avem o listă cu cărțile vândute direct din tipografie de către prefect, în anul 1782. Doina

Dreghiciu și Gabriela Mircea ne rețin atenția cu **Particularități edite și inedite ale unor exemplare ale Molitvenicului de Bălgrad din 1689**, (pp.28-38). Având la dispoziție fonduri generoase de carte veche, deci și posibilitatea de a întâlni și a compara mai multe exemplare dintr-un titlu, autoarele, cu multă experiență în studiul cărții vechi, aduc în prim plan problema spinoasă a edițiilor și tirajelor, cu referire strictă la această carte bălgrădeană. Desigur, cu gândul la marele eveniment al comemorării voievodului moldav, Alexandru Ligor ne prezintă **Cărți vechi datorate clericilor ortodocși români privitoare la Ștefan cel Mare și Sfânt**, (pp. 38-43). Sunt evocate numele unor cunoscuți caligrafi și miniaturisti, cronicari și ierarhi cărturari, de la cunoscutul Nicodim la Samuil Micu Klein și Iacob Stamati, nume care ne-au lăsat pagini originale, importante, privitoare la același domnitor". Această primă secțiune se încheie cu articolul prof. Mircea Anghelescu, **Un scriitor din epoca Unirii: Vasile Boerescu**, (pp. 43-50). Ni se supune atenției un text nesemnat, un itinerar de călătorie în județele din sudul țării, publicat în ziarul **Naționalul**, în cursul anului 1859. Având în vedere particularitățile textului, colaboratorii ziarului și preocupările lor, autorul este identificat în persoana lui Vasile Boerescu, de altfel și redactorul numitului ziar.

Următoarea secțiune cuprinde rezultate ale cercetărilor în domeniul cărții străine, **Cartea străină în colecții românești**. Prof. Mihai Mitu scrie **Din nou despre incunabulul cracovian de la Brașov** (pp. 52-62). Aflăm date importante despre activitatea primei tipografii cu caractere chirilice de la Cracovia, despre contribuțiile românești privind această tipografie și unicul exemplar, produs al acestei tipografii, un *Triod înflorat*, din anul 1491, păstrat astăzi la Muzeul Culturii Românești din Șcheii Brașovului. Ne-au mai atras atenția comentariile de la sfârșit cu privire la: Presupusa „comandă moldovenească” de cărți, adresată acestei tipografii: Manuscrisele moldovenești ca model pentru tipăriturile de la Cracovia: Considerații asupra unor particularități ale exemplarului brașovean. Elena Maria Schatz, ea însăși autoarea unui apreciat catalog de incunabule, ne prezintă **Date noi referitoare la Catalogul Colectiv al incunabilelor din România**, (pp: 63-70). Pentru început, ne face un util istoric al cercetării incunabilelor în Europa, apoi se oprește asupra stadiului în care se află Catalogul colectiv al incunabilelor din România. Spre sfârșit, ne semnalează, pentru prima dată, 10 incunabule din diverse colecții din țară. Impresionează aprecieri de felul: „unicul exemplar din această lucrare, existent într-o colecție din România”, „acesta este unicul exemplar...”, „este singura lucrare a acestui autor existentă într-o colecție din România”.

Secțiunea de manuscrise, **Cartea manuscrisă și „vecinătățile cărții”** (scrisori, jurnale, foi volante), se deschide cu articolul semnat de Olimpia Mitric, **Manuscrise românești în colecții botoșănene (secolele XVII-XX) – prezentare generală** (pp.72-77), care ne prezintă, multe în premieră, manuscrisele păstrate la Filiala Botoșani a Direcției Județene a Arhivelor Naționale. Mănăstirea Vorona (pe lângă care se găsește Depozitul centralizat de carte veche al județului) și Muzeul Județean de Istorie. În **Practici judiciare de la început de secol XIX în Țara Românească – în jurul unei Hotărâri a Înalțului Divan din 5 iulie 1833** (pp. 77-83), Dana Silvia Țiliacă ne face cunoscut conținutul unui document, mai exact, o copie legalizată, din anul 1833, păstrat în colecțiile Bibliotecii Naționale a României, un litigiu între doamna Ephrosini Șuțu, văduva domnitorului Alexandru Șuțu, și vornicul Filip Lenș, cu multe divagații genealogice. Semnificațiile multiple ale corespondenței Louis Gillet - Marta Bibescu ne sunt dezvăluite de către Mariana Jaklovsky în **Scrisorile lui Louis Gilet către Marta Bibescu - un „jurnal psihologic”** – (pp. 84-87). Scrisorile provin din fondurile Bibliotecii Naționale a României. Altă corespondență inedită, cea dintre bucovineanul S. Fl. Marian și Ioan Bianu, ne este prezentată de Cristina Bădără în **Correspondența Simion Florea Marian - Ioan Bianu aflată în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din București**, (pp.88-113). Sunt 24 de scrisori expediate din Suceava, în perioada 1887-1905, lui Ioan Bianu. Dată fiind importanța subiectelor abordate, în Anexă, ne sun transcrise toate aceste scrisori.

Secțiunea ultimă, **Pentru o istorie contemporană a cărții românești**, cuprinde un singur titlu, **Fonduri secrete în Biblioteca George Barițiu din Brașov (1945-1989)** (pp. 115-124), deosebit de incitant, despre formele de epurare a cărților din biblioteci, semnat de Daniel

Nazare. Propunerea din final, merită toată atenția: „O bibliotecă a cărților interzise în perioada comunistă ar fi utilă și în România, chiar dacă nu vom ști prea curând câte cărți au fost epurate cu adevărat”.

La rubrica **Biblion** (pp.125-131), sunt recenzate trei volume de către Olimpia Mitric (2) și Lucian Popa (1), iar Doru Bădără semnalează trei cursuri de istoria cărții și tiparului apărute în tot atâtea centre universitare: Timișoara, Sibiu și Brașov.

Agenda (pp. 132-134), ne face cunoscute programele a două importante expoziții de carte veche și valori bibliofile organizate de Muzeul Național Cotroceni. Sperăm ca în viitor, această rubrică să cuprindă informații de la nivelul întregii țări.

Ultimele pagini (135-144), sunt rezervate rezumatelor tuturor lucrărilor în limbi de circulație internațională.

Numeroasele reproduceri color întregesc imaginea acestui prim număr al revistei de o înaltă ținută științifică, căreia, la rândul nostru, îi dorim viață lungă.

Olimpia Mitric

Gheorghe Giurcă, *Istoria învățământului din Suceava*, Tipografia S.C. ROF S.A., Suceava, 2004, 412 p.

Cine s-a gândit și a reușit să devină profesor – un Om cu har pedagogic, sensibil, erudit, rămas toată viața în lumea cărților și a studiului, visând permanent să rămână ascultat și admirat, curat la suflet și deschis la noutăți ca un copil, fără să se lase ispitit de afaceri și de demonul devastator al îmbogățirii – are în față două posibilități de a se împlini: prin *cuvântul rostit zilnic*, care să încolțească și să rodească peste ani înzecit și însutit, în profesia celui care îl ascultă, în bancă: „opera” aceasta, nescrisă, transmisă zi de zi, ceas de ceas, fără să poată fi adunată și consemnată în arhive, decât doar în acele suave și firave note din catalog, rămâne aidoma unei comori nevăzute, tainice, greu de analizat și de evaluat, fiindcă e ca lumina cerului și ca ploaia, care acționează încet, clipă de clipă, cu modestie și acribie asupra gliei și bobului, care urmează să crească și să rodească el însuși mâine, târziu, după multă vreme. Dar, uneori, alături de cuvântul rostit, același inginer al sufletelor mai are și *o a doua cale de împlinire* – care ține de *un alt har, mult mai rar – acela al scrisului, al slovei*. În acest caz, profesorul depășește, prin munca sa, hotarele unei singure vieți; el se logodește cu veșnicia, fiindcă *slova* rămâne, este mereu căutată, cercetată, analizată și evaluată, completată sau contestată, corectată sau continuată de mai multe generații. De aceea, un profesor care și scrie are posibilitatea să se adreseze nu numai propriilor săi elevi, ci unor categorii foarte diverse de oameni, știutori de carte, însetați de cunoaștere, de adevăr.

Cu aceste gânduri, am luat în aceste zile în mână și, zorit, am frunzărit noua carte, pe care o citisem în manuscris, *Istoria învățământului din Suceava*, semnată de profesorul Gh. Giurcă. Ea se adaugă altor cărți ale domniei sale, cum sunt monografiile *File din istoria Școlii Normale „Mihai Eminescu” din Suceava, 1949-1994* (Editura Licurici, Suceava, 1994), *George Tofan – o viață închinată școlii* (Editura „Țara Fagilor”, Suceava, 1995, 204 p.) și *Împotriva lui Cronos* (Editura „Țara Fagilor”, Suceava, 2000, 280 p.).

Rod al unor migăloase și serioase căutări și cercetări de mai multe decenii, prin arhive și biblioteci – vom menționa cele mai importante fonduri documentare investigată: Arhivele Naționale, fondul Inspectoratului General Administrativ, fondurile Inspectoratelor Școlare ale regiunii și județului Suceava, ale primăriilor Burdujeni, Ițcani, Suceava etc. – lucrarea este, credem, „cea dintâi istorie cvasiexhaustivă a apariției, evoluției și stării actuale a rețelei de învățământ din actuala capitală a județului.

După ce, în partea introductivă, autorul ne oferă lista abrevierilor, ce le vom întâlni, abundente, de-a lungul textului, el își motivează mobilurile travaliului său, relevând, bunăoară, că Suceava nu a fost o urbe ca oricare alta, ci, timp de aproape două secole, aici a fost capitala

Moldovei. în perioada ei de maximă înflorire” apoi. „în condițiile în care în Bucovina s-au așezat atât de multe seminții străine. schimbându-i radical structura etnică a populației. Suceava, situată în partea sudică a provinciei, a rămas orașul cel mai curat românesc. ca și zona înconjurătoare”. fapt ce a conferit urbei sucevene un anumit loc și rol capital în apărarea și afirmarea ființei naționale a românilor din această zonă, care astăzi se află ruptă în două de vicisitudinile celui de-al doilea război mondial; în continuare, autorul fixează și motivează cronologia de la care pornește și unde se oprește temporar cu analiza și evaluarea istoricului acestui cadru instituțional – 1401-1403, când, la Suceava ia ființă Academia Domnească. în vremea mitropolitului Iosif. Grigore Țamblac și Moise filosoful. ca limită de plecare și, pe de altă parte. anii 2003. când. la Suceava se mută într-un local propriu, din mediul rural. în incinta Mănăstirii „Sf. Ioan cel Nou” de la Suceava. Seminarul Teologic „Mitropolitul Dosoftei” și, în anul 2004 se lansează ideea înființării unui muzeu al învățământului din Suceava.

Între cele două limite, autorul are grijă să scotocească atent și răbdător fiecare informație. mărturie, relatare despre tot ce-a fost, cum și cât a durat și ce s-a schimbat și adăugat pe parcursul anilor. În prima parte, pe parcursul a circa o sută de pagini, autorul ne poartă spre un larg evantai de considerații necesare, preliminar, prezentându-ne. atât cât socoate de trebuință. Biserica și Școala, ca instituții centrale, vitale în afirmarea și dezvoltarea spiritualității și vitalității românilor, contribuția Societății „Școala Română la dezvoltarea învățământului sucevean, literatura didactică de-a lungul vremurilor, publicațiile școlare. diverse forme de perfecționare. ca. de pildă. cercurile culturale, cercurile pedagogice, Casa Corpului Didactic, Universitatea „Ștefan cel Mare”, instituțiile de îndrumare și control. cantinele școlare și evoluția. dezvoltarea și multiplicarea spațiului de școlarizare.

În cea de-a doua parte a lucrării, autorul face o analiză și evaluare. pe sectoare școlare. cronologic și tematic. privind învățământul preșcolar, primar, secundar (liceal, profesional. tehnic și de specialitate). purtându-ne în universul extrem de larg și divers al școlilor ce au ființat la Suceava. odinioară sau până astăzi, pentru ca apoi să ne introducă în lumea învățământului superior. de stat, a învățământului particular sau în cel al minorităților naționale – armeană. ebraică, ucraineană, germană. polonă, rusă, rromanică.

Lucrarea este însoțită și de date statistice. fotografii cu valoare de document. un impresionant aparat critic. o vastă bibliografie și un Indice de nume. fapt ce conferă lucrării toate calitățile unei opere științifice cu elementele necesare documentării. verificării și utilizării corecte a ei.

Autorul face dovada priceperii, iscusinței și competenței de-a investiga un uriaș material faptic. de a-l selecta și ordona logic și cronologic, de-a îmbina detaliul cu esențialul. de-a împarte și desparte faptele în utile și inutile, viagerie și efemere, generale și particulare. așa fel. încât să rezulte o imagine complexă, cvasicompletă. cu nuanțele și fațetele unui uriaș caleidoscop în care să se găsească și oglindească tot ceea ce a avut și are mai de preț în acest domeniu. Lucrarea iese de sub tipar tocmai în ajunul unei scumpe și emoționante aniversări – cinci veacuri de la trecerea în eternitate a celui mai slăvit dintre domnii Mușatini ce s-au aflat vreodată pe tronul Moldovei. Ștefan cel Mare și Sfânt.

Semnalăm, așadar, cititorului și specialistului că ne aflăm în fața unei realizări temeinice, durabile, scrisă cu talent, cu profesionalism, cu multă înclinație și vibrație. cum n-o putea face decât un iubitor și slujitor de seamă al școlii sucevene, ca o încununare a unei cariere didactice de patru decenii.

Mihai Iacobescu

Arhiepiscop Teodosie Petrescu, Adrian Rădulescu, *Mitropolia Tomisului, tradiție și actualitate*, Constanța, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, 2004, 189 p. + 9 planșe

Dobrogea, cu vestigiile sale milenare dar și cu întreaga paletă de personalități, instituții și evenimente marcante, ocupă un loc distinct în patrimoniul istorico-cultural și spiritual al națiunii române. Este un spațiu în care s-au intersectat și au zămislit diverse civilizații, un teritoriu în care oamenii au viețuit, au luptat, au creat și continuă să creeze valori perene.

În rândul instituțiilor cu un rol deosebit în dezvoltarea comunității locale, în special, și a spiritualității românești, în general, se remarcă Biserica Ortodoxă. Înalț Prea Sfinția Sa, prof. univ. dr. Teodosie Petrescu, Arhiepiscop al Tomisului, în colaborare cu regretatul prof. univ. dr. Adrian Rădulescu, întemeindu-se pe doleanțele dobrogenilor referitoare la re/înființarea Mitropoliei Tomisului, au elaborat un studiu științific privind evoluția instituțională a creștinismului ortodox în această parte a țării.

IPS Teodosie, Arhiepiscop al Tomisului și Decan al Facultății de Teologie Ortodoxă din Constanța, este bucovinean, născut în localitatea Dorna Arini. Absolvent al Facultății de Teologie din București și beneficiar al unei burse de studii la Universitatea din Birmingham (Anglia), a devenit doctor în teologie în anul 1999, ocupând un loc de cinste printre slujitorii Bisericii Ortodoxe Române.

Prof. univ. dr. Adrian Rădulescu (1932-2000), fost director al Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța și fost Rector al Universității „Ovidius”, a bătut în lung și în lat Dobrogea în periegeze și pe șantiere arheologice, punând în lumină vestigiile acestui spațiu istoric.

Studiul intitulat *Mitropolia Tomisului, tradiție și actualitate* este al patrulea volum din Colecția *Dobrogea creștină*, fiind structurat pe șase capitole, *Argument*, *Anexă*, *Bibliografie generală* și un rezumat extins în limba engleză. Cartea se dorește a fi o sumă de argumente istorice menite să susțină ideea „definitivării statutului eparhiei tomitane” (p. 6).

În primul capitol, *Apostolicitatea creștinismului românesc*, autorii prezintă un șir de informații oferite de scriitorii antici și medievali privind propovăduirea Evangheliei lui Hristos de către Sfinții Apostoli Andrei și Filip. Întru susținerea acestor informații vin tradițiile și obiceiurile folclorice care s-au păstrat în conștiința și spiritualitatea românească.

Capitolul al II-lea aduce numeroase dovezi referitoare la faptul că *Scythia Minor* – un pământ sfințit de jertfa martirilor. Așa cum afirma Mircea Eliade, „cauzele triumfului final al propagandei creștine pot fi sintetizate, în primul rând, în credința de nezduncinat și forța morală a creștinilor în fața torturii și a morții”. Dobrogea este un teritoriu în care creștinismul s-a afirmat de timpuriu, într-o perioadă în care autoritățile romane luau măsurile cele mai drastice împotriva persoanelor care urmau calea lui Hristos. Din acest motiv, diverse texte religioase din estul sau vestul Europei pomenesc numeroase nume de martiri originari sau care și-au găsit tragicul sfârșit în *Scythia Minor*. Datele respective sunt confirmate în multe cazuri de rezultatele săpăturilor arheologice realizate în ultima jumătate de secol.

Următorul capitol se ocupă de *Ierarhi și organizare ecleziastică în Scythia Minor secolele VI-XIV*. Autorii menționează că prima mărturie documentară privind existența unui episcop (episcopul *Evangelicus*) în cetatea Tomis datează de pe la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea. Spre deosebire de alți istorici ai bisericii, care consideră că Tomisul a devenit scaun mitropolitan în anii 518 sau 520, cercetătorii constănțeni aduc argumente în favoarea statutului de autocefalie pentru eparhia Scythiei Minor începând cu secolul al IV-lea. Chiar dacă, din cauza năvălirii popoarelor migratoare, ierarhii tomitani au fost obligați să se refugieze în „locuri tănuite”, instituția mitropolitană a continuat să existe, dovada fiind și descoperirea sigiliilor de plumb a mitropoliților *Anicet* și *Vasile*, din secolele X-XI. Ulterior, în secolele XII-XIII, titularul Scaunului mitropolitan și arhiepiscopal al Tomisului a fost transferat în Scaunul vlădicesc al Țării Românești, conchid autorii.

Capitolul al IV-lea pune în lumină *Bazilici și monumente creștine în contextul etnogenezei românești – sec. III-VII – în Dobrogea*. Stăpânirea romană asupra spațiului dobrogean, care începe în anii 29-28 î. Hr. și continuă până la sfârșitul veacului al VII-lea d. Hr., a creat un cadru favorabil pentru afirmarea și proliferarea creștinismului nu numai în Moesia Inferior, ci și în teritoriile situate la nord-est și vest de această provincie. Cele 35 de bazilici cercetate până astăzi mărturisesc existența unor comunități locale creștine și prezența unei vieți bisericești organizate încă din secolul al IV-lea d. Hr. Dovezi incontestabile privind îmbrățișarea noii religii sunt izvoarele epigrafice (în greacă sau latină), sculpturile și monumentele arhitectonice anepigrafice, numeroasele obiecte de cult și podoabele confecționate din diverse metale.

Continuitatea elementului creștin. Asimilarea popoarelor migratoare prin creștinare constituie tema centrală a altui capitol. Pătrunderea în Dobrogea a triburilor migratoare, atrase de bogăția și fastul Imperiului Bizantin, a fost însoțită de distrugerea multor așezări urbane, determinând dezorganizarea economiei, administrației și ordinii ecleziastice. Invazia avaro-slavă a condus la un relativ regres în evoluția creștinismului, structurile oficiale suferind puternic în exercitarea atribuțiilor în sferile lor de competență. Chiar dacă datele referitoare la o viață ecleziastică organizată în secolele VI-VIII sunt, practic, inexistente, mențiunea unuia dintre cataloagele scaunelor episcopale cu arhiepiscopiile autocefale, întocmit în anul 882-883, privind Eparhia Tomisului dovedește perpetuarea instituției episcopale după secolul al VI-lea. De la mijlocul secolului al XIII-lea și până la mijlocul veacului următor Dobrogea s-a aflat sub coordonarea spirituală a mitropolitului de Vicina. În timpul stăpânirii otomane, în acest teritoriu și-au exercitat autoritatea mitropolii Proilaviei (cu reședința în orașul Brăila), Dristrei (vechiul Durostorum) și, ulterior, Tulcei. „Deși încadrați sistemului administrativ otoman, românii din Dobrogea își vor păstra nealterat, susțin autorii, caracterul național, limba, obiceiurile și, nu în ultimul rând, religia creștină, ceea ce a reprezentat filonul cel mai important manifestat prin practicarea neîntreruptă a credinței propovăduite de însuși Sfântul Apostol Andrei”.

Capitolul de încheiere analizează procesul legat de *Reintegrarea Dobrogei în cadrul statal românesc. Reorganizarea ecleziastică în perioada modernă și contemporană*. După preluarea oficială a teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră de către autoritățile române, parohiile ortodoxe din județele Tulcea și Constanța au fost incluse în componența Eparhiei Dunării de Jos. Au fost luate măsuri în vederea așezării pe temelii solide a bisericii ortodoxe: au fost reparate și construite biserici, a sporit numărul de clerici, parohiile au fost împărțite pe categorii, au fost introduse foi matricole și de inspecție etc. Primul război mondial a afectat în cel mai grav mod evoluția Dobrogei, însă nu a întrerupt activitățile religioase și nu a desființat instituțiile tradiționale.

Reîntregirea națională a avut implicații pozitive și asupra dezvoltării vieții spirituale. În anul 1923, Patriarhia Română a dispus reînființarea Episcopiei Tomisului, cu jurisdicție canonică și administrativă asupra județelor Constanța, Ialomița, Durostor și Caliacra. În această perioadă, eparhia a cunoscut o adevărată înflorire în plan cultural și spiritual. Însă declanșarea celui de-al Doilea război mondial și, apoi, instaurarea comunismului în România au avut repercusiuni extrem de nefaste pentru evoluția ecleziastică. Sub aspect administrativ, în 1950, Episcopia Tomisului a fost înglobată Episcopiei Galaților, revenindu-se la denumirea de Episcopia Dunării de Jos, cu sediul la Galați. Doar căderea regimului comunist a permis reactivarea Arhiepiscopiei Tomisului, în martie 1990. În prezent, enoriașii dobrogeni și liderii lor spirituali militează pentru ridicarea eparhiei la rangul de mitropolie.

În *Anexă* sunt incluse extrase din protocolul verbal al ședinței Grupului de Inițiativă pentru Reactivarea Mitropoliei Tomisului, din 10 septembrie 2003. Acest grup „își propune să demonstreze științific și să militeze pe căile puse la dispoziție de mass-media pentru a convinge Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române de legitimitatea dorinței dobrogenilor ortodocși”. Reținem din numeroasele luări de poziție cuvintele cunoscutului cercetător constănțean Mihai Ieremia: „Crearea unei Mitropolii a Tomisului nu trebuie considerată, cel puțin din punctul meu de vedere, ca o contrapondere, ci ca o întregire a unei structuri ce privește întreg statul român.

Nu rupem din cele existente, ne consolidăm aici și creștem ca orice provincie românească ... acum e momentul. S-a creat în prima fază o episcopie la Constanța, apoi o Arhiepiscopie și e momentul acum să se creeze o Mitropolie”.

Scrișă cu mult suflet, lucrarea *Mitropolia Tomisului, tradiție și actualitate* este o pledoarie pentru depășirea unui statut nemeritat de către cea mai veche structură ecleziastică creștină din România și nouă, bucovinenilor, care am sprijinit și cu alte ocazii Dobrogea și dobrogenii (1877-1878, perioada interbelică etc.). nu ne rămâne decât să sperăm că doleanțele românilor din acel colț de țară se vor materializa în cel mai scurt timp.

Ștefan Purici

Rebecca Haynes, *Politica României față de Germania între 1936 și 1940*, Iași, Editura Polirom, 2003

Rebecca Haynes este lector, specialist în Studii Românești, la Institutul de Studii Slave și Est-Europene din cadrul University College, Londra. Este, fără nici o îndoială, o autoritate în domeniul relațiilor româno-germane. A publicat numeroase cărți, printre care *Occasional Papers in Romanian Studies* (1998), și articole: „German Historians and the Romanian National Legationary State, 1940-1941” (1993), „Germany and the Establishment of the Romanian National Legationary State, September 1940” (1999), apărute în *Slavonic and East European Review*.

Făcând apel la multe surse nepublicate, multe dintre ele din arhivele românești, la colecții de documente publicate și la o impresionantă bibliografie, lucrări de referință în domeniu, jurnale și memorii, Rebecca Haynes reușește să demonstreze că are capacitatea de a domina și selecta imensa informație specifică perioadei pe care o analizează.

Scopul întregii politici externe a României, în perioada interbelică, a fost acela de a menține integritatea teritorială a țării. Pentru îndeplinirea acestui obiectiv Ministerul român de Externe a răspuns posibilelor amenințări din partea statelor revizioniste prin integrarea României în sistemul securității colective, susținut de Franța.

Nicolae Titulescu a încercat, în perioada 1932-1936, să consolideze poziția României în sistemul de securitate colectivă prin încorporarea Bucureștiului în sistemul de alianțe franco-sovietic, început în anul 1935. Această atitudine a fost respinsă de majoritatea clasei politice, anti-bolșevice, a României.

Rebecca Haynes reușește să demonstreze că, în timp ce politica pro-sovietică dusă de Titulescu îi deranja pe politicienii români, sistemul de securitate colectivă sprijinit de Franța începea să se destrame.

În contrast cu marea majoritate a istoricilor români, cercetătoarea britanică constată o îndepărtare de linia pro-franceză a politicii externe românești o dată cu demiterea lui Titulescu din funcția de ministru de Externe, la sfârșitul lunii august 1936. Devenit incomod pentru Carol al II-lea, Titulescu nu era agreat nici de majoritatea politicienilor români, în special datorită sprijinului manifestat pentru un pact de asistență mutuală cu Uniunea Sovietică.

După 1936, susține Rebecca Haynes, Carol al II-lea și miniștrii săi de Externe au încercat să ocupe o poziție de neutralitate neoficială față de Marile Puteri, politică ce presupunea – inevitabil – dezvoltarea relațiilor cu Germania. Autoarea indică trei factori esențiali care au grăbit România să se apropie de Reich. Primul factor, cel al relațiilor economice, a fost de o extremă importanță pentru că, începând cu martie 1935, când s-a semnat tratatul economic, Germania începea să-și restabilească dominația economică pe care o avusese înaintea primului război mondial, în România. Pe de altă parte, Germania era singura țară capabilă și dornică să absoarbă resursele agricole și materiile prime din România, în schimbul bunurilor industriale.

Al doilea factor era chestiunea Ungariei revizioniste, politicienii români temându-se că Germania va fi dispusă să sprijine Ungaria în revendicările sale teritoriale asupra României.

Al treilea factor a fost teama de Uniunea Sovietică, știut fiind faptul că la nivelul clasei politice românești sentimentele anti-sovietice și anti-bolșevice erau dominante.

Perioada din august 1936 până în decembrie 1937, cât Victor Antonescu a fost ministru de Externe, se caracterizează prin încercarea de a realiza neutralitatea între Marile Puteri și de a stabili legături puternice cu Reich-ul. Cel mai înfocat susținător al acestei politici a fost Gheorghe Brătianu, influențat de declarația de neutralitate a Belgiei din toamna anului 1936. În octombrie 1936, guvernul belgian a declarat că articolul 16 din Liga Națiunilor nu se poate aplica fără acordul Belgiei. Datorită acestui articol, membrii Ligii Națiunilor erau obligați să acorde dreptul de trecere pe teritoriul lor forțelor armate ale oricărei țări care era membră a Ligii, pentru a proteja un alt stat membru dacă era victimă a unei agresiuni. Respectarea articolului 16 avea serioase consecințe față de România, căci Uniunea Sovietică s-ar fi putut folosi de acest drept pentru a trece prin România spre a ajuta Cehoslovacia în eventualitatea unui atac german.

Chiar ideea „blocului neutrilor”, lansată de Gafencu în toamna anului 1939, își are originea în concepția lui Gheorghe Brătianu și în conferințele și articolele publicate de eminentul istoric în anii 1936-1937. Politica de păstrare a neutralității a fost urmată de guvernul Goga-Cuza, din decembrie 1937 și până în februarie 1938.

În timp ce aproape toți istoricii români afirmă că România a fost singura țară care a rămas loială Cehoslovaciei, în 1938, Rebecca Haynes demonstrează, pe baza unor documente care nu lasă loc îndoielii, că Ministerul de Externe, condus de Nicolae Petrescu-Comnen, a căutat să evite îndeplinirea obligațiilor față de Cehoslovacia, pentru a-și putea menține neutralitatea față de Reich. România ar fi fost nevoită să intre într-un posibil conflict *dour* dacă s-ar fi lansat un atac împotriva Cehoslovaciei de pe teritoriul ungar. România a îndemnat guvernul cehoslovac să ajungă la o „înțelegere” cu germanii.

Numirea lui Gafencu, în decembrie 1938, la Ministerul de Externe a însemnat continuarea politicii pentru păstrarea neutralității și a „echilibrului” între Marile Puteri. Această politică de echilibru s-a putut menține în anul 1939, dovada incontestabilă fiind acordul economic cu Germania, din martie 1939, dar și garanția anglo-franceză pentru România, din 13 aprilie același an.

Acordul economic cu Germania a fost bine primit chiar și de miniștrii pro-occidentali, cazul lui Armand Călinescu fiind relevant. Mai mult, după ocuparea Cehiei, Germania își recăpătase întâietatea în economia României, 50% din exporturile Bucureștiului luând calea Berlinului. În ceea ce privește garanția anglo-franceză, România a cerut și a impus să-i fie respectată politica de „echilibru” și a respins orice garanție reciprocă ce ar fi putut obliga România să intervină de partea anglo-francezilor împotriva Germaniei. În aceeași perioadă Bucureștiul a refuzat să transforme alianța polonă-română, constituită pentru apărarea mutuală împotriva unui atac rus, într-un acord *erga omnes*.

Cercetătoarea britanică reușește să demonstreze că scopul principal al lui Gafencu, în anul 1939, a fost acela de a preveni includerea României în diverse planuri britanice de a crea un bloc anti-german în Estul Europei.

Din toamna anului 1939, politica de echilibru a lui Gafencu devenea din ce în ce mai greu de menținut și după invazia sovietică în Polonia, la 17 septembrie 1939, principala teamă a României era că Germania va permite încorporarea Basarabiei în Uniunea Sovietică.

După ce, la 28 mai 1940, Belgia a capitulat, guvernul român și-a declarat dorința de a avea colaborări mai strânse cu Reich-ul „în toate domeniile”. Gafencu, care nu agreea această nouă orientare, și-a prezentat demisia pe 1 iunie.

Bazele alianței dintre Antonescu și Germania, susține Rebecca Haynes, au fost puse de regele Carol al II-lea în vara anului 1940. Prinsă între Germania și Uniunea Sovietică, legăturile României cu Occidentul deveneau din ce în ce mai dificil de păstrat, în timp ce influența Germaniei și a Uniunii Sovietice creștea în problemele Est-Europene. Amenințarea sovietică era considerată mult mai periculoasă decât cea germană, existând teama, justificată altminteri, că ocuparea României de către ruși ar duce la distrugerea monarhiei românești și a clasei politice. Dincolo de afinitățile naționaliste, orientarea României către alianța cu Germania a fost

pragmatică și s-a datorat friei de Uniunea Sovietică. Pragmatismul apropierei de Germania dădea sens și scopului României în războiul ce începuse și anume reîntregirea României Mari.

Într-un mod original și extrem de interesant, cercetătoarea britanică găsește similitudini cu perioada anilor 1936-1940 în secolele XVII-XVIII. Așa cum Brâncoveanu a reușit să „navigheze” între Imperiul Otoman, cel Habsburgic și cel Rus, așa cum, în sec. al XIX-lea, conducătorii românilor au exploatat inteligent tensiunile dintre Imperiul Otoman și cel Țarist și au captat bunăvoința puterilor occidentale, în septembrie 1940 România a intrat în tabăra Axei când era evident că acest lucru era singura sa protecție împotriva unei agresiuni sovietice.

Lucrarea Rebeccai Haynes se va impune, suntem convinși, în literatura de specialitate din România și va deveni, într-un viitor nu prea îndepărtat, un punct de referință în studierea acestei perioade. Chiar dacă intră în contradicție cu majoritatea opiniilor exprimate în istoriografia din România, cercetările și concluziile cercetătoarei din Marea Britanie nuanțează o perioadă considerată „clară” în politica externă a României. Luciditatea analizei și finețea interpretării, documentația impresionantă și depășirea oricăror tipuri de clișee istoriografice, ne determină să afirmăm că suntem în fața unei reușite incontestabile care poate schimba punctele de vedere devenite „clasice” în legătură cu perioada dintre anii 1936 și 1940.

Ionel Sîrbu

Jan T. Gross, *Vecini. Suprimarea comunității Evreiești din Jedwabne, Polonia*, Iași, Editura Polirom, 2002

Jan Gross este profesor de științe politice la New York University și este specialist în istoria contemporană. Cartea a apărut în 2001 la Princeton University Press și a fost tradusă, pentru Editura Polirom, de Delia Cursan. Beneficiază de o prefată semnată de Vladimir Tismăneanu, politolog de o profunzime unanim recunoscută, profesor la Universitatea Maryland.

Imediat după apariția sa, cartea a provocat controverse aprinse în Polonia – țara de origine a autorului – și în întreaga Europă. Când am fost rugat de profesorul Vasile Lica să fac o recenzie acestei cărți m-am gândit că, ținând cont de titlul lucrării, este vorba de o istorie locală abordată, poate, dintr-o perspectivă modernă ce face apel la o manieră de tip interdisciplinar. După lectură am avut plăcuta surpriză să constat că autorul reușește, prin maniera de a prezenta și analiza faptele istorice, să creeze mult mai mult decât o carte: pune cititorul în fața unui examen de conștiință pornind de la un caz analizat și disecat în profunzime. Ceea ce s-a întâmplat la Jedwabne nu este un fapt izolat decât prin „metodele” abominabile prin care o întreagă comunitate – aproximativ 1.600 de oameni – a fost exterminată în numai 8 ore ale zilei de 10 iulie 1941.

Profesorul Gross reușește, admirabil spunem noi, să demonstreze că nu doar scopurile ei și metodele politicii totalitare de dreapta sau de stânga, au schilodit societățile în care s-au manifestat, cea mai gravă consecință fiind instituționalizarea resentimentului.

Shoah-ul în general, cel polonez în particular, trebuie să devină o problemă centrală a istoriei moderne a Poloniei pentru faptul că ștergerea „de pe suprafața pământului (e vorba de Polonia-n.n. I.S.) a unei treimi a populației sale urbane” generează o responsabilitate uriașă care nu mai poate fi pusă doar pe seama unor indivizi marginali – Szmalcownicy – din societatea poloneză, doar în responsabilitatea „drojdiei societății”.

Autorul atrage atenția că relațiile dintre polonezi și evrei în timpul războiului nu mai pot fi abordate doar „din perspectiva unei analize conservatoare ca fiind mediate de forțe exterioare – de naziști și de sovietici”. Acest fapt este valabil până la un anumit punct, responsabilitatea polonezilor nemaiputând fi pusă în paranteze. Analiza ce ne este supusă atenției ar trebui privită cu maximă responsabilitate de istoriografia din România, în opinia noastră existând multe asemănări între cazul Poloniei și cel al României.

Ani de zile, prea mulți ani, istoriografia română a pus între paranteze raporturile dintre români și evrei în timpul războiului sau a încercat să le analizeze plasând responsabilitatea fie pe seama naziștilor, fie a sovieticilor. Nu mai putem evita – nici nu este moral să o facem – o analiză serioasă a acestor raporturi, pe baza faptelor ce pot fi demonstrate fără nici un fel de probabilitate sau incertitudine.

Analiza acestor raporturi și stabilirea gradului de responsabilitate nu trebuie să ne conducă la culpabilizarea unei întregi națiuni, pentru că, potrivit lui Adam Michnik, „nici o națiune nu poate fi considerată colectiv responsabilă pentru asemenea atrocități”.

Și în Polonia și în România au existat anumite stereotipuri în rândurile celor două comunități, mulți istorici afirmând că intensitatea brutalității împotriva evreilor nu poate fi separată de „presupusa colaborare colectivă a evreilor cu ocupația sovietică”. Mitul iudeo-comunismului, susține Vladimir Tismăneanu, atât de răspândit în epocă, revine și astăzi în discuțiile legate de deceniile patru și cinci din secolul trecut.

La Jedwabne, Comisia care a cercetat documentele de arhivă a recunoscut rolul trupelor germane ca factor catalizator al masacrului, crimele propriu-zise fiind comise, fără nici o umbră de îndoială, de aproximativ 40 de polonezi. Din această perspectivă, cartea politologului american de origine poloneză, este o adevărată lecție ce poate fi urmată, ca metodă și modalitate de a analiza și interpreta sursele istorice, de cercetătorii din România.

Cartea prezentată de noi este, potrivit autorului, un tip de analiză pe relația „invadatori-victime-martori” și este, în același timp, o carte tipică despre Shoah pentru că nu întrevide posibilitatea epuizării discuției.

Szmul Wasersztojn, care a fost martor la pogrom, afirma că: „Înainte de izbucnirea războiului, în Jedwabne trăiau 1 600 de evrei. Dintre aceștia numai șapte au supraviețuit, salvați de o poloneză pe nume Wyrzykowska, care locuia în apropiere.(...) În cele din urmă, au început cea mai importantă acțiune – arderea.(...) Însângerați și răniți, evreii au fost împinși în hambar. Apoi hambarul a fost stropit cu petrol lampant, după care i s-a dat foc”.

Profesorul Gross lansează și o altă ipoteză extrem de interesantă atunci când afirmă că exproprierea proprietăților evreiești, peste tot în Europa, a fost un factor motivant în comiterea unor astfel de atrocități. Paralela cu legislația antievreiască din România, începând cu guvernarea Goga-Cuza și până la legile din toamna anului 1940 și iarna dintre 1940-1941, este izbitoare confirmând, dacă mai era cazul, că dincolo de o anumită particularitate legată de specificul fiecărui țări, există și puncte comune ale cauzelor Shoah-ului din Europa.

În Polonia s-au declanșat și progromuri postbelice, în Cracovia în 1945 și în Kielce în 1946. În cazul Poloniei, la baza violenței antisemite „a existat întotdeauna suspiciunea asupra practicării crimei rituale, convingerea că evreii folosesc pentru a prepara mața sânge proaspăt de copii creștini”. Această credință exista în mintea foarte multor catolici polonezi și nu neapărat numai din mediul rural. Zvonurile că evreii aveau asemenea practici au determinat mulțimile să iasă pe străzile orașelor poloneze, chiar și după al doilea război mondial.

Ceea ce definește moderna abordare a politologului american este și faptul că propune o nouă metodă de analiză a surselor. „Pentru început, spune autorul, propun modificarea modului în care abordăm sursele din perioada respectivă. Este recomandabil ca, atunci când luăm în considerare mărturiile supraviețuitorilor ca probe privind anumite evenimente, să o facem nu dintr-o perspectivă critică apriorică, ci pornind de la premisa conform căreia ele sunt în principiu adevărate. Acceptând ceea ce am citit într-o relatare ca pe un fapt real, până în momentul în care găsim argumente convingătoare care să dovedească contrariul, am evita mult mai multe greșeli decât dacă am adopta un punct de vedere opus, care necesită din partea noastră precauție și scepticism față de orice mărturie până în momentul în care găsim o confirmare independentă de conținutul acesteia. Cu cât mai mare este catastrofa, cu atât mai mic este numărul supraviețuitorilor”.

Impecabil documentată, admirabil scrisă, lucrarea profesorului Gross este actuală, ca mesaj și interpretare, punându-ne în fața unui examen dureros de aducere aminte. Avem certitudinea că ea este la fel de utilă și românilor pentru că ceea ce s-a întâmplat în Polonia a avut

loc și în România, cu alte mijloace, la altă dimensiune și cu altă intensitate. Trebuie să privim, potrivit expresiei lui Grigore Gafencu, cu luare aminte în „gropile conștiinței noastre”, pentru a înțelege și explica trecutul în beneficiul prezentului și viitorului acestei națiuni.

Politologul american, în cazul Poloniei, făcea o interesantă afirmație în relația trecut-prezent-viitor: „Alături de celelalte țări europene, Polonia nu este o excepție în acest sens. Și asemenea câtorva alte națiuni, pentru a-și recupera propriul trecut, Polonia va trebui să și-l spună ei înseși încă o dată.(...) În concluzie, cred că am atins un stadiu în care noua generație, crescută într-o Polonie a libertății de exprimare și a libertății politice, este gata să se confrunte cu istoria reală a relațiilor dintre polonezi și evrei din timpul războiului”.

În fața unor astfel de argumente nu mai este nimic de adăugat. Câteva ore sau zile de reflecție ne vor face să admitem faptul că aceste concluzii sunt la fel de valabile și în cazul României. Să sperăm că vom avea calmul și luciditatea să ne asumăm trecutul pentru a ne putea construi viitorul pe adevăr, dreptate și valori democratice.

Este o reală provocare la adresa istoriografiei din România și o datorie morală a poporului nostru de a-și asuma erorile și crimele trecutului.

Ionel Șirbu

INDICE

A

Aali-Paşa – 197
Adâncata – 131, 133, 134-138, 143
Adâniloae, Nichita – 183, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282
Adăscăiltei V. – 58,
Adrianopol – 6, 27, 173
Ag- Ghirai – 25
Agachi, Dumitru – 58
Agrigoroaie, I. – 74
Ahmed han – 24, 25, 27, 29, 30, 32
Ahmed paşa – 6
Aidegu – 24
Akerman – 193
Albert (regele Poloniei) – 82
Albert, Ioan – 11, 70, 72
Albulescu, Badea – 177
Alecsandri, Vasile – 80-82, 85, 91, 192, 218, 219, 255, 256
Alesandro, Veronese – 53
Alexa (stolnicul) – 5
Alexandrescu, Sorin – 239
Alexandru – 6, 8, 47, 48, 54
Alexandru (fiul lui Ştefan cel Mare) – 4, 9, 10, 28, 30
Alexandru (fratele Mariei de Mangop) – 6,
Alexandru (marele duce al Lituaniei) – 30, 31
Alexandru cel Bun – 3, 25, 44, 46, 47, 49, 56, 64, 73, 161
Alexandru de Mangop – 27
Alexandru Vodă – 89
Alexandru, Lăpuşneanu – 55
Alexe, A. – 218
Ali beg – 7, 8, 51
Alimănişteanu, D. – 237
Amfilofie (călugăr) – 162, 163
Amfilohie, Şendrea (arhimandritul) – 47,
Anastasia – 45
Anastasia (popa) – 8
Andreescu, Constantin – 23, 33
Andreescu, Ştefan – 16
Andrei, Petre – 237
Andronic, Mugur – 149
Androvasz, Andrei – 24
Andrucovici, V. – 219, 222, 223

Angelescu, Constantin – 237
Anghelescu, Mircea – 299
Anineanu, Marta – 272
Antim, Ştefan – 234
Antohi, Sorin – 174, 180, 181
Antonescu, Victor – 306
Arap Alexandra (născută Buhuş) – 259
Arap, Gheorghe – 259
Arap, Nastasia – 259
Arbore, Luca – 12, 82, 84
Ardeleanu, Nicolai – 185
Areni – 76
Arezzo – 42
Argetoianu, Constantin – 232, 234, 236-238, 240
Aricescu, C. D. – 182
Arnău, Nicoleta – 298
Aron Vodă – 61
Aron, Petru – 24, 87
Artimon, Alexandru – 148, 149, 151
Asachi – 71
Asachi, Gheorghe – 80, 81, 90, 91, 171, 185-199
Asachi, Lazăr (sau Asachievi, Lazăr;
Asachievi, Leon – 185
Asachi, Petru – 185
Assan beg – 51
Astrahan – 24
Atanasie, P.S. – 43, 59
Atena – 70
Athos – 3, 10, 11, 45, 48, 49, 56, 60
Averdieck, Elise – 208
Averescu, Alexandru – 232, 237
Avva, Dorothei – 6
Azuga, Ioanovici – 273

B

Bacău – 8, 10, 295
Badale, Vasile – 162
Bagatâr (sultan) – 32
Baia – 3, 4, 26, 46, 48, 70, 72, 73, 94, 295
Baiazid al II-lea – 8, 29, 32, 71
Bainschi, Vasile – 259
Bali-beg Macoci Oglu – 8
Baliff, Ernest – 237
Baliţa – 280

- Ball, Sara – 210
 Balș (familia) – 195
 Balș, Teodor – 188, 195
 Balș, Vasile – 260
 Balthasar de Piscia – 28, 35
 Barițiu, George – 180, 300
 Bârlad – 298, 299
 Barlaveanul, Solomon – 259
 Bârlea, O. – 218, 219, 222, 223
 Bartolomeu, Dragffy (zis Birtoc) – 9
 Basarab cel Tânăr (zis Tepeleș) – 7, 8, 42
 Basarab, Matei – 196
 Batariuc, Victoria-Paraschiva – 149
 Bathory, Ștefan – 7
 Bădără, Cristina – 300
 Bădără, Doru – 299, 301
 Bădeuți – 47
 Bălan, Teodor – 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282
 Bălășel, T. – 218, 222
 Bălcăuți – 5
 Bălcescu, Nicolae – 72, 176, 178, 181, 182, 183
 Bălinești – 11, 14
 Bălțați – 100, 101, 103, 104, 108
 Bănulescu, Gavriil – 168, 169
 Bărbulescu, Mihai – 170
 Bărbulescu, Petre – 34
 Bătrâna, Adrian – 60
 Bătrâna, Lia – 60
 Beatrice (văduva lui Matei Corvin) – 9
 Beck, Erich – 271
 Beguni, Mirela – 167
 Beldiceanu, Nicolae – 150
 Belgrad – 60
 Bendella, Theofil – 160
 Benedict (arhimandritul) – 54
 Benescu, Neagu – 176, 177
 Bengescu, Grigore – 197
 Berdan, L. – 223
 Berdi (han) – 23
 Berezanskaia, S. S. – 135, 136
 Berindei, Dan – 181, 183, 240
 Berlin – 69, 73
 Berza, Mihai – 14, 59
 Bianu, Ioan – 300
 Bibescu, Gh. – 178
 Bibescu, Marta – 300
 Bielski, J. – 34
 Bilyj-Potik – 131, 134, 135, 136, 138
 Bindheim, Ștefan – 215, 216
 Bistrița – 5, 26, 161
 Blaga, Lucian – 90, 91, 237
 Blaj – 174
 Boca, Mihai – 265
 Boca, N. – 218, 222
 Bochum – 211
 Bocu – 232
 Bod – 96
 Bodea, Cornelia – 181, 182
 Bodea, Gheorghe – 238, 240
 Bodești – 99, 101, 102, 103, 105, 106, 107
 Bodnarescu, Vasile – 277
 Bodnărescu, L. – 217
 Bodogae, Teodor – 60
 Boerescu, Vasile – 300
 Bogdan – 7, 47, 48, 54, 55, 56, 61
 Bogdan al III-lea – 7, 12, 54, 55
 Bogdan al III-lea cel Orb – 28
 Bogdan al II-lea – 3, 4, 24, 28, 39, 47, 48, 56, 58, 60, 79, 85
 Bogdan Vodă Mușat – 87
 Bogdan, Ioan – 33, 34, 165
 Bogdan, Ion – 58, 59, 60
 Bogdan, Ștefan – 53
 Bogdan, Vlad – 7, 12
 Bogdan-Duică, George – 261, 269
 Boghian, Dumitru – 101, 131, 136, 137, 143
 Boia, Lucian – 96, 97, 180
 Boilă, Remus – 236
 Boldan, E. – 182
 Boldur – 11, 65
 Boldur, Alexandru V. – 59
 Bolintineanu, Dimitrie – 81, 84, 85, 91
 Bolliac, Cezar – 181
 Bologna – 58, 186
 Bolomey, Al. – 100, 103, 104, 107, 108, 109, 110
 Bonfinius, Antonius – 52
 Bornemisa, S. – 237
 Bortnic, Artimon – 55
 Borzești – 10, 33, 46, 58
 Bostan, G. K. – 221, 224
 Bostan, L. – 221, 224
 Botezatu, D. – 135, 138
 Botoșani – 9, 10, 104, 148, 151, 278, 300
 Bourguignon (guvernator) – 262, 263
 Braniște, Ene – 170
 Braniște, Valeriu – 261, 262, 269
 Brașov – 5, 272, 300, 301
 Bratiloceanu, Gh. – 165
 Brăila – 3, 5, 26, 304
 Brăileanu, Traian – 95
 Brătescu-Voinești, I. Al. – 273

Brătianu, C.I.C. – 232, 238, 240
 Brătianu, Gheorghe – 306
 Brodina – 76
 Broșteni – 135
 Brussilov – 267
 Buburuzan, Alexandru – 264
 Bucur, Marin – 182, 271, 274
 București 14-16, 23, 33, 34, 36, 58, 59, 60, 61, 74, 77, 104, 136, 147, 149-151, 164, 165, 178, 194, 196, 218, 219, 222, 223, 231, 238-240, 257, 266, 271, 272, 275, 276, 277, 278, 279, 295, 298, 299
 Buczacz – 11, 31
 Buda – 53, 265
 Budapesta – 35
 Budinceanul, Simeon – 20
 Budui, Vasile – 133, 136, 137, 143
 Budzynski, V. – 217
 Buftea – 271
 Buga – 8
 Buga, Iordache – 177
 Bugeac – 71
 Buhman, Eugeniu – 234, 239, 240
 Buhuș, Alexandru – 259
 Buhuș, Dumitru (mare vistiernic) – 259
 Buhuș, Dumitru (postelnic) – 259
 Bujoiu, Ion – 237
 Bulat, G.T. – 276, 278, 279
 Burebista – 95
 Bürg, Tobie – 186
 Burtănescu, Fl. – 135, 136
 Buzdugan, C. – 136, 137
 Buzești – 148
 Buziaș – 137

C

Caffa – 6, 23, 26, 27, 32, 85
 Cajvana – 133, 134, 136
 Calimah, Alexandru – 188
 Calimah, Scarlat – 187, 188
 Calist III (papă) – 58
 Callimachi, Gavriil – 170, 171
 Callimachi, Grigore – 168
 Callimachi, Scarlat – 170
 Calmuțchi, Parascheva von – 259
 Camenița – 25, 28
 Câmpulung – 76, 159, 161, 162
 Câmpulung Moldovenesc – 262, 275, 276, 277, 278
 Câmpulung Rusesc – 259, 260
 Caneicov, Mircea – 237
 Canova, Antonio – 186

Cantacuzino G.M. – 60
 Cantacuzino-Pașcanu, Costache – 193
 Cantemir, Dimitrie – 70, 71, 79, 81, 90, 91, 161, 165, 187, 272
 Caproșu, Ion – 149
 Capverde, Camelia – 180
 Cara – 71
 Cardaș, Gh. – 271
 Cărlibaba – 76
 Carol (prințul) – 197
 Carol al II-lea – 96, 97, 231, 232, 234-239, 305
 Carol I – 232
 Carrara – 54
 Cârste, Ecaterina von – 259
 Cârste, Smaranda (născută von Ralli) – 259
 Cârste, Teodor von – 259
 Cârstea (jude) – 58, 161, 163
 Cartojan, N. – 16
 Casian – 4, 19
 Castille, Hippolyte – 174, 180
 Catacazi (funcționar rus) – 194
 Catargiu, Costin – 196
 Catargiu, Iordache – 193
 Catargiu, Ștefan – 191, 192, 197
 Cazimir al IV-lea Jagello – 3, 4, 8, 9, 24-27, 30, 31, 43
 Cazimir, Ștefan – 182
 Călinescu, Armand – 232-240, 306
 Călinescu, G. – 180
 Călugăreni – 70, 95
 Căraușu, Mihai – 218
 Căraușu, S. – 223
 Cătlăbuga – 8, 30, 47
 Ceahlău – 82
 Ceaușescu, Radu – 182
 Ceaușu, Mihai Ștefan – 149, 268-270, 282
 Cerna Rădulescu, Al. – 60
 Cernat, Ion – 159, 164, 165
 Cernătescu – 177
 Cernăuți – 11, 13-15, 75-77, 146, 147, 150, 159, 165, 217, 218, 223, 224, 253-257, 260, 265, 271, 295
 Cetatea Albă – 8, 9, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 46, 64, 89, 94
 Cetatea de Baltă – 9
 Cetatea Nouă – 8
 Cetățuia Frumușica – 99, 100, 102, 104
 Cezar Iulius – 70
 Chendi, Ilarie – 219, 223
 Cheresteșiu, Victor – 180
 Chicideanu-Motzoi, I. – 135, 136

- Chiev – 32
 Chilia – 25, 26, 27, 28, 29, 31, 34, 35, 36, 64, 94
 Chilia Nouă – 7
 Chimulescu, N.D. – 234
 Chindriș, Ioan – 181
 Chiracole (Chiracol, Chiracolea) - 65
 Chiril (egumenul) – 49
 Chiriță, Gr. – 183
 Chirot, Daniel – 173, 179
 Chișinău – 61, 77, 295
 Chițimia, Ion – 219, 223
 Ciceagoff (amiralul) – 186
 Ciceu – 3, 4, 8, 9, 13, 32, 53, 59
 Cihodaru, Constantin – 16
 Ciocan, I. – 220
 Ciocârlan, Ion – 273
 Ciocănești – 76
 Ciofu, Valerian I. – 150
 Ciolac, Simion – 264
 Ciuc – 4
 Ciupercovici, Arcadie – 262
 Ciupercovici, Miron – 276, 278, 279
 Ciurea, D. – 59
 Ciurea, Fotache – 160
 Ciută, Ioan – 295
 Climăuți – 9
 Clopotari, A. – 218, 220, 223
 Cluj – 5, 10, 15, 46, 137, 220, 223, 272, 297
 Cocârlă, Vasile – 218
 Cocuz, Ioan – 257, 268-270
 Codrescu, Teodor – 195
 Codrii Cosminului – 11, 31, 42, 47, 52, 58, Cojocariu M. – 74, 220
 Cojocaru, N. – 223
 Colin, Angela – 171
 Colomeea – 8, 9, 25, 30, 31
 Comarnescu, Petru – 59
 Conachi, Costache – 193, 194
 Conachi-Vogoride, Nicolae – 191, 196
 Condurachi, Emil – 170, 171
 Constantin (împărat) – 43, 57
 Constantin cel Mare – 42, 43
 Constantinescu, D. – 60
 Constantinescu, Mitiță – 237
 Constantinescu, Radu – 15
 Constantinescu-Iași, P. – 23, 170, 171, 280
 Constantinopol – 6, 9, 13, 38, 43, 44, 45, 50, 52, 59, 86, 88, 89
 Constantinovici-Grecul – 276
 Constanța – 187, 303, 305
 Corescu, Andrei-Paul – 180
 Cornea, Paul – 79, 91, 181, 182
 Corvin Matei – 3-6, 9, 52, 70
 Costache, Veniamin – 170, 185, 188, 189, 192, 195
 Costăchel, V. – 35
 Costăchescu, M. – 165
 Costea, Ion – 189
 Costești – 99, 101, 102, 103, 106
 Costin, Miron – 26, 71, 256
 Costinescu, Petre – 182
 Costișa – 131, 134, 135, 136, 138
 Cotnari – 5, 46
 Coțmani – 11
 Covalciuc, Dumitru – 270
 Cracovia – 300
 Craiova – 61, 276, 278
 Crăciuna (cetate) – 8
 Creangă, Doina-Maria – 17, 153
 Crimeia – 6, 10, 53, 60, Cristea, Miron – 231, 235, 237
 Cristian, V. – 74, Crișan, Ion – 272
 Crișan, Viorica – 297, 298
 Crișmaru, A. – 100, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110
 Cromer, Martin – 31, 33
 Cromwell, Oliver – 81
 Cronț, G, 59,
 Cucuteni – 99, 100, 102, 103, 104, 132, 133, 137
 Cupșa, Ioan – 34, 35, 36
 Cursan, Delia – 307
 Cusenra beg – 51
 Cuțescu, Constantin – 273
 Cuza, Alexandru Ioan – 58, 73, 74, 97, 173, 175, 178, 191, 197, 231, 232
- D**
 Dabija – 146
 Damian (grămaticul) – 10
 Dan, Dimitrie – 14, 16, 59, 217
 Dandara, Livia – 240
 Danielescu, Daniel – 295
 Daniil, Sihastru – 48, 84
 Darmstadt, 207
 Dașchevici, Animpodist – 149, 150, 162, 163
 Dașcov – 193
 Datcu, Iordan – 166, 218, 219, 221-224, 257
 David (rege) – 14, 83
 Decebal – 93, 95

Delavrancea, Barbu Ștefănescu – 58, 80, 82, 85, 90, 91, 295
 Deletant, Dennis – 170
 Demciuc, Vasile M. – 3, 37, 59
 Denarovski, Karl – 160
 Deșt-i Kipceak – 23, 33
 Diaconovici, Corneliu – 217, 256, 257
 Diaconu, Gh. – 35, 36
 Dima, Romus – 238-240
 Dimitrie (cneazul Moscovei) – 23
 Dimitrie (nepotul lui Ștefan cel Mare) – 32
 Dimitriu, Constantin V. – 277
 Dimitriu, E. – 218, 222, 223
 Dimitroviță, Ambroziu – 254
 Dinu, M. – 100, 103, 104, 108
 Dionisie Fotino – 39, 58
 Direptate – 3, 37, 82, 85
 Dishe, S. – 219
 Djanibek – 29
 Djelal-Berdi – 24
 Djuvara, Neagu – 170
 Dlugosz, Jan – 25, 26, 27, 28, 34, 35, 52, 59
 Doboș, Filaret – 166
 Dobrescu (dr.) – 232
 Dobrovăț – 12, 46
 Dobrowolski-Buchenthal, Isabella von – 259, 260
 Dobrzanski, Oleksandr – 269
 Doica, Andreia – 181
 Dolhești – 3, 8
 Dolheștii Mari – 8
 Doljești – 58
 Donskoi – 23
 Dorna-Arini – 303
 Dorohoi – 10
 Dosoftei (mitropolitul) – 71
 Dragne, Florea – 239
 Dragomir, Silviu N. – 61
 Dragoș – 12, 58
 Dragoș Vodă – 82, 83, 91
 Drăgoiești – 76
 Drăgușanu, Ion Codru – 174, 180
 Drăgușeni – 100-110
 Drăgușeni-Jura – 100, 101, 102, 103
 Drăguț, Vasile – 60
 Dregheciu, Doina – 300
 Dristra – 304
 Drumul Băii – 3
 Druța – 100, 101, 102, 103, 105, 107
 Dujcev, J. – 60
 Dumești – 100, 102, 103, 104, 105, 106
 Dumitrescu, Gheorghe – 239

Dumitrescu, Vl. – 99, 100, 102, 103, 104, 105
 Dumitrescu-Borșa, Ion – 97
 Dumitroaia, Gh. – 136, 137
 Duzichevici, Gheorghe – 36
 Dynusza, Livia – 273

E

Economu, Radu – 270
 Edighei – 24
 Eftimie (episcop) – 15
 Eftimie de Târnovo – 43
 Eher, Franz, 212
 Eizenberg – 145
 Elena (fiica lui Ștefan cel Mare) – 8, 32, 45, 48
 Eliade, Mircea – 94, 303
 Eminek, Mârza – 25, 26, 27, 28, 29
 Eminescu, Mihai – 94, 254, 256
 Enai- saltan – 32
 Ene, V. – 219, 223
 Engel – 71
 Epure, Violeta-Anca – 23
 Esarcu, C. – 61
 Esterman, A.L. – 232
 Eusebiu de Cesareea – 42
 Eustatie – 146
 Eustatie (protopsalt) – 13
 Evdochia de Kiev – 4, 8, 10, 38, 45, 60

F

Fabian-Bob, Vasile – 189
 Falcău – 76, 232
 Fălcu – 93
 Fălticeni – 278
 Feleac (episcopie) – 15
 Ferdinand (regele României) – 232, 267
 Feredieni – 7
 Ferrara – 186
 Fessler, J. A. – 71, 73
 Fetești – 101, 102, 103
 Filimon, Grigore – 260
 Filip (ieromonahul) – 12, 45
 Filitti, I. C. – 179, 236
 Fischer, E. – 217
 Fleischer, Joseph – 147, 150
 Flondor (Albota), Toader – 259
 Flondor (familie) – 260
 Flondor, Constantin – 259, 260
 Flondor, Dimitrie – 260

Flondor, Gheorghe (fiul lui Ioan Flondor) – 259, 260
 Flondor, Iancu – 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267
 Flondor, Ioan – 259, 260
 Flondor, Ioan (fiul lui Ioan Flondor) – 260
 Flondor, Maria (căsătorită Cracalia) – 260
 Flondor, Nicolai – 259, 260
 Flondor, Nicu – 260
 Flondor, Șerban – 259
 Flondor, Toader – 260
 Flondor, Tudor – 260
 Flondor, Vasile – 260
 Florea-Rariște, D. – 218, 222
 Florența – 45, 58, 59, 60, 186
 Florența, Ferrara – 50
 Florescu, A. C. – 100, 103, 104, 107
 Florescu, M. – 100, 103, 104, 107
 Florian (Gessner și) – 192
 Flueraș, Ioan – 237
 Fochi, A. – 220, 223
 Focșăneanu, Eleonor – 238
 Focșeneanu, I. – 35, 36
 Foit, Grigore – 148, 150, 151
 Fotea, N. – 220, 221, 223
 Francesco della Rovere – 58
 Franco, J. – 75
 Frankfurt-am-Mein – 271
 Frătăuți – 9
 Frederic de Brandenburg – 30
 Frezer, I. – 219
 Friedwagner, Mathias – 271
 Froicu, P. – 223
 Fuad-Pașa – 195
 Fundul Moldovei – 76, 159
 Fundul Sadovei – 76
 Furtună, Dumitru – 171, 172

G

Gafencu, Grigore – 237, 305-309
 Gajek, Esther – 215, 216
 Galați – 187, 304
 Galben, Cornel – 295
 Gangur – 26
 Garoflid, Constantin – 237
 Gassauer, Rudolf – 147, 150
 Gațac, V. – 75
 Gavril (preotul) – 10
 Gavril, Uric – 44
 Găină, Vasile – 264
 Gemil, Tahsin – 23, 34, 35

Gennep, Arnold van – 91
 Genova – 34
 Georgescu, Vlad – 170, 171, 181
 Georgian, P. – 23, 35
 Gessner (și Florian) – 192
 Ghelmegeanu, Mihai – 236
 Ghenadie – 9
 Ghenoiu, Ilie – 177
 Gheorghe (mitropolitul) – 7
 Gheorghe cel Bătrân – 44
 Gheorghe David – 44, 59
 Gheorghe, Gheorghe – 33
 Gheorghe, Ștefan – 59
 Gherasim, Vasile – 274
 Gherman – 8, 28
 Gherman, Atanasie – 266
 Gherman, E. – 237
 Gherman, Grigore – 259
 Gherman, Kelsina (născută Tăutul) – 259
 Gherman, Mariuța – 259
 Gherontie (mitropolitul) – 45
 Ghervasie (ieromonahul) – 5, 9, 10
 Ghibănescu, Gh. – 59
 Ghica (familia) – 195
 Ghica, Carmen – 16
 Ghica, Grigore al III-lea – 168, 169
 Ghica, Grigore al II-lea – 168
 Ghica, Grigore Al. – 191, 195
 Ghica, Ion – 175, 181, 182
 Ghica, Scarlat – 54, 188
 Ghiraizi (dinastie) – 24
 Ghițan, T. – 61
 Ghițescu, Ștefan – 237
 Gigurtu, Ion – 237
 Gillet, Louis – 300
 Gingis-han – 23, 24
 Giorgio di Piemonte – 53
 Giurcă, Gh. – 218, 222, 301
 Giurescu, C. Constantin – 60, 61, 236-238, 240, 282
 Giurescu, Dinu C. – 60, 61
 Gliga, Toader – 159
 Glodariu, Ioan – 297
 Gobdelas, D. P. – 188
 Goethe, Johann Wolfgang – 90
 Goga, Octavian – 231, 232
 Gogol – 192
 Gogu, Monica – 151
 Golovatski, I. – 217
 Gonța, Alexandru – 23, 33, 34, 35, 36, 59, 164, 165
 Gore – 267

Gorka, O. – 39, 58
 Gorovei, Artur – 76, 217, 273
 Gorovei, Ștefan Sorin – 16, 33, 59
 Gostar, N. – 104
 Grabar, Andre – 42, 43
 Grana beg – 51
 Grămadă, Ion – 274
 Grămadă, Nicolae – 147, 150, 165, 271, 274
 Greci (sat) – 9
 Grecov, B. D. – 34, 35
 Grecu, Vasile – 274
 Grigoraș, Nicolae – 33, 34, 35, 36, 58
 Grigorcea (familie) – 259
 Grigorcea, Modest – 261, 264
 Grigorie, Ghica – 277
 Grigorovici, George – 237
 Gross, Jan T. – 307
 Gruia, Șt. Pop – 60
 Gujdu, Eraclie – 234
 Gura Humorului – 275, 276, 279, 280
 Gusti, Dimitrie – 83, 237
 Gutenberg – 77
 Gutter, Joseph v. – 146, 149

H

Habsburgi (dinastia) – 260
 Hadim, Suleiman pașa – 6
 Hagi, Ghirai – 24, 25, 34
 Halek – 32
 Halici – 24, 30
 Halip, Grigore – 264
 Halițchi, Alexa – 163
 Haltă – 102, 104
 Hamburg – 209, 213
 Hammer, J. – 71
 Haneș, P. – 74
 Hangiu, I. – 257
 Haret, Spiru – 36
 Hârlău – 5, 6, 8, 10, 11, 31, 46
 Hârtop – 134, 136
 Hasdeu, Bogdan Petriceicu – 75, 82, 218-220, 224
 Hațieganu, Iuliu – 237
 Haynes, Rebecca – 305-307
 Hăbășești – 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105
 Heinen, Armin – 93, 96, 97
 Heitmann, K. – 180
 Hercule – 72
 Herman – 28
 Herța – 185
 Hieronimo da Cesena – 53

Hilandar – 15, 49
 Hitchins, Keith – 170, 171, 172, 238
 Hitler – 234, 238
 Hîncu, D. – 180
 Hlinița – 260
 Hmelnițki, Timuș – 13, 14, 59
 Hoare, Reginald – 231
 Hodociu – 73, 74
 Hodoș, Alexandru – 237
 Holban, Cosma – 272
 Homiuca, Cornel – 265
 Horea – 93
 Horodnic – 136
 Horodnic de Jos – 136, 253, 255
 Hotin – 24, 28, 94, 260, 267
 Hoziaș – saltan – 32
 Hrohiot – 8
 Hronoda – 8
 Hruet, Petru – 30
 Hudiță, Ioan – 240
 Hugo, Victor – 81
 Hurmuzachi (frații) – 34, 61, 255, 274, 276, 278
 Hurmuzachi, Alexandru (Alec) – 253, 254, 274, 277
 Hurmuzachi, Constantin – 69, 253
 Hurmuzachi, Eudoxiu – 253
 Hurmuzachi, George – 277
 Hurmuzachi, Gheorghe – 253, 254, 259
 Hurmuzaki, Doxută – 261, 264
 Hurmuzaki, Eufrosina (născută Flondor) -- 259
 Husar, Al. – 58
 Huși – 10, 46, 170

I

Iacob (apostol) – 256
 Iacob (papa) – 163
 Iacob Putneanul – 169, 172
 Iacobescu, Mihai – 257, 268, 269, 281, 282, 302
 Iacoș, I. – 239
 Iacov (ieromonah) – 6, 15
 Iacov al Rădăuților – 171
 Iacov al Romanului – 170
 Iacov Putneanul – 54,
 Iacubovschi, A. I. – 34, 35
 Iagič, V. – 13
 Iamandi, Victor – 236, 237
 Iancu de Hunedoara – 3
 Iaroshynska, E. – 217

Iași – 10, 15, 23, 33-35, 46, 47, 58, 59, 60, 61, 69, 70, 71, 74, 99, 100, 104, 150, 163-165, 185, 187, 190, 193, 195, 197, 198, 220, 222, 224, 271, 272, 278, 281, 295

Iași – 178

Ieremia, Mihai – 304

Ieronim de Cesena – 32

Ignat, Alexandrina – 150

Ignat, Minodora – 150

Ignat, Mircea – 133, 135, 136, 137, 149, 151, 297-299

Ignătescu, S. – 99, 102, 104, 131, 136, 137

Iliaș, Alexandru – 146

Ilie Vodă Mușat – 87

Iliescu, Octavian – 148, 151

Ilișești – 218

Iliuț, Emanuel – 147, 148

Imaș – 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138

Infu, Ioan – 15

Ioachim – 58

Ioan (paleologul) – 49

Ioan, Albert – 30, 31

Ioan, Corvin – 9

Ioan, Scărarul – 5

Ioanichie (ieromonahul) – 4

Ioanid, Ștefan – 234

Ioasaf – 8

Ioasaf (arhimandritul) – 4, 5

Ioasaf (primul stareț al Mănăstirii Putna) – 7

Ion Vodă cel Cumplit – 81

Ion, Teologul – 88

Ion, Vodă – 97

Ionașcu, Aurelian – 239

Ionașcu, Ion – 34

Ionășeni – 89

Ionescu de la Brad, Ion – 176

Ionescu, Răzvan G. – 272

Ionescu-Sisești, Gh. – 237

Iorga, Nicolae – 170, 171, 172

Iorga, Nicolae – 175

Iorga, Nicolae – 34, 36, 41, 54, 58, 59, 61, 69, 149, 160, 161, 165, 232, 237-239, 265, 278, 296

Iosep, Constantin – 164

Iosif (ieroschimonahul) – 8

Iosif (mitropolit) – 302

Iosipescu, Sergiu – 35

Irimescu, Gavril – 149, 270

Iroaie, Petru – 274

Isaac, Comnenul – 5

Isac (pașa) – 51

Isac (popa) – 163

Isac (vistiernic) – 9, 15, 65

Isaia (călugărul) – 49

Isaia (părcălabul) – 4

Isaia (vornicul) – 5, 58

Isak de Mangop – 27

Isopescu, Claudiu – 274

Istanbul – 15

Istrati, Nicolae – 191, 196

Iuga (vistiernicul) – 6, 65

Iumian, Grigore – 239

Ivan al III-lea – 8, 10, 30, 32, 45, 52

Ivan cel Tânăr – 45

Ivanco (părcălabul) – 8

Ivănescu, Dumitru – 183

Izlaz – 176

Izvoare – 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106

Izvorul Alb (La Source Blanche) – 87, 89, 91

J

Jacimirskij, A.I. – 14

Jaklovsky, Mariana – 300

Jamnaja – 135

Janos, Andrew C. – 173, 179

Jedigei – 24

Jedwabne – 307-309

Jeler, Jeliu – 240

Jeltuhin, Petre Feodorovici – 193

Jicovul de Jos – 6

Joachim – 59

Josif I Mușat – 59

Jowitt, Kenneth – 179

Jula, N. – 218, 220, 222, 223

Jura – 100, 101, 102, 103, 110

K

Kadir- Berdi – 24

Kaindl, R.F. – 217

Kalka – 24

Kałuźniacki, Emil – 13

Kaluzniaki – 34

Karamzin – 24

Karlowitz – 163

Karnoouh, Claude – 180

Kazan – 24

Keck, Michele – 186

Kediuk- Ahmed – 26, 27

Kemeny – 59

Kemény (general) – 14

Kepler, Richard Ernst – 210
 Kezdy – 4
 Kiev – 38, 45, 136
 Kiselev, Pavel – 193, 194
 Klingsporn, Johan – 53
 Kogălniceanu, Mihail – 59, 69-74, 175, 178, 181, 182, 183, 195, 198, 276, 278, 282
 Kohanovska, A. – 217
 Kojoleanko, G.K. – 224
 Komariv – 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138
 Kostenetki, Constantin – 13
 Kotzebue – 192
 Kozak, E.A. – 14, 16
 Kozaryshciuk, V. – 217
 Kromer – 72
 Kuciuk-Mahomed – 25
 Kulikovo – 23
 Kupceanko, G. – 217

L

La Schit – 101
 Lahr, Dillingen – 209
 Laiotă Basarab – 6, 7, 27, 28
 Lamartine – 178
 Lang, Gerhard – 209, 212
 Lannoy, Gödel – 196
 Lapedatu, Alexandru – 150, 183
 Lăpușneanu, Alexandru – 81, 97
 Lascarache, Dumitru – 54
 Lascaris, M. – 59
 Lazăr, Mihai – 63, 295
 Lăzăreanu, Barbu – 272
 Lăzăreanu, G.A. – 77
 Lazarovici, Elena – 165
 Le Cler, G. – 180
 Leapolle – 38
 Lehiu – 82
 Leipzig – 34
 Lemberg – 185, 187
 Lenin, V.I. – 4
 Leningrad – 10
 Lenș – 177
 Lenș, Filip – 300
 Lențești – 11
 Leon al Romanului – 169
 Leonardo de Massari – 32
 Lespezeanu, I. – 34, 35, 36
 Leu, Paul 77, 218, 220-223
 Leuștean, Lucian – 181
 Levocea – 30

Lica, Vasile – 307
 Ligor, Alexandru – 300
 Lința, Elena – 16
 Liov – 11, 31
 Lipnic (Lipinți) – 5, 23, 25, 26
 Lipovăț – 6
 Lisaura – 146
 Liteni – 76
 Loghin, Constantin – 257, 271, 267, 268, 270, 274
 Londra – 217, 231, 232, 305
 Lorendano, Leonardo – 53
 Lovinescu, [Eugen] – 191
 Luca – 28
 Lucanu, G. – 164
 Lucanu, N. – 165
 Luchian, Ștefan – 295
 Lucina – 76
 Lueger, Carl – 265
 Lujeni – 43
 Lunca Mare – 29
 Lungueanu, N.N. – 234
 Lupaș, I. – 74
 Lupașcu, Lucan – 162
 Lupescu, Elena – 231
 Lușă, Ștefan – 172
 Lupu, Florea – 260, 263, 264, 266
 Lupu, Vasile – 13, 189, 194, 196
 Lupul, Ioan – 261
 Lvov – 10, 15

M

Macedon Alexandru – 70,
 Machiavelli, Nicolo – 95
 Macovei, A. – 180
 Madrid – 59
 Mahala – 265
 Mahomed – 80, 82, 83, 86, 88
 Mahomed al II-lea – 3, 6, 7, 9, 27, 28, 29, 40, 42, 52
 Maiorescu, Titu – 218, 229, 273
 Malaxa, Nicolae – 231
 Malcocioglu – 31
 Malița, Mircea – 272
 Mamac-han – 76
 Mamai – 23, 24
 Mamak – 26
 Mamina, Ion – 239
 Manastyrski, A. – 217
 Mândruț, S. – 220, 223
 Maneuți – 4

- Manfi, Ion – 189
 Mangop – 26, 27
 Maniu, Iuliu – 231, 232, 235-237, 267
 Manoilescu, Mihail – 234
 Mantu, Cornelia-Magda – 102, 104
 Manyak – 25
 Mara – 6
 Maraton – 70
 Marcu, I. – 34, 35, 36
 Mareci, Harieta – 275, 281
 Mareș I. – 100, 101, 103, 104, 106, 131, 136, 137
 Marginea – 76
 Maria (mama lui Ștefan cel Mare) – 24
 Maria (sora lui Ștefan cel Mare) – 8
 Maria (soția lui Petru Rareș) – 47
 Maria Asanina Paleoghina – 9, 43
 Maria de Mangop – 5-7, 27, 28, 47, 50, 60, 89, 90
 Maria Despina (doamna) – 11, 61
 Maria Oltea – 4, 56, 58
 Maria Voichița – 6, 7, 10, 11, 12, 47, 60
 Maria, Doamna – 48, 56, 58, 80
 Marian, Liviu – 218, 274
 Marian, Simion Florea – 75, 76, 77, 159-162, 164-166, 217-224, 300
 Marica, George Em. – 180
 Marienss, cavalier Manz – 160
 Marin, Gh. – 237
 Marin, T. – 100, 103, 104, 108
 Marin, Vasile – 93, 95-97, 235, 239
 Marinescu-Bilcu, S. – 99, 100, 103, 104, 107, 108, 109, 110
 Marino Sanuto – 48
 Mârza, Eminek – 7
 Massari, Leonardo – 55
 Matasă, C. – 99, 103, 104, 105, 106, 107
 Matei de Miechov – 24
 Matei, Mircea D. – 4
 Mateo, Muriano – 12, 53
 Matia Corvin – 27, 30, 32
 Mavrocordat, Constantin – 168, 188
 Mavrocordat, Nicolae – 168
 Mavrogheni, Petre – 238
 Maxim-Alaiba, R. – 100, 103, 104, 105
 Maximilian, de Habsburg – 9
 Măgura Pojorâtei – 76
 Mărășești – 95
 Mărieșescu, Teodor – 10, 11, 14
 Măscurei – 169
 Mășcăteni – 169
 Măzăreanu, Vartolomeu – 23, 59, 77, Mehedinți, Simion – 267
 Mehmed al II-lea – 23, 34, 40
 Meixner, Georg – 145
 Melchisedec, Ștefănescu – 59
 Melirato, Chiriaco (Kiriako) – 193
 Mengli, Ghirai – 10, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 52
 Meteș, Ștefan – 58
 Meyer, P. – 217, 222
 Michnik, Adam – 308
 Miculescu, Nicolae – 237
 Micu, Samuil – 299, 300
 Miechovski, Matei – 30, 81
 Miechowski – 52, 61.
 Mihai Viteazul – 73, 94, 95, 187
 Mihail – 6
 Mihail (arhistrategul) – 28, 48
 Mihalik Carol – 73, 74
 Mihăilă, G. – 14
 Mihălășeni – 151
 Mihălțeni – 11
 Milano – 27, 186
 Milcov – 40
 Milesi, Bianca – 186, 187
 Milie – 259, 260
 Milin, Jiva – 16
 Milișăuți – 9, 42, 45, 46
 Miller-Verghi, Elena – 273
 Miller-Verghi, Margareta – 273
 Minciaky, M. L. – 190, 193
 Minea, I. – 61
 Miollis (generalul) – 187
 Mircea, Gabriela – 299, 300
 Mircea, Ioan – 299
 Mircovici (consulul/generalul) – 190, 193
 Miricioiu, C. – 61
 Miron, Vasile Gh. – 149, 282
 Mironescu, Gh. Gh. – 233, 237
 Mironescu, N. – 220, 223
 Mitache, A. – 273
 Mitkiewicz, Ioan – 160
 Mitocul Dragomirnei – 76
 Mitric, Olimpia – 13, 166, 300, 301
 Mitu, Mihai – 299, 300
 Mocanu, Constantin – 238-240
 Moinești – 295
 Moise, I. – 223
 Moisei, A.A. – 224
 Moisei, Antonie – 75, 217
 Moisescu, Cristian – 59
 Mojon (doctorul) – 186
 Moldovan, I. – 232

Moldoveanu, Panaite – 160
 Moldoveanul, Georgie (pseudonim folosit de Gheorghe Asachi) – 186
 Moldovița – 8, 10, 11
 Morariu, Constantin – 260
 Morariu, Leca – 257, 274
 Morariu, Victor – 274
 Morărescu-Baldomir, Ștefan – 239, 240
 Mordvinov, V. – 217
 Moruzi, Alexandru – 168
 Moruzi, Constantin – 168
 Moscova – 3, 4, 6, 10, 11, 14-16, 23, 24, 30, 32, 38, 45, 49, 52
 Moța, Ion – 94, 97
 Muncaci – 161
 Muncelul Sadovei – 76
 München – 23, 33, 209
 Mungiu Pippidi, Alina – 74
 Munkács (episcopie) – 14
 Muntean, V. V. – 171
 Munteanu, N.G. – 239
 Munteanu, Romul – 180
 Murad, I. – 6
 Mureșan, Camil – 180
 Murtaza – 29
 Musa – 32
 Musicescu, Ana Maria – 59
 Mussolini, B. – 234, 238
 Mustăță, Nicolae – 261
 Mușat, Petru – 145, 151

N

Nandriș, Grigore – 268, 270, 274
 Napoleon al III-lea – 178
 Napoleon I – 186, 187
 Napoli (Neapole) – 186
 Nastea – 6
 Nazare, Daniel – 301
 Năsăud – 220, 232
 Năstase, Gh. – 34
 Năsturel P.S. – 59, 60
 Năsturel, Petre Ș. – 23
 Neagoe, Manole – 34, 35, 36
 Neagoe, Stelian – 240
 Neamțu, Eugenia – 148, 151
 Neculce, Ion – 48, 71, 79, 81, 84, 90, 91
 Nedelcu, Florea – 240
 Nedelea, Marin – 239, 240
 Negoești – 280
 Negri, Costache – 178, 182
 Negrilă (paharnicul) – 5

Negruzzi, C. – 195
 Negruzzi, Constantin – 81
 Negură, Ionel – 272
 Neigebauer, J. E. – 174, 180
 Nestervoski, P. – 217
 Nestor, Ion – 148
 Neubauer, Ernest Rudolf – 160
 Neumann, Victor – 181
 New York – 15
 Nicoară (șoltuz) – 161, 163
 Nicodim (diaconul) – 4, 300
 Nicodim (ieromonahul) – 9, 43, 44
 Nicodim (miniaturist) – 5, 13
 Nicolau, Elena – 185
 Niculică, Alis – 253
 Niculică, B. P. – 101, 131, 136, 137, 143
 Niculiță, Voronca, E. – 75, 76, 77, 217
 Nistor, Ion – 58, 269
 Nițu, A. – 100, 103, 104, 107
 Nuremberg – 53

O

Oană – 8, 44
 Obadă, Joachim – 271
 Odobești – 169
 Ohrida – 42
 Olaru, Marian – 268-270
 Olelcovici, Simion (cneaz) – 45, 60
 Olena – 45
 Oltea – 24, 38, 47
 Olteanu, A. – 77, 223, 224
 Onciul, Aurel – 263, 264, 265, 266
 Onciul, Dimitrie – 273
 Onciul, Tit – 264
 Orbai – 4
 Oreș – 259
 Orghidan, N. – 61
 Orhei – 26, 47, 76
 Ornea, Zigu – 97, 218, 222, 239
 Orsted, Hans Cristian – 253
 Ostrița – 5, 265
 Ostrov – 100
 Oțetea, Andrei – 70, 74, 275, 281, 282
 Overhelăuți – 3

P

Pace (guvernator) – 260
 Padova – 58, 186
 Pahlen – 193
 Pahomie (monahul) – 9
 Paicu, D. – 255

- Paisie, Scurtul – 7, 12
 Palade, Vasile – 298, 299
 Paladie – 9, 10, 20, 45
 Palaghita, Ștefan – 97, 240
 Paleologi – 50
 Pamfile, Tudor – 61, 75-77, 217
 Panaitescu, P. P. – 59, 61
 Pandrea, Petre – 97
 Pangal, Ioan – 231
 Panonus, Janus – 73
 Pântece (boierul) – 8
 Panu, Anastasie – 191, 197
 Pânzar, Ioan – 271
 Papacostea, Șerban – 33, 34
 Papazoglu (maiorul) – 196
 Paradais, Claudiu – 15, 61
 Pârâul Alb – 48
 Paria – 58
 Paris – 61, 186, 217, 232
 Pascu – 71
 Pașcalău, Gh. – 238
 Patmos – 9
 Pauker, Ana – 272
 Paul de România – 238
 Pavlowitch, Stevan K. – 181
 Păcurariu, Mircea – 59, 60, 170-172
 Pătrăuți – 9, 42, 43, 45, 46
 Păun – 151
 Păunel, Eugen – 257
 Penelea Filitti, Georgeta – 181, 240
 Percec, Zaharie – 265
 Perecop – 24, 27
 Periețeanu, Grigore – 237
 Perpersicius – 83
 Perusa – 58
 Pesta – 72
 Petculescu, Constantin – 97
 Petersburg – 190, 194, 195, 198
 Petrașcu, N. – 273
 Petrescu Dîmbovița, M. – 100, 103, 104, 107, 135, 137
 Petrescu, Teodosie – 303, 304
 Petrescu-Comnen, Nicolae – 306
 Petrevici, I. – 273
 Petrino, D. – 255
 Petrișor, V. – 239
 Petrodava – 190, 192
 Petru – 47
 Petru (copistul) – 6
 Petru al II-lea – 3
 Petru Aron – 3-5, 37, 39, 47
 Petru I Mușat – 59
 Petru Rareș – 10, 47, 52, 59, 71
 Peyersfeld, A.V. – 150
 Photino – 196
 Piatra Neamț – 11, 12, 46, 104, 137, 190, 192, 278
 Piatra Străjii – 76
 Piața Spaniei – 186
 Piero de la Francesca – 42
 Pietrele Muierilor – 76
 Pihuleak – 264
 Pintescu, Florin – 269, 270
 Piri beg – 51
 Piru, Al. – 180, 272
 Pistrui, Chiril – 15
 Pinzaru-Bucovina, Mihai – 268, 270
 Plaiul Șarului – 275
 Platon, Alexandru Florin – 179
 Platon, Gheorghe – 173, 179, 180
 Pleșoianu – 177
 Plevna – 95
 Podani, G. – 218, 222
 Podhajce – 11, 31
 Podul Arenilor – 76
 Podul Înalt – 94, 95
 Pojorâta – 76.
 Polek, I. – 217
 Pomorzany, Hrițco de – 24
 Pompei – 186
 Ponce, Milvius – 42
 Pop Filip (spătarul) – 4
 Pop, Augustin Z. N. – 274
 Pop, Florantin I. – 273
 Pop, V.G. – 217, 222, 223, 274
 Pop, Vasile – 189
 Popa, Ignat – 20
 Popa, Lucian – 301
 Popăuți – 10, 46
 Popescu, N. M. – 59
 Popescu, Paulin – 14
 Popescu-Sireteanu, I. – 220, 223
 Popișteanu, Cristian – 239
 Popovici, Aurel C. – 273
 Popovici, Dimitrie – 79, 81, 91
 Popovici, Dr. N., – 135, 136, 137, 138
 Popovici, George – 260, 261, 262
 Popovici, Valerian – 179
 Popușoi, Eugenia – 298
 Porcescu, Scarlat – 59, 60
 Porumb, Marius – 60
 Porumbescu, Ciprian – 257, 272
 Porumbescu, Iraclie – 55, 257
 Poteca, Eufrosin – 175, 181

Potemkin, V. P. – 60
 Prăjeni – 136, 138
 Preda, Constantin – 151
 Preda, Stelian – 295
 Preutești – 102, 104, 136
 Prezan, Constantin – 237
 Probota – 46, 47, 56, 58, 60
 Procopovici, Al. – 257
 Prodan, David – 181
 Prokopowitsch, Erich – 269
 Pumnul, Aron – 253, 254, 256, 274
 Pungă, Gheorghe – 35
 Purici, Ștefan – 259, 268, 305
 Pușcariu, Sextil – 255, 257, 282
 Putiatici, Dimitrie – 32
 Putinești – 100, 101, 102, 103, 105, 110
 Putna – 4-9, 11-15, 17, 20, 21, 26, 32, 40, 43, 45-47, 54-56, 61, 71, 76, 83, 84, 94, 95, 264, 295

R

Racine – 192
 Racoce, Teodor – 277
 Racova – 80
 Racoviță, Alexandru – 176
 Racoviță, Constantin – 168, 171, 172
 Racoviță, Mihai – 159-161
 Radu cel Frumos – 3, 5-7, 11, 26, 40, 60, 61
 Radu cel Mare – 10, 11
 Raerezul, Ștefan – 185
 Rafail (argintarul) – 55
 Raguza – 29
 Rahova – 6, 70
 Rakočzy, Gh. – 14
 Ralea, Mihail – 236, 237
 Rallo, Michele – 97, 238, 240
 Râmnic – 7, 42, 47, 59
 Râmnicu Sărat – 40, 46, 48
 Ranke, Leopold – 74
 Ranzanus, Petru – 53
 Rareș, Petru – 13, 82, 85, 160
 Rațiu, Ciprian – 272, 273
 Răcăciuni – 29
 Rădăuți – 7, 8, 44, 59, 76, 150, 253,
 Rădulescu, Adrian – 303
 Rădulescu, I. H. – 174
 Rădulescu-Livezi, Gh. – 234
 Rădulescu-Motru, C. – 237
 Răreșoia – 71
 Războieni – 10, 28, 46, 48, 56, 57, 60, 70, 71, 94

Regner-Bleyleben (guvernator) – 265
 Reichhold (patron de firmă) – 209
 Reiner, Max – 264
 Reli, Simeon – 171
 Repta, Vladimir – 266
 Reuseni – 12, 39, 46-48, 58
 Rezachevici, Constantin – 58, 61
 Rezuș, Petrum – 59
 Rieskamp, Nicole – 207
 Riker, T. W. – 180
 Risorgimento – 187
 Rizescu, Victor – 179
 Robciuc, Vasile – 295
 Robescu – 177
 Rogojești – 259
 Rohatin – 30
 Roller, Mihail – 273
 Roma – 27, 40, 44, 45, 50, 85, 186, 187, 195
 Roman – 8, 11, 45, 59, 60
 Roman Vodă – 87
 Roman, Andreia – 180
 Roman, Ion – 181
 Romstorfer, Carl A. – 146, 149, 150
 Rosetti, C. A. – 176, 178, 182
 Rosetti, Radu – 33, 239, 273, 282
 Rovine – 95
 Ruben (aga) – 32
 Rujinschi, N.O. – 237
 Rusescu, Gh. – 237
 Russo, Alecu – 174
 Rusu, Andrei – 181
 Rusu, Dorina N. – 257
 Rusu, Liviu – 272

Q

Quinlan, Paul D. – 239

S

Sabades, Mariana Ileana – 165
 Sadova – 76
 Sadoveanu, Mihail – 54, 76, 77, 88-90
 Safvet-Effendi – 196
 Salamina – 70
 Samsonovici, R. – 237
 San Francesco – 42
 Sandache, Cristian – 97, 239
 Sandu (diac) – 163
 Sankt Petersburg – 14-16
 Saray – 23

- Saray-Berke – 24
 Sauciuc-Săveanu, Teofil – 268-270
 Sava, E. – 135, 137
 Savu, Alexandru George – 34, 35, 36, 239, 240
 Săliștean-Mileanca – 148
 Sbiera, Ana – 253
 Sbiera, G. Ion – 159, 217, 218, 222, 253-257, 269, 274
 Sbiera, Gheorghe – 253
 Sbiera, Nicolae – 253
 Scanderbeg – 58
 Scânteia – 46
 Scender beg – 51
 Schatz, Elena Maria – 300
 Schiller, Friederich von – 81
 Schlossen, W. Fr. – 253
 Schmidt, Wilhelm – 149
 Schneider, J. – 217
 Scurtu, Ioan – 238-240
 Sebastian de Rozgony – 3
 Sed-Ahmed – 24
 Seleatin – 76
 Selim – 32
 Sepsi – 4
 Sf. Ilie (sat) – 9, 15, 46
 Sfântu Gheorghe (sat) – 137, 297
 Sfichi, Giuliano – 180
 Sibiu – 5, 58, 60, 77, 222, 256, 257, 276, 301
 Sichitiu, I. – 237
 Sigismund – 30, 31
 Sigismund al Poloniei – 38, 52
 Sih-Ahmed – 32
 Silistra – 8, 31
 Siluan (egmenul) – 10
 Silvan – 5
 Sima, Horia – 93, 96, 97
 Simiginowicz-Staufe, L.A. – 217
 Simionescu, Constantin – 257
 Simionovici, Teofil – 264
 Simonescu, Dan – 70, 181, 182
 Siret – 3, 8, 9, 26, 58
 Sixt al IV-lea – 6, 28, 40, 53, 57, 58, 70
 Sîrbu, Ionel – 307, 309
 Skender-beg – 7
 Slavici – 273
 Slăvescu, Victor – 237, 240
 Smârcea, Doina – 238-240
 Smederova – 8
 Smotric – 3
 Sniatin – 25
 Soci – 5, 26
 Socola – 189
 Sofia – 6, 15, 51, 76, 271, 272
 Sofia Paleologa – 32
 Soliman (pașa) – 51
 Soliman Hadâmbul – 28
 Sora – 58
 Soroca – 47, 76, 94
 Sorochin, V. – 100, 101, 103, 105, 107, 110
 Spinei, Victor – 165
 Spiridon (arhimandritul) – 12
 Spiridon (ieromonahul) – 12, 45
 Spiru, Ion – 171
 Stahl, H. H. – 173, 180
 Stamati, Iacob – 300
 Stamati, Iacov – 168, 169, 170
 Sтамбул – 193
 Stammmler – 265
 Stan, Apostol – 181, 182
 Stanimir (vistiernic) – 65
 Stanomir, Ioan – 239, 240
 Stârcea, Victor – 261
 Stefanelli, T.V. – 83, 160
 Steiciuc, B. – 220, 223
 Stoean, Carmen – 180
 Stoenescu, Alex Mihai – 97
 Stoicescu, Nicolae – 170, 171, 172
 Storojineț – 259, 260, 261, 264, 265, 266, 267
 Străikowski, M. – 75
 Strâmtura – 76
 Straucher, Beno – 263
 Stroescu – 267
 Stroiescu, S.P. – 219, 223
 Strykowski – 72
 Strykowski, Matei – 53
 Sturdza, Alexandru C. – 197
 Sturdza, Mihail – 97, 188, 190, 193, 194, 195, 196, 198, 240
 Sturdza-Scheianu, D. C. – 183
 Sturza, Ioniță Sandu – 189, 193
 Sturza, Vasile – 191, 197
 Stuttgart – 212
 Sub Plopi – 136
 Suceava – 3, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 24, 25, 26, 28, 31, 32, 37, 39, 42, 43, 44, 46, 47, 51, 53, 54, 59, 70, 76, 94, 97, 131, 135-138, 143, 145, 151, 162, 164-166, 214, 218, 220-223, 257, 271, 276, 277, 278, 279, 281, 295, 301, Sucevița – 10, 280
 Suleiman (pașa) – 7
 Sveșnikov, I. K. – 135, 137

Székely, Maria Magdalena – 16, 58

Szilagzyi, Mihail – 3

Ș

Șadurschi, P. – 135, 136, 138

Șaraga – 273

Șcheia – 8, 9

Șchiopu, O.O. – 224

Șchonbach, Anton – 55

Șeicar, Pamfil – 237, 240

Șendrea (portar de Suceava) – 7, 8, 58

Șendrea, Eugen – 295

Șerban, Alexandru – 240

Șerbănescu, Nicolae – 172

Șerbănești – 134, 136, 137

Șimanschi Leon – 16, 58

Șipot – 76

Șirăuți – 6

Șirli, A. – 59

Șlapac, Mariana – 35

Ștefan (diac) – 163

Ștefan cel Mare – 13-16, 23-36, 63-68, 79-90, 93-97, 161, 187, 196, 259, 264, 295, 296, 300, 302

Ștefan Vodă Mușat – 87

Ștefan, Gheorghe (voievod) – 14

Ștefănescu, Melchisedec – 14

Ștefănești – 28, 46

Ștefăniță – 82, 145

Ștefăniță Vodă – 47

Ștrempel, Gabriel – 272, 299

Suhevici, S. – 217

Suțu, Alexandru – 300

Suțu, Mihai – 169

Suțu, Nicolae – 175, 178

T

Tafrali, O. – 61

Tâgul Romanului – 11, 44

Tailler – 273

Tâmpescu, Ion – 164

Tâmpescu, Michail – 162

Tana – 24, 26

Tarasie (episcopul Romanului) – 5

Târgoviște – 70

Târgu Jiu – 232

Târgul Siretului – 5

Târnăuca – 185

Tauber, Elena (Eleonora) – 193

Taylor, A. J. P. – 270

Tazlău – 11, 46

Târnauca – 7

Tătărescu, Gh. – 232, 235, 237, 240

Tătărescu-Negropontes. Sandală – 240

Tăutu, Ioan – 14, 16

Tăutul (familie) – 259

Tăutul, Ioan (logofătul) – 10, 11

Tăutul, Ionică – 175, 181

Tcaciuc-Albu, Nicolae – 257, 266, 268, 274

Teaca Oltului – 185

Teoctist (mitropolitul) – 5, 7, 37, 38, 44, 47, 60

Teodor (diacul) – 10

Teodor, Alexandru de – 273

Teodor, Dan Gh. – 299

Teodor, Pompiliu – 69

Teodorescu Kirileanu, S. – 59

Teodorescu. Anibal – 237

Tereblecea – 76

Termopile – 70

Theoctist (mitropolitul chir) – 3

Thessaloniki – 104

Thiesse, Anne-Marie – 180

Thouvenel, L. – 174, 180

Thun (conte) – 262

Tibea, V.V. – 237

Tigheci – 76

Tighina – 94

Timișoara – 272, 301

Timur Kutlug – 24

Timur Lenk – 24

Tismăneanu, Vladimir – 307, 308

Titulescu, Nicolae – 305

Toader al Tomei – 162

Toderașcu, Ion – 26, 71

Todoșciuc, Veronica – 268

Tohtamâș – 24

Tokyo – 295

Tolaj, Ilie – 159

Toma, Iorgu G. – 160, 163-165

Tomiuc, D. – 165

Torouțiu, Elvira – 272

Torouțiu, Ilie E. – 271-274, 282

Trapezunt – 26

Trebowla – 11

Trembovla – 25, 31

Triest – 186

Troțuș – 10

Trușești – 100-104, 107

Trușești – 169

Tübingen – 104

Tudor (postelnicul) – 53

- Tulcea – 304
 Turcu, Constantin – 16
 Turdeanu, Emil – 14, 16
 Turtureanu, Nicon – 150
 Tutoveanu, Gh. – 273
- Ț**
 Țamblac, Grigorie – 16, 302
 Țamblac, Ioan – 7, 28, 52
 Țepeluș Vodă – 29, 47
 Țepeș, Vlad – 28, 97
 Țoni, V.D. – 237
 Țugui, Pavel – 255, 257, 271, 281, 282
 Țurcan, Ioan – 261, 262
 Țurlea, Petre – 238, 240
 Țuțea, Petre – 94
- U**
 Ujgorod – 14
 Ulug, Mahomed – 24
 Ume, Dumia – 40
 Ungureni – 148
 Urdăreanu, Ernest – 232, 236
 Ureche, Grigore – 23, 26, 27, 32, 34, 35, 42, 44, 45, 54, 57, 59, 60, 61, 65, 71, 72, 73, 79, 90, 91, 256
 Urgengi – 24
 Ursu, C. E. – 100, 103, 104, 106
 Ursu, Ioan – 25, 34, 61, 273
 Ursu, N. A. – 58
 Ursulescu, N. – 102, 104, 135, 136, 137, 138
 Urzică, Dimitrie – 23
 Usbek-han – 23
 Uzun Hasan – 5, 58
- V**
 Vad – 40, 46, 60
 Vago, Bela – 238
 Vaida Voevod, Al. – 232, 235, 237, 240
 Valcău – 76
 Vâlcea (boier al lui Alexandru cel Bun) – 25
 Vâlcea (pârcălab) – 8
 Vâlcovici, V. – 237
 Valea Albă – 7, 80, 81, 95
 Valea Jijiei – 104
 Valea Seacă – 76
 Vâlsan, George – 273
 Valtival (beg) – 51
 Vama – 27, 76, 86, 159-166
 Vârful Colnicului – 136
 Varlaam (mitropolit) – 163
 Varșovia – 15
 Vârtosu, Emil – 58, 59
 Vasilco, George – 261
 Vasilco, Nicolae – 263, 264
 Vasile (episcop) – 45
 Vasile (fiul lui Ivan al III lea al Moscovei) – 32
 Vasile (monah) – 5
 Vasilescu, Al. – 164
 Vasilescu-Karpen – 237
 Vasiliu, Virginia – 23, 34
 Vasilovschi, Nicu – 266
 Vaslui – 5, 6, 9, 26, 27, 44, 46, 47, 52, 87
 Vatamanu, N. – 61
 Vatican – 186
 Vatoped – 49
 Vatra Moldoviței – 76
 Văcaru, Silviu – 295
 Văitoianu, Artur – 237
 Vășcăuți – 259
 Vătășianu, V. – 59
 Veiga-Francesco – 93
 Venetia – 7, 12, 27, 98, 37, 52, 53, 61, 186
 Verenca, D. – 217
 Veress, Andrei – 35, 61
 Vesper, Iulian – 272
 Vianu, Tudor – 74
 Vicov de Sus – 4
 Vicșani – 9
 Viena – 12, 59, 164, 185, 186, 187, 188, 189, 193, 254, 260, 262, 263, 265, 267
 Vigna, A. – 34
 Villara, Alexandru – 194
 Vitcu, Dumitru – 69, 74, 180, 183
 Vitold – 24
 Vîrtosu, Emil – 181
 Vlad Călugărul – 8
 Vlad cel Bătrân – 163
 Vlad Dracul – 8
 Vlad Țepeș – 3, 7, 8, 91
 Vladimirescu, Tudor – 93
 Vladislav (regele Ungariei) – 30
 Vladislav al II-lea – 9, 11, 53
 Vlahuță, Alexandru – 239
 Vlastares, Matei – 5, 10
 Vogoridi, Ștefan – 168
 Voichița – 81
 Voinescu, T. – 59, 60
 Voitineli – 76, 255

Volcinschi, Iancu – 261, 262
 Volkmar, Fr. – 253
 Volovăț – 133, 136
 Volovici, Leon – 96
 Voltaire – 192
 Von Repta, Ștefan – 274
 Vork, F. – 217
 Voronca, Zaharia – 260
 Voroneț – 9, 46, 47, 48
 Voscresenia – 29
 Vrabie, G. – 219, 223
 Vulpe, R. – 99, 101, 103, 104, 105, 106

W

Wahlig, Henry – 211
 Wapowschi – 31
 Wapowski, Bernard – 52
 Wasersztajn, Szmul – 308
 Weber, Eugen – 183
 Welther (medicul) – 185
 Wichern, Johann Hinrich – 213, 216
 Wickenhauser, F. – 217
 Wickenhauser, T.A. – 159, 161, 164, 165
 Wien – 16
 Wladislaw, Jagello – 53
 Worskla – 24
 Wrocimovschi, Martin – 27
 Wunderlin, Dominik – 215

X

Xenopol, A. D. – 23, 24, 35, 61, 74, 170, 171, 174, 180
 Xenopol, Adela – 273

Z

Zaharia, Ciprian (arhim.) – 59
 Zalmoxis – 94
 Zamfir, Mihai – 181, 182
 Zamfirescu, Dan – 58
 Zamfirescu, Dragoș – 97
 Zane, Elena – 181
 Zane, G. – 180, 181
 Zavulovici, Alexandru – 271
 Zăhărești – 76
 Zelea Codreanu, C. – 93-97, 231, 237
 Zelea Codreanu, I. – 94-96
 Zeletin, C.D. – 179
 Zeletin, Ștefan – 173, 179
 Zoe Sofia Paleolog – 45
 Zoffal – 146
 Zograf – 3, 6, 9, 10-12, 45, 48-50, 56, 60
 Zotta, Mihai – 254
 Zub, Al. – 70, 73, 74
 Zvoriștea – 136, 137

ÎN ATENȚIA COLABORATORILOR

„Codrul Cosminului”, Anuarul Catedrei de Istorie de la Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, acceptă pentru publicare *studii* (maxim 25 pagini); *articole* (maxim 15 pagini), *recenzii* (maxim 5 pagini), *cronică* privind viața științifică din țară și străinătate (maxim 4 pagini).

Toate materialele vor fi prezentate redacției tehnoredactate (Word 8-10, caractere de 12 în Times New Roman, cu note la sfârșitul textului) și în format electronic. *Studiile și articolele* vor fi, în mod obligatoriu, însoțite de un rezumat tradus într-o limbă de circulație. Fotografiile și desenele vor fi numerotate și însoțite de explicații.

Colaboratorii sunt rugați să prezinte materialele în forma finală.

Adresa redacției:

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava
Str. Universității, nr. 9, cod 720225
Catedra de Istorie
e-mail: stefanp@atlas.usv.ro

ISSN 1224-032X

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://codulcoseminului.ro/>